

રસો વૈ વ્રજ ।

ચૈતન

(ટાગોર-અંક)

ચૈતન,

નથી તેજ, શું તેજ પીવાય, સખે !

નથી પાંખ, શી વિધ ઉડાય, સખે !

નથી ચૈતન કેમ લવાય, સખે !

કદ બોલ, સખે !

કર બોલ, સખે !

રસ ચૈતન કેમ લવાય, સખે !

સુમધુર ઘડી પણ લાગ્ય, સખે !

કદી કોડ બધું જરી લાડ, સખે !

મુગ નેત્ર વિશે પ્રીત આંન, સખે !

સૌંચ આશ, સખે !

રમ રસ, સખે !

રસ ચૈતન ખેતી ખીવાય, સખે !

—હાનાલાલ.

પ્રકાશક :

તંત્રીઓ :

બટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

બટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

ચૈતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-મુરત.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ :

સાદાચક વર્ગ : રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).

વર્ગ ખીન્ન : રૂ. ૪. (પોસ્ટેલ જુદું)

ટાગોર-અંક.

લેખાનો અનુક્રમ.

૧. ચેતન: (કાવ્ય)	નહાનાલાલે જે કવિ.	
૨. પુલનાં શ્રૃંગાર: „	‘લલિત’.	૧
૩. પ્રેતસાહન: „	‘મર્મનૂત’.	૨
૪. શિકારી:	એક જાહેન.	૩
૫. અનાલાપી શુન્ન:	‘કલાપી’.	૫
૬. મહારૂં ખરૂં જીવન:	સૌ. ઇંદુમતી ઠાકોર.	૬
૭. સ્મૃતિ-ગીત: (કાવ્ય)	‘પ્રણયી’.	૭
૮. ‘ચેતન:’ લેખી લાવના અને કાર્યક્રમ:	વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.	૧૦
૯. સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર:		
રવીન્દ્રનાથ ટાગોર:	મંજુલાલ દવે.	૧૬
૧૦. ટાગોરના ફલસંચયમાંની એક આખ્યાયિકા: ‘અંતુવાદક’.		૨૭
૧૧. મહર્ષિ ટાગોરના પ્રથમ દર્શન:	ગિન્દુ.	૨૮
૧૨. અન્ય વિવેચના:		
ઈન્દુકુમાર-એક ગાંધી અવલોકન:	બટુ ઉમરવાડિયા.	૨૯
૧૩. વિધિ ! (વાર્તા)	કિશોરીલાલ શર્મા.	૩૩
૧૪. મંગળદર્શન: (વાર્તા).	કિશોરીલાલ શર્મા.	૩૬
૧૫. રમા: (વાર્તા).	‘રશ્મિ.’	૩૯
૧૬. શુન્નશતના અતિથિને: (કાવ્ય)	દલપતરામ પ્રાણશંકર પાઠક.	
૧૭. જીવનપન્થે પ્રકાશ:		

આ માસિક સુરત બસનપુરી બાગળ ઉપર આવેલા શ્રી “અનાવિલ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગે
 પ્રાણભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા
 સંપાદિયાવાડમાં આવેલી ચેતાની એ.દિસગાંધી પ્રકટ કર્યું.

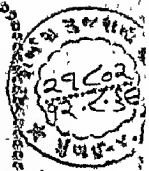
વર્ષ ૧૯૭૧]

જુન ૧૯૨૦

[અંક ૧ લેા.]

ચેતન.

રાગાર અંક

પુલનાં શૃંગાર.

આજ તો અહો ! શાં ધર્મા પુલનાં શૃંગાર ! પ્રાણ !
પુલને શૃંગાર તો વિશુદ્ધિના વિહાર : પ્રાણ !
પુલડાંને વચ્ચે અલંકાર તું પ્રપુષ્ઠ : પ્રાણ !
કુલતું 'પ્રભુત્વભર્યું', મ્હારે મન, અમુલ્ય : પ્રાણ !
કુલમાં તુજ બહાલના વિશ્વાસની ભુગંધ : પ્રાણ !
કુલમાં તુજ આંખના ઉભસના આનંદ : પ્રાણ !

(૨)

હૈયાને હર્ષ, ડાહ્યું, કુલડાંને સ્પર્શ : પ્રાણ !
પુલ સમ તુજ સ્પર્શ, મ્હાલું સ્વર્ગને આદર્શ : પ્રાણ !
એરેણેણેવલ કુલડાં જ સોહે કર્ણાર્દ્ર : પ્રાણ !
કર્ણાર્દ્ર યૌવને તરેણેતાનું હાર્દ : પ્રાણ !
સપ્તિનાં નન્દને, મનુષ્ય દિવ્ય પુલ : પ્રાણ !
નરનારી એકમેક દિલભુગન્ધ કુલ : પ્રાણ !

વડોદરાને વીરવચ્ચે }
વૈશાખી મણેશ ચતુર્થી સં. ૧૯૭૧ }

જન્મરાંકર મહારાંકર બુચ.
—લલિત

પ્રેત્સાહન.

સ્થાનાર: રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

કીલનાર: 'મજનૂન.'

જય ! જય ! દીપક છે તૈયાર

તમ હૃદયજવાલ ધરી કરે એ જ્યોતનો વિસ્તાર.

તારકે ભૂમિના આગાજનો તિમિરનાશક નાદ.

ભાતુ ઉદયને શિખર ચડવા મોકલે છે સાદ. જય.

તમ કીર્તિના ગીતો ગજવે અપ્સરાનો સાથ.

જયનો સિતારો લે તમારો વિજયધ્વજ નિજ હાથ. જય.

શાને પછી નિર્બળ ખેંચે ? શાને શુભાવે શર ?

ઓ ગન્ધુઓ ! કયાં-હૃદયગળ એ ? કયાં તમારું નૂર ? જય.

છો પવન ધૂધલે, વનવને, અન્ધાર ખૂલવે, ભાન,

ભીષણ સ્વરો છો ધ્રુવડ એ ગાતાં રુદનનાં ગાન. જય.

આકાશને શિખરે ઉભા મન્ત્રો ફિરસ્તા ગાય,

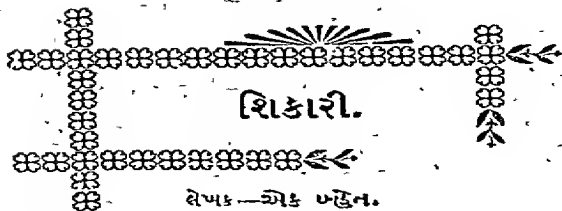
સુગયુગજૂની એ પ્રાર્થના તમ ભાલ પર અથડાય. જય.

“કર દૂર તિમિર મને અખંડિત એક જ્યોત ખતાવ,

મૃત્યુ નિવાર અને અનન્ત અમરપણામાં લાવ.” જય.

નિદ્રા તલે, ફેડો નિરાશા દૂર, ધરવા ભાન,

જાગો, ફરી ગૌરવ ધરો, છો જ્યોતિનાં સન્તાન. જય.

શિકારી.

લેખક—એક ખુદન.

વસંતતિલકા—

સંધ્યા સંજુલો બહુ રંગ લરી હતી ને,
શીળી અનિલ લહરી સુખદા હતી તે;
પક્ષી ગણે કિલકિલાટ કરી રહ્યાં'તાં,
બેતાં હતાં સરિતનાં જળ ગીત ગાતાં.

અનુબંધ—

હવામાં, વૃક્ષવાડામાં, ઓએ ને સરિતા જળે,
છાઈ'તી સર્વ સ્થાનોમાં, રમ્ય નિસર્ગની કળા.

વસંત—

એવે સમે તોર ઘડી નિજ હસ્તમાં ત્યાં,
આંચો. શિકારી ફૂર ને સહુ વૃક્ષ ધુબ્યાં;
તેણું હવું વદન મ્લાન થયેલ દુઃખે,
નેત્રો તથાપિ બહુ ક્રોધ લચ્યાં હતાં તે.
'આજે વને વન બધે લટકી ફર્યો હું,
શિકાર, કાંઈ તદ્દપિ નવ હાથ લાગ્યો;
એણું વદે દુઃખ લચું પણ એકલે તો,
દેખી કંઈ જળ મહીં જૂળ હવં પામ્યો.

શિખરીણી—

હતાં પખીલાં એ નદિ જળ પરે રમ્ય દિસતાં,
વિના શંકા કાંઈ દુઃખ તણી, અહો ! નૃત્ય કરતાં;
રમી ફૂદી બતાં ફૂર ફરી વળી આમ ફરતાં,
અને સાથે સાથે રહીં નવ ક્ષણ ફરજ થતાં.

માલિની—

અરર પણ શિકારીને દયા. ના જ આવી,
કર મહીં ધર્યું'તું તે તીર દીધું જ છોડી;
જઈ તોર સીધું પેહું એકના અંગમાં ને,
ફૂર ફૂર ગયું પેહું અન્ય પક્ષી ત્યહીંથી.

શિકારીણી—

પછી શિકારીએ મૃત શરીરનું લક્ષણ કરી,
નિવારી ક્રુધા ને દુઃખ સહુ ગયો સત્વર લૂંટી;
'પ્રભુની કેવી છે સુખપર કૃપા!' એમ વદતો,
ગયો આવાસે ને સુખો દિલથી નિદ્રાધિન થયો.

વસંત—

નિદ્રા પરનું સુખદા નિવડી નહીં તે,
સ્વપ્ના મહીં મૃતક પક્ષી દોહું અરે રે!
ને પત્ની ત્યાં મૃતકની અધિરી ઉભેલી,
કે'તી હતી અતિવ દમ્બ દિલે બિચારી:
'રે તું શિકારો કૂર આમ થઈ શક્યો કાં?
રે માહરી જીવનજ્યોત હરી લોધી કાં?
શું તેં કર્યું નહીં શકે સમજ કદી તું,
જોજે સરિતજળ માંદા પ્રભાતનાં તું.'

અનુબંધ—

પ્રભાતે શૂન્ય ચિત્તે તે, કીનારે નદિને ગયો;
દુઃખે દમ્બ થતું પેલું, પક્ષી ત્યાં તરતું હતું.

શિકારીણી—

અહો કાલે કેવાં રમત રમતાં'તાં સુખ ભરી,
વિના સાથી આજે સુખદ કંઈ એને મન નથી;
નથી શીખી દહેરો મધુર સરિતાનું ગીત નથી,
અને શિકારીની ભૂખ પણ નથી કાલે સરખી.

વસંત—

આબુ સમિપ ત્યહોં પક્ષી અને અહો હો!
અંચ પ્રહાર નિજ વક્ષઃસ્થળે કરીને;
વિયોગના દુઃખ તથો પણ અંત આણી,
અર્પી દોધુ શરીરને સર્તો ધર્મ જાણી.

અનુબંધ—

તીર ઘેર મૂક્યું'તું તે, લેવા પાછો ગયો નહીં;
દુઃખ પામી શિકારી તે, ફર કયાંય જતો રહ્યો.

કલાપીનું અનાલાપી ગુંજન.

દુનિયા,

હું કોણ માન ? અરેરે ! જો તો હજી કંઈ સાર્થક ન કંઈ !
 ઓગણીસ વર્ષ ચાટ્યાં ગયાં, ઘડી પસની કેને ખબર છે ! ક્યાં ફૂડ ? ક્યાં
 પડુ ? આ બધા મહારા ગુર-વિદ્વાનો માત્ર. હું એમનો શિષ્ય, એમને
 લજવાયું છું. હું શું સારું કરી શકું ? ક્યાં દોડી જાઉં ? હું કોણ થાઉં ?
 રાજા ? લેખક ? રાજા એ તો કંઈ નહિ. ખસ, લેખક થાઉં. Words
 are but leaves, deeds are fruits. પણ આ શબ્દો નથી.
 આ તો છે હૃદયના ઉમંગો. 'ઉતાવળો સો ખલાવરો, ધીરો સો ગંભીર.'
 લેખક થવું કંઈ ખાઈ જવાનું નથી. કંઈ ચિંતા નહિ. મનુષ્ય યાંત્ર,
 ઇશ્વર કૃપા.

લી. સર્જી ચતો લલવડજો.

નોંધ :—સને ૧૮૯૩ માં જગતલાલ પંડ્યાની કાદમ્બરી સંજ્ઞા પત્રની પાછળ
 આ ઉદ્ગારો સ્વર્ગસ્થે ચુંગેલ છે. આ અને આવતા અંકોમાં પ્રગટ. ચનાર ખીન્ન
 સંજ્ઞાનો ઉપર લખેલ સ્વર્ગસ્થે કલાપીના અપ્રસિદ્ધ પત્રો એમને સુપ્રત કરવા માટે
 સંપાદક-મંજુલાલ દવે-નો આભાર માનીએ છીએ.—અધિ.

મહારૂં ખરૂં જીવન.

સૌ. ઈંદુમતી કાકોર.

પ્રભુ !

મહારૂં ગત જીવન મહારૂં તો નહિં જ ને ? ઘડીકના નાશવંત સ્વપ્ન સમુ' તે ઉડી ગયું. હવે તો તેના પડછાયા જ સ્મૃતિલંકારમાં રમે છે. એજ માગ ખાકી રહેવામાં.

પ્રભુ ! જે સમય આવનાર છે તે તો હજી આવ્યો નથી. તેને ત્યારે હું મહારૂં કયમ કહી શકું ? મહારૂં આવતું જીવન પણ મહારૂં નહિં જ ને ?

હાલની ક્ષણો જ ત્યારે તો મહારૂં કહી શકું. એજ મહારૂં ખરી પુ'જ. એજ મહારૂં ખરૂં જીવન. નહિં પ્રભુ !

તો પછી એવી નકામી વાત શી કરવી ? હાલ તો ત્યારે ત્હારો પ્રેરણાથી વા દેવી શક્તિથી, આ જ ઘડીએ તુજમય થાઉં, તને જ ચાહું, ને તને જ જોઉં, અને તેમાંજ મહારૂં જીવનની સફળતા માનું.

પ્રભુ ! મહારૂં જેવા અજ્ઞાનને અસતમાંથી સતમાં, તિમિરમાંથી પ્રકાશમાં, મૃત્યુમાંથી અમરપણામાં જવાની શક્તિ પ્રેર.

મહારૂં હૃદયની નાની શી તંબકડીમાં એવું કંઈક લર કે જેથી હૃદયમાંથી ત્હારાં જ રસગીત નિરંતર ઝરે.

હાલ એટલુંજ મ્હને કરવા દે. પ્રભુ !

સ્મૃતિ-ગીત.

રચનાર: રાજકવિ ટેનિસન.

ગીતનાર: 'પ્રણયી.'

"Strong Son of God, Immortal Love."

—In Memoriam.

અર્પણ:—

પ્રભુપુત્ર અમૃત પ્રેમ બક્ષવત !
નીરખીએ ન લહેને અમે:
અમેય તુજ અસ્તિત્વ કિન્તુ
માનીએ શ્રદ્ધા વડે ૧

તમ-જ્યોતિર્ગોળ અનેક, વળી
જનપદ્યુ છવિતમૃત્યુ, ને
૨। તેથી ચે પરજીવનવતી
તુજ સદિ શાશ્વત થી અગે ! ૨

શે સ્ત્રીમાં અમ માનવી !
નવ નાણીએ, પણ માનીએ
મનુજ મટવી દેવ કરવા
યંત્રણા તુજ પેખીએ: ૩

દેવ તું, તું માનવી:
શુરતમ, પુનિતતમ તું વિદ્યુ:
અમ વાંઝના ત્વન્મય ચતાં
અમ દેવ: માનવ તું પ્રભુ ! ૪

સંવાદ મનહર આ ગીરો,
જગ ધર્મપથ બહુ બહુ રમે;
કિન્તુ સાન્ત અપૂર્ણ સૌ:
વિણુ-આદિચંદ્ર તું તો દીપે ! ૫

બસ એક શ્રદ્ધા: જ્ઞાન ના:
જ્ઞાન કેવળ દમ્બનું:

ને જ્ઞાન, પણ તુજ જ્યોતિર્કિરણ
માનીએ અમ તમસતું ૬

તો છો વધો એ જ્ઞાન સ્થળસ્થળ,
સંગ સન્માને વધો:
ચિત-આત્મા ઉભય જોધી,
પુનિત સ્વરમાધુર્ય જોડો ૭

અજ્ઞાન ને ય અમકા અમ:
અવિચાર્ય આદરી વંચના
તુજ બાપ વેડીએ બધા:
દાણ તે સુરક્ષ, દયાકરા ! ૮

પાપ પ્રભુ, મુજ માફ કર:
ને માફ કર મુજ ગુણ ગણ્યા:
કાંકે તું એ ઉભય કેરો
ન્યાયદાતા છે પિતા ! ૯

માફ કર મૃત મિત્રની
મુજ શોક-અંજલિ આ હિંદી:
માફ કર અવમાનના તુજ
શોક-બ્યાધે મેં ધરી. ૧૦

અવ ને, ધરી આસ્તિકતા:
તુજ ન્યાયહીનિ મેં લહી:
ધૈન મિત્ર મુજ માતું વસે
તુજ સંગ શાશ્વત-તટ નહી. ૧૧

સમયના જ વિકાર સૌઃ
મુજ ખોટ ભાવિ લાભ શું !
નવ કિન્તુ તે અવ નીરખું:
ને પ્રેમ-શોક ઉભે ધરં.
ના સમય મુજને અવગણે:
ના પ્રેમ-શોક ઉભે દૂભે:
ના સમય હું બવસાગરે
એ ત્યાગથી ધરં જ્ઞાનિતે.

આ જદ જદ અહીં ઉભું:
યુગયુગના અનુભવ ઝીણું:
તેજ છાયા શા વ્યતિદરની
ઉપેક્ષા ધરી રહું.
ને માનું લાગણીહીણ તત્સમ
હવિત મુજ આ યદ્ધ રહો:
હસ્યોગ શી એ સદનશીલના
હર મુજ હવાઈ રહો.

એ શોક, શું શીખવે છે તું ?
મયા બધી, મિથ્યા બધું:
મૃતના બડા સમું
પ્રારબ્ધ સદ પ્રાપ્તું સહુ.
તુજ પાઠ આ હું શું પડું ?
પુરુષાર્થ શું મુજ અવગણું ?
વા નિરાદર આદરી
પ્રવેશ તુજ અટકાવું શું !
રાત્રિએ, નિદ્રા વિરે
અવધન કા ઉર્મિ ઉઠે,
ને સર્વ ગાત્ર ઠીંછ રહી
મુજ બાન સધુ થે દહે.
ને બહુ કે મેં ખોણું શું ?
ને કન્નડ એકજ મૃત્યુ હું:

પણ પ્રભાત ફરી ઉગ્યેથી
ઝોસરે મુજ શોક શું !
આ શબ્દ દ્વારા શોક મુજ
હું ઉગ્યર-શું પાપ એ !
અર્ધ ઉધડયા આત્મ ફેરી
કયા એ કંઈ કાં અરે !

“ મરણ મર્ત્યની પ્રકૃતિ ”
ને “ સાન્નતના જીવતાં યજી ”
જનશ્રુતિ એ: નવ સત્ય એ:
રદન જગજગ જો, તરે.
પુત્રખોયા માતપિતા,
પ્રીતમખોઈ પ્રિયતંમા,
ને મિત્રખોયો હું મ ભાં-
રહીએ: ન ખોટ પૂરાય ક્યાં !
નિત્યના કૌભાર અથ-
લખીઆં લલાટે એદને:
નિત્યની નિર્મિતતા
મળી હા: લલાટે મુજને.

અનુપંગી એની રચનિ તણાં
આ ગૃહ-ઉપવન જે બધાં-
અંધાર એના મૃત્યુરંગી
આજ એ સૌ ધારતાં.
પણ એક મુજ સંપત્તના
તેને રચી કવિતા તણી:
તો તરી તેની છેડી ગાઢ
શોક-ગીતા મિત્રની.

એ વાપુજન આકાશ સૌ !
એ નાવ નિર્મય અહીં મૂકે,
જ્યાં મિત્ર મુજ મૃતદેહમાં
નિજ જન્મભોગ પ્રતિ વળ્યો.

આ એક મંત્રોનો ન શું ?
આ વાસના નિર્મળ ન શું ?
નિર્મ-ભોમ ને પરભોમના
મૃત દેહને અવ ભેદ શું ?

સવન શાન્તિ રાજતી
નૈરાશ્ય મુજ શાન્તિ—હ્રુત્યુઃ
જલધિ પર પાણી શાન્તિ ઉઠીઃ
મૃત્યુ—શાન્તિશું એ તનુ.

ઘડિ, આત્મ મુજ અશાન્ત તે
ભરસાગરે મિલન ચહે
ઘડિ સ્વપ્ન સંધુ એ ગણી
મૃત મિત્રને અમૃત લહે.

ને સજીવ તેને ભેટવા,
નાવ પર સંક્રાંતવા,
અવિકૃત તેને પામવા,
દંધનાવસ એ ધુમે.

પણ પ્રકૃતિ 'ખલ્લાય' શી !
ગર્હશાન્તિ ક્યાં ? ક્યાં આરિયતિ !
સવાદી એક અશાન્તિમાં
મુજ શાન્તિ યે વહી જાય શી !

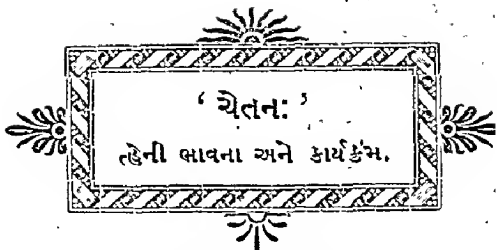
મુજ ચિત્ત શોકાન્વિત જે
ખલ્લાય, પ્રકૃતિ - ભેદથી ?
વા વિકૃતિ સહુ પાલ્યા
અવિકૃત શોક-ઉંડાણુની ?
વા વેદના - શું કારમી
મુજ ચિત્તને વિચલિત કરે ?
ના ભેદ સત્યાસત્યના
મુજથી જરિ યે ઉદ્ધે.

અણુમણું મુજ જન તે
નાવ ધરી આ આવતુઃ
ને ભારિ નિર્મ પાત્રાતણી
મુજ આશીર્થો અવ કીલનું]

પ્રકૃતિજ મુજ અભિશ્ચિ
હવાં સતોષ્ણાઈ શી !
વ્યાજનન, ત્યાં નિખનન અહો !
મુજ મિત્રનું ખસ તપ્તિ શી !
ને તહાય મુજ ઉર્મિ દળુ
એને સજીવ કરવા ચહે
મૃતપ્રાય મહી મુજ પ્રાણુ પુકી
અમીછવન જાંટી રહે.

(અપૂર્ણ)

ચેતન એટલે જીવનના સુવાસ; ચેતન એટલે પ્રકૃત્યતા; ચેતન એટલે આત્માની અનિયમિત. ચેતનવન્તા સમાજમાં હંચી રસિકતા હોય, પુણ્યપ્રેમ હોય, અને મનુષ્યોને સદ્વિચાર બતાવા હોય. જ્યાં જ્યાં ચેતનના પ્રકાશ પ્રસર્યા હોય ત્યાં ત્યાં માનવીહૃદયની પુણ્યવાંચનાઓ પોષાય અને પ્રકૃષ્ટે,—ત્યાં ત્યાં હૃદયમાં બગવાનની સાથે મિશ્રિત રાજતાનને સમાવવાના સમજા અને સતત પ્રયત્નો જીવને જોખમે પણ મનુષ્યો કરતાં હોય.

આત્મગૌરવ—self-reverence—ની સાચવટ એ ચેતનમન્દિરનું પહેલું પગથીલું. રહેના વિના નથી કાર્યસિદ્ધિ કે નથી જીવનની સફળતા. નરનારીઓને હોયે ચેતનના દેવરંગી કુવાસે કુટી રવા હોય તો તેઓ સ્હેજથી જ સ્હમજી શકે કે જ્યારે જ્યારે માનવીના આત્મ-ગૌરવને સ્હેજે આંચ આવે છે ત્યારે ત્યારે આત્મા દકળે છે, વિચિત્રરૂપે કંપે છે, અને પ્રભુ પોતે દુઝાય છે.

અસ્થિમતાનું આણું બાન અને આત્મગૌરવ, આવાં ચેતન અને પ્રકૃત્યતા, આવી પરમ વન્દનીય પુણ્યવાંચના અને પ્રકાશપ્રિયતા અત્યારે આપણા જીવનમાં—અને જગતમાં—છે? અને નથી તો ક્યાં કારણોથી? તે મદા ભાવનાઓના સ્વર્ગીય પરિમલ ઘેરેઘેર પ્રગટાવવા અને પ્રસારવા માટે શું કરવું જોઈએ? અને જે કાંઈ કરવું જોઈએ ત્હેનો આરંભ પણ કરવાને આપણે તત્પર છીએ કે હજી યોગ્ય સંક્રા સુધી હંધ સેવાનો વિચાર છે?—આ પ્રશ્નો મદાપ્રશ્નો છે; એકાદ માણસ કે એકાદ માનસિકથી ત્હેના ઉત્તર દઈ શકાય એમ નથી—પૂણ્યપણે દઈ શકાય એમ નથી. તેવા ઉત્તર આપવાનો યત્ન સુદાંત સાચ ત્યાર પહેલાં આપણા સમસ્ત જીવનપ્રદેશનું પિંડગાવસોદન થવું જોઈએ. તેવું અવસોદન આ ન્દાના બેખમાં ચર્ચ શકે નહિ; છતાં એ વિશે અદિ-યોગાક વિચારો રચી ક્યાં છે જે પરથી સ્હમજીશો કે ‘ચેતન’ ના સંચાલકો કયા પ્રકારનું કાર્ય કરવા હારે છે અને કેવા આદર્શોથી પ્રેરાઈને તે કાર્ય તેઓ હાથ ધરે છે.

૧

જીવનનીઓની મનોરતિ. ભાવનાઓ છે તેના કરતાં વધુ અંશે વ્યવહારપ્રેમી છે. માનવ જીવનની હંચામાં હંચી અનિયમિતોને અદિ-આં પોષણ કરતાં પ્રદારનો જ્ઞાન વધારે મળે છે. ચાર છ માણસની મંડળી મળી હોય ત્યાં જુલેજુલે પણ એકાદ સારો વિચાર કે સારી વાત

તમારાથી કહેવાઈ જાય તો તે વ્યવહારબક્તો તરત જ તમને હસી કહાડશે, અને તેવી મોટી મોટી વાતો કરવાને બદલે, વિદ્યાનાં એ જોડું હાવન તમારે કાળે નિર્માણ કર્યું હોય તે મૂંઝે મોઢિ સહી લેવાની સલાહ તમને મળશે. મનોરથો અને મહેશ્વરોનાં બંધાં આવું સન્માન થાય ત્યાં અસ્મિતાનું બાન ક્યાંથી હોય? સ્વમાન કે ચેતન પણ ક્યાંથી હોય?

અને છતાં, આપું ય ગુજરાતે આવું નથી: “ગુજરાત એક મહા વૃક્ષ છે. તેનાં મૂળોમાં શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો કર્મયોગ છપાયો છે, તેની ડાંચે નર્મદા અને ગાંધીઓની કૃપેરા ધ્રુવી છે.” તે પુણ્યવિભૂતિઓ ન પ્રગટી હોત, અને ગુણીયક ગુજરાતી રમણીનાં રૂપગુણની રસજ્યોતે આપણું હાવન ન રસાયું હોત તો અત્યાર પ્લેટાં ‘વ્યવહાર’ લોકોને હાથે ગુજરાત હતું ન હતું થઈ ગયું હોત; અને એક પ્રજા તરીકેનું ગુજરાતનું બાવિ હાવન અવિચલ રાખતું હોય તો સહુ જે ગુજરાતીઓએ તે રસ-પુષ્પના લહ્યા લેતાં શીખવું પડશે—શીખવું પડશે એટલા માટે કે અત્યારે આપણામાં તે નથી. આજથી તેટલી વર્ષ પર તવરસને જાણેના શબ્દો આપણે આજે પણ સાચા પાડીએ છીએ—અને સાચા પાડીને આપણી નિર્મળતા અને બાવનાહીનતા મિદ્ધ કરીએ છીએ: “કમાવું, કુકુંખને પોતવું, અને જે પૈમા મને તો ખરની નાત જનમાં સારા કહેવાવું” એ જ આ કાળમાં સાધારણ હિન્દુઓ પોતાનું કર્નબ સમજે છે; એથી ઉચ્ચ લાભશ્રીઓ આ કે પરચેટની કવચિત્ત જ જોવામાં આવે છે, અગર જે સ્વધર્મશ્રદ્ધા મોટે તો આ અપ્રવૃત્તિઓ બહુ બોલાય છે.”

ઉત્તમ વિચારો અને ઉર્મિઓ બાણીની આ ઉદારીનતા કેટલેક અંશે સહુ જે પ્રાપ્તો, અને દેશોમાં છે, પરંતુ વ્યવહારપ્રધાન પ્રાપ્તમાં તે વધુ પડતી હોય તે પણ દેખીતું છે આપણી રાજકીય જાગૃતિ આટલી મોટી થઈ તેનું કારણ પણ, આપણી અનિચ્છાવહારિકતા અને નાત જનમાં સારા કહેવાઈને એવી રહેવાની હુલ લાલસા, એજ છે.

૨

“બાવના એટલે શું? આદર્શો કેવા હોય?”—આ વાતો આર્યજાતિનાં નરનારીઓને નરેસરથી અમળવાવાની ન હોય; અને છતાં, આજની આર્યજાતિ એ અસહની નથી માટે તે પ્રશ્નોની ઢુંકી ચર્ચા અદિઆં અરથાને નથી.

બાવનાઓને વખોડનાર અને વગોડનાર વહેંતિયાંઓ જે જોઈ શકે કે સારું ય ગુજન એક મહામાયનાનું પરિણામ છે, ત્હેને લીધે જ ટકે છે અને અન્તે ત્હેમાં જ સમાય છે, તો તેમને હાથે ચનાં વગોડણાં ઘણાં અંશે ઓછાં થઈ જાય; જે તેઓ જોઈ શકે કે જે વસ્તુને ધર્મવેષાઓ ‘આત્મા’ કહે છે, જેને આપણે નિત્યહવનમાં ‘હવ’ કહીએ છીએ, અને જેને આપણે નિત્ય હવનમાં છુટે હાથે અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ વડે કચરીએ છીએ, તે વસ્તુ પોતે જ એક બાવના છે, અને આપણી સર્વે ય પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરે છે, નો તેમને સ્કમળથી કે બાવનાઓ હજી સ્વર્ગવાસી નથી થઈ, સંસારમાં અવતરે છે, નો તેમને સ્કમળથી કે બાવનાઓ સરળશ્રી છે તે સ્વામી પાસા માટે જ. માત્ર બાવનાહીનતા પદ્ધતિથી ત્હેનાં માટે નહિ. અત્માની ને અનિચ્છાઓ

સિદ્ધ કરવાના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને વિટંબનાઓ પડે છે. સાચું બોલવું, એ સહેલી વાત નથી; પ્રેમને ઝોળખવો એ સહેલી વાત નથી; (જો કે આપણા મૌનિક-કવિઓનો અનુભવ જૂઠ્ઠા છે) અને સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષમાં એ પણ સહેલી વાત નથી. અને છતાં, આ બધી વિટંબનાઓ વડાબા વિના આપણો છૂટકો નથી. સરખને ને કવખતે માનવજીવનની સીમાઓને આગળ ધરવી અને શક્યતાઓને પીછાનની પણ નહિ, એ હીયકારનાં લક્ષણ છે; સાચો પુરુષ તેમ કરે નહિ. તે તો હમ્મેશને માટે જાણી રહે કે જીવન ભાવનાઓ વિના આ લોકમાં ચેતનભયું જીવન નથી. અને પરલોકમાં પ્રવુદ્ધાંન નથી; કોઈકે બીજાનું જ દર્શન છે, અને આ કારણથી જ આદર્શપ્રેમી સત્પુરુષો અને સત્તારીઓને બ્યારે હોય ત્યારે હલકાં પાડવાની નારકી પ્રથા હવે બંધ પડતી જોઈએ. અન્ધ બનીને આદર્શોને ઉતારી પાડવાની ટેવ હવે વધુ વખત ચાલુ રહેશે તો ઘેરઘેર નરકની નીચનાઓ પ્રગટશે-ધણે ખરે ઘેર તો પ્રગટી પણ છે. આપણે હમણું જીવવાની રીતે નથી જીવતા અને મરવાની રીતે જીએ છીએ તેવું કારણ પણ એટલું જ કે સનાતન ભાવનાઓને અળગી કરીને ક્ષણમરનાં સુખ સગવડને હૃદયી બાદે સ્વીકારતાં આપણને શરમ નથી આવતી.

ભાવનાઓની ભગ્યના વિશે લેખો લખવાથી જ નમન ભાવનાપૂર્વક નથી થવાનું એ વાત અમારા ધ્યાન બહાર નથી; અને તોયે, આ પણ થું ખરું નથી કે આપણી વ્યવહારસંસ્ક્રિયાનાં ખરો ઉપયોગ તો સદ્ભાવનાઓને નિવજીવનમાં કીધા અને ઘટાવવાના ઉપાયો શોધ્યા અને આચરવામાં થવો જોઈએ? વળી ખરા ભાવનાપ્રેમીની કમોટી પણ અડી આ જ છે; જે વ્યવહારવિધાને દુનિયાંડાળાંઓ ધનપ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરવામાં વાપરે છે તેને તેણે પોતાના 'સ્વપ્નાં' સાચાં પાડવામાં વાપરવાની છે. ઉપરાંત, જગતની જડતા અને કઠોરતા તે માર્ગમાં આડબીડીપ યાવ તો તેવી પહે પોતાની વિશુદ્ધ ભિંમિઓને વહેતી મૂકવાને બદલે તે તે વિધેની સ્થામા વીરવથી બાથ બીડ્યા જેટલી સખળતા અને સદન-શીક્ષના પણ તેનામાં જોઈએ. પરંતુ આતું અપ્રતિમ ચારિત્ર્યનું બહુ થોડાંમાં હોય છે; ઘણું બાકી એમજ અને છે કે લીલામા વર્ષ સુધી જે ભાવનાઓનો પૂરક હોય તે એકવીસમેથી તેમને દુસ્મન બને છે. 'નાત જનમાં સારા' કહેવાવાનો કુલ્લ લોભ હવે વધતો જાય છે; સ્વર્ગમાં સારા કહેવાવાનો સંપૂર્ણ લોભ હમી નબળો. આવી અસ્થિરતા અને મનોગમની આવડી મોટી ખામી, એ અને મનુષ્યહૃદયની એક અનિર્વાર્ય રિયતિ છે એ ખરું; અને એવાજ અસ્થિર અને અગડીન આપણે રહેશું તો સાચા મનુષ્યત્વમાંથી આતલ યશ્તિ એપણ ખરું. જે અનિર્વાર્ય હોય તેને નિર્વાર્ય કરવાની શક્તિ માનસાત્માનાં નથી તો બીજે ક્યાં છે? અને તે શક્તિને વચુવાપરી રાખીને હંછ ક્યાં લગી જગતને મેરાશું રહેવા દેવું છે? ઘોંઝાવણુપે અમૃતપ્રેમી નહિ નીકળે?

આ વચનો વાંચીને વ્યવહારપૂર્વકોએ કપાજે ત્રિશુળ ચડાવવાની કે ખમાં ચડાવવાની બરૂ નથી; જે પ્રભુ હાથને કાગળ અંતઃકાચમાં પેડાડી ગયો છે તેને જગાડવાની માત્ર બરૂ છે. જે ઘોંઝાંધણું જે ઉરમાં એ જગશે તો તેજ પૂજકો જોઈ શકશે કે આદર્શ પ્રેમીનાં અસતોષ ને અપીરતા કુરંગી છે, દુઃખિગ નથી; વળી તેઓ જોઈ શકશે કે તેની અસતોષવૃત્તિને દૂર કરવાના ઉપાયો પણ કુરંગીજ જોઈએ. તે વૃત્તિને દબાવી દેવી એ દુઃખિગ ઉપાય છે; તેને સમભાવથી સમજને તેની ફરિયાદો દૂર કરવા માટે પેતું પ્રખર વ્યવહારવાન વાપરવું એ કુરંગી ઉપાય છે. અનર્હિ આવી રીતે ઉચડશે તો આપણે એ પણ જોઈ પડવું કે સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ અને વ્યક્તિ વિકાસની

કંઈનાં એ 'પશ્ચિમના પવન' નથી, એ તો માનવીહૃદયની મહાવાંચના છે. વળી એ પણ જાણીએ કે પશ્ચિમના જગવાદ કરતાં આપણે જગવાદ વધારે બેશરમ છે. તે જગવાદ છ ચોક્ક છે, આપણે છાનો છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓએ તો એક મહાયુદ્ધ લડીને જગત સમક્ષ કબૂલ કર્યું છે કે 'અમે ધર્મના ઉપદેશ ઉલ્લેખ્યા' આપણુમાના કેટલાક તેવું કહેવા તૈયાર છે ? અને તે પ્રજાઓને 'આધ્યાત્મધર્મ' શીખવવાની આશા રાખનારા આપણા ચેતન-વાદમાં, અત્યારે કેવાંક ચેતન છે ? સમાજનાં દુષ્ટમાં, દુષ્ટ અનિષ્ટોને ધર્મને નામે લઈ ચલાવવાની આત્મધાની પ્રવૃત્તિ, આપણા ધર્મજ્ઞાનના જાલમાં અને શુરુઓની શક્તિ અને નીચતા, આપણાં જલજળો અને ખાળજળો, આપણા વરવિક્રો ને કન્યાવિક્રો, આપણી વિધવાઓની કંઈકી સ્થિતિ, આપણી અન્ધશ્રદ્ધા ને શાસ્ત્રગુલામી, અને ઔદ્યોગિક ઉત્કર્ષ ને નામે ધનપ્રાપ્તિને અપાતી વધુ પડતી અગત્ય તથા ને માટે યોગ્યતા પચરંગી પ્રપચો, — આ સહુમા છુપાયેલા બધાંક જગવાદ વૃક્ષ અમેરિકાના ઉષ્ણ જગવાદ કરતાં ચાર આસણી વેદો તેવો નથી શું ? અને તે દેશોમા તો અનિષ્ટોને ટાળવા માટે સાહસ અને સહિષ્ણુ છે; અહિંમાં તો સાહસ કે સહિષ્ણુતા નામ પણ દેવાય તો માથા પર કુહાડો મારે તેવું વર્તન સમાજનું છે. ચેતનવત્ની પ્રજાનાં આ લક્ષણ નથી, અને ખરેખર ચેતન પ્રગટ્યાં હોય તો, યોગ્યતા સિદ્ધ કર્યા પહેલાં બીજી પ્રજાઓના શુરુ ચવાની વાતો કરવાને બદલે આપણી જ પરી ભાગેલી પ્રજાને નવેસરથી રચવાના પ્રયાસો પૂર નેસથી, ખસા દિસથી, અને વિના વિલંબે શરૂ થયા હોય.

૩

આપણા રાષ્ટ્રજીવનમાં વસન્ત પંધારી છે એ વાત ખરી, પરંતુ એ વસન્તને ધધાવનાર ને જોગવનાર કેટલાં સજ્જનમગ્નીઓ આપણા દેશમાં અત્યારે તૈયાર છે ? એમ તો પ્રભુની વસન્ત પણ વર્ષોવર્ષે આવીને હોડી જાય છે, પણ કેટલાંક જગજગતો રસભોક્તારૂપે હોને વ્હાલવ્હાલે ધધાવે છે ?

'Full many a flower is born to blush unseen,
And waste its sweetness on the desert air';

વસન્તનાં વનપુષ્પો અણમૂલ્યાં જ કરમાય છે તેમ રાષ્ટ્રવસન્તના રસોદાનો અનુભવોગ્યો જ કરમાશે તો રવીન્દ્રનાથનાં પુણ્યભોલ અને પધરમણી નિષ્ફળ નદિ નીચડે ? તે સંધ્ય સન્દેશો સુખ્યા પડી પેલું સદ્માવનાંઓને વિના વિચારેં હસી દડાડવાનું આપણે ચાહુ રાખ્યું, સુવાનોની ઉન્નત અભિલાષોને ઉત્તેજવાને બદલે તોડી પાડવાનું ચાહુ રાખ્યું. સાહસપ્રેમને પોષવાને બદલે ન્યાયે ત્યાં દાખી દેવાનું ચાહુ રાખ્યું, ખાળકોને અમૃત્ય રતો પેડે સંભાળથી ઉછેરવાને બદલે તેમને વધુ પડતા ધાકથી કે વધુ પડતાં લાડથી જગાડી મૂકીને ભવિષ્યના જગજીવનને મોતદંડકાઓ મારવાનું ચાહુ રાખ્યું, કુલીનતા અને કેળવણીના સસ્કારો પામ્યા છતાં પણ પત્નીઓને રાત દહાડો દીવડાવનું, વિલામપૂતળીઓ તરીકે જ ગણવાનું, અને નહવાં વાંક ખાતર તેમની પર માડનાં ઝાંડ તોડી પાડવાનું ચાહુ રાખ્યું, અને ધન કમાવાની ધમાચકડીમાં આપણા પ્રભુને અને આપણી

પ્રાણપ્રયુક્તતાને ઉદ્ધતપણે વિસારે નાંખવાની અતિપ્રવૃત્તિ છે તેવી જ ચાંદુ રાખશું, -તો પથગમ્યરેતા પુણ્યસન્દેશ સુણવાની જે આપણી યોગ્યતા કેટલી ? અને આ બંધી પાપણી પ્રવૃત્તિઓને છે તેવી જ અધમ રાખવાથી તથા અસ્પષિતપણે બેઠા દીધાથી આપણી મહા મુશ્કેલી મનુષ્યતા રોજને રોજ વધુ વધુ અંશિત થતી જાય છે એ વાતનું ભાન થતાં હજી કેટલાક સૈદ્ધાંત લાગશે ?

૪

આપણા સાહિત્ય જીવન અને સામાન્ય સમાજ જીવન વિશે પણ એ વાત હકીકત નોંધવા જેવી છે.

ગુજરાતનો રસાત્મા અત્યારે નીરોગી નથી. યુવાન વાંચકોનો મોટો ભાગ જે પ્રકારના સાહિત્ય પર પોષાય છે તે સાહિત્ય કલાદીન અને ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને ઉત્તેજના છે. સાક્ષરો અને સાહિત્ય નેનાઓ આ દુર્વેગને રોકી શકે; અને એક દંડીઆ મહેસોમાં વસવાની પોતાની 'શાન્ત' મનોવૃત્તિને સ્થેજ બદલીને પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગુજરાતના ઉત્તમ ગ્રંથો અને ગ્રંથકારોને લોકપ્રિય કરવા માટે સાહિત્ય વિવેચનના વિસ્તારી અને વિચારશીલ નિબંધો લખી શકે. અત્યાર મુધી તેમણે તે કાર્ય અસ્પષિતપણે અને એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નથી કર્યું. લેખે લીધે તે કવિ મહાકવિઓની સત્કૃતિઓને 'શબ્દભાજ' તરીકે ઓળખાવીને છોંછરીઆ મગજના છાલક દીકાઓરો ગુજરાતને છેતરે છે-ગુજરાતને કુપયે દેરે છે. રોજ હડીને સાક્ષરોને શીખામણ દેનાર પુસ્તકો પોતાનું સાક્ષરત્વ નામનું જ છે; અને કલાની પરીક્ષા તો આજથી સાતમે જન્મે તેમને આવશે. તેઓના હાથમાં ગુજરાતનું સાહિત્યતંત્ર ક્યાં સુધી રહેશે ?

*

*

*

આપણામાં નથી માયો સંયમ કે નથી સાચી શૂરના: નહવામાં નહવા કારણસરે મધ્ય આપણે મહાકવિના ગુલામ બની બેસીએ છીએ, એ આત્માનું બહેતીઆપણું દાખવે છે; અને, ધરના કોહારમાં ફક્ત એક ઉંદર બસતાં ગુજરાતની વીરંગનાઓ પ્રત્યક્ષાળ સમો શોર-ખકોર બચાવે એ સ્થિતિ સૂચવે છે કે ભારતની ભવિષ્યનું નરીય ઉત્તરજનરંગી છે. લેખો કરતાં વધુ અંશે કાળગરંગી છે. વીર-હૃદય વિનાનું જીવન એ જીવત જ નથી, એક પ્રકારનું 'જીવનું મોત' છે, -એ મહાસત્યને આપણે પીછાણીશું ત્યાર પહેલાં હજી સોએક વરસ વીતશે એમ લાગે છે.

*

*

*

આત્મા આ પૃથ્વી પર અવતરે છે ત્યારથી જ પ્રભુમર્ત્યા બન્ધનોનો ભોગ યાચ છે: તે બન્ધનો. તો સદાસર્વદા વન્ધનીય અને સ્વીકાર્ય છે, કેમકે મોક્ષસાધન તરીકે લેખે વાપરી શકાય છે. પરંતુ માનવસમાજ તે બન્ધનોને પોતાના લોખંડી અને લકડીઆ નિયમો વડે બ્યારે નિતા-કારણ વધારી મૂકે છે ત્યારે તો જીવનનું જ બ્યારે થઇ પડે છે. વધુમાં, જાણે, તેમ જિન્દગીની અસહ્યતા ઓછી હોય તેમ, લોકના હિન્દુસમાજ જેવા ચેતનગ્રીણ સમાજો તે બન્ધનોનું લોખંડીપણું, અને લકડીઆપણું એટલું તો સમત અને સ્પર્શન કરો નાખે છે, એટલું તો હૃદ

ઉપરાન્તનું કરી નાંખે છે, કે નરસોકમાં જ નરકયાતનાના અનુભવ ડગલે. ને પગથે ચાપ છે. ધર્મના સંપ્રિ-ચૂના આદેશ છે કે સંસારમાં સ્વર્ગ રચના; આવા સમાજનેતા અણુલખ્યા આદેશ છે કે નરસોકમાં નરક રચના.

* * * * *

આપણી સામાન્ય પરિસ્થિતિ વિશેના આ વિચારોથી પ્રતીત થશે કે આપણે આપણી જાતને જેવા શાણા, સંસ્કારી અને 'આગળ' વધેલા' માનીએ છીએ તેવા આગળ વધેલા, સંસ્કારી અને શાણા થવાને હજી વાર છે. આપણી આગળની રાજકીય જાગૃતિ એક છમકસા નરીકે પૂરી થવાને બદલે જો સંગીન સર્વદેશી અને ચિરંજીવી પ્રમુદીય જાગૃતિ તરીકે આપણને આગળ વધારવાના સાચા સાધન રૂપ કરી શકાશે, તો તે સદ્માર્ગી સમો બહેલો-ધણો બહેલો-આવશે ન્યારે ભારતની મહત્તા આપણે શમ્યથી બેસીને નહિ પણ કાર્યથી સિદ્ધ કરીને, સ્થાપીને, જગત સારાની વન્દના પાત્રી શકશું.

'ચેતન' ની ભાવના પરતે દાઝ તો આટલું જ બસ છે; હવે કાર્યક્રમ બણી વળીએ.

૫

ધર્મચર્યા અને સમાજશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનનાં અંગપાંગ, અર્થશાસ્ત્ર અને ઐતિહાસિક ચર્યા, વિખ્યાત પુરુષો તથા સ્ત્રીઓના રસિક અને બોધક છવનવૃત્ત, તેમ જ કળાવિવેચન, સાહિત્યવિવેચન અને સર્જક સાહિત્યની નવીન કૃતિઓ તેમજ ખીજ પ્રકીર્ણ વિષયો: માનવપ્રવૃત્તિનાં આ સદૃષ્યે અંગને ખીજવવા અને પેલવાના 'ચેતન' ને અભિધાપ છે; અને અમને સપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે સર્જકતાના યુવાન, 'પ્રેમ', વૃદ્ધ અને વયોવૃદ્ધ—સમળા થે અભ્યાસીઓ અને વિચારકો પોતપોતાના ખાસ અને માનીતા વિષયને ચર્ચનારા લેખો, નિબંધો અને કૃતિઓ દ્વારા અમને સદાય કરવામાં પડતી પડશે નહિ. આ અમત્યના વિષયોની ચર્ચા કરનારાં માસિકો અને સાપ્તાહિકો ચુરપ, અમેરિકામાં તો થોડાંજ ઉભરાય છે, ખગાળ અને મદાસ બણી પણ ઘણાં છે; માત્ર આપણી બાગુએ જ બુદ્ધિવિકાસ અને બુદ્ધિવિલાસનું તેવું સાધન નથી. આ જોટ પૂરી પાડવાને ખરો માર્ગ તો એ જ કે સુઆઈ ઇલાકામાં એક અમણી અગ્રેજ માસિક નીકળવું જોઈએ—અને સાથે સાથે સ્વદેશી બાપાઓમાં પણ તેવાં માસિક શરૂ થવાં જોઈએ. એક જ માસિક એકલે હાથે આ જોટ પૂરી પાડી શકે તેટલે અશે તેમ કરવાની—હંચા વિચાર અને હંચી રસિકતા પ્રાન્તમાં પ્રસારવાની,—'ચેતન' ના સંચાલકોને અભિલાષ છે, અને વિદ્વાનો તથા ધનિકો તે કાર્યમાં સદર્થ સહાય આપશે એવી તેમને આશા છે.

'ચેતન'માં છપાતા લેખોને પરીક્ષવાનું ધોરણ હવું અને કાંઈક સખત રહેશે તે વાત તો સુત્ર બેખરો અને વાચકો આ પરથી મ્હમજગે; અને છતાં, બચિબ્યને માટે કાંઈક પણ સારી આશા દેખાડે તેના નવીન લેખકોને સન્મારવામાં 'ચેતન' તખ્ત મુઠેગે આ રથગે આપણાં 'કવિ' મંદાગયોને જે જોડ કવેનની જગડ છે પ્રેરણાપૂર્વકાં જે ચાગ પ્રિયા થે ચામ્યા વિના હાલ હાલ કેટલાક લેખ-મન્દુરોને હાથે 'કવિ'ઓ લખાઈ ગય છે, તેના પવપકિતઓ, 'ચેતન' માં પ્રકાશન.

પામી શકે નહિ, એ દેખીતું છે. તેવી પંક્તિઓ સૂત્ર એ જ પાપ છે; તેવી પંક્તિઓ કાગળ પર મૂકાય એ અધાર પાપ છે; અને તેવી પંક્તિઓ છપાય તે પાપતું તો પ્રભુ ખાસે પણ પ્રાપ્તિત નથી. આપણું જીવન જેમ જેમ વધારે સરકારી અને સ્વચાલકીય થતું જશે તેમ તેમ આ પાપો આપમેળે જ ધોવાતાં જશે; તો પણ, માસિક અને પ્રકાશકોએ તે ધોવાનો યત્ન આદરવો હવે ઘટે છે.

સ્વતંત્ર વિચારો અને વિશાળકુદૃષ્ટી બાવનાઓને ઉત્તેજવી અને પોષવી એ 'ચેતન'નું આદ્ય કર્તવ્ય છે; અને તેથી જ, વિચારકોના જેટલેટલા પક્ષ શુદ્ધરાતમાં હોય તે સર્વને પોતાનું વક્તવ્ય નિરૂપણે વદવાને 'ચેતન' ન્હોનરે છે. ધર્મ અને સમાજનાં ક્ષેત્રોમાં સનાતનપક્ષ અને સુધારકપક્ષ; સાહિત્યક્ષેત્રમાં નરસિંહરાવપક્ષ અને ન્હાનાલાલપક્ષ (તેમજ 'સાહિત્ય' પત્રનો સારળતા-પૂર્ણપક્ષ); તથા શિક્ષણક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીયપક્ષ અને સરકારી પક્ષ; શુદ્ધવિચારશરીરનાં આ સહુ જે અગોપાંગ 'ચેતન' માં સત્કાર પામશે અલગત, એ તો દેખીતું છે. કે સ્કામાપક્ષ વિશે ટીકા કરતી વખતે દરેક પક્ષે સૌજન્યસદૃશિ સાચવવાં પડશે; જે લેખોમાં તે નિયંમ ઘટતી રીતે નહિ પળાયો હોય તે લેખોને, તેમની બીજી બધી યોગ્યતાઓ અને ઉપયોગિતાઓ છતાં પણ, આ પત્રમાં સ્થાન આપી શકાશે નહિ.

'ચેતન' ના 'સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર' વિભાગની ઉપયોગિતા સંલેક્ષી સંગ્રહશે. જીવંત અને વિદેહી શુદ્ધ આશરોનાં, તેમજ દિન્દ અને બીજા દેશોનાં ગુરુગુરુ સાક્ષરોનાં નામમાત્ર આપણે જાણીએ, અને તેમનાં જીવન કે કૃતિઓથી વિમુખ રહીને જ તેમની પ્રશંસા કર્યાં કરીએ કે તેમનાં સદૃશ્યોને ઉચિત તેમ જ અનુચિત અવતરણો તરીકે વાપર્યાં કરીએ, એ સ્થિતિ વધુ વખંત નિભાવી લેવાય તેવી નથી. આ લેખમાળાની રચના કર્યાંથી એ શોચનીય સ્થિતિમાં કાંઈક તો ફેર પડશે એમ અમારું માનવું છે; અને તોને સાદુ લેખો તૈયાર કરીને મોકલવા માટે સાહિત્યના સહુ જે ઉત્સાહી તેમ જ અનુભવી અધ્યાસકોને અને આયક પૂર્વક નિમન્ત્રીએ બીએ. આ પ્રકારના લેખોમાં, જે અધિકારને પત્રકે કર્યો હોય તોની હુંકી તોણે સસિકપણે વર્ણવેલી જીવનકથા, તોના ચારિત્ર્યની ઉપયોગી અને પક્ષરહિત વૃત્તતા, તોની મુખ્ય કૃતિઓની ટૂંક પિઠાન અને સમાયોચના, તથા દેશના સાહિત્ય અને જીવન પર ચંચેલી તોના ગ્રંથોની અસરતું નિરૂપણ-એટલી અથવા એમાંની ઘણીબરી આપતો મુખ્યત્વે કરીને સમાવવી; અને અને તો તોની પોતાની, તોના કુટુંબજનોની, તોના વિવિધ જીવનપ્રસંગોની, કે તોના નિવાસસ્થાન, અભ્યાસ-ચૂડાદિની છબિ પણ મોકલવી, લેખના વિષય તરીકે પસંદ કરેલ સાક્ષર ગમે તે દેશ કે યુગનો હોય તોની અગત્ય નથી; પરંતુ લેખ વાંચતાં જ તોનાં પ્રતિમા અને વ્યક્તિત્વનું જીવંત, જ્વલંત ચિત્ર વાંચક સમક્ષ પહોંચાવવાનું હોય તો જ આ લેખમાળાને, જે પૂરે અંશે સાધી શકાય એ દેખીતું છે.

આ ઉપરાંત, 'સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર' વિભાગનું ક્ષેત્ર વિશાળ અને સર્વગ્રાહી હોવાને લીધે તેમાં સાહિત્યસિદ્ધાંતોની ચર્ચા તથા કવિતા, પ્રતિમા; હાસ્યરસ એવા વિષયના સામાન્ય પ્રશ્નોનાં વિવેચનના પણ સમયાનુસાર સમાવેશ થશે.

આપણાં હાસનાં ધણાંખરાં માનિકોને હાથે નિયમસર અથવા અનિયમિત અન્યવિવેચન જે પ્રકારનું થાય છે ત્હેના કરતાં તો જરાય ન થાય તો વધારે સાંજે એમ રસજોને ઘણીવાર લાગે છે; માથેથી ઉતરતી અને સત્યકીન દસખાર લાંટીઓ લખીને ત્હેને ‘અન્યાવલોકન,’ ‘પુસ્તકપરિચય,’ ‘સાહિત્યસમાલોચના’ કે એવા જ કોઈ મોટા અને મોટાંભરિયાં નામથી ઓળખાવવી એ પ્રમાણુ-શુદ્ધિ અને કર્નવ્યશુદ્ધિની અક્ષય ન્યૂનતા દાખવે છે. આ રિયતિ સુધારી શકાય તેવી છે. સાહિત્યપરિચય તરફથી પ્રમાણુપૂર્ન (અને કદાચ અનિ પાંડિત્યથી ઉભરાતું) માસિક કલાકવાની જે સંચના થઈ છે તે ઉત્સાહથી અને સદવ્યવસ્થાથી ઉપાડી લેવાશે તો અન્યપરીક્ષાનું અભ્યુપયોગી કાર્ય ત્હેને હાથે ઘણી સુંદર રીતે થઈ શકશે, હાજને ધન્ય તો ‘ચેતન’ પોતાની કુલપાંખડી અપેક્ષે, અને જેવી આતુરતાથી પ્રેમની ઓગણે, વ્હાણની વાટડી બેઈ રહે છે તેવી અનહદ આતુરતાથી તે મહાકુલના આગમનની માર્ગપ્રતિક્ષા કરશે.

‘અન્યવિવેચના’ અને ‘પ્રકીર્ણસમાલોચના’ એ વિભાગોમાં અનુક્રમે વિસ્તારી અને હુંકી સમાલોચના નહીં, તેમ જ નીસરાવસાં અને જૂનાં, ત્હો જે ઉપયોગી, એવાં પુસ્તકોની થશે. ‘ચેતન’માં લેખ આપનાર લેખકો અને લેખિકાઓનાં નામની પાછળ ‘બી. એ.’ કે ‘એમ. એ.’ એવાં ઉપાધિદર્શક શબ્દો મૂકી શકાશે નહિ. ‘ચેતન’ના સંચાલકો માને છે કે વાંચનાર વશ થવાનો હોય તો લેખના ચમત્કારથી જ બંધે થાય; લેખકની ડીઝીના મોહથી કે માત્ર લેખકનામની ઇન્દ્રજળથી ત્હેને વશ કરવામાં પાપ રહેલું છે. આપણે ડીઝીપૂજક અને નામમહતાના અન્યપૂજક થઈ ગયા છીએ એ જેમ સત્ય હકીકત છે તેવી જ રીતે આ પણ એક સત્ય હકીકત છે કે તે બાણતોમાં તેવી ને તેવી જ વૃત્તિ ચાલુ રાખશું તો વિવેકહિનતા અને વિચારદાસત્વના અતલ ગર્તમાં ઉડાડા ઉતરતા જશું.

ખીજી અને વધારે અગત્યની વાત: લેખકલેખિકાનાં નામની આગળ લખાતા માનસૂચક શબ્દો, ‘રા.’ ‘શ્રીયુત્’, ‘શ્રીમતિ’, ત્હેને પણ હવે છોડી દઇએ તો ખોટું નથી એવી અમારી માન્યતા છે. અવિવેચી પુરા તરીકે પ્રખ્યાતિ પામવાના લોભથી એ માન્યતા નથી સ્વીકારી; ત્હેના સ્વીકારનું કારણ સ્પષ્ટ છે: વિચારતાં જણાશે કે આપણાં જનરાતી નામોની સાથે જે પ્રત્યેક આપણે લેગાડીએ છીએ તેના વાપરથી જ જરૂર જેટલી માનવૃત્તિ દાખવી શકાય છે, દહાન્ત: ‘ગોવર્ધનરામ’ અને ‘ન્દાનાલાલ’, અથવા ‘વિજ્ઞાનલક્ષ્મી’ અને ‘સારદાગૌરી’ એ શબ્દોમાના પ્રત્યેક ‘રામ’ અને ‘લાલ’ તથા ‘લક્ષ્મી’ અને ‘ગૌરી’ તે સર્વમાં છુપાઈ રહેલો અર્થ ઉઠેલી શકશું તો સ્વદમજીરો કે તે તે પ્રત્યયોમાળાં નામોમાં પૂન્યભાવ-કલિક તો પ્રેમભાવ-ધણો બધી છે. તે નામો સાથે ‘શ્રીમતિ’ કે ‘શ્રીયુત્’ વાપરીને અત્યન્ત વિભૂષિત કરવામાં અને એ રીતે તે લટકણીઆને આંખમાં ખૂંચતી કાંસરી જેવાં થવા દેવામાં અમને તો પ્રમાણુશુદ્ધિની જીલુપ જણાય છે. માનભૂખ્યાં તાલેવતેનાં નામ પ્હેલાં ભંડે ‘રા. રા.’ અથવા ‘શ્રી’ કે ‘શ્રીયુત્’ લખવું પડે: સાક્ષરકુલનાં લાઘ્યાંકુઓને એ અનાવડી વિવેક ઊતરતો નથી. શીમન્તોનું માનભૂખ્યાપણુ તે માનવસ્વભાવની દુર્બળતા છે, પણ જગતને જ સમજ કરવાનો અભિલાષ ધારતા સરસ્વતીના ઉપાસકોએ પોતે તો તે દુર્બળતાને, સંયમિત કરીને સમાવવાની હવે અત્યન્ત આવશ્યકતા છે.

એ અપવાદ મોંઘવો પડશે. અવકંઠથી લેખક નામનો ઉલ્લેખ કરવો હોય ત્યારે ‘રા.’ શબ્દને કાયમ રાખી વિના હરકે નથી; એ ત્યાં પણ એ ઊડા દેવા તો આપણાં વિનયશીલતા લયડી ગણાય.

આ વિભાગમાંની સૂચનાઓ નવી છે; 'વિષ્ણવકારી', પણ છે. પરંતુ સંયોગ્ય નવીનતાને છરવવા જેટલું આરોગ્ય પ્રાપ્તના મનઃશરીરમાં હશે, અને કોઈ કોઈ વાર તો વિષ્ણવને પણ વધાવવામાં જ ખરો ધર્મ છે એ મહાસત્ય સ્વમન્ત્રશે, તો તે અને તેવી બીજી સૂચનાઓ વિશેની આપણી વિરુદ્ધતા ઓછી અને અણસખી થશે.

નન્દનવત્તને નર્મદનાં જન્મસ્થાન, ઇન્દિરાસપ્રસિદ્ધ રસનગર સુરતમાં જન્મેલ 'ચેતન' ગુજરાતને નવનવી પ્રેરણા પાશે કે નહિ, અને પાશે તો કેવી અને કેટલી, એ વાતનો નિર્ણય કરવાનું કામ અવિષ્ણના ઇતિહાસ લેખકનું છે. અને એકલા સુરતમાં જ ચેતન રહેવાનાં નથી. અચેતજેવા આજના સુરતમાંથી ચેતન ઉડી ગયાં છે તો સુરત બહારના જગત્માં થે ઝાઝાં નથી. જગત્માં અત્યારે જાગૃતિ આવી છે, ચેતન પ્રગટતાં હજી વખત લાગશે. આપણે હજી આંખો મોળના પથારીમાં બેઠા છીએ; સુસ્તી ઉરાડવી; સ્ફુર્તિ અનુભવી, પ્રભાતનાં પ્રકાશપ્રેરણાઓ ગ્રીહવાં, અને નિસકર્મમાં જ નહિ, નિસહયનમાં થે પછે ને પછે પ્રશ્નને ઝોળખવો.—આ બધું હજી તો આરંભવાનું છે. તે સમારંભમાં; તે વિશ્વવન્દનીય જીવનયત્નમાં, તે માનવપ્રયત્નોની મહાપૂજામાં, તે પ્રજાઓના પુણ્યમહોત્સવમાં, ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ પોતાનું જવલનત અને સુન્દર સ્થાન છોડે, પોતાની પાતકી ઉદાસીનતાને મેગળી કરે, રહેજથી સતોષ માનવાનું ભૂલી જાય. સ્વમાનના કૂળા છોડને-છેલ્લાને બદલે ઉછેરે, તથા મહેન્દ્રાઓ અને મનોરથોને ઉત્તેજને જગત્ને જાણ કરે કે ગુજરાત પ્રાન્ત પણ મનુષ્યોથી વસાયેલો છે, મનુષ્યતાનાં ખડેરથી નહિ,—એટલી જ અંધારી—અને આપણી સહુની—મનો-વાંછના છે. તે પૂરી પાડવા માટે એકલા ઉત્તર વિચારે નહિ કામ આવે; અને આવશ્ય વિના નહિ આશે: કાર્ણશક્તિ અને યોજકશક્તિની જરૂર પડશે; વિચારવાસત્યને દૂર કરવું પડશે; સાચું મનુષ્યત્વ સાચવવા કાળે અત્મનિષ્ઠા, સાદસપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને ખીલવવાં પડશે; અને આ મહાસત્યે પીછાનવું પડશે કે માનવીના ગૌરવમહત્તા જેટલે અંશે અણીશુદ્ધ રહેશે તેટલે જ અંશે વસ્તુવશ વસવાટ લાવક રહેશે—બાકી તો વગડા સગી સતી અને બંધાનકં થઈ જશે.

તેથી અમંગળ દશા અટકાવવાનું આપણુ હાથમાં છે: દેવને ઓધારે બેસી રહેથી કે મોટથી ઇશ્વરસાહાય માંગ્યા કર્યેથી પ્રજાઓ નથી ઘડાતી, નિર્મળતાથી પ્રજાઓ ઘડાય છે; અને આ બીજા પ્રકારની પ્રજાઓ વિના જગત્ હવે ચલાવી શકશે.

વળી ઇશ્વરની સાહાય્ય શું માંગવી પડે એમ છે? અત્યાર પહેલાં જ એ નથી મળી? સહિ સરખાણી ત્યારથી જ એ નથી મળી? નરમાંથી નારાયણ થવાનું સામર્થ્ય માનવીને મળ્યું, અને પછેપછે પ્રગતિપન્થે ધપવાનું વિશ્વને વરદાન મળ્યું, તે જ દિવસથી પરમાત્માના પુણ્યપ્રસાદ તો સ્થળે ને સ્થળે વેરાયા છે, હૈરે ને હૈરે ઉભરાય છે. આજ સગી આપણે તે અમુનેને ઉવેખ્યા છે અને વિશ્વને વ્હાણાં ક્યાં છે; ભાવિ પ્રજાએ તે કાળી રીતે બૂંસવી પડશે, અને આપણે તે બૂંસવાની સરખાત કરવી પડશે.

વિશ્વ વાદ જીએ છે કે ક્યારેક વધારેવધારે મનુષ્યો તે પ્રાણપોષક અમૃતના અમરહાવ સેતાં રીપશે.

વિજયરાય કલ્યાણરાય.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

લેખક. મંજુલાલ દવે.

હિન્દો ધણતો પ્રતિદાસ જરૂર રવીન્દ્રનાથને સ્થાન આપ્યા વિના નહિ રહે. સાહિત્યકાર તથા નિર્વજન તરિકે બંને એમનું સ્થાન હુનિયાના અન્ય સાક્ષરો વા સન્તો સહ મૂકાય, પરંતુ અન્ય લાવિદ તરિકે તો રવીન્દ્ર બાણુનું સ્થાન અનોખું જ છે, અને સદાકાળ તેમ તે રહેવાનું.

પૂર્વપશ્ચિમની સરખામણી કરી સામાન્યતઃ ધણાને પ્રિય છે; અને તેથી ટાગોરને કોઈ શેક્ષ્પીઅર સમા નાટ્યકાર ગણે છે, તો કોઈ ટેનિસન સમા mystic અગમ્યવાદી કહે છે. પરંતુ એ ઉભય અરથાને છે. ટાગોર શેક્ષ્પીઅર નથી; કારણ ટાગોરની નાટ્યકલા શેક્ષ્પીઅર જેવી comprehensive અહુવિસ્તીર્ણ નથી, કિન્તુ તે concentrative છે, અર્થાત્ એકાગ્ર છે— એક જ ભાવ પર તેનું અવલંબન છે, તેજ ભાવની સંપૂર્ણતા ખાતર આખા ય નાટ્યની રમણા છે. એક જ મુકોમળ તત્ત્વ પર આખા નાટકનું સર્જન ને નિરૂપણ થયેલ છે, શેક્ષ્પીઅરમાં અનેક માલો અનેક નાંતુઓ ઉપરિચિત છે અને તે દ્વારા નાટ્યકલા સંપૂર્ણતાને પામે છે. ટાગોર ટેનિસન નથી. કારણ ટાગોરનો અગમ્યવાદ ટેનિસનના વિજ્ઞાનવ્યાપ્ત અગમ્યવાદથી કેવળ ભિન્ન છે. ટાગોરનો અગમ્યવાદ પરત્વર પરત્વલ મુધી પહોંચેલ છે. ટાગોર ત્યારે કોણ છે? તેઓ પોતેજ પોતાને ‘ગીતાંજલિ’ દ્વારા આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

“આ નિશ્વતા આનંદ-ઉત્સવમાં મને મહાશં નિમગ્ન થાપ્ત થયું છે; ને એ પ્રકારે મહાશં ઉત્તન ધન્ય બન્યું છે. દૃષ્ટિશ્રુતિ મ્હારાં સફળ થયાં છે.

“બંસી બંજવવાનું કાર્ય મને આ ઉત્સવમાં સોંપ્યું હતું; ને યથાશક્તિ મેં તે કર્યું છે.”

ટાગોરને મને કલાપી કહે છે તેમ આ વિષં સન્તના આશ્રમ સમું ભાસે છે. અને એ આશ્રમમાં આનંદના એક એકાતા તે અદર્શિય ન્યાળી રહે છે ઉત્સાસ ભર ઉત્સવની તે ત્યાં જાંખી ફરે છે. આવા આશ્રમમાં પોતે અકસ્માત આવી મ્હકેલ નથી, પરંતુ સંપૂર્ણ માનપૂર્વક નિમગ્ન થા વડે ત્યાં તે પધારેલ છે. આમ થનાં નિર્જન ઉત્તન તે ધન્ય માને છે. હર્શન ને શ્રવણ સર્વને તે સફળ થયેલ માને છે ‘બંસીધર’ એ ઉપનામ ટાગોરનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવા પૂરતું છે. અસ્તુ.

એક કાળ એવો હતો ત્યારે ટાગોર છેક કુમળી વયે ‘ભાનુસિંહ’ના તખલ્લુસથી કવિતાઓ લખતા, ને ‘મારતી’ નામના બંગ-માસિકમાં તે પ્રકટ કરાવતા. આ કાર્યની છલના એવી હતી કે ‘ભાનુસિંહ’ તે આધુનિક કવિ નથી, પરંતુ કોઈ પ્રાચીન વૈષ્ણવ-કવિ છે એવી પ્રતીતિ તે કાળના સંવિત્તના વાચકોને યાચ અને થકુ યલુ લેમજ. અમાળાના એક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથસ્થ તે કાળે

જર્મનીમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ને તેમના વાંચવામાં આ 'માનુસિંહ'નાં કાવ્યો આવ્યાં. તેમણે તેમને એક પ્રાચીન ભક્ત-કવિનાં કાવ્યો પ્રમાણમાં અને તે પર એક નિર્ણય લખી જર્મન-યુનિવર્સિટીને તે મોકલી આપ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેજ નિર્ણયે તેમને Ph. D. ની મહાનિ પદવી અપાવી ! 'માનુસિંહ'ની આ ઘટના-છંડના આગીવાર છાની ન રહી શકી. અને રવીન્દ્રનાથ અને હતા થયા ! એ કાવ્યોમાં પ્રાચીન ભક્તકવિઓની છાપ ઉડી પડેલ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જ્યેષ્ઠ કવિના ગીતગોવિંદની મુદ્રા તો તેમાં સર્વોપરિ દીપે છેજ.

'નિપટ કહિન મન તોર' નામના એક ગીતમાં તો આ મુદ્રા એટલે સુધી પરખાઇ આવે છે કે ટાગોરના એક હાથમાં ગીત ગોવિંદની એક પ્રત હોવી એજીએ, અને તેજ કાગે ખીન્ને હાથે તે કાવ્ય રચાવું હોવું જોઇએ ! અર્થાત્ આજેદ્રમ તે ગીતગોવિંદના કાવ્યની પ્રતિષ્ઠાયા છે.

પ્રાચીનેશુ' નકલ કોને ફિર નથી ? ટાગોરનાં કવિતા, નાટક ને તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોમાં કોઇ નહિ ને કોઇની અસર જણાય છેજઃ સ્વીડાસ ને ચૈતન્યનો પ્રભાવ તેમની પ્રથમની કવિતા પર પડેલ અભ્યાસીને જણાઈ આવશે. કાલિદાસનો પ્રભાવ તેમનાં પ્રથમનાં નાટકો પર જણાઈ આવશે. કબીર સાહેબનો પ્રભાવ તેમની સારી ય શીલસુદીભરી અગમ્યવાદની વિચારણા પર જણાઈ આવશે. આ સૌ પુરાણ છાયા અવશેષી અર્વાચીન અસરો વડે પ્રેમયેશ ગ્રંથોમાં તો તેમનાં સંગીત, કળા, ઇતિહાસ, નિર્ણય, નવલકથા, ને ટુંકી વાર્તાઓ એ સહુ ગણાશે. જ્યેષ્ઠેશુ પ્રજુયમધુર સંગીત તેમણે આધુનિક તાલસ્યમાં ઉતાર્યું અને 'ગાર્ડનર'ની ભાવસંદિપિ સ્ત્રી, વૈદ્ય વિંદ્યમેનની વંદ્યોલામણી કલા તેમણે નવીન શૈલી દ્વારા સંપૂર્ણતાને શિખરે સ્થાપી અને મોંઘે અવનવું રસચૈતન્ય અને ભાવસંભાર ભર્યાં. ગદ્યમાં તેમણે 'ડાહન' આપ્યું અને કાવ્ય જેટલુંજ તેને સરસ ને ભાવસમૃદ્ધ બનાવ્યું. પદ્યની લલિતતા છતાંય તેમણે સાચવી કે તેમાં સંગીતતાનાં ભવ્ય પરિપાક પૂર્ણ. આમ થતાં બંગ-સાહિત્યનો તેમને હાથે પુનરુદ્ધાર થયો. અને પશ્ચિમના સોળમાં ચતુર્થના સાહિત્યના પુનરુદ્ધારથી તે એનેળ્યો થયો. પશ્ચિમના એ પુનરુદ્ધારમાંથી ભક્તિભાવ ગયો, પ્રભુત્વગદ્ય ને વર્તમાન જડવાદ ત્યાં ઝીલાયો. પૂર્વના બંગ-સાહિત્યનાં પુનરુદ્ધારમાં ભૂતકાળની ભક્તિ ઉગરી—ઉદ્ધરી, વધારે સંસિદ્ધ બની. પશ્ચિમપૂર્વના Literary Renaissance નો આ સદૃશ તદ્દલ અને ટાગોરની સર્વ કોઈ નિર્ણયમોજાનાં આજ બાવ બહુચેલ છે. તેમની સારી નવલકથામાં પૃથ્વીથી પર લઈ જતાં સ્વર્ગપંથનાં પગથિયાં દ્રષ્ટિએ પડેલો આ લોક ને પ્રસેડકને સાંધતો સેતુ તમામ તેમની ટુંકી વાર્તાઓમાં નજરે તરી આવશે. ટુંકામાં સ્ત્રીન્દ્રનાથે જન્મભવેલ સાહિત્યનો ઉદ્ધાર રૂપથી પર સદૃશમાં. પાર્યાવધી પર પ્રભુતામાં, અજ્ઞાંડથી પર પરબલમાં સદા—સર્વદા વિહરી રહેલ જણાશે.

રાજકિય સંક્રાંતિ પછી હિંદમાં હમણાં હમણાંમાં કલાની લલિતતાનો અંશ કેટલાકને ખૂંચી રહેલો છે. અને તેઓ તો કલાઓ સર્વ ઉપયોગીજ બની રહે—મનુષ્યોના હરનિશાના કિકરો જેવી બની રહે ને સંચાઓની માફક તેમનાં મિનનમિન કાર્યો કરી રહે, એજ તેઓ ધ્યેય છે. 'લલિત કલાઓ' ખેડાના રીપબ્લીકની માફક હિંદમાંથી બહિષ્કાર પામે તે તેમને ઇષ્ટ હોય એમ જણાય છે. કેવળ ઉપયોગી કલાઓનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય અને મનુષ્ય—જીવનમાંનો ઉદ્ધાસ કેવળ ઉપયોગવાદી જ બની રહે એમ ધણાનું કહેવું છે. અને એવા વિચિત્ર ભાવ વડે શેરાઈ કેટલાકો લલિતકલામાં રહેલ સૌંદર્યને, તેની બન્ધના વા દિવ્યતાને ન પિછાનતાં તેની કેવળ

અવગણના આદરી રહેલ છે. 'ગીતાંજલિ' નેવા ભવ્ય-દિવ્ય પુસ્તકની ય ઉપયોગીતા શી છે ? એ પ્રશ્ન તેમને મન સદાને ધોળાયા કરે છે. પરંતુ તેમને આ બાબતની જાણ નથી કે અપ્રતિભ ભગવદ્ભક્તિ તથા સૌન્દર્યસર્જનના રોહભર્યા કર્મ વડે લક્ષિત કલાઓ સદાને માટે વિધવિખ્યાત રહેશેજ. કવિતા વા સંગીત, ચિત્રકલા વા સ્થાપત્ય જગતને પ્રથમ સૌન્દર્યનું ભાન કરાવશે ને પછી તેનો ઉપયોગ-વા ઉપભોગ શીખવશે એ નિઃશંક છે. એટલે આનોદક સાચુંજ કહે છે કે "The future of poetry is immense, because in poetry, where it is worthy of its high destinies, our race, as time goes on, will find an ever surer and surer stay-કલાઓની અધિષ્ઠાત્રી કવિતાનું આ ભાવિ સામ્રાજ્ય તેમાં રહેલ સૌન્દર્યને આધારી છે; ઉચ્ચોચ ગામીર્થ અને ઉચ્ચોચ સત્યની નેટલી તે જાંખી કરાવશે તેટલી તેની અસરભાવિ સમાજ પર રહેશે. બાકી સામાન્ય વિચારો માટે, ઉપરચોટીઆ હકીકતો માટે તે સામાન્ય ગદ્યના અધોજ નરેરના છે અને તે સર્વ કોઈ ધધાદીઓને માટે વા સાધારણ કેળવણી પામેલ માણસો માટે યોગ્ય છે. " કાલીદાસના 'મેઘદૂત'ને કે અર્કેના 'કેન્થરવોલ્ફુસ'ન પરના વિચારોને 'કોસ લાંકનાર પર્ણ' સમજી શકે એટલી માદી ભાષામાં મૂકી શકાય તેમ નથી 'મેઘદૂત'ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તેની કલ્પનાનું સૌન્દર્ય જતું રહે છે, અને 'કેન્થરવોલ્ફુસ'ન પરના વિચારો 'ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તે વિચારોનું ગૌરવ નાશ પામે છે સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં એ પુસ્તકો અમકારદીન ને સામર્થ્યદીન થઈ જાય, અને તે છતાં ધધાધારીઓને ને સામાન્ય કેળવણી પામેલા કેવળ કલાના ઉપયોગીતવને જ પિંગળનારા મનુષ્યોને એ અધોની ખૂબી અગમ્ય જ રહે." "

ટાગોરની ગીતાંજલિને આપણે હવે લક્ષિતકલાના એક અદ્ભુત નમુના તરિકેજ પિછાનીશું. ત્યાં અપ્રતિભ ભગવદ્ભક્તિ છે, ત્યાં સૌન્દર્યના અજબ અમકાર છે. પ્રત્યેક તેના શબ્દમાં નેટલું માધુર્ય છે, તેટલુંજ પુરાણ કાળનું અપ્રમેય સામર્થ્ય છે. પ્રત્યેક પદમાં સૌન્દર્યનું સ્વર્ગ શોભતું સહુદય વાંચકને જણાવેલા વિના નથી રહેતું. આમ ભેટા ટાગોરની પ્રભાવપ્રતિભા નવીન યુગના મનુષ્યો પર પ્રકાશે છે તેના કરતાં સવિશેષ તે નવીન યુગના કવિઓ પર પ્રકાશે છે એ કહેવું વિશેષ હિચિત છે.

ગીતાંજલિની કવિતા કેવળ નૈસર્ગિક છે જીવાત્માના ને પરમાત્માના પ્રેમભક્તિભર્યા સાયુજ્યની તે પ્રતિભા છે. દુનિયાના બુદ્ધિ દરવેશની તે દેહિધ્યમાન દેવતાવના છે. ગીતાંજલિનું અદકેક ગીત પ્રશ્નો-પ્રિયતમને સમર્પિત છે; સત્યના, રોહના, આનંદના, અમૃતત્વના રાજરાજેન્દ્રને તે સમર્પિત છે. અને તવામાં દ્રષ્ટિ નાંખતો કવિ ત્યાં હોલેલ છે, યમરાજની સાથ વાર્તાલાપ કરતો, તેને પ્રશ્નોએ આનુચર જાણી સ્વાગત. હેતો કવિ ત્યાં હોલેલ છે; વાગન ને વિરાટની અપૂર્વ કલ્પિ અનુભવતો, પ્રકૃતિ ને પુરુષનો અજબ રાસ અવલોકનો કવિ ત્યાં હોલેલ છે. અને આ કવિ-સંગીતકાર આનંદમાં મસ્ત-મત્ત બની નિજ સ્વરૂપને વીસરી જાય છે, ને સ્વામીને સખા કહી પૂકારે છે. આ જસીધર ગાયક તે 'સ્વીન્દનાથ' પોતેજ. માનવઆત્માની તે પ્રતિષ્ઠિતિ છે. પરશ્વકની લીલાકલા છે. ત્યાં હોમી 'માયાવી' કાયાની કદની 'ધરેલ કવિ આનંદન પૂકારે છે:—

જીવનભર હું મહારાં ગીતકારા તને સદા શોધતો કર્યો છું તેઓએ જમને ધરધર ફેરવ્યો છે, ને મહારા તથા વિશ્વના વિષયમાં ને કાંઈ અનુભવ અને અનુભવ મેં કીધાં તે સર્વ તેમની જ સહાયનું રૂપ છે.

તેની વીણાનું સ્તરમાધુર્મ હું સૂણું છું;
 ને મ્હારે ઉર આનંદ નથી માતો.
 યસયર વિશ્વનુ ડોલન
 બ્યાં આરાહઅવરોહને પામે છે,
 ત્યાં મ્હારી ગતિ છે.

ટાગોર પણ ગાય છે:—

ઓ મ્હારા નાથ ! હું નથી જાણતો આપ કેવી રીતે ગાય છો ! હું તો આશ્ચર્ય અવાક રહી
 નિરંતર એકધ્યાન આપને સૂણી રહું છું.

આપના ગાનનો પ્રકાર અખિલ વિશ્વને અજવાળે છે; આપના ગાનનો ઉત્પત્તિસ્થાન લોક
 -લોકાત-નરમાં વહી રહ્યો છે. આપના ગાનનું પવિત્ર ઝરણું શિલામય અંતરાય ભેદી સવેગ વહી રહ્યું છે.
 મ્હાર હૃદય આપના ગાનમાં સંમિલિત થવા અતિ ઉત્સુક છે, પરંતુ પ્રયત્ન છતાંય એ તો
 સરહીણું જ રહે છે. બોલવા ઇચ્છું છું, પણ વાણી ગાન રૂપે પ્રકટ નથી થતી. બસ, હું મ્હારી
 હાર કબૂલું છું. ઓ મ્હારા નાથ ! આપે મ્હારા હૃદયને આપના ગાન રૂપી પાશના અનંત
 રત્નમાં બંદી બનાવી દીધું છે ?

બન્ને કવિઓ જગતને પ્રભુહની લીલા માત્ર ગણે છે, નામ રૂપ ધાટ ઇત્યાદિ તે
 લીલાનાં જ મિનનમિનન સ્વરૂપે છે એમ પ્રમાણે છે. કબીરજી કહે છે:—

જલ, સ્થળ, અખિલ વિશ્વ તેની લીલા છે.

ઘૌષ્ઠિયી તેની લીલા છે.

લીલા દ્વારા જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ છે, લીલા દ્વારાજ તેની સ્થિતિ છે.

સારું જ જગત તે લીલામાં જ અતિ વિરામે છે, ને છતાં જ લીલા

રચનાર અદીક ને અજ્ઞેય જ રહે છે !

ટાગોર કહે છે કે:—અસંખ્ય રૂપવતી આ ક્રીડાત્રયમાં મેં મ્હારાં ખેલ ખેલ્યા છે, ને અહીંજ
 ને નિરંજન ને નિરાકાર છે, તેનાં મને દર્શન લાધ્યાં છે.

બન્ને કવિઓ ગાય છે કે દયામય પરમાત્મા પોતેજ નિજ પ્રેમસ્વર્ગ સમીપ આપણને લઈ
 જવા અતિ ઉત્સુક છે. કબીરજી કહે છે:—

ઓ ફકીર, તો ત્હારા બણી મ્હારા ભાવને આકર્ષ્યો છે.

હું તો મ્હારે આંગણ સૂતો હતો, ને ત્યાં ત્હારા પ્રેમમય

સંગીતધ્વનિ વડે તો મને જગાડ્યો.

જગત પારાવારના અતલ ઉંડાણમાં હું ડૂબતો હતો, ને ત્યાં તેજ મને
 બચાડ્યો. ત્હારાજ કર લંબાવી તો મને ડૂબતો ઉઘાર્યો-ઉઘાર્યો.

એકજ શબ્દ, (એકારના એકજ મંત્રધ્વનિએ) તો મ્હારા બંધ તોડી નાંખ્યા.
 ને ત્હારા હૃદયને મ્હારા હૃદય સમું તો સંમિલિત કરી દીધું !

ટાગોર ગાય છે કે:—સંસારી જનોનો પ્રેમ મને સર્વથા સદૃઢ બાંધવા યત્ન કરી રહ્યો છે,
 પરંતુ ત્હારો પ્રેમ જો તેમના પ્રેમથી અધિકતર છે, તે મને દાસત્વની શૃંખલામાં નથી બાંધતો,
 કિન્તુ સ્વતંત્ર રાખે છે...

અગર મ્હારી પ્રાર્થનાઓમાં તને હું પૂકરતો નથી, અગર મ્હારા અંતરમાં તને હું ધારણ કરતો નથી, છતાં ય ત્હારો પ્રેમ સદૈવ મ્હારા પ્રેમની પ્રતીક્ષા કરી રહેલ છે.

હવનમૃત્યુના બેદ પશુ ઉભય કવિઓ અગળ રીતે આંકે છે. કપીરજ કહે છે:—

હવનમૃત્યુ પર જીવો, બુદ્ધિ વચ્ચે વિચાર નથી.

જમણો હાથ ને ડાબો હાથ બન્ને એકજ ને એક સરખા છે.

ટાગોર પશુ હવનમૃત્યુના સમત્વનો આજ ભાવ ભણે છે કે:—

આ હવનઆંગણમાં પ્રથમ મે કપારે પ્રવેશ કીધો. તેની મને જાણ ન હતી.

કઈ એ શક્તિએ મને મધ્યરાત્રીએ આ વિપુલ રહસ્યમાં અરણ્યકલિ સમેા વિકસિત કીધો.

પ્રાતઃકાલે જ્યારે મેં રક્તિમા નિહાળી, ત્યારે મને લાગ્યું કે આ જગતમાં કઈ હું અપરિચિત ન હતો. આ નામરપરહિત અણેય શક્તિએ મ્હારી માતાનું રૂપ ધારણ કરી મને પેતાની સોડપમાં સંકલિધો હતો.

આજ પ્રકારે મૃત્યુકાલે પશુ એજ સદૈવ મને પરિચિત અણેય શક્તિ આપ ડકટ થશે. મ્હારું હવન મને પ્રિય છે, તેથીજ હું જાણું છું કે મૃત્યુ પશુ મને તેડું જ પ્રિય થશે.

માતાના દક્ષિણ સ્તનથી વિપ્રદુ પડેલ રૂઝમરત બાળક સહસા જ અન્ય ક્ષણે તેના વામ સ્તનમાં નિજ આશ્વાસન મેળવે છે. અસ્તુ

આ રીતે ગીતાંજલિ લિન્ડોના સનાતન શબ્દ રજુ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ વિવિધ જાનવતી તે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની વિચારણાને અગળ બક્ષ અને જોગસ અર્પી રહે છે.

ગીતાંજલિની બધી છાયા ટાગોરના બીજાં સર્વ પુસ્તકો પર પડેલ છે. તેમની 'સાધના' આરીય ઉપનીષદોનો બધા હોદ્દન રૂપ કવી શકાય. ડાક-ધર નાટક પશુ કવિની એક અનુભવરેખાનું પ્રતિમિષ્ટ માત્ર કહી શકાય. 'ખરેયા મોરી નૈયા પારે લગા' એ લોકગીતનો રણકો ટાગોરને કાતે શંકરાચાર્યના 'છઠ્ઠ સંહારે' ભવદુસ્તારે કૃપાપારે પાહિ મુરારે' ના સ્તોત્ર સમેાજ પકયો, અને અમલ નામના નિષ્પાપ એક બાળકનું—પૃથ્વીને આ આરે એડેલ અને પેલે પારની ઝંખના કરેતો હિડા દર્શી ધેરાયેલ બાળકનું ચિત્ર ચીનસાયું. અને *Life is perfected by death* એ બાથે નિષ્પાપ એ અમલ અને અમલતને પામ્યો.

'રાજ' (The King of the Dark chamber) માં પશુ એવીજ રૂપકત્રયિ (Allegory) આદિથી અંત સુધી સુધાયેલ છે. સુદરાના રાજાની રાણી છે સુરંગમાં તેની દાસી છે. પશુ બન્ને વચ્ચે બેન્દ-આધ્યાત્મિક બેદ હરો છે. રાણીને રાજાનાં દર્શન દર્શન છે, દાસી રાજાના આવાગમનને ય અનુભવી શકે છે કારણ સુરંગમાં તન્મય છે, રાણીને નિજ રૂપનું દેહકાન્દર્શનું અભિમાન છે. અન્તે તે અભિમાન તૂટે છે, રાણી રાજામય થાય છે. ને નાટકના અન્તિમ પ્રવેશમાં મોદસાસ તે રાજાનાં દર્શન ઝીલી રહે છે. સ્વીડનાયુની ગીતાંજલિ દ્વારા 'મ્હારો અથ આત્મા' નામક એક કાવ્યમાં આખાપ આ નાટકનો સાર કહેવાઈ ગયો છે. તને અજાણ હું એકલોજ નીકલ્યો હતો. કિન્તુ નિરવ અધકારમાં આ કોણ મને અનુસરી રહેલ છે?

એવું સાન્નિધ્ય તજવા એકાન્તે હું સરી જાઉં છું: કિન્તુ તોને હું નથી પરિહરતો. મૃત્યુ નિજ ગતિ વડે ધરણીપર તે ધૂળ હરો છે, ને પ્રત્યેક મુજ સખ્દના ઉચ્ચારણમાં નિજ મહાયોગ મેળવે છે.

મહારાજ તે અલ્પ આત્મા છે, મહારા નાય ! લગ્ન તે નથી જાણતો; પરંતુ મને તો તેની સગે ત્યારે દ્વાર આવતાં લગ્ન હોય છે.

‘ચિત્રાંગદા’ એક અદ્ભુત નાટિકા છે. કાલિદાસની શકુંતલાની ભાવકલા ને ચિત્રણસામગ્રી તેમાં મળેલી ગુણાયે છે. કલ્પનાની, અદ્ભુત પિત્રાવદ તથા માનવકાગણીઓના અપ્રતિમ કલાબિમ્બ અપ્પાયા નાટકમાં તરે છે. અને તે સાથે સ્ત્રીજીવનનો એક પ્રસન્નમન પડશે. ઉઠી રહેશે. અર્ચુનને તે કહેશે:—નથી હું દેવી, કે નથી હું કેમ સામાન્યા,—પૂજા કરી માથે ધરીરાખો તેવી જે હું નથી, તેમ અવગણનાકરી પછી માત્ર તેનું ભરણપોષણ કર્યા કરો તેવી જે હું નથી. સંકટના પથમાં મને આપની પાસે રાખો, આપની ગૃહ ચિંતામાં મને ભાગ લેવા દો, આપનો કદિનવ્રતમાં સદાય યવા મને અનુમતિ આપો, આપના સુખદુઃખની મને સાથી બનાવો ત્યારે જ આપને મારો પરિચય થશે. આપના જે સંતાનને હું ગર્ભમાં ધારણ કરી રહી છું તે જો પુત્ર અવતરશે તો બાળપણથી જ તેને વીરશિક્ષણ આપી તેને બીજે અર્ચુન બનાવી, એક દિન તેના પિતાને ચરણે ધરીશ, ત્યારે જ મને આપ ઓળખી શકશે, મહારા પ્રિયતમ! ચિત્રાના ગુજરાતી ભાષાન્તરકારો જણાવે છે કે આટલા જ શબ્દોમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા તથા કર્તવ્યનો કવિએ અતિ સુંદર ખ્યાલ આપ્યો છે. ખરે, ચિત્રાંગદા પતિની સહચરી છે; રાત્રીની ક્રીડાસહચરી અને દિવસની કાર્યસહચરી છે. શેલીની Cythna જેવી. “The woman exquisitely feminine, yet capable of being fired, with male enthusiasm, & of grappling the real problems of our nature with a man's firm grasp.”

“શીશુપ્રેમ”ની ભવ્ય જવાલા ટાગોરના Crescent moon દ્વારા આપણને જણાય છે. બાળકોને મ્હાતાં શીખવું હોય, તેના નૈમર્ગિક પ્રેમક સ્વરૂપમાં, નિગ્નનંદી તેમના રસસ્વરૂપમાં તેમને મ્હાતાં શીખવું હોય તો જરૂર આપણે ટાગોરના આ પુસ્તક પ્રતિ વ્ણીશું જ. દુનિયાના સાહિત્યમાં એના જોડો મળેલા મુશ્કેલ છે.

બાળકીલા, સદ્મન્યવેષણ, બાળકદ્વારા પ્રકૃતિરહસ્યનો બોધ, ગીતાંગસિમાના એ ગીતો મૂળ Crescent moonમાંના જ છે. અને તે સર્વોપરિ છે.

નવકકથાઓ, કલાસંબંધી, સંઘીનસંબંધી નિબંધો. ટુંકી વાર્તાઓ એ સર્વ ટાગોરની અનન્ય કૃતિઓ છે. ઉપરાંત દેશવિદેશનાં એમના સન્દેશપૂર્ણ વ્યાખ્યાનો પણ અજળ મનોહારી અને વિશ્વવંદ છે.

એખેરવાલી તથા નૌકાદુખીનાં ભાષાન્તરો આપણે ત્યાં છે. એમની ટુંકી વાર્તાઓ તો અગણિત આપણે માસિકોમાં વાંચીએ છીએ. માર્શી તથા સુરજાલા, અપરિચિતા તથા કાચુકીવાલાની વાર્તાઓ ખરેખર ઉઠી ને ભાવપૂર્ણ છે. નવકકથાકાર તરીકે બકિમ્બી બરાબરી ટાગોર કદાચ નહિ કરી શકે, પરંતુ ટુંકી કથાઓના કર્ત્તા તરીકે તો તેમણે એક એવું ભવ્ય સૌન્દર્યભર્યું સાહિત્ય આલેખ્યું છે કે જે સનાતન આનંદને વર્ણવી રહે છે.

રાજપ્રકરણમાં એમનો જાપાન તથા અમેરિકામાં ઉચ્ચારેલ ભાવ—The Creed of Internationalism—અપૂર્વ ને મનનીય છે. દુનિયાનું દામણ દિલ હજી આ ભાવ ઝીલી શક્યું નથી અને ત્યાં સુધીજ તેને શાન્તિ નથી, વિશ્રાન્તિ નથી, એ નિર્વિવાદ છે. આ ઉપરાંત કવિ સામાજિક સુધારણાના ય પ્રખર નેતા છે: એમનું ‘સમાજ’ નામક પુસ્તક ગુજરાતને સખળ વિચારણા બક્ષે છે. જેનું જીવન ને કવન એકજ છે, કવન રૂપજ જે નિજ જીવન જીવે છે, તેના કવન સંબંધી આટલું જણાવ પછી જીવન સંબંધી જ્ઞણવાની જરૂર છે ?

ટાગોરના કૃષ્ણ-સંચયમાંની એક આખ્યાયિકા.

મયુરાનગરીના દુર્ગની દિવાલ પાસે ધૂળ પર ભુદશિષ્ય ઉપશુપ્ત નિદ્રાવશ પડ્યો હતો. દીપકતેજ મહુ, હોઝામાં દનાં: ગૃહદાર સહુ બધે હતાં: આવશ્યુના ધોરનમ આકાશવડે તારાઓ સહુ આજ્ઞાદિત હતા.

—પણ સહસ્રા તેના વક્ષસ્થળને રપર્ણતા કોના એ નુપુરજંકારના પદરવ હતા ?

આકસ્મિક અનુકરણે ને ભગી હોયો: ને કામાગીત્ર તેની દ્રષ્ટિમાં એક યુવતિનું દીપકતેજ ચળકી રહ્યું.

યુવાના ધેનમાં મદ્દોહ, નીચ્છોદિત, વચ્ચાજ્ઞાદિત રતનાકાર સદ્ય તે નર્તિકા હતી.

દીપક નીચે કાળી યોવના એ મુન્દરનમ યોવનમુખ નીરખી રહી: "કામા કર, મને કામા કર, ઓ યુવાન યનિ!" તેણે કહ્યું. "કૃપા કરી મુજ આગળ આજ પધાર: ધૂસરવતી આ ધરતી તુજ કાન્ન અનુકૂળ શાયા નથી"

"હારે મારું જ, ઓ મુન્દરી," યનિએ ઉત્તર આપ્યો, ને કોમરું કે, "યોગ્ય સમયે હું તારે દાર આવીશ."

ને સહસ્રા એ કાળજીકાળી રગનીએ નિજ દંત, વિદ્યુત-ચમકારમાં દાખવ્યા. આકાશને એક કોણે જાનિલ વાયો: ને મુન્દરી સમય કમ્પી રહી.

માર્ગની તરજાખાઓ પુષ્પમારથી પિડાતી હતી. દરથી વીણુના લલિત રાગ વસંતનો પ્રોત્સાહક પવનમાં વિહરતા હતા.

પુષ્પોત્સવ ઉજવવા નાગરિકો મહુ વનપ્રદેશ વિચર્યા હતા.

મધ્યાકાશમાંથી પૂર્ણિમાનો ચન્દ્ર નીરવ નગરીની છાયાઓ આલેચ્યો: હતો.

નિર્ગન એ નગરીના પ્રદેશમાં યુવાન યતિ ચિચરતો હતો, ને ઉપર આસ્રધટામાંથી પ્રણય-અધીન કોટીજ્ઞાના નિદ્રાશય અભિયોગગીન સંજ્ઞાતાં.

નગરદાર વીધી ઉપશુપ્ત દુર્ગને એક તક્ષ ઉભો રહ્યો. કાળજ્વરથી ઘેરાયેલ, સારે ય અંગ વધાયેલ. કદ એ સ્ત્રી તેને ચરણ. દિવાલની એ છાયામાં ટળી હતી ?

યતિ તેની સમીપ બેઠો: નિજ ધુટેણમાં તેનું શિર ટેકવી રહ્યો: જલવડે તેના અધરોહ બીજવી રહ્યો: ને આણુ ય એ અંગ સુગંધ રજ વડે રંગી રહ્યો.

"આપ-કોણ છો, ઓ દયાસ્વરૂપ !" મુન્દરીએ પૂછ્યું. યુવાન યતિએ ઉત્તર આપ્યો: "અન્તે તમે મળવાનો સમય આવ્યો, ને જો, હું અહીં છું." —"અનુવાદક"

મહર્ષિ ટાગોરનાં પ્રથમ દર્શન:

લખનાર: ગિન્દુ.

પૂર્વમાં દિશા અન્યથાળતો સૂર્ય ઉગે, ને જગત્સર્ગ તે જાણે ચે નહિ ! ને કદી એ પ્રમાદર એકજ દિન ઉગવાનો હોય તો ? અમારા નગરમાં નારાયણ ઉઘા, પણ અમારી પ્રજાએ તે જાણ્યું ચે નહિ. અમારાં અતિથ્ય એટલાં અપુરાં હતાં; અમારો પ્રજા વર્ગ એટલો મોજો હતો, જગત્સર્ગ રસોડુને અતિથ્ય દેતાં અમારા નગર જતો જુઠ્ઠા;—અમારી પ્રજાને તે ન આવડ્યું. શુંજાતના નંદનવનમાં જગવલ્લભ એકલોજ હિંડયો; માત્ર એના અંતરથી—દેહથી—નયનથી રસસરિતા બહેતી.

યૌવનાંકિત મુઝા કેમ વિદ્યેષ કરતી દિડે છે, અંસીધરધારી માડી તેમ વિદ્યેષ કરતી આવી. ને પ્રેક્ષજનના હૈયાના તારો ઝળઝળયા. અમારા પાટનનોએ પુષ્પો આપ્યાં; કાંઈએ જયશોય કર્યો, ને સૌએ તે ઉપાડી લીધો. કાંઈક દૂર હું ઉભો હતો. ગાત્રાઅંકિત લલિત ચન્દ્રને સોલકંક નીલાળવા નયન રમી રહે છે, તેમ મેદનિથી કંકાપેશ એ રસચંદ્રને નીરખવા નયન દોડી રહ્યો; જાણે એમ યતું કે સૌના અંગ પારદર્શક હોય, ને નયનો એ અતિથિને નીરખે. અતે કાંકદૂર ક્ષિતિજ રેખાએ હોય, તેમ એ નારાયણ ઉઘા, ને નયનો નગી પડ્યાં. લગ્નભીની નવેલા પ્રિય-તમનેજ વાંચતી હોય છે, ને તોય શાથી પ્રિય સમુપ લગ્નભીની યદ્ય લચી પડે છે, તેમ મહારે ચે યદ્ય. અતે રમયું કે નયનવલ્લભ નાય બદ્ધ નહિ યોળે. કાંક સાદસ કરી મહે નેત્ર ઉઘાં કર્યાં; ને નયન ભરી-ભરી એમને નીરખ્યા. પૃથ્વીનિવાસી કાંઈ જગત્સર્ગ દાન સ્વર્ગનાં દાર ઉપડે, ને શાં અઢોકિક રસ-પ્રભા નજરે પડે ! મહે ચે એવાજ અમૃતથાળ એવા. તેજ ને લાવણ્યુ રસિક શુંચન, ને તેમાં ગાયત્રીપ્રભાશી પુષ્પોન્નત્ર વિમલતા.

તે એક સાધુ હતા. રઘુનંદન રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરતાં, વિશ્વાનિજને તો કદખ્યા હસે. જગત્સર્ગ કલ્યાણઅભિષેક કરતા તેવાજ આ સાધુ હતા. એમનામાં યોગીઓની કડોરતા નહોતી. પણ એમની પવિત્રતા હતી; રસિકોની મહોલવતી નહોતી, પણ લાવણ્ય હતું; પ્રકાશની બગીચ નહોતી. પણ જીવનસત્વ હતું. આશ્વની નિર્દોષતા હતી, યુવાનો ઉત્સાહ હતો, વૃદ્ધોની પૂજ્યતા હતી—અનુભવ હતો; જીવનતેજસી ભવ્યતા હતી. જાણે વૃંદાવનનો અંસીધર કંદાન, જગત્સર્ગ યોગીદ્ર કૃષ્ણચંદ્ર. મહે લાગ્યું કે કાળના પડદાએ તૂટી ગયા, ને અમૃતયુગના પાયાઓ મંડાયા. એ સૌ મહેને વિરમરણ યદ્ય કે. દેવમંત્રણ ગીતાંજલિના અમૃતમંત્રો ઉચ્ચારનાર તે આજ મહર્ષિ: ઉપાશો કુંળા બાળભાવ દાખવનાર આજ મહાયોગી: સનાતન સ્નેહની અમૃતદલાળ દેનાર આજ મહારસિક: એ ચે મહેને વિરમરણ યદ્ય કે જગત્સર્ગ ને નીરખી રહ્યું. વંદી રહ્યું તે આજ મહાકવિ: વિશ્વના ખુણેખુણા ગીતામૃતથી ભરનાર આજ મહાગાયક: એ સૌચે હું વિસરી ગયો; માત્ર વેદ શી વિમલતાની એમની પુણ્ય ગંગા મહારાં નેત્ર સમક્ષ વહી રહી—એમનાં મોંધેરાં જાદૂથી હું જુલો પડ્યો.

ગ્રંથ-વિવેચના.

“ઇંદુકુમાર”-એકે આંખુ અવલોકન.

લખનાર: બટુ ઉમરવાડિયા.

પ્રસ્તાવિક.

કવિ ન્હાનાલાલના ‘ઇંદુકુમાર’નું આંખુ અવલોકન—એ શિર્ષક પરથી એ પ્રશ્નો ખડા થાય છે. પ્રથમ, ને કેટલોક સમય પહેલાં અલંકૃત વાદવિવાદ ને અર્થાતો પ્રશ્ન એ છે કે ‘ન્હાનાલાલ તે વિ. કહેવાય?’ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા, આગળ કઇંક અશે મહેં પ્રયાસ કર્યો છે, તેથી મહિતો એટલુંજ કહીશ કે ન્હારથી ઇંદુકુમાર હપાયો ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યના કેટલાક વેદાસીઓને તો કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતના સમર્થ કવિ તરીકે જાણીના થયા છે જ; પરંતુ એવો પણ એક વિભાગ હતો કે જેમને ગમે તે પ્રકારની પણ જુની કવિતા માનનીય હતી. પરંતુ હવે તો સમસ્ત ગુજરાતને કવિ ન્હાનાલાલનું કવિત્વ સ્વીકારવું પડે છે ‘ન્હાના ન્હાના રાસ’ ‘જ્યાં જાંબંત’ ‘ગુજરાતજીન્ને’ તથા ‘જ્ઞાન મહાવ્રના કવિઓ પોતાનું કવિત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે એ વિષય પર જાણે વિવાદ નો રહેતો નથીજ. થીજે પ્રશ્ન એ છે કે “‘ઇંદુકુમાર’નું આંખુ અવલોકન” —એ ‘શુ’? એને એ ઉત્તર દઇ શકાય કે: ‘ઇંદુકુમાર’નું અવલોકન મહેં આંખુ કહ્યું ને એટલા માટે નહિ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘ઇંદુકુમાર’ બધે છટે છે ના, એવું નથી; પરંતુ ‘ઇંદુકુમાર’ ગુજરાતને આંખી દિયો માત્રમ પડે છે કારણકે તે સંપૂર્ણ નથી ઇ. સ. ૧૯૦૫માં ‘ઇંદુકુમાર’ માટે કવિએ વચન આપ્યું હતું, ને તે ઇ. સ. ૧૯૦૯માં કવિએ કંઇક અંશે પાળ્યું. ‘કંઇક અંશે’ તે એથી કે તેના થીજ એ અંકે ગુજરાતના વાંચક સમક્ષ દહ મુકયા નથી; અને તેથી ઇંદુકુમારની સૃષ્ટિમાં ગુજરાતનો પ્રવેશ આંખોજ હોવો જોઇએ. એની વસ્તુસંકલના વિ. ની શૃંગારી કવિએ કેમ કરીએ એ વિષે ગુજરાત તત્કલિતકેજ કરી શકે. આથી અપૂર્ણ ‘ઇંદુકુમાર’નું અવલોકન મહેં ‘આંખુ’ કહ્યું, અને એ કારણથીજ એ પુસ્તકમાં આવના ‘પાત્રોના ભાવો પૂર્ણ રીતે મહેં અર્થા નથી; કારણ કે ને અપૂર્ણ સૃષ્ટિઓ ભવિષ્યમાં કિચે પચે જશે તે એમના વિધાતા કવિ ન્હાનાલાલજ જાણે છે.

*

*

*

હવે હું પૂછીશ કે ન્હાનાલાલની કવિતા એ કવિતા કહી શકાય કે નહિ? કારણકે જો એ કવિતા કહેવાય તો ‘ઇંદુકુમાર’ એક કાવ્ય છે, નહિ તે નહિ.

કવિએ ‘ઉપામાં’ એવોજ એક પ્રશ્ન મુક્યો છે. ઉપાતો કળાવિધાન નાયક સંશયે મ્હડે છે કે ‘ચન્દ્ર સુંદર’ કે કવિતા, કવિતાનો એક મૂખ્ય ગુણ કદાચ આમાંથી જરૂરી આવશે. ચન્દ્ર-કવિતાની પુષ્પતા કરી એજ દર્શાવે છે કે ‘આંખુ’, કવિતાનો મૂખ્ય ગુણ છે, ને એથીજ કવિઓ સુંદરીને

કવિતા રૂપી ગણે છે; ને તે ખોટું નથી. કવિતાના પદેપદે જેમ લાક્ષિત્ય-અરે છે, તેમ સુદરીનાયે પદેપદે લાક્ષિત્ય ઉઘડે છે; એટલે કવિતામાં લાક્ષિત્ય ને માધુર્ય હોવું જોઈએ. સાહિત્યદ્રવ્યકાર કહે છે કે કાવ્ય રસાત્મક વાક્ય. — એ રસ એટલે હૃદયઅરણ્ય ને એજ કવિતા. તો મહેતે કુદૃશા કે ગિરિશાયથી બ્યારે અરણ્ય ઉતરે ત્યારે એ માટ થું એવા નિયમો હોય છે કે એને સીધે પથેજ જવું, ને એવા કૃત્રિમ અરણ્ય થું સુંદર લાગે છે? તો અરણ્યની ઉપમાધારી કવિતા માટે નિયમો શા સારૂ આવશ્યક હોય? હૃદય જગે ને એમાંથી નિર્મળાં અરણ્ય વહે એજ સંગીત, એજ વાણીનું ડાલન, ને એજ કવિતા.

*

*

*

— ને ‘કાવ્ય એટલે શું’ એ પ્રશ્ન જુદા જુદા સાક્ષરોએ આલેખ્યો છે, એમ કહેવા કદતાં જુદા જુદા હલેએ આલેખ્યો છે એમ કહેવું એ વધુ ઉચિત છે, કારણકે હૃદય એ કવિતાનું સ્થાન છે, ને હૃદય માટે નિયમો નથી હોતા. શબ્દશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ અલકાર ને છંદની આવશ્યકતા વધુકે જુએ છે, તો હૃદય ભાવનાના ઝીજનારાઓ હૃદયભાષને પ્રાધાન્ય આપે છે. એથી ‘રમણીયાર્ય’ પ્રતિપાદક: શબ્દ: કાવ્યમ્ । (રસગંગાધર), તો નવું શબ્દાર્થો વાક્યમ્ । (રુદ્ર) વિગેરે આખ્યાએ અપાય છે.

*

*

*

‘ ધંદુકુમાર ’

વતનના સ્વદેશાભિમાન સાથે, યુદ્ધનાં મુઘડ પ્રશ્નોની રસિક શૃંગારીથી કવિ કથાનો આરંભ કરે છે.

‘ મહારં વતન ! હા ! મહારં વતન !
મહારી માતાની ભરમ-અકિત ભૂમિ !
મહારા પિતાના જીવન-સાધ્યનો દેશ !
અમર રહે, તે પૂણ્યવત્તુ મહારં વતન ! ’

પુરુષની એ સ્વદેશવાંછનામાં, કવિ લમ્બોના યુરમંત્ર દિએ છે:

‘ લમ્બ પ્રાણવિક્રાસનું મત છે,
સ્વર્ગપંચનું પર્ગાયથું છે,
માનવજાલનો ધર્મ્ય મોર્ગ છે,
પરણુનું તે તો પ્રેમુતામાં પગલા માંડવા. ’

યુગ્મરાતની લમ્બશૈલીથી તો કાષ્ઠએ અગ્નિપ્રયુ નહિ હોય. એ ઉદ્દેશથી ગોવર્ધનરામભાઈએ ‘ હિંદુ લગ્નની કૃત્રિમતા ’ લખી; એવા ઉદ્દેશથીજ હિતચિંતક રસમિમાંસકોની શીલસુશી રચાય છે, ને રચાયે. જીવન વિતાડવું, એટલે જીવી મરવું નહિ, લમ્બ એટલે દેહની સધિ નહિ, પરંતુ ‘ પરણુવું ’ એટલે પ્રણુતામાં પગલાં માંડવા. રસમંકચની આવી દાક્ષા ગમે તેનેય યુગ્મની ઉપમા નથી આપતી? માનવજાલનો ધર્મ્ય મોર્ગ દાખવવો, પુરુષ-સ્ત્રીની ભેલડીની ઉન્નત પદ્ધિની ઝાંખી કરાવવી, મનુષ્ય પર એથી અધિક શો ઉપકાર હોય? યુગ્મરાતમાં સ્ત્રીસમાજ નિર્બળી છે, ને એથીજ યુગ્મરાત પછાત છે. એવા સ્ત્રીમંડળને એમના કવિનો આ એહો સંદેશ છે? ને આપણી સમાજ ! એ સમાજનો આનિષ્કારનો આટલું એહો મોઘ છે કે:

‘આત્મા ઝોળખે ને વરે, ને ન ઝોળખે તે પર’ આત્મા, દેહ નહિ.
ને કાનિ પ્રમદા બાબી પાસે માંગે છે કે:

‘માયુ? આપીશ? બાબી?’

પતિ! પ્રમદા! પતિ!

નહિ! અધુરો નહિ સમોવડો’ (વિગેરે)

ભારતના સ્ત્રીરાજ્યની અધિષ્ઠાતા મીતાદેવીના પરમપૂજ્ય નામને તો સૌકો! સંભારે છે.
કોતિ પશુ એ દિશામાં તો એમનું અનુકરણ છે. કોતિને ‘પ્રેમયાળ બરી બરી પૂજવા ગૃહદેવ
ત્વેદ્ય છે’ મામ, બેદ, દંડ વિગતી તો ઘણાં પતિ-પૂજતા હશે, પરંતુ પ્રેમયાળથી કેટલા
પૂજ્ય છે એ કોને અજાણ્ય છે? ને એની કેટલી આવશ્યકતા છે?

કવિ મીટ્ટને કહ્યું હતું કે ‘He for God & she for God in him.’ પરંતુ પ્રમદા
તો પ્રે છે કે:

“રમ રાજ્યની આપણે તો રાણીઓ,
પાછાં એટલું પુરો તો પીએ,
વાણી વરસે એટલું જગન પાવે.”

જગત, આકાશથી વરસતી અમૃતધાર જેમ ઝીસે છે, પ્રમદા કહે છે કે પુરુષ પશુ તેમજ
સુદરીના રસદાન ઝીસે છે. પરદેશના દુષ્કર્મી આ શુ, ઉચ્ચતર ટ્રસ-આદર્શ નથી?

પ્રમદા યુજરાતની એક વનિતા છે. કાનિને પ્રમદાની રસગોષ્ઠિમાં જીવનચિતારની અર્જુન કુળા
કવિએ દર્શાવી છે રસરાજ્યના નિયમો પ્રમદાને જેમ જાણ છે, તેમ હારખને આનંદની મુરખિયે
તેને અજાણ્ય નથી નહ્યુંને બાબી કહે છે કે—

‘ત્યાં તો પુરુષના પગલાં છે, જુરફી નાખશે.’

કવિએ યુજરાતી બાપાની સમૃદ્ધિ કેટલી વધારી છે, તે તરફ હવે વળતું એક બાપામાં પર-
બાપાનો આહો-છાટેકાર થાય, તેથી એ બાપાની સમૃદ્ધિ વધે છે. પરબાપાના સમ્પ્રદા કેટલે અંશે
હોવા જોઈએ તે ચર્ચાવાતું આ સ્થાન નથી. પરંતુ કવિ ન્હાનાલાલે યુજરાતી બાપાની સમૃદ્ધિ
વધારી છે, એમ ઘણાને માન્ય નહિ થાય. તેથી આ પ્રસંગે હું કહીશ કે બાપાની સમૃદ્ધિ માટે
બાપાની પેદાશ દેવડ આવશ્યક છે, ને કવિ ન્હાનાલાલે એ ત્રણ ગતિ એ સાધ્યું છે. જુદાજુદા
ગાંધી પરમાત્મા નિવાસથી, તથા કાઠિયાવાડ જેવા પુણ્ય સમ્પ્રદાયના સહવાસથી જેને અંગ્રેજીમાં
Provincialism કહે છે તે જુદાજુદા મ્યેગેથી સંધરી લાતી યુજરાતી બાપામાં તેમજ બ્રહ્મ સંહરતાથી
ગોઠવ્યા છે. લેવડદેવડ, બીજું સ્થાન સસ્કૃત માહિત્યનો અપૂર્વ ભંડાર છે, જેમ માતાના અધ્યાય
અંગકોગે પુત્રી શ્વસર ગૃહે લઈ જતી નથી, તેમ યુજરાતી સાહિત્યમાં સંસ્કૃત બાપાના અધ્યાય સમ્પ્રદા
વપનાતા નથી. સાચો જવેરી જેમ મોતીના યાજમાની એકજ મોતી ઉચકે છે, તેમ કવિ ન્હાનાલાલ
સોગ્ય પ્રગટે યોગ્ય શબ્દ ઉપાડી વે છે. એમની નદી સોજી આના દર્શાત રૂપે ઉપયોગિ થશે.
આનું ત્રીજું સ્થાન પરબાપા છે. યુજરાતી બાપામાં અંગ્રેજી સમ્પ્રદા આવે, એ હવણાં હવણાં
અડીક લાગે છે. એનું કારણ એ કે ઉતાવળના જેટલા તોસથી અંગ્રેજી બાપાનો પગસંચાર થયો,
ને તેને લીધે એ વિદેશી ભાષા પર આપણા, દેશીઓનો જેટલો મોહ થયો, તેટલોજ અંશે હવે

પ્રત્યાઘાત થાય એ સ્વભાવિક છે, ને તેથીજ એ ભાષાના પરિધાન પર આપણને અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ ફારસી-ઉર્દૂ ભાષાનું એવું નથી. દેહના રંગથી આત્મા જેમ રંગાય છે-કેટલીક પળોએ એકલીન થાય છે, તેમ મુસલમાની સંસ્કારો અત્યૂક સંલેગેને લીધે આપણા સંસ્કારો જોડે ગુંથાયા છે, ને તેથી એ ભાષાના શબ્દો કેટલેક પ્રસંગે અદ્ધ સુંદર લાગે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ફારસી શબ્દોની પ્રીતિનું બીજું કારણ એ છે કે આપણી ભાષા સંપૂર્ણ રીતે કેળવાઈ નથી; ને ખાસ કરી ઋતુનમાં તો તે અધુરીજ છે, જે રસ એ ભાષામાં કીક જામે છે; આથી રસના કંઠોર પ્રસંગે એ ભાષા ટેકા રૂપી નિવડે છે.

છેવટે જુના થયેલ, બ્યહવારથી અળગા થયેલ શબ્દો કવિ વીણી આણે છે. મનુષ્યની પ્રવૃત્તિમાં એક ગુણ છે કે ભૂતકાળના ગૌરવને અદ્ભૂતતાની આંખોથી જોવું, ને એથી જુના થયેલ શબ્દો અદ્ધ આનંદદાયી હોય છે.

*

*

*

કવિ ન્હાનાલાલ એક ચિત્રકાર છે. પિંછિને રંગથી તો એમણે ચિત્રો નહિ દોર્ધાં હોય, પરંતુ કળાને ઉત્તમ નમુનો-શબ્દચિત્ર, એના તેઓ અભ્યાસી છે, ને આના દૃષ્ટાંતરૂપે એમનું 'ઘણું' કાવ્ય મ્હારે મને તો એનો ઉત્તમ નમુનો છે. વાણીના ડોહન જોડે, સંગીતના ઉત્ક્રાંત જોડે, વાંચકનું મન વિહરે છે, ને એની આંખો સમીપ ચિત્ર પટ દોરતો ચાલ્યો જાય છે. તે શિવાય એવા છુટા છવાયા પ્રસંગો પણ જોવા નથી; જેવા કે: વનની લીલંબસીલી અટારીએથી; વિધાત્રીનો કુમકુમસાળ વિગેરે.

કવિ કળાના એક ઉપાસક છે. આ સૂત્ર ઘણાંને માન્ય નહિ હોય; ને એ સત્ય કશી કે કદી વિશ્વવાદીની ટાંચે કવિ નહિ ચડ્યા હોય, હિમાદ્રિની ઉપા એમણે નીરખી નહિ હોય—નીરખાવી નહિ હોય, પરંતુ જગતનું અમોઘ, ને બીજે સૌ અદીક એવું સૌંદર્ય જેમાં સમાયું છે તેના,—સુંદરીના, ને તે ગુર્જર સુંદરીના તેઓ એક મહાન પૂજક છે. સુંદરીના પૂજક! કેટલાક વૃદ્ધો સમક્ષ આ વાક્ય નહિ બોલાય; કેટલાક એનો પર્યર્ગી અર્થ કરશે, મનનું એમના અર્થમાં તરી આવશે, પરંતુ હું તો એ ભાવનું એક દૃષ્ટાંતજ કહીશ:

‘મધુમુખી કાચલના દર્શન દુર્લભ છે,

તો સુધામુખી સુંદરીના, સુત્રમ કયાંથી હોય!’

પ્રથમ તો ઈંદુ, સુંદરીના સુખદર્શનનો પિપાસી છે, ને મધુમુખી કાચલ કરતાં સુંદરી એને વધુ પ્રિય છે. સુંદરીના મેલીધાંજાં હોવાં જોયે આ ભાવ જોને નહિ સમજાય તેને કવિના હોવાં કદીય નહિ સમજાય એમ હું માનું છું, તો એ વિષે વધુ ચર્ચા શા સાર હોય?

(અપૂર્ણ)

સાહ્યાર સ્વીકાર: “ગઝલ-રંજુર” (સચિત્ર) લેખક: ‘રંજુર’; ચિત્રકાર:

ર. મ. રાવળ. પ્રકાશક: ન. કે. શેઠ, હાસિડ. કિ. રૂ. ૧-૦-૦.

વિધિ !

(શબોરની એક કથા)

અનુવાદક :

ફિતોરીસાલ શર્મા.

હું એને દેવી માનતો ને હૃદય પુષ્પોત્પત્તિ વધાવતો તોયે મહારા અંતરના એક ઉગળા હતો. એ સૌ શોક ભયુતા ને નવિન પણ એમજ ધારતો શૈક્ષણિકી પાઠી, અકાળે ખરી હોય એવું એનું સૌદર્ય હતું. મનુષ્ય એને માટે અપોગમ હોય એમ ધારીજ પ્રભુએ એને પોતાકી કીધી હતી. એનું લાવણ્ય મધુર હતું પણ એ હાસ્યમયી નહોતું. અંદર કોઈક મ્હાની દેખાતી. એનું કારણ એનું વેધવ્ય હતું. એ હિંદુ સંસારની વિધવા હતી; તોયે મહાર હૃદય એનેજ પૂજતુ. દર પ્રભાતે હું એને બારીએ બેસતો, ને એનેજ પુરતી પ્રમ્થ માની રોહાંજલિ અર્પતો. પણ એ ભાવના એટલેથીજ અટકતી. આમ કાંઈક દિન વીતી ગયા પ્રતિદિન હું એની મૌનપૂજન કરતો પણ ધીરે ધીરે એ રમસરવર હલકાયું આરભમાં મ્હને નહોતું બાન કે એથી ભાવના તો પર્વત પરનો પ્રવાહ-એને મ્હાર જ્યાં જોઈએ. ધીરે ધીરે એ ભાવના મૌનસમાધિથી સતુલ ના થઈ; હૃદય પિનર એને ન્હાના પડયા. એક દિન હું કોઈક લખતો હતો, એવામાં મહાર કામ અટક્યું ને મ્હારી વૃત્તિ પડોરો દોડી ગઈ. આમ ઔકસ્મિક હૃદયચર્ચાની ગેરો આગળ સ્થાપના થઈ તે કવિતામાં મૂર્નિમંત થતી હતી પણ એ મ્હને ના રમ્યું દેવી આત્માને કોઈ મહારા શબ્દોમાં જડાય !

આમ મ્હારો પ્રણયમાડી હીડતી હતી. એવે એક દિન નવિન આજ્યો એના હાથમાં એક બીડું હતું. કાંઈક શરમાતાં તેણે તે મ્હને આપ્યું, ને કહ્યું "મ્હને કવિતા કરવાનો શોખ થયો" છે. પણ મ્હને પોંગળ નથી આવડતું. ત્હુ એ કાળો સુધારીશ ?"

નવિનને કવિતા રચવાતુ મુશ્કેલ, એથી મ્હને કોઈકે આશ્વસં થયો. આ વીનળીના અમકાર શા ! મ્હેં એને બહુએ તાપ્યો, પણ નિધુર પતિનો નવો પ્રેમ જોયો અદકો હોય છે તેવોજ મોલ નવિનનો હતો; કવિતા વધુ જોડે એને પ્રણયથયિ થઈ હતી. મ્હેં એના કાળો બેચાં એનો વિચય પુરાણો હતો જગત્તુ અલ્લાંડ જેટલો જુનો ને તેટલોજ નવો લાગતો.

"પણ નવિન" કોઈક કુપદલયી મ્હેં પછ્યું "ત્હુ જોનો પૂનરી છે, એ દેવી કાણ છે એ તો કહે ?

નવિને હરનાં હરતાજ કહ્યું "એ મ્હને હજુ જડી નથી એ તો મ્હારે શોધવાની છે."

"કીક. જા, હું સુધારીશ" કહી મ્હેં નવિનને વિદાય કર્યો.

એક પછી એક નવિનના કાળો મ્હેં વાચ્યાં ને ધીરે ધીરે એ વિચયમાં મ્હારો રસ વધ્યો. મ્હારા મુગ્ધતા વૃદ્ધતે અતરખોલતું ધામ મળ્યું. મ્હારી ભાવના મ્હેં એમાં જડી મ્હારા નામ સાથે જોડવાથી જે આત્મા અપવિત્ર થશે એમ હું માનતો. એને નવિનના કાળ્યમાં ખૂબખૂબ કરી મ્હેં અમેલી એને અંતરથી આલિંગન દીધા-એની પ્રશંસામયજ હું મયો. અતે એ રસ વધ્યો. કલ્પનાની પીંડીએ મ્હેં જગનને એનામય. જાણ્યું-એને વિશ્વમય કેળી. આમ કાળો રચાયાં-પૂરાં થયાં-નવિનના કાળો એમા જડાતા નહોતાં. એ મ્હારાંજ થયાં-મ્હારાંજ હતાં-માત્ર નવિનનુ તો નામજ હતું.

કોઈ વેળા નવિન કહેતા "ત્હને આ મધુ શાથી જડ્યું ? એજ મ્હારા અંતરમાં હતું, પણ મ્હને એ આવડતું નહિ."

કવિની મહત્તાધારી-હું કહેતો “નવિન એ બધાં કલ્પનાનાં રમકડાં, ખરી વસ્તુઓ મૈત્ર હોય પણ એને કલ્પના વાચ્યા અર્થે છે. બાવનાના પ્રવાહને ખરડ પેટે-અસ્તિત્વ ખાળે છે; પણ કલ્પનાનો કારીગર એમાંથીએ પથ ભોળી કઢાડે છે.”

આ રીતે નવિનને આશ્ચર્ય પમાડતું. નવિનને ક્યાંથી બધું હોય કે એ વિધુનું, કલ્પનાની વસુધામાંથી ન્હોતી ઉદ્ભવી-એનું જન્મસ્થાન તો હૃદયકાચ હતું !

મ્હારા પ્રાણુમાં પૂજ્યભાવ પ્રાધાન્ય હતો-સ્નેહ દીવા તો કોઈ વેળાજ સંગતતા, તે ઘણુંખરું તો એ ખુઝાઈ પણ જતા એથી મ્હારા નામ સાથે મ્હારાથી તો એ દેવાંશી મર્તિને સ્વૂલ-શબ્દોમાં જડાતી નહિ પણ એ સંચયથી રાશી અનેલી બાવનાને નવિનના કાવ્યોમાં સ્થાન મળ્યું-નવિનની ભાવનાને પદચ્છેદ કરી કવિતા પ્રદેશમાં મ્હારી ભાવના સર્વોપરી થતી. આથી નવિન ઘણીવેળાં કહેતો “આ બધી તો ત્હારી કૃતિ છે; હાલ હું ત્હારા નામથી પ્રગટ કરું” પણ એને હું, દસી કહાડતો ને કહતો “ના, ના, હું તો માત્ર એક એ સુધારા જ કરું છું” એ વિના તો બધો ત્હારોજ ચમત્કાર છે.”

આમ વારંવાર કહેવાથી નવિનને એમાં કાંઈક અદા બેસી ને અને. મ્હારા સિવાય આપું જરૂર-મ્હારાં કાવ્યોને નવિનનાં કાવ્યો માનતું.

જેમ આકાશના તારાઓને ખજોળવેતા મસ્સ નીહાળી રહે છે તેમ ઘણી વેળાં મ્હારી દૃષ્ટિ પડાશની બારીએ જતી. ને કોઈવેળા તો એને પ્રિયમૃતિનાં દર્શન પણ થતાં-પણ એનો આભાસ માત્ર હૃદયની કિન્નરતાને સમેટી કહાડતો ને અંતમાં મ્હારા હૃદયમાં અદિકા પ્રકાશતી.

આવું ઘણીવેળા થયું હશે, પણ એક દિન મ્હને પ્રત્યાષાંત થયો. એક દિશામાં પ્રિયમૃત સંક્રિષ્ટ તપતું હતું, ને બીજી દિશાએ કાળાં વાદળ વિઠાતાં હતાં, ને એમ ધીરે ધીરે આખા આકાશપટને સફેદી લેવાની બીજ દેખાડના. આવી શૂન્ય બપોરે તે જરૂએ ઉભી હતી; એની કાળી આંખોમાંથી આકાંક્ષા ઝરતી હતી, ને એમાં સ્નેહી વાંચ્છનાનો અભાવ ન્હોતો. મ્હારું મન આદોષે મ્હડ્યું, ને એ હિડાળ કબીલા પવનથી પૂર વેગે મ્હડ્યો. કોઈ વેળા:

“આવી સંદ્રપનામાં અગ્નિ તો નહિજ હોય” એમ આશ્વાસન. મળતું, પણ એ ટૂંકતી વાંચ્છતી કાળી આંખો વાદળ ચીરી પડી પેટે પેચી કોરે જતી હતી, એ સ્વર્ગશોધમાં ન્હોતું. એ તો સ્નેહીના હૃદય મંદિર શોધતી હતી.

આ દુઃખદ દૃશ્યથી કાંઈક વિચિત્ર ભાવનાઓ મ્હારા હૃદયમાં ઉદ્ભવી. હવે મ્હને કાવ્યો સુધારવાથી મતોષ ન્હોતો થયો. મ્હારી વાંચ્છા કાંઈક પ્રશંસી કાર્ય-માટે ઉત્સુક હતી. મ્હને અંતે સ્વચ્છ કે દેશમાં પુનર્જનન પ્રયત્નિન કરવાં. મ્હારી ખુદ્ધિએ આ શોધી કહાડ્યું ને મ્હારા મનને એ દૃષ્ટ્યું-તે દિનથી મ્હે એ પ્રિયમૃત મત લીધું ને એ કાર્ય માટે મ્હે દ્રવ્ય પણ ખડુ વાપર્યું. નવિન એ વિષય પર વિવાદ કરતો ને કહેતો કે વિધવાને તો “સદન કરવું” એવ છે એક દ્વાર્યું” એમના સ્નેહસ્મરણમાંથી સુખ ને શાંતિ સમાધાં હોય છે. એકાદશીના શીકા પડતાં ચંદ્રતેજમાં કજરની સમૈન શાંતિ પણ સૌંદર્યવંતી નથી હોતી ? એવી શાંતિનો પુનર્જનથી ભંગ થાય છે. પણ આવો વિવાદ મ્હને રચ્યો નહિ. ક્યાંથી રમે ? દુષ્કાળમાં છુપાથી તત્તસતા છમ્મે કવિના કે કૌંદર્યમાં રસ લેવા કોઈ બનિક કહે એ એને રમે ? તેથી હું નવિનને કોઈમાંજ કરેતો.

“ને નવિન, કળા-વિધાનને ખરે જરૂર પ્રિય હોય છે પણ એકલા એમને કાગે ઘરો નથી બંધાતાં. એમાં મનુષ્યો રહે એ કાગ લોકો ઘરો બાંધે છે; ને ચિત્રકારની પરવાદ વિના ઘરો ફરસન રખાય છે. ફરસી દૃષ્ટિથી વૈષમ્ય આદર્ય હોય પણ નવિન એ વૈષમ્યના યોગા વચ્ચે તમે પડ

માસા-કુળ-ને વૃમિવાળુ જ માનસહૃદય હોય છે. એને તારાં સિદ્ધાંતો માટે કોઈથી ના રીખાવી શકાય."

હું ધારતો હતો કે નવિનનો વિવાહ આટલેથી નહિ અટકે; પણ એક પગમાં નવિન તો મ્હારા મનનો થયો. આથી મને કંઈક આશ્ચર્ય થયું, પણ અંતે વિવાહશક્તિને ધન્યવાદ મળ્યો.

એક દિન નવિને આવી કહ્યું.

"તે દિન ત્હારા સિદ્ધાંત પર મ્હેં વિચાર કંપો'ને મ્હને લાગે છે કે તું હશે છે એ ખરું છે. એવાં સગન થયા ન જોઈએ, ને જો તું સહાય આપે તો હું જ પ્રથમ પગેડું લઉં."

"નવિન, તું !" મ્હેં સાશ્વત પૂછ્યું.

પણ મ્હારા પ્રશ્નને "હા" નો જ દૃઢ ઉત્તર મળ્યો.

ત્યારે નવિનની દેવી ક્રિપ્ત નહોતી. એ પણ દેહાત્મધારી જ હતી ! દરથી દર્શન કરતાં નવિન પણ શીખ્યો હતો પણ એની એ ભાવના માનવીએ તો આજે જ આણી. એનાં-મ્હારાં કંઈએ માસિકમાં પ્રગટ થતાં. કદાચ એ માસાજ લાગુ પડી હોય. પણ આત્મ પરિણામ અચાનક જ આવ્યું. નવિનની હૃદયભૂમિ લખી-ચાલી ગયું છે કે નહિ એની નવિનને જાણ નહોતી. તે છતાં નવિન કંઈક આગ્રાથી એ માસિકો નામ વિના એ સુદરીના ભાઈ પર ખીડતો. આશાપક્ષિ ક્યાં ક્યાં નથી ઉડતું ? પૂનમાં એન મનાય છે કે દેવ-દેવીને કુસ-હાર વડે વધાવવાનો પુજકનો અધિકાર-પછી ભલે એ માળા ગળે રહે કે પાદોળુને પડે કદાચ નવિન પણ એ જ સિદ્ધાંત અનુસરતો હોય ! કોઈ વેળા એના ભાઈ ભેટે એ એળખ કરતો-પણ 'એ તો અમસ્તુ છે' એમ એના મોંથી મ્હેં ધણીવેળા સાબરુ હતું. પણ પ્રિયજનની કંઈ વસ્તુ રનેડીને પ્રિય નથી થતી ? આમ નવિનનો સમય જતો હતો એવે એની પ્રિયજનના સાધની માદગી આવી ને એ અનિદ્રમા પણ બે. હૃદય એમાં ગળ્યા, ને ધીરે ધીરે નવિનની કવિતાની ચર્ચા ચાલી. આમ નવિનને પ્રવેશ મળ્યો. એ અરસામાં એણે મ્હારી ભેટે વિવાહ કર્યો, ને મ્હારા એ શબ્દો, એતા એક બે આમુ ભેટે એણે એની દેવી આગળ કહ્યા, ને અંતે એ અગ્રગાએ 'હા' બરી સીના હૃદય કોમળ નથી દેતાં ? આમ અપિ થઈ. હવે માત્ર કાંઈ નાણુની જ જરૂર હતી

આ સૌ નવિને મને કહ્યું. ને તરત મ્હેં એને નિમિત્તા પૈસા આપ્યા. એક આપી હસતાં હસતાં મ્હેં કહ્યું:

"નવિન. હવે તો કહે એ કાણુ છે ?-તું તારો પ્રતિપક્ષી નહિ થાઉ-એના પર કવિતા નહિ લખું'ને લખીશ તો એના માઈ પર નહિ મોકલું-ત્હારા પરજ મોકલીશ."

"તું એમ ધારે છે કે પ્રતિપક્ષના બપથી હું એવું નામ નથી કહેતો. નામ સંકેત રાખવા એણે મને કહ્યું હતું; પણ તું હક કરે છે તો લે કહું. ત્હારા ઘર પાસેના ૧૯માં પ્લોટમાં એ રહે છે."

એ સામળી કાંઈ ચોક્કસી બન્યું હોત, તોયે મ્હારું હૃદય ચીરાંતુ. હું મ્હાત્ થયો-મ્હારી અતરણુદિ સૌ જતી રહી. પણ સાવધાન થઈ, મ્હેં પૂછ્યું:-

"એને પુનર્જનમાં આપ નથી ?"

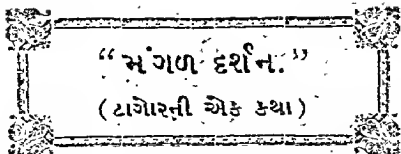
"હાથ તરન તો નથી જ" નવિને હસતાં હસતાં કહ્યું

"આ કવિતા એકલાનાજ પ્રભાવ વડે કે નવિન ?"

"મ્હારી કવિતા કાંઈ ભાવદીધુ તો નહોતીજ, નહિ ?"

મ્હારા હૃદયને આપ દેવા મન થયું-પણ હું કોને આપ દઉં ? નવિનને-મ્હારી જાતને

—કે વિધિને—અમે તેમ પણ મ્હારાથી આપ દેવાઈ ગયા.

અનુવાદક: કિશોરીલાલ શર્મા.

યુવાનીમાંજ ક્રાંતિચંદ્ર વિધુર થયો હતો, તેણે સાથી એણે અગ્ર એકપત્નિવન પાળ્યું. એની ક્રાંતિ ને લક્ષિમથી આકર્ષાઈ સૌ કોઈએ આગાં કૃપા, પણ ક્રાંતિએ તે સૌ પાછાં કેલ્યાં-એના હૃદયમાં સ્વર્ગવાસી પત્નિની મૂર્તિ દરજીએ અખડિત હતી; પણ આથી ક્રાંતિના સ્વભાવમાં એકં દેર થયો. શ્રીમંત દત્તો તેણે ખેડમાં એને જગત્ની બાજુ રમવાનું મન થતું, ને એમાં સામાન્ય પુરુષ પેટ એ શ્રમ લેતો; પણ હવે એને જગત્ રમવું નહોતું. જગત્ની દાર-છત, અધાર-અન્યાયાં હવે એને આણુગમતાં લતાં. જગત્ની હવે એ નીરાળો યા માંગતો જે ઘર એને સારી સ્થિતિમાં સૌથી પ્રિય વસ્તુ હતી. તે હવે એના હૃદયમાં જૂનના ભણુકારો જગાડતું. આથી ધણી વેળા એ શિકારે નીકળી પડતો, ને કોઈક વાર તો બહાણમાં નોકરો સાથે એના મહિના ને મહિના નીકળી જતાં; તેણે ઘર પાછા વળ્યા એને મન થતું નહિ.

આમ એક દિવસ ક્રાંતિ બહાણમાં શિકારે નીકળ્યો હતો. એની સાથે નોકરો, શિકારીઓ, મંગીનના ઉસ્તાદો વિગેરેનું મોટું મંડળ હતું. આ રસાક્ષ સાથે એક ન્દાના ગામ આગળ એની હોડી લંગરી. બીજેજ દિનથી સરિતાના કાંત જળ કપી ઉડ્યાં, ને ધરા ધ્રુજ. આવા દૃશ્યથી અપરિચિત સ્ત્રીઓ બ્દીનાં બ્દીતાં ધાટ પર આવતી, ને કોક વેળા પરપુરોને જોતાં સાથુ સકેલી, પાણી ભર્યાં વિનાજ સાંધી જતી. આમ ક્રાંતિ અને એના અનુચરો જળ, ધરતિ ને અનુચરો ભડકાવતાં.

એક દિન પ્રમાણ થયું હતું. અરજીના આમમનથી અધારના દત્તો જતા રહ્યા હતા, ને ધીરે ધીરે ભગવાન સર્વનારાયણ હૃદયશૃંગ પર આરૂઢ થતા હતા. એમનું ન્દાનકુન્દનાયનું કિરણ જળમુંદરીએને જગાડતા જતું હોય તેમ કેડ જળની લંગાણમાં કનરી પડતું. કોક વેળા આ દૃશ્ય જોતો, પણ ધણી વેળા એની પ્રિય બહુક લુછતો ક્રાંતિ. હોડીમાં એકો હતો; એવે દંસના જેવી એક સ્ત્રીએ એને સંભળાઈ, ને એણે ઉચું જોયું. જેમ સ્ત્રીમાંથી પ્રમા પ્રગટે, તેમ ઝાડના કાળા કુંડમાંથી કોઈ બાળા આવતી જણાઈ. એને દેવે એ બેતક આંખ્યાં હતાં. લપાતી-લપાતી આવી ધીરથી તેણે એ પંખીને જળમાં મૂક્યાં. જળમાં રમતી એ જોડતો, આળા પગેધાર નેઈ રહી હતી; પણ એ આનંદમંત્રી આંખોથી નહિ, એના મોંપર ભય-ચિંતાની રેખા દ્રષ્ટિએ પડતી. —હોડીમાંના શિકારીઓનો એને ભય હતો.

ભગે વિશ્વકર્માની હેશ્વર કૃતિ હોય એવી એ આજાની નિર્દોષ ક્રાંતિ હતી. એક મંદ મનદર હાસ્ય એના ન્દાનકડા મોંપર ફરકતું હતું. એના વચનું અનુમાન યા્ય એમ નહોતું. એના નિર્દોષ સુંદર મોંપર જગત્ના જા વાયા નેના, તેણે એ આગ્રહા નહોતી. આસ્વાવસ્થાની નિર્દોષતા, સામ્ય મીઠા મૌન સાથે નિશ્ચીન થઈ હતી-કંઈક અળગે પગલે એ મૌનસ્થિતિમાં પ્રવેશ કરતી હતી. પણ એનું એને તો ભાને નહોતું.

ક્રાંતિએ એને જોયું. એનાં નેત્ર એ મોઢમથી ગળાપર ચંચ્યાં. ક્રાંતિના હૃદયમિનારનો પુણ્ય

ધ્વજ ફરી એકવાર ફર્યો. પણ એ મંગળસુદર્ત બહુવાર ટક્યું નહિ. પરપુરણની દ્રષ્ટિથી અમ-
ડાતી હોય, તેમ સત્વરે પેલી પંખી જોડેને લઈ, તે પાછી ફરી, ને પળવિપળમાં તરફદમાં લપાઈ ગઈ.
જતાં જતાં એનાથી કાંઈક વેદનાભરી ચીસ પડાઈ હતી.

“આવા વનવગડામાં આવું પુષ્પ ?” કાંતિથી બોલાઈ ગયું. પણ સ્ટેજ સહી તેણે વિચાર્યું.
“ના, ના, એ તો અર્હાજ શોભે. કનકપાત્ર માંહે શોભવાં કરતાં કળા-પુષ્પો તો ડાળાએ બુંદે
એજ સારાં. પણ એણે ચીસ શા સાર પાડી હતી ?” એવું, કારણ શોધતા કાંતિએ એવાસ
જોયું. એનાથી સ્ટેજ દૂર એક ઉચો, ફેર હૃદયનો શિકારી બંધુક ફેરવતો હતો. તે જોતાં કાંતિ
તેની પાસે દોડી ગયો, ને કાંઈક જોયેથી તેના હાથમાંથી કાંતિએ બંધુક ખેંચી લીધી. શિકારી
હતી પડ્યો, કારણ કે બંધુક ખાલી થઈ હતી કાંતિએ પાછું બંધુક લુગડુ શરૂ કર્યું, પણ પાવન
-ટકે કોયલ ટહુકી હોય, તો શાંતિ ક્યાંથી રહે ?

જે કુંડમાં એ વિચુક્તના લપાઈ હતી, ત્યાં એના નેત્રો ખેંચાયાં, ને પળમાં મન, હૃદય ને
દેહ પણ ત્યાં ગયાં ઝાડોની ડાળીઓ દૂર ફરી જેમ તેમ કાંતિએ એનો રસ્તો શોધ્યો, ને કાંઈક
મહેનતે એક ન્હાની મદૂસી એની દ્રષ્ટિએ પડી

એની એકે આંખએ ન્હાનાં પંખીઓ માટે છાયા કરી હતી, ને બીજી બાજુએ ગાયો ચરતી
હતી. મદૂસીની સામે એક આંખાવું જાડ હતું. એની નીચે જાણે વનરાત્રી હોય, તેમ પેલી સુદર
બાળા બેડી હતી. એના બોળામાં એક ધવામધુ બતક પડ્યું હતું. સાળુનો છેડો પલાળી એમાંથી
કોમળ હાથે એ બતકની ચાંચમાં પાણીના ટીપાં પાડતી હતી કાંતિને પણ ધા પડ્યા હતા, પણ
એ બંધુકના ન્હોતા, તેથી જાણીતા ધા ખમવા એને મન ચડ્યું સ્વવારે સરિતાને કિનારે જે કુમારી
વનરાણી જેવી શોભતી હતી તેના મ્હોંપર અત્યારે ચઢિણીકેવનના કુમકુમ હાંટા છંટાયા હતા
એ જોઈ કાંતિનાં હૃદયમાં પણ કુમકુમ ચાપા પડ્યા એની મનોવૃત્તિ અંજળ થવા માંડી, પણ
એટલામાં પુનઃ એની દ્રષ્ટિ બાળાના ઉઠગે ચલેલા બતક પર પડી. “એ ધા રહે” નથી ક્યાં
જોમ કહેવા એને મન ચડ્યું, પણ અચાનક પર ઘેર એમ કાંઈ કહેવાય ? એટલામાં ‘સુધા’ ઘરમાંથી
કાંઈએ હાંક પાડી. સુધા ઉભી થઈ. ‘સુધા’ પુનઃ હાંક થઈ, ને સુધા ઘર અંદર દોડી ગઈ.

“સુધા” કાંતિ બળડ્યો. “ખેરેખરે તું સુધા જ છે; પણ સુધા ! તું સ્વર્ગની કે પૃથ્વીની ?
રેલોની કે માનવીની ? હું માનવીની. નહિ, સુધા, નહિ, યાજ્ઞ ?”

કાંતિ દોડી પર બંધુક આપી સુધાના ઘરના આગલે બારણે ગયો. એટલા પર કોઈ વદ
આજ્ઞા ‘ગીતા’ વાંચતો હતો. એના મંબીર મ્હોંપર સુધાની કોમળતા કાંતિને જણાઈ.

“બાઈ-મહેને સ્ટેજ પાણી આપેલો ?” કાંતિએ કાંઈક અચકાતાં કહ્યું.

વદે કાંતિને આદરથી ખેંસડ્યો, ને ઘરમાંથી પાણી તથા કાંઈક ખાવાનું લાવી આપ્યું. તે
પછી એ વદ પુરૂષે કાંતિના નામકામ પૂછ્યાં. તેનો ઉત્તર આપી કાંતિએ કહ્યું:

“આપનો બહુ ઉપકાર થયો. મ્હારા જેવું કાંઈ કામ નેથી ?-હું કાંઈ સેવા ન કરી શકું”
હજુયે કાંતિ અચકાતાં જ બોલતો હતો.

“ના, બેટા,” નમીન બેનરજીએ કહ્યું. “મહેને માત્ર એકજ ચિંતા છે”

બાવ પ્રદર્શિત કરી વિનાશ કાંતિએ પૂછ્યું. “તે શી ?”

“બેટા, સુધા મ્હારી એકની એક છોકરી છે હવે એ વધની થતી જાય છે, પણ એને
ચોખ્ખ કાંઈ પતિ હતું જડી આવતો નથી. સુવાન થતી કન્યા વદ હૈમાં ફેટલાં ચીરે, એની લંબો
ફવાતોને તો શી ખચર હોય ?”

કાળક્રમે રમાને પ્રવૌત મળતાં. કાંઈક મિત્રભાવે-કાંઈક પરિચીત સંબંધથી એકમેકને સંબોધતાં. કોઈક પ્રસંગે રમા હૃદય-વાર્તા આરંભતી ને પરીપકારથી પ્રવૌત રમાનાં મનોરાજ્યમાંને એ પ્રવેશ શાંત રીતે સ્વીકારતો. આમ સમભાવ વંધ્યો, પરીપકાર વૃત્તિથી, અગર સહજ ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર્યથી પુરુષ એ સમભાવ નીભાવતો-આગળ વધારતો.

*

*

*

કુદરતી નિયમ પ્રમાણે પ્રવૌત-રમાની મનોવૃત્તિઓ કાલક્રમે ઘેડી ઘેડી બદલાતી જતી. રમા, પ્રવૌત તરફ માનની દ્રષ્ટિઓ વધુ નાંખતી; એના ગુણ-ગૌરવ ઝીલવા એ વધુ તત્પર થતી; કોઈક વાર આશા, અભિલાષા નેવું ધીમે ધીમે સ્ટુટ થતું. પ્રવૌતની મનોવૃત્તિઓમાં વધારે રૂપાંતર નહોતો. તેને મન રમા માત્ર વધારે સમભાવપ્રેમ્ય જણાતી; ને તેથી તે વધુ સ્નેહાળ થતો.

*

*

*

કાળની થોડીક ભરતીઓ પછી રમાનું પ્રમદાત્વ વધુ પ્રગટ્યું, અને પ્રવૌતની અનુપમ હૃદય-તહચરી થવાની જે પ્રથમ અસ્પૃટ આશાસ માટે દેખાતી, તે આશાસ્પૃટ થતાં, પ્રકુલ પ્રલસમી તે વેકસી. અંતે એને એજ ઉલટ ધમ્મણ થઈ કે પ્રમોદ સર્વસ્વ મ્હારોજ, કહેવાય-મ્હારોજ થાય. ઉદ્દેશના હૃદયમાં આ સર્વાંગત્યાપી અભિલાષ પ્રગટતાં બહી મનોવૃત્તિઓ એક મોર્ગી થઈ; શક્તિ સહજ સ્ટુટ્યું, ભાવ-કળા વિકસી-પ્રકુલ્લી; એના સર્વ પ્રાણમાં એક જ્વલન્ત અભિલાષા પ્રતિભંત બની, સર્વોપરિ થઈ.

પુરુષને આના પડછાયાયે ન પડ્યા. કોઈવાર રમાની આપ્રણયસૂરભિ પમરતી ત્યારેતે એટલુંજ ધારતો કે રમા કાંક વધારે સ્નેહાળ થઈ છે. અંતરભાવ દર્શાવવા રમા બહુ બહુ પ્રસંગો બોળતી; ને કોઈકવાર તો અધીરી થઈ કંઈક કંઈક દૃઢ નિશ્ચયો પણ કરી નાંખતી. અંતે એક દિન એવો પ્રસંગ મળ્યો. એની અધીરતા-ઉત્સુકતા સર્વ દિશાએ ઉભરાતી; ને છતાં તે સંકોચાતી. પ્રવૌતની એવીજ વૃત્તિઓ નથી એનું એને સંપૂર્ણ બાન હતું. આ સંકોચનાં પરિણામે એને ભય થયો કે ‘પ્રવૌત મ્હને નહિ સ્વીકારે’. એના સર્વ ગાત્રો વિર્વૃજ-ન્યથ્ર થઈ ગયા. વ્યાવન ને ઉત્સાહ, આશા-નિરાશાની છાયા ઉછળવા માંડી. એક પળ કોઈ અદીક શક્તિ તેના આખા અંગમાં ધૂમી રહી; ને અન્તે પ્રવૌત ઉપર વિનય મેળવવાની એક મહાચ્છાકંડેશમાં પરિણમી. કાળક્રમે તેણે વિનય માટે શરૂઆત કરી ને પ્રવૌતની સુગમતા ઉપર સુદેહીની આશાઓ ગોઠવાઈ; પરંતુ એવે વિનયોત્સુકતાથી અગળે રમાએ અંતરવૃત્તિઓ દર્શાવી દીધી. પ્રવૌતને કાંઈક આધાત થયો-કાંઈક વિરમય થયો; પરંતુ સૌગમન-શાંતી પુરુષ મનોવૃત્તિઓ છપાવવા મથ્યો-મિત્રતા અને સમભાવ જળજી રાખવા તે પ્રયત્નતો. રમા તરફની પેતાની સદ્વૃત્તિ, મિત્રતા ને સ્નેહાળપણ એના હૃદયમાં તરવરી આવતાં, તેથી તેણે રમાને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે પ્રણય તેનામાં નથી.

*

*

*

રમા-પ્રવૌતની સ્નેહાળ મૈત્રિ એકદમ ઓછી થઈ ગઈ. સ્નેહ, પ્રવૌતને અનુચિત લાગ્યો. પ્રસંગોપાત મિત્રભાવે વર્તન થતું. આ શાથી? -રમાની સાદસ વિન્યાકાંક્ષાથી ?

ગુજરાતના અતિથિને:

પ્રેમલ પાયાં પાન, અમારાં અણુમોલાં મહેમાન,
જીવન ચેલાં, જયવંતાં, તુજ દિલનાં દીધાં દાન,
એ સગમાં સગ રવિને રવીન્દ્રનાં સન્માન.

પ્રેમલ પાયાં.—

અનેરી નૌકા તણું તુજને દીધું સુકાન,
વમજને તે વટાવી હો ! દીધાં બહાલાં અભયનાં દાન.

પ્રેમલ પાયાં.—

નૌતમ વિશ્વને પાયાં ગીતાંજલિનાં પાન,
સુખબ્યાંરે ! જીવન રેલ્યાં સુખન સોહ્યાં રૂઠાં ચોગાન.

પ્રેમલ પાયાં.—

કવિવર ! ચેરતો રેજે, નવરંગી મધુરી લહાણુ,
જીવન બહલાવતા બળથી શું જ રેજે જીવનનાં ગાન.

પ્રેમલ પાયાં.—

લલા ઝો ભારતભદ્ર ! વસંતી જ્ઞાલ કેરાં ફાલ,
ફેલવજે, તું ફેલવજે મીઠાં બીને તું ભારતી બાલ.

પ્રેમલ પાયાં.—

પ્રભુથી માગીએ એવું યુગોયુગ અહિં તુજ રહેઠાણુ,
ઉત્તમી દેશ આ પ્યારે પરમ શાંતિનાં પાને પાન.

પ્રેમલ પાયાં.—

—દલપતરામ પ્રાણશંકર પાંડક.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

આચરું છે, ઉદ્યમ છે, ઉત્સાહ છે,
તો શું છે અજીત એવનીમાં ?

—કાનાલાલ.

એક વ્યક્તિ તરીકે ન ગણાવું, એ શું જગતમાં મહાદામાં મહાદેવે બેસરખી નથી ? મહાકે મહાશયણું અને સ્વયંભાવ છાડી દેવાં, જે વિશિષ્ટ અને નવાં કાર્યો કરવાને હું સરભાયો હોઉં તેને વણકર્યા જ રહેવા દેવાં, અને જે સાંકે હજાર માણસનાં વિચારબંધેણાં દોળાં લેગો, હું લગ્યો હોઉં તેની સાથે તણાયા કરવું, આથી વધુ ખરાબ શરમ ખીજી શી હોઈ શકે ?

—એમર્સન.

શસ્ત્રવૈદ્યો જેમ અણપ્રાયો ઉપયોગ માટે પોતાનાં ઔષધો હાંમેશાં તૈયાર જ રાખે છે તેમ તું પણ દેવી અને માનવી ઘટનાઓની ધુન તુરંતાતુરત ઉકેલવા કાળે ત્હારા સિદ્ધાન્તો અને લાવનાઓને હાંમેશાં સજ્જ અને સચેત રાખજે.

—માર્કસ આરેલિઅસ.

અન્યના ગુણની પરીક્ષા કરવી, એ ગુણનો અંતે ઉપયોગ કરી આનન્દ અનુભવવો, અને એ આનન્દ પામવા અન્યના વાંચનાંઓને સંમર્થ કરવા, —પોતે સુરસ અન્ન જમવું અને ખીજાને જમાડવા, આ આનન્દની ઉત્તણી આપવી, —એ જ અન્ધપરીક્ષકનો અભિલાષ હોય છે; એ અભિલાષ જેને ન હોય તે પરીક્ષક જ નથી.

—ગોલ્ડસ્મિથ.

જે ઐક્ય પામીને આધારે ટકે છે, અને જુદાણાં ઉચ્ચારવા તથા આચરવાની આપણને આજ્ઞા કરે છે તે ઐક્ય સાથે આપણે રહેજે સંબંધ રાખવાનો નથી. કહેવાય છે કે શાન્તિ સંચવવાને તેવું ઐક્ય ચાલવા દેવું. શાન્તિ ? એમ તો આંખમુઠા પશુઓમાં કયાં શાન્તિ નથી ? ગંધાતી કળશમાં કયાં શાન્તિ નથી ? —આપણે જોઈએ છીએ તે જીવંત શાન્તિ, ચેતનહીણી નહિ.

—કાલકિંદ.

સૌ થે સૌન્દર્યવન્તાં અચરઅમર આનન્દનાં પ્રેરનાર, તેનાં લાવણ્ય નિત્યે વધુવધુ ખીલશે, —નાશ ના પામનાર; ઉચ્ચાં, એ તો સદા થે વિરલ નીરવતાવન્ત કો ધામ શાં, ને મિટૂંકામિટૂંકાં જ સ્વપ્ને ચલારારી શી એવી ઉંડી નીંદ આણે; ને શાં આરોગ્ય કેસં મધુર અમી જરી ચેતનાઓ સુરાવે ! — પ્રેરે શ્વાસોચ્છવાસોં જહન ધીરધીસ, પ્રાણમાં શાન્તિ વધે.

—કીટસ.

રસો થૈ વ્રજ ।

યે ત ન

ગુજરાતનું ભાતી ગૌરવ.

સુણ, ગરવી ગુજરાત ! વાન કંઈ કહું છું કાનમાં
સમજી છે તું સુગત, સમજશે સદગ સાનમાં :
ન મળે શૌર્ય ઉમંગ, આર્ય અભિમાન કશું રે,
દેશરાજ વણ પડી પરાધીન પ્રજા પશુ રે;
ભાડી ! જાડ, કર જોડ કામા માગી લે બંધવી,
કર્તવ્યે પડ બદાગ, હિન્દમાં સદુશી પહેલી !
રજપત વીર જગાડ, મન્યકર્તા કર નાચા,
બ્રહ્મબાળ વિકાન, જ્ઞાનજિગાસુ મન્યા,
દેશ દેશ વગડાવ, શંખ તુજ સ્વાધીનતાનો.
બધે એકતા બજવ, પંચાલ્ય કરી બિન્નતાનો.
પિટવ દાડી પરમાર્થ, અર્થ સંહારી, ભાડી !
સુધરે પુત્ર પરિવાર, પરસ્પર પ્રીતે યાડી,
હિતરે પનોતી હવા, વખત આવે છે સાશ,
તત્પર યા, ગુજરાત ! હક્ક બોગવવા તહાશ.

—મલબારી.

પ્રકાશક:

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તંત્રીઓ:

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમ:

સહાયક વર્ગ: રૂ. ૨૦. (અથવા વધારે).
વર્ગ બીજો: રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ શુદ્ધ).

છુટક નકલના આડ આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

ગુજરાતનું ભાષી જૌરવ:	મલગારી.	
૧. ગુણી-ગુર્જરી: (કાવ્ય)	છોટુભાઈ દાણભાઈ દેશામ્.	૮૫
૨. કલાધર:	દેશામ્ પદમાર.	૮૬
૩. તે હું છું:	બચુભાઈ શંવત.	૮૮
૪. સ્મૃતિ-ગીતા: (કાવ્ય)	‘પ્રભુચી’.	૮૯
૫. સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર:	‘કિરિટ’.	૯૩
પરિપક્વ સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખના આખ્યાનની સમીક્ષા.		
૬. ચેતનની આવશ્યકતા.	‘અભ્યાસી’.	૧૦૧
૭. વેદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ અથવા દાશરથનું વિગ્રહ.	માનસંકર પીતામહાદાસ મેહતા	૧૦૨
૮. કિરલુ (વાર્તા)	મનુભાઈ કલ્યાણુ દેશામ્.	૧૦૮
૯. ચોમાસાની આવૃત્તિ: (કાવ્ય)	‘વિનોદકાન્ત’.	૧૧૨
કાન્થ-વિવેચના	બેટુ ઉમરવાડિયા.	૧૧૬
મન્દુકમાર-એક ગ્રંથનું અવલોકન.		
૧૧. ટીકા અને ચર્ચો:	‘ગોપાલ ગોપાલ’.	૧૨૪
અ-ધાવલોકન કેળવે કરી શકે ?		
૧૨. અમકાસીન વિચારચુષ્ટિ.		૧૨૫
૧ કલા, પ્રર્મ અને જીવન.		
૨ કલાકાર અને લોકજીવન.		
૩ અરવિન્દ બાપુનાં ગ્રંથ ગોંડપણ.		
૪ જર્મન-શાસ્ત્રધારીઓ વિરૂદ્ધ જર્મન વિચારકો.		
૧૩. મનન અને વિવેચન.		૧૨૬
સાહિત્યની કૂલવારીમાં:		
કવિતા અને નવું શિક્ષણ.		
જીવનપન્થે પ્રકાશ.		

આ માસિક મુદ્રત અગ્રાનપુરી બાગળ ઉપર આવેલા ઓ “અનાવિસ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી
ગ્રામભાઈ નાવકે છાપ્યું અને બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ મુદ્રત. ગોપીપુત્ર
મંદાદિવાવાડમાં આવેલી પેનાની એલિસમંચી પ્રકાશ્યું.

ચેતન.

ગુણી. ગુર્જરી.

કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે.

પામી અભિનવ પદ્મવો, રસ વલ્લરી, સુપદ્મલશે,
ને મ્હોરી મોહન વર્ણ મુદ્ નવ ફૂલકાંથી મૂલશે;
જેની મીઠી સોરભ વિશે કંઈ, રસિક દીલકાં ફૂલશે,
અં પુણ્ય નિહાળી ગુર્જરીના બાન નિગનાં બૂલશે.
કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે.

ગુર્જરીનાં અંગ વળા ઉપાંગ સકળ સુખીલશે,
જ્યાં અવનીતલ શું નિલસીને, દિબાંગના સમ દીપશે;
વિદ્યાન દેશ વિદેગના,
જે બધાં મોહાવેયના,
રત્નકે સદન રસપુજના, રસ મુખ મધુપ પધારશે;
દરિયાળી ગુર્જરી કુંજમાં, સમધુર રવ ગુંગારશે,
કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે.

અમીરસ અલંકારે બધાં, અમૃત પાન કરાવશે,
કંઈ હાસ્યના વિલાસના સાગર વિશે ઉલ્લાસશે;
ને વીરનાની છાપ ચિર અંતર પડે તમ રથાપશે.
મુખિ શાંત કે ઉદ્ધિ વિશે ઉત્તમ તરંગ મચાવશે.

કોઈ કાળ એવો આવશે,
જ્યારે ગિરા ગુર્જરી જગતમાં અમીરસ વરસાવશે.

કલાધર

(ખંડ શિખરિણી.)

રહે રંગાએલાં લલિત પિંછ રંગે અવનવે,
રહે વીંટાએલાં વિરૂપ મયુરી વૃન્દ સરવે;
પ્રણય અવિકારી તુજ ભવે !

ઘણે ઉંચે ઉડી મનુજગણને ના અવગણે,
ઘણે આથે બેસી મનમહીં મુખત્રેા નવ લણે;
પણ પુરતણા પંથ રટણે.

મનુષ્યોનાં હેડાં વધુ કઠણ પાપાણ કરતાં,
ખરે ! ત્હારે કુંજે અપલ દિલ આઘાત કરતાં;
કદર તુજ ના ફેજ શુભતાં.

છતાં તું નિદોષી તવ હૃદય તોણું ન દુભવે,
નહિ રાધે કોદિ નવ સુમન ગ્લાનિથી મુકવે;
વદન નયને હાસ્ય હસવે.

ખિલાવીને જોલે સહજ રસરંગી નિજ કલા,
મુકેકા કલ્પોલે સકલ જગ રેણે વિશદતા;
નવજીવન આનન્દ મમતા.

ગરલી આદરે કુદરતની કલ્યાણ મયતા,
સદાયે સંદેશે ક્ષણક્ષણ નવી શી રસિકતા;
અભય મુખ, આશા, અમરતા.

નથી આંસુ ત્હારાં કદિ ટપકતાં સ્વાર્થ ધરવા,
વૃદ્ધા ના ના બહેતાં દુઃખદ નખખો શોક કરવાં;
પણ મળત મત્સનેહ અરવા.

જહીં ત્હારા જેવા સુલલિત કલાનાયક થશે,
તહીં મો સદલાગ્યે શતરવિ તણાં પુણ્ય છુટશે;
દરદ દુઃખની જળ તુટશે.

જહીં ત્હારા બોલે ગસીર ગીતનું ગર્જન થશે,
તહીં આકાશેથી વિમલ રસહેલી વરસશે;
પૃથિવી નવ સંયોગ સજશે.

(વૈશાખ પોષિમા)

દેશજીય પરમાર.

ઈનામો હરિકાઈ.

ગુજરાતી સંમારની વિચારશીલ. સુદર સૌથી સરસ વાતો માટે એક મનજન તરફથી રૂ. ૧૦)૫ ઇનામ આપવામાં આવશે. 'ચેતન' ના તંત્રીઓનો નિર્ણય એ છેવટનો ગણાશે હરિકાઈનું પરિણામ 'ચેતન'માં પ્રસિદ્ધ થશે. વાર્તા, તા. ૧ લી સપ્ટેમ્બરની અગાઉ આ પત્રની અંગ્રિસમાં મળવી જોઈએ. ઇનામી વાત્તાનો સર્વાધિકાર "ચેતન" પત્રને રહેશે.

વાતો સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ; વાર્તા ચેતનના ચાર પાનાથી મહોટી હોવી ન જોઈએ.

“ તે હું છું. ”

બચ્ચુરે મ્હારા બિઠાના પાસેના દીપક પુગાઈ ગયો હતો અને મળરકાનાં પક્ષીઓએ બેઠા ઉડીને ફિલફિલાટ મચાવી મૂક્યો હતો, ત્હારે હું બિડી. હું મ્હારા ધરની ખુશી બારી પાસે બેઠી. મ્હારા લાંબા કાળા વિખરાયેલા વાળોની લટામાં તાજા ફૂલની વેણી મધમધતી હતી.

કિયાના ઝાંખા ચુલાખી પ્રકાશમાં તે યુવાન મુસાફર રસ્તે ચાલ્યો આવતો હતો.

તેના ગળામાં મોતીની માળા હતી અને બાલસૂરનાં પહેલાં કોણાં કુંળાં ફિરણો તેના સુકટ પર રમતાં હતાં. તે મ્હારા બારણાં આગળ આવીને અટક્યો અને પૂછ્યું:—“ તે ક્યાં છે ? ”

શરમ-રૂક્ષ શરમને લીધેજ હું ન બોલી શકી કે—“ તે હું છું; યુવાન મુસાફર ! તે હું છું. ”

* * *

દિવસનું શકત છેલ્લું જગદનું બાકી રહેલું હતું—, હજુ દીપક સળગાવવામાં આવ્યા નહોતા; હું એક ચિત્તે મ્હારા વાજ હોળી રહી હતી.

આયમતા સૂરના ઝંખા ચતા રાતા પ્રકાશમાં પોતાના રથપર બેસીને તે યુવાન મુસાફર ચાલ્યો આવતો હતો.

તેના ઘેડાંઓના ગેહોમાંથી ચાકનાં શીથ ઉડતાં; તેના આખખામ પોશાક પર રસ્તે ઉડેલી ધૂળનાં રગરગોળાં આહું પર વળજે રહ્યું હતું.

તે મ્હારા બારણાં આગળ કિત્યો, અને યાદેલા-કંઠાળા બરેલા અવાજે પૂછ્યું—“ તે ક્યાં ? ”

શરમ-રૂક્ષ શરમને લીધેજ હું ન બોલી શકી કે—“ તે હું છું; યાદેલા મુસાફર તે હું છું. ”

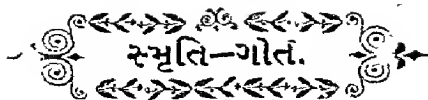
* * *

વસંતઋતુની રાત્રિ છે; મ્હારા ઓરડામાં દીપક ઝંખો ઝંખો જગી રહ્યો છે. શક્તિપૂરિશાના રમતિયાળ પવનની મૃદુ લહરી ચાલી આવે છે, આખો દિવસ ફિલફિલાટ કરી કરીને યાદેલો પોપટ પણ તેના પાંગડામાં નિસંને બેઠો છે. કલાપીના કંઠના રંગની મ્હારી ગોળી અને તાજાકુંળા ધાસના રંગની મ્હારી સાડી દીપા રહી છે.

નિઃશબ્દ, ઉડ્ડરેરીને નિદાવતી હું ખરી પાસે બેઠી છું. રાત્રિના અંધકારમાં મ્હારાથી થીસું થીસું લવી જવાય છે કે—“ તે હું છું; નિરાશ થયેલા મુસાફર ! તે હું છું. ”

(“ ય આઈનર ”માંથી)

અચુસાઇ રાવત.

સ્વનાર: રાજકવિ દેનિસન.

ગીતનાર: 'પ્રણયી'

"Strong Son of God; Immortal Love."

—In Memoriam.

(ગાનાક પ. ૯ થી ચાલુ)

પણ દિવ્ય ભોમ નિવાસી એ,
ને હું આહીં પૃથિવી વસ્યો.
એ સ્મરે મુજને કહેલ,
જ્યમ હું સ્મરુ એને આહો!

નિત્ય એ સ્મરનો મુને
પ્રેમ નષ્ટ નથી થતો.
અર્ગમાં એને, મને આહીં
પ્રેમ પ્રગતિ શખતો.

મુપસન્ન અને મુખી
હોંગ યદિ મુખ મુજ સ્વસી,
અધનન શી એ સ્થિતિ:
મુખ સમા-અતિ દુઃખદશી.
મુજ ગૃહ ચાંદની ને દીપે
તેજ તમા, ત્યાં એ સતો.
ને કમય-મૃત ને સજીવ પર
પ્રકાશ એક પ્રભાતનો.

ને સ્વપ્ન: મિત્ર મજીવ છે,
ને કષ્ટ: હીં મુખ એ
મગ્ધવખની મુંઝવણ મહીં.
આરોપુ દુઃખ મુજ એકને.

મુજ ચિત્તચળની ને સ્થિતિ
તેક રૂપ એની સ્થિતિ:
અવિત પુષ્પિત મુગટ મદ
ને, સ્પર્શિતો મુજને નથી!

ને ધીર મુખપદ સ્વર્ગી કહે
વાન બેદમયી મને,
સર્ણુ ને, સમજી ન તે,
કે સ્થિતિ મુજ એ, અરે!

આયુગણ્યા સો દુઃખમાં,
ગોદ સ્વપ્ન વિહારમાં,
નીરંજી હું મુજ મિત્રની
મર્તિ મદમા વર્ણવલી.

ને આહો! એ મંગ હું
કેશ દેશવિદેશ 'મૃત'!
સ્મરતી એ સોખ્યદેરી
બદરી નિશદિન શી લકુ!

તો પૂછું નિદ્રા નને
કહે સોખ્ય મુજ સાચું છે એ?
એ ખોટ વા આ લાભ સાચો?
જગૃતિ આ સાચ? કહે.
કે અગત્ય કમય દશા
નમ્રનિ ને સુષુપ્તિની?
મુજ ચિત્તપર એ મૃત્યુની
જાપ લજ મુદિત લડી.

ને એજ પાછો દિન આ,
વર્ષ એ વીતીયા બૂંદાં
પ્રભાત તેજહીણું હો

અકાળ વર્ષા નિર્ગચી.
લાઃ તહાય શુ? હું ગાણુઃ
આ દિન દુર્દિનના બાહુઃ
મુજ નેત્ર ના નીચે કશુઃ
મુખદુઃખકિર્મીલીન વશુ.

ચિન્તનક્રિયા તણી સ્પષ્ટિમાં
અલ્પ ક્રેતુ લાં ધતુ?
શેન ક્રેતુ વિશાળ એ?

ને કાર્યકર ક્યાં છે વધુ?
દીર્ઘજીવી હોત તો
શુ' શુ' કરેત મુજ મિત્રના?
શી સંપત્તિ સાધી હતે?
શી કીર્તિવ્યોમિ પ્રસારેત.
પણ પ્રાપ્તિ શું વિશુષ્ટન ના?
ને એજ પ્રતિભા બુદ્ધિની
અવ આત્મકલ્યાણકૃતિમાં
કે વિજય પામે નહિ?

માનવ ઉદ્ધારતા આણે!
એ આત્મની ઝંખી થા!
એ નેત્રમાં, એ મુખ પરે
મેં નીરખી છાંય સુદામની.

જગત મનુષ્ય કાર્યને-
શક્ય અગત્ય કૃતિને.
વિશાસપત્ર મુજ મિત્રદેરી
કર-પ્રજ્ઞા ના લહે.
કિન્તુ એ વિશુષ્ટકૃતિને
તો કંઈ આશ્ચર્ય કે!
કાર્યની યશસ્વિતાની
એ અર્થ નિઃ સીમ ઝંખી હો!

નિરંતર એ રચનાજ સ્વર્ણ
પ્રાપ્તિ કવિની કથા, કહો!
કે' તેમી મેં અગાધ મા
નિજ કાવ્યની યશસ્વિતા દો!

મુજ કાવ્ય યશ છે ના વરોઃ
હું ના ગણુ—તે ના લહુઃ
મુજ મિત્રને, મુજ પ્રેમને
મુજ યશસ્વિતા અધિકાં ગણુ.

પુત્ર વિદુજ્જ્વલતી આઃ
મુજ શોક કિન્તુ અલ્પ નાઃ
આંસુમાં શુક્યાં, છનાં
શોક સંજ્વલન ચિત્તમાં.

શાન્ત આ ઉદવિશનિમાં
રમદું હું મુજ અધુનેઃ
પાત્ર મુજ પ્રાણ્ય અતે
મુજ હેત કેદ વિશ્વ જે.
બેદ કિન્તુ મિત્રને
અધુમાં આ દીપ્તિઓઃ

એક સરખા અધુ અમ
ને એક રસળસ આત્મ હો!
પણ મિત્ર અગત્યમાં આદો!
કુજ ન્યૂનતાઓ પૂરેતોઃ
કિન્તુ અધિકા તેજ્યી
રસકતા મુજ પોષિતો.

મિત્ર જીવનાં હું યદિ
મૃત્યુ પામ્યો હત કદી
કેવી કર-વર્ણ બધું
કષ્ટાંત એતું હત નહી!
મુજ સમુ એ દરન હત,
શોક પણ સરખો કંઈ.
કિન્તુ પ્રજા શ્રદ્ધા અતે
કે સાન્નિધી અધિકા પ્રજા.
અહીંજે તેની શ્રદ્ધા.
ને અહીં હું તેને અનુસંદેઃ
મુજ શોકને પણ સાન્નિમાં
અવ દિવ્ય કાર્યે ખીલવું.

ને એ સ્થિતિમાં મિત્રનું
મરણ મહત્તા માનવી મહે:
ને એ સ્થિતિમાં પ્રેમ મુજ
પાથે ઉઠેરો; લાભ એ

શે વિરૂપ એ તન થયું ?
ને ગુણવિકસન શે સમ્યું ?
એ પ્રશ્ન ના, પણ મૃત્યુ ! કહે,
કાં આ વિશેષ ? પ્રશ્ન હું હું.

શાન્તતર મુજ શોક આ
પાંચતો સમભાવને,
પ્રકૃતિની વસતલીલા
વાંછતો હરનિશ એ.
એ રીતે મુજ શું જોતો
માન નિજ તપાસી દીએ,
એ રીતે સ્વરમાધુરી
અનુપ ગીતકહરે હરે.

ને કશું, કદી આગ કિબયે
સદગામી અંગે સમર્થ:
તો મૃત્યુજ્વલ્યા, મૃત્યુ પછી ચે
પુનઃ થશું જીવનગદ્યા.
પણ કલ્પના આ ના દેકે,
શાળુ એક જીવી માત્ર એ.
ને પુનઃ શાન્તિ ઉત્તમી
અનુભવે ઉડી આર્ષિને.

મિત્રવિવીન જીવનું.
કલ્પને આ જગતમાં:
મિત્ર હોયે, મિત્ર નયે.
એ સ્થિતિ કદ મુજાવશ.
અવ સત્ય મિત્રનું માહર
ગિર પર અમિત પ્રભાવ જો:
ને એથી. આશાપ્રેરણા
સ્વભાવતઃ મુજ જો, દેકે.
સજ્જ કા અવ મિત્રની
અભિલાષ ઉરમાં જાગતી.

અમર મિત્રનું સત્ય એ
કહે તું મરે શે રતી ?
વિષ્ણુ-વિષ્ણુ રતેલીની
તુજને અમોલી સાન્તવના
એ દેખ રેલશે માત્રિકા
મુજ મૈત્રી ભાવવતી મદા.

ને ચિત્ત આવ ત્યાગનું શું
સદા અને તમ-ભાવના !
ને ચિત્ત આ - ઝીલનું શું
નવજીવનવતી ગાનિ પ્રભા !
ને ત્યાગુ ગ્રથવતીજા
વસતી-વાસ નિર્મળા:
મુજ નયસ હરિં શું થાય એ
અમિલિત-સવારિત હા !

આ વિશ્વવિદ્યાસમ્ આરો !
ને, એ અને હું ત્યા મર્થા
કલ્પ એ પદનૃતનના
એના શુભો હર સાબર્યા:
ને હાં શોકની હરિએ
વશમ્થગ મુજ ભરી રીયે.
ને પ્રશ્ન અશ્વયુક્તને
કયમ વપકત કરવા ભાવ એ !

રમર મુજરીકું શી
ગ્રામ્ય અમ રસવાદિકા:
એ અને હું ત્યા સરી
ભાવભર શા મદાલના !

પ્રેમ ને મૈત્રી વિશે
જગત શંકાઓ મરે:-
“મૃત સજીવન થાય તવ
જગમિત આગત ને દીએ.”
શંકા અસત્ય જ આખરે !
કાંકે લક્ષ્યકિ અંધુ હું
મિત્ર-સજીવનના, છતા
સન્માન ભાવ ન હું તરુ.

ઝાંખું દર્શન એહનું,
પૂર્વશું મનુષ્યવતું
ગ્રીષ્મમાં સુપ્રકાશનું,
તે દિવ્યવ્યોતે અવનનું.

કિન્તુ આ સ્થૂલ નેત્રને
પરિચિત કોઈ સ્વરૂપમાં
ધાય એ પ્રત્યક્ષ જો
ભૂતભાવિ 'કે' 'કે' ભાષતાં:-
માતું તવ મુગ દૃષ્યનાનું
દશ્ય ચિત્ત જ એ રૂઢું.

નેત્ર મુગ આકર્ષિતું
ને પ્રાણ પોણી રહે મીઠું.

પણ દૃષ્યના નવ ધ્વજું એ:
નવ ચાંચું તુજ સ્થૂલ રૂપને.
માતું કિન્તુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે
મિત્ર, તું પ્રત્યક્ષ રહે.

તે મુક્ત સાત્ત્વિક રૂપમાં,
પુનિતના શાન્તિ ઝગ્યા,
તેજવાદા રસ બર્યા
ગોદી કિન્તે, ઓ સખા!

['દેહનું' તું તે તોજિએ
વિપૂલ પડ્યો ફલવાસથી,

એકલો વન વાઠિદા
ભંમતો ઉડેરા ભાવથી.
ત્યાં મળું તુજને અજો
તુજ પત્ર જૂના વાંચું હું:
તું જ્યાં વસે તે સ્થાનની
કેં કે લીલાઓ ન્યાણું હું.
ને સ્વપ્ન કુહરંગે મહા
રસભોદ જગવું અવનવા.
ચક્ષુ ત્યાં મુગ ઉપકતાં
ને જો, પ્રભાત સમક્ષ ત્યાં !]

“કો દી શ્રદ્ધા ના લલો
સંશયાત્મા વિશ્વસતો:”
જાણું એ, પણ સંશયો સહ
બળે પુનિત જીવન, તો
સંશયો છતાય; આત્મા
સખળ શ્રદ્ધા જો, વર્યો !

સ્મરણીય - વિરલ સ્વરૂપમાં
મુગ પ્રેમ પ્રતિબિંબિત ગદ્ય:
દમ્પતીના પ્રેમમાં
વિલસતું અમ ચિત્ત એ,
એક જાને, અન્ય શ્રદ્ધાથી
જહી પ્રીતિ આદર:
હું રમીશ, તમ સ્વમંદિર એ
પ્રણય પ્રોજેક્શન પામીએ.
(અપૂર્ણ)

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

પ્રારંભિક સાહિત્ય વિભાગ.

પ્રમુખતા વ્યાખ્યાનની સમીક્ષા.

ખંડ બીજો.

સાહિત્યના ઉદ્ભાસ માટેનું પરિપક્વ પ્રયાસક્ષેત્ર કેવું અને કેટલું હોઈ શકે?—એ પ્રશ્નની અત્યંત વિસ્તારી ચર્ચા કરવામાં આ ખંડનો મોટા ભાગ ગ્રાસ્ત્ર છે, અને બાકીના ભાગમાં શિક્ષકોના ધોરણ ઉપર શા માટે રાખવું તે સ્પષ્ટબત્તવાનો તથા સાહિત્યશ્રેણીનો દૃઢ પ્રશ્ન ઉઠાવવાનો સંજોગ પ્રચલ્ન થયો છે.

પ્રયાસક્ષેત્રનું રેખાંશન કરાવવામાં વિભાગી પ્રમુખથી આટલી બધી જગ્યા ફાળી શકાય કેમ અને તે દર્શન એકના એક રૂપમાં ફરીફરીને કશીની નિરર્થક એકતાનતા ઉપજાવવામાં તેઓ બાજબી છે કે કેમ,—આ સંવાદો ખાસ વિચારવા જેવા છે. જે હુંકા છતાં સચોટ સ્વરૂપમાં સત્કારમંડળના અધ્યક્ષે પરિપક્વના કાર્યપ્રદેશની રૂપરેખા અમુક દૃષ્ટિબિન્દુથી આંધી છે તેવા જ સ્વરૂપમાં સમજાઈ પડે પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી તે રેખા આંધી શકત; અને, 'નેતિ નેતિ' નો પુરાણો માર્ગ ગ્રહણ કરીને, પરિપક્વે શું શું ન કરવું તે વધારે સંજોગમાં—અને એક જ વાર—દર્શનના પડો, સાહિત્યજીવનના અન્ય મહાપ્રશ્નોની વિચારણા માટે વધારે જગ્યા જાળવવાની શકતા. માનવજીવન અને માનવ સાહિત્યનો સંબંધ. પ્રભુજીવનની પ્રભુસાદિલ પર થતી અસંગત સંવિસ્તાર નિરૂપણ, આ સુગત નવા જીવનદર્શોને પરિણામે આપણા અને બીજા દેશોમાં કિતબ થયેલા નવીન સાહિત્યનીસ્થિતિ અને શક્યતાઓ, તથા ભાવિ સંસ્કૃતિમાં સાહિત્યને જે અથ અને ઉલ્લેખ સ્થાન મળશે—અને જેમાં ચુસ્તરાતે પણ પોતાનો દિશ્વો આપવો પડશે, નહિતો આજ્ઞાનમક, યત્નપ્રેરક ભવિષ્ય દર્શન. આ સર્વે મહત્વના સાહિત્ય પ્રશ્નો જ્યાં સુધી વણા છેડ્યા રહે અને પ્રાન્તના સાહિત્યનાયકો જ્યાં સુધી પિષ્ટપેષણની પોતાની માનીતી ટેવ છોડી શકે નહિ ત્યાં સુધી દેશના સાહિત્યનો સર્વવિશીષ્ટ વિકાસ એક ખ્યાલી સ્વપ્ના સમેા જ રહે. તેવો વિકાસ જેઓ વાળના હોય તેમજે હવે ચીત્રામાં ચાલના કંટાળવું જોઈએ. અને નવદર્શન કે પ્રકૃતિવાદ વિના સાહિત્ય ને સાહિત્ય ચર્ચા સંભવે નહિ એ સંમતતા ગીખવું જોઈએ.

આરંભ. હવે જો તપાસીએ કે જે કાષ્ઠ પણ સૂચનાઓ સમજાયાએ આ બાગનામાં નરી છે તે સર્વગ્રાહી અને સંપૂર્ણ છે કે કેમ.

જેને તેમજે “નિર્ગર્ભ સંકલિતી જીવન થતું પ્રાથમિક સાહિત્ય” કહ્યું છે અને જેને “સર્ગિક સાહિત્ય” કહેવાથી સુગમતા થશે, તેને વિશે સમજાયા કહે છે કે, “પરિપક્વ આગા કરે.

તે ઉપરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, ઇતિહાસમાંસા, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ વગેરે વિષય ઉપર નવાં ગ્રંથો ઉપજાવે એમ બની શકે નહિ.” આ કથન અરધું જ સત્ય છે—કવિતા, નાટક અને નવલકથા વિશે જ સત્ય છે, બાકીના ત્રણ અને તેવા જ બીજા સંશોધન, યોગ્ય વિષયો પરત્વે સત્ય નથી. સંસ્થાઓની આગ્રહી સંશોધનવાળાં નવાં ગ્રંથો અને બાંધાન્તરો આજ પહેલાં થયાં છે અને હજી થાય છે. વળી, “પરિપક્વ પામે વ્યવસ્થા” સાધન હોય” તેનો ઉપયોગ સામાજીક પૂરી પાડવા ઉપરાંત બીજી અનેક રીતે—ખુદ સર્જક સાહિત્યના સંબંધમાં પણ થઈ શકે એમ છે. Authors' Club અને Society of Authors ના ધોરણ પર પરિપક્વને હસ્તક લેખકમંડળ સ્થાપીને નવા જુદામાન તેમ જ પ્રતિભાવાન લેખકોને તે દ્વારા સાહિત્ય ચર્ચાની અને પુસ્તક પ્રકાશનની સવળતાં ફરી આપવાનું બની શકે; અને તેવું મંડળ સ્થાપાય તો ન્દાના મોટા સહુ જે સાહિત્યસેવકો ત્યાં એક સર્વ સામાન્ય ભૂમિકા પર એકઠા થઈ શકે અને સાહિત્યના નવીન ઉપાસકોનાં ઊર્મિઅભિલાષ પરત્વેનું સાહિત્ય વડીલોનું અજ્ઞાન પણ ત્યાં જ દૂર થઈ શકે.

સાહિત્યનો અભ્યાસ અને પ્રચાર વધવા માટે પરિપક્વ જે વ્યવહાર પગલાં બરવાં જોઈએ અને જેની ઝડપ હાલના કરતાં સારી રીતે વધવી જોઈએ—તે વિશે બીજી એકાદ બે સૂચનાઓ માત્ર નિબંધો (જે સાધારણ સત્તવાળા જ આવે છે) મંગાવવા શિવાયની અને સંશોધનો દર્શાવીને અટકવા શિવાયની સૂચનાઓ—પણ થઈ શકી હોત; અને સમજાવ્યા જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાનને હાથે જ તે થઈ શકી હોત. “શેકસ્પીઅર સોસાયટી”, “વર્ડસ્વર્થ સોસાયટી” “બાઉનિંગ સોસાયટી” ઇત્યાદિ સાહિત્ય સંસ્થાઓ તે તે કવિઓનાં જીવન અને કૃતિઓ સંબંધે જે અનુત્તમ અને ઉપયોગી કાર્ય કરી રહી છે તેવું કાર્ય પ્રેમાનંદ, નર્મદ કે ગોવર્ધનરામ સંબંધે તેની જ સંસ્થાઓ દ્વારા શા માટે ન થઈ શકે? તે કાર્ય માટે જે અભ્યાસ અને અનુભવ જોઈએ તે જીવરાત્રી વિદ્વાનોમાં છે, તેઓ ધારે તો—જો કે કપારે ધારશે તે કહી શકાય નહિ—યુવાન સાહિત્ય પ્રેમીઓમાં સાહિત્યનું પૃથક સેવન આ આર્ગ ચઢણ કરીને વધારી શકે, અને પદ્ધતિપુરસ્કર અધ્યયન કરવાની ટેવને કિતેજન આપીને ખીલવી શકે, તેમ જ તે સંસ્થાઓ માટે સાક્ષરો પોતે પણ, નિબંધ લેખન અને ગ્રંથ-લેખન દ્વારા સંગીન અને ચિરંજીવી કાર્ય કરી શકે. અને ધારે તો આ સૂચનાને ‘premature’ ‘કવખતની’ ગણીને હાવાની દૃષ્ટ પણ શકે.

સાહિત્યસેવન વિરુદ્ધ “કોલાહલ.”

“રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રબલમૂલકમાં મંચન ઉત્પન્ન કરવાની અને પ્રબલમૂલકને ઉત્કર્ષવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ આપણે પ્રયાસ તો બળમળાટથી દૂર રહીને જ થઈ શકે છે. સાહિત્યનું સેવન શાંતિ અને સ્વસ્થતા વિના યોગ્ય થઈ શકતું નથી. વિદ્વાનોને સંગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે; અને સાહિત્ય પરિપક્વ સરખું વિદ્યુત્તમંડળ સંગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મંડળે પણ કોલાહલના માર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ.” અને આગળ વધીને કહીએ તો, એ મંડળે પણ એક બંધીયાર કોટડીમાં બિરાજીને જ સાહિત્ય વિષયક પ્રશ્નોનો નિદાલ કરવો જોઈએ; કારણ કે તે એક ‘વિદ્યુત્તમંડળ’ છે, સાહિત્યને સર્વદેશી જીવનથી કાપી

નાંખવાને હોસીકું છે, રાષ્ટ્રીય બળશૂનિની મહદુર્ગિઓ ઝીલવાને અશક્ત છે, અને તેના વર્તનથી અશક્ત અને સુકું સાહિત્ય નિર્પણવવાના પુણ્યાભિલાષ તેની સાકાશ કદમ્બા પણ ઉઠવાની શક્યા છે.

“ સુધા ને વિષ થેલેલા, સખું ! સસાર-સાગરે,

પ્રેમ ને મૃત્યુના મહેલો વસે છે સડુંને હરે—

સસારમા સડુંને હરે તેમ કાલાહલ અને ખળભળાટમા પણ વિપત્તી સાથે સુધા ય જડે છે; હૈમાં મૃત્યુના અતુલ્ય છે તેમ પ્રેમના ય છે. સાહિત્યના સર્વદોષ, વિવેચકો અને ઇતિહાસકો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં માત્ર ઝેર ને ઝેર જ દેખ્યા કરશે અને તેની પ્રવૃત્તિઓને સમભાવ દષ્ટિથી નિમજ્જવાને બદલે બાજી અમકાઈ જતા હોય તેમ તેનાથી દૂર-સુદૂર રહ્યા કરશે તો તેમની કૃતિઓમાં ચૈતન્ય કે અમરતા શી રીતે પ્રવેશશે ? કાલાહલ અને ‘ખળભળાટ’ સર્વાંશે ‘નિષવત્તવન્ય’ કેવી રીતે હોઈ શકે ? જેટલે અંશે તે પ્રકારે પ્રગળવાના અરુણાણી છતાં સામર્થ્યવાન અને આવશ્યક ગંગા છે તથા તેના સમયમાં માનવસ્વભાવની જે નથી, વિધવિધ અને લાક્ષણિક કલાઓ ઉધડે છે તેનો સીધો અને તાત્કાલિક જાતિઅનુભવ તે પ્રેરેને જ લીધે સાહિત્ય સર્વકારને અને સાહિત્ય વિવેચકોને જેટલે અંશે સુસખ થાય છે, તેટલે અંશે તો ખળભળાટ અને tēlamōḥaṣṭa-tāṭa, સાહિત્ય માટે પણ અમૃતવત્ સ્વીકાર્ય છે.

બાબાનના છેવટના ભાગમાં રમણભાઈ પોને પણ આટલું તો સ્વીકારે છે કે, “જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમા વ્યાપ્ત છે તે પીછા ભાવનાઓ પેડે સાહિત્યની પોષક હોવી જોઈએ અને પોષક છે.”—રાષ્ટ્રીયબળશૂનિના સંચલનથી પીછા કરવાથી આ પોષક કોઈ પણ રીતે મળી શકશે, મંડોળને કે વ્યક્તિઓને ? તેના સંચલનોનાં હૃદયનાં આન્દોલનો ઝીલ્યા પછી, સાહિત્યનું સેવન શાન્તિ અને સ્વચ્છતા સાથે કરવાને માટે પોતપોતાના અભ્યુત્પાદો પ્રતિ પગલાને પૂરેનો અવકાશ વિદ્વન્મંડળનાં શાન્તિપૂર્ણ સમાસનોને મળી શકશે. તેના સંચલનોમા જેટલું જેટલું કહેવાય કરાય તે બધું જ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સમાસનોને માન્ય ન હોય એ જનતા જેવું છે; પોતાની હંસ સમી આવકે ‘વિવેચકુદ્ધિનો કપરોગ વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સમાસનો ખુશીથી કરી શકે. આ હવે સમજાશે કે રમણભાઈએ—કે જેઓ તે મંડળના તેના જ એક-સન્માનનીય સમાસ છે તેમજે—કેવી સ્વચ્છ જૂથ કરી છે: આજના રાષ્ટ્રીય ચેતનની ભાવપ્રેરણાઓ સવિવેક ઝીલીરીલીને તેનાં અનુભવ મનોભાવી જૂથ અને અને અપૂર્વ યુગરતી સાહિત્ય સર્જકોને યુગની પ્રગતિ ઉદ્દાસ ભરે આમંત્રણ કરવાને બદલે તેમજે રાષ્ટ્રવાદીઓને ઉદ્દેશીને બાજી ‘tēlamōḥa ṭaṭa’નો પોકાર કર્યો છે. અસમત તે પોકાર, એક વિદ્વન્મંડળના શાન્તિપૂર્ણ સમાસને ગાળે તેના શાન્ત જે છે; અને છતાં, તેના વખાણ મધ શકે એમ નથી.

કદાચ એવી દલીલ થશે કે સાહિત્ય પરિષદ શુષ્ક ભાગે સાહિત્યપ્રદેશમાં સંશોધન, વિવરણ તથા અર્થપ્રકાશન (interpretation), અને ઇતિહાસ સેખન—એ સડું કાર્ય કરનારાઓ માટે છે, સાહિત્યના સ્પષ્ટાઓ માટે નહિ; અને કે, સાહિત્યમદાઓ બંધે કાલાહલ અને ‘કીલીરીલી’ માં ભાગ લે, અમોરી પરિષદ તો તેનાથી—ગેતીને જ ચાલશે કારણ કે, તેનો

વિદ્વન્મંડળના પ્રત્યેક શાન્તિપૂર્વક સભાસદની એવી મળ્યુત માન્યતા છે કે અધ્યયન અને સંશોધન કરવામાં સમાજની પ્રવૃત્તિઓને કે સંપર્કમાં રહેવાની જરૂર ખીલકૂલ નથી.

આ દલીલ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટાન્ત રૂઢિએ અનેક રહીને ટકી ચકરો ?

જોડલા પ્રમાણમાં આપણે દુનિયા જોઈ હોય, અને તે રીતે મનુષ્ય જીવનની ઉજ્જવળ તેમજ સ્વામલ કળાઓને આપણી પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ નિત્ય નિત્ય ઉઘડતી અને ખીલતી જોઈ શક્યા હોઈએ તેટલા જ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતમ સાહિત્ય સમજવા સમજાવવા આપણે શક્તિમાન થઈએ. તેવું સાહિત્યજીવન સાથેના નિષ્કટ સમાગમને પરિણામે સ્વાયં હોય છે અને તેહું અર્થબોધન કરનારા વિવેચકો અને સંશોધકો પણ જીવનનાં સકુલ પ્રકાશને સ્વકીય અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી અવલોકી શકે તો જ તેમને હાથે લખાયેલાં વિવેચનો અને અર્થપ્રકાશનો સાચાં અને ઉપયોગી થઈ શકે. ગઈ સદીના આરંભકાળ સુધી કલ્પનાસૂક્ષ્મ પડિતાના પાંડિત્યલગ્નમાં શેફરપીઅર ટંકાઈ રહ્યો; પરંતુ રસયુગના આગમન સાથે કૌલરિજ, હેઝલિટ, લેમ્મ, ઈર્લાઈ જીવનરસિકોએ રહેને તે સીતમમાંથી ઉગાર્યો ત્યારથી જ આપણે ખરે શેફરપીઅરને કાંક કાંક સમજતાં શીખ્યા.

પ્રસ્તુત ખંડના બાકીના વિષયો. (

સાહિત્યના પૃથક્કરણને જ લક્ષ્યખિન્દુ તરીકે સ્વીકારીને પરિપક્વ ખરૂં સ્વરૂપ બળવી રાખવાનો યોગ્ય આગ્રહ; સાહિત્યના વિષયમાં પણ અંતઃકરણની શુદ્ધ શુદ્ધિ હોવી જોઈએ, અને તે માટે પરિપક્વતા ધણું ઉચું અને નિષ્પક્ષપાતી ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ, એ અનોડીડના મનહું સ્પષ્ટ અને વિસ્તારી નિરૂપણ; તથા સાહિત્યશૈલીના અત્યંત મહત્વના પ્રશ્નની સૂક્ષ્મ અને સર્વગ્રાહી ચિદ્રિત્સાઃ-એ વિષયો પણ, ઉપરના વિષયો શિવાય, આ ખંડમાં સર્વવાંમાં આવ્યા છે. સાહિત્ય જીવનના આ ત્રણે મહા પ્રશ્નો પ્રગટે ફક્તબાહ્ય એવટનો નિર્ણય કર્યો છે, final word ઉચ્ચાર્યો છે એમ કહીએ તો ચાલે. પ્રશ્નો વિષેના તેમના વિચાર સર્વાંશે સુસ્થિત છે, અને કેવળ સત્ય શોધનની અને સત્ય કથનની બાવનાથી પ્રેરાયલા છે, જે કે એકાદ એ ત્હાની બાબતો વિષે અપૂર્ણતાદર્શન અને મતભેદ અનિવાર્ય છે: સાહિત્ય પરિપક્વ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો સાચવીને સાહિત્યપરીક્ષા કરવાની છે, તે તે ક્યાં સાધનો દ્વારા તેમ કરી શકશે ? એ પાંચ વર્ષે જે નિમણો તે લખાવી મળાવે છે તેમની જ બાબતમાં તે સિદ્ધાંતો પગારો ? અને માસિક કે ત્રિમાસિક દ્વારા અન્ય વિવેચનનું કાર્ય રહેને હાથે એક નિત્યકર્તવ્ય તરીકે નહિ જ થઈ શકે ? આ સૂચના નવી નથી એ સૌ ટોચ જાણે છે; પરંતુ, શિષ્ટતાનો અને સુલુપતાનો આટલો સ્તુલ આગ્રહ કરનારના બાબ્યાનમાં તેનો અમલ કરવા વિષેનો ઉલ્લેખ સુધમાં નથી રહેતું શું કારણ ? અરબી અગ્રબીર એવી એક અટકળ થઈ શકે એમ છે: તેવા પત્રના તંત્રીત્વનો ફળદાય પોતાને જ માથે વખતે ટોળાય એ બયથી,—અને નવી કાઉન્સિલના આશાવન્ત, વ્યવસાયી ઉમેદવારની બાબતમાં એ ભય સદારણ હોવાથી,—ફક્તબાહ્ય આ વિષય સંબન્ધે જાનનો ઉદાપણમયો માગી કદાચ ગ્રહણ કર્યો હોય !

શૈલી વિષેની સવિસ્તર ચર્ચા બહુ અંશે સફળ અને દોષ રહિત છે; પરંતુ, “વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં ભાષા સાદી હોઈ શકતી નથી” — એ કથન એક સિદ્ધાંત તરીકે સર્વમાન્ય થઈ શકે તેમ નથી. અસખ્યા, જે સંખ્યમાં એ વાક્ય લખાયું છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તેા ત્હેની રહામે કાઢી. વાંધા લેવાય તેમ નથી: અહીંના કે કાલિદાસના ગદ્યન અને ઉન્નત વિચારોને નવો અવતાર આપીને સાદી ભાષામાં “ચૂકી શકાય” એમ નથી. તેઓ એવા તે અંશકારોનાં પુસ્તકોના સંખ્યમાં કરવામાં આવે તેા તે પુસ્તકો ખરેખર “અમત્કારહીન” થઈ જાય. પરંતુ ઉપર ટાંકેલા વાક્યને જે સાહિત્યશાસ્ત્રના અસ્ખલિત નિયમ તરીકે માની લેવામાં આવે તેા તેા એવો અર્થ થાય કે હિંચ વિચારો ધ્યાનમાં માટે હંમેશા જ અર્ધરી, અરૂઢ, અને અણસાદી ભાષા વાપરવાની જરૂર પડે છે. તેઓ નિયમ અપવો એ અનુભવથી હિંચ છે; કુદરતનાં અને મનુષ્યજીવનનાં ગૂઢતમ અને મુશ્કેલતમ મદાસળો માધ્યમાં સાદી ભાષામાં ધ્યાની શકાય છે તેનાં જે જ દૃષ્ટાન્ત લખ્યો:

(૧) “One impulse from a vernal wood
May teach you more of man,
Of mortal evil and of good,
Than all the sages can.”

(૨) “અપરાધી છું પણ અનેક તજો
મુજ અંતર છે હજી મેલ મજો:
એવો છું નેવો એવક, નાય મજો
નેને અનેર જતાવીને સાચવજો.”

આ ભાષાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર કોઈ પણ માણસ આ પદ્યોનો શબ્દાર્થ નો સ્હેજથી સમજી શકશે; અને તેટલે અંશે, સાદા ન હોય તેવા વિચારો માટે સાદી ભાષા વાપરી શકાય છે એમ કહેવા કરતાં પડશે. અસખ્યા, તે પદ્યોમાં રહેલું ‘હિંચ’ રહસ્ય — વર્ણવના આશય અનુભવને અને સૌકાન્વિત “કાન્ત”ના નમ્ર અને નિખાલમ, બકિતશીલ રહસ્યનું રહસ્ય — સામાન્ય મનુષ્યોને કદાચ પૂરેપૂરું ન સમજાય પરંતુ આપણે અહીં આ વાચકના નહિ, લેખકના દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રગુત પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ છીએ, અને તે રીતે જોતાં, “વિચાર સાદા નહોત ત્યાં ભાષા સાદી હોઈ શકતી નથી.” એ કથન, ઉપરનાં અને તેવા અનેક “પ્રશ્ન” દૃષ્ટાન્તોમાં માટે જ રહેશે.

અંડ ત્રીજો.

આશાઓ અને અભિલાષ નજર આગળ કરનાર, અને આશાની પ્રકૃતિવાદી તથા અભિલાષની હિંચવાદી વિમુખ એવા આ અંડમાં ત્રણ સુધી આગળ પડી આવે છે:—

(૧) ધર્મમાં સાહિત્યનું “કેન્દ્ર” વિહંગાવલોકન. ત્હેમાં પ્રવર્તમાન જોશની કદી તપાસ, અને અવિધ્ય માટે પ્રેરક લખણોની છતાં પ્રેરણાહીન માર્ગ દર્શન.

(૨) યોગ્યતાના સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરના કારણોની ચિદ્રિત્તા

(૩) પરિપાદનું કામ “સંગીત, નકકર, વ્યવહાર” શા માટે ગણાવું? વા ન ગણાવું? બંનેએ ત્હેનો ખુલાસો.

આમાંના પહેલા મુદ્દા-વિષે-લાંબી ચર્ચા આવશ્યક નથી, શિવાય કે તેમાં જેટલી વાર, ‘આશા’ શબ્દ વંપરાયો છે તેટલાં તે આશાને ક્ષેત્રે અને પ્રયત્ન કરે તેવાં વચ્ચેના હોત તો વધારે ધ્વજવા ચોગ્ય હતું. આ ખંડનો વિષય એવો છે કે ત્હેની ચોગ્ય અને સંપૂર્ણ વિચારણા માટે કોઈક સાહિત્યદષ્ટાની અપેક્ષા રહે. પોતાની સર્વાંગનિર્મલ સાહિત્યદષ્ટિને પ્રતાપે ત્હેણે આપણને અપૂર્વ ભાવિદર્શન કરાવ્યું હોત, અને હવે પછી આપણું સાહિત્ય કેવું ઉન્નત અને સુંદર થઈ શકશે તે સમજાવતાં શુદ્ધતા ને હિંમશીલતા ત્હેની વાણીમાં પ્રવેશત નહિ. પરંતુ સાંપ્રત સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં રમણુબાઈએ તો પુસ્તકોનાં નામ સુદ્ધાત આપવાનું ચોગ્ય ધાર્યું નથી. આ ખંડ લખ્યો ત્યારે તે નામો તેમનાં મનમાં હતાં એ વાત તો નિઃશય છે; ત્યારે ચોગ્ય રચનાએ તે ગ્રંથોનો ઉદ્દેશ્ય કરીને વ્યાખ્યાનમાં વધારે સજ્જતા અને આકર્ષતા આવવા દેવાથી શી હાનિ થાત? હિન્દુ પત્નીએને તો હિન્દુ રૂઢીએ પતિનું નામ દેવાની, સખત મના કરી છે; હિન્દુ રૂઢીના આ સદબાગી શત્રુને કયી રૂઢીએ ગ્રંથોનાં નામ દેવાની સખત મના કરી?

સંગીતમય રાગચરિત્ર કવિતા (lyrical poetry) વિષે વ્યાખ્યાન લેખક કહે છે કે, “હાલની આ શૈલીની કવિતા ઘણી જરૂરયાત હોવા છતાં ચક્રડોળ પેઢે એનાં એ ચક્રરમાં ફરતી જણાય છે. એ વિષયમાં ઉદ્ધત સાર નવાં લક્ષ્યો તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે.” અને ઉપાય તરીકે સૂચવે છે કે, “જેને કવિત્વ તરફ વૃત્તિ ચાલે તેણે માનજીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઈએ;” પછી ઉમેરે છે કે, “કેમકે ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે.”

આપણાં સંગીતકલ્પ કાવ્યો તેમ આપણી નવલકથાઓ પણ સનમની સેવાચાકરીમાંથી આટલાં ગૂંથાઈ જાય છે અને કૃતિઓમાંથી નવીનતાનો નાશ કરે છે ત્હેનું વધારે ઉંડું અને વધારે સમગ્ર કારણ આવી શકાયું હોત: આપણું—એટલે ગુજરાતના હિન્દુઓનું—આખું જીવન જ ‘ચક્રડોળ’ પેઢે એનાં એ ચક્રરમાં ફર્યા કરે છે. ચિત્રપ્રકૃતતા, સાદસપ્રેમ, કૃપાલક્ષ્મિ, ક્રિત્તાદિ પ્રાણપોષક—અને તેથી જ, સાહિત્યપોષક—તત્ત્વોનું નિકંદન કરવામાં આપણી એકમાર્ગી દ્વિદશીએ અને ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દના નામોચ્ચારથી જ ભડકી મરતો આપણા સમાજ ને વિરલ ભાગ ભજવ્યો છે ત્હેને. લીધે જીવનમાંથી તેમ સાહિત્યમાંથી પણ નવીનતા અને અદ્યતનતાનો લોપ થયો છે. જ્યાં જૂઠી પરિસ્થિતિ છે ત્યાં—અંગાગમાં, મહરિદ્દમાં, અને પારસીસમાજમાં—સાહિત્ય વિકાસ વિશેષ અને જડુરૂપી છે. આપણામાં પણ, નર્મદથી આજ સુધીના સાહિત્યકારોએ—કોઈએ ફક્ત વિચારથી તો કોઈએ વર્તનથી પણ—અનાવરી અંધનો રૂઢાંને ખંડ ઉડાવ્યાં જાણીતાં છે. નવા યુગના નવા સાહિત્યસ્ત્રાઓ પણ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પીઠાની ચક્રો, પૌરુષ જગકાવી ચક્રો, તથા આપદાદાઓએ તેમની વતી જે વિચારો કરી ચૂક્યા છે ત્હેની સક્ષમ પરીક્ષા કરીને નર્મદ સત્ત્વ જ તેમાંથી અદ્યત્ન કરતાં શીખશે,—તો જ “માનવ જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાંસા તરફ” તેમનું ચિત્ત વળી શકશે. સૃષ્ટિ અને સરજનહાર સાથે નિર્જન્ય અને સંધિ સંબંધ સાધી શકાય તે જ જગમાં કવિતાનો જન્મ છે; અને તેથી, હિન્દુ

સમાજને અપમાન કરવા ખાતર નહિ, પણ પ્રભુપાદવ્યા પ્રેરણાપ્રવાહોને માત્ર આપના ખાતર અત્યારે ગુજરાતમાં વિચારોના ધર્મ વિષ્ણવ સંગળપણે અને દલ્દલાથી શરૂ થયો નોંધએ. તેમ થાય તોજ “તમા સહચો તરફ ગતિ” કરવાનું અને, અને તેમ ન થાય ત્યાં સુધી તો આપણી માનીતી ‘મનમથી લઈ મહાપય’ પછો.

લોકજનના અનાદરનાં કારણો.

“જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલાથી.....એ પણ પ્રતીતિ થતી નોંધએ કે ગુજરાતની સાહિત્યનું જે વ્યવસ્થા હજી સુધી બંધાયું છે તે નજીક કે નિર્ધારક નથી; અને ગુજરાતના ‘લોકજન’ નરકથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતો અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી. પરંતુ, સહકર્મતાના અભાવથી થાય છે.” આ અનાદર અને સહકર્મતાના અભાવ, રમણભાઈએ દર્શાવ્યા પ્રમાણે, બે કારણોને આભારી છે: “સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ મેલન પ્રગટજનના અવરોધ રૂપ છે” એવી એક પ્રચલિત માન્યતા; અને, “અમસાધ્ય અભ્યાસ નરકની અગ્નિ.” વધુમાં, આ અગ્નિનો પ્રતિકાર “કળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામાં રહેલો છે” એમ પણ સ્વીકારાયું છે.

માત્ર સાહિત્યના જ નહિ, સર્વ કારના સંગીન અભ્યાસ નરક આજના લગ્ન પરા ગુજરાતીઓની અગ્નિ છે, અને આ કથન કહ્યું છતાં બડા અને અનુભવ સિદ્ધ છે. સુધરેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ પ્રમાણે કોલેજોમાં અભ્યાસને ઉત્તેજન મળતો જ નથી. હાલકુલોમાં પણ સ્વભાષાને શિક્ષણનું વાહન બનાવવામાં આવશે તો પણ તે અગ્નિ આપોઆપ ટળે એ સંભવિત નથી. કાલોહીજના પદને જુદા અર્થમાં લખેને સમજાએ તો, આ ‘Paper Age’ ન્યુસપેપરોની યુગ છે. તેવા સમયના ક્ષણિક આવેશોમાં અને અધરી માદિતીઓમાં જ આપણા આજના સંઘળા ‘જ્ઞાન’નો સમાવેશ થઈ જાય છે; આવેશના અગ્નિને ખૂબ ટુટી કુટીને સચેત સંપ્રવામાં અમુક પ્રકારના ભાષણકારો પણ પોતાનું જીવન સાર્થકત્વ માને છે. અને પત્રકારો તથા ભાષણકારો એક બાબતથી પ્રભવે જગાડવા અને ખાતર અપાટ તૈયાર કરવા સાથે બીજી બાબતથી પ્રભાસમૂહના વિચારસ્ત્રવાન અને વિચાર ગદ્યનારને ફટકો અને રાષ્ટ્રીય પદ્ધતિ વડે લૂંટી છે. સાહિત્યના શુદ્ધ હૃદયી મેલકાએ સામાજિક બંધનોની જૂતી ધુસરીમાંથી તેમ ‘રાષ્ટ્રીય’ બંધનોની આ નવી ધુસરીમાંથી પણ છૂટવાનું છે. રાષ્ટ્રીયતા સાહિત્યને અનેક રીતે પોષી શકે; પરંતુ સત્યદર્શી રાષ્ટ્રીયતાએ જ નાંખેલું સાહિત્ય જ અમર અને પ્રભાવશાળી થઈ શકે, બીજું નહિ.

અમસાધ્ય અભ્યાસ નરક આપણી શક્તિઓ આ પ્રમાણે દોરવાય તો સાહિત્ય અને કવિના માટેની ગતિ તો પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આવી શકે. માત્ર ખાસ અભ્યાસીઓને જ આ કથન લાગુ પડતું નથી. સાહિત્યમાં રસ લેનારા સામાન્ય માનુષી પણ ત્યારે વધારે બુદ્ધિપુર્વક અધ્યયન શીખે અને સાચી રસિકતા કેળવે ત્યારે જ સાહિત્યનો ઉચ્ચતમ હેતુ—મંત્રકારિતાનો વિકાસ અને દર્દીકરણ—સિદ્ધ થઈ શકે.

અભ્યાસની આ વડીલાન, એ આગળ દર્શાવેલી અભ્યાસ રહેતોની વિરૂદ્ધતા સાથે અથગમળના નહિ આવે: ત્યાં અભ્યાસની અનિશ્ચયતા રહેતો લખાયું છે. આદિ લેના સર્વથા અભાવ રહેતો.

—કિટિક.

વિચારમંત્રણા—એક સંગીન અને વ્યવહાર કામ.

સાહિત્યપરિષદ “વિદ્વાનોના વિચાર એકઠા કરી સરખાવી જેવા માટે મળે છે.” એમ રમણુભાઈ જણાવે છે; અને જેટલે અંશે તેવું વિચાર સંમેલન સંગીન, ઉપયોગી અને વ્યવહાર ગણાય, તેટલે અંશે અધિવેશનનું કામ પણ વ્યવહાર અને નક્કર છે; એવો મત દર્શાવે છે.

એક સિદ્ધાન્ત તરીકે આ અભિપ્રાય દોષમુક્ત છે, પરંતુ ક્ષણમાં રાખવાનું એટલું કે કિતમ સિદ્ધાંતોને આચારમાં મૂકવાનો કેસો અને કેટલો પ્રયાસ થાય છે. ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદોનાં અધિવેશનને અવસરે મૂકવાના વિચારોનાં તેવાં સંગીન સંમેલન જે પ્રકારે થાય છે તે પ્રકારોની યાદી રમણુભાઈએ આપી નથી. પણ એ આપવા જેવી છે, તેવી યાદીના મુદ્દાઓ કાંઈક આ રીતના સૂચવી મોકલાયા:—

(૧) વિદ્વાનોએ જેમ અને તેમ અગત્યા અત્યા રહેવું;

(૨) પોતાના ઓળખીનાઓમાં જ વિચારશક્તિ હોય છે એમ માનવું તથા અન્ય સાક્ષરજન-ધુઓ પાસે મનાવવું;

(૩) નવીનતાને નામે ન્હાસના ઇરવું અને મર્દના શિખર પરથી યુવાનો તરફ ચાંકાળી અને તુચ્છકારની દૃષ્ટિથી જોવું;

(૪) વિશ્વનું પ્રજ્ઞાનમાત્ર પોતાને જ પ્રાપ્ત થયું છે એ સિદ્ધ સ્વયં હોવાથી જ્યારે જ્યારે ખતી શકે ત્યારે સદગત ઝારની છાંવડી હેઠળ કામ કરવું;

(૫) અને ને રીતે. ગુજરાત પ્રાન્તના મૂકવાના વિચારોનાં સર્વોત્કૃષ્ટ સંમેલન અને વિનિમય આદરવાં.

સમાપ્તિ.

સાહિત્યવિભાગના પહેલા પ્રમુખનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે ગંભીર દોષોથી મુક્ત નથી, તેમ ગુણવત્તા વિનાનું પણ નથી. તે ગુણો સ્વયંપ્રદારી છે એટલે અતુર વાંચકો સમજીને તેનો ઉપયોગ કરી શકશે; અને આ સમીક્ષામાં પણ તે શુદ્ધોત્તેર થયાસમય ઉલ્લેખ થયો. ક્રિ. વળી, જો એમ કાગે કે દોષો પર બાર વધારે મૂકયો છે તો તેવું વધુજી અનિવાર્ય હતું,—એટલેજ કિતરં દમ શકાય. સાહિત્યવર્તમાં દર્શનશક્તિની વિગ્રાજના જોઈએ એ સો કેઈ જાણે છે. વધુમાં કાકની પ્રભાવી જાગૃતિને ખાતર જ નહિ, પરંતુ સાહિત્યના સ્વભાવ અને સામાજિક ધર્મને ખાતર, તે પ્રત્યેના વિદાયોદ્ધ વેળા શુદ્ધ સાર્વભૌમતા કમી થવી જોઈએ, અને હવત ચૈતન્ય નેમાં વિશેષ પ્રગટવું જોઈએ, એ પણ સર્વે નિષ્પક્ષપાતી મનુષ્યો સ્વીકારશે. દૃષ્ટિવિદ્યાજાળનો અને ચૈતન્યનો આશય પડી આવેનો અત્યાવ આવા વ્યાખ્યાન સંગ્રહી અક્ષય હોવાથી જ સમીક્ષા કરતાં દોષો પર ખાસ બાર મૂકયો છે. બનિયતમાં રમણુભાઈનાં સ્થાન સ્વીકારનાર અક્ષિતઓ એ દોષોને ફર રાખી શકશે તો જ તેમનાં વ્યાખ્યાન, ગોવર્ધનરામના વ્યાખ્યાન પેટ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં મદનવતી પદવી પ્રાપ્ત કરી શકશે એ સ્વતઃસિદ્ધ છતાં જુદી જવાના સન્ય બધી ધ્યાન ખેંચીને વિરમીએ.

ચેતનની આવશ્યકતા.

ચેતન શબ્દ જ જીવનમયક છે. ગતિ-પ્રવૃત્તિથી બરેસો છે. જડનાથી વિમુખતા આપોઆપ તે બનાવી આપે છે. જો ચેતનની આ વિશ્વમાં જરૂર-આવશ્યકતા ન હોત તો “एकौद्धमबहुस्याम्” એ મહાવાક્ય જાનેજ નિરર્થક થઈ જતા જેવું દેખાત. જીવનના પ્રત્યેક પળથીએ પ્રત્યેક ક્ષણે ચેતનની આવશ્યકતા છે તે કહેવાની જરૂર નથી, બદલે જીવન શબ્દના અર્થમાં તે વ્યાપ જ છે. ચેતન વિના જીવનનો અવકાશ જ નથી અભાંગમાં ખનીજ પદાર્થ આદિ કહેવાની જરૂરકોટિથી માંડી મનુષ્ય અને દેવકોટિ સુધી પ્રત્યેક પદાર્થ કહેા કે વ્યક્તિ કહેા તે ચેતનમય જ છે. વ્યાપ છે ત્યારે આપુ નામ-કૃપાધિ ધારણ કરી નવા પ્રગટ થતા માસિક પત્રને નિરાળ પાડવાનું કારણ શું એ વ્યાખ્યાયિક પ્રશ્ન ઉદભવવા સંભવ છે. આ ચેતનને ચેતન આપનારના હૃદયમંદિરમાં ક મગજના ભંડારમાં તો મગે તે હેતુ હમે પણ તેમણે એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે જડના ત્રી કાંઈક નહીં-કાંઈક તાજ. કાંઈક -મય અનુકૂળ જગત્તિ આપવી એ મુખ્ય ધર્મ ‘ચેતન’નો છે. ખનીજ પદાર્થ આદિ મનુષ્યથી -ચતર થોનિ કે કોટિઓ કહેવાય છે, તે હાલ બાહ્ય પર રાખી માત્ર માનવજીવનમાં ઉતરશું તો આપણને સહજ બાન થાય છે કે તેણે જો મારું સ્પૃહાશરીર મારું વામનાગરીર, સાડાં માનસિકશરીર અને મારું આધ્યાત્મિકશરીર-કૃપાધિ-કરવું બદલે કરવાં હોય તો ચેતનની કૃપામના પૂરી જરૂરની છે. આ કૃપાસના પ્રારબમાં કેટલી બળવાન કરવી, તેનાં આન્દોલનો કેવી ગતિના કરવા, ઉત્તરિ કે વિશુદ્ધ કરવાનો કમ કેવી ત્વરિત ગતિનો રાખવો, તે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિના શુદ્ધકર્મધર્મસંયોગ આદિ અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, ફળપરંપરા અને સત્યા-અહના ઉપર છે. પરંતુ તે આવશ્યક છે, તેમા તો જે મન કહેવાનો મર્મવ કે અવકાશ પણ નથી. અને એમજ છે તો અમારે ચેતનના ચાલક થવું પણ આવશ્યક છે

અંસારનો પ્રવાહ ચેતનની ભરપર ગતિથી પ્રવાહે છે તો તે સાથે અમારે ધરણવું છે કે તે પ્રવાહનું બળામળ, મમયાનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા, ક્રિયાદિ જોઈ તેમા એક વ્યક્તિચેતનનું મહત્ત્વ આમયે ચાપરી સ્વેચ્છાને આગળ વધારી તરવું છે ? જો કેવળ એ પ્રવાહ સાથે જડવત્ તણાયે જવું હોય તો હંતર ચેતનની પરવાદ નથી, પરંતુ જો નિર્મળજ-સ્વાથ્ય-ને અવલગવું હશે તો વ્યક્તિપ્રયત્નના કામચુથી ચેતનપ્રયત્નનો અપ છે અને તેટલા માટે પ્રત્યેક દેશકાળજ, વ્યક્તિ-ચેતનની આત્મવ્યક્તિનો સ્વીકાર કરી તેમા કલેષાળ જોવાતા વિદ્ય-વરને તેમજ અન્ય, અનુજો વિગેરે પતિ કેતો કયો તે જોતા યાજે તે ચાચના છે.

‘ચેતન’ના પ્રવર્તક યુવક અનુજો સુરત અને ભાવપૂર્વતા (બરેસા) છે યુવાવસ્થામાં મુર-ગાંધર્વ-અને ભાવ-પ્રેમ-નો સમય વ્યાખ્યાયિક જાગૃત હોય છે. નીર્ધારણ-સુધી એ સૌદર્ભ અને પ્રેમમાન ગમવામાં ‘ચેતન’ને નમવાપણું છે. માટે જે મહાન શક્તિ કે મહાન નેતૃત્વમંડળ આ અભાંગની દર્શવ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ મળે છે તે આ ‘ચેતન’ યાજક ઉપર પણ પોતાનું પ્રેમભિન્દુ વર્નાવે, તેના કલેષકોમા પ્રેમજીવન અને પ્રેમચેતન નિરંતર રહે મત્ય, એ નમ્ર પ્રાર્થના સાથે આ રોજ સમાપ્ત થાય છે.

૧૦-૫-૨૦ બાબતગર

‘અવધારી’

જુન વાંચકો સમજી ગઈશે તે પ્રમાણે, આ લેખ પહેલા અંકને માટે લખાયેલો છે; પરંતુ અનિવાર્ય કારણોથી તેમાં કે ધીન અંકમાં તે સહ શક્યો નહોતો, એટલે આ અંકમાં તે પ્રકટ થાય છે.

અધિપતિ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

-અથવા-

દાશરાજ વિગ્રહ

(ગવાંકના પૃ. ૧૪ થી અનુસંધાન)

૬. પ્રથમ ભારતીય યુદ્ધ અથવા વીશ રાજગ્યોના વિગ્રહ.

તુર્વયાણના વિગ્રહ પછી ઋગ્વેદ સંહિતામાંથી સુશ્રવા અને વીશ રાજગ્યો સાથે થયેલા વિગ્રહની હકીકત મળી આવે છે. એક તરફ સુશ્રવા રાજા એકલો હતો ત્યારે બીજી તરફ આર્યાવર્તના વીશ રાજગ્યો એકઠા થઈ, તેની સામે લડ્યા હતા. આર્યાવર્તનું આ પ્રથમ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ હતું, હતાં દુર્ભાગ્યે આખી ઋગ્વેદસંહિતામાંથી તેને માટે એક અથવા બે મંત્રો મળી આવે છે. તેથી સુશ્રવા રાજા કોણ હતો, શા કારણે તેની સામે આખો દેશ-દુરદેશન ગયો હતો અને તે છતાં તે યુદ્ધમાં વિનય મેળવવાને શી રીતે તે સમર્થ થઈ શક્યો, તે જાણવાને આપણી પાસે કંઈ પણ સાધન નથી. તે યુદ્ધ વિષે જો કંઈ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તે તીથે પ્રમાણે છે.

ન્વમેતાન જનરાજો દિવંદશા

ઽવન્ધુના સુશ્રવસોપજગામ ।

પદ્ધિ સદ્ભા નવતિ નય શ્રુતો

નિ વક્રેણ રથ્યા દુરુપદા ધુળક ॥ ૧ ॥

ન્વમાધિય શ્રુવસં તવોતિમિ-

સ્તવ ગામભિરિન્દ્ર તુર્વયાણમ્ ।

ત્વમન્મે કુત્સમતિથિર્ધમાયું

મદે રાજે યુને અરન્ધતાયઃ ॥ ૨૦ ॥

(ઋ. ૧-૬૩)

"હે ઇન્દ્ર! નેં સુશ્રવા નામના નિઃસંભવ મહાપતિ ઉપર ચઢી આવેલા વીશ રાજગ્યોના ૧૦૦૯૯ પોદાઓને તારા અમેાલ રથચક્રથી કાપી નાખ્યા હતા, એમ અમે સાંભળ્યું છે. "તેં જેવી રીતે તારા પરાક્રમથી સુશ્રવાનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેમ તુર્વયાણની પણ તેં રક્ષા કરી કુત્સ, દિવોદાસ અને આયુ રાજગ્યોને તે મહાન યુવાન રાજાને શરણે મોકલ્યા."

આ મંત્રોમાં ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરનાર સત્ય આગિરસ નામનો ઋષિ છે. "સત્ય આગિરસ સિવાય બીજા કોઈપણ ઋષિએ આ હકીકતનું અંચન પણ કર્યું નથી. તે ઉપરથી તે ઋષિ

મુશ્વત્તાનો પુરોદાન હશે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. મુશ્વત્તા રાજ અગિરાગોત્રના વ્રાત્તાણુનો પન્નમાન હોવાથી અને મનુના વંશના રાજ્યએને તે વ્રાત્તાણુ સાથે કલ્પ હોવાથી, મનુવંશના ક્ષત્રિઓ આર્યાવર્તમાં આવ્યા પહેલાં આ રાજ સપ્તસિદ્ધપ્રદેશના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય કરતો હશે, એમ પણ અનુમાન થાય છે. તેને “જન રાજન” કહેા છે, તે ઉપરથી તે પ્રદેશની પ્રજાએ તેને પમદ કરીને રાજ તરીકે સુગ્રી કાદયાની પણ કલ્પના થઇ શકે છે છતાં તેના મુકુટની આસપાસના મધળા રાજ્યો તેની અને તેના આશ્રયી વ્રાત્તાણુની મતાનો સમજ ઉચ્છેદ કરવા ઇચ્છતા હશે. તે કાસ્યથી આવેા કાસ્ય વિગ્રહ થયેલો જણાય છે. મદાભારતના યુદ્ધમાં જેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને મુદ્ગાનયક ધારણ કરીને અન્તે જીતીને તેમ હરી લીધું હતું, તેમ આ યુદ્ધમાં પણ ક્ષત્રિ પોને મુશ્વત્તાના પક્ષમાં રહીને ચક્રવર્તે શત્રુઓની મેનાનો સંહાર કરી નાંખેા હતો. શત્રુરાજ્યોના જ સાદ દગ્ગર પોદાઓનો આ યુદ્ધમાં નાશ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે, ત્યારે આ પ્રથમ ભારતયુદ્ધમાં ઓછામાં ઓછા એક લાખ માણ્સો મરણા હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ યુદ્ધમાં મુશ્વત્તાને વિજય મળેા હતો, પરંતુ અને પક્ષમાં ચક્રિને મનુષ્યોની અને દ્રવ્યની ઝોટલી થઈ કાનિ થઇ હશે કે તેઓ બદ્ નિર્જળ ક્ષિતિમાં આવી પડયાનું જણાય છે. આજ કાસ્યથી સંસ્કૃત ઉપર આવેલા રાજ્યો બળવાન મેનાઓ લખને આર્યાવર્ત ઉપર ચડી આવ્યા હતા, દિવોદાસના ઇતિહાસમાં તે વિશે કહે પડી મવિન્નર કહેવામાં આવશે. આ સ્થળે તો ઝોટલું જ કરેલું” પણ છે કે દિવોદાસે તે અનાથ રાજ્યનો મોટા સંહાર માથે પરાજય કર્યો હતો. દિવોદાસ પડી મુદ્ગામ રાજના સમયમાં આર્યાવર્તમાં એક મીનુ મદાભારત યુદ્ધ થયું, તે યુદ્ધ ધાળા વૈદિક કાળિજાનું પ્યાન એવું છે, તે ઉપરથી તે યુદ્ધ બદ્ મદત્તનું હશે. એમ સમજાય છે.

૭. ખીજી બારતીય યુદ્ધ અથવા કાશીરાજ વિગ્રહ.

મુદ્ગામ રાજ્યનો આ રાષ્ટ્રીય વિગ્રહ બહુ મદત્તવતો હોવા છતાં, દુર્ભાગ્યે, વિગ્રહને લોકપ્રિય અથવા સર્વવ્યાપી કરવામાં વાઘીકિ અથવા વ્યામ જેવા અમથ અને પ્રતિભાશાલી કવિની સમસ્તીએ પ્રવેશ કર્યો નથી આશ્ચર્ય તો એજ છે કે ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ (૧૦-૧૨૮-૧૨) માં તે યુદ્ધનું વર્ણન હોવા છતાં રામાયણ મહાભારત કે કોઈ પણ પુરાણમાં તે વિશે એક અક્ષર પણ ત્રખ્યામાં આવેા નથી. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને ભરદ્વાજ જેવા કવિઓએ મુદ્ગામ, દિવોદાસ અને ભરતકુળનું યજ્ઞગાન કર્યું છે, પરંતુ મન્દાદિ દેવોની સ્તુતિ કરતાં, તે તે દેવોએ પોતાના ભક્તોને મનરે અમરે કૃત્રી મદકોના દુષ્ટાને આપવા ઉપરાંત બીજો કોઈ પણ ઉદ્દેશ તેઓને નહિ હોવાથી એવી એક અપુષ્પગી ઐતિહાસિક આમન અર્થ અપકારમાં જ રહી છે. દિવોદાસને મુદ્ગામનો પિતા કહેવામાં આવેા છે; પરંતુ પુણ્યોમાં અને મદાભારત તથા રામાયણમાં તેઓના મત્થમાં જે વશાવમી આપી છે. તે જૂન જ પ્રકારની છે. વસિષ્ઠ કવિએ ઋગ્વેદ કાદિના સાતમા મંડળમાં ૧૮, ૩૩ અને ૮૩-એ રીને ત્રણ ચક્રતોમાં મુદ્ગામના આ રાષ્ટ્રીય વિગ્રહનું વર્ણન કર્યું છે. વિશ્વામિત્ર કવિએ ત્રીજા મંડળના ૫૩ મા ચક્રમાં મુદ્ગામના અથર્વવેદનું અને ૩૩ મા ચક્રમાં દિવિજય યાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે. વસિષ્ઠજીએ “આ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધનું નામ કાશીરાજ આપ્યું છે; જેનો અર્થ એક સપ કરી આવેલા, દશ રાજ્યોનું યુદ્ધ” એવો કરવામાં

અથર્વવેદમાં આ દર્શકનંતા મ્હેજ નિર્દેશ કરવામાં આવેા છે. અથર્વવેદ પણ અથર્વ અને અગીરમનો ગનાવેા છે, તેથી પણ કષ્ટકન અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

આવ્યો છે. (ક્ર. ૭-૩૩-૨ થી ૫ અને ૭-૮૩-૮). તે યુદ્ધમાં મહાનાસ્તના યુદ્ધની જેમ હિંદુસ્થાનના તથા હિંદુસ્થાનની મહારાજા દેશોના સમગ્ર સઘળા રાજાઓએ ભાગ લીધો હતો, એમ જણાય છે. છતાં આ સુદાસ રાજા કોણ હતો, ક્યા વંશનો હતો. તેનું રાજ્ય ક્યાં આવ્યું હતું અને તેનો કેટલો વિસ્તાર હતો તેમજ શા કારણથી તે યુદ્ધ થયું હતું, તે વિશે કંઈ પણ કહી શકાય તેવા પાત્રો નહીં હોવાથી જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા તર્કો કર્યા છે. વિદ્વાનો કોઈપણ આયતમાં એક મત ચના હોય તો તે એવો છે કે—તે અર્ધ્ય રાજા હતો, સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં તેનું રાજ્ય આવ્યું હતું અને પશ્ચિમી એટલે સ્થિતિ અથવા ઈરાવતી નદીને કિનારે તેને દસ રાજાઓ સાથે અને યમુનાને નીચે અનાયો સાથે યુદ્ધ થયું હતું.

૮ આર્યજાતિની જન્મ ભૂમિ.

પરંતુ સુદાસ અથવા દિવોદાસનું રાજ્ય પશ્ચિમમાં હતું કે પૂર્વમાં, દિગ્વિજયાર્થે તેઓ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ તરફ કે પૂર્વમાંથી પશ્ચિમ તરફ ગયા હતા, તે વિષયમાં વિદ્વાનોના બે મતો પડી ગયા છે. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે—કેટલાક વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે આર્યોનું એક ટોળું દિવોદાસના નેતૃત્વનીએ પશ્ચિમ પ્રદેશમાંથી પંજાબની સરહદ આજીંગી હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું હતું. ત્યારે બીજા પક્ષની એવી માન્યતા છે કે આર્યોનું મૂળ મિથાસસ્થાન સપ્તસિંધુ પ્રદેશ હતો; ત્યાંથી અનાયો તેમજ આર્યો પશ્ચિમમાં ચમને એરિયા તથા યુરોપમાં જઈને વસ્યા હતા. પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ તે વિશે બહુ સ્પષ્ટ તર્કગ્રંથ 'યુદ્ધ'ને અન્યોઅન્ય વિધાતક છતાં ઘણી સ્પષ્ટ કહ્યું છે. એમ. કે. સેપોર્થ, ડોહર વોરન અને લોહમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનોએ વૈદિક સાહિત્યમાંથી અંતઃપ્રમાણો આપીને સિદ્ધાંત છે કે આર્યજાતિની જન્મભૂમિ કિશ્કિન્ધ્રપ્રદેશ હતી. યોગદર્શિથી અવલોકન કરનાર મેઝમ બેલેવસ્કીએ પણ તેમ જાનને પુષ્ટિ આપી છે. ત્રીજી કહ્યુંના યુરોપની છે. પરંતુ તે કહ્યુંનામાં સ્થળવિશેષના સંબંધમાં સઘળા પંડિતો એક બીજાથી જૂદા પડે છે. જર્મન વૉલ લોહર આર્યોની જન્મભૂમિ જર્મની માને છે. ત્યારે ફ્રેડ્રીક મ્યુલર અને કુનો મધ્ય યુરોપ, સિંકનરિમટ ઉત્તર યુરોપ, પેટ્રા સ્કેન્ડિનેવિયા અને પોસ્કો સિગ્નિયાને માટે આગદ પૂર્વક મહે છે. ત્રીજી કહ્યુંના મધ્ય એશિયાની એટલે જુર્જસ્થાનમાં આવેલ પામીરનો પ્રદેશ આર્યજાતિની જન્મભૂમિ હતી અને ત્યાંથી કેટલાક રેખાં હિંદુસ્થાન અને ઇરાનમાં, કેટલાક એરિયાનેરમાં અને કેટલાક યુરોપમાં ગયાં, એવી કથાઓ આવી છે. તે કહ્યુંનાનો ઉદ્ભાવક પ્રદેશ મેક્સમ્યુલર છે અને તેને પોટ, લેમન, થિમ, શીતર મોમસેન, સ્પીગલ, સ્કેગલ, મ્યુર અને એક્સાટલેસાદિ વિદ્વાનોએ રેકા આપ્યો છે. આવી કહ્યુંના ખુદ હિંદુસ્થાનની છે. આ કહ્યુંનાનું કંઈને અનોકલિપ પ્રમાણે આપીને અહીં પ્રકિત પુરઃ સર સમર્થન કર્યું છે. તેમજ લુઇ. વેટ્ટાલિયો, કુમર, કાઈન્ટ નેન્સલન, ડેમો, એટલીગ્ગન અને લેહર જેવા વિદ્વાનોએ પુષ્ટિ આપી છે.

એમઆરએ પોતાના "The origin of the Aryans" નામના ગ્રંથમાં છે વિં સઘળા વિદ્વાનોના મતોનો સંમદ કરી. તે વિં પુરણ વિવેચન કર્યું છે. માટે વિશેષ જાણવાની દ્રષ્ટિ રાખનારાઓએ તે ગ્રંથ જોવો; અથવા શ. નારાયણ ભવનરાય પાવગીએ પોતાના 'The Aryan Arctic Home' નામના પુસ્તકમાં તે વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. નિતાનુભાવે તે પુસ્તક ખાસ પાંચનું જોવું.

એ રીતે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ, જે જૂદા જૂદા તર્કો ઉપરથી કહ્યા છે, તેની ચર્ચામાં કિતરવાનું અને આપ્રાસંગિક છે પ્રાયશઃ પૂર્વ સંસ્કારોથી દોષાર્થી જવાનો મનુષ્ય સ્વભાવ હોઈને કોઈ પણ પડિન તે કુદરતી નિયમમાંથી મુક્ત થઈ શકશે નથી. ને જ કારણથી તેઓએ એક જ મનના પ્રમાણોમાંથી આટલી બધી વિરૂદ્ધ કથનાઓ ઉપરથી કહી છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નો ઉદ્ધર મુદ્દર કદે છે. તેમ કોઈ પણ સંસ્કૃતપુસ્તકમાંથી અથવા કોઈ પણ વૈદિક ગ્રંથમાંથી એવું એક પણ વચન નીકળતું નથી કે જેમાંથી આપો વિદેશમાંથી દ્વિદુસ્થાનમાં આવ્યા હોય, તેવું અનુમાન ઉપજતી શકાય તે લોકમાન્ય નિષ્કંઠે કતાર ધ્રુવ પ્રદેશને આર્યજાતિની જન્મભૂમિ તરીકે મિદ્ધ કરવાને વૈદિકસંદેશના અને આજણી ગ્રંથોમાંથી છુટાં છવાયાં પ્રમાણો આવ્યાં છે; પરંતુ તે મધ્યમાં પ્રમાણોનું શ્રીયુત નહિતી કુમારદત્તે ખંડન કરી તેની અવધાર્યતા નિષ્ક કરી છે. x દાનુ પણ તે વિશે નહીં નહીં શોધો થતી તપ છે, છતાં વેદિક ઇન્ડિયાનો લેખક રાગોઝિન કહે છે તેમ તે પ્રશ્નો છેવડે માટે નિમશય રીતે નીકાલ થવાનો મંભવ હોય તો તે ક્યારે અને શો થશે, તે કહી શકાતું નથી + આ પ્રસંગે આ વિષયનો સ્પર્શ કરવાનું નો કારણ એવું છે કે મુદ્દા અને દિવોદાસની રાજ્યમર્યાદા વિશે જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો બાધ્યા છે, તે મર્ત્યું ગાળ આર્યજાતિની જન્મભૂમિ વિશે વિદ્વાનોનું મનવૈનિષ્પ છે, તે સ્પર્શવાનું જ છે

૯ દિવોદાસ અને મુદ્દાસની રાજ્યમર્યાદા.

ઋગ્વેદ (૧-૧૧-૧) માં કહ્યું છે કે રાજ્યની નદીને કિનારે પ્રદ્યક્ષ રાજાએ યજ કર્યો અને દશરથ રાજાને તેજ યજનારાયણે પ્રમલ્લ યજ રામચદ્રાદિ ચાર પુત્રો આપ્યા હતા, તેમ પ્રદ્યક્ષને પણ ઇન્દ્રે પ્રમલ્લ યજને દિવોદાસ-પુત્ર આપ્યો હતો. કૌશીતકિ ઉપનિષદ (૩-૧) માં પ્રતર્દનને દિવોદાસનો પુત્ર કહ્યો છે હુગ્વિશ (૧-૩૫-૭૨) માં દિવોદાસને દશદત્તીને ત્રીજે પ્રતર્દન નામનો પુત્ર મળેો હતો, એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી દિવોદાસના પિતા પ્રદ્યક્ષનું રાજ્ય રાજસ્થાની અને દશદત્તી વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર હતું, એમ નિષ્ક થાય છે તેજ પ્રમાણે ઋગ્વેદ (૭-૧૮-૧૫) માં દિવોદાસને મુદ્દામતો પિતા કહ્યો છે અને મુદ્દામને પૈજવન પણ કહ્યો છે યાજ્ઞચાર્યે નિરૂદ્ધન (૨-૨૪) માં પૈજવનનો અર્થ પિજવનનો પુત્ર કહ્યો છે. મુદ્દામને તેજ મુજ્જ દેવપાનનો પાત્ર અને પૈજવન પણ કહેવામાં આવેલ છે. (ઈ. ૭-૧૮-૨૨) આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે મુદ્દાસ દિવોદાસનો પુત્ર અને દેવપાનનો પાત્ર હતો પૈજવન તેના ગોત્રનું કે કુળનું નામ હોવું લેખકે, અને તેજ પ્રમાણે દેવચ નું બીજું નામ પ્રદ્યક્ષ હોવું લેખકે આ મુદ્દાસ રાજાને એક તરફ એક યુદ્ધ પશ્ચિમી એટલે રાવિ અથવા ઇરાવતી નદીને કિનારે અને બીજું યુદ્ધ યમુના નદીને કિનારે થયું હતું. (ઈ. ૭-૧૮-૧૮, ૧૯) તે ઉપરથી મુદ્દાસ રાજાની રાજ્યમર્યાદા યમુનાથી રાવિ નદી સુધી હતી, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

*Muir's original Sanskrit Texts, vol. II, p.322

*Arctic Home in the Rig Veda by N. K. Datta M. A.

+Vedic India by Ragvarin, ed. 1915, p. 176.

એ રીતે ઋગ્વેદમાંથી જ દિવોદાસ અને સુદાસના રાજ્યની મર્યાદાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં તે આગતમાં પણ પાશ્ચાત્ય તેમજ આ દેશના વિદ્વાનોમાં યથોક્ત મતભેદ બેધવામાં આવે છે. ઋગ્વેદ (૧-૬-૬૧) માં દિવોદાસે પશ્ચિમોનો નારા કર્યાનું લખ્યું છે. તે ઉપરથી હિલ્લેચંદ નામના જર્મન વિદ્વાને એવી કલ્પના કરી છે કે પશ્ચિમો ને હંદ અવસ્તમાં કહેવા પર્નાઓ હતા, અને તે પર્નાઓને દિવોદાસે ધ્રાનમાં આવેલી સરસ્વતી એટલે હરકવૈટી નદી ઉપર માર્યા હતા. પરંતુ ઋગ્વેદમાં સરસ્વતી ને સિંધુ અને સરયુ સાથે (૧૦-૬-૪૯) તેમજ ગંગા, યમુના, શતદ્રુ-આદિ પાન્યની નદીઓ સાથે (૧૦-૭૫-૫) ગણાવેલી છે. તે ઉપરથી વૈદિક સરસ્વતીને હંદ અવસ્તમાં કહેલી ધ્રાનની હરકવૈટી નદી માનવાની હિલ્લેચંદની કલ્પના કેવલ પરાસ્ત થાય છે. પાશ્ચાત્ય પંડિતોમાં દિવોદાસ અને સુદાસ રાજાઓની રાજ્યમર્યાદાની આગતમાં ગમે તેટલો મતભેદ છે, છતાં કેાઇએ પણ હિલ્લેચંદની કલ્પના સ્વીકારી નથી. સરસ્વતીને મોટામાં મોટી નદી (નદીતમા). માતાની માતા (અંહિતમા), મહાન દેવી (દેવીતમા) (ઋ. ૨-૪૧-૧૬) અને પર્વતોમાંથી નીકળીને સમુદ્રને મળતારી (ઋ. ૬-૬૧-૨) કહી છે, તે ઉપરથી રાય, ઝિમ્મર, ગ્રિશીય અને લડિગાદિ વિદ્વાનો સિંધુ નદીનું બ્રીજી નામ સરસ્વતી હતું એમ ધારે છે; અને દિવોદાસનું રાજ્ય સિંધુ નદીને કિનારે હતું, એવી કલ્પના કરે છે, પરંતુ આ કલ્પનાને લેસન, મેક્સમ્યુલર અને મેકડોનલ્લાદિ વિદ્વાનોએ નિર્મૂલ કરાવી છે. * છતાં શ્રીયુત નસિતી કુમારદત્તે સ્વવિરચિત 'આર્ટિકલ હોમ ઈન્ ધ ઋગ્વેદ' નામના પુસ્તકમાં તે કલ્પનાને સિદ્ધ કરવાને જગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. * તેઓ પોતાની કલ્પનાના સમર્થનમાં સુદાસ ને પાંચ આર્યજનિઓના રાજાઓ સામે લડ્યા ગયો હતો, તે પાંચ જનિઓ સરસ્વતીને કિનારે વસતી હતી, એમ ઋગ્વેદ મંડળ ૯ ના સૂક્ત ૬૫ ના મંત્ર ૨૩ નો આંગી કહે છે. મંડળ ૭-૮૩-૧ માં સુદાસ દાશરાજ યુદ્ધમાં પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગયાનું લખ્યું છે. તે મંત્રનો મુખ્ય આધાર આપી મંડળ ૩ ના ૩૩ અને ૫૩ માં સૂક્તોમાંથી તથા મંડળ ૬ કુના ૭૫, ૬૬ અને ૪૬ માં સૂક્તોમાંથી કેટલાંક વચનો દાંડી તેઓ સ્વમતને પુષ્ટિ આપે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં વસિષ્ઠ વિરચિત મંડળ ૭ માં નાં સૂક્તો ૧૮ અને ૮૩ સાથે વિશ્વામિષ્ટ વિરચિત મંડળ ૩ જનાં સૂક્તો ૩૩ અને ૫૩ અને ભરદ્વાજ વિરચિત મંડળ ૬ કુનાં સૂક્તો ૭૫, ૧૯ અને ૪૬ ને કંઈ સંબંધ નથી. વસિષ્ઠજીએ તે બે સૂક્તોમાં દાશરાજ યુદ્ધ તથા અનર્થ જનિઓ સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યારે વિશ્વામિષ્ટે અશ્વમેધ તથા દિગ્વિજયયાત્રાનું વર્ણન કર્યું છે, ભરદ્વાજ ઋષિએ એક મંત્રમાં કાઈ યુધ્ધનો ઇસારો કર્યો છે, તે ખરું છે, પરંતુ તે ઇસારો દાશરાજ યુદ્ધને લાગુ પડે છે, તેમ માનવાને કંઈ કારણ નથી. દિવોદાસ અને સુદાસ ભરતવંશમાં હતા, એમ તો શ્રીયુત દત્ત સ્વીકારે છે. તેજ ભરતવંશના મૂળ પુરુષ દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતને મારે એતરેય બ્રાહ્મણ (૮-૩૯-૯) માં કહ્યું છે કે તે ભરત દ્વાપરનિત્યે પૃથ્વીના અંતપર્વતન વચ મેળવીને સંપ્રાપ્ત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા છે, તેણે મંયા અને સામીયુષ્ઠ દેશોમાં યજ્ઞ કરીને

÷Vedic-Index by Macdonell and Kieth, vol. I p.323.

xતેજ, વો. ૨ પૃ. ૪૩૫.

* જુઓ પૃ. ૧૭ થી ૩૭ સુધી.

રાત્રીએને હળવે દાથીધોડાનાં દાનો આપ્યાં છે. ચમુનાને તીરે ૭૮ યજ્ઞો અને ગંગાને તીરે ૬૪૫ નામના સ્થળે ૫૫ અધ્યયેષા કર્યાં છે, અને એ રીતે તેણે ૧૩૩ અધ્યયેષા કરીને પૃથ્વીના ચપ્પા રાત્રીએને વંદીભૂત કર્યાં છે. રાત્રીપથ આઠાણ (૧૩-૫-૪, ૧૧, ૨૧)માં પણ સ્વરતપશી પાત્રીએએ કાશીપુરી, છત્તી લીધી હતી અને ગંગા ચમુનાને તીરે અનેક યજ્ઞો કર્યાં હતા, એમ નિશ્ચય છે. તદ્વેદ મંડળ ૩, મુકત રડનાં ૩ ન તથા ૪ થા ગંત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરતીએ સરસ્વતી આપયા અને દ્વપદ્મીને તીરેએ યજ્ઞો કર્યાં હતા, અને દેવવાન તથા દેવધવા વામના તે વંદના એ રાત્રીએ ને યજ્ઞ દરનારાઓમાં મુખ્ય હતા. એ પ્રમાણે વૈદિક સાહિતા અને આઠાણ અંધેમાં જ સ્વરતોનું રાત્રી સરસ્વતીના કિનારાથી એક તરફ ગંગા સુધી અને બીજી તરફ સિંધુ નદી સુધી હોવાનાં અપ્પ અને બળવાન પ્રમાણે હોવા છતાં તેઓનું રાત્રી પ્રથમ સંધુને કિનારે હતું અને ત્યાર પછી તેઓએ સરસ્વતીના કિનારા સુધીના પ્રદેશ છત્તી લીધો હતો, એવો શ્રીયુત નયિતીકુમાર દત્તનો તર્કોશ્વાસ ને કેવળ નર્કવિશ્વાસ જ કરે છે. (અપૂર્ણ.)

માનશંકર પીતાંબરદાસ મેહિતા

* શ્રીયુત નયિતીકુમાર દત્તે દિવ્યોદાસ અને સુદાસની રાત્રીમર્વાદા વિશે જે જે વક્ષો કર્યાં છે, તેનું જાડન હવે પછી પરિગિષ્ટ નં ૧ માં કરવામાં આવશે.

છપાય છે

છપાય છે.

ત્રીપાસવીના મુખ્ય ઉત્સવે 'ચેતન'ના આહુકોને એક મુરખ્ય ભેદ

“ રસ-ગીતો. ”

— કોઈ ફજનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આંદોલન —

(લેખક અટુ લાલભાઈ ઉમરચાડિયા બી. એ.)

“ ચેતન ” “ વીસમી સદી ” ઈત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા તથા એવાંજ બીજાં અપ્રસિદ્ધ લલિત રસગીતોનો સંગ્રહ—“ ચેતન ”ના આહુકોને દિવાળીના મંગળ ટાંકણે લેટ આપવામાં આવશે માત્ર જન નકલોજ છપાવી છે. માટે આહુકે મયા મત્તર લખો:—

મનેજર “ ચેતન ” કાર્યાલય;

ગોપીપુરા—સુરત.

‘ ચેતન ’ ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરેઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેરખબર કેમ ન વંચાય ?

આજેજ લખો મનેજર ‘ ચેતન ’ કાર્યાલય,

ગોપીપુરા—સુરત.

કિરણ.

અનુવાદક:

મનુભાઈ કલ્યાણજી દેશામ.

તે એક રસયત્ની રાત્રિ હતી. સાંજના ઝરમર ઝરમર વરસાદ થયો હતો. એટલે સર્વત્ર હીતળતા બહેતી હતી. વરસાદનું પાણી પડવાથી જમીનમાંથી સુગંધી નીકળતી હતી. આ સુવાસમાં તાજા ખીચેલા મોગરાની મધમધતી સુગંધ બળતી હતી. રાત્રિના અધિષ્ઠાતા સમે પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર નિજ સકળે કળા પાથરતો હતો. હિંદની ગદ્યોજ્જ્વલાત્રીના સમયના કોઈ રાગધિરાજના દરબાર સમું આકાશ દીપી નીકળ્યું હતું. દરબારમાં અધિપતિ સમે ચંદ્ર વિરોજ્યો હતો અને દરબારીઓ રૂપી તારાઓ ધીમેધીમે એક પછી એક દરબારમાં હાજર થયે યોગ્ય સ્થાને ગોઠવાઈ જતા હતા. દરબારમાં રમિકતા અને ભવકાતી દહ દીક જામી હતી. છતાં એક એકાકી મનુષ્યના હૃદયની વ્યથા એ સૌને ગ્રાસ્યું નહોતી. પૃથ્વી પર તેને માટે કંઈએ આનંદ નહોતો. એકાએક શોકજનક યનાય બનવાથી તેનું હૃદય દીલગીરીથી છિન્નભિન્ન થઈ રહ્યું હતું. તેના ઓરડામાં ને એકસોજ હતો. ગનિહીન કપાકેક ખુરશી પર બેઠો હતો. ત્યાંથી તે ઉઠ્યો. પ્રેમમય દુઃખીહૃદય જેમ ઉડો નિશ્વાસ નાંખે તેમ તેણે પે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખ્યો. યાકયો પાકયો તે બારી પાસે ગયો— પંડરો આંધો ખસેડ્યો અને બારી ઉઘાડી. પૃથ્વી તેને વેરાન અને વિસ્તીર્ણ લાગી. રાત્રિની ગુંદરતા તેને મન ઉપહાસ કરતી જણાઈ. નિશ્વેનન ને સજ્જડ થઈ પથ્થરનાં પુતળાં જેવો. જોના કારંભી ચીસ પાડતું ધ્રુવડ પાખો ફફડાવતું તેની બારી પાસે થઈને ઉડી ગયું. આજાં આજાં ચાંદળાંએનાં યગચીયાં ચઢતો ચઢતો ચંદ્ર “કંઈ આજણ લેજશે—અને તેને ખીજવનો હોય તેમ વધુ ને વધુ તેજથી પ્રકાશવા લાગ્યો. ઘેલીઆનાં છેડાથી મોટું લુછતો દુઃખાઈને મુઠું પાણીથી ને બોલ્યો:

“કિરણ, મ્હારી કિરણ! અરે છત્તર! છત્તર!!

એતી આંખોમાંથી શુદ્ધ પ્રેમનાં પવિત્ર, ઉન્હાં આંસુઓ દડદડ નીચે પડતાં હતાં.

વિધાનાની કરડી નજર તે અનુભવતો હતો. યૈદ વર્ષ પહેલાં આજ માણસ યુવાનીની ઉંબા અનુભવતો હતો. દુનીઆનાં બધાંય સુખો એને હતાં—યુવાની, શારીરિક સંપત્તિ, ધન, સૌન્દર્ય, જ્ઞાન, કીર્તિ—સૌ કાંઈ એને કાજ હતું; વળી એક રૂપવતી બાળ—વધુ સાથે એના વિવાહ પશ્ચ થયા હતા. આજથી યૈદ વર્ષ પહેલાં એજ ઓરડામાં—એજ બારીએ તે કેટલીયે વખત બેસે રહેતો. પશ્ચ તે વખતે અત્યારની જે દૃષ્ટિથી સદાય માટે ને નહોતો નુકારતો. પશ્ચ કોઈ વખત

દિશરને આપ દેતો તો કોઈ વચ્ચે પોતાનું અથવા તો પોતાની 'કહેવાની' પત્નીનું મૃત્યુ ધમ્મતો. દિવસો અને વરસો મુધી આમ ચાલ્યા કર્યું. પછી તો ભર યુવાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો અને તેની માથે યુવાનીની મજાસતતા થે એનામાં આવી. નવયુવાનો આદર્શસંહિતા સ્થપત અનુભવે છે, તેમ તેને થે થયું. તેના મિત્રો તેને "દેવમર્તિ" ની કૃપા આપતા. અદાર, વર્ણની વચે કિરણ જેડે તેના વિવાહ થયા; પણ એ તેને મુદ્દે ગમ્યું નહિ. તેના હૃદયની ઉત્કટ ઇચ્છા એ હતી કે કિરણ સાથે એના લગ્ન ન થાય તો સાફ. જે લગ્નને માટે તેના માતપિતાને આટઆટલો આગ્રહ હતો તેજ લગ્ન તરફ તેને કોણ જાણે કેમ પણ અત્યંત અલગભો હતો. જનસમાજ પણ એ લગ્નને સર્વોચ્ચ સમજતી—દુકામાં જેને લગ્ન કરવાનું હતું તેના સિવાય નૌ કોઈને એ લગ્ન પસંદ હતું!

કિરણ માત્ર આઠ વર્ષની કુંળા વયની હતી. એની મુખાકૃતિ સુંદર હતી અને શરીરનેા આધો પાતળો અને નાણુક દેખાવતો હતો. માછલીના જેવી મોટી અને ચપળ એની આંખો હતી. એના સ્વભાવ મેકાળ હતો; છતાં આ બધાથી થે તે ખુશ થતો નહોતો. એક પણ માત્ર પણ એની સામે તેણે જોયું નહોતું—એવો સખત વિરોધ એને માટે તેના મનમાં ઠરી ગયો હતો. આ લગ્ન તેને પીનકુદ પમંદ નહોતું. છતાંએ માતપિતાએ દીર્ઘ કાળથી પોગેલી આ ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તેનાથી જીર્ણ સમકાયું નહિ. લગ્ન થયાં. આજ્ઞાલો વેદ-મંત્રો ભણી જ્યારે આશીર્વા આપતા હતા ત્યારે તેના "મુખપર માત્ર અર્થરહિત હાસ્ય ષરકતું હતું. લોકોએ તેને ગર્વિષ્ઠ કહ્યો. તે દિવસથી તે પોતાનું અથવા પોતાની પત્નીનું મૃત્યુ ઇચ્છતો હતો. આમ દશ વર્ષો વીત્યાં; પણ તેને મન તો જાણે સદીની સદીઓ પસાર થઈ.

આજે શારીની બહાર જોતો ને જ્યારે કોઓ હતો, ત્યારે તેના કમિન મગજમાં પામ્પટી છંદોળીના કુંળા વિચારો ત્વરિત ગનિથી એક પછી એક આવવા માડ્યા. મિન-પ્રકારની માગ્ધુઓથી તેનું હૃદય આજે ચીરાઈ રહ્યું હતું. મકાય, સ્વાસ્થ્ય અને લગ્ન માટે ઇચ્છની તે માર્ફના કરતો હતો. તેની કિરણ આજે તેના ચર્મચક્ષુથી અગગી યદ હતી—દુનીઆ સદાને માટે છોડી, જતી રહી હતી, એટલે તેની છવન અવધ એકાએક અટકી હોય એમ તેને લાગતું હતું. જે કિરણને તે પ્રથમ ધિકારતો હતો અને પાછળથી જેને હૃદયથી મ્હાતાં તે શીખ્યો હતો તે કિરણ આજ મ્હાને માટે ગઈ હતી. જ્યાંથી પાછી ન આવી શકે ત્યાં—પ્રયુતે હાર તે પહોંચી ગઈ હતી. ગત વર્ષોના પમાનાપજનક ગોદથી અને કિરણના મૃત્યુથી તેનું હૈયું ચીરાઈ રહ્યું હતું. બૂતકાળ તેને સ્મરી આવ્યો અને સર્વ લાગણીઓ નિર્જીવ થઈ રહી. સાસુજીનું તેડું આવતું ત્યારે એ સાસરીએ આવવી અને દેવવજાનું એ જો તેના જોવામાં આવવી તો ઘણી થે શુન્નામરી નગરો ને ફેકતો; આરણ્યની પાછળ સંતાઈને છાનીછાની એ તેને નિરખી રહતી; એનું નિર્જીવ હાસ્ય, જે તેને મન કટાર લાગતું આ સર્વ તેની સમક્ષ તરી આવ્યું.

"કુંધર! કુંધર! તું મને સહાય થા." એના કંઠગારો ઘડીએ ઘડીએ તે કહાડતો હતો. પછી તો કિરણના છવનની કિંમત આધમી, ને તેમાંથી અઢિતીય સ્ત્રીત્વનું પ્રવાન પ્રગટ્યું. એના મા-બાપે એને પતિને ઘેર મ્હેવા મોકલી. દશ વર્ષમાં તેનામાં થે ઘણા ફેરફાર થયા હતા. કિંવાન રંગમેરંગી અથા તેજમાંથી મધ્યાહનનું અમનભેદી પ્રખર તેજ પ્રગટ્યું હતું. તે કર્મ-પરાયન અને માનવી લાગવીવાળો હતો. જગન પ્રત્યેની કરુણે તેને સુખી હતી. કિરણ નેતે,

રેર આવી તે દિવસથી તેનામાં રહેલી માનુષી અને દુરંગની લાગણીના ઉત્તર રૂપ એની સાથે માયાગુણે વર્તવાનો તેણે દરાવ કર્યો. પ્રેમ સિવાય કોઈ કંઈ તેણે એને આપ્યું. જીવનના મોજશોખ અને સુખચેતનાં સર્વ સાધનો તેણે એને સમર્પ્યાં. સુદર સાડીઓ અને ધારધોટનાં કિમતી અક્ષકારો તેણે એને માટે કરાવ્યાં. હુકમાં સ્ત્રીઓને જે વસ્તુઓ પ્રિય હોય છે, અને જેનાં વિના જીવન જીવવું તેમને કઠણ થઈ પડે છે, તે બધી વસ્તુઓ તેણે એને આપી. જગતે બાપુ કે કિરણ સુખી છે અને એની સખીઓ એને 'લાગણીઓ' કહી ગઈ. આમ બેતાં તો એને સર્વ રીતે સંપૂર્ણ સુખમાં કાંઈએ ન્યૂનતા નહોતી. થોડા વખતમાં સંતતિતું સુખ પણ એને મળ્યું. આનંદના ઉન્નત કિરણો યુવાન માતાના મુખ પર પ્રકાશી રહ્યાં; પણ હજી એ કિરણ સુખી નહોતી. સાડીઓ અને અક્ષકારોથી કે દુનીઆની સારીસારી વસ્તુઓથી પ્રસન્ન રહે એવો એને આત્મા નહોતો. આના કરતાં એ વધુ સુંદર, વધુ કિમતી, ને વધુ ઉચ્ચ વસ્તુની કિરણ જાંખના કરતી—મનુષ્યની સર્વ લાગણીઓમાં સર્વોત્તમ અને દૈવી એવા પ્રેમને માટે તે હીનરાતી પણ એ પ્રેમજ્ઞ એને નહોતો મળતો. ચિંતાભર્યાં નયને એ આતુરતાથી તેના દિવસની વાટ એ બેઠું રહી હતી, અને એને સંપૂર્ણ આશા હતી કે તે દિવસ એને માટે જરૂર ઉગશે. એને પતિ-પ્રેમની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ ન થાય તો પણ બે એના પતિ એને વંદાય છે. એમ એને માલમ પડે તો એને પુરેપુરો સતોષ થાય. પતિના નેત્રમાં એ પ્રેમ જરા સરખોય એને તરવરતો જણાય તો એ એને મન ખસ હતું. બિચારી પ્રેમ-જૂખી કિરણ! પ્રેમ એનું જીવન હતું એ વિના તે એ શી રીત જીવી શકે?

*

*

*

*

એક દિવસ સાંજે કિરણના પતિ કંઈક કામસર બહારગામ ગયા; પણ ધાર્યા કરતાં એકાદ બે દિવસ વહેલા પાછા આવ્યા. તેના ઝોરડામાંજ તે પારેપાર જતા હતા પણ કિરણના ઝોરડામાં નહોતા કિશોર કાલાકાલા ચમ્પો બોલતો હતો ત્યાં તેનું ધ્યાન ખેંચાયું. ઝોરડામાં ડોહાયું કરી તેણે બેયું. જમીન પર કિરણ બેઠી હતી અને એની આંખમાંથી ચોધાર આંસુઓ પડતાં હતાં. પૂર્ણ પ્રેમથી હાથમાં રાખેલી છબિ તે નિહાળી રહી હતી. નહોતો કિશોર એની સાડીની ડોર ખેંચી એને પગવતો હતો. કિરણના પનિએ બેયું કે છબિ કોઈ પુરૂષની હતી; પણ બધું ક્યો હતો ત્યાંથી છબિ કોની હતી તે બેઠું શકાતું નહોતું. તેના મુખ પર ચુસ્તાની લાગણીઓ તરવરી.

થોડા વખત હતો ત્યાંને ત્યાં તે ઉત્તો રહ્યો અને પછી કિરણ બધું બેઠી હતી તે તરફ ગયો. તદન નજર આવી પહોંચે ત્યારેજ કિરણે બાપુ કે ઝોરડામાં કોઈ આવ્યું છે. એ એકદમ મોંઝી ઉઠી; ભિન્ન પ્રકારની લાગણીઓ એના મુખ પર ફરી વળી અને છબિ બાપુએ અભાગ્યે શેરજી હેઠળ એણે સંતાડી લીધી. તેણે આ બધું બેયું અને ચુસ્તાથી બાપુએ જાંખના યદ રહ્યો. કિરણની વંધુ પાસે તે ગયો અને છબિ હાથમાંથી ખુચવી લીધી. પણ વાંચક! છબિ ખીન્ન કોઈની નહિ પણ તેની પોતાની જ નીકળી અને તેની લાગણીઓ પાછી એકદમ ફેરવાઈ ગઈ.

કિરણની સ્થિતિ પણ વિચિત્ર હતી. એકેક પગ એને એકેક યુગ નવી લાગી. પતિના મુખ સિવાય બીજું કંઈ એ એની નહોતી; પોતાના હૃદયના ધમકારો સિવાય બીજું કંઈ એ સંતોષતી નહોતી. થોડા વખત તો એના પનિ હાથમાં છબિ લઈ ત્યાંજ બેસી રહ્યો. પંદર વરસ બાપુ અને બિચારોથી નેનું મન ચક્રદોળે ચડ્યું હતું. આખરે ને ચોક્કસ વિચાર થયું.

આવતો હોય તેમ ગણાયુ. તેની આખી હાંઘીમાં પહેલીજ વખત તેણે કિરણ મામે એક રોલ-
ભરી દૃષ્ટિ નાખી અને તરતજ બોલ્યા વિના ઓરડા બહાર તે ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી
દિવસો વીત્યા ધીમેધીમે તેણે તેનું દેહું કિરણ સમક્ષ બોલવા માંડ્યું. કમશા તે
એને વહાતા લાગ્યો અને સત્ય વાત આખરે તરી આવી. એની પ્રેમભરી સુંદર આખ્યોની મસ્તી
અને મુખ પરના લક્ષિત બાથે તે આકર્ષાવા લાગ્યો. તેના મનને થયું કે તે એને વહાતા શીખ્યો
હતા. છતાં તેના મગરૂરી અભાવને લીધે તે કિરણને એમ કહી શકતો નહોતો-તે કહેતા તેને
ગરમ લાગતી. પણ ચોતાના મોંદ ને કહે કે નહિ તેની કિરણને દરકાર નહોતી. કિરણે જાણ્યું
હતું કે તે એને વહાવા લાગ્યો હતો અને તેટલાથી કિરણને સંતોષ હતો. તેના મુખ પર અને
હાથમાં પ્રેમ સમર ભરેલો એ જોઈ શકતી હતી હવે એને લાગ્યું કે એ સુખી હતી. જે પ્રેમ-
કરણના પાણીનું એક ટીપું સરખુંય મેળવવા માટે પૃથ્વીના કેટકેટલા આત્માઓ ટળવળે છે-અગણિત
કષ્ટ અને દુઃખો સહન કરે છે, જે પ્રેમ-કરણ આજ સુધી એને માટે રાહી રાખવામા આવ્યું
હતું, તેનું કલવરણ સુરાસી જલ એને એકદમ મળ્યું, એટલે ધરાઈ ધગાઈને એણે તે પીધું. કિરણના
હાજની મીમા ન રહી. એને સંપૂર્ણ સુખ મળ્યું.

પણ રે! કેવોમા થે અદેખાઈ ભરી છે. કિરણના દિવસો આગળના વંદા પર ગણાય એટલા
માટી રચ્યા હતા. એનો અતકાળ નહતો આવ્યો હતો. થોડોક વખત વીતી ગયો અને એક દિવસ
કન્હાળાની સવારે કિરણે એક ધીન બાળકને જન્મ આપ્યો પણ જન્મમા પછી તરતજ તે બાળક
મરી ગયું, ને કિરણનીય માંદગી વધી. એની સ્થિતિ ભયંકર થતી ગઈ. “મૃત્યુની જલદ પાંખો
મમીય” આવતી હોય તેમ એને લાગ્યું. દિવસ ને રાત એના પતિ એની પામે બેસી રહેતા. તેને
લાગ્યું કે કિરણ હવે થોડા દિવસની અતિથિ છે.

“કિરણ, વહાલી કિરણ” ધીમે સાથે તેણે કહ્યું.

કિરણના મુખ પર થઈને એક શીકક હાસ્ય મરી ગયું. એણે કહ્યું “મને કહો કે તમે મને ચાહો
! હું તમને છોડી જવું તે પહેલાં એટલું-જસ એટલુંજ તમારે મોટથી મને સાંભળવા હો.”

“કિરણ! વહારી કિરણ! મેં તને ચાહી છે, ચાહુ છું અને હમેશને માટે તને હું ચાહીશ.
જનું ‘જનું’ એને ખ્યાલ, મારા પર દવા કરે-” એમ કહેતા કહેતા તેની આંખમા ઓસુ ભરાઈ
માગ્યા તે કંઈ રૂપાયો.

મથા પર બેઠી થવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ અશક્તિ બહુ વધી ગઈ હતી. કિરણે કહ્યું
“વહાલા, રોગો નહિ, તમે મને કેટલી સુખી કરી છે એનો જ તમે ફક્ત વિચાર કરશો તો તમને
દુખ નહિ લાગે. મને લાગે છે કે માટે હવન નિર્ધરક નથી ગયું. તમારો પ્રેમ લઈને હું શીટ
મમિમા જાવું છું.”

કિરણ મત્યુ પામી ! હવનમાં એની ખાતી થઈ કે પતિપ્રેમ મેળવવા એ બાગ્યમાળી થઈ
હતી અને એથી એના હાથ વિના કશું પરલાકમાં વિચર્યો.

કિરણના હવનમાં સાથે એના પતિનુંય હવન પુરું થયું ! હવનનાગી હવન ને હવવા
પામ્યો.

કયું હતું ? અને તે રીતે કેટલાં માન અને મદદ આપ્યાં હતાં ?—અને આજે ? અરે બંગાળ ! આજે એ હાલો કેટલી અધમાધમ દશામાં છે ? કેવી મહાપાપિનીઓ થઈ છે ?

હું સંદેહ ચમક્યો અને પ્રશ્ન : “ પાપિની ? તેણે શાં પાપ કર્યાં છે, રમણ ? ”

“ હવે નથી ખબર ? અરે વિનોદ, કેટલી નિર્જળ ત્હારી અવસોદન શક્તિ ? ”—આકાશ તરફ જોતાં જોતાં : “ હે હૃદયર આના જેવાને કાંઈક મતિ આપ ! ” મહારી ભણી જોતા “ શું ? તે નથી બાળ્યું વિનોદ, કે કેટલાય માણસોના પગ એ છગકપટ ભરી હાલો પર આવવાથી તેઓ લપસીને જમીન પર પડ્યા—”

થકાક !!

લીસા અને બીજાંયલા કુટુમ્બ પર અનેક કેળાંની હાલો પડેલી હતી, અને વિશાળ જોમ તરફ જોઈને ધ્રુવને સંબોધી રહેલા રમણચન્દ્રનો પગ ને ફુટાઓમાંની એક પર અમળજાત આવનાંજ તેઓ—કાંઈક અજમ ઝડપથી—કુટુમ્બ પર ચત્રાપાટ થઈ ગયાં.

પોતાને ‘ અધમાધમ ’ અને ‘ મહાપાપિની ’ કહેનાર નીચ પુરુષ પરંવેર લેવામાં કેળાંની હાલો આ પ્રમાણે જરાય વાર લગાડી નહિ : જગલાંની પાંખ જેવાં સરિત કપડાંને રંગીન બતાવી ચૂક્યાં; સુદામાની દેહ જેવી સશક્ત દેહનાં કૃમળાં હાડકાંને જરા વધારે કૃમળાં કર્યાં; અને મોંથી—શરત ખેંચેલ કંપને નહકના એક આભોચીયામાં ન્હાવા મોકલી દીધી.

મહારી પૂજા જેમ-મોરકારને હાથે થઈ હતી તેમ રમણની પૂજા આ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની માનીતી વસ્તુને હાથે થઈ. મહારી પૂજા એકાપચારે જ થઈ હતી; રમણચન્દ્રની પોડશોપચારે થઈ. મહેને કચરાના છાંટા ઉડ્યા તે વાન કેઈએ બાણી પણ નહોતી; પરંતુ આ મહાપૂજાને મહોત્સવ નિરખવાને તો ત્યાં બાવિઠ લકતોતું એક ભવ્ય ટોણું એકદું થઈ ગયું : “ શું છે ? ” “ શું થયું ? ” એમ પરાપકારી સજ્જતો પૂજા લાગ્યા. કેટલાકેએ શંકા કરી કે આ આવણીઆ સોમવારે રમણચન્દ્રે મહાદેવજીની પ્રસાદી લીધી હશે; કેટલાક વધારે શાણા પુરુષોએ ‘ મચ્છુ ’ કે મોનાજીની પ્રસાદી લીધેલી હોવી જોઈએ, નહિ તો આવા હાલ થાય નહિ. અને કેટલાકે ‘ મરતી-ખોર પોરીઆંઓએ બાણે પોતાનો હિસ્સો રહી જતો હોય તેમ, ‘ હુરીઓ ’ ‘ હુરીઓ ’ ના હાંપનાદ કરીને મહા પૂજામાં અગત્યનો એવો પવિત્ર કાલાહલ મચાવી ચૂક્યો.

હવે કહેશે શું કરવું ? મહારા મુલકને આ ઘોંઘાટથી દૂર લઈ જઈને ઘેર શી રીતે પહોંચાડવા ? તેઓ ‘ હજી કમા રહી શકે કે ચાલી શકે ’ તેવી સ્થિતિમાં નહોતા. આવી સ્થિતિ માટે અશ્વત્ત તેમની કાયા જ જવાબદાર હતી. પરંતુ મહારે, માટે સહાયક દૂર નહોતી. રમણચન્દ્ર જે પ્રભુના અનન્ત બલન હવા નેમજેન નેમજે મોકલ્યા હોય તેવી રીતે કુસુદકાન્ત—મહારા ને રમણના સ્નેહી—એ ટોળામાંથી નીકળી આવ્યા અને આજુમાંથી પસાર થતી એક ગાડીમાં બાઈ રમણને જયજીને અમે એસાડયા. અમે ખતે-પણ સાથે બેઠા અને એમાસાની આ ચાંચનાં હાથ લેવાને અમે શી રીતે બાંધપાળી થયા એ સ્પષ્ટ પ્રતાત મહે કુસુદકાન્તને કહીને—કેળાંની હાલ તરફથી થોડી વચીલાન કરી :

“પણ કુમુદ,” મહે દણુ “એ છાલ છેક દયાહીનુ તો નહોતી જ: કેમકે તેણે ધાર્યું દોલ તો રમખાનું ચરમાં તે એવી રીતે ફાટત કે તેના કાચની દણી તેમની આખમાં પેસી બન્ય; અને તેણે ધાર્યું દોલ તો તેમની ખોપરીની સ્થિતિ એવી કરત કે જોને પરિણામે, ડીરકરીય વાર્તાઓમાં ભરાય છે તેવું એક કોલીનું ખાઓચીયું ત્યાં ને ત્યા જ ભરાઈ જત અને તેણે ધાર્યું દોલ તો, જે દશરને રમખાનું સંબોધતા હતા તેની સમક્ષ તેમને મોકલી દેત, અને શ્રીકૃષ્ણની પરમપ્રિય પોતે જે ગૌરવવન્તી કેળાંતી છાલ, તે વિશે ખરાબ ખરાબ વિશેષણો વાપરવામાટે તેમને સખત સખત કરાવત.—કેમ, ખરું કે નહિ ?”

કુમુદકાન્તે ગંભીરતાથી રોકે હસાવી દા કહી. “ખરેખર, વિનોદકાન્ત, એમજ થાત.”

ગતોંકની મુખ્ય મુખ્ય છાપ બૂલો.

૬૭ એ પાને “ઉત્પત્ત કયો” ને બદલે “ઉત્પન્ન કયો નથી” એમ જોઈએ.
૭૧ એ પાને “અભ્યાસી સેન્દસણરિ” ને બદલે “અભ્યાસ વિનાનો સેન્દસણરિ” જોઈએ.

“પતિતપાવની” વાર્તામાં એકાદ એ ઠેકણે ‘વિનય’ ને બદલે “નિયમ” છાપાયું છે; અને વાર્તાના છેવટના ભાગમાં ‘અશક્ત’ ને સ્થાને ‘મશક્ત’ જોઈએ.

સાહાર સ્વીકાર.

“અરવિન્દ ધોપનું તત્વજ્ઞાન.” ભાષાન્તર કર્તા, મોતીલાલ જેઠાલાલ શાહ; પ્રકાશક, રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડી. (અવલોકન હવે પછી).

ગ્રન્થ-વિવેચના.

“ઇંદુકુમાર”-એક આંખુ અવલોકન.

લખનાર: અદ્દ ઉમરવાડિયા.

(બુન માસના ૫. ૨૨ થી ચાલુ)

ઇંદુકુમાર ક્રાંતિકુમારીને જુવે છે. કુમારીની પાછળ સૂર્યોદય થાય છે, ને ઇંદુના હૃદયમાંય એ સૂર્યોદય પ્રકટે છે. સૂર્યોદય કે સોનસૂર્યોદયના વિમાસણ પડેલા એ રસિક સ્મરનદિરના કળશે જાહેર. એસે છે, ને તેથી મ્હારે મને તો કેટલીક વિશેષાભાસે જેવા દોષો અંદર આવી જાય છે.

માનવ લોકના સોભાગ્યની ઘડી જગાડતી વિધાનીના કુમકુમ થાળ સમી ક્રાંતિને માન કરાજી, વીરકેસરીને મુગટ જેડે સરખાવવી એ કાંઈક આધાત કરે છે. ‘સોભાગ્ય’ ને ‘થાળ’ શબ્દો જેટલાં મુગ્ધાસમા છે તેટલા કેસરી કે માન કરાજી નથી. પરંતુ શબ્દોમાં અર્થ જેવા એ હૃદયનું કામ છે. અત્યંત વપરાશથી કેટલાક શબ્દો જેવા કે ‘લલિતા’થી કેટલાકને જુએ પ્રેરણા નથી થતી તો કેટલાકના હૃદય ઉદ્દાસને રહડે છે; પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે આ અતિશયોક્રાંતિથી કવિની કલ્પના કમજ નથી રહી. ને તે વારંવાર દર્શાવતી ફિરજ સમી કેશાવલિની કપમા સૌનેય જણાશે. સ્મરનભણે કાર્ય શબ્દાર્થ ભૂલે છે, ને શબ્દધ્વનિ શબ્દાર્થ કરતાં ભ્રુકૃષ્ટ થાય છે. આથી બીજે પણ હોય આવે છે. કેટલાક અર્થહીણ શબ્દો યોગ્ય છે તેવું દુષ્ટાંત કવિની ‘આ’માં સુચેત માત્રમ પડે છે, તથા કેટલીક વખતે પ્રયોગન વિનાના વાક્યો વગાય છે.

ખાંખડી કહે છે કે:—

ને ખંડેન, હવે તો ને તો,

નથી થાળ, કે નથી મુખ.

વાચકને પહેલી દ્રષ્ટિએજ હવે તો ને તો ની અર્થ હીણતા જણાઈ આવે છે, કવિ મનુષ્ય જીવનની ઘડી કેમ ચિત્રે છે, એની પિછાત કાંનિને ઇંદુના સ્વાગત શબ્દોથી થાય છે. એક પ્રસંગે ક્રાંતિ કહે છે કે:

મને કેણે ખોલાવે છે? કોણે ખોલાવે છે મને: મ્હારું નામ લઈ-ખોલાવે છે. ફક્તના પરિમલ જેવે શબ્દો ખોલાવે છે.

ક્રાંતિના આ સ્મરણ શબ્દો પ્રત્યેક સ્મરણી-સ્મરણ-ભોગીને પ્રિય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. ને એ કેટલા સત્ય લાગે છે? આગળ ક્રાંતિ ઇંદુને જુવે છે, પરંતુ નયનાંજલિઓ નયનનાં અર્ધ અર્ધ, ભાભી પડે તે પાંદડી પધારે. એ-આત્માના એક થાળે પૂરી તે સંતોષાય છે. પૂરજોતો એટલોજ અધિકાર છે કે દેવને અર્ધ અર્ધના દેવને ને જાણ હોય કે નયે હોય. કોણ દી કેલ દીકાદાર મનુષ્યના ધર્મની રેખા આ પરથી દેરી શકે તો આશ્ચર્ય નથી.

અવેશ ૨ જો.

કવિ મૂંઝવે છે કે સ્મરણમાં ધર્મકળા મૂકવી. કવિનો આ મંત્ર મ્હારે તો માન્ય નથી. સ્મરણી કળા એટલેજ ધર્મકળા. સ્મરણનાનો ધર્મ ક્યાંથી હોય; ને ધર્મહીણ સ્મરણ ઉચ્ચ નથી હોતો. Keat કહે છે કે A thing of Beauty is a joy for ever. ઈંદુ કહે છે કે ધર્મારુણમાં સ્નેહના તપ આદરવાનાં મ્હારે !” એ કેવું જીવન એ હું તો કળી શકતો નથી; પણ જીવનનો ગંડન વિષય એવે ચર્યાપાત્ર શ્વેત ન જોઈએ, તેથી બીજા વિષય પર ઉતર્યું. ઈંદુકમાર, કાનિની પ્રશ્નમાં કહે છે ત્યારે કહે છે કે:—

‘એ સ્નેહગીત સધ્યાને સુણાવતી’

‘કે અન્દની પેલી આથમેલી પાંદડીને.’

અન્દની પાંદડી મ્હોં જોઈ નથી ને હું કળી શકતો પણ નથી. સુરત મેંજા મંડળમાં બાપણ આપનાં ગુરુરાવના એક ગુપ્તસિદ્ધ સાક્ષરે કહ્યું હતું કે ‘સૃષ્ટિમાં કોઈ સરજતું નથી.’ એક બીજા સાક્ષરને આ વાત માન્ય નહોતી. પરંતુ એટલું તો સિદ્ધ છે કે એ સરજવાની કક્ષપાતને પણ દદ હોવી જોઈએ ‘રવિ ન પહોંચે ત્યાં કવિ પહોંચે’ એ હીક હશે, પરંતુ તે અનુદીકી ભૂમિમાં કવિતા અસ્તિત્વ (existing condition) થી વિરહ ન હોવી જોઈએ, એમ હું માનું છું. કવિતા—એ જીવનનું સત્ય, અનુકરણ કે કક્ષપાત—એ એક વાદવિવાદનો પ્રસંગ છે; પરંતુ કળા ને સાંદર્ભ; સત્યથી નિરાળા તો નથી જ, એમ કહ્યું પડે. અને એમાંજ કળાની ઉચ્ચતા હોય છે કે મન્ય હોવા છતાં પણ પછે પછે વિવિધ આનંદ આપે.

ક્ષણે ક્ષણે યન્નવત્તામુપૈતિ, તત્તૈષ રૂપે ગમ્મણીયતાયાઃ । પરંતુ એ નવતા સત્યથી તો વિરહ નજ હોવી જોઈએ. અંદર પાંદડી હોય એ સમજતું નથી.

“ઈંદુકમાર,” ગુજરાતનું એક પ્રિય પુસ્તક છે; પરંતુ તે દોષદીપ્ત તો નથી જ. જીવનચિત્ર ને બીજા વિષયો અગ્રગા મૂકી આપાની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ એમ જણાશે કે અંદી કવિ ન્દાનાસાક્ષની કળા પરિપક્વતા પામી નથી; એમના ઉચ્ચ ભાવોની અંદી રસક્ષતિ થાય છે.

‘તાજ મદાસ’ ના કવિ ‘ઈંદુકમાર’ ના કવિથી કાષ્ટિ જુદા પડે છે

“ગુજરાતના મ્હવાર સમા મ્હવાર આલકાડમા” આ શબ્દોથી આરંભેલ ભાવના, “યુવયુવ જે તાજ આલ મુખરેથી” શબ્દોમાં પરિણમે છે તે હીક લાગતું નથી. તોપણ નિઃસંશય છે કે તેમણે ગુજરાત માટે જોઈ જીવ્ય આદર્શો મક્કા નથી. ગુજરાતના કુમારે માટે:

‘મદભાવનાની મુજ પ્રેરણા દેરિ,
મારા જીવન મુજની માટેલડી’.

પિ. શબ્દો એક ગુરુમંત્ર કળી છે.

‘મમાધિમાં ત્હારી સખી’ મુજ એન્દુ મ તપશે.’

સખિ કાજ રમેન્દુ તપાવવાની ગુજરાતમાં પ્રણીત આવસ્થકતા છે, પરંતુ એ રમેન્દુની પીથી જોવાનામાં જોગણના—

‘યુવરાજ’ વિસરશે મા’

આત્માએ કોને કોને કોલ દીધા છે !—

એ સંભાળા, એદરોગીને કદાચ ગૂઢ કુખવાળી મતી હશે.

હા ! જોગણુ કહે છે તે થે યાદ છે કે :

ભગિનીને, દેશભગિનીઓને,
 પાન્ધવને, મનુ પાન્ધવને,
 પ્રાણુલતા માતા મંડળને,
 પ્રાણુસખા મિત્ર સમાજને,
 પિતાને, પિતાઓના પરમ પિતાને,
 સ્નેહીને, સંસારને, દેશને, માનવ જાતિને:
 કોનું કોનું મદાક્રમ
 કાલને ચોપડે ખડું છે ? યુવરાજ !
 ડગલે ડગલે કાલ દીધા છે,
 ને યાત્રા હજી લાંબી છે:
 તીર્થ નો દૂર છે, કમાર !

પ્રત્યેક પુરુષને આવા સંભારણાની જરૂર નથી ? ને યુવરાજ એટલે રાજ્યોગનો ઉપાસક તે.
 ને સ્નેહી મંડળ, દેશ, માનવ જાત એજ રાજ્ય, ને એ રાજ્યનો પ્રત્યેક પુરુષ, રાજ્યી. શુભરાત,
 આમાંથી કંઈ શીખવું નથી.

હું પૂછે છે કે—“ ત્યાં વિલાસ છે કે વૈરાગ્ય ? ”

જોગણુ કહે છે કે—“ રાજ પ્રવ્રિની ચાખડીએ ચઢડનારને.

નથી વિલાસ સ્વાર્થ માટેની નવરાજ,

કે વિરક્તિ માટેની અશ્રદ્ધા વા અવગણના. ”—

આ મને માન્ય નથી. એક ઇતિહાસકાર કહે છે કે :—“ The orientals cannot visit the force of theories into practice. They try to imitate all that they read * * * * *

આના પછાયા કવિ ન્હાનાલાલમાં પણ પડે છે. કવિનો રાજ્યોગી એટલે કર્મયોગી; એને પત્તુ વિલાસદીર્ઘ છવન હોય એ સુખકર સ્વપ્ન તો નથીજ. કર્મના યોગ ને સુંદર ને શ્રેયસ્કર હોય તો એમાંજ વિલાસ સમાવેો જોઈએ. સાચા કૌટુંબીને પગલે વિલાસ હોડે છે. આ પ્રશ્નનો જાતો ખડું કિતર દેવાય. George Eliot રોમીલામાંની Tito ને એજ પ્રશ્ન પૂછાય છે. અને તેનું સમાધાન આ થાય છે :

“ But after all,” he asks, “ why should he go ? or do anything ? What was the end of all life, but to extract the utmost sum of pleasure.”

Tito ના આ સિદ્ધાંતને હું અનુમોદન આપું છું એમ નથી, કે G. Eliot ના આ પો અભિપ્રાય છે એવું થે નથી, પણ એથી આવા વિચારના સિદ્ધાંતિયો છે એમ તો સાબીત થાય છે જ. હું તો ધારું છું કે “ પ્રભુ આદેશની ભવ્યવેણુ જગતકુંજ બરી ટહુકારથી. ” એ ખડું પરંતુ એ જો કિચ્ચ રીતે હોય તો રૂસૌનાન્દર્ભ અને વિલાસના પછાયા એની સાથેજ દિવસ જોઈએ. વિલાસ એથી નિરાશો શા સાર હોય ?

પાંખડી અને ઇન્દુની આખી યોજના સ્તુત્ય અને પ્રશંસનીય છે. પાંખડી પૂછે છે—‘શ્રીર, ફૂલ લેશો ?’ ઇન્દુ પૂછે છે કે ‘તું કોણ છે ?’ એ પ્રશ્નોત્તરમાં મનુષ્યની એક મહાભાવના આલેખાયેલ છે એમ મને લાગે છે. જગત્તમા મનુષ્યનું પ્રેમાશુ કયાં પરિણમે છે—કયાંથી આરંભાય છે. તે કાને જાણે છે ? ઇંગ્લંડના એક કવિએ એજ ભાવ આલેખ્યો છે, પરંતુ ગુજરાતના કવિએ વધુ સુંદરતા તથા મત્વનાથી ને સમજાવ્યું છે, એમ હું માનું છું. Arthur. II. Douglas કહે છે કે :

Where lies the land to which the ship would go?

Far, far ahead, is all her seamen know,

And where the land she travels from? Away,

Far, far behind, is all that they can say

પરંતુ પાંખડી તો કહે છે કે :

હું કોણ છું ? તમે કોણ છો ?

હું કોણ છું ! કોણ જાણે.

ઇંગ્લંડનો નાવિક જાણતો નથી, પરંતુ પાંખડીને તો તે કહે છે તેમ—

“દેવે મને નૃક્ષ દીધી

તારે કાનમા કહ્યું હતું કે

અમૃતપુરના ફૂલ વીણી

મહારે અમૃતપુરવાસીને દેવા.

DDouglh ના નાવિકને દેવ, કાનમા કહેના નથી. અમૃતપુરની ફૂલમાળાને તો દેવ કહે છે ને તે થે યુ ? ‘અમૃતપુરના ફૂલ પુરવાસીને દેવાં’ ગુજરાતના ફૂલ, ગુજરાતવાસીઓને ને એમ અપાનાં હોય તો ગુજરાતનું ભવિષ્ય કેટલું દીપ્તી નીકળે ? આગળ પ્રન્દક્રમાગ, ફૂલ માટે પાંખડીને પેસા આપે છે; પરંતુ પાંખડી કહે છે :

“ફૂલ વેચાય / ફૂલ ધનથી પમાય /

ફૂલનાં મલ કોણ મલવશે ?

તેવ કહે છે ફૂલ વેચવે પાપ છે :

ફૂલ વેચવાની મહેને આપ્યું છે.”

એ ફૂલ વેચવાની આણ એટલી પાંખડીને નથી. પણ જ્ઞાનિય છે. મહારે અને ત્હમરિય. પરંતુ એ કોણ માને છે ?

પ્રવેશને આતે ઇન્દુને જૂતસ્વપ્નો જાગે છે, ને પોતે અનુતર છે તેનું બાન થાય છે. પ્રિય ફૂલ કમરે છે—ને ગુજરાતના સૌથે રમિકને તેનું બાન થયું એકઠ્યે.

અંક ત્રીજો.

કવિ’ મહાભારાત પર એક આલેખ છે કે એમના નાટ્ય પાત્રો સામાન્ય નથી—અતુકરણ ચર્મ શકે તેવાં નથી. ગિરિગદવરના તેઓ નિવાસી છે. હા. અમૃતપુરનાં દિવ્યશ્રુતો તો સામાન્ય દૃષ્ટિએ નથી પડતાં, ને પડતા હોય તો તે અમનદ્યાં રહે છે; પરંતુ એ પરિધાન હેઠળ હંથાના જે ધનકારા વાગે છે ને તો યુદ્ધ યુદ્ધની કથા છે, એમ હું માનું છું. ત્રીજા અંકમાંની કાંતિ-

યશની રસિક કથની, અને વસન્ત પૂજન, સખી-મંડળની સામાન્ય વાતો છે. એ બીતર વસતા પુરૂષને કદી ન સમજાય. પરંતુ સ્ત્રીઓને તો તે સામાન્ય ને પ્રિયજન હશે. ને યશ કહે છે કે:—

‘અર્ધ પક્ષાં છોઃ અધુય સમજે છો.’

આમાં ગુજરાતની ચતુરિકાતો પડશે શું નથી સંભળાતો ? ને યશ, પ્હરોડિયાની કથા કહે છે એવો અનુભવ કઈ સખીઓને નથી ? હું તો મારું છું કે કવિ ન્હાનાલાલે સામાન્ય છતાં ઉચ્ચ એવા ભાવો ચીનયાં છે, ને તે બલેજ અનુકરણ છે. ને કેટલીક વખત તો બાણે કવિ, ગુરુ-મંત્ર દેતા હોય તેમ કહે છે કે:

‘વસન્તપૂજનતું વિધાન શીખશે

ઐરમે સૌભાગ્યના રમીલા સ્વરિનક

મેજે મેજે પૂરાશે, કાન્તિ બહેન !

ત્હમારે કામારને આગણે.

લોક કહે છે રત્નેહજયતું એ વ્રત છે.’

લોકોને તો એ વ્રત અજાણ્યાં છે. પરંતુ આ રીતથી કવિ તેમને તે શીખવે છે. ને આપણી રૂઢિઓ મારે ન્હાની કાન્તાના ન્હાના રાખે આપણા વડીલો મારે નેટલા પ્રમળ છે, તેટલા પ્રમળ હજી બાણેજ ઉચ્ચારાયા હશે ? તે કહે છે કે:

“ x x યશ બહેનાં ! ”

અત્યાર સળગતું ભાસે છે મ્હને.

કદીક અંધકારનાં આણાં આવે છે.

વ્રત વ્રતમાં અમાસ જોઈ છું.

ત્હમે સ્વપ્નાં સાચાં કીધાં,

હું સ્વપ્નાંના વાધા સજી છું હજી.

મંજરીઓ મ્હને, બહેન !

આંસુના છોડ દેખાય છે.

વળી વળીને ઉઘાડું છું ત્હોય

પ્રારબ્ધનું પુસ્તક મ્હારું ખીડાય છે.

અશ્રુનાં ઉધાન સરળતાં હોય

ને ત્હમાં એટલી બૂલી પડી હોઈ !

બળી જશે, જળી જશે,

પણ એ ક્યારી નહીં કાળે.

તો ! વસન્ત પાછળ ગ્રીષ્મ સળશે.—

કુલડાં અંગારામાં વાવશે ? વડીલો !

ગુર્જરદેશની વાડીમાં એવી બાળી-કુમારિકાઓ નહિ હોય કે જેમને મંજરીઓ, આંસુનાં છોડ દેખાય, જેમના પ્રારબ્ધનું પુસ્તક ખીડાય, વળી અંગારામાં કુલડાં વાવનાર વડીલોએ ક્યાં બોલા છે ?

પ્રવેશ ચોથો.

એક પ્રસંગે કાલેએ કહ્યું હતું કે:—, ‘ન્હાનાલાલ, ‘પ્રિય—પ્રિયા’ના કવિ છે. ગાવર્ધનરામ-ભાઈએ ગુજરાત સમક્ષ ને ઉચ્ચ આદર્શો મુક્યા છે તેની તો બાવનાયે એમનામાં નથી જણાતી.’

એ એકની તુલના નજર કરી રાહું. પણ એથી અંકની લક્ષ્મી તર્યા ઉચ્ચ આદર્શવાળી નથી એમ તો નજર કહું. દૃષ્ટાન્ત ઉપે—જેવ કહે છે કે:

“પ્રભુવિશેષા જનકુલમા
જાણક પ્રભુના પેગમ્બર છે;
જલજેવા પૃથ્વીને પાટરે
જાણક ચેતનના કુવાર છે.
જલમર નવવર્ષાની વાદળીઓ છે;
મનુકુલના બાવિ બંશર છે;
આદા છે, કિસવ છે, કિમ્તિ છે.
જાણકોનો મહિમા મહાન છે,
તે એથી એ મહાન છે મહિમા
માનવમજરીએ મહોરતી માતૃસતાનો.

માતૃસતાનો મહિમા દર્શાવે એટલે જગત્પ્રધાનીની કાર્યસિદ્ધિ આશંખવી; તે એ એક મહાન
ધર્મ છે. હા! શોવર્ધનરામભાઈએ જે ઉચ્ચતાથી એ કાર્ય કર્યું તેટલે ફરજતે ન્હાનાસાસે નથી
સાધ્યું એમ કહી શકું છું. શુભરાતની આદર્શદેવી શુભસુદરી, માતૃસતાનો મહિમા ગાતી નથી,
પણ કરી બનાવે છે. કવિ ન્હાનાસાસ, શબ્દોમા કહે છે. એમના પાત્રો કર્મના નથી. તે તેટલે અંશે માનવ-
હૃદયની નિરાળા પડે છે. પરંતુ એથી તેઓ ફક્ત ‘પિયુ-પ્રિયા’ના કવિ છે એમ તો નજર કહેવાય.

‘શબ્દોમા ભવ્યકર્મી સરજનહારી કે હોય
તો તે જનની કે જગજનનની.’

આ મહાશબ્દોમાં મરને તો ‘પિયુબાવ’ નથી જણાનો.

“તેહના કે દેહીનાં માનવ્ય સામર્થ્ય

સ્વજા નિજના દુષ્ખોગાર્યે નથી,

માનવ વેલના ફૂલને જોબન કાઢે છે,

જો ઉદારચર્મિ માતૃહૃદયનો મદમોધ.

સ્વમાનને તીરે દેહી ભવિષ્ય દેવની

મનવન્નરોને માકળતી માતાઓ

સુષ્ટિવિકાસની મહાયત્ર મહાદેવીઓ છે.

પ્રભુ છે, પવિત્ર છે, પાવનકાન્તિની છે,

ગ્રાહી સરીખડી વન્દનીય છે,

માનવગંગાની અખંડાતી તે ગંગોત્રીઓ.

પ્રભુનો આદેશ છે કે

પ્રાણ અર્ચી પુત્ર સજ્જતા,

તે પુત્રને પીયૂષ પાદ

મહાભાગ મનુષ્ય પીસવના.

આ શબ્દોમાં મરને તો સત્તાન બારતનો પ્રતિધ્વનિ સંભળાય છે.

પ્રવેશ પાંચમો.

ભારતમાં તે મુઘલોમાં થે એ પ્રત્યે સખળ જામ્યા છે. એક દેશસેવા, અને બીજી સમજાવ સેવા. આ પ્રત્યેના દેશ, સાહિત્યમાં પણ પડતા જાય છે, તે કેટલાક વાચકોને તો દેશ-સેવાના સાહિત્ય વિના બીજું કંઈ પણ માન્ય નથી લેતાં. આમાં કેટલું, સત્ય છે તે જોવાનું નથી; પરંતુ એવા વાચકોને પણ ‘ફેફકામાં’ પ્રિય થશે એમ ન્હાર માનવું છે. તે સંસાર મુખારાના અભિપ્રાયોને જોગમૂની જાગમૂનીકથા કંઈકે નવીન પ્રેરણા આપશે, એમ નું ધારું છું; તે સાથે કેટલાકોને એ કથા હૃદયમંત્ર પણ આપે છે. જોગમૂ કહે છે કે:

‘પુનર્જન એકજ, વિધવાનો ઉદ્ધાર નથી.

એ અનુભવથી પ્રાપ્તો’ વિગેરે.

તે આ પ્રવેશ ફેફક વાચકને પ્રિય અને ઉપયોગી થાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ, “સા પ્રવન્યોમાં સાચું કોણ?” એ પ્રશ્નના પ્રશ્નના જવાબમાં જોગમૂ કહે છે કે—

“એ ના સા પ્રવનના દત્તિકાસ ખોલે.

ભારતનાં માટીનાં પદ્ધતિઓ

મહેલો છે માટીની આખને.

મંત્રીના હાથે તો હીરાપરખ પારખે.

કાપ વીધી દરિયા દરને દેખાશે

કે કાપમા મોતી છે કે નથી.”

પશ્ચિમના પાયા માંડનાર

પદ મદાવીર મોસ અને રોમનાં

ભારને પારખા દંભિલખ દનાં,

પુરાણ મિસર અને આપ્તિશાનિયાની

તે ખોલી ખોલે છે.

વિ. ૧૫૬ ૮૩-૮૮-૮૫-૮૬ પરંતુ -

વિષયના જવાબમાં આ કથા જરૂર વિગતો ન ચરમાં દેણ ?

સામાન્ય.

કવિ નવાજાહાલી એસિયો બીજા કેટલાક સામ જના દરેક કે નાતે તે દેશરોજે મહાસે ના કે Emerson કહે છે તેવી આ defining, result-having, machine-making, surface-taking, machine-making નાટિમાં કવિની નાટિ અને તેનાં પરિપાકા રીતો કે: ફક્તપણની આપો જરૂરજે જા. આનક સ્તેવરની કુલેમને સંસ્કાર. વિદિવુદામાં આનકિ અધિ. વિ. અનકાનકે અનકે. અધિ કરી આ જવાબને અનકે છે. અને આનક આપે છે.

કવિએ: કવિ-કવિ: આ: અધિમાં કવિ: વિગે કવિનાનું કવિનું નથી. એમાંનાં કવિની કવિની રીતો કે—

અનકે અનકે મોહક, કે અનકે

અનકેની અધિવર

૧૫ ૧૧૩. અ. ૧. પ્ર. ૧૦

૨. અનકે અધિ અનકેની રીતે.

અનકે: અનકે: અનકેની આપે.

૧. ૧૧૩. અ. ૧. પ્ર. ૧૦

અથવા, 'કુલકા મા મારો હો! મળ્યા નય જન્ય, સખે!' ૫૪ ૨૩. અ. ૧, પ્ર. ૨.
 યજ્ઞી, 'કોચા આકાગ, કોચી પાવળી, અલી કાયલી!'
 કાંઈ કોચા ત્હાગ રખાવસ.

મીઠું દૂધાદરે રે અલી કાયલી!' ૫૪ ૩૭. અ. ૧, પ્ર. ૨.

વિગેરે તો સંગીતના રસજોડે પણ પ્રિય છે, એટલે એ વિષે કાંઈ કહેવાતું રહેતું નથી.

છેવટ એક વિષય પર કહેવાતું રહે છે. કવિ ન્દાનાલાલ, કવિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન ફર મૂકીએ હોયે એટલું તો કહેવુંજ પડે છે કે મુજરાતી ભાષામાં એમણે એક નવું ચતન્ય ઉમેર્યું છે, શેલી અને લૉર્ડ આયરનના અવસાન પછી જેમ અંગ્રેજ સાહિત્યમાં Period of Exhaustion હતો તેવુંજ કાંઈક મુજરાતી સાહિત્યમાં પણ હતું. અમુક સાક્ષરનાજ દાનનો અનુસરાતા, અમુકજ પદ્ધતિ લેવાતી; એટલે કવિતામાં જે કલાળા આશ્રય છે તેનો તે વખતે અભાવ હતો. 'કિયા' ન્યારે લખાઈ, ત્યારે કવિએ કહ્યું હતું કે 'કિયા' જાડું તોફાની છે. પણ મુજરાતમાં હજી ત્રણ ચાર 'કિયા'ની જરૂર છે. નુ એમ માનું છું કે કવિ ન્દાનાલાલ પોતેજ તોફાની છે. એમના લખાણની મુજરાતને હજી જરૂર છે. એમનીજ શેલિ. એમનીજ પદ્ધતિ અનુસરાય એવો આશ્રય નથી. પંથુ એટલું તો છે કે.

"આ હિંદુ શોકનો ચાલ, સાંભળે માર્ગ એક થવાનો.

જઈ જતાની પાછળ ફેરે પડી મરવાનો."

એ દીકામાંથી મુકત થવા માટે અવનંત ઇચ્છા પેશ કરવાતું બોલ, કવિએ પોતાની નવી શૈલિથી આરંભ્યું છે અને સાહિત્યને અવનંતના અર્પી છે. સાહિત્યપર એ એછો ઉપકાર નથી. પછી ભલે ન્દાનાલાલ કવિ હો કે ન હો.

છેવટે મુજરાતના એક વિદ્યા-વિદ્યાસી રા. રા. દિગ્ગતલાલ. ગ. અબ્જરીઆએ કવિ ન્દાનાલાલ માટે એમના 'કાવ્ય-માધુર્ય' માં જે નોંધ લીધી છે તે આલેખી હું વિશીશ. તેઓ કહે છે કે:—
 "રા. ન્દાનાલાલના પુનરુદ્ધિ મુજરાત હવે એટલું મધુ પરિચિત છે કે તે પુનરુદ્ધિના નામ અનુ-
 રાતી પણ જરૂર રહેતી નથી."

— "બીજે ન્યારે નેજ બાહુ લખે છે. — કવિથી વ્યવનનમના કવિપુત્રની કવિતા બધાથી દાન ન્યારીજ પતિની છે. હૃદયનું નિષ્કાલસપણું, અને ટુલિતું વિહારીપણું તેનામાં પહે પહે દૃષ્ટિએયર થાય છે. પરંતુ તેની હૃદયનાના જ્ઞમણે એટલા ઉચ્ચ અને કરતા છે કે સદયોસ વગર તેની સાથે વિદ્યુત બારે થઈ પડે છે. તેની લખાવટમાં કેમળતા, સહૃદયતા અને મધુરતાનું સાદું સંમિશ્રણ થયું છે; તથા કવિત્વના ઉત્તમાળા, આશાભર્યા ચિહ્નોના જણાઈ આવે છે તેમની કવિતા માટે ફળવા-એલા વર્ગોમાં પણ બારે મનને દલાઈ રહ્યા છે. કેટલાકો તેના હેખાને 'નિરસ' કહેતા સુધી પહોં દિગ્ગત પડે છે તો 'પણુ સાક્ષર વિદ્વાનોમાં તેની કદર નથી થઈ તેમ નથી. સાધારણ સંપાદીથી જરા વધારે ઉચ્ચગામી કલ્પના અને શ્રેણવપદ્ધતિ હોવાથી સામાન્ય વર્ગના વાચક-મંડળને તેમાં રસ ન પડે તેના આશ્ચર્ય જેવું નથી. પરંતુ સંસારના અટપટા અવધારની ધમાલમાં મસગુલ રહેલા નામાંધજનને કેટલાક સરેકારી આત્માની ઉચ્ચ કલ્પનાનાં કિંતન કુદયનમાં આવનું ન આવે તો તેમાં ને આત્મલો કેવ દાહવાપણું ન હોઈ શકે."

ગ. અબ્જરીઆ ખરું કહે છે કે મધુલ વસ્તુમાં રસખસ યમેજને આ ઉત્તમ આત્માના ઉચ્ચ કુદયનોમાં નન તરિક આવે. પરંતુ તેમાં કવિતા શી હોય ?

ટીકા અને ચર્ચા.

અંધાવલોકન કાણ કરી શકે ?

ચેતનના રા. તન્ત્રીજી,

સાહિત્ય પત્રે જુદાજુદાકાલમાં પ્રગટ થયેલા પ્રોફેસર દવેના અંધાવલોકન વિચાર વિષે બહુલાઈ માસના અંકમાં કાંઈક ચર્ચા કરી છે.

‘લાંબી ચર્ચાનો મારો કાળ’ હજી આવ્યો નથી. ‘કેવળ’ સાદું ને સીધું ‘કાર્યજનક’ દરજ્જે એવો અને શુભેદાય છે.’ તદનુસાર એક ‘અન્યાય પામતી’ કલાત્મક ‘સૂચન માત્ર જ આદરવાનો આ પ્રયત્ન છે.’

પ્રોફેસર દવેનો લેખ ક્રિયા કારણોથી લખાયો અથવા સૌન્દર્યકલ્પની દવેનું બાપોતરું કેવું છે તે વિષે ચર્ચા કરવાનો અહિં ઉદ્દેશ નથી. પરંતુ સાહિત્ય પત્ર ગીતાંજલિ વિષે લખે છે કે “એક પુસ્તક એક જાણને સાદું લાગે તેથી તે બધાને જ રૂચે એવી વ્યાપ્તિ આપવા અને તૈયાર નથી.” બીજા એક પુસ્તક એક જાણને રૂચે ને બીજાને રૂચવું જોઈએ એવો કાંઈ નયમ નથી એ કું સ્વીકારું છું; એવી વ્યાપ્તિ બધાવા કાંઈથી પણ અગ્રહ થઈ શકેજ નહિ; પરંતુ એ વિદ્વાન ટીકાકારને વિસ્મરણ થાય છે કે ગીતાંજલિ પુસ્તક એક જાણને રૂચું નથી; ગીતાંજલિ એક યુક્તિ પ્રિય પુસ્તક છે. અને આવા સંદેશોમાં શ્રી કાંઈને એક પુસ્તક પ્રિય હોય અને સોમાંથી બધું હનરમાંથી એકનેજ તે ‘ટીક’ લાગતું ન હોય તો—ને એકની વિક્રતા વિષે કંઈક કહે ‘એ વ્યાપ્તિ આપવા’ હું તૈયાર છું.

એ વિદ્વાન ટીકાકાર આગળ પ્રશ્ન પૂછે છે કે: ‘શેક્સપીયરના અંધાની સમાલોચના બીજા શેક્સપીયર હોય તોજ થઈ શકે, અને સામાન્ય માણસને શું પોતાનો અભિપ્રાય આપવાની છૂટ નથી ?’

આપણું democratic દિવસોમાં ‘સામાન્યના હક્ક’ની આ સમજ સાક્ષી છે; પરંતુ ટીકાકાર બૂલે છે કે ટાગોરની ગીતાંજલિ પર સાહિત્ય પત્રે અભિપ્રાય આપ્યો હતો, તે એક ‘સામાન્ય’ વ્યક્તિ તરીકે નહિ; પરંતુ શુભજ્ઞાનના એક અગ્રણી વિદ્વાનના વેપમાં. સામાન્ય માણસને ગમે તેમ અભિપ્રાય આપવાની અસમર્થ છૂટ છે; પરંતુ માનિકના તંત્રીને કે ટીકાકારને તો તુલિ. સમાલોચનાના મૂળતત્ત્વ નીહાળનાં કદી એમ કહી શકાય કે પ્રોફેસર દવેની વ્યક્તિ પ્રમાણે તો એટલે કે એક શેક્સપીયરના પુસ્તકની સમાલોચના માટે બીજા શેક્સપીયર જ વેકું મોટા શેક્સપીયરજ હોયતો—સમાલોચના માત્રજ અસંબંધિત છે એવો દાખો તું છે; કારણ કે એકજ શેક્સપીયર જન્મે છે— અને કવે છે. પરંતુ સહિત્યનો મન પણ મૂકે માન્ય નથી. એક કવિની સમાલોચના ગમે ને ‘સામાન્ય’ માણસ કરી શકે એ દલીલ સાચ નિર્બળ છે. કારણકે કહે છે તેમ એક કવિએ જે બાવના વડે એક ચિત્ર રજુ કર્યું હોય, તેવી બાવનાવાળો કે ટીકાકારજ તે ચિત્ર વાંચી શકે—અનુભવી શકે; અને તેટલે અંશે તે કવિ ગણાય. ટીકાકારનું કર્તવ્ય ગમે તે અભિપ્રાય આપવામાં સમાયું નથી; એનું પરમ કર્તવ્ય તે એ છે કે જે અણ પૂરમાણ્યોના સંબંધમાં વસી કવિએ રચિ રચી, તેજ અણ-પરમાણ્યો કરી સજ્જા, અનુભવવાં અને આલેખવાં. ટીકાકારની આ સર્જન શક્તિ-હરકાઈ સામાન્યમાણસમાં હોય એમ શી રીતે માની શકાય ?—અને તો એવા ‘સામાન્યમાણસ’ને ‘ટીકાકારની’ કવ્ય પદ્ધિ કારણ કરવાનો શો અધિકાર ?

કાલ્યાદેવી. મુંબઈ

લી.

૧૩-૭-૨૦

આલેગોપાલ,

‘નોંધ’—આલેગોપાલનું આ ચર્ચાપત્ર ‘સાહિત્ય’ પત્રમાં મોકલી આપવા અને બહામણ કરી હતી; પરંતુ કેટલાંક કારણોને લીધે નેમણે તેમ કરવા ના પાડવાથી હમે તે પ્રગટ કરીએ છીએ.

અધિપતિ.

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. કલા, ધર્મ અને જીવન.

મે માનતા “નાઇટીન્ગ” રોન્ચરિ ઝેંડ આપ્ટર” માં ‘કેરેક્ટર મન આપ્ટ’ એ શીર્ષકવાળા લેખમાં કહ્યાનું ‘અર’ અરૂપ શું, તેનો ધર્મ સાથે કેટલું સામ્ય છે, અને ને ‘અનેનો’ જીવન સાથે કેવો મંજુન્ધ હોયો જોઈએ, એ પ્રશ્નો ચર્ચામાં મિ. રોન્ચરિ રોલેંડ લખે છે:—

“અર અનેનો તો કલાની બાવના એટલી વિગળ છે કે એકાદી વ્યાખ્યાની અંદર તેને જરૂરી ‘રાખાસા’ અને તેમ નથી. તોપણ, જે કલા લોકજનતા હૃદયમન પર અસર કરી શકે છે અને નિમજીવનમાં જેનું દયાન સૌથી મોટું છે તેનો વિચાર આપ્ટ’ કરીને આપી શકાય કે—પરંપરા ઉદાર બાવથી અનેનો, જેમ ધર્મબાવનામાં નિર્દોષી અસવા માટે પ્રચુતા મુતિગાનનું અને તેની પ્રત્યેના આભારગર્જનનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે તેમ કલાબાવનામાં સર્જનગર્જન્ય આનન્દનું સ્વરૂપ વ્યક્ત થાય છે. જેટલે અશે કલા અને ધર્મ પાતીકા જ એવા બેદમરૂગો (mysteries of their own) ને વધવા દે છે અને માનવજીવની સ્વયંમુક્તિમિશ્રિતે ઝીંજના અને પ્રતિબિમ્બિત કરતાં આટલી જાણ છે, તેટલે અશે સળગ અને મક્કિય ગદિનઓ તરીકેનો પ્રજ્વાલા જીવન પડે તો તેમનો પ્રવાય કમી થાય છે. રોમના દનિદામમાં પેગન ધર્મનો આવેલ જ કેજ થયેલો, અને તે દહાડે પડાયવા પાડ આજના ધર્મો માટે, અને ખાસ કરીને આજની કલા માટે, છેક નિકપોગી નથી. કલા અને ધર્મ સંયુક્ત થઈને લોકજીવનમાં એક જીવન, અદર્શિય પ્રજ્વલિતીય એવી ગદિત રૂપે પ્રવેશ્યાં તે ઘટનાનું દર્શાવ, તે અનેનો મર્જિત્રેષ્ટ હાર્પ પરિપાક (achievement) એવા મધ્યકાલીન યુગના મનિદરના અવલોકનથી આપજુને મળી રહે છે.

૨. કલાકાર અને લોકજનતા.

આ અનેનો પરસ્પર સંજન્ય વિશે એ જ લેખમાં મિ. રોલેંડ લખે છે: “કલાકારની” પ્રવૃત્તિની વ્યાપકારિક બાજુનો પળુ વિચાર કરવો જોઈએ. ‘અપ અને જનતા નિયમ વહેવારમાં તેમ કલાનાં પળુ પવર્તે છે—તે દે, સદ્ગત્યે કલા એટલી તો વડાક લઈ શકે જેમ છે કે તેના માયા દિગ્ગત બકતોમાં ધણા એવા છે જેઓ અમુદ્ધિ કરતા સત્યને વધારે બદાપું ગણે છે.

“અનેનો” અરીદનાર લોકજનતાની જે જાણ થાય છે તે આ જો બાવન નહિ સમજવામાં: (૧) કલાએ જાદુ જાદુ ધણા દર્શન બજાવવાનાં છે, માત્ર જોખા વધારવી કે આનન્દ આપવો એટલું જ તેનું કામ નથી; અને (૨) મંજાદગ્ન્ય આનન્દ આપનાર વસ્તુ તરીકે તેની ઉપયોગિતા મોટી છે તો પળુ, અધી જ દેવન વસ્તુઓની માફક કલાની ચૈતન્યમયતા (patheticity) મર્જન-શીલ (creative) છે,—અને સર્જન એ પ્રકૃતિમાં વિશેષતમ બળ કંપન કરતાં બળ હોવાથી તેની આનિએ સર્જનાર આપજા જાતા “સાંકોનો અપઃય અગ્નિયર કળાનો.”

અધિકાર છે. જે બાજી રહે તે બધું પરમેશ્વરને પાકું આપવું થાય છે. હું જો બધું મેળવેલું મ્હારે માટે, સુખપ્રાપ્તિ સાધે તે મેળવે સાથે બચીને તો હું મારી જીવનને પરમેશ્વરનો ચોક્કસ મનઝરા હિંદુસ્તાન કહે છે કે પરમેશ્વર તરફથી મળેલું પરમેશ્વરને પાકું ન આપે તે માણસ ચોક્કસ અધાર મુઠ્ઠી જે આતા પરમેશ્વરને આપી બાકીના ચોક્કસ આતા પોતાના સુખ સાથે બચી રહે. વિસાધ ચુકતે કંઈ એવું હું સમજ્યા ને સંસાર સુખમાં નિમગ્ન રહ્યા. આયુષ્યનો અર્ધો ભાગ તો આમ કોઈક સુખલોભી પોતાનું તે પોતાના પરિવારનું મેળવેલું કરવાનું કામ તો પણ સુકા કરે છે. આટલા જિવન પથસિત્તિ ને ચોક્કસિત્તિ ને તે હું હમણાં મનગ્યો છું. તે સમજ્યાં પછી મનને મણા પસાવે થયો. પોતાની મેળેજ નિર્લેખાતો નિરુદ્ધ થયા માણ્યો, અને હવેથી મેંમાં બારી કામ કરવાં નથી એમ મેં કરાવ્યું. પરમેશ્વરને આપવું એટલે શું ? એવો અર્થ એ કે ધાર્મિક કૃતિના વાપરવું. જે કામ સંસ્કારિત્તિને કે ઉપાસે આપ્યું છે તેને સાથે કંઈ પસાવે થયો નથી. પહેલકાર એ ધર્મ છે. આસના, પાત્રા કનુ જે મોટા ધર્મ છે. પણ દેવતા બાદબિધ કે મગામા પૈસા આપવાથી વિસાધ મુકને થતા ની હાલના કષ્ટમય સમયે અર્ધા દેસા આપવા બારનામા આશ્રય માગના જો અરોગ હું મારા જીમ હોઈ બાદબિધ આ દેસામાં છે તેમાંથી કેટલાઓએ આજ અત્યંત કરના પાણી હાંસા ને વાણ મેળ અને દુ બાજી મેળવે પોતાના આપ્યું કેમ બચશે તેની શીકમાં છે ને લોખે નમ્ર બધું વેળાએ.

“હવે તમે શું કહે છે ? આ જાતના નમે મારી સકાર્થિણી થશે કે કેવળ સામાન્ય લોકની માફક જાવા પીવાની કે વળ ચંદ્રના મળવાની. જેની ખરેખરી જરૂર હોય તેટલીજ જરૂર મેલાતી લેવાની ને બાકીનું સારું થતું હાલના પરમેશ્વરને પાકું આપવું એ મ્હારી હજી છે. નમારી પણ તેવી જ થશે અને સ્વાર્થલ્યાગ કરવાની નેવાની થશે તોજ નમારી ને મ્હારી બેટી પૂરેપૂરી બનશે. તમે એકાદ વખત કહ્યું તમને કે મારી કયા એટલી જલગિ થઈ છે ? ને કલ્પિતો એક રસનો મેં જનાવ્યો છે. એ રસને જરૂરો ખરા કે ?

“મ્હાન ગાડપાનું બીજું કામ હમણા મ્હારે મળે જાયું છે. ને કૃત્ય ને એ છે કે ભગવાનનું આસન મળે. રસું આજીવન જ્યાં જુએ ત્યાં મળિકપણ ચાલી રહ્યું છે. લોકના માંભળવામા આવે એવી રીતે દેવાનાં નામ લેવા ને નેવીજ રીતે દેવાની પ્રાર્થના કરવી; તે એટલા માટે કે લોકો આપણને ધાર્મિક કહે. આપણું ધાર્મિકપણું મ્હારે ના લેલેજે દેશ્વર જે છે તે તેના પ્રત્યક્ષ મળે. આ, મ્હારે મળે તેના પળ હોવાને લેલેજે આ રસનો મળે નેવા કહ્યું. હશે તોપણ તમે જ્વાનિ મ્હારા દુઃખિત્ય કે આપણું મિડુલને કહે છે કે માણસના શરીરમાં જ્યાં એવું મન છે ત્યાં ને છે. એ જ્વાને ની રીતે જરા આપણે કેમ પણ આપણા ધર્મમાં જનાવું છે. ને ધર્મ પ્રસન્ન આપણને મળે પ્રાર્થના મળે કે. એક મળિનાવા અનુભવ કેવળી મળે જનાવું કે આપણે ધર્મ કહે છે ને પાકું નથી નેવા કહેવાં ખાસા પુણી અનુભવથી જનાવું મેળવ્યા છે. હવે મ્હારી હજી છે કે નમુને પાકું ને અને જા નહિ આપણે મળેને મેલ પણ મળી જતાં આપણે નહિ. કા ? કે પાકું મળી જનાવે નેવું માન થવું નથી. તથાપિ મ્હારી પાછળ પાછળ આપણને નમને કાકે. આટલા આપણે નહિ. આ રસને જરાની માંવ હજી લેલેજે. જે ને નહિ હોવા તો પકી જનાવેજનાથી નમને જનાવું મારાથી જનાવે નહિ. નમારી હજી રસો ને આ સજાથી થતું આજના સમયે.

ડૉ. ઊમેદરામ લાલભાઈ દેસાઈ

એમ. એ. એમ. ડી. ગેરે.

ટેકાણું વ્યારા.

વ્યારા મુકામે પોતાના બંગલામાંજ રોજ મળશે.

ફક્ત રવિવારે આખો દિવસ સુરતમાં લાલગેટ સામે પોતાના દવાખાનામાં મળશે.

હિંદુસ્થાનના રાજા મહારાજા જેવા કે લોપાળના બેગમ, નેપાળના મહારાજા, ગંગાધાર, નિગમ હૈદરાબાદના મહારાજા શિવરાજ બહાદુર, રામપુરના નવાબ વગેરેના ઇલાજ કરી કીર્તિ મેળવી તથા લશ્કરી નોકરીમાંથી પાછા ફર્યા છે અને સુરતમાં, કણ્ઠીક બંતરમા માદન કંપનીની પડોશમાં રવિવારે આખો દિવસ મુલાકાત યશે. તેઓ હરેક પ્રકારના રોગના ઉપચાર કરે છે, જેમાંના કેટલાક નીચે દર્શાવ્યા છે

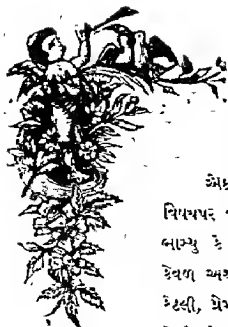
ફેફડે, આંકડી અને બચ્ચાનાં રોગો

શ્રીઓના હરદો, છાતીનાં હરદો, ચામડીનાં હરદો, નાકનાં હરદો, હાથ પગની તથા બોલીની બોડમાંપણ, ગાંઠો માણસોને સારા કરવાં, ઘણા સ્વપ્નાવાળી બિંધ સુધારવી. હીરડીઆનો રોગ મટાડવો, આ રોગને બૂત, પ્રેત, પિશાચ વગેરેનો વળગાડ અજ્ઞાન લોકો કહ્યું છે. આ રોગ શ્રીઓને ઘણું થાય છે. હાથ પગ અથવા શરીરનું કોઈ પંજુ અંગ રહી ગયું હોય તો તેના ઉપચાર થાય છે. પરદેશના હરદીઓ માટે પત્રથી ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવશે. અને દેશી રાજા રજવાડા તથા શ્રીમતોને માટે હવાફરનો તેમજ દવાનો ગાદોળસ્ટ કરવામાં આવશે. હરપ્રકારના હરદીને રહેવાની સગવડ આપશું. મેલાપ ઉપર લખ્યા મુજબ યશે ગાહારગામ જવાની ગોઠવણ પણ કરશું.

શુદ્ધ કપૂરનો અર્ક	૨. ૧	સુગંધી દાનતું મંજન	૨. ૧
પા તથા કોઈ પણ જાતનો જખમ		ચિત્રમ્રમ વાયુની દવા	૨
રૂઝવાણું તેજ	૧	સધિવાતી દવા	૨
દાન પાક્યાની તથા દાનના ચરકાની દવા	૧	સુસારોગની દવા	૩
હાથવા આવેલી આંખની તથા ખીલ-		ફાખીને અટકાવ આવતો હોય તેની દવા	૩
છારી-૧૬૦ વગેરે કાપવાની દવા	૧	સાસપિરિલા	૨

મોરાર પગાવવાની દવા	૧	હાથે પગે રસ્તે કૃત્યો હોય તેની દવા	૨
બેરજવા નથા અથવા ચાંદની દવા	૨	કાંઠાથી તથા અંગનાની દવા	૩
પમેહની દવા	૩	સ્કતપિત્ત તથા વિસ્ફોટકા હોય	૪
મોથીઆ, એકાંતરીઆ, ગુરુઆ વગેરે	૪	સંધારવાની દવા	૫
હરેક જાતના તાવની દવા	૫	દેશાંતી દવા	૬
જૂના મરડા-ચૂક નથા સંમલકાની દવા	૬	રેચની ગોળી	૭
લપ્પણગની દવા	૭	દીવાના માણસને સાદા કરવાની	૮
હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા	૮	ગોડપણની ગોળી	૯
અંકડીઆ લોની દવા	૯	પાકાને મલમ અને પાકાની ગોળી	૧૦
કમળાની દવા	૧૦	ઉપરસની દવા	૧૧
હડખવાની દવા	૧૧	નવા બાલ લાવવાની દવા	૧૨
ફેલેનના રોગની દવા	૧૨	બાલ વધારવાનું ડ્રગ્મી મેલ	૧૩
અંકડાં લાવવાની દવા	૧૩	દાઝવાની દવા	૧૪
કફિત તથા વિસ્ફોટકાના આંદા તથા	૧૪	શુદ્ધ વેનરપતિતુ પેનકાપૂર	૧૫
ધાંધાએ ઉપરનો અપકાશીર મલમ	૧૫	આપે વિષ કાઢે જો દર વિગેરેના ઉપનો	૧૬
આખનું અંગન તથા મોતીનો સુરમે	૧૬	વાતુ તેલ	૧૭
અંકડાંને તથા મોટાંને આંખેથી કિરસ્તું	૧૭	બસ ખુલ્લીનો મલમ	૧૮
હોય તેની દવા	૧૮	દરાજનો મલમ	૧૯
કરમની દવા	૧૯	બાલ ફાટવાની દવા	૨૦
જાંતીમાંથી પડતું સોડી બાંધ કરવાની દવા	૨૦	અંચાંની વાવળીની દવા	૨૧
વાળાની દવા	૨૧	લોહીવાની દવા	૨૨
બાલામુત	૨૨	બરાળની દવા	૨૩
મેરા કાન સારા કરવાની દવા	૨૩	ચાંદી તથા ટાંકાનો મલમ	૨૪
વરમ કાઢવાનો લેપ	૨૪	પોટું જેસી બધું હોય તેની દવા	૨૫
હાંડીઆની ઉપરસની દવા	૨૫	હાથે પગે વળતા ગંધાતા પરસેવાની દવા	૨૬
આધારીશીની દવા	૨૬	પોગના તાવની દવા અને ગાંઠ પડે	૨૭
મોંધમેહની દવા	૨૭	મારવાની પટ્ટી	૨૮
અંચાંની માતું દ્રવ વધારવાની દવા	૨૮	હરસનાં મસાની દવા	૨૯
અંચાંતા માથામાં જોડો નથા જુ હોય	૨૯	મગેદરની દવા	૩૦
તેની દવા	૩૦		

ઉપરની બધી દવાઓ લેવાવા માટે હમે કોઇને એન્ટ નીચા નથી. દવાઓ
 ફક્ત હમે જુદ તબીબત તપાસી આપશું, અથવા હમેશા એન્ટ મી. નાનાભાઈ
 નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાં જેએ છે, તેમનીજ ખાસે મળશે.
 ફક્ત ગવિવાદે દાક્તર જુઃ એલ. દેશાઈની સુલભતા ઉપરે શરિનામે સુરતમાં મરો

—સાહિત્યની કૂલવાડીમાં—

કવિતા અને તેનું શિક્ષણ.

એકવાર નવરાત્રીના રોજ મેં મિત્ર ને સહકારી સાથે વિવિધ વિષયપર વાનચિત્ર થતાં થતાં અમે કવિતાપર કતારો તો અમને એકે કાળે બામ્બુ કે મળ આપણાં મન રસાક્ષરારથી રંગીન ને શોભિતુ છતાં હાલ કેવળ અર્થશુદ્ધિના કાલ્પથી, કવિતા ને શું, તેની અસર કેવી, એની સત્તા કેટલી, પ્રેમમા નેમજ નીતિભક્તિવિગમમાં એ કેવે જૂદે જૂદે રૂપે મહાસે છે ને શોર્કમાં કેવી જુમે છે, પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ જન્મે એવું જિવા પોતાના આજ વિષય કરી લીધા છે, યશીના અંકેશ ને પદ્મીના આધાર ખની જૂદા જૂદા મરોડમા પાળ એકજ નિશાને રંગથી કિન્નાહવાળા એ કેવી રાગે છે, આજ-તેજન-ગ્રહ, સૌનાંજ મનને એ કેવી રસાક્ષરારી છે, સુદૃષ્ટોન્નય અને મુસોરમાં વિધવિધના ફેરફારો જુદાંકિનથી કાખવી આખર અલ્પની ક્ષીલામાં મનને લીન કર્યે એ કેવી નિપુણ છે-કુંકાણમાં સર્વદા સર્વત્ર મનુષ્યના જ્ઞાનાંજ કર્મ કિપર એ કેટલી મત્તા ધરાવે છે, અને પ્રથમ નીનિથી આપણા મનને અંકુશિત કરી એના વિધવિધ રંગનરંગમાં ઝીલવાથી કેવી હેઠજન ને રંગો લાભ છે-એ વિશે યોગ્યજ હાલ વિચાર કરના હશે. હમણાં વળી કોઈ કોઈ વિદ્યાલની વાળી સુધારસ સૌચાવાથી એના વીચારોની મૂળ જડમાની કેટલીક પાટી અંકુશિત થઈ પાંગરેલી કહી કહી જોવામાં આવે છે; તો પણ કેવળ અર્થશુદ્ધિથી જરૂરના પામેલાં મનને પિંગળાવી કિપર દર્શાવેલા વિષય ને વિલાસ તગ્ગ તેનું વળણ કરવાને કંઈક વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર છે. વિવિધવિષયપર લોકમા કવિતા વચ્ચાય-સંભળાય છે ને ગાજાઓમાં શિખાય-શિખવાય છે ખરી, પણ તે ઘણી કુટખી રીતે-તેમા પણ અર્થનાત્પર્યનેજ પ્રાધાન્ય અપાય છે. માત્ર શરૂઆતે શિખ્યા એટલે કવિતા શિખવાતો તેનું પૂરેપૂરું પાર પડ્યો એમ મનાય છે. કવિતા શિખવામા જ્યાર્યની આર્થે વ્યુત્પત્તિ ને સમાસ, અપદર્થ ને ગૂઢાર્થ, અર્થની ગમજૂતિ ને રચનામાં ચાતુરી, રસ ને અક્ષરકાર-વગેરે ઘણું ઘણું શિખવા-શિખવાતું છે.

(દક્ષિણ સદૃશ “કાવ્યનિમજ્જન”ની પ્રેરનાવાના.)

જીવનપત્રે પ્રકાશ.

બીજા વૃદ્ધોની માફક હું યુવાનો લાણી તિરસ્કારદષ્ટિથી જોતો નથી; તેમ જ, ભૂતકાળમાં મેં અનુભવેલી ભીતિઓના ભારથી હું યુવાનોની લવિષ્ય પરવેની આશાઓને દાબી દેતો નથી. હું તેમને આ પ્રમાણે કહી શકું છું: નિર્ભય રહો; વસ્તુની સત્યાસત્યતા વિષે પ્રશ્ન કરો, નવનવા પ્રયોગો અજમાવી જુઓ, અને એ રીતે વિવેકબુદ્ધિ વાપરતાં શીખો. સત્ય વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવાને ખુદ સત્યને પણ તોડી નાંખવું પડે તો બેલાશક તેમ કરો—અન્તે તમે પોતે ત્હેને વશ થાઓ ત્યાં લગી અડગ અને શુદ્ધ હૃદયથી ત્હેની સ્હામે ઝૂઝો: ગમે તે કરે પણ પ્રગતિ કરતા જાઓ.

—રવીન્દ્રનાથ.

ભૂલ એ તો મનુષ્યત્વનું પુણ્યદાર છે, અને એ દારમાંથી જ પસાર થીને દેવત્વ તરફ જવાય છે.

—ખખરદાર.

જેટલા અણગમાંથી આપણે શિખામણો લાણી જોઈએ છીએ તેટલા અણગમાંથી આપણે બીજા કશા તરફ જોતા નથી. શિખામણ આપનાર આપણી સમજશક્તિને અપમાન કરતો હોય અને આપણી ગણના બચ્ચાંઓ અને જડભરતો લોગી કરતો હોય તેમ આપણને થાય છે.

—એડિસન.

પડે નહિ જે પૃથ્વી સૂએ, કને નહિ તે કો શું ખુએ;

ટાડું ઉતું નહોય આકાશ, પાણીમાં નહિ માખણ છાશ,

પ્રજ્ઞજ્ઞાન એવું છે અખા, ત્યાં નહિ સ્વામી, સેવક, સખા:

—અખો.

પ્રત્યેક સત્યની સમક્ષ બાળકની માફક શિષ્યભાવે બેસો; આગળથી બાંધી મૂકેલા એછેએક ખ્યાલને જરૂર પડ્યે છોડી દેવાને તત્પર થાઓ; કુદરત ત્યાં દોરે ત્યાં નસતારથી જાઓ—તે સ્થાન અતલ ગત જેવું જણાય તોપણ: આમ જ નહિ કેરો તો તમે કાંઈ જ શીખી શકશો નહિ.

—હકેસલિ.

સારી બુદ્ધિ, સ્વભાવથી જ તરવપક્ષપાતિની હોય છે બુદ્ધિ ઉપર રાગદ્વેષ પટો ન પડ્યો હોય વા દૂર થયા હોય તે સત્સમાગમના સંસ્કારે શુદ્ધ થઈ હો ત્યારે તે બુદ્ધિ શુદ્ધ સત્ય તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે.

—મન:સુખરામ.

સાહિત્યવિવેચનનું પરમ અને પ્રધાન લક્ષ્ય, લેખનકળાના સિદ્ધાંતો સ્થાપવા છે; બીજાનાં લખાણો વિષે મત દર્શાવવાના નિયમો પડવા અને પૂરા પાડવા એ ત્હેનું ગૌણ કર્તવ્ય છે.

—કોલરિજ.

સ્તો વૈ વ્રહ્મ ।

ચેતન

વ્યુત્પત્તિઓને ઉપદેશ.

સંમળાને, બ્રહ્મણ્યો ! વચ્ચેના દીનનાં
 દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર ને !
 મોટે એ અધિકાર તમારો માનવીઃ
 અધિકારી છે જેના માનવ માત્ર ને !
 એક પિતા પરમેશ્વર જણો આપણાઃ
 નિકટ સગાઓ સમજો ભાઈ બહેન ને !
 નીકો ન્હાની મોટી ને જીવો તણીઃ
 વહનું તેમાં એક અખંડિત વહેણ ને !
 હસનારંઓ સાથે હસવાનું ધરેઃ
 રડનારાંની સાથે રડવું તેમ ને !
 એક ખીમનાં આનંદોંઓ લૂગતા
 જિયાં ચડશે સ્ત્રી પુરુષો સૌ એમ ને !
 મૂલદયા છે ધર્મ અધાના મળમા.
 સધળા એ સન્તોનો એ ઉપદેશ ને !
 દિવ્ય દયાસાગરઃ યાચતા આપજોઃ
 દીનજનોને અમતે જોડો લેશ ને !

—મણિશંકરઃ

પ્રકાશક

તંત્રીઓઃ

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
 ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

ખટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
 વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય.

વાર્ષિક લવાજમઃ

સહાયક વર્ગઃ રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).

વર્ગ બીજોઃ રૂ. ૪. (પોસ્ટેજ શુદ્ધ).

જીલ્લા નક્કીના આકે આના.

લેખોનો અનુક્રમ.

વહાણાંઓને ઉપદેશ.	મંથિલકર	
૧ કોઈ જીવશે? (કાવ્ય)	દેશબજી પરમાર	૧૭૭
૨ વીર પુત્રનું મૃત્યુ. ()	મનુ પ્રિયેરી	૧૭૮
૩ સ્મૃતિ-ગીત ()	પ્રેમણી	૧૭૯
૪ પ્રજાતત્વ-વ્યત્ને યુગરાત્રી પ્રજાના લક્ષણો.	રમણલાલ ત્રાસન ત્રાસ દેશાઈ-નર	
૫ વેદિકકાળનું ભારતીય યુદ્ધ.		
અથવા દાશરાજ વિગ્રહ.	માનસકર પીતાગરદાસ મહેતા	૧૮૭
૬ કવિકુલની ભૂલ	નૃસિંહ પટેલ	૧૮૯
૭ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર		
યુગરાતના વર્તમાન સાહિત્યની		
એક પરમ ભાવના	મણુલાલ જમનાદાસ દવે	૧૯૦
૮ શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ. (હાસ્ય)	"વિનેદિકાન્ત"	૨૦૧
૯ સમકાલીન વિચારચુષ્ટિ		
૧ મરાઠી વર્તમાન પત્રો.		૨૦૨
૨ શિક્ષક સંદ્યાઓનો વહીવટ.		૨૦૩
૩ આદર્શરૂપ શિક્ષણ રીતિ.		૨૦૪
૧૦ મનન અને વિવેચન		
૧ યુગરાતની સાંસારિક કુખારણ્ય.		૨૦૫
૨ મોઘી સંસારસુખારા પરિપદ.		૨૦૬
૩ અમુખનું ભાગ્ય તથા ફરાવો.		૨૦૭
છવનમન્થે પ્રકાશ.		

ધનામી વાર્તાની હરિફાઇનું પરિણામ આવતા અંકમાં પ્રગટ થશે.

—અધિપતિ.

આ માસિક સુરત, બરાનપુરી ભાગળ હપર આવેલાં શ્રી "અનાંચિલ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિંદ ગાલાભાઈ નાયકે છાપ્યું અને બટુભાઈ લાલુભાઈ ઉમરગડિયાએ સુરત, ગોપીપુત્ર સંસ્કૃતિવાદીમાં આવેલી પોનમી એડિશનમાં પ્રકટ કર્યું.

ચેતન.

કોઈ ઝીલશે ?

દેવપૂજનાં કુલડાંની છાંખડી:

ઠેસ આવી કે કરથી સરી પડીરે,

કોઈ ખરતા તારલિયા એ ઝીલશે ?

પાંખ ઉગતી કોચલડી ગાપડી:

ઉઝા આકાશે એ ઉડતાં પડીરે,

કોઈ મુતા ટૂકડા એ ઝીલશે ?

એક હિતનો હણાયલ યોગીયો:

એનાં આંધુની ધાર રણમાં ઢળેરે,

કોઈ રસનાં મોતીડાં એ ઝીલશે ?

તાજે ચંદોડયો સૌભાગ્ય તણો ચાંદલો:

ઉડી પવને લણે અગને પળેરે,

કોઈ અમીનાં ણિ-કુડાં એ ઝીલશે ?

ઢળે પાતાળે માનવ સાગરિયો -

મહી ખારાં લુછડાંએ ખૂટતાં પળેરે,

કોઈ અત્મનનાં તેજ આલ ઝીલશે ?

વીર પુત્રનું મૃત્યુ.

સ્થનાર: “ મનુ ત્રિવેદી. ”

માતા: ઉભી'તો નિજ ગોખ મહીં જૂલું'તી.
ને યુદ્ધનાદ લાણકા ફૂંરથી ચ આવે;
ત્યાં શાન્તિ આ શી ? નવ સાદ સુણાય શાને ?
જાં વાયુના પડી ગયા સહુ વેગ ધીમા ?

વાયુ સ્વાર થઇ આવે શ્યામ વાદળ ઉપર,
પૂછતીગાભરી માતા ‘શાન્તિ કાં ? શમનાદ કયાં ?’

ને મોખરે રહ્યો લડયો વીર આજ યુધી
તે આજ યુદ્ધ મહીં યાચલ છે મરણો;
છે શાન્તિ આર્થી, નવ શંગ કુકાય છે ત્યાં,
ને પાંખમાં અમ તણી નવ શક્તિ આને,

સુણી આ વાત માતાના મુખે થે વ્હાનિ છાય છે,
મૂકીને હાથ છાતીએ માતા દાંત પીસો રહે !

ન રોઈ માતા ને નવ વહીં કંઈ શોક વચનો,
કંઈ સજતાઈથી દિનકર પ્રતિ શોશ નમવી
જઈ નીચે બહાલા મૃગપતિ પરે સ્વાર થઈને
ગજવી દિશા સૌ રણ સ્થળ પ્રતિ જાય ધસતી !

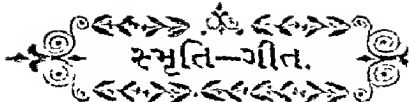
માતા જઈ રણ મહીં કરી શંગનાદ
દિશા સહુ ‘તિલક કી જય’થી ગજવે;
ને મોખરે ઉભી રહી વીર હાંક પાટે
‘ચાલો ચાલો ! રણ સહુ જીતવા ચલો હો !’

*

*

*

છે શાન્તિ ના, કરી થતા ઝૂળશંગનાદ,
વાયુ તણા પણુ હવે નથી વેગ ધીમા;
ને સ્વર્ગથી તિલક એ સઘળું નિહાળી
આનંદથી વહીં રહે, ‘કરી આવું છું હો !’

રચનાર: રાજકવિ ટેનિરાન.

ગીતનાર: 'પ્રજાપતિ.'

"Strong Son of God, Immortal Love."

—In Memoriam.

(ઓગસ્ટના અંકના પૃ. ૮૨ થી ચાલુ)

તૃતીય સંવત્સરી અહા:
આજ ગુજ સન્નિવસનું.
ને પુનઃ સ્મરણેતિ
ધરે બબ્બ વિભાવ શુ' !
શાન્ત મુક સમભાવના
પૃથ્વી પરનાં સર્વ એ
ધરે મુજ સદ્ આજ, ને
ખિન્નતા ઓછી કરે.

ને વિશ્વની મુકમારના
માનું હું ને મિત્ર એ
નીરખીએ ને દિનતી:
મુખ નિરવશિ ક્રીડીએ
ને કષ્ટુ છું એ પુનરપિ
સંજનના એ, ધરે:
કર મક એ મિત્રથી
ત્યાં કષ્ટુ મન કરી ઓહને.

જન્મ ને નૈશ્વર્ય
સ્થાન પ્રેમ મુખેરનું:
પુરા આને પ્રેમીનાણું
સ્થાન કર વળી ભાવનું.
ને કુચ્છનર ત્યાં ડોણ એ
અર્ધા ઉભય શુ' મળતી.
નિદાય લઉં મુજ સ્થાનના
ને હીનિય સ્થાન વડે નહી.

એ સ્થાન તમું તે પૂર્વ શુ'
સ્થાન આવે અવનવું:-
ભાવ એના પાંચતા
બાબતા હું અનુભવું:-
સ્મરણની દેરીઓ
સગ વગવાત્રા કરું,
અંત જોના આવના
મિત્રને રવર્ષે મશું.
ને ત્યાં પુનઃ સ્મરણ શો
સ્નિધ્ય દિનના—તંત્રીનો
વહે અદ્ભુત ઓ વશો
પુનઃ એ મત્તમનો

નવીન આ મુજ શુદ્ધયદી
જન્ય અર ચિંતા પધી !
જેવી જનના મરણમા
અપુર્વ મુજ આ હૃદયી.
વર્ષ જનું આ જનું:
નવસ વર્ષ પધાનનું:
માનુરી જગતન તે એ
ગુતન સ્થાન જોખનું.
અકર જગતનાં કિરે,
પ્રધ્ય અમૃત પાગલે:
નવીન મુજ આંતરણનોની
માળા પ્રેમસં પ્રેરી રહે.

ને આજ એની જ્યાંતી શું
મોદમર હું ઉત્તમું !
શોક તથા, શાન્તિ મથ,
આનંદનદમાં હું ઝૂકું.

આન્તમાં હું અતુભયુઃ—
શોક આડું કરે છે આઃ
માતુલી મુજ ઉમિચોને
ભરે અંતરમાં દયા.
ના કલ્પના ભરે હું ઉડું
પણ ચિંતનો કિતમ વહું
એ ચિંતને દાક્ષિણ્ય ઉડું
ફલ રૂપે અવ હું ધરું.
ને ઝીકું અમિકા ભાવને,
નય જે ઝીલ્યા એ છવતાં
ને પામું અપરંપાર હું
રસકદાવ અધરા જે રજા.

આરિય અવ રમકું એકલું
જે ધન્યતા પ્રયુતી ઝૂકું
ને શુદ્ધિ કેરી વિદ્યાજ્ઞતા—
ભરે ઉચ્છ્વાસાર્થે દીપ્તુઃ
આત્મનીનિ, રાગનીતિ,
રસપ્રેરણા ઉચ્ચતા,
પ્રભાવદાત્રી સર્વ એથી
હું, ઝીકું દાક્ષિણ્ય દાઃ

જનનજો આગમ નેનાઃ
સત્ય સંગતન એ ઉડે.
ઉચ્છ્વાસ આતીવ તેથી
સકલ જનમન છવતો.

હું, જાનું હું અવઃ એકની
નિહિ થોડી કાલંની
અન્યકેરી અધિક, પણ
હની સકમતા એની વડી.

રસજનની નિરૂપણ

રમકું જવ હું એકની,
જાન ને દાક્ષિણ્યના
જેદની ઝાંખી થતી—
જાનસંગ અનુષ્ઠિ છેઃ
વર્તમાની દ્રષ્ટિ છેઃ
મોહ-વશ એ જાનને
લેખ સત્તાનો અરે!
કિન્તુ માના જાનની
આલક અને શાસક વડી
એક દાક્ષિણ્યે રહી
જે ન્યાજતી શું નિરવધિ!
જાનને ય અગમ્ય જે,
ગમ્ય તેને પુર્ત તેઃ
ભાવિ-ભાવિપાર એની
પ્રેમ નિર્ગર ગતિ-કૃતિ.

[નવવસંતાનિધની
આવી ફરી આમંત્રણઃ
અંધવતી જે, મહાસતી
નવરંગ કુલના સાગર શા !]
અવ શોક ને આશ તથા
ઉર-પુત્રા મુજ ન્યાયું હું
આશ-પુત્રા વતથ નીચેઃ
અલ્પ અવ મુજ શોક શું !
જો આશ મોહ નવમેશીનો
પ્રેમનો નવગન્ધ શો !
જ્યાં વિદ્યમ મિલન તરો
સાક્ષનો ન હરે કશો.

લેખાએ મન જેમને.
ઉચ્છ્વાસથી તે છવે.
સત્યકેરી, પ્રેમ કેરી
મદિ નવ કદી વિવરને.
કિન્તુ પશુમાંથી મન.
ને મન મદિને દેવ શું
તત્ત્વ ઉદ્ધાન બધું
વિષમઃ ન્યાયું ઝૂકું.

[પુનઃ એક પ્રદેશમાં
જહોં એ વસેલ તહીં સરઃ
શોક તહને હર્ષનાં અવ
સ્મરણ-શરણાં હું જીતું.]
આ સત્યકેરી મૈત્રી નો
શિક્ષા દીએ મુજને નવીઃ—
અપશુમાંથી માનવી
“નવ જડ વિકાસ શી એગતિ,
“કિન્તુ માનવી પ્રથમથી
“દેવી વિભૂતિને વર્ષાઃ
અવનતિ મદિ યુગયુગની
હોય તે સદ એ ક્યાંઃ

પ્રભાત દેરી તારલી
સાંધવાસ અનુભર,
ભૂતના મુજ શોકને
હર્ષ ત્યમ અવ અનુસર.
કાકે આદિ ઉભયયુ
એક મૈત્રી પ્રેમમાં
જનન, પોષણ, ઉદ્ધરણ,
એ માળખાથી ઉભયનાં.

જ્યમ શોક-આત્માચાર પર
મુજ દ્રાવકાળે નિકટ એ,
ત્યમ આજ એના વિગ્રહકાળે
મિત્ર નસતો મુજ કને.

શ્રુષ્ટિ માનિક વિશ્વની
વિકૃતિ યુગયુગ ધરીઃ
એક અવિકૃત મૈત્રી મુજ
મનુ સત્ત્વ શાશ્વતની નકી.

કેા સાધતોયું શાશ્વત ?
કેા મકળયું મે સર્વ એ ?
દેવતા અધિદેવ કે ?
હું જાણું નાઃ નવ ગમ્ય તે.
ના પ્રકૃતિજ વા માનવી,

અર્ચના તણી રીતિ,
પરમ તત્ત્વ પિછાનવા
બળ મુને કદી દે જરી.
પદ્ય અસિક્ષિત મુજ ઉરે
અનુભવું પ્રભુ સત્ત્વ રૂપેઃ
છવન મુજ આત્મા સદોદીત
પૂજ્ય અમૃતથી ભરેઃ

નૈરાશ્યની કટુ વાગીમાં
આશ મુજ ઉર જાગતી.
આશ વા નૈરાશ્યની
વાણ પ્રેમરૂઢિન શી !

પ્રેમ મુજ ઉર-અધિપતિઃ
આજતો નવ, નિત્યનોઃ
પ્રેમક્રોધ નિત્ય વદતા
મિત્રના સન્દેશ હો !
ને પ્રેમનેતા સદ હું તો
સ્વરથ શ્રદ્ધાભર વશુઃ
પ્રેમ-ઉપરશ્લ કનેથી
અન્ય વાણ હું મેળવુંઃ—
“સદ્ શુભ વર્તે, શુભ વર્તે”
વિરલ વિપ્લવ આત્મનો
નૈરાશ્ય-સ્થાને આશની
પ્રિય હ્દાય ઉર હ્દયાય બે.
ને અશિત્ર શુ વિપ્લવે ?
નવચેતને શુ એ જો ?
નવ-ગતિ, નવ-રૂઢિ ગી
નવ-પ્રેરણા મર્ચત વહે.
વ્યવસ્થિતિ સપળે દિસે
ને ન્યાય સપળે વિલસેઃ
આર્દ્રતા ને શાન્તિમાં
સદ્ શુભ અન્ને વર્તી રહે,

વિપ્લવી મુજ આત્મવિશ્વનિથી
વિશ્વ રિથિનું દું માણું શુ ?

જ્યાં અશાન્તિ પુનઃ સૌ
પરિણમે શાન્ત સુસ્થિતિ શું.
ને જગત્પતિહસપાટે
અવનવું જ લખાય શું!
શુદ્ધ ચરી ઉચ્ચોચની
સંસિદ્ધિ વિશ્વ સંધાય શું!

દ્વિ-સ્વભાવી મિત્ર મુજ:
માનુષી, વર્ણી દૈવી એ:
માનુષી સુખ આશ્રમે
દૈવી અવ સુખ સોપડે.
ને એ સહે જગની લીલા
સુખ જ્યાં ત્યાં જગી રહી!
ને પ્રણય મુજ એ સૌખ્ય રૂપે
ભવ્યતર યનીઓ નરી!
પ્રકૃતિ ને પુરુષ—
રાચતો મુજ મિત્ર જો!
તદપિ નિજ વ્યક્તિત્વને

જરિય નવ તે ત્યાગતો.
પ્રેમ વધુ અવ આદર:
ના તજી ઉર-રમ્ભતિ એ:
મૃત્યુ યદિ મુજ થાય લેખે
પ્રેમ મુજ શાશ્વત દીપે.

• મુક્ત—ધૃષ્ટાના જલે
અન્તિમ નિર્ણય આ લઘુ:
મુક્ત—ધૃષ્ટા છવિત મુજ
નિર્ભજ કરે, એ વિનવું.
ને મિત્ર મુજ મૃત તેહ સંગે
સ્નેહભર વાર્તા વડું:
પરમ શક્તિ માનવી
ગૂઢ સંતપને પામી રહું:
એ સત્ય સિદ્ધ ન થાય હાં:
એ સત્ય નિગૂઢ સર્વદા:
પણ આત્મ આત્માને મળી
એ અનુભવે પરછવનમાં.

[સંપૂર્ણ]

— છપાય છે —

દીપાત્સવીના સુધન્ય ઉત્સવે ‘ચેતન’ના ગ્રાહકોને એક સુરમ્ય ભેટ.

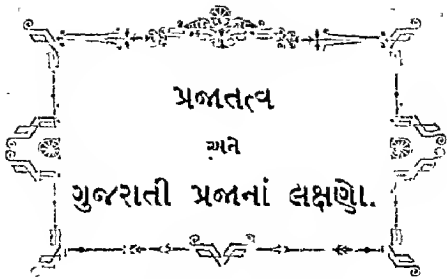
“ રસ-ગીતો ”

— કોઈ જનનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આદેશન —
(લેખક: જટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.)

“ ચેતન ” “ વીસમી ચરી ” ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ આસિકોમાં પ્રકટ થએલાં તથા
એવાંજ ગીતાં અપ્રસિદ્ધ લલિત રસગીતોનાં સંગ્રહ-સ્નેહી-મિત્રોને નવા વર્ષે અભિ-
નંદન અર્થે મોકલી શકાય એવું આર્ટપેપર પર છપાવેલું કળાવત પુસ્તક. કિં. માત્ર
બાર આનાં. જુજ નકલોજ છપાવી છે.

ચેનેજર “ ચેતન ” કાર્યાલય,

ગોપીપુરા—મુરત.

પ્રજાતત્વ

અને

ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો.

(નવમીકના પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી આગળ)

પ્રજાનાં લક્ષણો જાંધાવામાં પ્રજાના નિવાસ સ્થાનની આબોહવા, તેનો પુરાતન ઇતિહાસ તથા પરંપરાપ્રાપ્ત ગિષ્ટતા, અને તેના વર્તમાન વલણો એ મુખ્ય ભાગ બને છે. ગુજરાતના નામ જુદે જુદે કાળે જુદાં જુદાં હતાં; તેના વિશાળો પણ અત્યંત નામથી ઓળખાતા, હતા તેની સીમા લગભગ તેની તેજ રહેલી છે એમ કહીશું તો ગાલશે કચ્છથી માંડીને ગુઆઈ સુધીના દરીયા કિનારાને આકાશને આવેશે પ્રદેશ, તે ગુજરાત. ઉત્તરે સિંધ અને રજપૂતાનાનાં કૃષ્ણાક ગંડાતો સાથે ગુજરાતની સીમા લેડાયેલી છે. પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશ એ તેનાં સાળ પડેલાં છે. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્રનો પહાડી પ્રદેશ તેની લગભગ આવી રહ્યો છે. પશ્ચિમે પથરાયેલો વિશાળ સમુદ્ર પ્રાચીન ગુજરાતનો પરદેશના દ્વાર સમાન થઈ પડ્યો હતો. સાક્ષમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી સરખી વિશાળ નદીઓ ગુજરાતની કળદુપનામા ઉમેરો કરતી રહી છે. કાશીવાયાંડમા આવેલો ગિનાર તથા રોનુંજે, ગુજરાતની મધ્યમા આવેલો પાવાગઢ તથા વિંધાયજનો કૃષ્ણાક ભાગ, અને ખાનદેશની સરહદ ઉપર આવેલા નાના મોટા ડુંગરો એ વિના નળવા યોગ્ય પવતો ગુજરાતમાં નથી. ગુજરાતનો પ્રદેશ સામાન્યતઃ સપાટ અને ખુશનુમા કુતુઓવાળો છે. ઓછા વધના પ્રમાણમાં શીત, ગરમ અને તાપ તેમાં વહેંચાયેલાં રહે છે, પરંતુ કાંઈ પણ સ્થાને તે અતિ ગાત્તાયક થઈ પડે એટલા મોટા પ્રમાણમાં નથી.

ઉત્તમ ગણતી ખેતીને માટે સર્વ રીતે યોગ્ય એવો ગુર્જર દેશ એક સમયે હિંદુસ્તાનનું કાનું મોનું મનાતો. દરીયા કિનારાને લેઈને પરદેશમાં વ્યાપારી સાહસ જેવું એ ગુજરાતનું ખાસ લક્ષણ ગણાતું; તેનુંજ વ્યાપારી કૌશલ્ય આજ દિન લગી ગુજરાતીઓ વળગી રહ્યા છે. જાંબાન ભરત, સૂરત, દમણ, લોપા, પ્રભાસ, તથા દારિકા એ પ્રાચીન કાળથી પ્રખ્યાત ગણાતાં ગુજરાતનાં અંદરો હજી સુધી પોતાની જૂની ગણેજાણીનાં સ્મરણો આપનાં અવગેયની, માફક મોજુદ છે. ગુજરાતી વડાજો એ પાસે જ્યાં તથા સુમાત્રા સુધી દરીયા જેડના, તો ખીજ પામ કરાન, અરણમ્માન, તથા આરિકાના સવળા પૂર્વ દિનાન સુધીના દરિઓ ડોળા નાખતાં. કદાચ મધ્ય યુગમાં પ્રખ્યાત મગેશ હજીના વેનીસ અંદર ઉપર ગુજરાતી વ્યાપારીઓ હનગે અને સામોતી કિંચત પાથલ કરતા શરતા હોય તો તેમાં નરાઈ નથી. ઘણા જનુને ખખર પણ નહિ હોય કે વારકો ડી ગામેને હિંદુસ્તાનનો સ્તે ગતાનનાર એક આરિકા મગેલો ગુર્જર વ્યાપારી હતો. આરિકાની આખી

પૂર્વ જાળુને ખીલવી ઉલ્લખ બનાવનાર ગુજરાતીઓના હતા. તેમણે વાવેલાં ખીજકો જળ રૂપે પરિણામ પામતાં લલચાયેલી ગોરી પ્રજાએ તે જળને કુટવી લેવા માંગે છે. મનુષ્યાદારી રાક્ષસો અને સિંહ સરખાં ફરે પશુઓથી ભરેલા આફ્રિકાના મધ્ય ભાગ તરફ સાહસિક મુસાફરોને રસ્તા બતાવવામાં ગુજરાતી ભોમીયાઓનો ધોળો ઉપયોગ થયેલો હોવો જોઈએ.

આવા પ્રકારની ભૌતિક રચનામાં ગુજરાતની પ્રજા ઉઠરી આવેલી છે. તેના ઇતિહાસ અને તેની પરંપરાપ્રાપ્ત શિષ્ટતા (tradition) એ પણ અતિ પ્રાચીન હોઈ તેમણે ગુર્જર પ્રજાના માનસિક અધારણને ચોકક્ષ સ્વરૂપ આપેલું છે. જમના સર્વથી પુરાણા સાહિત્ય વેદની મહા વિખ્યાત ગાયત્રીના રચનાર વિશ્વામિત્રનું સ્મરણ હજી પાત્રગદ અને તેમાંથી જન્મ પામતી વિશ્વામિત્રી નદી આપે છે. સાંખ્ય શીલસુદીના આચાર્ય કપિલમુનિ અને તેમનાં માતા દેવહૂતી હજી તેમના મૂળ સ્થાનક સિદ્ધપુરમાં પૂજાય છે, અને માતૃગયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલું એ સ્થાન હજી યાત્રાળુઓના યાત્રા લોભનું પાત્ર મનાય છે. પંચમહાલને રામાયણના સુપ્રસિદ્ધ તારિકા વન તરીકે ઝોળખાવવામાં આવે છે, અને સંખેડાની આસપાસના જંગલો અને કુંગરી પ્રદેશને હિડીબ વન તરીકે ગણી તેની પ્રાચીનતાને મહાભારત સુધી લખાવવામાં આવે છે. સૂર્યને ઢાંઢી દેવા જતી ઉર્ધ્વાધારણ કરતા વિંધાયજને સુવાડી દેહ જંગલને અધધારની આગવડમાંથી બચાવી લેનાર અગસ્ત્ય રૂપિની વાત ઘણી જાણીતી છે. વળી પરશુરામની વિભૂતિ રૂપ બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને રૂદ્રની શ્રેષ્ઠતા સંબંધી પરીક્ષા લેવાની હિંમત ધરનાર બુદ્ધ રૂપિનો આશ્રમ બદશ્યામાં હતો એમ મનાય છે.

આ પ્રાચીન કાળથી જાણીતા થયેલા પ્રદેશનો ચચાર્થ અને સળંગ ઇતિહાસ મળતો નથી, તેના વિવિધ ખંડોનીજ માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થયેલી છે. ઇતિહાસનું પ્રથમ ફિરુજ આપણને હારિકામાં નિવાસ કરતા હાપર યુગના સૃષ્ટા, મહાભારતના સૂત્રધાર, સૌન્દર્ય, જ્ઞાન તથા કર્મની સંયુક્ત ભાવનાના મૂર્તિમાનસ્વરૂપ સરખા કૃષ્ણચંદ્રની ઝાંખી કરાવે છે. કૃષ્ણના દેહવિલય પછી યાદવતરુણીમાંથી બચેલા રણા સહ્યા યાદવો ઉત્તર તરફ સિંધ, પંજાબ તથા અફઘાનીસ્તાનમાં યાદવા ગએલા કહેવાય છે. અરેકઝન્ડર અને સીધીયન પ્રજાઓનાં ધસારાથી આ યાદવો પોતાના મૂળ પ્રદેશમાં પાછા ફર્યા, અને ત્યાંથી દક્ષિણ તરફ તેમનાં કેટલાંક ટાળાંએ વધી મોરારી ગાળે પહોંચ્યા.

આ પછી રાઈ વંશના સત્રાપ્ત અશોકના સમયમાં ગુજરાત ઉપર અશોકની આણુ ફરતી હતી, અને તેના સાક્ષીરૂપે ગિરનાર ઉપરનો શિલા લેખ હાજર છે. અશોક પછીના અધિકારમય સમય પીત્તા પછી વલ્લીવંશના શિલાદિત્યોની અસ્પષ્ટ માહિતી મળી આવે છે. છેલ્લા શિલાદિત્યનું રાજ્ય સિંધ માર્ગે આવેલા દોઈ શક કે આર્ય લોકોએ છિન્ન ભિન્ન કરી નાંખ્યું, પરંતુ વલ્લીરાજ્યની ભરમમાંથી પંચાસરના ચાવડાઓ જન્મ પામ્યા. વચમાં કલ્યાણીના ચાલુક્ય રાજા બુવડે ચાવડા રાજા નવશિખરીને મારી થોડો સમય પોતાની આણુ વર્તીવી, તથા તેના પુત્ર વનરાજે બુવડ સોલંકીના લશ્કરને ટુંક મુદ્દતમાં દરાવી ગુજરાતની બહાર કહોડયું, અને ગુજરાતનું રાજકીય કેન્દ્ર પંચાસરથી ખસેડી પાટણ સરખા મધ્ય સ્થળે આણ્યું.

ચાવડા વંશના છેલ્લા દુર્ગમ રાજા સોમવંશીને મારી તેના બાજેજ મળરાજ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. માગનો ધ્રોત કરી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરનાર આ સોલંકીનો વંશ સંતાનોની આજતમો

સર્વદા અસંતુષ્ટ રહ્યો છે, છતાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓનો ઉત્કર્ષ સોસાઈઓના કાળમા ઉચ્ચનમ દક્ષિણે પહોંચ્યો હતો. હિંદુસ્તાનના રાજકીય તંત્રમાં ગુજરાતને આ સમયે અતિ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું; ગુજરાતને રિયરના, આગામી અને કીર્તિ મળ્યાં. ગુજરાતની એકતા આ સમયે સ્ફુટ થઈ, ગુજરાતની સીમા આ સમયે સ્પષ્ટ થઈ, અને ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન પુરેપુરું જાગ્યું થયું. માળવા, આણ્વ, રાજપૂતાના, દક્ષિણ વગેરે પ્રદેશમાં ગુજરાતી સમશેર ચળકતી હતી. ગુજરાતી બાળાનાં મૂળ પણ આ સમયે રોપાયાં. લીનો અને શાહજોગે વિદ્યાનું વ્યસન સર્વત્ર વળગાડી દીધું.

પરંતુ આ ઉન્નતિના સમયમા હિંદુસ્તાનના હુર્બોગનાં ચિન્હો પણ જગ્યામા ફરતાં હતાં. મુસલમાનોએ ધાર્મિક એકત્વના પ્રભાવે જુદી જુદી પ્રજાઓ હોવા છતાં જગતના મોટા ભાગ ઉપર પોતાની આણુ ફેલાવી. કિશ્મિયતો પણ જુદી જુદી પ્રજાના અનેકા હોવા છતાં ધાર્મિક એકત્વના અંશે તેમણે પણ સુંદર સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરી રાષ્ટ્રીય બાવનાને ઘણીજ ખીલાવી. પરંતુ હિંદુ પ્રજા એક છતાં તેનામાં ધાર્મિક વિભાજની લેણ પણ તીવ્રતા નહિં છતા, મુસલમાનોના પ્રથમ ધસારા સ્લામે નિષ્ફળ નીચડી પરંતુ બની ગઈ એ પણ ઇતિહાસવેત્તાઓ માટે એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. તેજપાળ, અનંગપાળ વગેરે પંજાબના મોખરે સાયવનાર આર્યરાજાઓ મુસલમાનોના પ્રવાદને અટકાવી શક્યા નહિ, અને ગુજરાતના દર આવેલા ગળ્યને ધડીભર ઉપકાવી નાખી સોમનાથના પવિત્ર દેવળને ભાગી નોડી મુસ્લીમ ધર્મનો વિજય વાવડો ફરકાવી વંદાળીઆની મારફત આવી આપ્યા જનાર મહમદ ગીઝનવીને માત્ર એક અકસ્માત આપત રાજા તે દર થતાં નિર્જીવપણે અંદર અંદર કહાલો અને વિગ્રહોમાં ઉત્સુક રહેતા શાસનધરેના દિવસ બરાઈ સુક્યા હતા. સીકંદરની સ્લામે થનાર પૌરસ અને ચંદ્રમુખ, તથા સીંધીવનોનાં બળવાન ટોળાંનો પરાજય કરી પોતાને સંવત સ્થાપનાર પરાક્રમી વિદ્યાધિપતે સમય હવે રહ્યો ન હતો. રાજ્યને માટે કે સ્ત્રીઓને માટે અંદર અંદર મિથ્યાભિમાનથી કષાઈ ગરતા જયચંદ, નોખાબીમ અને પાયુરાજાનો સમય આવ્યો હતો. પરિણામ શું આવ્યું તે સર્વ કોઈ જાણે છે. મુસલમાનોએ હિંદુઓની ખામીનો સંપૂર્ણ લાભ લીધો, અને મોસાઈ વંશના પાછલા કાળમા તો તેમણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મોટો ભાગ પોતાને હસ્તગત કરી લીધો.

સામાન્ય શત્રુની સ્લામે એકસપી ફરવાનું બુદ્ધી ગણેલા હિંદુ રાજાઓ એક પછી એક મુસલમાનો આગળ હુમ થયા લાગ્યા. સોસાઈઓની પાછળ આવનાર વાઘેલા રાજાઓ આર પાંચ પેઢી સંધી ગુજરાતનું સુકાન હાથ પરી રવા, પરંતુ છેલ્લા ગાળ કરણ પોતાની વિપતગસ્તિને પરિણામે પોતાના મિત્રો અને શુભેચ્છકોનેજ પોતાના હસ્તનો પાનાથી અસાધ્ય ન ખીલછને હાથે પોતાનું રાજ્ય ગોઈ મેંડા. આ મમયથી એટલે લગભગ ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની સાલથી ગુજરાતે પરંત્રતાની ઝુંસરી પોતાને ગળે ધારણ કરી, જેમાથી તે હજી સુધી મુક્ત થયું નથી.

લીંબીની સત્તતતંત્રી જુદા પેઢલા કેસાક મહમદ મેગરા અને બહાદુરશાહ સરખા ગુજરાતના સુકાનોએ ગુજરાતનો સારો ઉત્કર્ષ કંઈયો હતો, પરંતુ જગપૂત રાજાઓના સમયમા ગુજરાતનું જે એક પ્રગજ્જવન ધરાતું હતું તે ઇતિહાસના ચંદ્ર મણેકું પાછું એક થયું નહિં. પ્રજાના જાનમાં પરાધીનતાને પરિણામે રાજકીય શિથિલતા જવાવા લાગી. ગુજરાતનો જે કાંઈ અગકાટ જગ્યાનો હતો તે પ્રજા જગવનના આરોગ્ય બધાં પ્રકુલ નેજનો નહિ, પરંતુ ગાદી, ઉપર ચિરામતી કોઈ અક્ષિના શુદ્ધિઆપવ્ય કે સ્વક્રિયાત્મના પ્રતિનિગ રૂપ હતો. પ્રજાના અને રાજાના ક્યારે એક ન હતા, અને મુસલમાન ખાદેશાહોને પોતાપણની દૃષ્ટિથી વિલોકવાનો સમય આવતા પહેલાં ને ખાદેશાહોજ અકબરને હાથે નષ્ટ થયા. મોગલ તથા સૂત જ રાજાઓના ઉત્તર તરફના ધસારા-

માંથી, માળવાના આદશાહના પૂર્વ તરફના હુમલાઓમાંથી અને આકાંક્ષી સુવ્રતાનેના દક્ષિણ તરફના હુમલાઓમાંથી પોતાની ગાદીને સુરક્ષિત સાચવી રાખવાના પ્રયત્નોમાંજ સુવ્રતાના આદશાહો મથાગુલ રહેતા. આવી સ્થિતિમાં લશ્કર એજ પોતાના બચાવનું મુખ્ય સાધન હતું, પરંતુ તે લશ્કર તળ સુવ્રતાનું નહતું, અને જે હાંધે થોડો ઘણો ભાગ સુવ્રતાતીએનો હશે તેમનામાં સુવ્રતાતી તરીકેનું અભિમાન ન હતું. આ પ્રમાણે સુવ્રતાતી પ્રબળો લશ્કરમાંથી તથા રાજા દાન્તમાંથી ભાગ ઓછો થઈ જતાં લોકોએ માત્ર ખેતી અને વ્યાપારની શાંત પ્રકૃતિઓમાંજ પોતાનું ધ્યાન પરોણું. રાજકીય જીવન તથા લશ્કરી જીવન અનુષ્ઠાની મર્દાનગી ખીલાવે છે, પરંતુ જે પ્રબળો તેવા જીવનમાંથી રસ ઓછો થઈ જાય છે તે પ્રબળની આત્મશ્રદ્ધા ઉતળી બની જાય છે, સ્વમાનની લાગણી તરફ ઉદ્દારીનતાનો ભાવ થઈ જાય છે, અને સહન કરવાની ટેવ પડતાં બાપડી ગિચારીની ગાળનરીમાં લપસી જઈ આવી પ્રબળ અન્યની દયા ઉપર જીવન સુવ્રતાવામાં સંતોષ માને છે. આવી પરિસ્થિતિને લેઈ કોઈ શિવાજી સુવ્રતામાં જન્મે એ અશક્ય હતું.

આ સ્થિતિ લગભગ ચારસો વર્ષના સુસલમાની અમલ દરમીયાન ચાલી. સુસલમાનો પછી આવનાર મરાઠાઓએ પણ સ્વાર્થ, ધનલોભ, અને રાજ્ય લોભને લેઈ એવી રાજનીતિ અપનાવ કરી કે જે સુસલમાનોની બહાંગીરી કરતાં વધારે કુમળા નામથી ભાગેજ ઓળખાવી રાજ્ય, સ્વધર્મોએ તરફ જે સ્વાભાવિક પક્ષપાત થયો તેથી એ તે મરાઠાઓની આવી રાજનીતિને સીધે કદી પણ હિંમત ન પામ્યો. પરંતુ તત્કાલ લખાવી લાવેલા હિંદુસ્તાને શિવાજી અને રણજીતસિંહ સરખા રાજનીતિનિપુણ અને રણપંડિત વીરો હત્યન કર્યો; તેમણે ઉભાં કરેલાં બળથી મોઢામાં ધની મહેલમાં કમળગી ગઈ; પરંતુ શિવાજી અને રણજીતસિંહ રથાત લેનાર વ્યક્તિઓએ જાતિ અર્થને આગળ કરી સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્યની મૂળ બાવના ગિચારી દીધી. નહિતો અટક સુધી ભગવો કુંડો દરકાવનાર મરાઠી વીરો એક પછી એક ખરી જઈ પોતાની સ્વતંત્રતા હુલ થવા દે એ બનવું અશક્ય હતું. સિંહ સરખા કીચ લોકો જેમણે અફઘાનીસ્તાનના તોફાની અને પહાડી મુઠ્ઠમાં રાજ્યની ઉચ્ચતાયલો કરાવી હતી તેઓ તાળેદારી રિતકારે એ અસંભવિત હતું. સુસલમાન અને મરાઠા એ બન્નેથી ધરાઈ ગયેલી પ્રબળે ધન્યેજ અમલની સાથે દાખલ થયું સંતિનું વાતાવરણ ઘણું ગંધા ગયું; આથી સંતિની તેમ હવે જરૂર પાડી હતી; અને સ્વર્થ સાપતા વિવિધ રાજાઓ અને સરદારોની સાથે પ્રબળે પણ ચિદ્રિશ અમલને આવકાર આપ્યો.

આ સર્વ ઘટનામાં દરેકનેની યુક્તિઓનો દોષ દલાડવા કરતાં આપણે આપણી સ્વાર્થચિત્તિ અને તેને અગ્રે હત્યન થવા અહિંમતેજ વધારે દોષ દલાડવો જોઈએ. પેશ્વા સિંધીયા, હોલકર બેંસલે, ગાયકવાડ વગેરે મરાઠી રાજ્ય સમૂહનાં વિવિધ અંગોએ મૂળ અંગમાંથી છુટા પડી જવાની, મૂળ અંગથી સ્વતંત્ર જીવન બોગવવાની વિષાતક યુક્તિઓ આદરી, અને તેને પ્રતિષ્ઠા દેવાએ પોતાનું જીવનજ સમાપ્ત કર્યું, અને કોઈએ પરત જીવન રિતકાર્યું. પરંતુ દલાઈક વોરન હેસ્ટિંગ્સ, વેલેસલી કે ડેલહાઉઝીએ માત્ર કંપનીનાજ સ્વાર્થમાં પોતાનો અંગત સ્વાર્થ ગાળી દીધો, ખોટા ખર્ચ જે કાર્યો કર્યા તે સર્વમાં દોષ પોતાને માથે વહોરી ફળ કંપનીને સમર્પ્યાં, અને પોતાના માલિકીની અહેતરી દબાવી, સામ, દામ, બેદ અને દંડનાં રાજ્ય પ્રપંચનાં સૂત્રોનો મહા કુનેહથી ઉપયોગ કરી પોતાના મુઠી બર માણસો વડે તેનીસ કોડ દીધીએ કંઈ એક ચક્રે અંકેશ સ્થાપી દીધો.

(અપૂર્ણ)

રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

-અથવા-

દાશરાજ વિગ્રહ.

(ગદ્યાંના પૃ. ૧૫૪ થી અનુસંધાન.)

૧૨ દાશરાજ વિગ્રહનાં કારણ તથા દિવોદાસનો ઇતિહાસ.

દાશરાજ વિગ્રહ શા માટે થયો, તેના કારણોનું અન્વેષણ કરવામા દિવોદાસનો ઇતિહાસ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દિવોદાસને ઋગ્વેદમા અનિયંત્ર (૧-૧૩૦-૮), અશ્વત્થ અને નૃગ્મ પ્રતોક (૧-૪૭-૨૨. ૨) કહેવામા આવેલ છે. તેના પુત્ર સુદાસને પગ્ધન કલ્પા છે. તે ઉપરથી પિગ્ધન તેનું બીજું નામ અથવા ગોત્ર હોવાનો સંભવ છે. સુદાસ નિવાચુ તેને પ્રતર્દન નામના બીજા પુત્ર હતો, એમ કેળીનકા ઉપનિષદ (૩-૧) ઉપરથી જાણાય છે. દિવોદાસના પિતાનું નામ વદ્યથ હતું, જેનું રાજ્ય સરસ્વતીના કિનારા ઉપરના પ્રદેશ ઉપર હતું. (ઋ. ૧-૧૧-૧) મત્સ્ય પુરાણમાં પણ દિવોદાસના પિતાનું નામ વિદ્યથ આવેલ છે (અ. ૫૦, સ્કો. ૧), તેથી વૈદિક દિવોદાસ અને પોશ્ણિક દિવોદાસનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. ઉપર કહેવામા આવ્યું છે, તેમ સુથરા રાજા ને આર્યાવર્તના વીશ ગણઓ સાથે મહાન વિગ્રહ થયો હતો. તે વિગ્રહમાં સુથરાનો વિજય થયો હતો. પરંતુ શા માટે તે વિગ્રહ થયો હતો, તે વિશે કંઈ કહેવામા આવ્યું નથી. વેદકા માટે તે સમયની પરિસ્થિતિ સમજવાને માટે મહાભારતાદિ ગ્રંથોનો આધાર લીધા વિના અથો તેમ નથી. વૈવસ્વત મનુષ્યે આર્યાવર્તમા આવીને સરયુ નદીને તીરે અથોધ્યા નગરી બંધાવી, આસપાસના પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે સમયે અંગિરા, અથવે અને બૃહકુળના બ્રાહ્મણો યજ્ઞયાગાદિકમાં ઇન્દ્ર અને અગ્નિનું યજ્ઞ કરતા હતા. મનુના પુત્ર નાભાનેદિઃ-૩૬નું યજ્ઞ દાખલ કર્યું.* દૈત્યચરનંગની કથામાં બૃહ ક્રમિકો સંકરને યજ્ઞમા ભાગ આપવાની સાથે સમ્પન્ન વિગ્રેષ દર્શન્યાતું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી જાણાય છે કે બ્રાહ્મણો જેઓ અગ્નિ અને ઇન્દ્રના યાજ્ઞકો હતા, તેઓને આ નવીન સુધારો પસંદ પડ્યો ન હતો. તેજ કારણથી તેઓને યજ્ઞો માટે દાણ સંઘર્ષો થયા છે. યૌવ, વૈશ્વ અને શાકન સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓને જેમ મધ્યકાળમા વારંવાર ઝડપ થતા હતા અને આજે પણ જેમ આર્યસમાજીઓ અને સનાતન ધર્મોવજ્ઞીઓ વચ્ચે વાળો વાળ કમ્પ્લેક્ષ થયા કરે છે, તેમ વૈદિક કાળમાં દૈત્યચરનના સંપ્રદાયે એ પ્રસેામ કરી મૂક્યો હતો. વૈદિક કાળના રાષ્ટ્રીય વિગ્રહોમાં આ ધર્મવિરોધ પણ એક બળવાન કારણ હતું. પરંતુ મુખ્ય કારણ તો આર્યાવર્તમા ગૂર્ણ જૂઠા નાનાં મોટાં રાજ્યો હોવાનુંજ

* ઋગ્વેદ ૧૦-૬૧-૧ તથા ઐતરેય બ્રાહ્મણ ૫-૨૨-૫

* શ્રીમદ્ ભાગવત. ૨૬ પ ૪, અ. ૬.

છટકી શક્યો નહિ હોય, એમ પાછગયી બનેલા બનાવ ઉપરથી જણાય છે. એવી પરિસ્થિતિમાં વિદ્યુત પ્રજ્વળોની બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાનો થોડા સમય સુધી નિરોધ કરી શકાય છે, પરંતુ તેઓના હૃદયમાં તેથી વૈધર્મ્ય તીવ્ર થઈ અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તે અગ્નિને ઝોકવી શકાતો નથી. અનુકૂળ સંયોગરૂપ વાયુનું બળ મળે, તે અગ્નિ પ્રવ્યવિત થાય છે અને તેની ધિક્કધિક્તી જ્વાળામાં વિન્નૈતાનું સર્વસ્વ હોમાઈ જાય છે. દિવોદાસે પોતાના પિત્રાઈ રાજાઓની અને વિશેષતઃ યદુઓની બહુ દુર્દશા કરી હતી. તેના નામથી પણ ચરચરતા રાજાઓ અને પ્રજાઓના હૃદયમાં તેણે કદિ પણ શાંત ન થાય, તેવો વૈધર્મ્ય સળગાવ્યો હતો. તેના મૃત્યુ પછી તે અગ્નિ પ્રવ્યવિત થયેલ જેની બીજા જ્વાળામાં આખો દેશ હોમાયો.

૧૩. વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર.

અનેક મનુષ્યોનો સંહાર કરીને રક્તપરિણુત હસ્તથી મેળવેલા દિગ્વિજયનું અને સ્વદેશના તેમજ વિદેશના રાજાઓને ચરણ નીચે આંપીને પ્રાપ્ત કરેલ ચક્રવર્તીપણાનું સુખ દિવોદાસે દીર્ઘ કાળ સુધી ભોગવ્યું હોય, એમ જણાવું નથી. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળ ઉપરથી જણાય છે કે અંગિરા યોગના ભરદ્વાજ ઋષિ દિવોદાસના પુરોહિત હતા. એક મંત્ર (૬-૪૭-૨૨)થી ભરદ્વાજના પુત્ર ગર્ગ પણ તેના પુરોહિત હોવાનું જણાય છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે કૃત્સંગિરસ સાથે સંધિ કર્યા પછી દિવોદાસે તેમજ ભરતોએ અંગિરાના વંશજોને પુરોહિતપણું આપ્યું હતું. પરંતુ અંગિરાના સમકાલીન જૂથોએ વૈવસ્વત મનુના વંશજો સાથે સમાધાન કરી શક્યા ન હતા. ટૂંક જાતિના દાનવ રાજા વૃષપર્વાના તેમજ વલ જાતિના રાજા બલિના શુદ્ધ શુક્રાચાર્ય હતા. * અનાયોધું પુરોહિતપણું સ્વીકારવામાં તેઓને આર્થ ક્ષત્રિયો સાથે શત્રુતા હતી, તે સિવાય બીજું કંઈ પણ કારણ હોવાનો સંભવ નથી. મનુના પુત્ર ઇક્ષ્વાકુના પુરોહિત વસિષ્ઠ હતા, x તેથી તેઓ મનુની સાથે આયાવર્તમાં આવ્યા હશે, એવું અનુમાન થાય છે, તેમ પ્રમાણે મનુની પુત્રી ઇક્ષ્વાના વંશજોએ પણ વસિષ્ઠને સ્વીકાર કર્યો હતો. + દિવોદાસના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર પૈન્ડવન સુદાસ ને વસિષ્ઠજીએ અન્દ્રમહાભિષેકવિધિથી રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો હતો ÷ તે કિયાના બળથી સુદાસે પૃથ્વીપર્થત દિગ્વિજય કરીને અશ્વમેધયાગ કર્યો હતો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ તે યજ્ઞ વર્ણન કર્યું છે, તેમાં કહ્યું છે કે- 'ભોજકુળના રાજાએ તથા તેના પુરોહિત આંગિરસે એક યજ્ઞમાં તેને (વિશ્વામિત્રને) પ્રુષ્ઠ ધન આપ્યું હતું.' (ઋ. ૩-૫૩-૧). અશ્વમેધયાગમાં સુદાસ રાજાએ પણ વિશ્વામિત્રને અધ્યર્ચનું પદ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી સુદાસ રાજાના સમયમાં વિશ્વામિત્રનું ઋષિત્વ તેમજ આદ્યજાત સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના ૩૩ મા સૂકતમાં વિશ્વામિત્રે વિપાસા (ગિયાસ) અને શતદ્રુ (સતલજ) નદીઓની પ્રાર્થના કરી છે, તેમાં ભરતો ને નદીઓ ઉતરી સામે તીરે ગયા, એમ કહ્યું છે. (મંત્ર ૧૧-૧૨). તે ઉપરથી

* મહાભારત આદિ પર્વ, અ. ૭૬ શ્લો. ૬ તથા શ્રીમદ્ ભાગવત ૮-૧૫

x રામાયણ ઉત્તરકાંડ સ. ૫૬

+ મહાભારત આદિ પર્વ ૧૭૪-૮

÷ ચૈનરેય આશ્વાજ ૮-૮-૩૮.

તે આખું સૂક્ત દાશરાત્રને લાગુ પડે છે, એમ પાશ્ચાત્ય પંડિતો માને છે.* પરંતુ સામ્યશાસ્ત્રીયે તથા નિરૂક્તકાર વાસ્તવશાસ્ત્રી (નિ. ૨-૨૪) અશ્વમેધયાગની સમાપ્તિ થયા પછી વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમપતિ પ્રયાણ કર્યું હતું, અને તે બે નદીઓ કિનારે તેઓને જે વિપત્તિ નડી હતી, તે દંડીકરતને જ લાગુ પાડ્યું છે. કદાચ તેમ છતાં પણ તે સૂક્ત દાશરાત્રયુદ્ધને લગતું છે, એમ માનીએ, તો પણ વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રને સહજ વૈધ હતું, એ માન્યતાને બાધ આવતો નથી. બાગવતતાદિ પુરાણોમાં વિશ્વામિત્રને ગાધિપુત્ર કહેલ છે. x તે ગાધિની પુત્રી સત્યવતીને બૃહકુળના ઋષિ ર્શ્મિકૃથી જન્મદગ્નિ થયા અને તે જન્મદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ થયા. એ રીતે બૃહકુળો વિશ્વામિત્રના નિદંતના સંબંધમાં આવ્યા હતા. અર્થાત્ વિશ્વામિત્રનું કૌશિકકુળ અને જન્મદગ્નિનું બાગવંકુળ લગ્નપ્રથિયો જોડાઈ ગયાં હતાં. મનુના વશનેએ બૃહકુળને બહુ સત્કાર્ય હતા અને વસિષ્ઠ તેઓના કુલપુરોહિત હતા, તેથી વસિષ્ઠ પ્રતિ વિશ્વામિત્રના હૃદયમાં ઢેપ ઉત્પન્ન થયો હતો. વિશ્વામિત્રે નશિષ્ઠની સત્તા નિર્ભળ કરવા ઉઘ્ર ઉદય આરંભ્યો. દાશરૂ તપ તપીતે તેઓએ પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને જોગદિ ચંદ્રવંશીય રાજાઓના યજ્ઞમાં ઋત્વિજનું કાર્ય કરવા માંડ્યું. તેઓના તપને પ્રભાવ ઝોટલો બધો હુધર્ષ હતો કે મુદાસ રાજાએ પણ પોતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની ઉપેક્ષા કરીને તેઓને અશ્વમેધયાગમાં અધ્યાર્શનું પદ આપ્યું. આ યજ્ઞમાં વસિષ્ઠના પુત્ર શકિત અને જન્મદગ્નિ પણ ઋત્વિજને તરીકે વરાયા હતા. વિશ્વામિત્ર જન્મથી ક્ષત્રિય હોવા છતાં પોતાના જ યજ્ઞમાને તેઓને મુખ્યપદ આપ્યું તેથી શકિતનું હૃદય ઢેપથી કષ્ટપિત થયું અને તેઓએ મંત્રબળથી વિશ્વામિત્રને અને તેઓના પુત્રોને નિર્વાક કરી નાંખ્યા. આ પ્રસંગે પોતાના બાણેજ જન્મદગ્નિએ તેઓને સાહાય્ય કરી અને વિશ્વામિત્ર તથા તેઓના પુત્રોને સરસ્વતી પુના પ્રાપ્ત થઈ. (ઋ. ૩-૫૩-૧૫ અને ૧૬). એ રીતે મોટા આડંબરથી આરંભાયેલો અશ્વમેધ યજ્ઞ તો નિર્વિધે સમાપ્ત થયો, પરંતુ વિશ્વામિત્રના અંતઃકરણમાં સગળી હોલો અગ્નિ તો એકદમ પ્રગટ થયો. યજ્ઞની પ્રાણીકૃતિ થતાની સાથે વિશ્વામિત્રે ચાર મંત્રો વડે વસિષ્ઠને ઉઘ્ર શાપ આપ્યો. (ઋ. ૩-૫૩-૨૧ થી ૨૪). તે મંત્રોમાં વિશ્વામિત્રે ઝોટલું બહુ બળ મૂક્યું કે-આજે પણ વસિષ્ઠ ગોત્રના બ્રાહ્મણો તે મંત્રોનો ઉચ્ચાર કરતા નથી. તેમ તેના એક અંશરનું પણ શ્રવણ કરવામાં પાતક સમજે છે. * આ પ્રમાણે બ્રહ્મવર્ચસ તે જ સર્વસ્વ નયનાના બ્રાહ્મણોના એ કુળો વચ્ચે કટી શયુતા ઉપરિચિત થઈ, પરંતુ ત્યાર પછી જ્યારે બન્ને અને વૃત્તઓનાં રાજ્યો ઉપર શત્રુ ગળઓ ચડી આવ્યા, ત્યારે મુદામે વિશ્વામિત્રને ત્યાગ કરી, ધરીથી વસિષ્ઠને પુરોહિતપણું આપ્યું. (ઋ. ૭-૩૩-૬). વસિષ્ઠએ પોતાના તપોબળથી તેઓનું રક્ષણ કર્યું અને દાશરાત્રયુદ્ધમાં તેઓની સંયુક્ત સેનાની સાથે જન્મને તેઓને મંપૂર્ણ વિજય

* શ્રીમદ્ બાગવત સ્કંધ ૯ આ. ૧૪ તથા કાટ્યાયન કૃત સર્વાનુક્રમણી.

x જૈનત્રયે બ્રાહ્મણ (૮-૧૮) તથા આશ્વાલાયન શ્રોત સૂત્ર (૭-૧૮)માં પણ તેને ગાધિનો ત્વ કહેલ છે. ગાધિના પિતાનું નામ કુશિક હતું.

* બૃહકુળ ૫૩ માં સૂક્તના ૧-૬૫-૧૬-૨૧ થી ૨૪ મંત્રો ઉપર સાયળાંઆર્શનું બાધ્ય. ૨૩માં મંત્રના બાધ્યમાં કહ્યું-છે કે-વિશ્વામિત્ર તપ કરતા હતા, ત્યથી તેઓને વસિષ્ઠના નોકરો માંથીને વસિષ્ઠ પાસે લઈ ગયા.

અપાળ્યો. તે ઉપરથી સમગ્રય છે કે અધ્યમેધયાગ પ્રસંગે વસિષ્ઠપુત્ર શકિતએ ચક્રાવેશ વર્તનથી નાગજ ઘટ્ટને સુદાસે વસિષ્ઠનો ત્યાગ કરીને વિશ્વામિત્રને પુરોહિતપણું આપ્યું હશે. (નિરુક્ત ૨-૨૪). પરંતુ વિશ્વામિત્રનો તે પ્રયત્ન અંત સુધી આવી શક્યો નહિ. દારાસ વિચહેતું મુખ્ય કારણ કદાચ દિવોદાસ અને તેના પુત્ર સુદાસનું વિજિત પ્રજાઓ સાથેનું અસહ્ય વર્તન હશે, છતાં વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રનો કલહ પણ અગત્યનું કારણ બન્યાં છે. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળના ૩૨ માં સૂક્તમાં રક્ષસોથી રક્ષણ થવાને માટે વસિષ્ઠજીએ મંત્રો કહ્યા છે. તે સૂક્તના ૧૦ માં મંત્રમાં સુદાસની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે સુદાસ પિતૃવનનો પુત્ર - હતો, એમ બૃહદેવતા (અ. ૫ શ્લો. ૨૪૫) માં કહ્યું છે. પરંતુ સાયણાચાર્યે તે સ્થળે સુદાસ શબ્દ સુદાસ રાજાનો વાચક નથી, પરંતુ સુદાસ એટલે સારું દાન આપનાર, એવો અર્થ કર્યો છે. તે મંત્રની દીક્રામાં * આગેમાં શાખ્યાયન અને તાંડક ઋષિઓનાં વચનો ઉપરથી સમગ્રય છે કે-વસિષ્ઠના પુત્ર શકિતને કોષ્ટએ જાણી નાંખવાથી, તે સૂક્ત કહેવાયું છે. તૈત્તીર્ય સંહિતા (૬-૪-૭-૧), પંચવિંશ બ્રાહ્મણ (૪-૭-૩) અને ઠેમિનીય બ્રાહ્મણ (૨-૩-૮૦)માં સુદાસે વસિષ્ઠના પુત્રને માર્યા અને વસિષ્ઠે તેનું શાસન કર્યું એવી કથા કહેવામાં આવી છે. રામાયણ (કિષ્કિન્દી અ. ૫૬) માં, મહાભારત આદિપર્વ (અ. ૧૭૫ થી ૧૮૨) માં અને પુરાણોમાં કદિવાકુ કૃષ્ણના રાજ સુદાસનું પુત્ર સુદાસ જેનું બીજું નામ કદમાપપાદ હતું, તેણે આવું અધમ કૃત્ય કર્યું હતું, વસિષ્ઠજીએ તેનું શાસન કર્યું હતું તથા શકિતના પુત્ર પરાશરે રક્ષસચાગ કર્યો હતો, તે કથા બહુ વિસ્તારથી કહેવામાં આવી છે. તે સુદાસને વૈદિક સુદાસ સાથે સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી. ઋગ્વેદની કોષ્ટ પણ ઋચામાંથી ભરતકુલોત્પન્ન સુદાસને વસિષ્ઠ સાથે શત્રુતા થઈ હતી, એવું એક પણ વચન નીકળતું નથી x વળી પુરાણોમાં સુદાસ કદમાપપાદના પિતામહનું નામ સર્વકામ આપ્યું છે, + ત્યારે વૈદિક સુદાસના પિતાનું નામ દિવોદાસ છે. તેથી સુદાસ કદમાપપાદનો પિતા સુદાસ તથા વૈદિક સુદાસ બૃહી બૃહી વ્યક્તિઓ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૪ સુદાસ રાજાનો અધ્યમેધયાગ તથા દિગ્વિજય યાત્રા.

કદવાકુ કૃષ્ણના સુદાસ કદમાપપાદના પિતા સુદાસને ભરતકુલોત્પન્ન પૈતૃવન સુદાસ માનવામાં એક બીજી પળ આપત્તિ આવે છે. સુદાસના આરંભના કાળમાં તથા છેવટના કાળમાં તેનું પુરોહિતપણું વસિષ્ઠ જ કરતા હતા. વચમાં અધ્યમેધ પ્રસંગે વિશ્વામિત્રને તે અધિકાર આપવામાં આળ્ષો હતા. તેથી તેના પુત્રના સમગ્રમાં વસિષ્ઠજી પુરોહિત હોવાથી અને વિશ્વામિત્ર શરીથી પુરોહિત થયા હોય, તો તેવી હકીકત વૈદિક સંહિતામાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી વસિષ્ઠ સાથે વૈદિક સુદાસના પુત્રને વૈધ હોવાનો સંભવ રહેતો નથી. વૈદિક સુદાસના પિતા દિવોદાસે ચક્રવર્તિપણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેથી તેના મૃત્યુ પછી ચક્રવર્તી રાજાને છાત્રે તેના આડંબરથી સુદાસ

* ઋ. ૭-૩૨-૧ ઉપરનું બાળ્ય.

x Vedic Index, Vol. II., p. 278.

+ Matsya Purana, Panini office ed., Vol. vii p. Lxxviii.

રાજ્યને રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ કરાવે. પ્રાચીન કાળમાં એવા નિયમ હતો કે જે રાજ્ય પોતાને અભિષેક માનતો હોય, તેણે દિગ્વિજય કરી અધ્યગેય થવું કરવો જોઈએ. પુરાણોમાં પણ જે રાજ્ય-ઓનાં નામો જોવામાં આવતાં નથી, તેના સંગમન દાખરે રાજ્યોને જે નીચે આપેલ કથાની અને પૃથ્વીના અંત સુધી દિગ્વિજય કર્યોની હપ્તકત જોતરેય આજ્ઞા (૮-૫-૭, ૮, ૯) માંથી મળી આવે છે. પરંતુ સુદક્ષિ ગાદીએ ખેડા કે તુરન યુદ્ધ માનિના અનાયોગે જરી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા. સરયુ નદીને તીરે અષોઢ્યાનો છંદિયાકુ કુળનો પુરુક્તસ રાજ્ય ગાજ્ય કરતો હતો, જેનું બીજું નામ કૃષ્ણ હતું અને જેની અવગ્રંથ ગિરિહિન હતી. (ક. ૪-૮૨, ૮, ૯). સંભવતઃ તેના રાજ્યની મર્યાદા સરયુ અને સરસ્વતી નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશ સુધી હતી. મગધેના એક મંત્ર (૧-૧૭૪-૨) થી જણાય છે કે તેને હરેના ગ્રસ્ત રાજ્યનું રાજ્ય દિમાધવની તણેડીમાં મસ્તવતીના મૂળની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર હતું. આ ગ્રસ્ત રાજ્ય પુરુક્તસને નાની હમરતો જણાવતે તેના રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યો. પુરુક્તસે પ્રશિય રાજ્યની ગાદીય મેળવીને, તેને પોતાના મુદ્દમાથી હાંટી કાઢ્યો. (ક. ૧-૧૧૨-૧) પરંતુ તે રાજ્ય એટલે જાણે બળવાન હતો કે એવા સ્વરૂપ પામવાથી ગાજ્યનાય તેવો ન હતો. દિશ્વીના મુદ્દાજ રાજ્ય પૃથ્વીના રાજ્ય શાલ્યુદિન ગોરીને એકથી વધારે વખત હરુતીને હાંટી કાઢ્યો હતો, જ્યાં શાલ્યુદિન કરી જરીને વધારે તે વધારે બળવાન સેના લઈને પાંચ આવ્યો હતો. તે સમયે પૃથ્વીના પ્રમાદથી તેની ઉમેશ્વરી કરી, જેનું પરિણામ પોતાના અને આખા દેશની અવગ્રંથના નાશમાં આવ્યું. પુરુક્તસ પૃથ્વીના જેવો વિદ્વામી અને પ્રમાદી ન હતો; તેણે શત્રુનું બળ બરાબર આંક્યું હતું, અને તેથી તેણે સરહદ ઉપર આવેલાં રાજ્યોના રાજ્યો સમક્ષ અને પુરુક્તસે સાથે એકસાંથી કરીને શત્રુઓના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ પ્રસંગે શુદ્ધને બહુ પરાક્રમ કર્યો; નોંધાયું છે; તેણે શત્રુઓને ઘાસતી જેમ કાપી નાંખ્યા અને જાણે રાજ્ય-ઓની મંચુક્ત મેનાઓએ શત્રુ રાજ્યના સરહદ ઉપર આવેલા સંગમન સાત કિશ્કાઓ તોડી નાંખ્યા. (ક. ૧-૧૩-૭ તથા ૫-૨૦ ૧૭) આ યુદ્ધમાં પુરુક્તસની સેનાનો બહુ મંહાર થયો હતો, એમ જણાય છે; કેમકે પુરુક્તસના પુત્ર તમસ્તુએ પોતે જ એક મંત્રમાં કહ્યું છે કે તેના પિતાને શત્રુઓએ કેદ પકડ્યો હતો. (ક. ૪-૪૨-૮). પુરુક્તસ કેદ પકડાયાથી સંયુક્ત રાજ્યોએ નિક્કસાર થઈ જામને વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય, એમ જણાયું નથી. પરંતુ ત્યાર પછીની જે હપ્તકત નોંધાય છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરુક્તસની જે સેના મળી હતી, તેને પુરુક્તસ કેદ પકડાયા પછી મર્યાદિઓના અનુગ્રહથી તસસ્તુ નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ તસસ્તુ ઉમ્મર લાયક થતાં સુધી પ્રકૃત સ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર થયાનું પણ જણાયું નથી. પરંતુ તે ઉમ્મર લાયક થયો કે તુરન તેણે પોતાના પિતાનું વૈધ વાજવાને માટે ઘાટ ઘડા માડ્યો. સુદક્ષિ અને પુરુક્ત

* યનો વિશ ઇન્દ્ર મૃધવાચઃ સત્ત યત્પુઃ શમિ શારદીકૃત્ ।

મળોરમો અતવધાણી યુને વૃત્ર પુલ્કુસાય મ્મ્યોઃ ॥

“હે ઇન્દ્ર! અનાયનાયા બોલનારાઓનો તે પરામવ કર્યો; શરદના સાત કિશ્કાઓ તોડી નાંખ્યા; નદીઓનાં પાણી ઝાંઝા કરી નાંખ્યા; અને વૃત્રને સુતાન પુરુક્તસને સરણ મોકલ્યો.” આ સ્થળે શરદ ગળતો અર્થ મગ્ધ રાજ્ય એવો સાધ્યુચાર્પે કર્યો છે. યુદ્ધથી પડિતા શારદી પુરોનો અર્થ શરદ મગ્ધમાં બચવાને માટે બંધિદા કિશ્કાઓ એવો અર્થ કરે છે. એ સંપત્તી હપ્તકત

સાથે પ્રથમથીજ મેલી હતી, તદુપરાંત અલ્પરાશ્વ નીત્યહવની સાથે તેણે નવીન સંધિ કરી. યોગ્ય સમય જોઈને તે સમગ્ર રાજ્યોની પ્રગંઠ મેના સરદના પ્રદેશમાં ઉતરી પડી. તે પ્રસંગે સરદ રાજ્યે પણ દારૂ મુદ્દ કર્યું નહોતું. સરદની સરદ ઉપરના સત્તા કિશોરો તો મુદ્દતો તોડી નાંખ્યા હતા, પરંતુ તેની સાર્વભૌમિક આસપાસના બીજા કિશોરોના આ સંયુક્ત મેનાએ નાસા કરી નાંખ્યો. (ક. ૧-૧૮-૩ તથા ૧-૧૧૨-૧૪). સુદાસ રાજ્યએ આ વિગ્રહમાં વિજય મેળવ્યા પછી અશ્વમેધ યજ્ઞનો આરંભ કર્યો. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ આ યજ્ઞનું વર્ણન ખરૂં ગવિષ્ઠ પાણીમાં કર્યું છે (ક. ૭-૫૩). તેઓએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે-તે સમયે સુદાસ રાજ્યનો આખો દેશ ઉપર ઐરક્ષો ગમે દુરાધાર્ય પ્રતાપ તપનો હતો કે અશ્વમેધના અશ્વને બાંધવાની કાઈ પણ રાજ્યએ દિનમન કરી ન હતી. અશ્વનું રક્ત્ય કરવાને સુદાસ રાજ્ય અને પોતાના આંધરો સહિત વિશ્વામિત્ર પણ સાથે જ હતા. વિશ્વામિત્રે આ પ્રસંગે કર્યું છે કે—

“તે દુશ્શિક યજ્ઞિના પુત્રો ! રાજા યાએ, સાવધાન યાએ! સુદાસ રાજ્યના અશ્વને દિગ્વિજયની યાત્રા માટે છોડી મૂકા ! (અર્થ રાખશે માં) હૃન્દરે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાંથી ગમેનો નાસા કર્યો છે. નિઃસંશય, સુદાસ રાજ્ય પૂરની આનંદપૂર્ણ વિજય મેળવશે અશ્વમેધ પણ કરશે.”

“જે પૂરની ઉપર તેમ આકાશમાં પણ હૃન્દરેવને પ્રસન્ન કર્યો છે. અસ્તરૂની નિષિદ્ધ યજ્ઞનું વિશ્વામિત્રની મંત્ર શક્તિ સદૈવ રક્ત્ય કરવાને સમર્થ છે.”*

દુશ્શિક પુત્રોએ અશ્વને છૂટા મુક્યો. પ્રથમ અશ્વ પૂર્વ દિશા તરફ ચાલ્યો. છેક પૂર્વમાં કિશ્કિદેશ (અર્વાચીન મગધદેશ)માં અશ્વર્ચનો પ્રમગંધ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો, ત્યાં અશ્વ ગળ પોહ્યો. સુદાસે તે રાજ્યને હરાવીને તેની અનાર્થ પ્રજાની સમગ્રી સંપત્તિ લૂટી લીધી. (ક. ૩-૫૩-૧૪). ત્યાંથી પાછાં વળતાં માર્ગમાં જે જે રાજ્યો આવતાં ગયાં, તે રાજ્યોનાં રાજ્યો પાસેથી અશ્વની ઉપરાવતાં ઉપરાવતાં અશ્વમેધનો અશ્વ વિપાસા (બીપાસ) અને સારદ (સતસર) નદીઓના સંગમ ઉપર આવીને અટક્યો. ‘પરંતુના દિશાગમ્યથી ઉજળતી સમુદ્રને બેંચવાની ઉત્કંઠાથી તે એ સરિતાઓ સરતમાં જાણે દોડતી ન હોય, તેમ છુટી ગયેલી પોડીઓની પેઠે અથવા વાજીને બેટવાને હીસાને કરતી દોડી જતી ગાયોની પેઠે પોતાના દુધ જેવા જળ પ્રવાહને વેહેવરાવતાં ધસી જતી હતી.’ (ક. ૩-૩૩-૧). સામાન્ય મુસાફરોને કિતરવાને માટે નદીના કાંઠા ઉપરના ચાંબસાઓ સાથે દોરડાં બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. તે દોરડાં પોળાને મનુષ્યો તરીકે તે નદીઓ ઉતરતા હતા. (ક. ૩-૩૩-૧૪). પરંતુ આખી મેના અને તેની સામગ્રીને તે રીતે સામે પાર લઈ જવાનું શક્ય ન હતું. વિશ્વામિત્ર ઋષિએ પોતાના તપોબળથી તે નદીઓને પ્રસન્ન કરવાને મંત્રો પ્રાપ્ત કર્યા. તે મંત્રોના બળથી તેઓએ તે જન્મે નદીઓને પ્રસન્ન કરી. પાછળના ઇન્દિરામાં દેવતામાં આવ્યું છે, તે મુજબ વસુદેવ તુરતના જન્મેલા શ્રી કુષ્ઠ ભગવાનને મયુરામાંથી ગોફલ લઈ જતા હતા, ત્યારે જ્યેમ યમુના નદીએ મોર્ગ આપ્યો હતો, તેમ આ પ્રસંગે

* ઉપ પ્રેત કુશિકાશ્વેતયધ્યમ અશ્વશયે પ્રમુદ્ધત સુદાસઃ ।

રાજા કુષ્ઠ જર્જનત્ પ્રાગપામુદક અથા યજ્ઞાને વર આપ્તિવ્યાઃ ॥

ય દમે રાંદસી ઉમે અહમિન્દ્ર પતુષ્ઠયમ્ ।

વિશ્વામિત્રસ્ય રક્ષતિ મ્મદ્યેદ મારત્તં જનમ્ ॥

ક. ૩-૫૩-૧૧ અને ૧૨

વિશ્વામિત્રની પ્રાર્થનાથી વિપાસા અને શતદુએ સુદાસની સેનાને માર્ગ આપ્યો, અને આખી સેના નિર્વિદ્ધે સામે દાડે-ગાડે (ઋ. ૩-૩૩-૧૨). વેદિક ધનિયાના કર્તા રાજાજીન લખે છે કે ભરતો આ નદીઓ ઉતરી શક્યા ન હતા, પરંતુ વૃત્તુઓ સામે પાસથી ઉતરી આવ્યા અને ભરતોને હરાવ્યા.* દાશરાત્ર યુદ્ધની સાથે આ હકીકત મેળવી દીધાથી, ઉપર્યુક્ત ૧૨ મા મંત્રમાં દહેલી હકીકતથી તેની વિરૂદ્ધ દૃષ્ટતા કરવાની તેઓને જરૂર પડી છે. વસ્તુના અશ્વમેધના દિગ્વિજય સાથે દાશરાત્ર યુદ્ધને કંઈ સંબંધ નથી, અને સુદાસનો યત્ન કંઈ પણ વિદ્ધ ઉપરિચિત થયા વિના સમાપ્ત થયો હતો, એમ વિશ્વામિત્ર ઋષિએ યજ્ઞની સમાપ્તિએ રાજા પાસેથી મળેલી વિપુલ દાન દક્ષિણાનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. (ઋ. ૩-૫૩-૧૭ થી ૨૦).
(અપૂર્ણ)

માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા

કવિકુલની ભૂલ.

“એ કોણુ દુરો છે ?”

“કૌકિલ”

“નર કે માદા ?”

“માદા” કવિકુલ અને કૌકિલ સંપ્રદાયે કહ્યું

“નર.” ભૂલ ભાગનારે જણાવ્યું.

વાંચનાર ! કહો ભક્ષા, “કૌકિલ”મા કોણુ દુરો છે ? નર કે માદા ? કાતા કુળન સૂત્રાં છે ? કવિકુલ અને કૌકિલ સંપ્રદાય કહે છે કે “માદા દુરો છે” પણ કુળના નો “નર” છે.

“મેના” — “મેના લાય.” એને જના જનાં મહેને મધુરો રાજકંકર મૂળાપો. આનું તે કોણુ જોક્ષનું હશે ? હજ્યાર સુમધુર અને સુરપદ્મ હનો છાં એ માનવવાણી નો ન હોય એમ લાગનું હતું. દુત્તલક ડાળવા નપાસ કરી નો નટકમા એક કાવર જેવડું અને કોયલ જેવા કાળા રંગનું “હાનું” પક્ષી પિંજરમાં કસોક્ષનું હતું અને તેના એ રાજકંકર હના પૂજાં જણાયું કે ને “મેના” હતી. “શુ” મેના ? મેના આવી હોય ! પાપટ નો ખાસો મહેને લીલા રંગનો હોય છે. એને તેની જી મેના કાળા હોય એ કેમ મંજરે ?

ખરેખર ! યાગીએ તપાસે કરી પણ ખૂબકણા કવિઓ અને કથાવિદોએ કથાયે એમ કહેનું ન બાળ્યું કે મેના અને પાપટ એ જ જૂરૂ. “મેના એ પાપટની જી” ન્યાં જેકે ત્યાં એવાજ ખૂબકણા બ્રામક હોય નજરે પડતા

“મારે ખરું શું ?” મેના અને પાપટ એ જ સામાન્ય કે વિગતીય ?

મિત્ર મહુરો એ ચર્ચા ગંગેર ચર્ચા અને એના મન્યનશા એ x સાકંદની સહાય કંઈકી. કંદાર સહાયે એમ નવનીત તાંબા કે—

“મેના અને પાપટ મિન-મિન માતેનાં બૂલકણા કવિઓ અને કથાવિદોની એ જ બ્રામક ભૂલ હતી.

પિયે પારસ

૫ વ્યાજ્ઞ ૧૯૨૦

નાગર. ઇ. પટેલ.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યની એક પરમ ભાવના.

(ગતિક પૃ. ૧૪૯ થી ચાલુ)

કામ અને પ્રેમને એક સમય એક પૃષ્ઠની એ બાજુઓ કહેવામાં આવી હતી.—એકજ વસ્તુની ડાબી-જમણી બાજુઓ કહેવામાં આવી હતી. પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તો ઉભય ભિન્ન જ છે. અસવ ને સવ, તમસ અને જ્યોતિઃ, મૃત્યુ અને અમૃતત્વ જેટલાં જ ઉભય ભિન્ન છે. ઉત્તરદ્રુવ અને દક્ષિણદ્રુવ સમાં કિમય વચમાં અંતર છે. કામ શું ? અને પ્રેમ શું ? કામની ખાતર પ્રેમ—અને પ્રેમની ખાતર, જ પ્રેમઃ એ કિમય શું છે ? તેની યાદિક તુલના મીરીસ ઇલીઝાબેથ આફ્રેનિંગના Sonnets from the Portuguese માંથી આ નીચે પ્રમાણે મળી આવશે:—

If thou must love me, let it be for naught
Except for love's sake only. Do not say
- ' I love her for her smile...her look...her way
Of speaking gently...for a trick of thought
That falls in well with mine, and certes brought
A sense of pleasant ease on such a day'—
For these things in themselves, Beloved, may
Be changed, or change for thee,—and love, so wrought,
May be unwrought so. Neither love me for
Thine own dear pity's wiping my cheeks dry,—
A creature might forget to weep, who bore
Thy comfort long, and lose thy love thereby !
But love me for love's sake, that evermore
Thou mayst love on, through love's eternity

કામ અને પ્રેમ ઉભય વચ્ચેનો અંતર આ પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે પ્રેમમય નૈષ્ઠિક અક્ષયચર્ચની ભાવના જે રા. નંદાનાલાલે શુદ્ધ છે તે કેવળ સવ, જ્યોતિને અમૃતમ્ પ્રતિ જ વળતી હોઈ, કેવળ આત્માના જ ભાવો બહી રહે છેઃ આત્માનાજ અનન્ય સત્ય સૌંદર્ય ને સારપ પર જ અવલોકે છેઃ મીરીસ આફ્રેનિંગ પ્રેમની પૃથક્કરણ કરતાં લખે છેઃ

How do I love thee? Let me count the ways.
I love thee to the depth and breadth and height
My soul can reach, when feeling out of sight
For the ends of Being and ideal Gate,
I love thee freely, as men strive for Right
I love thee purely, as they turn from praise
I love thee with a love, I seemed to lose
With my lost saints—I love thee with the breadth,
Smiles, tears, of all my life!—and if God choose,
I shall but love thee better after death.

કવિ ન્હાનાસાથ જવાને મુખે આથી પણ કૃત્યતર, શુદ્ધતર વાણી ઘોષાવે છે:—

પરે છે ચન્દ ઉપર સૂર્યના તેજ,

ને ચંદ્રિકા પ્રકાશે છે પૂરણુજ્યોત

એવા હૃદય તેજ પ્રકટયા મહારામાં,

ને જગન્મેષા મહારા પ્રહારજનમ.

નિત્ય નિત્ય વૃદ્ધિ ને વિકાસ બંધો અનસ્ત અને અકાશ્ય આ પતિપત્નીના પ્રહારજનમ Marie Corelli ના Life Everlasting મા વર્ણવાયો છે જ્યાં અનંત યૌવન, અનંત હૃદય, અનંત શિવત્વમતી હૃદય કમ્પતી દે છે-લે છે: ને જગદુદ્ધારણું કાર્ય કરે છે-જ્યાં અને જ્યાં ત સમુ જ 'હું' અને રોન્ગેરીસનું એક યુગલ નવો આત્માના જ પ્રકાર પર અવલંબણું યુગલ ત્યાં આલેખાયું છે. અને આજના ભાવ ભણતું ચિત્રાયું છે.

પ્રેમમય નૈમિષિક પ્રભસંધ્યમાંથી હવા આપણે ના. કવિએ આકેશ સંસારલક્ષ્ય પ્રતિ દર્શિ કરીએ. કાશીરાજ અને ગેવતી કાશીના વીર અને પ્રભાણુ કન્યા-દેયાની વીણાએ વે છે-દે છે અને ગાય છે:—

તું જગમેષન,

કે રસસૌભાગ;

દિલને વચ્ચા દરિયે:

દેયાની સૈયા!

વેણુ લક્ષ્મી ને દક્ષિ.

તું નર નાગર,

હું રસ સાગર,

મરતી ગધે ભરીયે: વિગેરે વિગેરે

પ્રેમનું પ્રવાન' ઉગતું ઉભયને જણાય છે: અને પરમ સ્નેહના માંભ પ્રકાશ પ્રકટના પ્રિય છે.

વિયુ! ઉતરી એ રાત!

વિયુ! ઉતરી એ રાત!

સરજે નયે છે દિવે-દેહમાં વે.

દિલે ને દંદે—પ્રથમ આત્મામાં ને પછીથી દેહમાં ‘સ્નેહસૂરજો’ તપે છે:—પ્રથમ આત્માનાં અને પછીથી શરીરનાં સંવનન અને પરિશીલન યોગ્ય છે; અને આ ‘સનન ક્રમ’ના પ્રાણ વિદાસનું ‘વ્રત’ બને છે; ‘સ્વર્ગપંથનું’ પમથીયું બને છે; ક્રમ આ રીતે જ ‘પ્રભુનામાં પગલાં’ મારે છે.

હિનિયાનાં કેટલાંક કુલનામી કુલ જોવાં ચેતનનષ્ટ લગનનામી લક્ષ કરતાં તો કવિ લખે છે તેમ “સરસ્વતીએ કામારદીક્ષા સ્વીકારી, ને નારદજીએ ‘બ્રહ્મચર્ય’ ને યોગ લીધાં: કું’ કું’ એમ કામારને સેવશે.”

મતું બગવાને કહી ગયા છે કે:

કન્યાને ય આજીવન કુમારી રહેવા દેને,

પણ ન વરાવશે કો અવગુણીઆ સાથી સંગે.

ને ન્હાનાલાલે પુત્રો મારે ઉમેયું’ કે:

કુમારા રહી બીજા જેવા યુગમે,

પણ આત્મા ન આસહાદે

એવાં લગનપ્રત મા કરશે.

યુગસાતનો કવિ યુગસાતના લગનની અવકિયાનો આવો રસસુન્દર, પ્રગજીવનનો પોષક એવો પ્રતિકાર લખે અને તે દ્વારા યુગસાતનાં કુમારકુમારીકાઓને સદૃષ્ટ અને બળવતર રથજી—દેશ કાર્યમાં નિમગ્ન કરે—વગતને દીધેલ દેહવતું રમણ કરાવે—એ કાંઈ એણું શ્રેયકર ન કહેવાય.

બોડી લખેશે આમ અટકાવાય એટલું જ નહિ, પરંતુ ચેતનનષ્ટ બાળકનામી બાળકોનો સમૂહ હિન્દ પાટ થતો તે સદ અટકાવાય ને સુસંતતી શાસ્ત્રની સિદ્ધિ સાધી ‘પ્રભુસારીનો પસારો’ નષ્ટ થયે પ્રગમણ ‘નવપદ્મવતી’નાં શ્લાણું શ્લાઈ રહે.

આ જ કવિની છેલ્લી ‘એ સગવડવૂતી વાનાં’ દ્વારા નીચેનાં સંસારસમુદ્ધ વાસે યોગયા:—

“નૈદિક ‘બ્રહ્મચારી’ કે ‘બ્રહ્મચારિણી’ પૃથ્વીને પગથાર બ્રહ્મવેલીનાં બ્રહ્મકુલમાં છે.”

રમણસંગી પ્રેમવનિયાં વિધુર કે વિધવા સંસારના અધોર મહાવનમાં સ્નેહનાં સન્નગન છે.

પણ સંનેગમગાહારના વિધવા ને કુમારી નવપદ્મવતીઓ તો પસન્તપૂર્ણિમાની ધન્ય ચન્દ્રિકામાં પ્રકટલી લોગીઓની જગાવાઓ બાસે છે, અણપૂર્ણ કોઠની ચિતઓ લાગે છે.”

યુગસાત આ રીતે આજ હંદમાં કેટલાંક વર્ગોની નિઃ સાહિત્યમાં લગનમાવની વિશુદ્ધતાના મંત્રો કુંડી રહેલ છે. કેટલુંક રથજી ધર્મ ને ધૈર્યના ગ્રહન લગનમાં બંધિનનાં હિરણ્ય પ્રકાસે છે. ને સુરી તત્વગાનની વિચારણાનું વદન ચતું પ્રલસ થાય છે. બાણાદકરનું ‘નાયનું’ દાન્ય તેની પ્રતીતિ કરાવે છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ મણિલાલની આખી ય આત્મનિનનન એવા જ સુરી બાવતર અંકિત થયેલ છે:—

Here with a Loaf of Bread beneath the bough.

A flask of wine, a Book of Verse—and Thou

Beside me singing in the wilderness.—

And wilderness is Paradise enow.

ઓખાર ગાધ્યામની રૂપાણ્યતમાંથી ઉપજા સુરીભાવ સમું આ ગીતે જાણ્યા વિના નહિ રહે -
 દિલદારના દર્શન વિના બીજું મને ગમતું નથી.
 પુતલી પડે નેત્રદીકમાં બેઠા વિના ગમેતું નથી.
 મુખ-ચંદ્ર ઓપે અગદળી ઝરતું સુધા બ્યાંથી વહી,
 તે મુજ અદાર ગરિબને પીધા વિના ગમતું નથી.

પ્રતિ રાત્રિભર તુજ આનિતમાં પોકારે બાધ હોડા કરે,
 ગમતું નથી, ગમતું નથી, આખું જગત્ ગમતું નથી.

હાનાલાલની 'સ્મરણોત્ત' આટલા જ દિલર અને ઉમદા સુરી ભાવની પ્રેરણા પામ છે:-

અહો ! વિશ્વના દાર ખુશ્માં-કિશ્વ્યા:

અહો ! અપધન ને બલ્યોગ મળ્યાં:

અહો ! લોચન લોચન માહિ દલ્યા.

સ્મરણોત્ત નિહાળી નમું 'હું' નમું:

દુગળાણી પ્રારબ્ધ લેખ લખ્યો:

ક'ઈ પ્રેમીએ પ્રેમપથી પડ્યો:

અને આત્માએ આત્મનને ઓળખ્યો:

સ્મરણોત્ત નિહાળી નમું 'હું' નમું:

સ્વીડનબોર્ગના 'Conjugate Love' ના કેટલાક ભાગતું ગ. કાન્તે કેટલોકે વર્ગ પૂર્વે
 ભાષાનર કૃષ્ણ પછી તો-અને તેમાં પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની મનપ્રમત્ત પ્રેરણાઓ સંયોજનમાં
 પછી તો-યુગરૂપના નવી સાહિત્યને એ દિશામાં નિજ પુરાણ ભાવ નના દ્રષ્ટિકોણ પડે ઉદ્ભવ-
 વામાં જરૂર સ્કાય મળી છે: એટલે મુંચી કે એ લક્ષ્મીની ઉત્તરવત્તા આ લોક ચીરી કેટલાક
 કવિઓએ તો પરલોકવાસીનાં સ્વેદસ્મરણમાં ય સતેજ છોડી છે. છંદાકના કવિઓ બેદગર બેદન
 પો અને કેની ગેલીઅન રેઝેડીના એ કાવ્યો-The Rapture and The Blessed Dittan-
 rો તેમાં જ શુદ્ધિને પશુ એ અશુભ કાવ્યો ઉપમળ્યા છે: તેતું સ્વવિધાન અર્થે અસર
 કરી રચા વિના નથી રહ્યું. 'તુ મહ' નુ ગ. સમગ્રનાઈતું ગીત નથા ગ. કવિના કેટલાક કાવ્યો
 ભાગ દશામાંતું 'અસન વેળા' એ જ સત્ય મા-દર્શન ને સારપમર્થુ કલાગિત આંદો રહે છે.
 ગ. કાન્તનાં અનેક સ્મરણ ગીતોમાંથી આ એક સ્મરણ પશુ એજ પ્રમા પ્રકારો છે.

આકાશે એની એ તારા:

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા:

નરણ નિગા એની એ.

દારા કયા છે એની એ ?

* * *

હે બ્યાં છે સ્વામીની દારા:

સ્વર્ગેલી જ્યોત્સ્નાની ધારા:

નહિ જ નિશા બ્યાં આવે,

દારા ત્યાં છે એની એ.

જો પુષ્પનાં દળ ખોલીને સ્થૂલને રસમય કરેઃ
અધિકારી તે મધુમદિકા એ મધુ તણી પહેલી કરેઃ

અનન્ય સદ્વર્ત્ત અને કર્યાણી અનેરી સંલગ્નતા સિવાય આવી પંક્તિઓ બાળેજ પ્રકટીસકે!

—અને વયમાં ટૂંક પણ રસિકતામાં યુવાન એવા એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરે તો સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી દ્વારા ય નિજ સ્વપ્રત્તા અર્પણ બાવો આવી મનોહર શૈલીમાં વ્યક્ત કીધા છેઃ—

શમયિત્વાસ્ય વિષમયી—

મૃતસ્ય મયસ્ય સત્તયૈવ વિષમ ।

સિદ્ધચન્ત્યૌ સુસુધયે—

દમર્વતે ગૌરિ તે પ્રીત્યાઃ ॥ ૧ ॥

ત્વમસ્મિ શરીરં સુન્દરિ

સંસારે મે પ્રિયે યશોવિશે ।

તસ્માદ્ યશઃ શરીરં

યદિદં તમ તત્ત્વા સ્તુતરામ ॥ ૨ ॥

I love in thee, who art as dear
To me as learning and good name,
soul of my soul ! Do thou for ever
Live in my body of fair fame.

આ સાથે રોહની સકળે બાવનાનું તત્ત્વચર્ચાપણું કવિ ન્હાનાભાતે એમની 'કલ્પના' અર્પણ
ગીતમાં સુમધુર રીતે યોજાયુંઃ—

‘પ્રિય, પ્રિય’ બાલે ન શું પવેશે

કરુણામે મળતી ઘટા વહશે ?

અને આખા ય ‘તાજમહેલ’ ના રમણિય બાવ વદતા કાવ્યમાં સમસ્ત ‘પ્રેમશાશી’ ને
પૂર્ણિઓ. નિત્ય લગ્નની વીરહાક વગાડી ‘શોનદર્શ’ ને રોહ અછા ‘મૃયુધી’ એમ ગાયુંઃ એની
પહેલી આર લીટીઓ તો જરૂર વર્તમાન સુવર્ણની બાવનામાં કાવ્ય ગીતરસની પ્રતીતિ દર્શાવ
વિના નરિશ રહેઃ—

આ એક શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?

કે ભરમશાશી પિયુ પ્રેમ ભસનો ?

આ તાજ શું એ મુગનાજનો ? સખે ?

કે રોહના પંખીની વાસપેષિ એ ?

વળી

પ્રેમની કવિતારેડા કે એ જાહોજાહીનો ?

શોનદર્શનો ? કણનો ? કે તાજ આ મુગનાજનો ?

×

પુર્ણિમા કેરી વ્યોત્સનામાં વ્યોત્સના પુર્ણ થી તમે !

દુષ્ટપત્નીપ્રેમની નિત્યે પુર્ણિમા તપને જ તોઃ

આ પંક્તિઓ પણ અનન્ય દામ્પત્ય જીવનની સાખ પડે છે.

શેલીની 'Love's, Philosophy' માં ગવણેલ આવો મૂર્તિ ગુજરાતના કવિઓની ય રમ શિવસુરી ઓછી દીપતી નથી—

કુવડને નસન ચૂને છે,
પરાગને અનિલ ગુગળ કે છે,
તો પ્રીતમ પ્રિયને—

'મહારો કંથ' અને 'કંથ-કોકામણી' x નામક એ કાવ્યો સુકોમળ દામ્પત્યમાનું દર્શન કરાવે છે:—

આજે સાહેલી ! મહારે અજવાળા ઉગીઆ:

કાવ્યો આયુષ્યનો આનંદ મુખધારે મરકલડે ?

કીધી અમર અને અમૃત પાદને,

વરસ્યો રસીકો રસઅન્દ.

ટરીકે વસન્તગીત કીટીની કોકીલા,

રોલે બ્રહ્મિના હિ ડોલ:

હેવાને આખ એવા કમકે છ વીજળી

પ્રકટે છ પ્રેમના પંથ

પૃથ્વીની પ્રભુનામા પ્રભુશો પ્રકાશતો:

જે, જે, સાહેલી ! મહારો કંથ

પરેખર—

કરની, મુણની ન ગમે કહોને ?

રમની કે રસિકોની વાતડી ?

પરંતુ હવે આપણે વિરમયુ:—ગુજરાતના વર્તમાન સાહિત્યની 'લગનભાવના' પણ એક પરમ ઓજસ્વિની ભાવના છે. અને એ ભાવનાનું વર્તનમાં રૂપાન્તર થયે, રસકરંબકયતા આવે. ઝીણમે, અન્યોન્યના પ્રાણુપરાગને વિનિમય થયે, ટુંકામાં એ ભાવનાનું યથેચ્છ પાલન થયે, વડક, ગુજરાત ગરીબના સ્વાસ્થ્ય, મનનાં શુદ્ધિઆવેશ, હૃદયના પ્રેમઆદાય અને આત્માનાં શ્રદ્ધાપદ્ધ ઝીલી રક્ષે એ નિર્ણય છે. હિન્દ તે ગુજરાતની પ્રજાના યુક્તચામૃતના આ જીવનમાં તો લગન-ભાવની શુદ્ધિ જ તેને વિશેષ લાભપ્રદ છે, અને ગુજરાતના કવિગણોએ પ્રભોધિતી એ શુદ્ધિ ગુજરાત સારી ય બોમ શીખતો, રસો, જોગો અને સેવો એવા અભિલાષ દાખવી વિરમયુ દલિત ગણુ છું.

મંલુલાલ જમનાદાસ દયે.

x કામાં તો ગસ

અમદાવાદ છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કાર્ય મંચ ન રહેવાથી વળનારો શ્રેષ્ઠ નિર્ણય.

શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

(એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર)

લખનાર: 'વિનોદકાન્ત.'

શાન્તમૂર્તિ શાન્તિપ્રસાદ મહેતા-મ્હારા અંગત મિત્ર થાય. અમારા બંનેના સ્વભાવમાં તો ઉત્તર દક્ષિણનો તફાવત: મ્હારો સ્વભાવ આક્રોશ ને ધાંધલીઓ; શાન્તિપ્રસાદનો દરેક અને ધૈર્યવાન. આમ હોવા છતાં અમારાં હૃદય વચ્ચે કાંઈ અદ્ભુત આકર્ષણ હતું, અને જગત્માં એવી મૈત્રીઓ થોડી જ હશે એમ બધા કહેના. વળી, મ્હારા ઉતાવળીઆ સ્વભાવ પર શાન્તિપ્રસાદ અંકુશરૂપે પણ હતા, અને એક વાર મ્હને આત્મહત્યાના ઘોર પાપમાંથી બચાવ્યો હતો.

અમે બંને કોલેજમાં હતા ત્યારથી જ અમારી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ હતો—અને અહિં પણ, મ્હને સુધારનાર તરીકે શાન્તિપ્રસાદનો હું ધણો જ ઋણી છું. મ્હારી ટેવ પ્રમાણે હું તો પ્રેક્ષકોના શ્લોકો ગમે તેવી ટીકા કરતો; તેમની હપજબની મસ્કરી કરતો; તેમની બોલવાની રીતના ચાળા પાડતો; શ્લાઘા પ્રેક્ષકોને તો કાંઈ જ આવડતું નથી, એવાને અહિં રાખ્યા કેણે? એમ કહેતો; અને કેટલીક વાર તો, 'પ્રેક્ષક અમુક મિત્ર તમુક સાથે પગથી તે માથા સુધી પ્રેમમાં છે' એવું એવું નિર્લજ્જ ભાવણ કરતો. આવે વખતે મ્હારા શાન્તમૂર્તિ મિત્ર મ્હને ધીરો હપજો આપીને કહેના કે એવાં અવિચારી અને ઉજ્જવલ વચનોના ઉચ્ચારથી હું વાતાવરણને દુષ્ક્રિય કરું છું અને મ્હારા અમુક આત્માને હેડો પાડું છું. એ દુષ્ટ ટેવોના સમૂળનો નાશ કરીને શાન્ત યુતિની ખીલવણી માટે તેઓ પોતાના માનીતા ગંભીર તત્ત્વચિન્તકોનાં—પ્લેટો, ગેર, એમર્સન ઇત્યાદિનાં—પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવાની મ્હને "મજબૂત બંધામણ" કરતા. હું એ મહાઅધ્યાત્મિક વાંચના માંડતો અને ત્રણેક પાનાં વાંચીને લેને ટેબલ પર પછાડતો.

આ પ્રકારની ઉદ્યમપ્રિયતા અને અભ્યાસશીલતાને લીધે હું પહેલે જ વર્ષે બી. એ. થઈ શક્યો નહિ, પણ શાન્તિપ્રસાદ તો થઈ ગયા. શાશું માણસો જેને "પ્રત્યાપ" કહે એવું મ્હે દુષ્ક્રિયા આલેશમાં બોલવા માંડ્યું: "એ બીલકલ 'રિપરિટ' વિનાનો માણસ પાસ થઈને લોકોની વાદવાદ મેળવે, ને મ્હારા જેવા 'રિપરિટ'થી ઉભરાતા વિદ્યાર્થીને જગત આગળ નીચું જોઈને ચાલવું પડે. એ તે શું કહેવાય? ધીર અન્યાયી છે એમ કહેવામાં હવે પાપ શાનું? શું લેની એકલાની જ મહેનત ને મ્હારી નહિ?" (મ્હારી આ 'મહેનત' તો એવી કે આખ્યાં એ વર્ષ ટેનિસની મ્હજબમાં ને મિજબાના સેવનમાં કહાડેલાં; પણ તેથી શું થયું? મ્હે મહેનત કરેલી એ ચોક્કસ).

મ્હારી નિષ્ક્રિયાથી હું બહુ જ નાસીપાસ થયો અને નિરાશાથી દાગલે દેવે ચાલ્યા બગલ તરફ—સોમંસ ખરીદવા. ઢોણ બાજુ કયા દુષ્ટ દેવે ને વખતે શાન્તિપ્રસાદને પણ તે જ રસ્તે મોકલ્યા. હું તો આહું જોઈને ચાલ્યો જતો હતો કેમકે એ જાણે તો મ્હને અટકાવે એ હું સારી પેઠે સમજતો હતો. પણ તેમની શાન્ત ને સ્વસ્થ દષ્ટિ રસ્તાના પૂછેપૂછાનું અવરોધન કરી રહેલી

એટલે તેમણે મૂકેને દોડો અને હું દર-મનું ત્યાર પહેલાં તો, પોતાની રાજની ધીરી ચાલ એટલી તાર વેગળી કરીને, મૂકેને પકડી પાડ્યો અને હું છટકતો હતો તે કાંઈક નીચ હેતુથી જ હોયું' જોઈએ એમ શક પડવાથી, મહારી ગમે તેવી નામરજી છતાં એ ખરી વાત મહારે મહોએ કમળ કરાવી.

“અરરર! વિનોદ, એવું પાપ?” મહારા બાંગ્લાદેશના ઘણા યોડી વારે સમગ્રતા (કેમકે તેમની સમગ્રશક્તિ પણ જંગ શાન્ત છે) એટલે તેણે મહારે હાથ ઝાલીને કહ્યું.

“શાન્તિપ્રસાદ, જ્યાં યો, જ્યાં યો મૂકે” હાથ છોડવામાં હું બોલ્યો, મહારે જીવનરજ હવે ઝરઝર થઈ રહેશે ત્યારે હમણાંથી જ ઝેર પીને તેનો અન્ત આપ્યો શો જોડો? હું જીવો જ નહોતો એમ માની લેતો.”

“અરે પણ એમ તે હોય?” મહારે હાથ હવે બેવડા જંતરથી પકડતા તેણે કહ્યું. “આયુ” પાપ કયાઈ થાય.....?”

“શા મારે ન થાય? રાજ થાય છે—મુજબની છાપા વાંચો”

“અરે છાપાં શું વાંચે? આત્મહત્યાસને તો સાત સાત વાર મુંઝી છોડતો અહાર મળે છે. અને આ અમોઘો માનવ જન્મ કેટલે બલે કેમ મળે છે તેનું કાઈ બાન છે તમને બધાને? નાહકના નરકપાસ શોધવા શીદ નીકળો છો?” ત્યાર પછી ક્રિસ્તી અને ધર્મશાસનો કેટલોક બોધ મૂકેને આપ્યો, અને ડાન્ડેને સ્મરાવે તેણું નરકયાનનાનું બોલતાદક વર્ણન કરી બતાવ્યું, અને મહારી કનેથી વચન લીધું કે આપવાતનો વિચાર જ છોડી દેવો.

એ પોતાને રસ્તે પડ્યા એટલે મહારા હૃદયમાનો સેવાન કરીને જાણ થયો; “આ તે શું હસ્થિદંતો જન્મનો છે કે આપેમાં વચનો પાળ્યાં જ જોઈએ? નહિ, હું નહીં આત્મહત્યા કરવાનો. અને શાન્તિપ્રસાદને શું? મૂકેને મહોની શીખામણ આપવામાં એનું શું ગયું? એને કાઈ છે ખોટા? મહેવથી પાસ થઈને નરકરે જવે ફરે છે. કાલ સવારે નોકરી મળશે પચાસ પોણાસોની, એટલે એનું જીવન તો ધન્ય ધન્ય થઈ રહેતો. ને મહારે હજી એના એ યોયાં હૃદયલાવનાં—એનો એ માથું ખાનો એકન, એનો એ ધડાકા કરતો કાલોઈક, એનો એ ખન ચિનરતો શેફરપીઅર! આ તે કાંઈ કિલ્લો છે?”

વિચારમાળાના મણકા આમ પરાવનો પરાવનો હું મરિન લાઈન્સના દરિયા પાસે આવી પહોંચ્યો. જીન માસનો તોફાની સમુદ્ર પર જોમથી કુચી કુચીને કોઈ અન્યત્રમાં પડેલા મહા-સાક્ષતું સ્મરણ કરાવતો હતો. કિનારા પર અથડાતાં તોફાની મોઝાં બંધકર ઘુઘવાટ કરીને હાંવું બગડી બધ તોડા ધોર નાદ કરી રવાં હતા, અને ચેરાઈ રહેતું આકાશ હમણાં મુશળધાર રેડીને બંને જગતને ફાટી દેતો એમ સાગતું.

આકાશ અને સાગરનો આ બ્રવાનક દેખાવ જોઈને હું કંઈક સાગરો, મનને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા સાગરો. “આવેં વળે આ દરિયામાં શી રીતે પ્રણ? હું પડું ને આ મોટાં મોટાં મોઝાં મૂકેને પંથર પર અગળે નો? ને એમ રીયાલ્ટે ચૂસ થવાનું ને કેમ સર્વું બધ?” આત્મા ફરનાં નો, દરિયા સાન્ન હોય, આકાશ સ્વચ્છ હોય ને તોફાને મુશ્મું હોય ત્યારે ધીરે રૂઢીને જલમાં ગમીઈ જતું એ કેટલું સાદું?”

ચયરાવનારા અવાજે એક મહાભોજ કાંઠા પર અથડાયો: હું એ ડગલાં હડયો. વિચા આગળ આવ્યા:

“કાંઈ નહિ, આજે નહિ. હમણું વિચાર બંધ રાખીએ. ચોમાસા પછી વાત. મોતનો કંઈ નથી, પણ આ તોફાન ન હોય તો સારું, પછી અવતાર અવતારની ચિન્તા નથી-કોઈને આવે કે કાગડાનો. આ જંદી જિન્દગી કરતાં કોડાની જિન્દગી શી ખોલી?”

આમ મહાપાપનું દૃશ્ય સુલનવી રાખીને હું એક બાંકડા પર બેઠો. બયબરજે ચિને આશુઆશુ દશ્ય હું નિહાળતો હતો એવામાં મહારી નજર, મહારો પગ નજીક થોડે દૂર કાંઈક સળગાળતું હતું ત્યાં ગઈ. તે એક લાંબો, કાળો, ચોમાસાનો કાંઠો હતો. બાજુ પોતાની મુખી જિન્દગીથી મહેં એ ચ્હીડવતો હોય એમ લાગ્યું. હું બોલી ઉઠ્યો:

“અહા! શી સ્વનંત્રતા! કેવો આનંદ! કેટલું નિશ્ચિન્ત અને નિર્જન્ય આનું ઇયન? તો માંડ શાન્તિપ્રસાદ જેવા ભૂખાંઓ એ ઇયન ધિકારતા હશે?—આને કોઈ પાંચ પંદર શેરનાં થોથાં વાંચવાનું કહે છે? આને કોઈ ભેગનું દહીં કરવાની ફરજ પાડે છે? પરીક્ષાની કાંઈ આપડા છે? નપરં થવાની સળગાવી મૂકનારી ચિન્તા છે? ખરેખર. કોડા!” મહેં દૃષ્ટિ ડેરવીને સંબોધન કયું “ખરેખર, તારા મુખ જોડે સરખાવતાં તો કુમેરને કાનેં છતાં ઘનમુખ પણ પેલા પાણીનાં પરખેડેં મંગાન છે!”

પણ તે સફભાગ્યશાળી કોડો તો, ખીખ મો લાંબપણીઓની પેડે, મહારાં અભિનન્દનયુક્ત સંબોધનને તુચ્છકારીને આગળ વધ્યો અને ધીમે ધીમે, બાજુમાં આવેલી રસ્તાની પગથી તરફ ગયો. એ રસ્તે એ થોડે દૂર ગયો હશે ત્યાં એક માણસ ઉભાપણે પગલે તેની પાસે આવી લાંબો. અને નેનો પગ સડપ કરતો કોડા પર પડ્યો. ત્હને ચગદાતો જોઇને મહેને કમકમાટ થયો. “સ્વહસ્ત કશું તો મહારા પણ દ્રોક દહાડો આપા જ લાલ ને?” એમ મનને પૂછીને મુલતવેસો વિચાર કાયમ માટે છોડયો; અને શાન્તિપ્રસાદના અગણિત ઉપકાર માનતો ઘેર ગયો.

૨.

પણ શીયુતતા ચરિત્ર બધી પાકા પળીએ.

પાસ થયા પછી શોધતાં શોધતાં એ-ત્રણ મહિને તેમને નોકરી મળી અને તે પણ તેમના સ્વમાનને માફક આવે તેવી જ-કોપિંગ કલાકની. મહેને માત્ર દુખ એ થતું કે એ જગ્યાએ તેમના મિત્ર લેખકો, કાંઈકાંઈ ને એગર્સનની કિસ્મીની કપયોગ થઈ ચકતો નહિ. પણ શાન્તિપ્રસાદ પોતે તો સતોપશ્ચિન્તા માણસ એટલે તેમને એ કાંઈ જાડું સહનું નહિ. તે નવી નોકરી વિશે એક ખીંટ વિશેષતા મોંઘવા જેવી છે અને તે તેમના પગાર સંબંધી: જેવી શાન્ત તેમની મતિ, જેવી શાન્ત તેમની પ્રકૃતિ, જેવી શાન્ત તેમની વાણી. અને રીતબાન, તેવો જ શાન્ત તેમનો પગાર હતો-માસિક રૂ. ૨૫) નો.

તેમને પગાર શાન્ત પ્રકારનો હતો પણ દેશમાંની મોંઘવારી તેવી નહોતી. પોતાની અનન્ય નિઃસ્વસ્થીનું એકેક સોંપાન તે એકેક સ્વોંદ્ય સાથે ચડતી. શાન્તિપ્રસાદને પણ એ કાલિદાસે પોતાનો પરચો બનાવવા માંડ્યો એટલે તેમણે વિચાર્યું કે આ શાન્ત પગારથી શાન્ત નજવાની નથી માટે સાથે સાથે કાંઈક ખીંતે પણ ઉદય કરવો. આ હેતુથી તેમણે એક અદ્યાદિકમાં લેખો આપવા માંડ્યા, એમ ધારીને કે એક પન્થે દો કાજ થશે: કરમાની વિદ્યા નવપાલવિન રહેશે અને દેશ-સેવાનો મોંઘમોંઘેલો ક્લાવ પણ લેવાશે.

પણ કહેવત બતાવનાર છેક મૂર્ખ તો નહોતો જ. “નશીબ એ કમનાં આગમનું આગમ.” એ એક માસમાં શાન્તિપ્રસાદને સમગ્રયુ કે જર્નાલિસ્ટમનું કિતાવળીકું કામ પોતાને રૂબે એમ નહોતું. પોતે આદર્શપ્રેમી અને કવ્ય ભાવનાઓના પૂજક હતા. તેમનો અવિચળ સિદ્ધાંત એવો કે લેખ લખવો તો કદાચ અને અપર્યાલ લખવો-દરેક નવો લેખ આગમ્યાથી વધે તેવો. તેથી અનુષ્ઠાના સાધના માટે સામયિક પત્રોનું નિયમિત પરિશીલન આવશ્યક હતું-અને તે પણ થોડાં ને ઘણાં છાપન! દર રવિવારના અંકમાં લેખ આપના અને આગલી જ રાત્રે પત્રોનું મૂકન અધ્યયન પડે થવું. ત્યાર પછી શાન્તિથી તે બધાંને બાજુ પર મૂકતા અને તેથી જ શાન્તિથી લખવાનાં સાધન પામે લેતા. ત્યાર પછી લખવું હાથ દબને વિચાર સાગરમાં ડૂબતા: “બીજું થયું” તો ફીક, પચ રાત્રાત કેમ કડ? અને એકરુદનમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળે છે, તો પહેલાં જરૂર તો તેનાથી જ લેવો વાર, લેખની મધ્યમાં કોનો અનિપ્રાય ટાકે? તો ફીક? રહે? કે લેખ: શીઅર? કે ડીસેન? તબીબાથી એક તો આવવો જ જોઈએ, બાગ સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોય તો પણ તે નામોમા જ જાદુ છે; એટલે લોકો રહેતી વડા થશે. અને લેખને અન્તે? ત્યાં તો ‘કાંઈ ક્વિ આવે તો જ સાર હું ધાર’ છુ આજે પેલી ટેનિસની જ પંક્તિઓ લઉં ‘Self-reverence, self-knowledge, self—’ એવામાં ટાક કટવું રાત્રું બારણું ઉઘડવું, બહુ જ શાન્તિથી શ્રીયુત તે તરફ ફરતા: “કેમ બાઈ, કોણ છે તું?”

“અરે કાલ સેક “કેન એ તું?” તત્તીરાજનો અનુચર જવાબ આપતો. “એકિદર સાથે ખમ મારને કે આડીકસ કસાકા તાંપ આસા? કાલયા વાવરા હોનાં આણી આવ તો સનવાર જાલા!”

આ સાંભળતાં જ, હાથ જગા જમો કરીને શ્રીયુત તેની તરફ જરીને કહેતા, “શાન્તિ રાખ્ય બાહા! શાન્તિ. એમ કિતાવલે ક્યાંય લેખ લખાના હશે? બેઠ જરા; હમણાં લખી આપીશ.” પણ પેલાને તો અપિપનિશે કાનમાં અગાનિનો જ મંત્ર દૂધીને મોઢલેવો એટલે તેના બપાળાં ચાકુ રહેતા પણ શાન્તિપ્રસાદની સ્વસ્થતામાં એથી બંધાણ પડે તેમ નહોતું. હજુ થોડાક કલાક બાકી હોય એમ તે તો નિગને વિચારવા ગેસતા. શાન્તિયુ શાસ્ત્ર નહિ સમજનાર પેલા અધીરા મનુષ્યને આપી ભેવડી રીસ વડડતી: “અરે એક! જસસા કસાકા? સિદ્ધાવા જાદો જાદો, મેલા જિરે હોને. મગ આસ વાજેત તરા મી તાડી કુડે પીઆથરા?”

‘તાડી’ મળતી મારા મિત્રના હૃદયમાં દુસડ આવ્યાન થતા. “અરે ગમ! ક્યારે મારા દેસમાંથી આ ‘પિશાચીય પીલ્ડ’ ટાળશે?” ક્યારે દાય મધીને એ આમ વિગાસતા અને પેલા માણસને તે બાબતમાં સુધરવા માટે તેની મનુષ્ય મતવાન નિષેધ બાધમ આપતું એ નકાસું છે એ આગમ અનુભવી જાણતા હોવાને લીધે, મતવાન વિરુદ્ધ એક ધમધમતો લેખ, આપણી આગમ સમાજને ગમત કચાને લખવા મોકળા. તે અડોલક લખાય ત્યાં તો ફરીતે પેલા તાડી પિપાસુના નમ્રાણ શરૂ થતા. પણ શ્રીયુત તો પોતાના કામમાં મશગુલ રહેતા-જાણે કોઈ નાચુક પંક્તિને પોતાના મરોહદાર અક્ષરથી મોહિત કરવાના હોય તેવી રીતે ગીબી નીપીને વગુ મિનિરે એક અસર લખતા, દરમિયાન, નિદ્રાદેવીની હુંકામી પામે તંત્રીના નોકર પર પ્રસરતી, જેને “રીગણા જોખવાં” કહે છે એ કિયા કરને કરને તે વખતાર વાદ જમીન પર ઝીકાનો અને હરે, દસ તામરા આવે ત્યારે કસડો ચગડો આંચો જતો. કવિઓ કહે તેમ, “ગ્રામ પાથરી

પાથરીને” શાન્તિપ્રસાદ તે રીસાયલા દેવને મનાવવાને મથતા; પણ બીંત સાંભળે તો એ સાંભળે.

ઘણી વાર આ દુઃખદ વ્યતિકર બનતો અને ઘણીવાર શ્રીયુતે આ રીતે અકવાડિક શ્રી ખોદા હતી, મહેને એ વાતની બાજુ થતાં હું તેમની આગળ દિલગીરી દર્શાવતો.

“વિનોદ એમાં કાંઈ દિલગીર થવા જેવું નથી,” ટેમ્બ પર હાથ-મૂકીને માથું ટેકવતા એ કહેતા; “આપણો અધિકાર કર્મ પર જ છે, જળ પર નહિ. મહે મહા! કર્તવ્ય કર્યું ને જદલો ન મળે તો પ્રભુધન્ય-મહેને કળપામિતી લાલસા નથી.”

મહારા વ્યવહારવિષયી મનને એ દિલ્લુરી રચતી નહિ. “શાન્તિપ્રસાદ,” હું દલીલ કરતો. “આપણે કાંઈ અધિભુનિઓ નથી કે એવી પ્રિલ્લુરી પર હવે એસી રહેવાય. આપણે હવે યુરપ ને અમેરિકા સાથે કામ પાડવું છે ને વહેવાર જાંધવો છે, ત્યાં આવી વેરાગવ્યતિ તે ક્યાં લગી આસરો?”

આ સાંભળતાં જ સ્વાસ્થ્યથી તે મહારી બણી નોઈ રહેતા અને શાન્તિ ઝરતાં નવતો મહારી પર ડેરવીને શાન્ત વુચ્છકારથી કહેતા; “વિનોદ, ત્કમે જુલો છો. શાન્તિના આનન્દ અનોખા જ છે. ત્કમે એ ન રકમજો. ત્કમે જડવાદી છો; હું આચાર્વર્તના આકાશમૂના ચૈતન્યવાદનો એક નમ્ર” માથું નમાવીને—“અનુયાયી છું”. મહારે માટે ખીતા ને ઉપનિષદ; તમારે માટે ગેન્ધેમ ને ફ્રોસ્ટ.”

અને, જો ગેન્ધેમ ને ફ્રોસ્ટ આટલા બધા નીચ અને પાપી છે તો ધથરે તેમને જન્મવા જ શા માટે દીધા હશે એ ફૂટ પ્રશ્ન મનમાં ઉચલાવતો ઉચલાવતો હું ઘેર જતો.

૩.

કાલુ જાણે ક્યા જન્મનાં સત્કર્મથી, પોને ગ્રેમ લગ કરી શકે એવો પ્રસંગ શાન્તિપ્રસાદને પ્રાપ્ત થયો હતો; અને તે અવસરનો ઉપયોગ તેમણે કેવી રીતે કર્યો?—ઘણી જ શાન્તિથી.

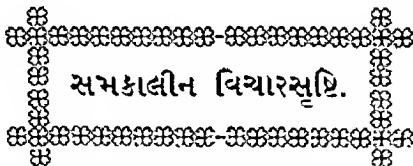
જડવાદી અંગ્રેજો જેને ‘રેમાન્ટિક મેરજ’ કહે છે તેવું કાંઈ જ આ લગમાં નહોતું. તે પ્રાચીન પ્રકારનાં લગ્નો તો “જાંચ પુટકાંની નાટક” કહેવાય એમાં આવેશના દાસ થવું પડે. એ ઉદ્યાર્થ કહેવાય. શ્રીયુના મદકમ અભિપ્રાય પ્રમાણે, તે લગ પ્રથા તો આપણી દિશ્વદનામાં અને જાન્ય વિતસરોવરમાં નોજાન જગાડનારી છે. ઉદ્ગતા કોલીના જુવાનીઆઓ પ્રિયા પાસે ગોઠવ બર થઈને ગ્રેમ માગે કે, “ઓ દેવી! હું તો લસ છું ત્કારો. જરા તો દયાદિ કર! ઓ ફૂર કમિતી! મારા જોડ ત્કારે નવજુથી તીચું તીચું તીર, મા ફર ધાંચક મહાઈ કમળ કમજું દેયું! ઓ મહારી આંખોની કીરી, મહારા જાનની વ્યોત, મહારા કાળજડાની કોર, મા તલસાવ-મા તલસાવ-આ ચત્તુ કાંઈ આવી રહેવા અમાગીઆને! ઓ મહારી રંબા! મહારી કિર્શી! મહારી તિલોતમા! ત્કારા ‘ગર્લફ્રેન્ડ’થી એક પગથીડ’ તો નીચે ઉતર-એક જ પગથીડ, દેવી! એક જ. અને તે પડી. અપ્સરા ઓ મહારી! ત્કારી પાસે હું કાંઈ જ-કાંઈ જ નહિ માથું!?” આવાં વચનો મહારા શાન્તિગથા મિત્રને અને તો નમાલાં ને જાવલાં જ ગળાય, વળી તે કહેતા કે, તે ‘દેવી’ કે ‘અપ્સરા’નાં ચરણોમાં પડીને ત્કેની પદરજ માથે મહારાવવા જેવું-દલેક’ કામ કરીને આપણું આજમાન ખોલું તેના કરતાં તો જાને ગરક એવવાં વધુ સારાં.

આ સિદ્ધાન્તને અનુસરી તેમજ પ્રેમવ્રતનનો અગોચર આવસર શી રીતે વાપર્યો એ જુઓ, તેઓ જે સાક્ષમાં રહેના તેને બીજે માણે એક પિતાપુત્રી રહેના હતાં. કામ પ્રસંગે શાન્તિપ્રસાદ પિતા પામે જતા ત્યારે સુશિક્ષિત પુત્રી પણ હસી બોલીને વાતો કરતી. આમ પરિચય વખતે સાલ્યો. થોડા માસ વીત્યા પછી એક રવિવારે પિતા વાંદરે ગયા હતા ત્યારે બપોરે જો એક વાગે શાન્તિ-પ્રસાદ સમય સાધીને પ્રભાતકૃમી પામે પહોંચ્યા. ગોળ ટેવડ પાસેની ખુરસી પર, ખંડની વચ્ચેવચ, તે શ્વાસ ગ્રંથતાં બેઠાં હતા. બીજા પાસેની એક થોડે દુરની ખુરસી પર તેમના બાપિ પતિ ગોઠવાયા. થોડી આડી અવળી વાતો પછી પ્રેમની મહત્તા અને અમરતાનો વિષય નીકળ્યો, એ વાત સાંભળી હતી ત્યાં અર્ધજી શાન્તિથી શ્રીયુતે પોતાની બેઠક છોડી અને દૃઢ, ધીર, ગૌરવયુક્ત પગલા ભરતા પ્રભાતકૃમીની ખુરસી પામે ગયા, ખુરસીની પીઠ પામે બેઠા; રહેજ નીચા નમ્યા, રહેજ હોઠ ફૂલ્યા, રહેજ કિચ્કાર થયો: "મરને પરચુઓ, પ્રભાતકૃમી ?"

"ઝેવી તમારી મરજી"

ખસ આટલું જ, નહોતા ત્યાં કંદા હંદા ચુન્નનો કે નહેતી ત્યાં શીળા શીળા અને દૃષ્ટિઓ. પેમાં 'શેમાન્ટિક' લખોથી આ વિષય જ હતું: શાન્તિપ્રસાદ આને 'કલાસિકલ મેરેજ' પામે શાન્ત મંપમયનાં લગ્ન કરેલા.

(આપર્ણ.)

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. મરાઠી વર્તમાન પત્રો.

આ વિષય પર "હિન્દુસ્તાન રીવ્યુ"માં પ્રકટ થયેલો લેખ કપાન ખેંચે તેવો છે. લેખ વાંચતાં એકંદરે ઝોવી છાપ મન પર પડે છે કે, વર્તમાન પત્રો કહાડવાની રીત આપણે પશ્ચિમના દેશોમાંથી આયાત કરી છે પરંતુ ત્યાંની આવડત કે ઉત્તમ કાર્યપદ્ધતિ આપણામાં થોડી જ આવી છે. મરાઠી પત્રકારો વિશે લેખક મિ. એસ. બી. આર્ટે કહે છે કે,

તેમની પાસે નવીન અને તાજા સમાચાર મેળવવા મારે પૂનાં સાધન કે તાણાં નથી હોતા, રૂઢ અને એસોસિએટેડ પ્રેસ ઉપર જ તેમનો બંધા આચાર રહે છે, વળી, જે સમાચાર મળે છે તેને વાંચકો સમજા કેરી ખૂબીથી રચી કરવા ને પણ આપના ઘણાપણ પત્રકારોને ખબર નથી: મરાઠી વાંચકો નિષકલેસના જ્ઞાનમાં જેકેવો રસ લે તેટલો જ અમેરિકન પ્રેમિડના બાપણમાં સેમે એમ ધારવામાં આવે છે. અને તેથી ને અને જનાવોને મરાઠી પત્રોમાં સમજુજ નહરવ અપાય છે, જેને 'a nose for news' કહે છે તેવી સકિત—લેકપ્રિય વર્તમાનને દુરત

પાદખી કહાડવાની શક્તિ—આ પત્રકારોમાં નથી. વધુમાં, નવું છાત્રું કહાડવું હોય ત્યારે ગમે તેવા, ખીજા અનુભવી, ભાહુની લખનારાને ભેગા કરવામાં આવે છે અને, અગ્ર લેખોના લેખથી માંડીને શેરીમાં થયેલી મારામારીનાં વર્ણન સુંધીનાં સવળાં લખાણોની ને ગ્રંથસ્થો પાસેથી આશા રજાવ છે.

સમાચાર સંબંધી સ્થિતિ આવી હોવાથી મરાઠી વાંચનાર તંત્રીના લેખોની કિંમત વધુ પડતી આંકે છે, જે પત્રના તંત્રીલેખો સાહિત્યદૃષ્ટિથી ઉત્તમ હોય તેને મરાઠી વાંચક વર્ગ ઉંચું સ્થાન આપે છે; અને તેથી જ, “કેસરી”માં છપાતા મિ. કેલકરના લેખો મરાઠી સાહિત્યમાં અગત્યની પદવી ભોગવે છે, તે લેખોને એકદમ કરીને પુસ્તક રૂપે બહાર પાડવામાં આવે ત્યારે, ઉંચેઈ વાહુમયમાં જે પદ એકદમ કે સ્વીકૃત નિબંધો ભોગવે છે તે જ પદ મરાઠી વાહુમયમાં તેમને મળે છે. પરંતુ જ્યાં જ મરાઠી પત્રો રસિકતા અને મહત્ત્વિયું આવું ઉંચું ધોરણ સાચવતાં નથી. વિરોધીઓ જત્ને ઉચ્ચારાયલાં મલીય વચ્ચેથી “સન્દેશ” જેવાં પત્રોનાં પાનાં ઘણી વાર કલુષિત થાય છે. પણ “સન્દેશ” માં ખીજે એક ખાસ ગુણ—વર્તમાનપત્રો માટે આવશ્યક શુદ્ધ—રહેશે છે: રાજકીય તેમ જ ખીજી સમાજોના વર્તમાન તે સખળ, છટાદાર અને આકર્ષક શૈલીમાં આવે છે અને અમેરિકન દમ પ્રમાણે સામાજિક અનિષ્ટો સચોટપણે નિર્ભયાનીથી—લગભગ નિર્ભયાનીથી—તે ખુલ્લા પાડે છે. આથી લેખી લોકપ્રિયતા ઘણી જ વધી છે.

લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે,

અમેરિકન પત્રોનું એક ખીજું અગત્યનું અંગ પણ દેશી પત્રોમાં હાખલ કરવાની જરૂર છે. ત્યાં તંત્રીના લેખોને યોગ્ય મદત અપાય છે, અને તંત્રી પર આધેક્ષા મિત્ર મિત્ર મનના વાંચકોના અભિપ્રાયને વધારે અગત્યના લેખવામાં આવે છે, કેમકે છપાયલા સમાચાર પરથી સ્વતંત્ર મન આંધવાની ત્યાંના લોકોને દેવ છે. આથી ઉચ્ચ, દેશી પત્રકારો તો બહારે હોય ત્યારે વાચકવર્ગને હાડીકાડી શિખામણો આપવામાં અને તેમને વાંક કહાડવામાં શરૂ છે; અને સ્વપાનની બાવના નદિ સમગ્રનારા આપણા લોકો પણ મુંઝે મુંઝેએ તે સપથું મળી જાય છે.

આ ઉપરાંત, “ધ ટ્રિબ્યુન” જેવાં પત્રોનું એક વિશેષ અંગ પણ આપણાં પત્રોમાં હાખલ કરવાની ખાસ જરૂર છે: સ્વભાષામાં આગ્રતા માસિકોના મુખ્ય અને રસિક લેખોનું તારખ કહાડીને દૈનિક નવસ સાપ્તાહિકોએ પોતાના વાચકોને ને પ્રકરના વિચારો સાથે સતત સંપર્કમાં રાખતા લેખો. નવાં અને ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો વિશે પણ તેમ સદ શકે; તેમજ, મહત્વોગી પત્રોમાંથી પણ સારા અને મહત્વના લેખોમાંથી ક્યારા આપવા ન્તેહએ.

૨ શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વહીવટ.

“ખી ઇન્ડિયન-હંટ લેગર પાર્ટી” ના ત્રિમાસિક વાહુન “ખી એગ્રેગેટ ટ્રીબ્યુ” માં હાલની ઇંગ્લંડની શિક્ષણ સંસ્થાઓના વહીવટ વિશે અને ત્યાંની શિક્ષણ વલ્લતિ વિશે એક સ્પષ્ટ વક્તા અને નવીન માર્ગ દર્શાવનારો લેખ મિ. ફેડ ટેટ નામે લખનારે લખ્યો છે. તે જણાવે છે,

હાલની આખી જ પદ્ધતિમાં—વહીવટ, અભ્યાસક્રમ, શાળાવાની રીત, એ પ્રત્યેકમાં—કાંઈ ને કાંઈ દોષ રહેશે છે. બહાઈ દોષતામાં એકાએક શિક્ષણનો વહીવટ ગતિવિધિના સ્વભાવોનો તે

રિશેનો વ્યવહારિક અનુભવ માત્ર નામનો જ છે. શહેરોમાં શિક્ષણ કમિટીઓ હોય છે તેના મધ્યેને પણ, તેઓ અમુક પેક્ષના છે માટે, અને નહિ કે તેમના કાર્ય વિગેના તેમના જ્ઞાન માટે, ચુંટણીમાં આવે છે. વળી નિશાળોના ઇન્સ્પેક્ટરોને પણ રૂકન કેળવણીના સિદ્ધાંતોનું જ જ્ઞાન હોવાથી શિક્ષકની વ્યવહાર મુન્ડેલીઓ તેમને સમજતી નથી. અમુક હમેદવારને પાઠશાળામાં જાણ સંવાનો મન આપનાર પુરુષોને, તે કારણને લીધે જ, શાળાના મુખ્ય શિક્ષક નીમવામાં આવે છે. તેના પુરુષોનું શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન જૂતા જમાનાનેજ માફક આવે તેનું હોય છે; નવા માર્ગો અને નવી રીતો સાથેનો તેમનો મંતર્ય તુટી ગયો હોય છે.

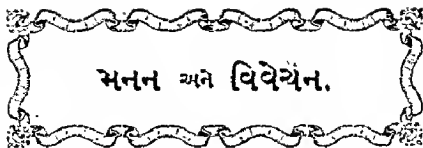
આ ખામીઓ દર્શાવ્યા પછી આ બાબતમાં મિ. ટેટ પોતા તરફથી કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરે છે:

આદર્શરૂપ શિક્ષણ પ્રથામાં મુખ્ય ગિરકની જગ્યા જ કહાડી નાંખવી જોઈએ. શાળાના આમોન્ય નિયમ વકીવટનું કામ એક કારકુન કરે, અને અન્યાસકમ. સમય પત્રક, તેમ જ વધારે અગત્યના બીજા વકીવટનું કામ શિક્ષકોની જ એક કમિટી કરે-એવી ગોઠવણ થવી જોઈએ. વળી ઇન્સ્પેક્ટરોની ચુંટણી પણ ગિરકોએ જાળવે વખત પાળના જ મંડળમાંથી કરવી જોઈએ અને શાળાની પ્રગતિમાં તથા તેનું ભવિષ્ય પ્રજામાં તેનો જાન હોવો જોઈએ. ઉપરાંત, શહેરોની અને ગ્રામ્યોની શિક્ષણમંડળીઓનું જાણરૂપ પણ ચુંટણીને આધારે-શિક્ષકો તથા શહેરીઓએ કરેલી ચુંટણીને આધારે-વકાવ એ પ્રતિષ્ઠા બેસું છે, અને આખા દેશના દેશરૂપ શિક્ષણમંડળના મંજૂરમાં પણ તેના જ માર્ગે ચીકારવાની જરૂર છે.

૩ આદર્શરૂપ શિક્ષણ રીતિ.

આગળ સાક્ષતા લેખક કહે છે,

જુદા જુદા વિષય શીખવવાની હાલની રીતો પણ ઘણી કઠણી છે. હનીકનો અને વિગંતાવી ગાળોનાં કુમળાં મગજને ભરી દેવામાં આવે છે, અને તે કામ પણ પરી આવડત કે દુશિઆરીથી થતું નથી. નવી-ગિરક પદ્ધતિમાં હવે મનુષ્ય જનિતા વિકાસનો દર્શકાસ તથા સામાજિક ઇતિહાસ શીખવાનો જોઈએ; અને જુનકાળનો ગાલાહાર થવા માટે તે દર્શકામ શીખવતી વખતે, હજી અવરોધ રહેતી જગતી જાનોનો પરિચય ચિત્ર દયાદિ સાધેનો કામ કરાવવો જોઈએ. બુગોળ શીખવવામાં પણ, નકશો દોરાવવા કરતાં માટી અને કાર્ટોઈડની મદદથી તે ધડાવવો એ વધુ સારું છે; અને આ પદ્ધતિ પ્રમાણે શાળાઓ ગાળતી પકાઝ આવેલી હોવાથી. નહકના એકાદ બંતરમાં જ નકશો દોરી બનાવાય તો તે માર્ગ સર્વોત્તમ છે. બુગોળ શીખવતાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે રૂચોળાં નામ એકાં ગોળાવાય અને રેષ્ટેસનાં હવા માનતી કેવી અમર ત્યાના પાસીઓ ઉપર અને તેમના રીન દિવાર ઉપર થાય છે તે વધારે સમજવાય તે પણ ધ્યાને રાખી ઉપરાંતનું જ્ઞાન શીખનારને મોજે-આ રીતો સ્વીકારવામાં આવે તો બાળકમાં માત્ર જાનનો અનિરેક થતો અટક, રહેતી કુતુહલ પ્રતિ પોપાય અને વિચારમુદ્ધિ પણ ખીસવાથી જ કાઢ નવું શીખવા કે જાણી રહેને રૂપ પડે.

મનન અને વિવેચન.

" Truth for God's sake, lest men believe a lie.

ગુજરાતની સાંસારિક સુધારણા.

આરંભકાળ—તરકા હાયા.

‘ ઝાડે ઝોર ઝેન્યુકેશન’ની સ્થાપના સને ૧૮૪૦ માં થયેલી હોવાને લીધે, અને તે સંસ્થા મારફત આપવા માટેલી અગ્રેજી ટ્રેજરણી એ ૪૮ ‘ સુધારણું’ મર્મસ્થાન’ હોવાને લીધે, તે વર્ષથી નવસરામે આપણા આધુનિક સંસારસુધારાનો આરંભ ગણ્યો છે. આ પ્રમાણે, સુધારણું બીજા નંબરાવાને આ વર્ષે એસી વર્ષ પૂર્ત થાય છે. તે આડ દશકાના સમયમાં સુધારાની ભાવના અને પ્રવૃત્તિએ કેં કેં લીલી સુધી બેઠી છે. તેણે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ સિદ્ધ કરવાને લક્ષ્ય મક્કાની છે તેમ કોઈક વાર મનુષ્યની કોમળાગ લાગણીઓને દુભાવવાની ઉચ્છ્રંખલતા પણ બાંધે કે અગત્યે દાખવી છે; સ્વનંતરને શોધી અને સાધી છે તેમ સ્વચ્છન્દતાને પણ પોષી છે; માનનીતા ધર્મથી અંશને સ્વીકારીને વિદસાઓ છે તેમ કેટલીક વાર તે ૪૮ અંશની પવિત્રતા અને પૂજ્યતાને ખંડિત કરતાં આવડે આધો નથી. તે પ્રવૃત્તિએ યાદોભ કરીને અંધમત્તાવનાર યુવાન નર્મદને ૪૮મ આપ્યો છે તેમ ‘ આપણે બૂઝ્યા!’ એવા પોકાર કરનાર વૃદ્ધ નર્મદને પણ ૪૮મ આપ્યો છે; ભાગાનાથ, મહાપતરામ, દુર્ગારામ, દરસતદાસ, મત્તબારી: એવા એવા નરવૃદ્ધોને તેણે કંઈકેઈ છે તેમ, અધવચ્ચથી પાછા દહનાર બીરોએને પણ કંઈકેઈ છે. છેવટ, સુધારા નવો નવો હોતો તે વખતે તો, કેટલીક નિન્દા અતીતિ પણ તેને અગ્રે થતી એ બીના પણ શોક સાથે નોંધવાની જરૂર છે.

આ સર્વ કૃત્યો સુધારણાં “ છિદ્ર બોળવા ” માટે અને નથી કર્યાં, પરંતુ અમારી કદ માન્યતા છે કે સુધારકવર્ગની આ નિર્જાનતાઓ અને અપૂર્ણતાઓ નિરૂપણે અને સ્પષ્ટતાથી સ્વીકાર્યા પછી ૪૮ સુધારણું ભવિષ્ય વધુ વધુ સરસ અને ઉત્તમવલ્લ થઈ શકશે. તેમ થાય, અને સુધારાની મૂળ ભાવના પોતાના નિર્ગળ સ્વરૂપમાં વિશેષ વ્યાપક અને સ્વીકાર્ય થાય તે માટે સુધારાના તાત્ત્વિક સારો

નગર સ્વામે ખડા કરવાની જરૂર છે, અને તેમ કરતાં સૌથી ખુલ્લું આટલું સમજવાની અગત્ય છે કે સુધારણું પરમ લક્ષ્ય આધ્યાત્મિક છે, કોઈ પણ રીતે આધિદૈતિક નથી. જે જન્મને આને સીમાઓ પ્રભુઓજ સત્યમાં છે અને જેને લીધે મનુષ્યપ્રજન સ્વાભાવિક અને ઉન્નત થઈ શકે છે તે શિવાયનાં સર્વેં થ કૃત્રિમ જન્મનેતેને આત્માના વિકાસપન્થમાંથી દૂર કરવાં, તે હેતુ સિદ્ધ કરવાને વિચારનું અને વર્તનું સ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છું, જે શુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિ ધર્મને ૪૮ આપી છે તેનો ઉપયોગ કરવા વાંછું, માનવીના સ્વભાવસિદ્ધ આત્મગોરૂવને અબ્બીશુદ્ધ રાખવા ચલત કરવે, માત્ર યાજા પ્રમાણે અને આજ્ઞાઓને નમવાથી તે મારફતે અત્યંત ક્ષતિ થાય છે એમ સ્થાપવું, અને તે રીતે જૈનન્યાય પ્રદક્ષિતા છવનની પહેલે અનુભવવાને વિચિત્રતા જેઅમલિત, સ્વૃષ્ટ અને સુખ, આશુશોષ્યાં મદાસેતો પ્રત્યેક છેવનકદા મોખામને પ્રકોશમાં આવવાની વાર

નેઈ રહ્યાં છે તેમની ધન્ય શોધમાં પ્રવૃત્ત થયું: આનાથી ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભાવના કઈ હોઈ શકે? સુધારકવર્ગના દરેક સભ્યે નિરંતર આ બાવનાનુસાર વર્તન કર્યું છે એમ અમારું કહેવું નથી. ખાસ કરીને, અમરણી નહિ એવા ડેટલાક અમ્પમુદિમય લઘુ સુધારકોએ શુદ્ધિવાદ અને સ્વતંત્રતા—એ બંને શક્તિઓને સાધન ગણવાને બદલે સાધ્ય ગણી છે. વળી કેટલીક વાર નિરર્થક વિપદાસંજ્ઞિત, બીન જ્ઞાનમધાર રીકાઓ, જેઓ આપણી સાથે સંમન ન થતા હોય તેમની તરફ તિરસ્કારથી જોવાતી બાણી જોઈને ખાસવેલી ટેવ, ઇત્યાદિ અપ્રસન્નશ્લોકોએ પણ સુધારાની પ્રજાતિને ઝાંટી હાનિ કરેલી નથી. તે અને તેમાં બીજાં લક્ષણોને સુધારાનાં આવરુપક અંગ રીતે લેખી શકાય? અને છતાં સુધારાનો પણ લેનાર મનુષ્યોની મહોટી સંખ્યાને મન તો તેવા નિન્દા યોગ્ય વર્તનમાંજ સકળ સુધારાનો સમાવેશ, થાય છે, અને તેમનાં તેમાં આચરણને લીધે, જે વર્ગે હરહંમેશ સુધારકોની વિરુદ્ધ પડવાનું મન લીધું છે તે પણ, સુધારાના મૂળમૂળ મહાનત્વો સમજ્યા વગર (કે પછી નહિ સમજ્યાનો દેખાવ કરીને), પેલા અપ્રસન્નશ્લોકોને જ ‘સુધારો’ માનીને તહેને કનારી પાડવાની એકદં તક ચૂકેતા નથી.

આટલા સ્પષ્ટીકરણથી જણાશે કે, સુધારાની પ્રવૃત્તિ પણ એક મનુષ્યકૃતિ તરીકે ગંભીર દોષોથી મુક્ત નથી, તેજે પોતાનો ઉચ્ચ અને બાવનામય સંદેહ કેટલીક વાર વિસારે નાખ્યો છે અને બંને પક્ષ વચ્ચેનું અન્તર તેથી વધુ છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવા છતાં, એક આશ્ચર્યજનક સત્ય આ ચર્ચાઓની તરી આવે છે—આ ‘ઉચ્છેદક’ સુધારાની સીમાઓમાં જ તેની મહત્તા અને મહાશક્તિ રહેલી છે. તે

ઉચ્છેદક વૃત્તિની મીમાંસા.

—સપ્રદ અને અસંપન્ન ઉપરોક્તી મીમાંસા-કરવાની ખાસ જરૂર છે. તેમ ક્યાં પછી જ, તેની ઉત્પત્તિ અને પ્રજનિ વિશે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી દ્રષ્ટક વિચાર ક્યાં પછી જ, બાવિ દાર્શની રૂપરેખા સુરુપદ્રવ્યથી અને મુમુક્ષુતાથી આવી શકાય એમ લાગે છે.

અમે પ્રારંભમાં નવસરામનો આબપ્રાય જે લેખમાયીક દાખ્યો છે તે જ લેખમા તેઓ કહે છે: “અગ્રેષ્ઠ ક્રાંત્યણી એ જ સુધારાની જીવન શક્તિ છે, સુધારાની મૂળ, પરમ, આદ્ય-શક્તિ કંઈ દેખી છે.અગ્રેષ્ઠ બેગેજાને તો નવો અવતાર લેવું જ થઈ શકે છે....નેતી શુદ્ધિ સર્વ સંસારી વાતમા પ્રકાશમય ચર્મ બધ છે. તેવામા અવશેષકન શક્તિ, વિચાર શક્તિ, જગતના લાભાલાભ ઝાળાળવાની તથા ખાળવાની શક્તિ આવે છે. હવે તે આપણા દેશની સંસારી સ્થિતિ યીનિ દેખેના થાય છે.” ત્યાર પછી, કેટલાક સુધારપ્રેરક તરવોની વિસ્તારી અને વિચારપૂર્ણ ચર્ચા કરીને લેખ સમાપ્ત કરતાં પૂટે છે—“આ રીતે નવા જ્ઞાન, શુદ્ધિ, બાધ, વૃત્તિ ને પ્રતીતિ એ સંકળમાં આપણી જુની વાતોથી વિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમક્ષમાં આણુવા નક્કરાર પકડી કિમાં મ્હેલાં છે. આવા વિરુદ્ધ યોગાનુયોગે સુધારો કિમો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય?”

પ્રશ્ન અને પરિપક્વ વિચારકના આ વચન—ખામ કરીને છેલ્લું વાક્ય—સંસારસુધારાના મહાપ્રજ્ઞની વિચારણા વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. વળી, આ ૧૯૨૦ના અઠકૌબરમાં એ પાચુ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે તે જમાનામા સરકારી કેળવણીનો અદિષ્ટકાર કરવાનો ઉચ્ચેષ કોઈ નહોતું કરતું. તે ‘યોગાનુયોગ’ અને ૧૯૧૦ ના અસ્તામાં થયેા હતો અને “નવી વિદ્યા” ને સમે આરીવાદ રૂપ ગણાતી.

તે સમયના હિન્દીઓ પાશ્ચાત્ય કેળવણી પર મોહી પડ્યા એમ થયું. વર્ષો દહેવામાં આવે છે. અમે સમજી શકતા નથી કે, તેમની તે સમયની પરિસ્થિતિ અને સંજોગો જોતાં, તે 'મોહ' ને એક દુર્ગુણ શા માટે લેખવો જોઈએ. તે વિદ્યા ભણવાથી જે દષ્ટિચિન્હ પ્રાપ્ત થયું તે, ધર્મનો વિષય બાબત પર રાખતાં, સર્વથા હિતકર જ હતું. સામાજિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં અતિ અગત્યની જે સહસ્ર વિવેચન શકિત તે વખતે આપણામાં ખીચકુલ નહોતી અને આજે પણ બહુ થોડી છે તે શાકાને ઉપયોગમાં લાંબને શુદ્ધ સત્ય શોધવા ચતન કરવો તેમાં 'મોહ' તો નહિ પણ સત્ય અને સન્નિષ્ઠા વૃત્તિ પ્રતિના 'જોડ' તો જ અવિરોધ છે.

આજ સુધારકોની સત્યશોધન કાળેની આવી પ્રવળ ધ્વજા છતાં, નવી વિદ્યાના અગ્રાધ સામર્થ્યને લીધે અને ત્હેની તરફની તેમની ભક્તિ અને હડા અનુરાગને લીધે, તે સત્ય કેટલીક વાર અતિ આવેશ કે વાસનાનાં આવરણથી આચ્છાદિત થઈને સુધારાની જ પ્રગતિને હાનિકર થયું; તેમજ, પોતાની વિશુદ્ધ પરમ લાપતાના પ્રાપ્ત્યને લીધે અમુક દિશામાં અત્યંત લાભકર્તા પણ થયું;—એમ, આટલાં વર્ષોને અંતરે તે સમયનું પશ્ચાદવલોકન કરતાં, લાગે છે. તે હાનિ માંની એક-સ્વચ્છ દાસ્ય-વિશે આગળ ઉલ્લેખ થઈ ગયો છે. બીજી હાનિ એ થઈ કે સુધારકોની ઉમ્મતા અને તીવ્રતા જોઈને જૂના સ્થિતિરક્ષક (conservative) વર્ગે, સ્વરક્ષણની કંઠરતી વૃત્તિને વશ થઈને, પોતાનાં પુરાણાં મન્ત્રવ્યોનાં મુળ વધારે દૃઢ કર્યાં. સુધારકો અને અસુધારકો વચ્ચેનું અંતર આમ વધતાં જતે પક્ષે અંતિમ માર્ગો સ્વીકાર્યા અને તેમની વચ્ચેના વિરોધ તીક્ષ્ણ થતો આવ્યો. આ તીક્ષ્ણતાને લીધે, જતે પક્ષે જ્યાં એકેક સાથે ભળી શકે તેવી સામાન્ય ભૂમિકા રહી નહિ. વસ્તુસ્થિતિના સ્વભાવ તરફ જોતાં, તેવી ભૂમિકાનું અસ્તિત્વ 'અશક્ય હતું'—સુધારકો સામાન્ય જનસમુહથી જૂદા પડીને પોતાનું કાર્ય કરે એ ઘટના અનિવાર્ય હતી. અને તે જ કારણથી, "સુધારકોએ શોધો સાથે રહીને કામ કરવું જોઈએ" એવો જે આગ્રહ વખતો વખત કરવામાં આવે છે તે બહુ ભરેલો છે અને સંજોગોને અપમાણ છે. તો પણ અમારા આ કથનથી જે ગેરસમજ થવા સંભવ છે તે દૂર કરવાની જરૂર જણાય છે. પ્રગત સમયની સાથે રહીને સુધારકોને ઉપદેશ કરી શકે તેવો વર્ગ હતો પણ 'આપણામાં થયો નથી ગયેલા, કદિ' પણ થઈ શકે નહિ. એમ અમારું કહેવું નથી, જેને 'સંસ્કૃત સુધારક વર્ગ' કહીએ છીએ તે લોક-જનને સાથે રાખીને—અને દાંડ નહિ તો જોવડ તેમનો સમભાવ પ્રાપ્ત કરીને—સુધારાને વધારે વ્યાપક અને વિજયશાળી કરવા સમર્થ છે એ દેખીતું છે. તે વર્ગ, 'ઉચ્છેદક વર્ગ' અને 'સ્થિતિરક્ષક વર્ગ' તો જ બાબત છે તે પણ વિચારવાની જરૂર નથી. ઉચ્છેદન વૃત્તિથી થતો જે એક લાભ અમે ઉપર સૂચ્યો છે તે આ જ છે. જે 'ઉચ્છેદક' સુધારકોએ સ્ત્રીઓને ગાવાના ધોળમાંથી પોતાનો મુકાલેખ સ્વીકારીને કહ્યું હોત કે "ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર" તો તેમનું કાર્ય 'સુધારો' ન હોત, તેમાં 'સાર' જલ્દી ન હોત, અને સુધારાની જે થોડી પણ ખરેખરી પ્રગતિ થઈ છે તે 'ધીરે ધીરે' ચાલવાથી કદાં પણ થઈ શકે તેમ નહોતું. સ્ત્રી શિક્ષણ, યુવાન વયે જન્મ, પદ્ધેશગમનની છુટ, વિધવા વિવાહની રાકયતા: આ કદાચ પ્રશ્નો પરત્વે જે થોડું થોડું જતાં સંજીન, સુદૃઢ અને આશાજનક કાર્ય થઈ શક્યું છે તે 'કદામ' ગણવાના પડના સદામદ અને સતત પરિશ્રમ વિના, અને આપણા નિઃસ્વેચ્છન જીવનમાં તેમજ આવેશ અને ત્વરા પ્રેર્યા વિના શી રીતે થઈ શકત? તે પક્ષના નેતાઓ કે અનુયાયીઓને લાગે થએલાં સમસનામાંથી પણ આપણે

ભવિષ્ય માટે પાઠ-શીખવાના, છે, અને સુધારાનાં તાત્વિક સારોને તારતી દલાડીને બાંધે કાર્યકર્મ થકનાનો છે. સંસ્કાર સુધારક વર્ગે તે મટના માટે બાવનાસંપન્ન અને સાધનસંપન્ન છે તે વીકારવામા દેહ પશુ પ્રગતિશોધક નરનારીને વાધો નહિ આવે એમ અને માનીએ છીએ. સાવેગ સુધારકોના નથા રિધતિ રક્ષકોના સર્વોત્તમ અંશો સંસ્કાર સુધારકોમાં સંકાન્ત થયા છે એ પશુ સ્પષ્ટ છે, તો, સંસ્કાર વર્ગના એક ખાસ જૂઠા મંડળની આવશ્યકતા હવે નથી જણાતી? તે મંડળના નામકો અને ગ્રેરકો નરીકે અમારી અગત્ય પ્રમાણે, રા. ગાંધી, રા. આનંદમોહન ધુવ અને રા. ન્હાનાલાલ કવિ: એ તામો સચવી રાકાય તેમ છે. તે પુરૂષો અત્યંત જીવસાચી છે એ વાન અમારા લક્ષ જહાર નથી. પરન્તુ, કિન્ત મંડળનો પ્રારંભ કરના જેટલો અને કાર્યપદ્ધતિ ચોછ આપરા જેટલો અવકાશ મેળવવામા તો તેમને ઘણી મુશ્કેલી પડવા સંભવ નથી. તેઓ જે એટલું કરી આપે તો યુવાન કાર્યકરો આડીલું કામ ઉપાડી લેવા તત્પર થશે એવી અમારી દૃઢ અદા છે. (અને એટલું ઉમેરવાની જરૂર છે કે આ નવું મંડળ દાલની સુધારાપરિપદના કાર્યના પરિપરક અને મહાવક તરીકે જ, નહિ કે પ્રતિસ્પર્ધી-તરીકે, માનાના પ્રથમ સર કરી શકે.)

સુધારણાના વિવિધ વલ્લજોનું સામાન્ય દૃષ્ટિથી આટલું અવલોકન કર્યા પછી, આગળની આખરે મળેલી

ચોથી સંસારસુધારા પરિષદ-

નાં જે મુખ્ય ભાગજોની અને ફરોવાની ચર્ચા હાથ ધરીએ. તે કામ ત્રે કર્યા પહેલાં, પ્રસ્તુત અધિવેશનના સામાન્ય અરૂપ વિશે જે શબ્દ લખવાની જરૂર છે.

વર્ષે વર્ષે કે તેથી વધારે સમયને અંતરે બરાતી પરિષદોની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો વિચાર કરના કેટલાક મહત્ત્વના પ્રશ્નો ખાસ ધ્યાનમા લેવાના છે. એ તે જે વચનો પ્રગતે જુદાકાળમાં આપ્યા હતા તે દેટલે અંશે પજાયા છે, જે Cause, જે મહત્કાર્ય જળવવાનું પોતે માયે લીધું છે તે વિશેની ગણતિ અને માહિતી પ્રબલમહત્ત્વા પોતે દેટલે અંશે પ્રસારી; અને વિચારશીલ નામકોએ એકસ ચક્રને કાર્યના બાંધે વિદાસ માટે શી શી યોગ્યતાઓ ધરીને પ્રગ્ન સમક્ષ રજુ કરી,--આ જામનેને આવા પ્રગ્નકીય મંડળોમાં મુખ્ય અને અગત્યનું સ્થાન મળયું જોઇએ. પ્રગ્નજોના બાજુએ, વિવિધચિપક ફરોવો અને તે પરનાં અન્ય વક્તાઓનાં ભાષણો. એ સર્વને ઉપયોગી છતાં ગમ્ય વાતો એમની જોઇએ. પરન્તુ પ્રસ્તુત પરિષદે તો ખીછ ઘણીખરી પરિષદોની મારક, એ કામ ઉપકાર્યો છે. ગમે વર્ષે નીમાચલી કમિટીમાં શુદ્ધતાની સુધારક પ્રગ્નિનાં અગ્રગમ્ય નરનારીઓ હોવા છતા, તેમજે ગું અને દેવુ કામ કર્યું તે વિશે ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને પશુ અધારમાં રાખવામાં આવ્યો છે. નામકો પોતે પશુ અગ્રગાળામા હોવા વિશે આજની શંકા છે; ખીછ રીને કહેતાં, તે કમિટીએ કાંઈ પશુ કાર્ય કર્યું હોય તેશે સંભવ નથી. એકજગણિ અને વિચારમંત્રણાના ક્ષેત્રમાં પશુ પરિભ્રામ કાર્યવાહકોએ સમાધિસ્થ રહીને, "action in inaction" --એ હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થુતિ ને માનીતા ગાઈ સ્વીકાર્યો જણાય છે. આ ગંભીર ખામીઓ માટે કાર્યકરો પોતે દેવતાય છે તે કરતાં વધુ અંશે તેમની કાર્ય પદ્ધતિ હોય પાત્ર છે. રાજકીય જળવળતી દેવધામથી ગાવાવરણ મુખ્ય અને અસ્થિર શબ્દ ગયું હોય તે વેળા સંસારસુધારા વિષયક કૃદ પ્રગ્ન મહાપ્રયત્નોની ફજદારી વિચારણા અવકાશ થાય છે. અને છતાં દરકમેગ એવું જ અને છે કે,

એક કામ સાથે બીજું જેમ તેમ કરીને પતાવી દેવાની હાલસાને લીધે તે બંને મહાકાર્યો નેરો-
નેરો કરવામાં આવે છે. ચાલુ પદ્ધતિ માટે જો એવો બંધાવ કરવામાં આવે કે, નાથકો અને
વિચારકોને વારંવાર એકઠા થવાનો અવકાશ નથી, ધન નથી, સાધન નથી તો ઉત્તરમાં એટલું
જ કહી શકાય કે તે બંધાવ, આશ્ચર્ય આત્મભ્રમ આપવાની અમાપ અશક્તિનું જ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

વળી સમકાલીન સુધારક મંડળની એક મોટી અપૂર્ણતા પણ ઘણી વાર આગળ પડી
આવે છે અને ભવિષ્ય માર્ગદર્શન માટે મોંઘવાની બરૂદ છે: તેઓમાં કોઈએવો અપૂર્ણ શક્તિમાન
નરનાયક નથી જે પોતાના વ્યક્તિત્વથી, ચારિત્ર્યગળથી, સમર્થ અને નિર્ભય વાણીથી, અનુયાયી-
ઓનાં હિલ છતીને તેમને નવનવા કાર્ય પ્રદેશો ભણી ઘેરી શકે. જે આ પોર પૂરાય (જે કે તે
પૂરવાનું) મનુષ્યના હાથમાં યોડે જ અંશે છે) તો જ સુધારાનું ધર્મ્ય કાર્ય કરવાને યુવક વર્ગને
આકર્ષી શકાશે. શુદ્ધ અને શ્વેદિસ્ત શબ્દોથી તેમને આકર્ષી શકાય તેમ નથી એ માનવસ્વભાવનું
સર્વમાન્ય સત્ય છે. તેમનાં વિસ્મય અને સહાયતા વિના હમણાંની મન્દતા દૂર થાય તેમ નથી
એ દેખીતું છે. કોંગ્રેસની માફક આ મંડળને પણ યુવાનવર્ગે capture કરવું, તહેની પર છાપો
મારવો અને યોંધાટ ને ધોંધણમાં જ છતિકર્તવ્યતા માનવી એમ અમાઈ કહેવું નથી. પરંતુ, સૌં
વિદ્યાગૌરીના જ કહેવા પ્રમાણે, “હજી ઘણું કામ કરવાનું છે. બધું જ કામ કરવાનું
છે. અને, તેટલા કામ કરનારા નથી એમ કહીએ તો આવે,” તથા; આશ્ચર્ય કામ કરનારા
ઉત્પન્ન થવા નોંધ્યો” આ ઉક્તિઓ બ્યારે સત્ય વસ્તુતિથિનિતું દર્શન કરાવે છે, ‘તો
પ્રજા એટલો જ રહે છે કે તેના કાર્યકરોને હવામાંથી જ ઉત્પન્ન થવા દેવાનો વિચાર છે કે
શ્મી રીતે? એક અશ્રગપ્ય નારીસુધારકનાં ઉપસાં વચનો, અન્યથેતાં છતાં સ્પષ્ટ રીતે.
અમે સૂચવેલી આગ્રહનો મોટાપો સ્વીકાર નથી કરતાં? તો, શિષ્ટ અને સુધારના
વધાનાર યુગરાતીઓ જાણવા માગે છે કે પ્રોત્સાહ સુધારકો હજી ક્યાં લગી પોતાની મન્દતા, અધ્ય
સંપ્રત્યતા અને ઉદારસીનતાને બરી રાખવા હચ્છે છે? અતિશાન્તિની પૂળ અને શરમાળ પણ
હજી કેટલાક યુગ પહોંચવાનાં છે? “આ વર્ષમાં હજારો નાનાં બાળકો પરણી ગયાં. માંબો રૂપીઆ
આ રક દેશમાં વિના કારણે વપરાઈ ગયા અને સેંકડો કુટુંબો દેવાદાર થઈ ગયાં” આવા
શોકોદગાર કહાડીને જ અટકવાથી સંસારસુધારાની પ્રગતિ થક શકશે એ કેમ મનાય? આ
અનિષ્ટોના વિચારથી જો દિલ દાગી રહ્યાં હોત તો સંખ્યામધ સુધારકવીરો, તે અનિષ્ટોથી ઉપ-
જતી હાનિ ‘સુસ્થાપિત હકીકતો settled facts’ નું રૂપ લે ત્યાર પહેલાં જ, સ્થળે સ્થળે ઉદ્દેશ
કરવાને નીકળી પડ્યા હોત પરંતુ તેમ નથી થયું: તે માટે યત્ન સરખો પણ ન થયો. આ ઘટના
એટલું જ દેખાડે છે કે સુધારકોમાં નૈતિક સનિષ્ઠા હશે પણ માનસિક સનિષ્ઠા (intellectual
sincerity) તો નથી.

એકધારી ચળવળની નર્ઝરિયતથી સુધારકપક્ષ છેક અગ્રણ્ય છે એમ તો નથી.
એથી ઉલ્ટું, સૌં વિદ્યાગૌરીના ભાષણમાં અને કરાવોમાં તે વિશે સ્પષ્ટ ઉચ્ચેષ છે,
ખાસ કરીને, સંસ્થાનું પત્ર કહાડવાની અમૂલ્ય સૂચના માત્ર ‘આવકારપાત્ર’ નહિ, કૃતિપાત્ર છે.
તેના પત્રની આવસ્થકતા યુગરાતને ઘણું વર્ષથી જાણાઈ છે છતાં આજ સુધી તે વિચારના સક્ત
પ્રદેશમાં જ રહી એ ખેદકર છે; અને સાથે સાથે, યુગરાતીઓની કાર્યરીતિનું પણ દષ્ટાંત પડે
પાડે છે. અને હજી પણ, વસ્તવિકતાના સ્થૂલ જગતમાં તે પત્ર ક્યારે અવતરશે તેનો સાચો
‘વરતારો’ તો કોઈક સમર્થ જ્યોતિષી કહાડે તો જ તેના ભવિષ્યની ઉગ્ગતવલતા કે અનુગતવલતા
નાણી શકાય. મુખ્યત્વે કરીને સંસારસુધારાની ચર્ચા કરનાર તે પત્ર જો કદિ પણ “આ” ફિનિયાનું

અગત્યાયું જોઈ શકે" તો, સુધારાની આદ્ય બાવનાઓને તેમના નિર્મળ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત, તે દ્વારા સુધારાના મહાપ્રયોગોની વિચારણા હવે નવીન અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિબિન્દુથી થવાની અત્યંત જરૂર છે; સ્વતંત્ર એટલે હિન્દુઓની જૂની રૂઢિઓથી સ્વતંત્ર તેમ જ, જે રીતે આજ સુધી સુધારક પ્રવૃત્તિવાર રહી છે તેનાથી પણ સ્વતંત્ર. સર્વે વિચારવન્ત આપણે જાણે છે કે નર્મ સત્વના શોષ અને આચાર માટે આમ કર્યા વિના હવે, અદલાયત્તા સંજ્ઞાઓને લીધે, છૂટકા નથી. હુંકમાં, તે પત્રની નીતિ અને સુધારકમંડળની કૃતિ હવે સંરક્ષકતા તરફ ઢળવી જોઈએ.

પ્રશ્નપત્ર સાપેક્ષ.

રા. ખાંડવાલાએ પોતાના બાળ્યમાં મુખ્ય કરેલું દૃષ્ટિબિન્દુ ધણું જ પ્રશંસાપાત્ર છે. આનંદશીલ સમાજને સ્પષ્ટ અને સચોટ ખ્યાલ તેમણે આપ્યો છે તે વિશે મનન કરવાથી સુધારાનું પરમ લક્ષ્ય—આધ્યાત્મિક વિકાસ—અત્યંત શુદ્ધ અને કુચ્છ સ્વરૂપમાં સમજી શકાય તેમ છે. હિન્દુ સમાજને તે કમોઝી પર ચડાવીને તપાસવાની તેમણે સ્વીકારેલી રીત પણ વિચારની મતિને સરલ અને સવેગ કરવામાં સદાયસુત થાય છે. પરંતુ તેમની સાથે—અને સમગ્ર પરિપક્વ સાથે—એક મહત્ત્વની વાતમાં અમારે મતભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી. રા. ખાંડવાલાની માન્યતા એવી લાગે છે કે મૂડી મજતુરીને ‘વર્ગમાન મહાપ્રજ્ઞ આ પરિપક્વ છે કે નહિ તો “સાકડા દિલના અને ટુકડી નગરના આપણે ચર્ચાજન્ય એવો ભય છે.” અને સમજી શકતા નથી કે જે મંડળે જીવનની ઉચ્ચતમ બાહ્યતાઓને પહેરેથી જ પોતાના લક્ષ્ય બિન્દુ તરીકે સ્વીકારી છે તે કદિ પણ પોતાની વિશાળતા અને ક્ષારતા શી રીતે જોઈ શકે? કૃપા શબ્દોમાં તો એવો બાવ મર્મરૂપે રહ્યો છે કે આજ સુધી પરિપક્વ સંકુચિત દૃષ્ટિથી જ કામ કરતી આવી છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી એ સી. કોઈ જાણે છે. મૂડી મજતુરીને પ્રજ્ઞ સમાજ છે તે ખરું, પરંતુ પરિપક્વતાં સ્થાન આપી તે લેખક કાર્ય વધારે મુન્ડીનીમૂં જતાવવાની જરૂર નહોતી. તેને માટે એક જૂદા જ મંડળની આવશ્યકતા છે. પ્રશ્નપત્ર પરિપક્વ ને સ્વીકારવામાં વિવેક કરતાં વશ્યાનું દર્શન વધારે કરાવ્યું છે.

હરાવો.

“આત્મનિર્ણય”નો પહેલો મુકામો, નવો અને સાચો અગત્યનો હરાવ ખાસ વિચારવા જોવો છે. પરંતુ, “સમાજ તરફથી તે કાર્યમાં જે હરકત હોય તે દૂર કરવા આ પરિપક્વ સર્વને આગ્રહ કરે છે”—આ શબ્દો સાથે ‘આત્મનિર્ણય’ શબ્દને વિરોધ નથી? સત્તાપિય સમાજનાં બંધનોને શિથિલ કરી કે તોડીને જ જ્યાં વ્યક્તિએ વર્તવાનું છે ત્યાં હરાવનું પ્રધાનતત્વ વ્યક્તિને અતુલ્યરીતે રજુ કરવું જોઈએ કે બેદરકાર અને સત્તાન્ય સમાજને? ‘આત્મનિર્ણય’ એટલે વ્યક્તિએ પોતાની મેળે પોતાના બાવિજીવનક્રમનો નિર્ણય કરવો ને તેવા નિષ્ણંદમાં સદાયતા કરવી એ સમાજને સ્વભાવ જ નથી અને, હરકત દૂર કરવા માટે લેખકી પાસે બીજા મામલો તે કરતા વ્યક્તિએ આત્મમજાથી તેની રહાયે ટકરે ઝીલીને તેને હરાવવી એ જ વધારે માનપ્રદ અને સ્વેચ્છકર છે. આત્મીયા હરાવો રાખેના મુગ્ધમના છે. વ્યવહારિક કામ કરવા માટે એ કમિટીઓ નીમણ છે. આ કમિટીયુગની ધણીખરીની માફક આ એ પણ, પ્રજાને મજા રાખવાને બદલે પોતે જ નિરાધીન થાય છે કે કેમ એ તો આવતે. વર્ગ નાણીએ ત્યારે; દમ્યાન, મિ. એસ્કિથર્થ કહે તેમ જ્યાં માત્ર કલ્પ પીરજ. રાખીને જે થાય તે જ્યાં કરવું એટલું જ આપણું—એમને તે કમિટીઓમાં હોવાનું સદમાગ્ય (કે ફર્બા) પ્રાપ્ત થયું નથી તેમનું—કર્તાવ્ય છે.

જાંદગી આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એકસીડન્ટ વાગેરેના વીમા ઉતારવાનું
ભરોસાદાર અને સદ્ગુરુ ખાતું.

મેસર્સ ધુરંધર અધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ, મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

આલ્ફા ઇન્ડીઆ યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાનિ લીમિટેડ
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાનિ લીમિટેડ
મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપાનિ લીમિટેડ
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કંપાનિ લીમિટેડ આંધ્ર ગેલેઅમ
આદિકા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાનિ લીમિટેડ

એજન્ટસ:—

કલાઈવ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાનિ લીમિટેડ

એકેન્ટરીઝ, ટ્રેડર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમિટેડ

મેસર્સ ધુરંધર અધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

અન્યાયું જોઈ શકે” તો, સુધારાની આવ બાંધનાઓને તેમના નિર્મળ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવા ઉપરાંત, તે દ્વારા સુધારાના મહાપ્રયોગની વિચારણા હવે નવીન અને સ્વતંત્ર દૃષ્ટિબિન્દુથી થવાની અત્યંત જરૂર છે; ‘સ્વતંત્ર’ એટલે હિન્દુઓની જૂની રૂઢિઓથી સ્વતંત્ર તેમ જ, જોડિતે આજ સુધી સુધારક પ્રદર્શિત રહી છે તેનાથી પણ સ્વતંત્ર. સર્વે વિચારવન્ત ઐપુરૂષો જાણે છે કે નર્મ સત્યના શોભ અને આચાર માટે આમ કયાં વિના હવે. બદલાયલા સંજોગોને લીધે, છૂટકો નથી. હુંકમાં, તે પૂત્રની નીતિ અને સુધારકમંડળની વૃત્તિ હવે સંરક્ષકતા તરફ ટળવી જોઈએ.

પ્રમુખત્વ લાપણું.

રા. ખાંડલાલાએ પોતાના બાપચુમાં મુખ્ય કરેલું દૃષ્ટિબિન્દુ ધણું જ પ્રશંસાપાત્ર છે. આદર્શિય સમાજનો સ્પષ્ટ અને સચોટ ખ્યાલ તેમણે આપ્યો છે તે વિશે મનન કરવાથી સુધારાનું પરમ લક્ષ્ય—આધ્યાત્મિક વિકાસ—અત્યંત શુદ્ધ અને હ્રસ્વ સ્વરૂપમાં સમજી શકાય તેમ છે. હિન્દુ સમાજને તે કસોટી પર ચડાવીને તપાસવાની તેમણે સીકારેલી રીત પણ વિચારની મર્તિને સરલ અને સવેગ કરવામાં સહાયરૂપ થાય છે. પરંતુ તેમની સાથે—અને સમસ્ત પરિપદ સાથે—એક મહત્ત્વની વાતમા અમારે મનભેદ પડ્યા વિના રહેતો નથી રા. ખાંડલાલાની માન્યતા એવી લાગે છે કે મૂડી મજૂરીનો ‘વર્તમાન મહાપ્રશ્ન’ આ પરિપદ છેડે નહિ તો “સાંકડા દિલના અને ટુંકી નજરના આપણે યદ્ય જીએ એવો બધ છે.” અને સમજી શકતા નથી કે જે મંડળે જીવનની કિચ્ચનમા બાવનાઓને પહેલેથી જ પોતાના લક્ષ્ય બિન્દુ તરીકે સીકારી છે, તે કદિ પણ પોતાની વિગાળતા અને ઉદારતા શી રીતે ખોઝી શકે? ઉપમા શબ્દોમા તો એવો બાવ ગર્ભરૂપે રહ્યો છે કે આજ સુધી, પરિપદ સંકુચિત દૃષ્ટિથી જ કામ કરતી આવી છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી એ કૌં કોઈ જાણે છે. મૂડી મજૂરીનો પ્રશ્ન સમાજિક છે તે ખરું, પરંતુ પરિપદમા સ્થાન આપી તે લેકું કાર્ય વધારે મુઝેલીમડું બતાવવાની જરૂર નહોતી. તેને માટે એક જૂદા જ મંડળની આવશ્યકતા છે. પ્રમુખ પરિપદે તે સીકારવામા વિવેક કરતા વૃજ્યનું દર્શન વધારે કરાવ્યું છે.

કરાવો.

“આત્મનિર્ણય”નો પહેલો મુકાયેલો, નવો અને સૈદ્ધી અગત્યનો કરાવ ખાસ વિચારવા જેવો છે. પરંતુ, “સમાજ તરફથી તે કાર્યમાં જે હરકત હોય તે દૂર કરવા આ પરિપદ સર્વને આમકું કરે છે”—આ શબ્દો સાથે ‘આત્મનિર્ણય’ શબ્દને વિરોધ નથી? સત્તાપ્રિય સમાજનાં બન્ધનોને શિથિલ કરી કે તોડીને જ જ્યાં વ્યક્તિએ વર્તવાનું છે ત્યાં, કરાવનું પ્રધાનત્વ વ્યક્તિને અનુલક્ષીને રજુ કર્યું જોઈએ કે ખેદરકાર અને સત્તાન્ધ સમાજને? ‘આત્મનિર્ણય’ એટલે વ્યક્તિએ પોતાની મેળે પોતાના બાવિજીવનક્રમનો નિર્ણય કરવો ને. તેવા નિર્ણયમા સહાયતા કરવી એ સમાજનો સ્વભાવ જ નથી અને, હરકત દૂર કરવા માટે લેની પાસે બીજા મામલો તે કરના વ્યક્તિએ આત્મગણથી તેની મ્હામે ટક્કર ઝીલીને તેને હઠાવવી એ જ વધારે માનપદ અને શ્રેયસ્કર છે. આછીના કરાવો રાખેના મુગ્ધગના છે. વ્યવહારિક કામ કરવા માટે એ કમિટીઓ નીમાઈ છે. આ કમિટીયુગની ઘણીપરીની માફક આ એ પણ, પ્રજાને ગળતી રાખવાને બદલે પોતે જ નિદ્રાધીન થાય છે કે કેમ એ તો આવતે વર્ષે જાણીએ ત્યારે; દરમ્યાન, મિ. એસ્કિન્થ કહે તેમ *what we see* થીજી રાખીને જે થાય તે જોયા. કરવું, એટલું જ આપણું—જોખને તે કમિટીઓમા હોવાનું—સહભાગ (કે ફર્બા) પ્રાપ્ત થયું નથી તેમનું—કર્તવ્ય છે.

જાદગી આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એકસીડન્ટ વાગેરેના વીમા ઉતારવાનું
સરોસાદાર અને સદ્ગુણી

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંપોલો સ્ટ્રીટ
ફોર્ટ, મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

આલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કું૦ લી૦
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કું૦ લી૦
મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કું૦ લી૦
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કું૦ લી૦ ઓફ બેલુચિસ્તાન
આલ્ફા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું૦ લી૦

એજન્ટસ:—

કલાઈવ ઇન્સ્યુરન્સ કું૦ લી૦

એકેટરીઝ, ટ્રેડર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંપોલો સ્ટ્રીટ
ફોર્ટ મુંબઈ.

જાહેર ખબર.

હાલના કટાકટીના મોંઘવારીના વખતમાં પહેલાના સુખ અને
વૈભવ આપી શકે એવું લોકોપયોગી કાર્ય.

હાલ સુધી ગુજરાતનાં ન્હાના મોટાં ગામો તથા શહેરોમાં આવતા માલ ઉપર
મુંગાઈના ધગધગતાં ભાવો મ્હડતા હતા અને એ માલ ઉપરજ મુંગાઈના નાના મોટા
પેડીયાઓના વેલવની દોડાદોડ થતી હતી. આપણી ગરીબ પ્રજાને માથે એ બોલો
૧ પડે, અને પ્રજાની જરૂરીયાતો સસ્તે ભાવે પૂરી પાડી શકાય એ હેતુથી હમોએ
રેશમી સુતરાઉ કાપડ તથા બીજા ઉપયોગી-વસ્તુઓની

દેશાવરની પહોંચણદારની એજન્સી લીધી છે, અને ન્હાના જગ્યામાં તેઓ માલ
મેળવી શકે તે હેતુથી કુરળપાસે જુના ચોક બજાર સુરતમાં એ વસ્તુઓનાં સ્ટોર્સ
સ્વીચાર તા ૨૯-૯-૧૯૨૦ને દિને ખુલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે. હમારી સંપૂર્ણ
ખાત્રી છે કે દરેક વિચારવત સ્ત્રી પુરૂષ પોતાની અનુકુળતાએ એક વખત ત્યાં
પધારી સ્ટોર્સની મુલાકાત લેશે.

સચદ્દ મીરસાહેબ એન્ડ લાલભાઈ

જુના ચોકબજાર-સુરત.

જાહેર ખબર.

હાલમાં પ્રજાને ગરીબથી તે શ્રીમંત સુધી ચાહ પીવાનો શોખ વધ્યો છે.
કેટલીક જાતની ચાહ પીવાથી પેટના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પણ શુદ્ધ ચાહ પીવાથી
તેવું નુકસાન થતું નથી. આવી સ્થિતિમાંથી બચવાના હેતુથી હમો ચાહની
અજમાયશ કરી છે. અને તેમ કરતાં પવિત્ર હિમાલયની ભૂમિપર ઉત્પન્ન
થયેલી દારજીલીંગ ચાહ હમને પસન્ન પડી છે. તેથી તે ચાહ વાપરવાને હમો
સમજાવને લલામણ કરવાને હમારી ફરજ સમજીએ છીએ. એ ચાહ શુદ્ધ છે, અને
શુદ્ધતાના પ્રમાણમાં ભાવ કીકાયત ભરેલા જણાશે.

એ અનુભવેલી ચાહ સુરત જીલ્લાના સોલ એન્ડ મેશર્સ લાલભાઈ એ.
એન્ડ સન્સની એન્ડ એડીસ ભાગ્યતળાવની સડક ઉપર મી. આત્મારામ
વેદાભાઈ રાંદેરવાલાની એડીસમાં ખેલવામાં આવી છે ત્યાંથી મળશે.

U. L. DESAI M. D.

ખેરાક પચાવવાની દવા ૩. ૧
 ખરજવાં તથા ખસ ચાંદાની દવા ૩. ૧
 પ્રમેહની દવા ૩. ૧
 ચોથીઆ, જોદાંતરીઆ, રોજીઆ વગેરે
 દરેક જાતના તાવની દવા ૩. ૨
 જૂના મરડા-ચૂક તથા સંપ્રહણીની દવા ૩. ૨
 કાચરોગની દવા ૩. ૪
 હિસ્ટીરીઆ તથા આંકડીની દવા ૩. ૪
 અડદીઆ વાની દવા ૩. ૪
 કમળાની દવા ૩. ૨
 હડખવાની દવા ૩. ૪
 કલેજનાં રોગની દવા ૩. ૪
 અટકાવ લાવવાની દવા ૩. ૪
 કનંપિત તથા વિસ્ફોટકના ચાંદા તથા
 ડાઘાઓ ઉપરનો અકશીર મલમ ૩. ૪
 આંખનું અજીર તથા મોતીનો સુરમે ૩. ૨
 બચ્ચાંને તથા મ્હોરાંને આમણુ ઉતારતું
 હોય તેની દવા ૩. ૨
 કરમની દવા ૩. ૧
 છાતીમાંથી પડતું લોહી બંધ કરવાની દવા ૩. ૨
 વાળાની દવા ૩. ૨
 બાહ્યચૂત ૩. ૧
 ખેરા કાન સારા કરવાની દવા ૩. ૪
 વરમ ઉતારવાનો લેપ ૩. ૧
 કાંઠાની આની ઉધરસની દવા ૩. ૪
 આધારીશીની દવા ૩. ૨
 મધુપ્રમેહની દવા ૩. ૪
 બચ્ચાંની માનું દૂધ વધારવાની દવા ૩. ૧
 બચ્ચાંના માથામાં ખોડાં તથા જુ. હોય
 તેની દવા ૩. ૧

હાથે ખે રસ ઉતર્યો હોય તેની દવા ૩. ૨
 કંઠમાંથી તથા ગંડમાંથી દવા ૩. ૨
 રક્તાપિત્ત તથા વિસ્ફોટકમાં લોહી
 સુધારવાની દવા ૩. ૧૦
 ફેફસાંની દવા ૩. ૧
 રેચની ગોળી ૩. ૧
 દીવાના માણસને સારા કરવાની
 ગાંડપણીની ગોળી ૩. ૪
 પાહાંનો મલમ અને પાહાંની ગોળી ૩. ૪
 ઉધરસની દવા ૩. ૨
 નવા બાલ લાવવાની દવા ૩. ૨
 બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ ૩. ૨
 દાઝવાની દવા ૩. ૨
 મુઘ્ધ વનસ્પતિનું પેનકચર ૩. ૨
 સાપ વિષ્ણુ ભખરા ડાંદર વિગેરેના કાંચનો
 દવા ૩. ૨
 વાનું તેલ ૩. ૨
 ખસ યુગ્મલીનો મલમ ૩. ૧
 દરાજનો મલમ ૩. ૧
 બાલ કાઢવાની દવા ૩. ૧
 બચ્ચાંની વાવળીની દવા ૩. ૧
 લોહીવાળી દવા ૩. ૧
 બરોજની દવા ૩. ૧
 ચાંદી તથા ટાંડીનો મલમ ૩. ૧
 પાંડુ બેસી ગયું હોય તેની દવા ૩. ૧
 હાથે ખે વળતા ગંધાતા પરસેવાની દવા ૩. ૨
 પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંડ પર
 મારવાની પદ્ધતિ ૩. ૪
 હરસાં મસાની દવા ૩. ૪
 ભગંદરની દવા ૩. ૪

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઇને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
 ફક્ત હમે જુદ તખીઅત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજન્ટ સી. નાનાલાઇ
 નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે. તેમનીજ પાસે મળશે.

એમવાર સિવાય દાખર યુ. એલ. દેશાઈની સલાહાત ઉપલે શીરનામે સુરતમાં થશે.

--MEDICINES FROM THE MYSTIC LAND--

ધી યુનીવર્સલ મેડિકલ વર્કસ.

આરોગ્ય અને જીવન વર્ધક રામબાણ દવાઓ.

અમેદારી મર્દ મશાહુ દવાઓ યુનાની અને આયુર્વેદિક સિદ્ધાંતોથી
બનાવેલી હોવાથી તાજ નવિત્ર અને બીનજોખમકારક છે.

કોઈ પણ અમાર્ય રોગ હોય, ત્યાં બીજા ઇલમીઓએ આશા છોડી.
તેથી હોય ત્યાં પણ અમારી દવાઓ અસરકારક નિવડી છે.

એકજ વખત વાપરી ખાતરી કરો.

અમારું કેટલોગ મંગાવો.

ઓફિસ —

ધી યુનીવર્સલ મેડિકલ વર્કસ

ધી યુનીવર્સલ મેડિકલ વર્કસ

૩, નિગ્રેયીયા બીલ્ડીંગ

ધોળીગઢા

ગુજરાત રાજ

સુરત

સુખાધ

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

જીવન, વિકાસને કલ્યાણને વાસ્તે વિચારનું અને કૃતિનું સ્વાતંત્ર્ય મુખ્યતઃ આવશ્યક છે. જે દેશમાં ઉક્ત સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી તે દેશના મોટા જનસમુદાયનો તે દેશની બાંધે અને પ્રજાનો અધઃપાત થવો જ જોઈએ. બાંધે, પન્થ કે મત હોય કે ન હોય, પરંતુ જે મનુષ્ય, જનસમુદાય, બાંધે, પ્રજા અથવા સંસ્થા, એક વ્યક્તિના વિચાર સ્વાતંત્ર્યને અને કૃતિ સ્વાતંત્ર્યને, તે સ્વાતંત્ર્ય અન્યનું અનિષ્ટ ન કરતાં હોવા છતાં પણ અટકારે છે, તેની અવનતિ અવશ્ય થાય છે.

—વિવેકાનન્દ.

જ્યાં સુધી એકેક જણ વિચાર કરવાની ટેવ નહિ પાડે, સમજ્યા પછી હુઃખ અમવાની ખીકે પોતાના વિચારને હોંસે અમલમાં નહિ આણે, અમલમાં આણી ટેકથી નહિ રહે, ત્યાં સુધી કોઈ કાળે આપણી દશા ફરવાની નથી. વખત તો પોતાનું કામ કરશે જ, પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણું કામ વહેલું ને સહેલું શાય તેમ કરવું.

—નર્મદ.

દેશી નરનારો ! ખરે સુધારો સ્વીકારો સમુદાય મળી,
સૌ અંત્રેજોના ઢંગ ધરો તો, લંગ ચરો આશા રાધળી;
પાસેની પેલી જોઈ હવેલી, નિજ છુપડી તોડો તલપે,
ઘરખાર વિનાના ભાર ભૂમિ પર, દોઢચતુરમાં નામ ખપે.

—મલખારી.

પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયાચે તો રાગદ્વેષ રહેલ છે;
ના થયું વશ તેઓને, આત્માના વાટપાકું તે,
સ્વધર્મે અધુરો સારો, સુસેવ્યા પર ધર્મથી,
સ્વધર્મે મૃત્યુ ચે શ્રેય, પર ધર્મ લયે લયો,

—શ્રી કૃષ્ણ.

સત્ય જોવામાં રાગદ્વેષ જ બુદ્ધિને પ્રતિબંધક છે; અનેક સંસર્ગથી તે રાગદ્વેષો બુદ્ધિને વિકૃત કરે છે. તે બુદ્ધિને સ્વચ્છ તથા સ્વચ્છ કરવાને મહાજનોનાં જીવન ચરિતો બહુ ઉપયોગી છે.

—મનઃસુખરામ.

શ્રદ્ધાથી સંભારવા, ગંભીર ઘઈ ગત જન,
તેનું નામ જ શ્રદ્ધ છે, બુધ્ધિ શુધ્ધિ સાધન.

—નવલરામ.

સ્તો વે દાદા ।

ચેતન

યુગ મુખારક !

સકુનનું સમરસ લ્યો, દારે કોઈ સમરસ લ્યો ! પ્રવ.
મંગલ દિન મંગલ ધડી મંગલ અગ્નિ સોદાય,
મંગલ કુન્દતથી વહી મંગલોર્મિ છલકાય;
એથી મુઠ્ઠા અખિપાત્ર ઉમરાય. સકુન૦
'દિન પલટયો પલટી ધડી પલટી હત્ય કમાન;
કહિ ગંગાની સધ્યા - તણા વિગાનનું' એ ગાન,
પગનુ આ નો હગનો ભાણુ. સકુન૦
કહિ-ગંગા-વિપ બિનરે, રકુરે પ્રાણુ ગળ માણ,
રંગતી તણુ પીની ગઈ, રકત સછવન ધાય,
કરીથી એપે પૌરુષ કાય. સકુન૦
નિમિર તણું પડ લેપડે, ફારે અનિલ હિમંગ,
મગન હીમે વિદસે ધવન્તે આશા કાગલિન અગ,
આવિના પ્રરી વિધવિધ રંગ. સકુન૦
જલ તણુ તર અગ વાલો અનિલધુમટ અવકાશ,
પાય પીએ સવિતા તણા રસ છવને પ્રકાશ,
માનવી કંડ ધરી હિસાસ. સકુન૦
—અલવન્તરાય.

પદાલક

તંત્રીઓ:

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-મુશત.

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા,
વિજયરાય કદયાણરાય વેચ.

વાર્ષિક લવાજમ.

સાદાયક વર્ગ: રૂ. ૨૦. (અથવા વધારે).
વર્ષીય વીજે: રૂ. ૪. (પેસ્ટર જુડ).

છુટક નકલના આઠ આના.

નોંધણી છે:—આ માસિક માટે નાહર ખબર મેળવી આપનાર પ્રમાણિક એજન્ટો.

લેખોનો અનુક્રમ

૧ યુગ મુળારક ! (કાવ્ય)	બલવંતરાય	
૧ ઇવન સીદ્ધ્ય (કાવ્ય)	એક. બહેન	૨૧૮
૨ વડન જય ગૂજરાત ! (")	બાલુભાઈ રાવત	૨૧૯
૩ લોકસેવિકા (")	૨૨૦
૪ શુજર કવીન્દ્ર ન્હાનાલાલને (કાવ્ય)	મથૂરાનન્દ વર્મા	૨૨૧
૫ દીકાકારોને	એક બહેન	૨૨૩
૬ સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્યજીવન	રૂશળજી પરમાર	૨૨૫
૭ અન્ધ-વિવેચના ભારતનો ટંકાર	(મણેલુ)	૨૨૬
૮ પ્રજાતત્ત્વ અને ગુજરાતી પ્રજાનાં લક્ષણો	રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૨૨૮
૯ વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ અથવાદ્વાદશરાત્ર વિગ્રહ	માનશંકર પીતાંમ્બરદાસ મેહતા	૨૪૫
૧૦ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખના ભાષણ વિષે કેટલાક વિચારો	ઉમેદશમ મંછારામ વ્યાસ	૨૫૧
૧૧ શ્રીયુત. શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ. (હાસ્ય)	"વિનોદકાન્ત"	૨૫૪
૧૨ કવિતા કરવાનું પરિણામ (કંનાભી વાતો)	સુરેન્દ્ર ભાલચંદ્ર પાઠકજી	૨૫૭
૧૩ સમકાલિન વિચારસ્રુષ્ટિ.		
૧ વિલિઅમ રોડ		૨૬૨
૨ નિખિલભારતસાહિત્યમંથ		૨૬૪

અમે દીલગીર હીએ કે અનિવાર્ય સંજોગોને લીધે આ વખતે મનન અને વિવેચન (તંત્રી-લેખ) અમે આપી શક્યા નથી. આશા છે કે આમારા ગ્રહકો આમારી એ મુશ્કેલી દરગુજર કરશે.

—અધિપતિ

આ માસિક મુરત ગદ્યનપુરી ભાગજ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દ ગદ્યાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને જટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવડિયાએ મુરત, ગોપીપુરા મંપાડિયાવાડમાં આવેલી પોતાની એડિસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન.

જીવન સાહસ્ય.

વસંત-

છે મોહ હુલ્લુષ જગ આ બંધથી ભરેલું,
 નિમોઘ્ય સુખ મહીં મસ્ત બની રહેલું;
 બુદ્ધિ, શરીર, બળ ને ધન વ્યર્થ ખુએ,
 ના દેશ કાળ-નિજ ધર્મ કંઈ વિચારે.
 છે જન્મ ને જીવન જો પ્રભુએ દીધેલાં,
 નિચે હશે જીવન કર્મ કંઈ કરેલાં;
 સાધી શકાં નહિ કદિ નવ સાધવાનાં,
 તો જો - જીવંત જીવનો પણ છે મરેલાં.
 છે પ્રેમ આ જગતના સહુ જીવ માટે,
 છે દ્રવ્ય નિર્ધન તણાં દુઃખ ટાળવાને,
 શક્તિ અવશ્ય નિજ દેશ હિતાર્થે છે ને,
 સાહસ્ય જીવન તણું પરહિતમાં છે.

એક કહ્યું.

વંદન જય ગૂજરાત!

(મરાઠી માળા.)

ભારતભૂમિની શુભવંતી લઘુ પુષ્પવતી રસભૂમિ,
સત્યાશ્રમની કર્મભૂમિ તું, અશ્રુમીએ જહોં ધૂમી-
જયગાન ગજવતાં માત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

૧

શમકસવંતી ભારતભૂમિની શ્રેષ્ઠ સુભગ રસપુત્રી,
ગિરિ, ગર્હવર, સરવર, નદી, અરણ્યાં પ્રકૃતિ-પ્રસાદી ધરતી,
ધન ધાન્ય ભરી રજિયાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

૨

યદુકુળ-તિલક કૃષ્ણચન્દ્રની રાજ્યભૂમિ જયવંતી,
ચોપ ગીતાના સદાય કરતી, કર્મયોગ શુભવતી,
જય ગૌરવવંતી માત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

૩

શિવરાજ, વન, લીમડેવ સમ સમરણીશની પ્રસૂતા,
વીરકેસરી સમ જય ત્રાડે ધરણી જે ધૂજવતા-
કરી વિજય ધ્વજ ફરકાડ;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

૪

નૃસિંહ, મીરાં, સરખાં રસિયાં સંતનની રસજનની,
ધાર્મધુરધર દયાનન્દ ને કેલાષીની કલભૂમિ,
વાતી રસજંતી દિનરાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત !

૫

પ્રેમ-શીર્ષાનું રણશીંગ કુંકવતો નમંદ જય ગજવે,
સત્યનિષ્ઠ કમંવીર ગાંધી અવનવ ચેતન પ્રેરે,
જન ધૂમે કીર્તિધ્વજ સાથે;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૬

ભગત ને તુજ તતુજ થયાં ત્યાં આ નવચેતન ભરતી
પ્રાચી દિશામાં વિવિધ રંગ ભરી ઉદય ઉપા બળહળતી
તો ! દિવ્ય હસંત પ્રભાત;

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૭

‘ધોરી પુરંધર દેશ તણાની ધુધરમાળ ધમકશે’
સ્વતંત્રતા, શિદ્ધિ, સિદ્ધિ ને પ્રતાપ, ચેતન સરશે,
તોય સ્તબ્ધ થશે જન, માત !

તુજને વંદન જય ગૂજરાત ! ૮

—બાલુભાઈ રાવત.

લોકસેવિકા

૧

(કલકત્તા: ડીસેમ્બર ૧૯૧૭)

શી મેદની જન તણી ઉભરાય આને !
શી હૃદયની ગગનલેહક ગજનાઓ !
શી આ અળાંક થતી પુષ્પની રમ્ય વૃદ્ધિ—
હા ! ધન્ય પૂજન હું પામી મહાપ્રભાત.

૨

(કલકત્તા: સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૦)

રે રે ! અરે ! અરરે ! આ શું અરે, શું આ શું ?
શો નીચ આ “શરમ !” ના દેવનિ કાન ફાટે ?
હે જાનિત ? સ્વપ્ન ?—અહ ! ના, ખરી વાત છે આ;—
ઉન્મત્ત “લોકજન” માં ધરવી શી શ્રદ્ધા ?

ગુર્જરકવીન્દ્ર ન્હાનાલાલને

૧

સ્વર્ગી સરિખો ખાન્ત સોલે આ ગુજરાત ત્યાં
સર્વે કવિબળ માંદ્ય મહેન્દ્ર શો તું મહાકવો
રવીન્દ્રનાં રસગીત જંગમરને મોહાવતાં,
ગુર્જરજગનો વીર ! રવીન્દ્ર તું રસિયો રમે;
તુજ ગીત ચે કે હી ચં ચુલુશે સારી સદા ને
તેવે તું ચે વીર ! મહાકવો જલ્પ સિંહાસને

૨

રાષ્ટ્રભક્તિની રેલ : તુજ પ્રાણે રેલાય ને
મગટે બાવલરેલ એ ભક્તિ તુજ કાવ્યમો.
ગુર્જરી કેરે કેલ નવચેતન તે રેડિયાં
રાષ્ટ્રજીવનની લેલ લાગી “ધન્દુ” વાંચતાં;
રાષ્ટ્રજીવનની છાજ આજે ઉછળે આંધ્રિ જે
તેનો તે દિન તું જ પધારિયો પયગમ્બર.

૩

“પૂર્વ પશ્ચિમ બે પાંખ પૃથ્વીરૂપ પંખિણીની”
એક કીધું તે સિદ્ધ જુગતે બંને બાજવી.
રાજવી શો તુજ આત્મ રાજેન્દ્રો જ વધાવતો.
ગાતો જારવગાન ઉરની જાડી જામિંથી.
વધાવિયા ગુણરાજ, ગાંધી અમૃત હૃદયથી
તું ને એ બંને ચ, ગુર્જરગુણના રાજવી.

૪

રસરૂપ કહિતા આમ, “ઉપમા કાલિદાસની”
અમ કાવ્યે અભિજ્ઞામ “ઉપમા ન્હાનાલાલની”
મહાગુરૂની મહાન્ મારા વીર ! તે જીલીને
“મેલદ્રત” ની મંગ વંદવી શી અમ આંગણે !
ગુરૂપ્રતિભા તો સ્વર્ગ, કવિતા તેની ગંગા શી
શિવ શું તે સીધી એક, સીધી ગુર્જરભૂમિને

પ્રહંચર્વજનનાંદ “જયા જયન્તે” કીધ તે
સંયમ કેરા સાદ ધરધર તે પહોંચાડિયા
પરમપ્રેમનાં ગૂઢ રહસ્યરસ સમજાવિયાં.
સ્નેહ તણી શી સૂક્ષ્મ ભિમિ ઝીલવી સર્વને
સ્નેહલમનાં સત્ય, ગુજરાતે ત્યાં ઝોળખ્યાં,
નિજ જીવને ચે કુંઠ આન્હોલન એ ઝીલિયાં.

૬

જરજક સરવર પુલ્પ, રસજાળથી શી ઉભરે
એવી “ઉષા” અમુલ્ય, ગુર્જરીને ચરણે ધરી.
સંપ્રિયના કું કોહ ઉકેલિયા પ્રતિભાજળે,
તત્વ તણું જે તત્વ, તેની મીમાંસા કરી.
મોહક કલાવિધાન પૂઠે પૂઠે પાથર્યાં,
ગદ્ય મહીં ચે ગાન ગાયાં મૃદુ, મનભાવતાં.

૭

કાવ્યકેલા શી વિધ જુદી મહારી વખાણશે ?
નવયુગ લાવી કીધ, નવલી તે ત્યાં પ્રેરણા;
અણુપુલ્પ નિધિ તે જ મંગળ હસ્તે યોલિયા,
લીધી અમે એ લક્ષણ, રસરંગો ઉર રેલિયા.
રસચિન્તાક તું રાજ ! સુન્દરતાનાં શાસ્ત્રનો
રસમયતાના સાજ મન્યા સળગ્યા નેહથી.

૮

અવન્તપાંદરીવન્ત અમ્યુજ જેવું પ્રલાલયું
હલકે તેજ-સુગન્ધ, તેવાં પુજ કાવ્યામ્બુજે.
તત્વજ્ઞાની તું પ્રોહ, પ્રેમ તણાં શાસ્ત્રો તણો,
ચક્રનો મૂઢ-નિગૂઢ, તેનાં તુજ આણે સજા.
વિવિધરે સુહવન્ત શ્રદ્ધાની લહરિ સૂક્ષ્મ જે,
તેના અનુભવ ધન્ય, વિલસી રહે તુજ જીવને.

દીકાકારોને.

બો! સાહિત્યના ઉપાસકો, યંબો,
કો તમારી લેખિની રૂપી દટારીને
ચમ્પદ રૂપી ધનુષ્ય બાણને.
અધ્યુદયી આનંદતા ઓ સૈનિકો!
ભાભાયાના ઉદ્ધારાર્થે સ્વયંસેવક બન્યા છો ને?
હા સગ્ગ ચાઓ! ધુરખા કાઢી, નાખીને
ઝાંખથી મેદાનમાં ઉતરો.
કુસુમથી ભારત માતાના ઓ ફૂળ દીપકો!
પૃથ્વી પરના સ્વર્ગસભી, વિશ્વવિખ્યાત
મરત ભૂમિના સદ્ગુણો, નથી રમતા
ચમ્પદજળનાં અનાકર્ષક બેડકણાં!
સાહિત્ય વાદિકામાં વિહરનારને તો
વિધરિધ કુસુમોનું વૈવિધ્ય
પિંચાનવું પડે છે. અને
રસનાં સીમાં તો વાંચે છે સ્થળ સ્થળમાં
અરખલીત રસનાં નિર્મળાં ઝરણો
ને વાંચે છે તે પામેય છે.
ફૂળાં કમળ કુસુમનાં સૌન્દર્યને તે પિંચાને છે
ને કાંટાળી કાઢીમાંના ગુણાળની
સોરભને ય તે જીલે છે.
રસ, રૂપ ને ગંધનાં નિરીક્ષણની
સાન્દર્ય ને કળાને પિંચાનવાની.

અરણ્યમાંથી અમૃત કુવારો ઉત્પન્ન કરવાની
અને પાપાણુમાંથી ચૈતન્ય પ્રકટાવી
તેને પૂજવાની કેાઈ મદદશક્તિ
પ્રભુ રસનાં રસીઆને આપે છે.
અહો! 'નાનાલાલ શાહી'ના ઓ 'વેરાધી મા' યંબો
સદ્વસ્તુને પિંચાનતાં-પૂજતાં સીમે,
નહીં તો જાણો છો તો ખરાને કે
ચમ્પદયુદ્ધ તો મહા કપરાં છે?
એ યુદ્ધ નથી જીત્યાં કેાઈએ
ને નહીં જીતાય કેાઈએ!
ગદ્યપદના મહા યુદ્ધના ઓ સૈનિકો!
ન્યાયપૂર્ણ દૃષ્ટિથી ઉઠેલો
'અપદ્યાગદ્ય'ના બાવાર્યને
ને નિરખો તેનાં જુડા ઉદ્ધારણમાં
અગોલાં જવાહીરોને.
શુભરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં
મહાયા છે સાક્ષરગણોના મહા યુદ્ધ,
વર્ષો વીતી ગયાં ને કેટલાંય વીતી જશે
પણ નથી જોયા જોય કેાઈ મહા જ્યોતિષીએ સદા
કે એનો અન્ત ક્યાં અને ક્યારે આવશે.
ને સમય તો વલો જાય છે ને?
અને સૌ એ જાણે છે કે

મળના સપાટામાં કે કે રત્નો અદસ્ય થશે
 કે કેટલાંય મગલસં ચોખ્ખાં જશે.
 કણ નથી; નથી, એ મહા સામર્થ્યવાન
 મળની એ શક્તિ કે
 કાંઈ મહા તેજસ્વી રત્નના પ્રકાશને
 અધકારમાં ફેરવી શકે.

પ્રકાશ તો સર્વદા પ્રકાશન રહેશે
 અનન્ત કોળે સુધી પ્રકાશશે
 ને જીવશે, દેખશે તે જાણશે કે
 આખરે સંતપ્તો નય છે !

—એક પદ્ય.

નોંધ—આવકાલ ગુજરાતમાં ટીકા-સાહિત્ય ઉમરાણું લાગે છે; લેખકો તેમાં મોટાઈ માનતા જણાય છે; કહેવાતા વિકાનો તેને પોપણ આપે છે; પરંતુ એક સ્ત્રી-અભ્યાસક પક્ષ તેની કેટલી અને કેવી કિમતે આંકે છે તે આ લેખ ઉપરથી જણાશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પછી તો એ જાતના સાહિત્યથી ગુજરાતી સાહિત્ય વધુ કલંકિત નહિ થાય. આ ઉત્તર સિવાય તો એનાં સાહિત્ય (?) ને મક્કમાં પણ લેવું એ અયોગ્ય છે એમ અમે માનીએ છીએ. એ માસ ઉપર ખાનગી ચર્ચા માટે અમને આ લેખ મળ્યો હતો. અત્યારનો ઉચિત પસંગ ધારી, તે પહેલેની રજા વિના અમે તે પ્રગટ કરીએ છીએ; આશા છે કે તે માટે અમને તેઓ ક્ષમા આપશે.

૧૫-૧૦-૨૦.

—અધિપતિ.

— તૈયાર છે —

દીપાસવીના મુધન્ય ઉત્સવે ‘ચેતન’ના માહકોને એક સુરમ્ય લેટ

“ રસ-ગીતો ”

કોઈ ફુજનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આદોલન

(લેખક:—મટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા બી. એ.)

“ ચેતન ” “ વીસમી સદી ” ઇત્યાદિ સુપ્રસિદ્ધ માસિકોમાં પ્રકટ થએલાં તથા એવાં જ બીજાં અપ્રસિદ્ધ લલિત રસગીતોનો સંગ્રહ—સ્નેહી-મિત્રોને નવા વર્ષે અભિનંદન અર્થે મોટલી શકાય એવું આટલેપર પર છપાવેલું હળાવત પુસ્તક કિ. માત્ર પ્રાર આંનાં, બૂજ નમસ્કો, છપાવી છે.

ચેતન “ ચેતન ” કાર્યાલય,

ગોપીપુરા—મુરત.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્યજીવન.

પ્રસ્તાવ.

આ લોકપ્રિય મુખગાતી બાપા !! અત્યુત્તમ વણીઓનો જન્મ વીરક્ષેત્ર ને સતીતીર્થ. વર્ષ ૧૯૨૦ના જાન્યુઆરી માસની ૨૫ મી તારીખે એક આમલી નીચેની છાપરીમાં થયો હતો. એ પ્રસંગ ઉપરનું પોતાના વતનનું સ્મરણ એક સુંદર મનહર 'છંદ'માં લખ્યું છે.

અરે આમલી હું તારી જામા તજે અવનયો,
તારી ધામા તજે એજ છાપરીમાં ઉછર્યો;
દેવળમાં દેવ તારી પાસે છે આરસનાથ,
સ્વામરંગ શરીર વિશેષ વેષ છે ધર્યો;
લાખુવાવ લાખેણીનું પ્રતિદિન પાણી પીધું,
બ્રિસલું નથી અને હું જે વિદેશ વિચર્યો;
કહે દલપતરામ ગામ વઢવાણ સદા,
ઈશ્વર આગાદ રાખે આશીષ હું ઉચર્યો.

(દલપત કાવ્ય ભા. ૧-પૃષ્ઠ ૧૦૫-કડી ૨૮)

આવી એમનું સ્થૂળ જીવનજીતાન્ત હુંકામાં પણ કહીશું નહિ, પણ એ મંદાકવિની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ દેખાડીશું; અને એ સુગંધી સાવસંધ્યા અને નવા સુગંધી કિનારાં અક્ષરચિત્ર દેરીશું, તથા એ બંને ચિત્રોમાં રંગની મેળવણી અને આલેખનનું સામ્ય, વિરોધ, તે નવીન-લાવેનો ઉદય બતાવીશું.

પૂર્વરંગ.

'કવિને સ્લેષજવા કવિ થવું જોઈએ' એવી સામાન્ય ઉક્તિ છે; પણ 'કવિ' જ કવિને સ્લેષજ શકે' એજ સ્વાભાવિક ઉક્તિ છે: અને સૌએ જાન્યો જ એ જાણવતા અરે કવિ જ છે ને? ચંદ્રોદયનાં દર્શન-કેદારાં મન રંગન નથી થતાં? દયા અને માયા શું માનવીઓ વચનમાં ને વર્તનમાં નથી દેશવતાં? કુલપુર્ણનો સુગંધ અને દોડીલાનો દોડાકાર કેને નથી રચ્યો? કવિજનો એ ઉમળકો સુંદર સંગીતમાં, સુંદર શબ્દોમાં લખી વ્યક્ત સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં લાવે છે. પણ આખણા આ કવિ-પત્ની કદર કરવા આપણે બાપા અને સાહિત્યનું વિશેષ જ્ઞાન ધરાવવું જોઈશે. એ વિશે જોઈશું વર્ણન કરવું આજણે કે અસ્થાને નહિ જ લેખાય.

કોઈ પણ બાવાના સાહિત્યનો મુખ્યત્વે એ ભાગ પાડી- શકાય. પહેલો બાવાયુગ અને બીજો રસયુગ. આગ્રેહ બાવામાં એમને અનુક્રમે 'કલાસીકલ એઈજ' અને 'રોમાંટીક એઈજ' કહે છે. બાવાયુગમાં બાવાનું બંધારણ બનતું જાય છે; એટલે બધા તાર નવા રચાતા જાય છે. એ બધા સરખી લંગાઈના, સરખી જાડાઈના અને સરખે અંતરે આવેલા હોય છે. કોઈ પણ દોરો આડો અવલો પડી આખા બંધારણમાં ગુચ્છ નથી પાડી શકે. સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક એ આ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ છે. વાક્ય રચનાની કે વાક્યાર્થની ક્લિષ્ટતા કોઈ શકતી નથી. લાગણીઓના બુક્કા કરતાં બુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. વાગ્યોમાં સરખું સમતોલ-પણું હોય છે. વાક્ય અને વિચારની સરખતાને લીધે એ લોકભાષા હોય છે. રસયુગમાં આ લક્ષણો કરતાં ઉલટું જ હોય છે. આપણા વિખ્યાત કવિવર કથા યુગમાં હતા તે આ ઉપસા વર્ણનથી સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે. આ ઉપરાંત અન્ય પણ આ યુગનાં લક્ષણ છે, એ સદ્ બાપણે કવીયરની કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં અવલોકી શકીશું. આપણા કવીયર એ બાવાયુગના છેલ્લા આશયના શુક્રવિ હતા એની ખાતરી કરવા ત્રીયેની સામિતીઓ હું રજૂ કરું છું.

(૧) ઉપદેશાત્મક અને વર્ણનાત્મક કાવ્યો.

(૨) અનેક નામાંકિત સ્ત્રીપુરુષોનું કાવ્ય લેખન.

(૩) ગરબીઓ, ઘોળા, અને લગ્નગીતો બાક કરતાં બાણીની હૃદ-રચના ને સંગીતનો અભાવ.

(૪) દીકાની શૃતિ અને આલેખશૃતિ.

(૫) ને અગ્નિની વાર્તા.

(૬) એમની કવિતાઓ સ્વાર્ધ નથી; એમણે કવિતાઓ રચી છે.

બાવાગ્રમ.

આં સર્વ કહેતાં પહેલાં એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે એમની ગુજરાતી બાવા માટેની રીતિ અપૂર્વ છે; ઉત્સાહ અધ્યાગ છે; પરિશ્રમ અનુષઠ છે; અને વિગ્રથ અતોલ છે. રહમે કોણ ડો એમ એક રાગએ પહેલા પ્રશ્નો ઉત્તર ગુજરાતી બાવા માટેનો એમનો ઉત્સાહ સ્પષ્ટપણે પ્રગટ કરે છે.

સ્વદેશ સુધારતાની સખાનો છું સખાસત,
સુખોપક સદ્ગુણોના સાથમાં સાગીત છું;
ઘોળામાં લુણ્ણી મદારાણી ગુજગતી વાણી,
જાણી તેનું દુઃખ ઘણું દિલગીર દલ છું;
હિંદી ને મરાઠી હાલ, પામી છે પ્રતાપ પ્રાદ,
સ્વદેશી સિધિવ રહી, તે રેખી શિધિલ છું;
કહે હવતરામ રાગ અધિરાજ સુણો,
હી ગુજરાતી વાણી રાણીનો વજીવ છું.

દોહરો.

વાણી ગુજરાતી રહી, રાણી-જાણી આજ;
હું વજર તેનો બની, કહું તેનું શુભ કાગ.

(દલપત દાબી ભાગ ૧, પૃ. ૧૦ કડી ૮૫-૮૬)

ફાર્જિસ સાહેબના એક પત્રથી સરકારી નોકરીને તિલાંજલી આપી શુજરાત વનોકાયુર સોસાયટીમાં જોડાયા અને માતૃભાષાને પોતાનું જીવન-આર્ષણ કર્યું. શુજરાતી ભાષા માટે નોકરી છોડી દીધી ને કહ્યું:—‘કરીશ ખુશામત ખૂબ હું તુમ માટે હે માત.’ અને શુજરાત વનોકાયુર સોસાયટીને માટે રાજ્યરાજ્યમાં ભરી ખુશામત કરી આવતા, અને શુજરાતી ભાષાનું કાંઈક કલ્યાણ કરી પાછા આવતા.

કાવ્ય ક્ષેત્ર.

કવિશ્રીનું કાવ્યક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, કાવ્યપ્રતિભા એટલી સતેજ છે કે આટલા કુદા અવલોકનમાં એક ઉડતી દષ્ટિ નાંખીને જ સંતુષ્ટ રહેવું જોઈશે. પણ એમની કાવ્યવસ્તુના વિષય નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

- (૧) મહાહર પુરોહિ અને આશ્રયદાતાઓ વિષે.
- (૨) નૈતિક સત્તા, ઈશ્વર અને ધર્મનાં ચિન્તનો અને સામાજિક સુધારણાઓ વિષે.
- (૩) જનસ્વભાવ અને કુદરતનાં દર્શનો.
- (૪) સ્વદેશવાત્સલ્ય તથા કળાકોશલ્ય.
- (૫) પદ, ગરબી, ધોળ અને માંગલિક ગીતાવલિ.
- (૬) કવિતાની આપી શિંગળ અને પ્રવીણસાગરની બાર લહેરની રચના ને ટીકા.
- (૭) હિન્દી કાવ્યો.
- (૮) કેટલાક નિબંધો.

શુમારસ ને ઓછા લખ્યો છે તે તેને બદલે હાસ્યરસ વધુ ઉમેર્યો છે. મહાહર પુરોહિ અને આશ્રયદાતાઓ વિષે જ કાવ્યો લખ્યાં છે તેમને સાર જ બોલવાનું છે તે બધું બાકી છે. માતૃ શાખા આપતા એજ અત્યારે ચોખ છે. ‘ફાર્જિસ વિલાસ’, ‘વિગય વિનોદ’, ‘ફાર્જિસ વિરલ’, ‘નમરશેહ હીમામાઈની હયાતી વિષે’, ‘અંગ્રેજ રાજ્ય વિષે’ અને બીજા રાજ સાહેબો, રાજ બહાદુરો, ને રાજ્યો વિષે.

નીતિરસ.

હવે એમની નૈતિક શાખામણીની દેખાંક કવિનાએનો લક્ષ્ય કરીએ. એ વિષયનાં નો નેખા સૌથી સરસા છે. એમ i કાવ્યની નીતિ શુદ્ધ નથી. પણ એણે એક નેખા નીતિરસ વપાવ્યો છે. એમની કવિનાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે બાપ કે મ્હોટામાઈ આગળ પણ સરી કવિના વાંચરામાં દીસરી કે બહેનને કરી બાપ કે રજ સરમ આવનાં જોઈએ નહિ. અને તેથી જ આપણે એમનાં કાવ્યોમાં શુમારસનો અંશ ઓછો જોઈએ છીએ. વળી સ્વામી તારાયણ ધર્મના ટોર્ક યેજુર ધર્મનાં ઉરાધાં અમર્મોદ ધોળ ગીતો વિગેરેનો પણ ખૂબ કંટાળો મ્હોડ્યો હશે. એથી પણ એમની વ્યાવહારિક બુદ્ધિએ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા પ્રેર્યો હતો. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે એમની નીતિની શીખામણો ધીમે ધીમે મીઠીમીઠી જ પીનાડના નથી પણ કપારેક કહી કહી લઇને એકદમ ગળે, ઉતરાવી દે છે ‘શુરૂએને શીખામણ’ના કાવ્યમાં કહે છે કે:—‘સેવજબન સમજાને સાચા સમજે બેટાબેટી; દાસતણી વહુ દીકરીઓને વ્રત ન કરી બેટી,’ તે વખતે વૈષ્ણવ દુરાચારને આ નમ્ર વચન સંભળાવ્યાં છે એમ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. આ

સંભારનું અસ્થિરપણું કેળાડનાં લખે છે કે:—“થિર રીતે કાંઈ આ હામ, રીં નથી રહેવાનું; કરી સો કાંઈ રૂંડ કામ, રહેશે કહેવાનું.” મોન્નીવાળા પથરછને કહે છે:—“પાસડાં ખમવાને યોગ્ય છે, મોન્નીવાળા પથરછ.” આપણા શુભચિંતક મિત્ર હોય તેમ સમજવે છે:—“મન નરિ માને રે, ત્યાં નહિ જઈએ મળવા; જેની પાસ જવાથી લાગે, બોલ મુચી મન જળવા.” “ખળ મુખ બોલે રે ત્યારે કાન ખંધ ફરીએ.” “નારી નરપતિ અમિતો” અતિ-પ્રસંગ દુઃખમુળ.” “પણ પોયાં એ તો સફ થોયાં; આજ ડાયાં તે સડથી સાચાં.” આંમાં એમનાં નીતિનાં વચન એટલાં તો સચોટ છે કે વાંચકના મન ઉપર તુર્ત અસર કરે છે. સરળ ભાષામાં જતાવેલો એનો ચોક્કસ વિચાર વધુ અસરકારક બને છે. બે લીટીમાં લખેલો એમનો ‘રાજનયનો સિદ્ધાન્ત વ્યવહારમાં કેટલો ઉપયોગી છે તે જુઓ:—“જુલમ” ત્રિવેના કાવ્યમાં છેલ્લી કંડી કહે છે:—“જુલમી જુલમ કરે ધણો, મુજે ન કાંઈ ઉપાય; કરીએ કાગારોળ, તો, કડચિન પ્રાયો થાય.” “એછોટ એછોટ” એ હિન્દના હિતસ્વી હીરા હોનિમેનનો અનુભવ થું આ કવિહૃદયમાં આટલા કાળ પૂર્વે પ્રત્યક્ષ નથી થતો? એજ કાવ્યમાં વચમાં કયે છે કે:—“ન્યામ નિયમ સો ગરિયને, સમર્થને સો માર.” થું દુઃખી પ્રજાની સાચારી-બરી અનાથ દશા આ લીટી નથી કહેતી? અંગ્રેજી રાજ્યપ્રકરણમાં અમલદારવર્ગે ગેરીય પ્રવળે કેવો સતાવે છે એ હાસ્ય તથા કરજુરસમાં સાઈ જતાવી આપ્યું છે. (દશપૂતકાવ્ય પા. ૨. પ. ૫ વચનીકા) ને કોઈ એવો આલેખ કરે કે કવિએ અંગ્રેજોનો આશરો શોધી એનાં જ વખાણુ કર્યાં છે; તો એના બચાવમાં મ્હારે બોલવું નેહશે કે કવીપરની વ્યવહારદૃષ્ટિ ધણી જીલ્લી હતી અને નેહં રાષ્ટ્ર કે અંગ્રેજ અમલદારને પ્રજાનાં દુઃખ, આવી રસિક રીતે કાવ્યમાં જ કરી કહી શકાશે. હિંદુસ્તાનની તે વખતની અંધાધુધી બરી ગેરવ્યવસ્થા તરફ એના જ ‘હરખ હરે તું હિંદુસ્તાન’ તરફ જુઓ. વળી યાદ રાખવું કે, તે સમયના અંગ્રેજ અમલદારો બહા, માયાણુ ને મળતાવડા હતા. શુગરાન વનાંકુલર સોસાયટી ની સ્થાપના એજ અંગ્રેજ જરૂર ને કસેટરની હિતચિંતક દૃષ્ટિને જ આભારી હતી. અને શુગરાની ભાષાના નિકાસ અને કલ્યાણની ઈચ્છાને આધીન થઈ કવિએ એ અંગ્રેજ નરવીરને પોતાનો આશ્રયદાતા પરમ મિત્ર માન્યો હતો. અંગ્રેજના પક્ષમાં સાચા રહી લોકોની સેવા અને માળાભાષાની સેવા બજાવનાર આ આપણા વીરજ કવીશ્વર જ હતા. અહીં જ કવિશ્રીની, સફળ વ્યવહારબુદ્ધિ આપણને ચોક્કસ પ્રતીતિ થાય છે, અને એના પ્રકારની સેવા એવી જ બુદ્ધિથી એમના પુત્ર જહાનારાણને કરતા આજ આપણે નેહએ છીએ.

પ્રારબ્ધવાદનું ખડક કરતાં અને કમચોગતું મંડન કરતાં કવિના કૃદાર જેવા જેવા છે. કમવાદખંડનમાં કયે છે કે:—

“નશીમ નશીમ સો કા કહે, પણ નહી નદિ આશ;
સુલા શા માટે કરે, જે નશીમ વિશાસ.”

કવિશ્રીની ધાર્મિક આશ્યા સૌ કાર્મમાં હૃદયરતું કર્તોપણું અનુભવી રહી છે, અને પછીની જ લીટીઓમાં કહે છે કે:—

“આદરવો ઉગ્રામ પણ, હૃદય પર આધાર;
જનઅમ ને હિરકૃપા, સંદેવ નેહએ સાથ;
પેલર વાવે શમ કરી, બ્રાહ્મણ દરિદ્રાય.”

ગીતાઈ અને વેદાન્તજ્ઞાનનો મહા સુખમંત્ર કેમ બનેલો? કવિશ્રી નિરાશાવાદી બનવા નથી હોતા. કવિશ્રીનો મન અનુભવ અને અચલ આત્મશ્રદ્ધા ઈશ્વરનો આપ જોઈ રહ્યો છે અને કહે છે કે નિઃકામ શ્રમ અલેખે નથી જતો. એક ગરખીમાં ગાય છે કે—“સખિ જો દરિ ક્યમ નવ ફળિયો, તોય નરીય થયી તે બળિયો બેન.” આ લીલીઓ કૌતમ ધાર્મિક અને વ્યવહારિક ઉપદેશ નથી પૂરો પાડતી? ઈશ્વર ઉપરનાં એમનાં બીજાં અને કાવ્યો આપે ના ધાર્મિક ઉપદેશ આપે છે. એમનાં નૈતિક શીખાવણીનાં એટલાં તો અગત્યનાં કાવ્યો છે કે એના માર્ગ યોગ્ય નમુનાઓ ન અને ઉતાર્યા છે.

સામાજિક સુધારો.

હવે એમનો ચર્ચેસો સામાજિક સુધારણાનો વિષય તથાસીએ. સામાજિક સુધારાના તેઓ શી અરજ હીમાયતી છે તેની ખાતરી કરવા એવું એ વિષય ઉપરનું બહોળું સાહિત્ય જોઈશું ત્યાં જ હક થઈ જાયું. સમાજના કુધારાઓનાં એઓ ખાત અજમાસી છે એવું સુંદર માન આપણને એમનાં ‘વેનચરિત્ર’, કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ માટેની એમની ગરખીઓ, ‘કમ્લ ગરખાવત્રિ’, ‘હુસર-ખાનની ચઠાઈ’ અને ‘ભૂતનિખંધ’ બતાવવા પુરતાં છે. કેદ ઉપર એમણે ૭ ગરખીઓ અને ૩ લાવણીઓ રચી છે. ‘હુસરખાનની ચઠાઈ’માં દેશી મેને ઉચ્ચમનું અને ઉઘોગનું શરૂાતન મોકે એવું ઉદાહરણ અને સારસ રૂપક ઉપર કયું છે. ‘ભૂતનિખંધ’માં આપણું અજ્ઞાન કેટલું આડું અવગું ને ઉંડું ઉતરી ગયું છે તે બતાવી આપ્યું છે, અને સારે આપણા પહેમનું ઉન્નત કરી પવિત્ર જ્ઞાન-પ્રદીપના પ્રદાશનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. ‘વેનચરિત્ર’માં બાળજન નિષેધ અને પુનર્જનના વિષયો એક કાવ્યમય વાર્તામાં ગૂંથ્યા છે. આ ગદ્યાં કાવ્યોનું સ્વેત્ર એટલું વિશાળ છે કે એનાં સંખંધ ચિંતાના કિતારા કરવા નિરર્થક લાગ્યું છે. છતાં તે વખતે પણ આજના પ્રશ્નો કવિશ્રીના મગજમાં કેવા ધૂમી રહ્યા હતા અને કવિશ્રીએ એમને પોતાની કવિત્વ શક્તિના કેટલો હીસો આપ્યો છે એનું કવિશ્રીનું ઉદાર અને વત્સલ દિલ દેખાડી આપે છે. સ્ત્રી કેળવણીને માટે ના એમની ગરખીઓ અને માંગલિક ગીતા રચાયાં છે. રામ અને સીતાદત્તા અરસપરસ કાળજી અને બીજાં ધણાં ગીતો આજનો સ્ત્રીચર્મ હોંસે ગાય છે. વિવાહનાં દરજ્યાં યાજના એઓશ્રીએ સુંદર સ્ત્રીહૃદયને અનુકૂળ બાંધ વડતી ૧૪૧ ગીતોની માંગલિક ગીતાવલિ રચી છે. આ એમનો સ્ત્રીચર્મ ઉપર કાંઈ જોડો ઉપદેશ નથી ના. સ્ત્રીસમાજ ઉપરની એમની વત્સલતા પુનર્જનના પ્રયત્ની અને ગીતાવલિની રચના ઉપરથી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આપણી સ્ત્રીઓ તે વખતે માંગલિક પ્રસંગોએ બીજાં ગીતો ગાઈ વિખવાદ અને ક્રમકાંડો ઉભી કરતી એ કાંઈ આપણને અજાણ્યું કે નહીં નથી. એવાં જૂઠાં ગીતોથી એઓનું અજ્ઞાન વધતું ને પોષણ પામતું તથા તેમના હૃદય વધુ મલિન તેમ ના ના રહેતાં એવી સ્ત્રીઓને સુધારવા એમની મહેનત કાંઈ જોડી કે રોગ ન હોવાય.

હવે સમાજસુધારાનાં છૂટાછવાયાં એમનાં વગન વાંચી ના આપણે સતોષ પામીશું. એક કાવ્યમણી વર્ણન કરતાં લખે છે કે—

“લટકે લીલાં લુગરે, અંજ અધમણ મેલ;
સોરી મ્હનનાં મોટલે, થયું દરો મુપેલ.”

અને ગામપ્રતિ એ સ્ત્રીચર્મ ચોક્ષાભ્યાં ધણો ના પાછળ છે સિની ના નાદિ કહેવાય. ‘દેશાટન’ ઉપરની એમની દલીલ કેટલી સખજ છે તે જુઓ—

“વિદેશમાં વિચર્યા વિના, પૈદા ન પૂર્ણ કરાય;
પથુઓ-પથુ પરભાતથી, જંગલ ચરવા જાય.
વિદેશમાં વિચર્યા-વિના, મળે ન મોટું માન;
સમુદ્રમાં વખણાત થું, સીપ તથા-સંતાને?”

મરેલાં પછવાડે રડવું દુઃખ નહિ, એથી મરેલાંને દુઃખ થાય છે એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત એમણે સ્ક્રમજીવો છે. તે વખતે આ કુચાલ એવડા પ્રમાણમાં પ્રચલિત હતો કે તે વિષે બોલવું એ પથુ પરનો તિરસ્કાર વ્હોરી સેવા જેવું હતું, દેશાટનની તરફથી કરવી તે એ વખતે માતિઓની ગાળો ખાવી. છતાં કવિશ્રીએ મહાપ્રતશમભાઈની કવિતા રચી દેશાટન વખાણ્યો છે, એ ખતાવી આપે છે કે કવિદિલ્લી નિડરતા, ચોકખાઈ અને સત્યવૃત્તિ લોકોની કલ્યાણમાયનામાં ફેટલાં ઉંઝાં પ્રવેશી શક્યાં હતાં. સમાજનાં રોગીલાં મળ પરખી કાઢવામાં અને એની ચિકિત્સા કરવામાં કવિ-વૈદ્ય કેવા અને કેટલા કુશળ હતા. એક વ્યસની પતિની સ્ત્રી પોતાની સાહેલીને આત્મકથા કહે છે કે:—

“પગ દાઝે તો મોજડીએ લાઇ ધાર’ રે સાહેલી;
આ કાળજડું દાઝે તે કેમ કરી ધાર’ રે સાંભળ સાહેલી;
માણે ખેસી પંખીડાં મગકાય રે સાહેલી;
આ એ મહિનો એવી રીતે કેમ જાય સાંભળ સાહેલી.”

કન્યાઓને બચુવા જવા ઉત્સાહ વધે એટલા માટે સાત આઠ ગરખીઓ રચી છે. બરધારને વચ કરવાની બરખીની શરૂઆત આ લીટીથી કરે છે:—

“લસતા નહિ યાય લગીર, કામણ મન કરો.”
અને શીખામણ આપે છે કે એમને કેવ જેવો માનવો ને ગર્વ રાખવો કે:—
“હુનિયામાં નર તહમને દેખું, ખીજ લાલ છીર રે;
તુજ ગણું છું તે સપ્તપાને, કોય અગીર વગીર.”
શૈવમજીરની મૂર્ખાઈ ઉપર કવીશ્વર સમભાવ રોાર કરે છે કે:—

“દવા તજી ખૂબ શોડા દોડાનગ, કીધો આવ્યાર કસાઈના.”

આટલાં ઉદાહરણ સાંભળ્યા દેડે આપણને એન નથી લાગતું કે કવીશ્વરનાં કાવ્યો એ કદમનોના પૂતળાં કે કુમારના ગોટા નથી પણ સ્વાતુબચનો સત્વરસ છે ને દૈનિક હુનિયાનાં સાચાં દર્શનો છે? સમાજજીવનમાં ફેટલી ખાખીઓ છે અને એના શા ઉપાયો છે તેનો ઉપદેશ દરેક વ્યક્તિની સાધારણ સ્ક્રમજીને ફેટલો ઉપયોગી છે એ એમણે નિષ્કામ પ્રીતિથી કદી ખતાવ્યું છે. એમનાં કથન ઉપરથી જણાય છે કે કુદરતના કામદાઓના કવિ કેવા જલજુકાર હતા અને સાંને કેવી સરસ રીતે મોખતા હતા. વિજ્ઞાનથી-એમનાં કથન વિરુદ્ધ ન હતાં (સૂર્યવિગ: ‘મીનીટમાં મેલ મણાં કપાય, જે લાખને ઝાશી દબાર જાય’) ગૃધી-રૂપી નટકીને સંબોધતા કવિ કહે છે કે:—

“નિજ ગરીર સંકોચન કરી, થઈ ગઈ ગોળમરોળ;
મેં-દીઠું તેના દેહતું દડા પ્રમાણે-ડોળ, નટકી નાચે છે.”

જનસ્વભાવ.

હવે જીએ કામ્યવસ્તુનો વિષય જનસ્વભાવ અને કુદરતનાં દરેકો વિષે કહેવું. એમની અંમે તે કવિતા શો અને તહમે જનસ્વભાવ વિશે કંઈક નેવું જાણશે જ. એમણે આકાશી વાતો

ગોષ્ઠી કરી છે. જગતનો અને એની જગજગનો ખાસ અભ્યાસ કરી એમણે જનસ્વભાવ બધી લીધો છે. કુદરતની જડચેતન વસ્તુઓ પર પણ અન્યોક્તિઓ રચી જનસ્વભાવ જમાવી લીધો છે. પૃથ્વીને નટી ને એને પુરણી પેટી ધારી છે. લોકદંડમાં મૂર્ખ પુરૂષ દેખે છે.

“દોડો એક લોક દંડ, અખંડ પ્રેમ દંડ,
કાઠપી કઠોરને અનમ્ર દીસે આવતાં,
દૂધે રહિ મૃત મધ પાછાંએ જો પંચામૃત,
નંરમ ન પડે અગ્નિ અત્તર સગાવતાં;
મધુર વચનની મધુરતાથી માને નહિ,
જડ જેવો જડ સમજે ન સમજાવતાં,
કહે દલપત એવા કઠોરની કાયા નમે,
તાપથી તપાવી માર મારીને નમાવતાં”.

જવાસા નામના પાસખાં અરેબી માણસ પેડો છે, એને કહે છે કે:—

“જવાસા કીદને મરે છે સુકાઈ, બૂંડું મું વરસાદે કાપું બાઈ;
મારે દિલ વરસાદની ચેષ્ટ ચડાઈ, દેખી તેની સરવથડી સરસાઈ;
હારે તારા ઉરમાં આવી અદેખાઈ.”

શેલડીમાં ખોટો ડોળ નંદિ કરનારને જુએ છે:

શેલડીની ગંભીર.

(“કર પ્રભુ મંગાવે દંડ પ્રીતડી રે” —રાગ)

મુજુ શેલડી તું સાણી પ્રણી રે	
કરે છે તું ગુપ્ત ઉપકાર, ઉપકારી તું સાચી શેલડી રે;	
નથી કુલ કરીને કુલતી રે;	
તારા ચિત્તના મોખા વિચાર,	ઉપકારી.
નથી કુતિચાને કળ દેખાડતી રે;	
ઉંચા લટકાવી આકાશ,	ઉપકારી.
તારાં કળ ગોળ, સાકર, ખાંડ, છે રે;	
પણ દેખે ન કોઈ તુજ પાસ.	ઉપકારી.
દાન આંખી કહી દેખાડું રે;	
તે તો પ્રીતિદાન કહેવાય.	ઉપકારી.
પ્રયુષીતે જલ દાન ને કરે રે;	
તે તો કોઈથી ન જાણ્યું જાય.	ઉપકારી.
કુલ કરીને ને કળદાન રે રે;	
કળિયા ઊતરાં તે આંવી,	ઉપકારી.
તારી પેઠે ગુપ્ત દાન ને કરે રે;	
તેમાં કસ્તર ન મળે કાંઈ.	ઉપકારી.

નથી ખૂબ જોડાઈ દેખાડતી રે;
 દીસે દુખની તારે દેહ. ઉપકારી.
 નથી કોઈ કાપામાં રાખતી રે;
 લેથી પામે તું સોનો રનેહ ઉપકારી.
 મોટા મોટા તરમાં નથી ત્રાસતી રે;
 સદા વસી એરંકા સાથ, ઉપકારી.
 પશુ નીચો સ્વભાવ લીધો નહોતો રે;
 એમ દેહું રાખું તે હાથ. ઉપકારી.
 ક્યાંથી પામી સરસપણું પંડમાં રે ?
 ભેતાં અચરજ જેવું જણાય. ઉપકારી.
 કેરી કેળાં આદિક ફળ ને કહું રે;
 તારા ફળની તુલ્ય ન જણાય. ઉપકારી.
 મળી સોની વધારે મિષ્ટતા રે;
 એવું એવું મેળાપી અમ, ઉપકારી.
 જીવ મેળવી સે જ્યાં જમ ત્યાં રે;
 સોને સારા લાભે તેનો મંગ. ઉપકારી.
 કોઈ મરીમ શુષ્ક દાન તો કરે રે;
 કરે મોટા તો પ્રામવા માન. ઉપકારી.
 જેમ વરસાદ જળતું દાન દે રે;
 ગાળે ઉચે ચઢી આસમાન ઉપકારી.
 ને કોઈ જગત વિષે જન્મ પામીને રે;
 કરે પરઉપકારી કામ ઉપકારી.
 એવા એવાને અંતઃકરણથી રે;
 દેહે આશીષ દસપતરામ. * ઉપકારી.

કેળમાં રૂડી કકરાણીનો આરોપ છે:—

“રસીલી કેળ રૂડી છું તો કકરાણી, કાળજી પશુ બહુ કામળ તારું;
 હારે તારી એજ ઉંચી જાતની એંધાણી, કુલ્યા વિના તું તો ફળ દે છે.”

તેમ વાદળાને પરાપકારી બાઈ માને છે. આરસીમાં સાચું ક્ષી દેનારી સત્ય-મૂર્તિ દીકી:

“અરે આરસી મેં તને એળખી રે
 તું તો શુભ શુભવંતી જણાય,
 સત્યવાદી છું સાચી આરસી રે.
 તારા આગળ આવી ને ઉમું રહે રે
 જેવું હોય તે તેવું જણાય,
 છું તો સુહૃદાય હોય તે, દેખાડતી રે;

સત્ય

જેવી સાથે સાચી કહે વાત, સત્ય૦
 બસે હોય તે મોતાનું કે પારકું રે;
 તારે પડે નહિ પ્રકાશ, સત્ય૦
 હોય સુંક કે રાગ બસે રહ્યા રે;
 કોઈની શરમાવી ન શરમાય, સત્ય૦
 બીક દેખાડતાં તું બીકે નહિ રે;
 સાચા આપવાથી ન લલચાય, સત્ય૦
 તું તો નકલને નકલ કહે રે;
 બાણે તે પણ પોતાની હોય, સત્ય૦
 તારું દિલ સ્વચ્છ દેખતાં દેખાય છે રે;
 તેથી દિલમાં ન ધરે કોઈ દુઃખ, સત્ય૦
 તારી સત્યતાને સૌ ગદાય છે રે;
 હોશિ-દોશિ જાણે તને હાય, સત્ય૦
 નાનાં મોટાં અલે રાય રહે રે;
 સૌને ગમે છે તારો સાય, સત્ય૦
 તું તો સાચી હરી સંસારમાં રે;
 એ તો અચળ ખરેખરે આંક, સત્ય૦
 શુદ્ધ શુદ્ધિથી સાચું જ કહે રે;
 રાખી નિર્મળ બન તુજ તુલ્ય, સત્ય૦
 તેને રીઝે તેના કર્તા ધણી રે;
 એવો શુભ સત્યતાનો અમૂલ્ય, સત્ય૦

તાકમાં એક પૈસાદાર પણ કંજુસ જન જુએ છે:

હયા તાકની ગરબી.

('મદા કોય યથો તે કળી કાળમાં ને'—રાગ)

તું તો જિતે વિશેષ વધે તાકિયા ને;
 પણ તાપ કોઈના તે ન મરાડિયા ને; તું તો
 સૌમાં મોટા ગણાયો તેથી શું થયું ને ? તું તો
 તારું મોટાપણ કહેવામાં રહ્યું ને. તું તો
 ખરે ઉપદેશ કાંઈએ નહિ કર્યો ને; તું તો
 મરા ઉપર તે વાન શીદને ધર્યો ને ? તું તો
 તે તો આગરે ના આપિયો કોઈને ને; તું તો
 વાન આગ્રા ન રાખે તને જોઈને ને. તું તો
 કોઈ જુખ્યાને ભોજન ન આપિયાં ને; તું તો
 હાડ, તાપ, કષ્ટ કોઈનાં ન કાપિયાં ને; તું તો

તારી હાયાથી મુખ કોઈને છે નહિ જો. .
 પશી માજો ધાણીને વમે નહિ જો. તું તો
 સારાં મુગથી કુલે ન કુલિયો જો;
 બાઈ! અકક રહેવામાં નથી બુલિયો જો. તું તો
 મીઠા જળ તુંથી કોઈને નહિ મળ્યાં જો;
 બારે લાકડાં મિલરતમાં નહિ બળ્યા જો. તું તો
 તારી દાયા પાણુ તુંથી દયાં દેદાય છે જો;
 દુનિયામાં એવો દુઃખ દેખાવ છે જો. તું તો
 છોદા છોડ બાહુના તારાથી છે બલા જો;
 તેથી પોપણુ પામેછે પ્રાણી કેટલા જો ? તું તો
 તુંમાં એટલું પરાક્રમ દીમે અરે જો;
 દુનિયાને રસ પાષ દીવાની કરે જો. તું તો
 શિરછત સમાન તે શોભા ધરી જો;
 જન નિષળ જાણે છે ખરેખરી જો તું તો
 ધન્ય ! ધન્ય ! માનીએ તેવું મોટાપણું જો.
 કામ પરવપદારનું ધણું કયું જો. તું તો
 ફડી સમદયા છે દલપતગમની જો;
 કહી માણસોને જાણવાના કામની જો.* તું તો

એક આવળામાં લોભીઆનું દર્શન કરાવે છે:

“છરિ વરસી જન કહી સુખીયા ન દીદા,
 કુલ્યા ન કુલ, નકુળ્યાં કુળ કાંઈ મીઠા,
 પ્રખ્યાતના ન પસરી. જન પાળવામાં,
 ફેડો ગણાય મુખ, આવળ આવળમાં.
 સજો દીમે સામટી, કુલ વિગે નહિ માલ;
 પાકે જળ નો પશડિયા. ને આવળને આળ.”*

કુદરત.

કુદરતના દર્શ્યોમા પ્રજાતવર્ણન, સાયકાળવર્ણન, તથા ઋતુવર્ણન છે. આ વર્ણનોમાં કવિની દૈવ્ય કલ્પના ભર્યું થાય છે. ચન્દ્રને વાળિયો કહી દેવતા આપે છે,

લડ્યા ચિના જે તણ ગચ્છ નાંદો,
 દેખાવ દીવો અનિ છેક મીડો;
 જરૂર જાને જગ વલિયો છે,
 ફાતી નહિ તે વિધુ વાળિયો છે.

* દલપતકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૨૬૦ ગરબી ૨૮ મી.

x દલપતકાવ્ય: ભાગ ૨. પૃ. ૧૫૧ કડી ૧૧-૧૨.

નીચી દરી મુજ નમ્યો દરી^૧ તે,
દીધો તછ દેશ ગયો દરી તે;
ધરે ન દૂજી તુજ નામ મંદ,^૨
વણીકને લાયક નામ “અંદ”. *

પ્રમાતનું સાગરગર્જન સણી કહ્યે છે કે:

“જાણે ગયું પુત્રનું રાગપાટ, કોયે કરે ગર્જન એજ માટ.”

અરણોદય થયે લાલી જોઇ લાગે છે કે:

“આવે કવિસ્વામી વિશેષ ધાની, એથી હડી આ આનિ ધૂળ રાતી.”

સૂરોદય સમયે સત્ય તર્ક કરે છે:

“આવ્યો દુદી ત્યાં નિવેદ્ય એમ, દુદી હડે કેસરી સિંહ જેમ;
જ્યાં ખિયામાં સરજ આવી પેદા, તે જેમ સિંહાસન ભૂપ બેદા”

નાદીનાં ધીમાં વહનાં પાણી જોઈ અનુમાન કરે છે કે:

“તે જેમ મોટા જળને બિહાળી, લગતી આજે સતી લાગવાળી”

રહાંગે વનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:

“ખરા અઢાવી પગ ચાલનારા, બલા ધર્માં છે શિર પાસનારા;
કેવા દીસે સંચરના સહુ તે, જાણે ધર્માં પર્વત રામદ્રુતે.
દંતાળી ખાધે ધરી ખેડુ કોઈ, કવિ કરે તર્ક વિતરક જોઈ
ધરાપી સ્ત્રી તાણી દાંચડી છે, જાણે કૃષિકારકને જડી છે.”

સમુદ્રકાંઠે આવાઓ મડબોનાં બુલકાં તેડી ફરે છે તે જોઈ કવિ ધારે છે કે:

“તે જેમ દડવા કણુખીની નારી, વરાવવા જાય શિશુ ધૂંગારી.”

દીપક પ્રગલ્લી હાંડી દેખી કહે છે કે:

“કે દિ’અંદે અંધર દીશલનાચનારી, તેજસ્વી ગર્ભ તનમાં-શિરઝવધારી.”

અર્ધના અસ્ત પછી તારાઓનો ઉદય નિરખી કહે છે:

“જૂપાળ મોટા તણું રાજ ખાંચે, અનેક ન્હાના વૃષ જેમ જાગે.”

અરોદય જોઈ તર્ક કરે છે કે:

“પાનાળમાં શું નરવો નચાવ્યો, તેણે જ આ ચાળ ઉચો ઉઠાવ્યો”

આટલાં દરજો પછી ત્હમને એમ નેંચી લાગતું કે કવિની દષ્ટિ કાંઈ નવીન સાં
હાતી જણાય છે? વ્યાવહારિક સૂચો કહેનારો અને નૈતિક શીખામણો દેનારો આ કવિ નહો
પણ નહે’ બધી કલ્પના પ્રધાન કડીઓજ લીધી છે. એ તો વખતે સંસારસ્થિતિનું વર્ણન નહે’ છોડી દ
છે, તે જોડવાનું માટે કે કવિની કલ્પનાશક્તિ કેટલી ઉંચી હતી સકે છે તેની સ્થમન
શીખનું વર્ણન કેવી સરસ રીતે થયે કરે છે તે સાંભળો:

કોઈમય, કાયા ધરી અરે આ આવેછે કાણ,
જેના અંગ અંગેમાંથી ઉપજતી કાળ છે;
બૂત જેનો ભયંકર ક્રિંકર છે શંકરનો,
ક્રિંકા ભયંકરી લંકાભૂમિનો ભુપાળ છે,
પથોધિના પાપુતે ઉઘાળનો પગની દગે,
વેળે જોતાં વધુ જેનું મહા વિકરાળ છે;
સરોવર મરિતના સવિધને શોધી લે છે,
કોઈ મામો દસ છે કે ક્રિંકા શ્રીમ કાળ છે?"

જોઈ નીરવાળી નદીઓ જોઈ કહેછે:

“કોઈ પતિને નિરખી જિઆરી, ધીમી પડે છે ભયભીત નારી.”

શ્રીમદ્ભગવાદની સુસાધરી કરતાં ત્યાં લાગી અને ‘આપાની પીપર’ નીચે વિસામે લીધા. તેને
ગુણ સંભારી કાવ્યમાં તેને અમર કરી છે:

“આપા કરતાં અતિ ભડું દીસે તારું કોળ
સોસડી સા દીશાગમાં, આપે સાકર ગોળ;
આપે સાકર ગોળ, તાપ તનનો ન મટાડે;
સૂરતર સ્વર્ગે પડે, ન દેખે નર કોઈ દહાડે
દાખે દક્ષપત્રદામ, સરવ તરના ગુણ સમરતાં;
ગુણમાં અમૃત તત્ત્વ, અવિકલું આપા કરતાં.”

(આપાની પીપર વિશે.) ×

(કથાનર અથવા દારમ.)

જોડના તાપમાં દુનિયાને છતી ઝોડી આગતી જોઈ દષ્ટિ કંપના કરે છે કે.

“જરૂર છતી જોડમાં, જોડયાનો છે ચાલ,
સાજ કદાવી જોડની, ખગે દગે એ પ્રયાસ.”

પછીનાં વર્ષા, સરદ, હિમન્ત અને શિશિર ઋતુઓનાં વર્ણન છોડી દે છે અને છેલ્લાં
વસન્તવર્ણને ધોડું આટકું છું. આટલા વિવેચન પછી આપણે કવિનું કાવ્યપદ્ય અનિચ્છાએ
પડતું મુકશું.

[અપૂર્ણ]

કેશવજી પરમાર.

* દક્ષપત્રકાવ્ય: ભાગ ૧. પૃ. ૩૭ કડી ૩.

× દક્ષપત્રકાવ્ય ભાગ ૧. પૃ. ૪૨ કડી ૭૨.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

ભારતનો ટંકાર.

(મળેલું)

વીરસનાં કાવ્યો દુનિયાના સાહિત્યમાં કિન્નર સ્થાન ભોગવે છે. શુંગરસનાં કાવ્યો સર્માંગ પાળ એ રસ કોણ આશેળી રહે છે ? “શ્ચિદતની ધનની હેઠે અને ઘૂમીશું.” એ સ્વરનાવી લેખક આ વીરસની વ્તાલા-અન્ય બહુકલી વ્તાલા-“ભારતભિના જયગીત” દ્વારા જગતની રાજે ? ભારતના પ્રવજનનું સૌર્ય કયારે ફાણી ઉઠે ? એ તો ત્યારેજ થાય જ્યારે ભારતની પ્રજા એકત્વની સાંકળે સંકળાઈ એક પ્રગતિ પારણ કરે. “સંપૂર્ણ શ્રીદીપ પ્રગતિ પાંછીએ,” એ બાવભયો દોડા ભાળનાર કવિની ઉક્તિ સંકળના પામે ત્યારે જ ભારતનાં જયગીતનાં ગીત ગરાય. ભારતનો રણટંકાર તો ત્યારે જ દિશદિશ ટોલાવી રહે. ભારતનો સુર્ય તો ત્યારેજ અનિરૂ ઊઠે. અને અનસ્ત તપે. “દેશભક્તિનો કટકો” તો પ્રવજનનો દેયાના આભમાં રાગપ્રગતના સંવાદની વીજળી ઝળુકે ત્યારે જ થાય. ‘પતિને પડખે’ રહીને નહિ, પરંતુ ભગિનીપ્રગતના સદાયક સન્નિવ રૂપે જ ભારતમાતા વીરતાનાં ઉદ્દેશાધન આપી રાહે. ગાડી ‘ભારતનો ટંકાર’ કે ‘ભારતનું રણશીશું,’ કે ‘ભારતનો સંખ’ એ સૌ નકામા ને નિર્બળ પ્રયત્નો છે, એ નિઃશંક છે. કારણ મી. ખજરદાર જણાવે છે તેમ.

અમ રાજ ન અસ્ત ન કો,
નય વસ્ત દેશોં તન કો;
અપ દેશજી કાન/ સદા અજુનો
પરશસ્ત નજી રખુંકો !
વિક એ સુખ, નિર્ભયતા, !
વિક એ પરશાન્નિમતા !
વિક પ્રાદ વયે પણ ગાળા સમી
પરશાન્નની મમતા !

આવી સ્થિતિમાં ‘ભારતના ટંકારનું’ સ્થાન કયાં ? એની ઉપમાગિતા શી ? એની કવિતાની આવશ્યકતા શી ? એ સદુ શોધનું શું વસ્તુ પરે તેમ છે ?

જોરી સ્વતંત્રતા’ રૂપી ‘સ્વતંત્રશ્ચ’ થાય અને વીરસનાં કાવ્યો ઉદ્દેશ્ય એ કેવું સ્વતંત્ર ? શુભતાનીઓ તેમ કરી રાહે કે શુભતાને સત્કારેલા પારસીઓજ ? સ્વદેશસ્ત્ર સદુ કોઈ તેમ કરી રાહે.

અમને તો આપ્યા પુસ્તકમાં ‘ઉદ્દેશના મંત્ર’માંજ કવિતા, કલા, ને દેશભાવના ગાઢમ પડી છે. શી દેશીઓ ? આંતરે, કંઈ કવિત્રે ઉદ્દેશના ગાથા

કરિએ ઉદયના ઉપાય. હો, યદિયે વિનયની ધન્યતા
આવે રે, કરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !

પરવશ છે પ્રાણુ આ,
સર્વ સ્મરણ-આ;
કરવી ત્યાં ચેતનભર દહાય.

આવે રે, કંઈ કરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !

(‘ચેતન ભર દહાય’ નો અર્થ શો હશે ? કવિનજી.)

અવનિ ને આભનાં
તીર્થો ને લાભનાં,
પ્રાણે પ્રાણે જ સેવાય.

આવે રે, કંઈ કરિયે ઉદયના ઉપાય. ઓ દેશીઓ !

સેવા ને સિદ્ધિના,
પ્રીતિની સદ્ધિના,
પગ પગે તે મંત્રો પઢાય

આવે રે, કંઈ કરિયે ઉદયના ઉપાય ઓ દેશીઓ !

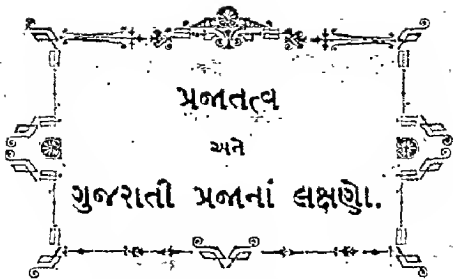
સને ૧૮૬૫ માં કવિ નમદે ને બાવ ગુજરાતના સાહિત્ય-આકાશમાં જન્મ્યો હતો, તે નો અવધિ વયુષ્યોર્થો જ રહી ગયા છે ! “બારનનું” નગાઈ” ક્યારે ગગડે વાજ ? દેશરિયો ક્યારે કદાચ વાજ ? ત્યારે જ, રા. ખગરદાર હશે છે તેમ—

લેયા ! તમ તેજ્યના નો
ઉદરો નમમાં સ્વસ્વીર,
ધિમિદિટ ધિમિદિટ ધિમિદિટ કરના
નિગમી કરશે સ્વધીર,
ત્યારે નમ જયગીતો મારું

બારન કાજ
ધુમરા અજ
ન્યારે દગવાદજ વેરાય
ન્યારે નમ ખોલે નવદાસ્ય મુખે
ને દગવાદજ વેરાય

ત્યારે જ. ને તે વિના નહિ: ‘બારનનો ટંકાર’ ને પણ વિના નો મોજો ને નિરર્થક જ.

નોંધ:—મી. અરેશ્વર દરામજી ખગરદાર એક પારસી લેખક છે; અમે ધારીએ હોએ કે ગુજરાતીઓ આ વાત જાણે છે. પારસી જ્ઞાનિમાં જન્મ અને યવન છતાં મી. ખગરદાર શુદ્ધ ગુજરાતી અને સારી કવિના કળી રહે છે, એ એક આનંદ પામવા જેવી વાત છે. અને ખાસ કરી તે જ્ઞાનિમાં કવચિત્ત દષ્ટિએ પદ્મી દેશભિમાનની બાવના કવિતામાં ઉત્પન્ન: નેમનો પ્રયત્ન ગમ્યાય. અવલોકનકારે આ વિગતો ક્ષણેમાં નથી લીધી એમ જણાય છે. પરંતુ અમારી ખાતરી છે કે કિરમના જેમ કેમળ હલ્લના થઈ મી. ખગરદાર-પોતાના આવા પ્રયત્નો માં નો નિરજ કરે, ને ઉપયોગ અવલોકન અર્થે અને એક રીતે એકપક્ષી પગુડી રાકાય.

(ગાંધીય પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી અનુસંધાન)

ગુજરાત આત્મારે આ સ્થાને હિંદુસ્તાનનાં અન્ય અંગો સાથે પોતાનું ભાગ્ય જોડી રહેલું છે. આવા પ્રકારનો ઇતિહાસ પ્રજામાં કેવાં લક્ષણો ઉત્પન્ન કરે એ સદૃશ સમજી શકાય એમ છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા લગભગ છસો વર્ષથી નષ્ટ થયેલી છે. રાજકીયજીવનની મંદતાનું જ પોષણ થાપી એવા સંજોગોને લીધે આરંગંગેળની બુલ્લી રાજનીતિ સદાયે પંચનય અને મહારાષ્ટ્રમાં જે વિરોધી બળનો આધિભાવ થયો તે ગુજરાતમાં ન થઈ શક્યો. કુર્ગેશ ને પર્વતો બરેલા પ્રદેશમાં જે ઝુનુન, જે સ્વાશ્રય અને જે મહેનત કરવાની શક્તિ વિકાસ પામે છે તે ખુશનુમા, સપાટ અને અતુલ કુદરતવાળા ગુજરાતમાં ધણે એછે અંશે વિકાસ પામે એ સદૃશ છે.

પરંતુ કોઈપણ પ્રજાએ પોતાના બલિષ્ઠ માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. દરમંકર્ય જે કોઈ પણ પ્રયત્નની પાછળ રહેશે હોય તો માત્ર એક બંધિત પગ ધારે તે કરી શકે છે. એક સંસ્કારી પ્રજા એવી થઈ દર સંકર્યનો આશ્રમ લેઈ હિંદુસ્તાનને આત્મારે જેની જરૂર છે એવા શુભો પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયત્નમાં જેણે જન્ય તો તેને ઇચ્છિત ફળ ન મળે એમ નથી. આગોડવા કે વંશપરંપરાપ્રાપ્ત સંસ્કારોની અસર દરમંકર્ય આગળ નિરર્થક નીવડી શકે છે.

પ્રથમ આપણે બાબીઓનો વિચાર કરીએ.

ગુજરાતનીઓ શારીરિક બળમાં પંચનયી, મહારાષ્ટ્રી કે હિંદુસ્તાનીઓની સરખામણીમાં કબા પડી શકે એમ નથી. શરીર-ચાપક્ય. રૂઆપદાર તનુદુરસ્ત મુળાહટા, જગતને હસી કહાડતો વિશાળ મીનો, અને મરોહદાર નીચી નમતી ગરદન એ જો ગુજરાતીઓમાં ફાલ જોવાની કાંઈ આશા રાખવું હોય તો તેમાં તેને નિષ્ફળતાજ મળશે. હિંદુસ્તાનને તો આબુએ રાખીએ, પરંતુ ગુજરાતમાં કાંઈ ગુજરાતી પહેલવાન પ્રખ્યાત થઈએ જાણવામાં નથી. ગુજરાતને મર્દાની રમતોનો શોખ નથી, ગુજરાતે દર અખાડાને આપકાર આપ્યો નથી. નદી અને તળાવ કિનારે વસ્તા મોકિએ તરવાનું પણ જાણવા માંડ્યું છે. આપણી રમતો જુદી સ્ત્રી જન્ય છે, અને તેમને રથાને આપણે ખીટ અનુકૂળ રમતો રાખસ કદી ચૂક્યા નથી. આપણા ધનિકો સાધનસંપન્ન હોવા છતાં તેમની શોખ આ માર્ગે કદી વળ્યો નથી. કોઈ નામાંકિત ઘેરિયાર આપણામાંથી બનાવી સદાય એમ નથી. માત્ર ભાગને ખાતર પરાડો અને જંગલો ખુદીવજવાની સારસિદ્ધાંત આપણે કેળવી

નથી. કષ્ટ અને થાક સહન કરવાની રેખા આપણે પાડી નથી. આપણી પ્રેસીડેન્સી કોર્ટેટ એઓમાં ગુજરાતીઓના નામ ગણ્યાં માંડ્યાંજ નોંધમાં આવે છે, અને તે પણ લગભગ સ્ત્રીઓની માફક મોખેરા-પસંદ ન કરતાં મધ્યમ સ્થાનમાં રહી સંતોષ પામે છે. દાહરકેસ અને કોલેજોમાં રમતોમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા પ્રણાલુનાં નહિ જેવીજ હોય છે. તરે નમે વહેતી વીજળી ના પ્રનાવે જે ઉદ્દૃષ્યક્ષતા વિદ્યાર્થીઓમાં હોવી જોઈએ તે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં તો નથીજ. દક્ષિણી અને પારસી વિદ્યાર્થીઓના અપમાન કે હારમ સહન કરતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની ખોટ નથી. ગુજરાતીશરીરને ચારે બાજુથી વધતું અટકાવવા કોઈ જાદુગર પોતાની જાદુઈ લાકડી ઉઘી કરી 'બસ આટલેજ', એવો દુક્રમ આપી દીધો હોય તેમાં અધિકસિન કે અર્ધવિકસિન શરીર પોતાનો પ્રભાવ દલી પણ પાડી ન શકે એ સદજ છે. દરમાયસા મુખ ઉપર અસહિતના પ્રતિ-ગિર્જાણ ખિન્ન સંતોષ, નિર્જનતામાંથી ઉત્પન્ન થતું કાગળ બહુ' ટકાપણ, દિસાહના અમાવ-માંથી પોણા પ્રાપ્ત કરતું નાના સરખા મુખમાં ન દીપતું તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન અને પરાજય પામી તુલેદારી સ્વીકારવા ઉત્સુક બનેલા 'મનુષ્યનું' નિરસ્તાર ઉસ્કરતું બ્હીનું હારમ: ગુજરાતીનું આજું ચિત્ત જો કોઈ પરદેશી ચિતારો રજુ કરે તો આપણે તેના વાંક કહાડી શકીએ એમ નથી.

ગુજરાતી તરીકે આ વસ્તુચિતિ ધણીજ ઝડપે ઉપભવનારી છે. જમાનાઓથી પરત્વજાના વાતાવરણોના ઉછેર, બાળજામ જેવી લાભાણક જીવનમાં જે રહેનારી રસોનાં પોષણ, અને વર્તમાન નાટક નવસકથાતી અસરથી હૃદયમાં ગમેલી અભિવિશ્વાસપ્રિયતાનો ઉદ્ભવ એ સમજી ગુજરાતીશરીર અને ગુજરાતીજીવનને વહેંતીયાં બનાવવા માટે બસ છે. ગુજરાતીઓએ હવે પુરેપુરા જાગ્રત થવાની જરૂર છે, અને બીજા સર્વ પ્રયત્નો બાજુએ મુકી દેવમંદિર સરખા દેહને નવો પ્રકાશ આપવાની જરૂર છે. એ નવો પ્રકાશ આપણને અખાડાઓમાંથી અને રમનગમતના મેદાનોમાંથી મલશે. એ અખાડાઓને અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપતાં ગુજરાતે હવે શીખવું જોઈએ, દેહની દુર્જનતાથી ચરખાતાં શીખવું જોઈએ.

ઉપરના જ સંજોગોને લેખને ગુજરાતમાં એક બીજી મહત્વની ખામી જણાય છે. એ ખામી તે સ્વાર્થત્યાગની અશક્તિ છે. આ સ્વાર્થ ત્યાગની અશક્તિને લીધે જ આપણા દેશ-સેવકોની સંખ્યામાં ગુજરાતીઓનાં નામ આંગણોને વેટે ગણી ચકાવ એટલાં જ છે; અને એ નામો પેખ અમુક અપવાદ બાદ કરતાં માર નામનાં જ હશેજા જેવાં છે. કેટલાકને ન છૂટે પોતાની અંતરિયાતના અકસ્માતને લીધે આગલી ખુરશીઓ સોંભાવવી પડે છે, અને કેટલાકને જે વજ્ર ખાટયો તે ખરો એવા કાર્તિ લોભની પ્રેરણાથી દેશગેવાની અળવળમાં જોડાયું નીક લાગે છે. પરંતુ આ સર્વની દુર્ગમતા ગુજરાતને હીંદવી વર્તમાન જાગરણમાં કેટલો દીંગો લીધો છે તેની ગુજના કરતાં સદજ પકડાઈ આવે છે.

એ વાત ખરી છે કે ગુજરાતની કેટલીક કિંચ કાર્પેસના દેશી રાજ્યોની ખટપટના નિવેશ કરવામાંજ રૂંધાપવી રહે છે. છતાં હાલગાંઠ અને ફીશિંગસાદ એ બન્ને પારસીઓને બાજુ એ મુકીએ તો હિંદુસ્તાનનો વર્તમાન ઇતિહાસ ધટનાર કોઈ ગુજરાતી આગેજ જડી આવશે. વાઈસરોય કે ગવર્નરની ધારાસભાઓ કોઈ ગુજરાતીની બીજા ગવર્નમાંથી રાજી ઉઠી હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતમાં સવન્યસ

દેશીયા સોસાયટી જેવી દેશ સેવા સમાજ કે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી સરખી સ્વાર્થ નો સુતર ઉપર સ્થાપી સમાજને પૂરે જોરથી અસ્તિત્વમાં આપી નથી. આ રાજકીય પ્રવૃત્તિની તો ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. રાજકીય પ્રવૃત્તિ અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિઓની મહાન ઉપકારક છે. તે તમાં અદ્ભુત રસ આજી છે, મનુષ્યનો જુસ્સો ખીલવે છે, અને તેને સ્વતંત્રતાનો સુસ્ત સદ્ બનાવી સ્વાર્થત્યાગ માટે તૈયાર કરે છે. જગતની સર્વ સંસ્કારી પ્રગતિઓ રાજકીયતા પોતાના હાથમાં આવે એવો સતત પ્રયત્ન કરે જાય છે; હિંદુસ્તાન પણ એજ માર્ગે અનેક યોગો વચ્ચે આક્યું જાય છે. તો હિંદુસ્તાનના એક આનંદપ્રદ અંગ તરીકે શુદ્ધતાને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં પાછળ રહેવું એ ઉચિત નથી. ઘણી ગીદો હોતી, ઘણાં કારખાના હોવાં, વિવિધ રના ઉદ્યોગો હોવા એ સધયું સારું છે, અને ઇચ્છવા યોગ્ય છે; પરંતુ મધારે સારું અને તે ઇચ્છવા યોગ્ય તો એજ છે કે દેશમાં જિતમ ચારિત્ર્યવાળા, સ્વાર્થનું બળીદાન આપનારા ર પુરો હોવાન થાય. એવા પુરો નો આપણી પાસે હશે તો આપણને મીઠો વગર ચાસણે, પાર વગર ચાસણે, અને ધન વગર પણ ચાસણે.

શુદ્ધતાના સદ્ભાગ્યનું એ એક ચિન્ન છે કે તેજી પોતાની ખામીઓ અને પોતાના દોષો નજર પહોંચાડી છે, અને તેને દૂર કરાવાના સાચા પ્રયત્નો પણ થવા લાગ્યા છે. શુદ્ધતા દર્શક શુદ્ધિ વિહીન પ્રગતિઓ નો મુખ્ય નથી. માનસિક શક્તિઓની ખામીમાં તે હિંદુસ્તાનના ઘણાં પ્રાન્તની સાથે હરીદાશમાં ઉતરી શકે એમ છે. શુદ્ધિમાન પ્રગતિ જરૂરે સ્વેચ્છા વાર લી નથી. સ્વદેશ સેવા માટે નવીન શુદ્ધતા એકે પગે તૈયાર થવું બાકે છે. શારીરિક બલ-ધર્મની પ્રાપ્તિ અર્થે આશાજનક પ્રયત્નોની શરૂઆત થઈ ચુકી છે શુદ્ધતાનીઓ ઉપર એક ભાદ એરાદવામાં આવે છે કે તેઓ માત્ર આરંભ ગરા છે. યોગ કે વધારે અંશમાં દુનિયાની પ્રગતિઓ આ હોવાની બાળીદાર બની શકે એમ છે, શુદ્ધતાનું જ તે આવશ્યક. લક્ષણ છે ૧ માનવું, અથવા તે આવરક લક્ષણ રહેશે જ એમ ધારવું એ બૂલબરેલું છે. અરે કે ૨ સુકામશે આરોપ સર્વદા દૂર કરવાનો પ્રાપ્ત થએલો લાગ ને શુદ્ધતાનીઓ નહિં જવાઈ એકાદ પેઢી generation માં તો આ ખામીઓ તદ્દન દૂર થઈ જશે, અને, શુદ્ધતાને તાના દુર્જળ સરોર કે રાજકીય બીજતાથી ગરમાવાતું લેશ પણ કાનું રહેશે નહિં.

આ એ ખામીઓ મહત્ત્વની છે; તે ઉપર અવલંબન રાખતી ખીલ ઉપખામીઓનું વિસ્તાર દર્શન કરાવી શુદ્ધતાના ચિત્રની દ્રુપિત રેખાઓ જ આગળ લાગ્યા કરવાની જરૂર નથી. એ નવી ધાડીલી રેખાઓ પણ હવે જેવી જોઈએ.

ઉપર જણાવેલી ખામીઓનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યા છતાં એટલું તો કપ્પક કરવું જ જોઈએ કે તાની પ્રગતિ અનેક સદ્ગુણો અને મહત્તા બધાં લક્ષણો ધારણ કરતી પ્રગતિ છે. અનેક કામોથી તે કચરાતી ચાલી આવે છે, છતાં ધર્મ અને સાહિત્યને લીધે સત્યવાદ રહેલું અકિત-ગમે તેટલું હોવા છતાં તેના અસ્તિત્વ માનવી અપણને આશ્ચર્યમાં નાંખી દે છે. એ વ્યક્તિ-સત્યવાદ રજું છે તેમાંજ આપણા બચિત્રની મોટી આશાઓ છે. વ્યક્તિત્વની સાચ્યબળીમાં તાતનીમતાંતર ક્ષમા અને નવીન વિચારને માન માપવાની ઉદારતાએ મોટા કામો આપ્યા છે. ક સમયે શુદ્ધતામાં મૌદ, જીન, એવ, શ્રાક્ત, તથા વેબ્બુપતો અનેક પંચ સંપ્રદાયો સદ્ બળવાસાધી

રહી શકે છે. પરંપૂર્ણ પારસીઓને ધર્મસંકટ વખતે ગુજરાતે જ આશ્રય આપ્યો હતો. ખ્રિસ્તી પ્રવ્રાનના સંસ્પર્શથી અને અંગ્રેજી ભાષાના અધ્યયનથી જે નવીન વિચારોનાં પદન હિંદુસ્તાનમાં વહેવા લાગ્યાં છે તે વહેનોને ઝીંકવામાં ગુજરાત સમૃદ્ધી મેળવે હતું. દુર્ગારામ, નર્મદ, નવલરામ, જોષાનાથ, મહીપતરામ, કરસનદાસ વગેરે નવીન સંસ્કાર આપનાર આચાર્યોને માટે ગુજરાત ખેસક મગર છે અને મગર રહેશે. સંસારસુધાગતા વિરોધીઓને કદાચ આ વાતનો સ્વીકાર કરવો એ યોગ્ય ન લાગે, પરંતુ જેઓ ગુજરાતના હૃદયની ચિદ્રિતા કરી રહ્યા છે, જેઓ તેનાં કેશાળમાં વહેતાં પ્રયત્ન ઝંજોળી મેનિને પારખી શક્યા છે તેઓ સદૃશ કહી શકે કે ગુજરાતમાં નૂતન પ્રવ્રતિ નિષ્પન્ન તો નથી જ નીવડી. નવીન વિચારોનો સ્વીકાર એક અથવા બીજા રૂપમાં ખ્રિસ્તી વિચારના નહિ તો હુપા આચાર્યમાં પણ થયો છે, અને હવેના કાલ વખતે તે ખ્રિસ્તી વિચાર અને ખ્રિસ્તી આચાર્યના સ્વીકાર પામશે. અત્યયન, સુધાગની ઝોથે સનાતનમાં પેસી જતી કૃત્રિમતા, સ્વછંદના અને સંયમના અભાવને તો આપણે ગાળી કદાચના જ પડશે.

ગુજરાતના વ્યાપાર કોશલ્ય અને વ્યવહાર ઝીંકવડ જાણીતા છે, અને તે બાબતમાં ગુજરાત કાલે પણ અગ્રેસર છે એમ કહીશું તો વાધા ભરેશું નહિ જ મગાય. આ વારણે ગુજરાતે વેંસપરંપરાથી પ્રાપ્ત કરેલો છે, અને તે આચારી રાખવાની, તથા તેમાં ઉમેરો કરવાની શક્તિ ગુજરાત ધરાવે છે એમ સંકે કાંઈ કમ્પન કરશે. ગાંધીય જીવનમાં વ્યાપારીઓને પણ સ્થાન છે, અને જોખસે કે જાણી જેવા આપણા રાષ્ટ્રીય સાધુઓ સાથે તાતા કે મીત્રબાઈ સરખા હુરખર વ્યાપારીઓને પણ આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. વ્યાપારીયતિ જાતની જાત માત્ર ધન સોધનમાં જ પેરોવાંચલી ન રહે એ તરફ ખાસ લક્ષ્ય રાખવાની જરૂર છે. ધનને અને સ્વાર્થકૃતિને બધું સુગમતાથી મિલના બંધાઈ જાય છે. આથી વ્યાપારના ગાંધીય લાગણી, બંધુભાવની, લાગણી બળથી જોઈએ, ઉચ્ચગ્રામિઓ તે તેમાં અવકાશ મળેલો જોઈએ, હાનને માટે પંકાપણું ગુજરાતે કેવળ પાર્થિવ પ્રવ્રતિ તરફ દોડારો એવો બધ રાખવા કારણ નથી. દર દરના મુશ્કેલીમાં ધર્મશાળાઓ બંધાવનાર, અત્યયસ્થાળો સ્થાપનાર, તથા લાવકુસા અને નવાંજો બંધાવી પટેભાઈને અભિકુળના કરી આપનાર ધાર્મિક વ્યાપારીઓના જ વર્તમાન વ્યાપારીઓ બંધાવે છે.

ગુજરાતીઓનાં હૃદયમાં કૂતરા, હડીવાઈ, ખારીલાપણું અને નાગ સરખો ડંસીસો વેરમાય એ બીલકુલ જોવામાં આવતાં નથી. તેઓ નમ્ર, ચિવેરી, કમાશીલ અને મૃદુ હૃદયના હોય છે. ગુજરાતી શૂદ્રસ્થ એ હાલમાં ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ જતો ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો એક ભવ્ય નમુનો છે. વાત્યવ્યથી સર્વની ચિંતાઓને વહેરી દેતો, અને તે દુઃખ મદન દર્શીને પણ વિશાળ કૌટુંબીક જીવનું મોજાવું કરતો, ગુદના યુવાનોને ગુરુ, બાલકોનું આનન્દસ્થાન, મહેમાનોના ચિવેરી ચળમાન, અને ન્યાન જન કે મામના દુઃખી પ્રસંગનું આનન્દસ્થાન આ ગુજરાતી શૂદ્રસ્થ ત્રાણ પલ્લ સંસ્કૃતિને શોખા રૂપ થઈ ગયો છે. સંજોગો બંદગાતાં તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો જશે, જ્યાં તેના અવસ્થાક ગુણો જાગરુ રહી તેનું સ્થાન ખાલી નહિ પડે એવી આપણે આશા રાખીશું. વિવેક એ ગુજરાતીનું ખાસ લક્ષણ છે. જેઓ કાઠીવાવાડની કમ્પ કેમોના પરિચયમાં આપ્યાં હશે તેમણે જોયું જ હશે કે ત્યાં વિવેક અને મિષ્ટાચારને એક સંદર કદા તરીકે કેળવવામાં આવેલાં છે. સુંદર કદાઓ (fine arts) માં કૃત્રિમતા તરફ ધસી જવાનું વલણ હોય છે, અને જૂના કે નવા સ્વરૂપમાં કૃત્રિમતા પકડાઈ આવતાં ને હારવવાનું જોઈ છે. એવી કૃત્રિમતા તો સર્વથા ત્યાજ્ય મહુશી જોઈએ. વળી અનેક સંજોગોને ક્રેદને આ

આવીન શિક્ષણ આપવાનો જન્ય છે, તે પછી તેનાં બાળ સ્વરૂપોના ફેરફાર સાથે તેના ગર્ભ મળેલાં રહેશે વિવેક, આવશ્યક નિમિત્ત, મહાદાઈ વગેરે લુપ્ત ન થઈ જાય એ ખાસ જોવા જેવું છે. આચારનાં પરિવર્તનો સાથે જનજન્ય શોષ વિચારો મહુ રહે એ સર્વત્ર ધ્યાનને વિષય હોવો જોઈએ.

સાહિત્ય એ જન સમાવૃત્તિ પ્રતિબિંબ છે. તેમાં વ્યક્ત થતી બાવનાઓમાં જ નહિ, પરંતુ તેની બાહ્ય આકૃતિમાં પણ સમાજની તાદૃશ છબી ઉતરેલી આપણે જોઈ શકીએ એમ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસક્રમે જોઈ છે કે દેશી, રાસદા અને ગરબી એ ત્રણ ગુજરાતની જ પેદાશ છે. એ દેશી પ્રમથનની મંદ, પરંતુ પ્રસંગ અને સર્વથાહી રચના, રાસદાઓમાં ઉછળતો મોહકો મૃદુ વિલાસ, અને ગરબીઓમાં ઉમરાઈ આવતી બાવનાની તીવ્રતા એ ગુજરાતીઓના હૃદયની પ્રતિધ્વનિ હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતીઓની રસભાવના કયા પ્રકારની છે. પ્રેમાનન્દ તથા દયારામ સરખા દર્શિઓ જે પ્રગતિ ઉત્પન્ન કર્યા તે પ્રગતિ રસિકતા માટે સંકેત હોઈ શકે જ નહિ. પરંતુ તેનો શોષ મધ્યમ માર્ગે જ વિચરે છે. કલાના દર્શિઓની તક્ષીનતા કે વેસાઈ આપણામાં ખીસકલ જોવામાં આવતાં નથી, તેમ કલાના છાંયે રાનવાળાઓ (dilettantes) નો દંભ તથા કલાની નિકૃષ્ટ સ્થિતિમાં જણાતી શોષપતા તથા અસહિત પણ જોવામાં આવતાં નથી. સંગીતનું જ્ઞાન ગુજરાતીઓમાં પ્રચલિત હતું. દીપક રાગ ગાતાં તાનસેનના શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલી ઉર્મા હોઈ ગુજરાતી સન્નારીએ મહા ગાઈને નિવારી હતી એમ એક લોકકથા જાણીતી છે. પરંતુ સુસલમાતેના આગમનથી એ કથાની કચ્ચ અને શાસ્ત્રીય બાજુ કેળવાની ખંધ થઈ ગઈ છે. કથાકારોની કથાઓ, સ્ત્રી મંડળમાં કમ કે નવરાત પ્રસંગે ગવાતા ગરબા, અને મન્દિરોમાંના કીર્તનો તથા ફરતો ભજની-કોનાં, નજનોની ધૂન આજ માત્ર આપણી સંગીત પ્રિયતાનાં શોખો રાંખો રહી ગયેલાં ચિન્હો છે, અને તે પણ નવીન શિક્ષણ અને સંસ્કારોની અસર નીચે ધસાઈ જવળી ભેયારીમાં જ છે. જે જાના હૃદયમાંથી સંગીત કરમાઈ જાય છે તે પ્રજાનું સાહિત્ય અને સંસ્કાર પણ શુષ્ક બની જાય છે.

ઈંગ્લેન્ડનાની ચિત્રકળામાં ગુજરાતનું કયું રસાન છે તેનો હજી દેશો નિર્ણય થઈ શક્યો નથી; કદાચ તે સ્થાન હંચુ નહિ પણ હોય, તથાપિ આજ ઉપરનાં વસ્તુપાલ તેજપાલનાં મન્દિરો, શિક્ષકપુત્રની રસમાળ, જોઈતી હિરા ભાગેળ એ ગુજરાતી પ્રાચીન સ્વાધ્યયના બચતી નમુના છે. વર્તમાન સ્થાપત્ય હજી રાષ્ટ્રીય કક્ષમાં આવ્યું જ નથી. સમગ્ર ઈંગ્લેન્ડનાં મંદિરો તે પાશ્વત્ય પદ્ધતિનાં ખેરોળ અનુકરણમાં શેષાયતું છે; આથી તે સંજોગમાં ગુજરાતને જ ખાસ દોષ હોવો ઉચિત નથી. વર્તમાનકારનો વિચાર કરતાં ગુજરાતી સન્નારીની રસી કલાની દૃષ્ટિએ આધુનિક પરિધાન છે. તે બદલાય એવો સંભવ લાગતો નથી.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે વર્તમાન ગુજરાત સમર્થ સંગીતવેત્તા, ચિત્રકાર કે સિંચી માટે દોષો કદી શકે એમ નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. સંગીત અને ચિત્ર સરખી કળાઓ એ રાષ્ટ્રીય વિકાસના આધિભાર છે. મંચન કરી નાખતી ભાવનાઓ જ્યારે ગુજરાતના હૃદયમાં ધ્રુમશે ત્યારે તે ભાવનાઓ આયોગ્યા સંગીત અને ચિત્રકલામાં વ્યક્ત થશે. સંસ્કર કલાઓમાં અસરથાને વિરાજતી કૃતિતા એક નિરાશા ઉપજાવતી નથી, એટલે અન્ય કલાઓ, ખીલવાના કમમાં હોઈ કવિતાની પાછળ અવશ્ય આવતી હોતી જ જોઈએ એવી આશા રાખીશું તો તે નિષ્ણ નહિ જ ગણાય.

ગુજરાતનું જુદિયાતુર્વ બહુ સ્વીકારાયેલું જણાવું નથી. પરંતુ તેનો સ્વીકાર થવાની ખાસ જરૂર છે. ઉપર જણાવેલી ખામીઓને લીધે એ જુદિયાતુર્વ પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. આપણે ભુલ્યું ન જોઈએ કે ગુજરાતી મુસલ્માનોએ રાજ્યના સ્થાપનાં છે અને ઉધાપનાં છે. મુસલમાની અમલમાં પણ ગુજરાતી પ્રધાનો અને સલાહકારોનો અનાન હતો એમ માનવા કારણ નથી. માત્ર એ જુદિયાતુર્વ એક બે કેન્દ્રમાં એક બે હાલનામાં સંકલિત ન થવાથી તે દેશ સમસ્તને ઉપયોગી ન થઈ પડતાં માત્ર વ્યક્તિઓના કલ્યાણ અર્થે અને સ્થાનિક સીમાઓમાં બે વપરાયું છે. હાલ પણ ગુજરાતના રાજ્ય તંત્રીની આંદોલનમાં ઘણાંયે ગુજરાતી મુસલ્માનો દોષ પણ સભ્ય રાજ્યસભાને શોભાવે એમ છે.

ગુજરાતનાં લક્ષણો સંબંધી આ એક ઉપવક વિચાર સ્વુ કર્યો છે; કયાં કારણોને લેખને આ લક્ષણો બંધાયો તેની રેખાઓનું સદ બ નિદર્શન કરાવ્યું છે. તેનાં સર્વ લક્ષણોની ગાંઠી આપવાનો આ અમય નથી, અને તે પ્રત્યેક લક્ષણના ઉપર લંગાણ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ગુજરાત એ એક ઉચ્ચ સંસ્કારી પ્રજાને મુક છે. તે સર્વ રીતે આગળ પડવાને યોગ્ય છે. પરંતુ તેના રાજકીય વાતાવરણે તેને જોઈએ તેટલું આગળ આગળ લીધું નથી. તે ફિઝિકલ ફર શર્ત શરૂ એમ છે એમાં લેખ પણ સંશય નથી. ગુજરાતના ત્રણ મહાગુપ્તે ગુજરાતનાં દેહલી શક્તિ રહેલી છે તે બનાવી આપ્યું છે; અન્ય પ્રાંતોની સરખામણી તો ગુજરાતને જેક લગ્યું ન પડે એવું કાર્ય એ ત્રણે મહા વ્યક્તિઓએ બાળ્યું છે; અને ૭ પ્રદેશ આવામના સંજોગોમાં આવી સમર્થ વ્યક્તિઓ ઉપજ્યા મને તે પ્રયત્ન આપે તો નર્વ દેશી નક્કા કેમ પ્રાપ્ત ન કરે તે સમજાવું નથી. આ ત્રણ વ્યક્તિઓ ને કવિ નર્મદ, દેરામી દયાનંદ અને મદાદમા ગાંધી. ગુજરાતના સપાટ લાગતા પ્રદેશમાં આ ઉચ્ચ શિખરોની ત્રિપુટી આપણને ઉપે ઉચે ચડતા પ્રેતસાધન આપે છે; ગુજરાતની ભુમિની મહત્તાતુ તે માપ આપે છે. ગુજરાતીઓને નવીન જાગૃતિ આપનાર, તેમાં ગૌરવી લાવના ખીલાવનાર, અને ગુજરાતીઓને મરેલી જાગૃતીમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર કવિ નર્મદ ગ્રેમસાર્થની આંગ પુકારેલો, ગરવી ગુજરાતનો બુદ્ધિ લઈ આગળ ધસતો તેના જનમર્મથી નદિ પણ તેના જનમર્મથી આપણે મારે આદર્શો મુકતો ગયો છે. ધાર્મિક અધેશદા અને જુદિયીલીન કર્મ દાંડ સ્તંભે બાંધે ઉઠાવનાર સ્વામી દયાનંદ જોકે તેમની જન્મભૂમિ ગુજરાતમાં જન્મ સ્કાર પામ્યા નથી. તથાપિ ગુજરાતના એ સુપુત્ર પવનજ તોરે સ્થળમાં ધાર્મિક જુસ્સા સારો રાજીય ભાવનાને બેગલવાની જે અનુકૂળતા કરી આપેલી છે તેને મારે આપણે ગુજરાતી તરીકે મગર યુગ્મ જોઈએ નથી ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય ને ત્રણે જનમર્મ જે પ્રાચીન કે અપ્રાચીન પાણંડ, મિથ્યા ડોળ, બીજતા અને ઓપ ચડાવેલું જુદાણું છુસી ગર્ભ છે તેમને દૂર કરવાને મહા વિકટ તપ આવરતા, ગુજરાતીઓ મારે તો કેવો ભીષણ સ્વાર્થતાગ કરી શકે છે તેનું જ્વલંત હાલકરણ આપના તપસ્વી ગાંધી હિંદુતાનના પદેધર ને જગતી સ્વા છે. ગુજરાતી જનના એવં આ વ્યક્તિઓની ઉમાઈ સુધી ઉઠાવી શકે છે એ સિદ્ધ વાત છે.

૧. ગુજરાતમાં રાજ્ય, કાયદા અને નાગર સરખી સામ્રાજ, સ્વચ્છ અને મુસલ્માની કેમો છે. હેક દક્ષિણ આફ્રિકા સુધી ગુજરાતનું નામ લેખ જનાર, અને જગતનાં જગદેશમાં ઉચ્ચપાયક દેશની રામિન ધરાવનાર, વહોરાઓ, વર્ણીકા અને બાદીયાઓ વમે છે, અને ગુજરાતની ભુમિને રસાળ અને હરીયાળી બનાવનાર પાણીધાર સરખા ઉચ્ચ કૃષિકારો આમ જનની મહત્તા સગરી નેકે છે તે ગુજરાત જે સહજ મૂલ આદર ને સમમ દેશની, અને સમમ જનની પડારી નરકુતિમાં સારો શાંતો આપી તને એમ છે.

દમજનાસ વસંતનાસ દેસાજ.

વૈદિક કાળનું ભારતીય યુદ્ધ

દાશરાજ વિગ્રહ.

(ગતોક પૃષ્ઠ ૧૯૫ થી અનુસંધાન)

૧૫ પદ્મણીનું યુદ્ધ.

પરંતુ સત્ત્રગળથી આખા વનખૂને પગ નીચે દાખી રાખવાની સુદાસ જેવા અતિ વીરશાહી રાગની દબિહા પણ પરિપૂર્ણ થઈ શકી નથી. વૈદિક કાળના અર્થોની જેમ ધરાન, દક્ષિણ, આસિરિયા, ગાળીસોનીયા અને શીસાદિ દેશોની પ્રજાઓએ સમકાલીન સપ્તણી સભ્ય પ્રજાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. છતાં તેઓમાંની કોઈપણ પ્રજા તે પ્રયત્નમાં દીર્ઘકાળ સુધી દાખી રાખી નથી. પરતંપ્રતા અને દાસત્વ તે મનુષ્યની પ્રકૃતિથી જ વિરુદ્ધ છે. વિજીત પ્રજા ગમે તેટલી નિર્મળ શિથિનિમાં આવી જાય છતાં પોતાનું અસ્તિત્વ પોહોંચે ત્યાં સુધી પર પ્રજાની ધુંધરીમાંથી છટકવાને સમયે સમયે પ્રયાસ કર્યા વિના રહેતી નથી. સુદાસના પિતા દિવેદાસને યદુઓ અને દુર્વાશા સાથે કદી રાત્રીના ચઢ હતી. તેણે યદુઓનું કાશીપુરીનું રાજ્ય છતી લીધું હતું. સુદાસે અશ્વમેધ પ્રસંગે સપ્તણી આર્ય અને અનાર્ય પ્રજાઓને વશીકૃત કરી હતી, છતાં તેઓનાં રાજ્યો ખાસતે કર્યાં ન હતાં, સુદાસના સમયમાં એવાં અનેક રવતંત્ર રાજ્યો હતાં, જેઓએ સુદાસની સર્વોપરિ સત્તા સ્વીકારી હતી, છતાં પૂરેપૂરાં તેને તાગે થયાં ન હતાં. વત્સુ નામની ભરતકુળની એક સાખા હતી; તે જાતિનું રાજ્ય યજુના અને પદ્મણી [દાખી અથવા દરાવતી] વચ્ચે આવ્યું હતું. મેકડોનગ્રની એવી માન્યતા છે કે સુદાસ ને વત્સુ જાતિના રાગ હતા.* પરંતુ દાવદાસ યુદ્ધને અને વત્સુઓએ રાત્રીની પ્રજા ઉપર અણધારે કર્યાથી સુદાસે તેઓનું સામન કર્યું હતું અને ત્યાર પછી તેઓ ત્યાંથી આજ્ઞા ગયા હતા, એમ કેહેવામાં આવ્યું છે. (મ. ૭-૧૮-૧૫, ૧૬) તે ઉપરથી સુદાસ વત્સુઓનો રાગ હોવાનું નિષ્કૃષ્ણ અનુમાન થઈ શકતું નથી; પરંતુ પ્રથમ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેમ. તે ભરતોનો રાગ હતા અને વત્સુઓએ તેને દાસરાગ યુદ્ધમાં સાદાવ્ય કરી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. પદ્મણીની પશ્ચિમે દુર્વાશા, દુર્યુઓ અને અનુઓનાં રાજ્યો હોવાનું જાણાય છે. જુગુઓનું પણ તેઓની પાટણમાં જ રાજ્ય હતું, અને દક્ષિણ પ્રદેશ ઉપર મળ્યો રાજ્ય કરના હતા. ને સીરાય સિન્ધુ નદી પશ્ચિમે કેટલીક અનાર્ય જાતિઓનાં રાજ્યો આવ્યાં હતાં- દાકરાગ યુદ્ધમાં જે અનાર્ય જાતિઓએ બાળ લીધો હતો, તેમાંના પદ્મણી એટલે જેઓમાંથી અસિરિયા. પદ્મણી ઉપર આજવાનો સંબંધ છે, તેઓનું રાજ્ય અજગાન્ધિસ્તાનમાં હતું.† સુદાસની આજણુદા સત્તા નોંધવાને ને સપ્તણી

* Vedic Index, ૩૭ 11. પ. ૫૬૫.

† મેક. લે. ૧ પ. ૬૭૦. ‡ મેક. લે. ૧ પ. ૪૬૪.

રાજ્યોએ એકત્રી થઈ, અને તત્કાલે જ સુદાસને વશાદાર રહ્યા. ઝગવેલા સાતમા મંડળના ૧૮ માં સૂક્તમાં દાસગમ્યુદ્ધનું વસિષ્ઠીએ જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે-પ્રથમ પૃષ્ણી નદીને તીરે જે યુદ્ધ થયું, તેમાં સુદાસની સાથે અનુઓ, દુહ્યુઓ, પુરુઓ, યદુઓ, તુવંશી મત્સ્યો, જૈતુઓ, કવયો, કુતો અને પૃથ્વી નામની દસ આર્યજાતિઓ અને તેઓની પડો બગાનો, અલિનો, વિપાણીઓ, શિવો, વિદ્યુઓ અને શિશ્યુ નામની અનાર્ય જાતિઓ હતી. વિગ્રહનો આરંભ શી રીતે થયો, તે વિશે કંઈ દૃઢકૃત પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, દુહ્યુઓ, અનુઓ અને બીજી અનાર્ય જાતિઓના સૈનિકોએ તત્કાલે સુદાસને અને બરતોના મુલુકોનાં પ્રવેશ કરીને ગાયોનું હરણ કરવા માંડ્યું. (ઋ ૭-૧૮-૭) વર્તમાનકાળમાં જેમ વિગ્રહનો આરંભ વિગ્રહ ઘોષણાથી (Declaration of War) થાય છે, તેમ પ્રાચીનકાળમાં શત્રુનાની શરૂઆત મોદરણથી કરવામાં આવતી હતી. બરતો અને તત્કાલેની પ્રજાઓને તેઓ પીડવા લાગ્યા અને જેઓ સામા થયા તે લોકોને મારી નાંખવા માંડ્યા. એ રીતે ચાર તરફથી તે બંને રાજ્યો શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયાં; આવા બારીકસમયમાં સુદાસને વસિષ્ઠના સામર્થ્યનું સ્મરણ થયું અને તેણે વિશ્વામિત્રને પુરોહિતપદ્ધતિમાંથી મુક્ત કરી વસિષ્ઠની તે જગ્યાએ સ્થાપના કરી. (ઋ. ૭-૩૩-૧) વસિષ્ઠની સલાહ મુજબ તેણે એક મહાન વિગ્રહને માટે તૈયારી કરવા માંડી. તત્કાલે પશુ મેદાની સંખ્યામાં તેની મેદા સાથે જોડાયા. પૃષ્ણી અથવા રાવિ નદી હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી વર્તમાનચંપા ગામ ગાસે યત્રને મુક્તાન પાસે સિંધુનદીને મળે છે. સંભવતઃ લાહોરથી મુલતાન સુધી પૃષ્ણી અને ચિનાગતલી વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર મિત્રરાજ્યોનાં મેળો મોડવામાં હશે. લાહોર સુધી પૃષ્ણીનો પ્રસાર ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વધતો હશે. અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ દિશામાં છેલ્લે સિંધુને મળતો હશે. કાંથી કાંરના ભાગમાં એટલે લાહોર નજીક તુવંશીની મેદા મોડવામાં હતી અને ત્યાર પછી મત્સ્યો, જૈતુઓ, દુહ્યુઓ અને અનુઓની મેદાઓએ આવેલા મુખર ભાગ સાચવ્યો હોય. એમ જણાય છે. છેક આગળના ભાગમાં '૧૬૫' જાતિનું લોકર રાજાવામાં આવ્યું હતું. એ સૂચવે છે મુક્ત મેદાઓનું મેદાધિપતિપણું મુગુરશના સમયમાંના પુત્ર દ્વારે આવવામાં આવ્યું હતું. બીજી તરફ સુદાસનું લોકર પૃષ્ણીના પૂર્વ કાંઠાના ઉપર તત્કાલેના મલખની મરહદ ઉપર આવીને મોડવામાં ગયું. તે લોકર જે પ્રદેશ ઉપર મોડવામાં હતું, તે પ્રદેશની જુગિ સપાટ અને નીચાણમાં હતી. તુવંશીની મેદા જ્યાં મોડવામાં હતી, તે ભાગ ઉચાણમાં હતો અને પૃષ્ણી નદીને પ્રવાહ સુદાસની છાવણીની જગ્યાની જાગુ ઉપર આવ્યો હતો. દાસના શરૂાપના મહામારના યુદ્ધમાં જર્મન લોકર જ્યારે એજ્યક્ષમાંથી યાસ તરફ જતું હતું, ત્યારે એજ્યક્ષમત રાજ્યે સમુદ્રનો અંધ તોડી નાખી જર્મન લોકરના મોડા ભાગને સમુદ્રના જળમાં ડુબાડી દીધો હતો, તેમ તુવંશીને રાજ્યોએ સુદાસના લોકરની જગ્યાની બાજુએ આવેલ નદીના કાંઠાને તોડી નાંખ્યો અને જગ્યાવાદ તેની છાવણી તરફ ધરી આવ્યો. આ પ્રમંથે વસિષ્ઠે મહાસેનાની સ્થિતિ કરી, તેથી આકાશમાં મોડું પવનનું તોફાન ઊઠ્યું. "બરવાંડ ચિનાની માંખા ચારથી બરેલી જુગિ તરફ જેમ ઘસી જાય, તેમ ચોનાની માનાની આગાધી મહાસેના મોડે મહાસેના સાદાસ્ય દ્વારા ઘસી આવ્યા અને અનાર્ય શત્રુઓએ જે જગ્યા પ્રવાહમાં સુદાસના લોકરને ડુબાડી દેવાની યોત્સના કરી હતી, તે જગ્યાપ્રવાહને ઉતરી નિઝામાં પડેલાં હતાં." (ઋ. ૧-૧૮-૧૦ નવા ૧૧). તે બાજુએ મત્સ્યો, જૈતુઓ અને દુહ્યુઓનાં લોકરો મોડવામાં હતા,

તેઓની ઉપર સમગ્ર જળ દરી વલ્લું અને ઘણા યોદ્ધાઓ તે જળપ્રવાહમાં ડૂબી દુઝ્યા. છતાં જેઓ અચી રાક્યા, તેઓ તુર્કશની ડાલણીમાં મોહાલી ગયા. (સ. ૭-૧૮-૮). આથી સંસ્કૃત સુદાસ રાજાની સેનામાં એક બાગ ચોરખારોનો હતો, તેઓ તુર્ક ત્યાંથી હટી ગયા અને જળ પ્રવાહને માર્ગ બદલાયો કે તુર્ક આપુ' સૈન્ય લઈને સુદાસ રાજા નદી ઉતરીને તુર્કશનું સરકર જળ મોહવાનું હતું, ત્યાં જળ મોહાંઓ. રાત્રીએ પણ તેઓને વધાવી લેવાને તૈયાર જ હતા. આ પ્રસંગે ઘોર સંહાર યુદ્ધ થયું. રાત્રીએ ઘસી આવેલા સૈન્ય ઉપર રાત્રીનો અવિરત મારો ચલાવવા માંડ્યો, અને જરૂર તથા વૃત્તિઓની સેનાઓના સંખ્યાબંધ યોદ્ધાઓને આ કારણથી પાકું હતું પડ્યું; પરંતુ વચ્ચેના મન જળથી તેઓમાં નવીન જળ અને હિસાહ જળિત થયો. સિંહ જેમ પેશાના ટાળા ઉપર પડી પડે છે, તેમ સુદાસ રાજાએ પોતાનો અશ્વ આગળ કર્યો અને મોખરે ઉભેલા પીકણે ફાળિના ઓકળીય મરહતોને કાંચવારમાં ફાંપી નાંખ્યા. માંચો ફેરવાયો; એકો જળિતો બિન રાંભોનો સેનાપતિ દરિ પ્રેરે સુદાસને અટકાવવા આગળ ધસ્યો; અને ત્રીશ વરો ઘોર સંગ્રામ મચ્યો, પરંતુ છેવટે સુદાસે તેને વચસદનમાં મોહલી દીધો. (સ. ૭-૧૮-૮). સુદાસનું સરકર આ જનાવથી વધારે ઉત્તેજિત થયું અને કાચ આકારે રાત્રીના દળમાં પેશાને, સુન, પૂઠ, કવય, દુષ્ટ અને ચાતુઓની સેનાઓને પ્રેરી લીધી. નેઓની એક પાશુએ પડપડી નદી અને જીજ ખાતુએ સુદાસનું સરકર ફરી વલ્લું. તેઓના સૈનિકો આ જનાવથી ગમગામ ગયા અને રાત્રીના પ્રદાનમાંથી ગમવાને પ્રવળ કરનાં નદીમાં ડૂબી ગયા. (સ. ૭-૧૮-૧૨). જેઓ નદીના પ્રવાહથી અચા, તેઓ પોતાપોતાના દેશો તરફ નાકાયા લખ્યા. પરંતુ સુદાસે તેઓની પીઠ પાડી, અને પ્રથમે દુષ્ટિઓના અને અનુઓના મુકુદોમાં જઈને નેઓના જરૂર કિશ્મીઓ હતા, તે સમગ્રા તોડી નાંખ્યા અને સાત શેરોનો નાશ કરી નાંખ્યો. (સ. ૭-૧૮-૧૩) વૃત્તિઓએ મોકું પરાક્રમ કરીને પાશુની રહેલી સેનાનો અંત આણ્યો. પરંતુ એટલેથી જ તુર્ક ન થતાં તેઓએ નિઃશસ્ત્ર પ્રજાગતોની સંપત્તિ લૂટી લીધી, અને જેઓ સામે ગયા, તેઓને મારી નાંખ્યા. પ્રાચીન કાળમાં, અસત્ર, ઘરજાંગત અને અપોધક ઉપર રાત્રી કામી રાકાય નહિ, એવો યુદ્ધકાલનો સામાન્ય નિયમ હતા. આજનાથી એટલે રાત્રી ધારણ કરી લેવા આવે. તેની સાથે જ સહઈ કરવામાં આવતી હતી. વિચય મેગળા પછી વિજીત પ્રમને લૂટી રાકાતી ન હતી, પરંતુ તેને અમય આપવામાં આવતું હતું. છતાંયેકો મુલક કદિ પણ ખાલો કરવામાં આવતો નહિ, અને યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં રાત્રી રાત્રીને તેમજ તેના સીધા વાદસને કંઈક થઈ જતો, તો તેવે પ્રસંગે વિજીત પ્રમને આમનિર્વ્યોહો હતે આપવામાં આવતો હતો. અજની પીઠની સડીના સુરેલા જનાનામાં મુદ્દમાં મથેલી દાનિત બદલાને બદાને વિજીત પ્રમને અસત્ર દેના પેળ નાંખે કચરી નાંખી દીર્ઘકાલ પર્વત મુદ્દામ-મિતિની રિયતિમાં મુદ્દામાં આવે છે, તેવે એક પણ દક્ષિન પ્રાચીન અંગેના દત્તિદાસમાંથી પ્રાપ્ત રતો નથી. તેમ છતાં વૃત્તિઓના વિરુદ્ધકાલે સીધાએ વિજીત પ્રમ ઉપર જુવુન કર્યો અને તેઓની સંપત્તિ લૂટી લઈ જાતી જનાની દેવારીમાં છે, એમ સુદાસના જળવામાં આવ્યું કે તુર્ક તેણે તેઓને અટકાવ્યા અને જુવુન કરનારને પેળ રાક્ષસ કરી લૂટી લીધું' પણ નેઓ પાસેથી પાકું લઈ લીધું. (સ. ૭-૧૮-૧૪, ૧૫) આ યુદ્ધમાં માત્ર દુષ્ટિ અને અનુઓમાં જ એકદર ૧૨૦૧૬ માણસો માર્યા ગયાં હતાં. (૭-૧૮-૧૪) ને ઉપરથી અને પેશામાં રાત્રી કામી માણસોનો સંહાર થયો હતો. તેમ અનુમાન રાખ છે.

૬૬ યમનાતું યુદ્ધ.

સુદાસ રાજાને એ પ્રમાણે આ મહાન વિમલમાં અપૂર્વ વિજય મળ્યો. વસિષ્ઠ મુનિએ એ વિદ્યાર્તુ વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે— “હે હન્દ્ર અને વરુણ દેવો! જેઓએ તમને કદિ પણ યજ્ઞ યાગાદિથી પ્રસન્ન કર્યા નથી, તેવા દુઃ રાજાઓ એક જાણીએ એકઠા થયા, છતાં તમારી કૃપાને લીધે સુદાસ રાજાને તેઓ પોહોંની શક્યા નહિ. સુદાસના મનુષ્યોએ તમોને યજ્ઞદારાએ જે આપ્તિઓ આપી કરી, તે સવળા સજ્જ થઈ, તેથી તે મનુષ્યોએ દેવ સમાન મનાવાં લાગ્યા. દુઃ રાજાઓથી સુદાસ બચારે ચારે તરફ ઘેરાઈ ગયો, ત્યારે બટા ધારણ કરનાર વસિષ્ઠીએ વૃત્તુઓને યજ્ઞ કરાવ્યા, અને હે દેવો! તેઓની પ્રાર્થના સાંભળીને તમે સુદાસને અપૂર્વ યજ્ઞ આપ્યું.” (મ. ૭-૮૩-૧૭, ૮). આ મહાન વિષદ વાતનો હનો, ત્યારે ભરતોનો અને વૃત્તુઓનો પ્રદેશ અરક્ષિત છે, એમ જાણી યમના નદીની દક્ષિણે અને પૂર્વે આવેલા અનાર્થ રાજાઓ એકઠા થયા અને એકસાંથી કરી, ભરતોના અને વૃત્તુઓના પ્રદેશો ઉગ્ર કરવા લાગ્યા. દિવોદાસે યદુરાજ બલ્યેશ્વરી અને તેના એકસા પુત્રોને કાશી રાજ્ય છતી લીધું હતું. પરંતુ તેના એક પુત્ર દુર્લભનની સરદારી નીચે વદ્યો એકઠા થયા અને સુદાસની ગેરહાજરીમાં તેના સરદારને દરાવીને કાશીપુરીનું રાજ્ય પાછું છતી લીધું. (હરિવંશ, ૧-૨૯). પંચમની સરદાર ઉપર જે સંભરોનો દિવોદાસે બદ્ધમથથી ઉગ્ર કરી નાંખ્યો હતો, તેઓએ પણ આ સંધિનો લાભ લઈને આર્ષરાજ મન્યમાનના પુત્ર દેવકની ઉરેસીથી માયું ‘કંચકપુ’. સુદાસે મહાન વિમલમાંથી પરવારીને તેઓની પણ ખગર લીધી અને શરીથી તેઓ ઉભા ન થઈ શકે, તેવી સ્થિતિમાં તેઓને મૂક દીધા. (મ. ૭-૧૮-૨૦). તે સવળા ગણદમાં વદ્યોએ પરાક્ષમાં આવેલા અગ્રો, શિશુઓ અને ભેડોને ઉગ્રમાં. છતાંયેલા મુલકની જોઈની વ્યવસ્થા કરીને, સુદાસ મગા પોતાની સેના લઈને એક જ થયેલા બળવાન શત્રુઓ સામે દોડી ગયો. બન્ને શત્રુઓનો યમુનાને તીરે ભેટો થયો. ભેદ નામનો ભેદ જાણિતો સરદાર આ સંયુક્ત સેનાનો મેનાવતિ હતો. આરંભમાં આ ભેદ સરદારે અપૂર્વ પરાક્ષ દર્શાવ્યું: દશ રાજાઓ અને તેઓ ના અનાર્થ મિત્રોનો મદ ઉતારનાર વૃત્તુઓ અને ભરતોનો મદ તેણે પીગળવી નાખ્યો. વસિષ્ઠ મુનિએ આ હાલું વર્ણન બહુ ઓળખી વાણીમાં કયું છે. તેઓએ કયું છે કે:—

“હે હન્દ્ર અને વરુણ દેવો! તમારો અત્યુદ્ધ સંપાદન કરીને ભરતો વરુણી ધારણ કરીને પૂર્વ દિશામાં ગાયોને પાછી વાળવા ગયા છે; તેઓનો માર્ગ તમે નિષ્કંટક કરો! અને તેઓના આર્થ નથા અનાર્થ શત્રુઓનું નિષ્કંટક કોરી નાખી, સુદાસ રાજાનું અવિષ્કંમે રક્ષણ કરો!” (મ. ૭-૮૩-૧)

“જે રક્ષકામમાં વિજયપતાકા દુર્લભાવતા શરીર પોદાઓ એકઠા થાય છે, જે રક્ષકામમાં પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગને સ્વર્ગનું દર્શન બધું પમાડે છે, તેવા બીજા સંક્રામમાં હે દેવો! તમે અમારી પાસે આવીને ઉભા રહો!” (મ. ૭-૮૩-૨).

“દશિમર્ધદા સુધી ચારે દિશાએ નિકારાજ કાળની દંખમાં નપાડાજ જાય છે, પોદાઓનો રક્ષણ આકાશ પર્વત છવાઈ જાય છે, તેવે અભિને પ્રસંગે હે હન્દ્ર અને વરુણ દેવો! તમે ગામાની દીનવાણીનું મનણું કરો અને અમારી સંયુગ આવીને ઉભા રહો!” (મ. ૭-૮૩-૩).

“હે ઇન્દ્ર ને વરણ દેવો ! શત્રુઓનાં કંઠાર શસ્ત્રોએ અમને આક્રૂણ વ્યાક્રૂણ કરી નાંખ્યા છે ! કદાચ અમારા શત્રુઓ (યદુઓ)એ તમને પુષ્કળ હૃતક્રન્ધથી નૃત્ત કર્યા હશે ! પરંતુ અમારા યજ્ઞમાને (સુદાસે) પણ તમને સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું છે; અને તેથી હું દેવો ! આ યુદ્ધમાં તમે સુદાસ રાજાનું રક્ષણ કરો !” (ઋ. ૭-૮૩-૪).

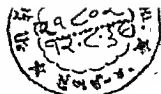
છેવટે ઇન્દ્ર અને વરણ દેવોએ વસિષ્ઠની સ્મૃતિ-સાંભળી. તેઓએ સુદાસના બાહુમાં એવું બળ મૂક્યું કે, તેના શસ્ત્રપ્રહારથી બેઠેલા નાશ થયો, શત્રુઓની સેના કપાલ ગઈ અને એ રીતે સુદાસને આ બીજી વિપત્તિમાંથી તેના પુરોહિત વસિષ્ઠીએ બચાવ્યો.

આ યુદ્ધનો અંત આવ્યા પછી સુદાસનું કાંઈ શત્રુ રહ્યું નહિ. તરસોએ તેની તરફ છેવટે સૂચી સાંગોપાંગ વશાદારી રાખી હતી. તેના ગદલામાં તેઓને સુદાસે વિજીત અનાપાનાં મુલકમાંથી અમુક ભાગ હનામમ્માં આપ્યો. (ઋ. ૭-૩૩-૪) યમુનાને તીરે તત્સમયે અને સરસ્વતીને તીરે બરેલીએ વિજયોત્સવ ઉજવ્યો. સુદાસ રાજાએ મોટા મોટા યજ્ઞો કરીને દેવોને અસંખ્ય આહુતિઓથી અને આશુઓને અસંખ્ય દાન દક્ષિણાથી પરિતૃપ્ત કર્યા એ રીતે આ મહાન વિગ્રહનો અંત વસિષ્ઠીની દૈવી શક્તિથી પોતાના યજ્ઞમાનના પરોત્તમમાં આવ્યો.

૧૭ ઉપસંહાર

વૈદિક સાહિત્યમાંથી કે પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી ત્યાર પછીનો સુદાસનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૩૩ મા સુક્તના દશા તરીકે તે જરી દેખાવ દે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે ધણું લાંબું આયુષ્ય મોગમ્યું હશે, અને વિજીત પ્રજાઓ ઉપર સમહૃદિ રાખ્યાથી આ રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ થયા પછી આખા દેશમાં સુખશાંતિનું સામ્રાજ્ય પથરાઈ ગયું હશે. તેમ ન હોત તો ઋષિ નેટલી શક્તિ સંપાદન કરવામાં નેટલી ધર્મપરાયણુરુતિ અને નિરુત્તિ હોયી નેષ્ટએ, નેટલી તેને મળી શકી ન હોત. સરસુ નદીને તીરે સર્વવંશી રાજા તસદસ્યુ જેને સુદાસે શરદ રાજાની સાથે સાહાય્ય કરી હતી, તેણે આ મહાન વિગ્રહમાં ભાગ લીધો હોય. એમ જણાવું નથી. સરહદ ઉપરના અનાપોથી પોતાના રાજ્યને નિષ્કંટક કર્યા પછી તેણે સ્વયં જ રાજા આર્ષિક ક્રિયાઓમાં જાતીલ રવાનું જણાય છે. તેણે અત્યંત અકષેપી કર્યા હતા. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા પરદેશમાં પણ જોછો ન હતો. સુદાસની પેઠે તેણે પણ ઉત્તરાયણમાં ચોગાચાસ કર્યો હતો અને મંત્ર દણનું સામર્થ્ય સંપાદન કર્યું હતું. ઋગ્વેદના ૪મા મંડળના ૪૨ મા સુક્તનો ઋષિ પુરુક્તસેનો પુત્ર તસદસ્યુ છે, એમ કહેવાય છે. સુદાસના મૃત્યુ પછી તેનો બાલક પ્રતર્દન પણ સુદાસ જેવો જ વીરશાળી થઈ ગયો છે. યદુઓ પાસેથી કાશીપુત્રીનું રાજ્ય તેણે ફરી છતી લીધું અને કાશીમાં જ રાજધાની કરી. પરંતુ આ રાજ્યનો યજ્ઞ વૈદિક ઋષિઓએ ગાયો નથી. તેથી તેણે સુદાસ અને તસદસ્યુ નેટલી આર્ષિક ઉત્તિ નહિ પ્રાપ્ત કરી હોય, એમ અનુમાન થાય છે.

એ પ્રમાણે પંજનની ભૂમિએ છેક વૈદિક કાળથી અઘરાવિ પર્વત અનેક રંગો બેગ્યા છે. અનેક રાજાઓ તે ભૂમિનું સ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવાને આ હવન લડી મર્યા છે, અનેક ભવિ-ઓએ સમયે સમયે આક્રમણ કર્યા છે. અનેક વીરોએ દેશને માટે, ધર્મને માટે, અરે ! પોતાના

આસ્તિત્વ માટે પ્રત્યાહતિઓ આપી છે, ગંગનમોડળને આજ બીજાની ઇચ્છા રાખનારાં અનેક ધાનથી રાજ્યોએ નિર્દોષ અને નિઃશસ્ત્ર સ્ત્રીપુરુષોનાં મતાં રેંચી નાખ્યાં છે, છતાં પંજામની સુખિ હજારો વર્ષોથી તેવી ને તેરી સ્થિતિમાં રહી છે. ત્યાંની વીર પ્રજાએ જ્યાં સુધી દૈવી શક્તિને જ આશ્રય રાખ્યો હતો, ત્યાં સુધી આસુરી શક્તિથી સ્વસ્થ મમય સુધી સંપોદિત થયા છતાં પરિણામે અસુરોનો નાશ કરવાને તે પ્રજા અમર્થ થતી હતી. આજે પંજામની પ્રજામાં તરફાજ વશિષ્ઠ કે રિશ્યામિત્ર જેવા પોતાની આત્મશક્તિ (Sole Force) થી અખિત્ર અશક્તિ તે ઉચ્ચાવી નાંખે તેવા યશિવરો નથી, આજે દિવોદાસ કે સુગમ જેવા આખી પૃથ્વીને અંકુશમાં રાખી શકે તેવા રાજ્યો નથી, છતાં પંજામની વીર પ્રજાએ વીરતાના કે દૈવી શક્તિનો સમગ્ર ત્યાગ કર્યો નથી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના એપ્રિલ માસમાં સત્તમે માટે પરીચી હડતાળને પ્રસંગે પંજામના સરદાર રામનાથ સાહેબે મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મશક્તિના પ્રજ્ઞાવનું વર્ણન કરતાં, તેના પ્રત્યુત્તરમાં જલિયાનવાલા બાગની કનડને અનુમોદન આપનાર પંજામની હાકિમ ઓડવાયરે કહ્યું હતું કે મહાત્મા ગાંધીની આત્મશક્તિથી પણ એક વધારે જળવાન શક્તિ શક્તિ છે. અજ્ઞાન, જેમ પંજામના પૂર્વકાળના હતિહાસમાં બન્યું છે, તેમ તે વધારે જળવાન આસુરી શક્તિએ, જે પંજામની પ્રજાએ પુરોષના મહાન વિચ્છેદના આરંભમાં મેષેચના યુદ્ધમાં પોતાના અનેક પ્રાણોનું બલિદાન આપી આખા યુરપને જર્મનીની વિજય દૃષ્ટામાં કચકાઈ જતાં બચાવ્યું હતું, તે પ્રજાનાં નિર્દોષ બાળકોનો સંપાર કરી નાખ્યો છે, છતાં પ્રાચીન હતિહાસ છાતી ડોહાને કહે છે કે-અતે સત્યનો જય થશે, આસુરી શક્તિ અને તેના ઉપાસકોની ચિર કાળ સુધી સ્થિતિ ટકી શકશે નહિ. આત્મશક્તિની ઉદ્ઘાવક, આત્મશક્તિને જ સર્વરૂપ માનનાર અને આત્મશક્તિને માટે આસન સંકલ્પે સહન કરનાર, દેવો અને નરિઓની જન્મભૂમિ, પંજામ જ્યાં સુધી આત્મશક્તિને વળગી રહેશે, ત્યાં સુધી જાતશક્તિથી ગોડો સમય દયાઈ જવા છતાં, પરિણામે જરૂર શક્તિ તેનો પરાજય કરી શકશે નહિ.

માનશંકર પીતાંબરનાથ ગોહિતા.

‘ચેતન’ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની બહિર અખર કેમ ન વંચાય?

આજે જ લેખો: ગેનેઝર - ચેતન - કાર્યાલય.

ગોપીપુરા—મુરત.

સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખના ભાષણ

વિષે કેટલાક વિચારો.

રા. બા. કાંટાવાળાનાં ભાષણથી ગુજરાતી વાંચક વર્ગ માટે નવાં પ્રદેશો નગરે પડ્યા નથી. એથી સૃષ્ટિનાં નવપ્રયાણમાં ગુજરાતી સાહિત્ય આગળ વધતું નથી. બીજા સાહિત્યોમાં નગરે પડતી નવોત્થાપતી છેલ્લો આ ભાષણમાં ઝીંકાઈ નથી એ ખરું છે. પરંતુ જે જે વિષય રા. બા. કાંટાવાળાએ ઉઠેશ્યા છે તેમાં વિદ્યતા કામ કામ નગરે પડે છે, એટલું જ નહિ, પણ અતુલવનો સંભાર તથા વચતી શાંતિ પણ તેમાં તરી આવે છે. અંગ્રેજ સાહિત્યના વાંચકને કાંઈક વખત ઓછાઈના (જુના) પ્રેક્ષક રોષનાં ભાષણ સ્મરે છે. રા. બા. કાંટાવાળાનાં ભાષણમાં ધ્યાન ખેંચતી મુખ્ય વસ્તુ એ છે કે નવા અને જુના બેક પક્ષો તે રાજ રાખવાનો એમનો પ્રયાસ છે. સાચા સાહિત્યકાર તરીકે આ રીત યોગ્ય છે કે કેમ તે વિષય અહીં અસ્થાને છે. ભાષણમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉતારા છે. હાલની સહીના વાંચકો ને તે અપ્રિય થશે. પરંતુ સાહિત્યનાં સભ્યાસીને તે ઉપયોગી થશે, એમ આશા રાખવામાં આવે છે. ઘણા માસ પહેલાં આ ભાષણ ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ રજુ થયું છે તેથી વાંચકને એ વિષયો પચિયત હશે પારી ઉઠાવા સિવાયના ભાષણ કરનાં એક જે વિચારો અવલોકાગ્રી.

સાધા:—

આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં ભાષણકર્તા કહે છે કે “ભાષાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ થયેલી હોવી જોઈએ.” આગળ એક રજૂ તેઓ કહે છે કે “ભાષાનો ઉપગમનનાર સમાજ છે.” આ બેક વિચારોને સાંકળતા સાદજીક સમર્થ એ બોલે છે કે “મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સાથે જ સમાજની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ તેની સમગ્ર જ મજા કરાઈ” પરંતુ આ બેક વિચારોનો પ્રશ્ન એ અને એ વિષે કેન્દ્ર, સ્પેન્સર, હેલ્સ અને બ્રાન્ડી જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પણ એક મત નથી.

દારસી અને અરબી:—

આ પ્રસંગે ભાષણ કર્તા કહે છે કે “જુને જન્મતી વખતે કોઈ ‘ખસ’ બોલે તો ‘શું’ હું મુસલમાન છે’? કહી તેને વડીશે ધમકાવના પશુ હાલમાં જન્મતાં ને વાતચીત કરતાં દારસી અરબી તો શું પણ અંગ્રેજ શબ્દો ધણીક વાર વપરાય છે, છતાં બોલનારને કોઈ બટકાયતું નથી.” દારસી, અરબી તો શું પણ અંગ્રેજ આ શબ્દોથી એ ભાવ ઉઠે છે કે ભાષણ કર્તાને અંગ્રેજ શબ્દો જેટલા અપ્રિય અને અસ્વીકાર છે તેટલા દારસી કે અરબી નથી. અંગ્રેજ કરતાં દારસી અરબી શબ્દો ઉપર ભાષણ કર્તાને વધુ પડાપાટ હોય એમ જણાય છે. આનાં દારણ જણાવ્યું નથી. સાચા સાહિત્યકારને આવો પડાપાટ શોમતો નથી. અને વિવેચનાં મૂકને લાગે છે કે આવા સંજોગોમાં આવાં વાક્યો રજુ થવાથી પ્રજામાં બોટા વિચારો ઉપરિવત થાય છે, જે ખીની અરેખર શોચનીય છે.

પરભાષાના શબ્દોના વપરાશના વિષયમાં આપણુ કતાંનું દેશાભિમાન જળગી લે છે; પરંતુ પરભાષા જોડે ધટતી ને યોગ્ય લેવડેવડથી આપણી ભાષાનો વિકાસ વધે છે, એ વિગત રા. બા. કાઠાવાળા જેવા સાહિત્યના અભ્યાસીને વિચારે પડે છે એ આશ્રય પમાડે છે.

"There are two ways of enriching the vocabulary of a language: one by incorporating new material from another tongue; the other by adapting & combining elements of the native vocabulary on the model of the foreign name."

(Historical study of the Mother Tongue by

-Prof. H. C. Wyld.)

નવસે વર્ષથી વધારે જુની આપણી ભાષામાં કેટલાક સાદા વિચારો દર્શાવવાને પણ શબ્દો નથી. આપણી ભાષાની એટલી ઘટ્ટિત છે તેનું કારણ આપણું મિથ્યા સ્વાભિમાન જ હોયું જોઈએ. અંગ્રેજ ભાષામાં એવું નહોતું, અને તેથી જ આપણુ કતાં જણાવે છે તેમ જોઈસનના વખતમાં જે ભાષાનો શબ્દસંગ્રહ આશરે પચ્ચીસ હજાર શબ્દોનો હતો, તેની જ આજ એટલા માત્ર દોઝો વર્ષમાં આશરે પાંચ લાખ પર ગણતરી થાય છે. મૂળે તે લાગે છે કે શુભગતી ભાષામાં જોઈ નહિ, પણ વધુ લેવડેવડ થવી જરૂરી છે. જો કે તે યોગ્ય અને ધટતી હોવી જોઈએ. સ્વભાષા વિચારે મૂકી પરભાષા સેવવી એવો લેખકનો મન નથી.

પોચુગીઝ શબ્દો:—

આ વિષય ચર્ચાતાં આપણુ કતાં કહે છે કે 'હિસ્ટોપ' શબ્દ મૂળ પોચુગીઝ 'હિસ્ટાપ' પરથી પ્રચલીત થયો, નદી કે અંગ્રેજ 'જોપ' પરથી. આ સિવાય ભાષણ કતાંએ બીજા સાત શબ્દો રજૂ કર્યા છે. અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે 'હિસ્ટોલ', 'હિસ્ટોલ', 'હિસ્ટ', વિ. શબ્દો પણ પોચુગીઝ ભાષા પરથી જ ચાલુ થયા?

તે જિહાન અંગ્રેજ ભાષાનો આપણી ભાષામાં પચાસ ચાર થયાં તે પહેલાં આપણી ભાષામાં 'જેટાપ' 'હિસ્ટોલ' 'બીરકેટ', વિ. શબ્દો હયાત હોય તે જ આપણાથી કહી સકાય કે તે શબ્દો પોચુગીઝ ભાષાને લીધે શુભગતીમાં પ્રવેશ પામ્યા.

'હિસ્ટ' વિ. દશતોને લીધે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે અંગ્રેજ ભાષાનાં કર્કશ-લામના શબ્દોને આપણી રહેણાંબી અને સુખનરસી પ્રજાએ પોતાને એટલે યમ પડે તેમ બદલી નાંખ્યા હોવા જોઈએ. રાજકા તરીકે 'ટુવાલ' શબ્દ જોડતી રહેણાંબી મહોંથી સરી પડે છે નેટલી રહેણાંબી 'Towel' શબ્દ મહોંથી નીકળી શકતો નથી, બીજા ઘણો 'પાટલુન',—'Pantaloons' વિ. વિષે પણ એમજ કહી શકાય. આ સામાન્ય માન્યતાને જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ શબ્દશાસ્ત્રિ સ્લીયર તથા એમના અનુયાયીઓ જેવા કે સંસ્કૃત પંડિત ગિદરની કલાદિથી અંગ્રેજોદન મળે છે. તેઓ કહે છે કે 'Men are ever Striving after increased ease of utterance.'

આ સામાન્ય માન્યતા અસત્ય છે એમ દર્શાવવા આવડતક સળંગ પૂરાવા આપણુ કતાંએ રજૂ કર્યા નથી.

સંકર સમારો ને બ્રહ્મ શબ્દો:—

બાપણ કતાં કહે છે કે “એક વાત ક્યાનમાં રાખવા જેવી છે, તે એ કે આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય બાણોના શબ્દોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સાહે સાક્ષરો પાસે જતા નથી.”

નવા વસતો ઉપર શુદ્ધ નામ પડાવવા લોકો ક’સાને તેમાં ભય છે. બાળકોનાં નામાભિધાન માટે લોકો બેશીઓ ક’ને ભય છે.—“આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય બાણોના શબ્દોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સાક્ષરો પાસે જતા નથી”—એ સત્ય છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ યાય છે કે બીજા દેશોના લોકો એમ કરે છે? બાપા અમલે ધડાસે છે (“The life of language—its making is unconscious”—Prof. Bradley) સાક્ષરો પાસે લોકોએ શુદ્ધ નામો કેમ પડાવવા તે વિષે સૂચનો કર્યાં હોત તો ઠીક પડત!

ઈટલીના પ્રખ્યાત દેશબક્ત અને કવિ મેઝિનિના સાહિત્યવિચારો ટાંકતાં બાપણ કતાં દરેક વાંચકને ઉપયોગી થાય એવું સાહિત્ય સ્વીકારે છે. એ અભિધાય એક દ્રષ્ટિએ જોતાં સ્તુત્ય છે; પરંતુ હાલ માટે એટલું જ કહી શકાય કે પ્રભુજન મેણે ન થઈ ભય, ને એનામાં નવજીવન અને ચેતન આવે એવા સાહિત્યની વધુ જરૂર છે. સાહિત્ય ઉપયોગી છે કે નહિ, એવી દ્રષ્ટિએ સાહિત્ય ન્યાયી રાકાય જ નહિ. સાહિત્ય કોઈ કારખાનામાં ખતતી વસ્તુ નથી કે પ્રભુની વ્યાપારી જરૂરીયાતો પૂરી પાડશે કે નહિ?—એ પ્રશ્ન પુછી શકાય. સાહિત્યકારને કવિનાં સ્થાન એટલાં ઉન્નતિ ને ગૌરવભર્યાં હોવાં બેઠકે કે પ્રભુ લેખની ઘસાદી ઝીતવા પ્રયત્ન. એક પ્રસંગે કોઈ શાસ્ત્રવાસીઓએ મંદરિય ઇંગ્લેન્ડને વિનંતી કરી કે હનારા ગામમાં ફોવા નથી; હમને નાણાં આપો. સ્વીડે બાપુએ ઉત્તર આપ્યો કે ત્કમો શો મળો ફોવા જોશે, તે પછી ચચુતર ફું કરાવીશ. લેખક અને વાંચક વચ્ચે આવો જ કોઈક સંબંધ હોવો બેઠકે. આ જ ન્યાયે સાદાણના સમજ દિમાયતી અંગ્રેજ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે પચુ કહ્યું હતું કે “Let me find an audience fit, though few;” આ જ ન્યાયે આપણામાં જ્ઞાનના અધિકારી ને અનાધિકારીના પ્રશ્નો ઉઠના. અંગ્રેજ કવિ રાજાં બ્રાક્નિગે પચુ એવો જ ન્યાય સ્વીકાર્યો હતો; અને તે આધારે જ ગીરીસ બ્રાક્નિગ લખે છે કે—“The poet writes what he writes, the world may accept it or not.”

મી. બીમ્સનો મત ટાંકતાં બાપણ કતાં ગામડાની બાપા સ્વીકારે છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થે એક પ્રસંગે માત્ર બાપા માટે જ નહિ, પરંતુ વસ્તુ સંકલ્પના કદવાદિ વિષયો માટે પચુ આ જ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો. એ સિદ્ધાંતના સ્વીકાર કોલરિજ અને બીજા ટીકાકારોએ ખડા કર્યા છે, જે હિસવા એક સૂચનરૂપ છે; અને આશા છે કે વિષય વિષે યુક્તિ ઉપયોગી વસ્તુઓ મળી આવશે. બાપણ કતાં શામ્યજન માટે જે સદ્બાધ લેખન થયો છે, તે એક રીતે તો પ્રયત્નસીલ છે જ. એમણે બાપણ વાંચતાં વાંચક કહે છે કે બાપણ કતાં પોને પચુ એવા શબ્દોના ઉપયોગ કર્યો હોત તો ઠીક; પરંતુ હીણામાં એમનાં બાપણમાં એ એવું નથી! અને શરસી કદવાદિ પરબાણના શબ્દોની અધિકાર કરવા સત્તાક આપનારથી પચુ “સમાપ્ત કહે છું” અથવા “પુરું કહે છું” એવા સાદાને સોંધા શબ્દોની વચ્ચાએ “ખતમ કહે છું” કદવાદિ શબ્દો વપરાઈ નય છે!

પ્રસુખતા સૂચનોનાં કેટલાક અગત્યના વિષયો જેવા કે Creative Criticism ને અર્થ

ઉપર જણાવેલા વિષયો ઉપરાંત ડા. બા. કાર્યવાજાનાં બાંધણમાં ઝાણું જોવામાં આવતું નથી. આથી રાખવામાં આવે છે કે પ્રાથમિક વિકાસ માટે દીક પટે એવાં એમનાં ચૂસનો. ગુજરાતી પ્રજા સત્વર હાથ ધરશે.

ઉમેશરામ મંહારામ વ્યાસ.

નોંધ:—

સાહિત્ય પરિષદના પ્રસંગને ધ્વજોક સમય થઈ ગયો છે; છતાં પણ લેખકે ઉપયોગી સૂચનો કર્યાં છે તેથી આ લેખને હમો સ્થાન આપીએ છીએ અને આરા રાખીએ છીએ કે અન્યોન્ય પ્રદર્શનો પુરાણી રીતોએ છોડી દઈ આપણા વિકાસને ધીમા સાહિત્યનાં અસ્તિત્વ ભોગવતાં અવલોકનના આંસો ખીલતાં અધ્યાપનો ગુજરાતીમાં કેળવવા તરફ લક્ષ આપશે; અને ત્યારે જ દીકારાનું શીરવ અને તે પદ્ધતી મહત્તા અને જોખમ ને અમ્હારા કેટલાક મિત્રોને દ્વારા અમલુ છે તે તેમને જાગૃ થશે, અને ત્યારે જ ગુજરાતી સાહિત્યને કેવંદર કેટલુંક “દીકાર સાહિત્ય” ગમે તેમ લખાય છે અને પ્રગટ થાય છે તે બંધ થશે. અધિ.

શ્રીયુત શાન્તિપ્રસાદ મહેતા બી. એ.

(એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર)

લખનાર: ‘વિનોદકાન્ત.’

(ગાંધી ૫૪ ૨૦મી અવસાન.)

મ્હારા મિત્રનું નામ અને તેમના છવનપ્રસંગો આ પ્રમાણે ફૂંધમાં સાકર મળે તેવાં હતાં. આ ધરતી, ૧૬૮૦ એક અમરમાર હશે એમ કેટલાક લખત સુધી તો રહે’ માન્યું, પણ એ અમળના આજ દહાસ ટકી નહિ. મ્હારું મન મ્હને કહેવા લાગ્યું કે એ બાબતમાં દોષ ગૃહ અને અકળ શેઠ રહેશે છે.

એક દિવસ હું એ જ વિચાર કરી રહ્યા હતા ત્યા શાંતિપ્રસાદ આવ્યા તેમને જોતાં જ હું બોલી લાગ્યો: “હે શાન્તિપ્રસાદ! આનું દારણ શું?”

મ્હારી તરફ શાન્ત દષ્ટિ માંડતાં તેમણે સ્વાભાવિક રીતે: “માતું”

“આ તમારું નામ ને હામ હરેશજ મળતાં જ આવે છે તેનું. હું તો રોજ દુનિયામાં જોઈ હું કે નામથી ગુણ ઉદ્ધા હોય; પણ તમારામાં તો સુધ્ધ છે. આ મ્હારો જ લખનાર હોય મ્હારું નામ વિનોદકાન્ત છે પણ હું તો કેમ જાણે સાચા ગામતી શીકર મ્હને જ પડી હોય તેમ દુષ્કારાગ્રસ્ત મ્હોંએ ફરું છું. મ્હારું ફેણએ તો ખરેખર ખૂસ કરી લાગે છે—‘વિપાદકાન્ત’ નામ પાડતાં મ્હારું ‘વિનોદકાન્ત’ નામ પાડી દીધું એમ મ્હને ઘણીવાર લાગે છે.”

“એવી ખૂસ થઈ હોય એ મનવા જોય છે.” તેમણે કહ્યું; “ખાસ કરીને એટલા માટે કે તમારું મ્હારું આપણા તરફ હોય.” “શું નહિ હોય?”

આરાધના, માતાજીની આરાધના."

"માતાજીની આરાધના? એ શું? નામ પાડવા સાથે અને શા સંબંધ?"

"શા સંબંધ? કેમ?" લાક્ષણિક શાન્તિ રહેજ પોતાં તેમણે કહ્યું; પણ તરત જ સ્વસ્થ થયા: "એ સંબંધ તો ગદન છે, દેવી છે;" અને પછી જરા અંતરે કહેયું: "ને તમારા જેવા સમગ્રે કે નહિ એ પણ ચક્ર પાડી વાન છે."

મહારા પાતડી જડવાદ તેમનાં આધ્યાત્મિક સત્યોને નહિ સમજી શકે એ જાણીને કું મરમાયો. મનમાં વ્હીકાયો પણ ખરો. પણ તેમની પાસે તે કોષને ઉમરો ખાલી દરાય તેમ નહોતું કારણ કે, એ તો શાન્તિથી મહારા સાંભળી રહે ને મહેને જમણી રીસ વહો. તેથી મહે પણ એ વખતે તો તેમનું આરિય આદર્શ તરીકે લઈને પરમ શાન્તિ સાચવી ગયા, અને થોડી વારે તેમને સમજાવી પડ્યાંને (અને આ કામ ગદ સહેલું હતું) એ ઊંડો મેદ તેમની પાસેથી કંકડાયો.

તે મેદ રહસ્યમય હતો નેમ રસિક પણ હતો. ન્યાતમિન પરથી મહેને જાણ્યું કે શાન્તિપ્રસાદનાં એક-કોઈ ધનકારે આ કરીને હતાં. તેમને જયપણથી જ માતાજી પર બહુ આર્યા. મહારા મિત્ર કહેતા કે તે આરાધના વાત પરથી રિપ વાન ચિંકણી વાંતાં કાંઈક વાદ આવે તેવું છે; તે ગદાપુરણ વરસોનાં વરસો મુખી હુંગરા પર રહી રહો હતો. તે પ્રમાણે ખીન નીન દેવો પણ કમગુણનાં ૧૩૫૦૦૦ વરસ દરમિયાન કોઈ આધેઆધેના હુંગરાઓ પર પકોડી ગયા છે. પ્રકત માર્કિત દેવી જ જાગતાં જોત રહ્યાં છે. આ કારણથી, ઉપતા દેવોને પૂજવાને બદલે ધનકાર કોઈ નિત્યચેતનવત્તા માતાજીને જ પૂજતાં. અને તે બકિન પણ બોલો કે અધુરી નહિ. અતન્ય હતી. હેનાં ચોદાંક દષાંત સાંભળવા જેવાં છે:

ચારમાં માતાજીનું નામ લેતાં લેતાં જ કાંતું જોઈએ, નહિ તો આખો દહાડો ક્યારમાં નય. ન્યાયા ચિતા વ્હા પીવાય નહિ. અને તે વ્હા પણ માતાજીને નેવેય તરીકે ધર્મ પહેલાં મ્હોંએ અકાશ નહિ; (મહે) ચિચાઈ કે માતાજી પણ પત્રિમદેશી ચિચાળેનાં હિમાવની લાગે છે. નહિ તો તેમને વળી વ્હા શા ને કારી ચી? ત્રિશેષમાં પૂજ કરતાં બરાબર સબ્ય તણ કલાક થવા નેઈએ જામ દરયાથી રસોઈનું મોડું ચાય અને ધનકારના પતિપુત્રનિ નિશાળ-ઓઈસકું મોડું થઈ નય નો ચિન્તા નહિ; માતાજી કામમાં ચૂક ન. પડવી જોઈએ એ પહેલું. જાણતા હમાવાનું તો છે જ ને? એથી કાંઈ આત્માનો ઉદાર થયો? ત્યાર પછી, માતાજી પાસે રોજ ધીના દીરા ચાય તેમાં એક દિવસનું મરવા બજેર થી તો જોઈએ જ, અને તે પણ ઉતમ જનનું; (આ વાંચીને કોઈ ઉદન જુવાનીઆએ લીકા ન કરી કે "અરર! આટલું બધું થી ફાટનું શીદ જાણી શો હો? દેશમાં કયોટો મારુસો ખૂપે મરી ગય છે તેને એ પેસામાંથી ખવાડનાં શો તો કેરસ આશીર્વાદ લાગે?" નહિ. ખીકકલ નહિ. જોય એના મરે તો-કાળ આખો ને મરી ગયાં; એમાં આપણે શું કરીએ? જેટલાં વધુ મરશે તેટલું શોદીથી વધુ તર થશે માણું બપ્પર. દને મરવા દેવાથી પણ આ રીતે તેમની સેવા જ ચાય છે ને, એમાં પોદું શું?)"

ધનકાર કોઈની આવી નિશાળ અને મદા ગંબીર ઉપાસનાને પિનિતો માતાજીએ તેમની પર પ્રસન્ન લઈને, કોઈની પણ પાસે નહિ દોષ દેવી એક આનિ ઉલોંછી સકિત તેમને વરમાનમાં આપી હતી. તે દક્ષિ તે મુખાનુસાર નામ પાડવાની-આગકનો જન્મ થાય પહેલથી જ.

શાન્તિપ્રસાદનાં માતૃશી પ્રેમકુંવર સગમો હોય ત્યારે ત્યારે ધનકેર દોહને એક રાતના સ્વપ્ન બાવતું અને માતાજીનો કામળના બરો મધુર દૃઢ સુમતીઃ “ધનકેર! બનીને આવશે ત્યારે. હિમ્મનનાથ નામ પાડશે તેનું—નામ પ્રમાણે ચુલ્લુ થશે.” શ્રીકૃતના મ્હેલાનાથનો જન્મ થવાનો હતો ત્યારની આ વાત તે જન્મ થયા પહેલાં જ ધનકેર આગે પોતાનાં બોળાંને કહ્યું હતું. “પ્રેમકેર! ત્યારે દીકરી આવવાનો આ વખત. હિમ્મન નામ રાખશે. ને માછની વાણી કહી જે અણ ગઈ નથી—ગય નહિ. નામ પરમાણે દીકરાનાં કામ થવાનાં. અને સપ્ત-હિમ્મનનાથે પોતાનું નામ સારું કહ્યું હતું. મ્હેલા થયા પછી એ વાહસિરાયની કાઠિન્સિકમાં દાખલ થયા ત્યારે અગમ હિમ્મનથી, અત્યંત હઠિયા ગણાતા અધિકારીએને પણ રોકે રોકે પરખાવી દેવા. વળી એમ પણ કહેવાનું કે તેઓ બોલવા બોલ થતા ત્યારે સગદારી પડતા સમાસદોનાં હૃદયપથકાર એક મેકડના એકત્રીસની હાથે ચાલતા. એક વખત તો હિમ્મનનાથના નિહર અને પ્રભાવશાળી વકતૃત્વના અસલ પ્રદર્શને લીધે એક જીકણ પુરોહિત ત્યાં ને ત્યાં જ બેસી ગઈ ગયા હતા. પ્રજાની આવી અપતિમ મેલા બળવવા માટે થોડ પડના સગોએ દાંસાના કારકેટમાં તેમને માનપત્ર આપેલું. એ અપૂર્વ ઘટના હિન્દના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે અમર થશે.

ભાઈ હિમ્મનનાથના જન્મ પછી થોડે વરે ત્યારે ફરીને એમ લાગવા માંડ્યું કે એ કુટુંબમાં વધારે થવાનો પડે સંભવ છે, તેવામાં ધનકેર દોહને વળી પાકું સ્વપ્ન લાંબું હતું; તે જ પરિચિત ને પ્રતાપી સ્વર ફરીને સંભળાયો હતો: “ધનકેર! બનીજ આવશે ત્યારે આ વખતે. સુલોચના નામ પાડશે તેનું—નામ પ્રમાણે ચુલ્લુ થશે.” કુમારી સુલોચના પધાર્યાં, અને આઠ દસ વર્ષનાં ન થયાં ત્યાં તો તેમનાં લોચને અંબ વળવા માંડી અને પચીસ રૂપીઆ ખરચીને ચરમાં લેવાં પડ્યાં. ત્યાર પછી થોડે દહાડે ધનકેર બાની અવિત્રી બાણેજ સુરેશકાન્તિ માગી પાસે પોંચી અને કહ્યું:

“કેમ ધનમાણી! તમે તો કહેતાંતાને કે મ્હારાં પાદેશ નામ બોલાં પડે જ નહિ? જુઓ, સુલોચનાને તો ચરમાંએ લેવાં પડ્યાં; તે વગર જરા પ દેખાનું નથી.—હવે ક્યાં ગયાં તમારો માતાજી?”

“જુલ, ચીઆવળી!” માસીએ જવાબ દીધો, “એકું કહેવાય કે માતાજીને?” પછી જરા દાંડાં પડીને તેમણે આસપાસ સંભાળજરી નત્તર નાંખી; કેઈ એટલામાં મ્હેલું એ વાતની ખાતરી ફરી, ને ખીરે સારે બાગક કાન્તિને સ્વમજ્જ પાડી. “એ કાન્તિ! કેાંને કહીશ માં હોં! પણ મ્હારી જ સ્વ વધતી આ વખતે. આ રડી મોંબરાનીને લીધે મ્હેં થી જરા હલકું મંગાવેલું, ને માંજીને ધરવાની કિપ્તન ચડાગો હોયો જે લાલ મંગાવેલો. પીણા નહિ, સમજ કે? આપણા જ આવા આવા પાંક હોય ત્યાં માતાજી નારાજ થાય એમાં કાંઈ નવાઈ? એ તો આપણને પડે અને એ સારે તેમણે જરા આ વખત આમ કહ્યું, સમજ ને?” પછી કાન્તિને એ પેટાં અને પાંચવી આપીને કહ્યું. “કાન્તિ, લે આ; વાત કેાંને કહીશ માં હોં કે!”

“ના માધી, નહિ કહું,” કહેતી સુરેશકાન્તિએ બિટ્ટી લાંબ લઈને દોડી ગઈ.

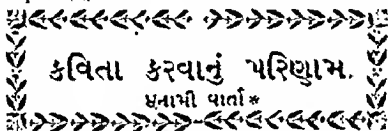
એ પછી થોડે મહિને ત્યારે જણાવું કે સુસોજનાકુમારીને એકાદ ત્યારે ભાઈ કે બહેન આવવનું એ એકે ધનકેર દોહને માતાજીનાં કામમાં બેઠું જ સાવચેતી અને ચોક્ખાઈ રાખવા માંડી કેવાક આસ નિયમો પણ પડ્યા: સીકુન, મુનિવન પારણ કહ્યું—ચોવીસે કલાક મ્હેં પર

બહે 'સીલ' મારી રાખતાં અને સધળું કામ મુંઝાં બહેનની ભાગા દારા ચલાવતાં. અપરિવ્રતા તો હવે રહેજ પડુ તેમનાથી સહેવાની નહિ: જરા યુક્તિ પડે, કે છીક આવે, કે બંગારુ આવે તો તુરત ન્હાઈ નાંખતાં. વધુમાં, 'રડી મેંધવારી'ની લેણ માત્ર દંકાર રાખ્યા વિના, " માતાજી આપી રહેશે" એમ અડગ-અધ્યાથી માનીને, સોજળમાં સોજળું મી અને ઉંચામાં ઉંચી ચડા પણ માતાજી મારે મંગાવ્યો.

અસિધારા ત્રત સગી આ તપશ્ચાની અસર માત્ર પર થયા વિના ન રહી. એક તેજેમય જ્વરમાં દર્શન રહને તેમજી ધનકોર બા સાથે સલાહ ને સંદેશ દીધી "પ્રસન્ન થઈ છું, ધનકોર! હું, પ્રસન્ન થઈ છું." ત્યારે બન્નીને આવવાનો છે. 'શન્તિપ્રસાદ' એવું સુંદર નામ પાડને લેવું. નામ પ્રમાણે જરૂર ચુલ્લુ પડે.

એને દરકે કહ્યુંને આરસીની ઓ જરૂર? ઓપતમાં નામાનુસાર ચુલ્લુ હતા એ વાતથી સાક્ષી આ તેમનું અદ્યુતન ચરિત્ર પૂરી રહ્યું છે, ને હજુ પૂરશે. ફાઇ તો ધરીએ મઠ છતી આભ્યાં ફેરવે તેમ ફુલીને ફાગણ થયા લાગ્યાં. સાન્નિપ્રસાદ તેમના માનીતા ચર્ચ પડ્યા. પશું ખાસી આ વેળા ખરા પદવથી મુરેસાન્નિને જેવડી બોલ મઠ: પેંડાને પાવડી ન મળ્યાં અને ધનમસીને સ્વીકૃતિની મદદ પળે ન મળી.

—આધુ—

કવિતા કરવાનું પરિણામ.

ધનામી વાર્તા *

(૬)

મારા મિત્ર વિનોદ, કવિ હતા. એને એક નાનપણથી જ કવિતા કરવાનો શોખ હતો; અને અત્યારે તો એની એક સારા અને પ્રસાદિષ્ટ કવિ તરીકે પણ ચાર લોકમાં ગણના થતી હતી.

એક દિવસ વિનોદ મ્હારે ત્યાં આવેલા ત્યારે એની બાબીએ કહ્યું કે વિનોદભાઈ! તમને કોઈપણ વિષય ઉપર કવિતા કરના આપી હોય તો બનાવી સહે ખરા કે? વિનોદે જવાબ દીધો કે કવિના કંઈ બનાવેલી નથી થતી. એ તો લાગણીના આવેશ આવે તો એની મેલે જ મઠ નવ. ત્યારે એની બાબીએ પૂછ્યું "લાગણીના આવેશ ક્યારે આવે?" "વિનોદે જવાબ તાત્કાલે કે કોઈપણ કદરતનું સુંદર મિત્ર નહારે પડે, કાંઈ ગુસ્સે યતાનું, કાંઈ રડવાનું, કાંઈ દસવાનું કારણ બળે, કાંઈ સુંદર ઓની પ્રતિ બેવામાં આવે તો કવિના સારી લખી સકાય.

તરત જ વિનોદની બાબીએ હા ક્યામમાંથી એક ગાદી કાઢી માંદેથી એક સુંદર નાની સરખી છતી કાઢી વિનોદના કાપમાં ચૂપી અને કહ્યું "બુઝો, વિનોદભાઈ, આ છતી કેમ સુંદર

* ધનામી વાર્તાના દસ રીઝાના કલામને જે બાગમાં લડેની નોંધવું પડ્યું છે. તેમાં પહેલું કલામ શ. ૧) નું સુંદર બાલમંદ પાઠકને "કવિતા કરવાનું પરિણામ" નામની વાર્તા પ્રતિ અને બીજું શ. ૪) નું કલામ "મનુ જિવેલી" ને મ્હેં લેને એ જ કહ્યું હતું. નામની વાર્તા મારે આપવાનું હતું છે. ધનામી વાર્તાઓ વિષે પણ આવના અંકમાં.

—અધિપતિ.

છે ? એ બિચારી પરણ્યા પછી બીજે જ વર્ષે વિધવા થઈ હતી. તમારા બાઈની આંખમાં એની વાત કરતાં આંસુ આવી નાંચ છે. અને સાંજે ઘરમાંથી કાઢી મૂકેલી-તમને આ ચહેરા શું નિર્દોષ નથી લાગતો ? તમને આ વર્તાઈ શું કવિતા કરવા જેવું નથી લાગતું ? ”

(૨)

ઉપરોક્ત કામલ વચનો સાંભળી ચિનોદનું હૃદય પીગળી ગયું. એના હૃદયના તાર ઝચ્ઝચી ઉઠ્યા, અને એકાદ સુંદર કાવ્યની પંક્તિ એની મેજે જ સ્વન: નિકળી અને યોડા વખતમાં રહિને પિકારનાર એક સુંદર કાવ્ય મારા મિત્રે બનાવી કાઢ્યું. તે સુંદર પ્રતિમા, નિર્દોષ મુખમુદ્રા, ભવ્ય, લક્ષ્યાદ ઉપર સોન્દર્ય અને નિર્દોષતાનો પ્રતાપ, વિધિની કૂરતા અને વિધિ કરતાં પણ કૂર એવાં એના સંગાં, જન સમાજમાં રહિને ધન તોડી નાંખી સુધારો કરવાની જરૂર, બાળ વિધવાઓના પુનર્જીવ દાખલ કરવાના રિવાજની બક્ષામણ-એ સો, કાવ્યમાં બહુ જ સારી રીતે આલેખાયું હતું.

ત્યાર પછી યોડીવાર રહી મ્હારો મિત્ર પોતાને ત્યાં ગયો. પણ કવિતા કર્યા પછી એના મનપર કાંઈ બારે અસર રહી ગઈ હોય એમ અમને લાગ્યું હતું એના ગયા પછી એની જાગીને તુરત જ સાંભળું કે પેલી છપ્પી એની પામે રહી ગઈ હતી. મેં કહ્યું “કાંઈ નહિ,” શ્રી આવશે ત્યારે માગી લઈશ.”

(૩)

યોડા દિવસે ચિનોદ પાછો મારે ત્યાં આવ્યો ત્યારે કાંઈ એનામાં અજબ ફેરફાર થઈ ગયો હતો. જાણે કે કાંઈ મોટા મંદવાડમાંથી જીણો હોય એમ એનું શરીર શીકકું પડી ગયું હતું, એની આંખો ઉડી ઉતરી ગઈ હતી, એ તદ્દન મુકાઈ ગયો હતો. અમને એનું કાંઈ કારણ સમજાયું નહિ. અને મ્હારા તો ધ્યાનમાં પણ વાત નહોતી પણ ચિનોદની બાબીએ પેલી છપ્પી પાછી માગી કેતુરત જ ચિનોદનું વદન દીન થઈ ગયું. એણે કહ્યું. “ના, ના, બાબી, એ છપ્પી-હું તમને પાછી આપવાનો નથી, એ તો મારું જીવન થઈ પડી છે. અને આજે હું એટલા જ મારે આવ્યો છું-તપાસ કરવા કે એ કોની છે. દુનિયામાં આવાં દુઃખી માણસોની વ્હારે ધાતું જ જોઈએ.”

ચિનોદની બાબીથી હસ્યા વિના રહેવાયું નહિ. એણે પૂછ્યું “ત્યારે શું ચિનોદભાઈ! તમે એની સાથે પુનર્જીવ કરશો ?”

ચિનોદ ગંભીર થઈ ગયો. આવા સીધા સવાલનો શું જવાબ આપવો ? મને પણ હસકું માયું નહિ. તેરત જ ચિનોદે ચર્રઆત કરી “એમાં હસવા જેવું કંઈ જ નથી. કદાચ હું એની સાથે પુનર્જીવ કરું પણ ખરો. હજી હું ક્યાં પરણ્યો છું ?” એણે મારા તરફ શ્રી કહ્યું “ધીરેન્દ્ર ! જરૂર મને કહે એ કાણ છે ? તું મને એને ત્યાં લઈ જશે ? હું એને બધી વાત કહીશ અને ઉચિ પ્રમાણે કરીશ. હું ચીમાવતી દુનિયાની જરા પણ દરકાર કરતો નથી.”

હું તો દિગ્બદ બની ગયો. મેં કહ્યું “કાણ બાઈ ! તું ? હજી તો એને ઝોળખતો નથી. આટલો બધો આઘાત કેમ થઈ ગયો છે ?”

મારું તો એણે સાંભળ્યું જ નહિ. એણે તો એણે અતુલવેશમાં સ્વર્ગ અને નર્કની વાતો કરવા માંડી. પત્નીસે કવિતાનું બંડલ કાઢી એણે મારા તરફ ફેંક્યું; અને ચિનોદની બાબી તો

આંકું જોઇ મનમાં ને મનમાં કંઈ હસ્યા જ દરતી હતી. તેણે ધીરે રહી અને આંખથી ધસારો કર્યો અને હું ચુપ રહ્યો.

તેણે કહ્યું “ કાંઈ નહિ, વિનોદભાઈ! એ તમને એ જોની હખી છે. તેની પાસે લઈ જશે. તમે તેને મળજો અને તમારું બધું દેવું ત્યાં ખાતરી કરજો. અત્યારે તો આ રાત્રી ચંદ્ર લાલ્યો છે તે પી લ્યો. જરા ધીરા પડો. લાગણીનું કામ જ એવું છે. ચાલો કાંઈની છંદથી સુંદરતી હોય તો ઘણું જ સાફ. કવિયામાં તમારા જેવા પરોપકારી માણસો બહુ જ થોડા હોય છે. ”

વિનોદે જવાબ દીધો, “ પણ ના, બાબી, એમાં પરોપકાર છે જ નહિ. એતો માત્ર હું મારી ધરજી અમળવા જ તૈયાર થયો છું. વીરેન્દ્રભાઈ! કાલે જ આપણે જાણ્યું. હું આ જ વખતે તમારે ત્યાં આવીશ. ”

હું જવાબ દઉં તે પહેલાં વિનોદની બાબીએ જવાબ દઈ દીધો કે “ હા, હા, આવજો. કાલે જરૂર એ તમારી સાથે આવશે. ધર્મના કામમાં દીકર કેવી? તમે પણ-શું! જાણે કાલે એની જોરે. ”

ચંદ્ર પી થેડીવારમાં વિનોદ ઘેર ગયો ત્યાં સુધી એણે ગસ પોતાના પ્રેમ અને પ્રેમપાત્રની જ વાતો કર્યા કીધી. અને હમે પણ એની લાગણી ફરખાવ નહિ માટે જેમતેમ કરી હસવું દયાવી સંજોગ્યા કીધી.

(૪)

ખીજે જ દીવસે વિનોદ પાછો ઘેર આવ્યો તેણે કહ્યું “ ચાલો કપડાં પહેરી હો. ”

તુરંત જ મેં કપડાં પહેરી લીધાં. એટલામાં વિનોદની બાબી આવી. તેણે કહ્યું “ રાખો વિનોદભાઈ તમને લઈ તો આવ છે. પણ એક સરત કરવાની છે કે તમે ત્યાં જોવાન કરો તે બધી એમના દેખતાં કરવી અને થેન્ આગ્યા થજી ત્યાં શું વાત કરી આગ્યા, ત્યાં શું શું લાગણીઓ અવગતી, તેની એક સુંદર સંવાદરૂપ કવિતા લખી તમારે મને આપવી. ”

વિનોદે સરત કશુંક કરી અને હું એને લઈ ઘરની બહાર નીકળ્યો. એ એમ વિચારમાં જ મગ્ન હતો. મારી સાથે કંઈ થયું વાત એણે રી નહિ હું થયું મુંઝે મુંઝેજ એની આગળ ચાલતો હતો.

આખરે હમે એક ભવ્ય મદાલસ આગળ આવી પહોંચ્યા. બહાર ભીયો એકાં હતો તે અમારા આગ્યાની બહાર અપાતા અંદર ગયો હમે પણ અંદર ગોઠવા વગર પેઠા તુરંત જ મુંઝે-નાનો સાજો દોડતો દોડતો મદાર આવ્યો અને કહ્યું “ આવો વીરેન્દ્રભાઈ! આવો, અંદર આવો; આ અંદર છે. ”

હું અંદર ગયો. મારાં સાસુ અંદર હતાં. તેમણે મને જોઈ કહ્યું “ આવો, આવો, કંઈ ઘણું દવાડે! એ તો મુંઝાઈ ગયા છે. કંઈ કામ હતું? ”

મેં કહ્યું “ નારે, કંઈ ખાસ કામ નહોતું. એ તો મારા મિત્ર વિનોદભાઈને જરાક મોટી ખાતે મળવું હતું, તેથી અને તેડીને આગ્યા છું ” મેં કહ્યું તે કાંઈ વિનોદે સંમત થઈ હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. એતો માત્ર પોતાનો પ્રેમ અને પોતાના પ્રેમપાત્રનો જ વિચાર કરતો હતો.

મારાં સાસુએ કહ્યું “ ત્યારે માનં સાસુએને બોલાવું ? ” મેં કહ્યું “ હુણાવું. ” મારાં સાસુએ અમને હીંચકા કપર બેસવાનું કહ્યું અને અંદર જઈને પોતાનાં સાસુને મારા આઘ્યાની ખર્ચે કહી. થોડીવારમાં તે પત્રિકાનાં પ્રતાપવાળી, વૃદ્ધ છતાં પણ રસગતી ખુબસૂતીના ચિત્રવાળી, સાઠ વરસની વૃદ્ધા બહાર આવી. એણે મારી તખીવતના સમાચાર પૂછ્યા. મેં કહ્યું “ હીંક છે. ”

ત્યાર પછી મેં ખાજા ફરી વિનોદને કહ્યું “ બાઈ તારે શું કહેવાનું હતું ? આ એઓ આપણું ” વિનોદની વિચારમાળાનો મથકો પછી ગયો. એ કાંઈ સમજ્યો હોય એમ મને લાગ્યું નહિ. મેં કહ્યું “ બાઈ તારે શું કહેવાનું હતું ? જે કહેવું હોય તે કહે. ”

એણે જરા પણ સમજ્યા વગર જવામ દીધો “ ના, ના, મારે કાંઈ કહેવાનું નથી. ” મારા મનને કે વિનોદને પોતાની ભુલ સમજાઈ દશે. તેથી મેં કહ્યું “ ચાલો ત્યારે જઈએ. ” એમ કહી અમે ઘેર જતા તૈયાર થયા. સાધારણ ચાદપાણીના સત્કાર પછી હમે ઘર બહાર નીકળ્યા.

(૬)

વિનોદે કહ્યું “ કેમ બાઈ, થીરેન્દ્ર ! ચાલ ત્યાં આપણે પેલીને ત્યાં જઈએ છે ને ? ”

મેં પૂછ્યું “ કેમ ત્યાં ? ”

એણે કહ્યું “ પેલી જેની છબી છે તેને ત્યાં. ”

મેં જવામ દીધો “ ત્યાં તો આપણે જઈ આવ્યા. ”

વિનોદ આશ્ચર્યમાં હૂબી ગયો “ હેં કેમ ત્યાં ? ”

મેં કહ્યું કે “ એ છબી તો મેં ફોટો બાંધી છે. ”

વિનોદે કહ્યું “ તું શું કહે છે ? ત્યારે હું તો સજ્જત સુખો બન્યો. ”

મેં કહ્યું “ હું તો તને ક્યાંએ કહેતો હતો પણ તું ક્યાં સાંભળતો હતો. ”

વિનોદે કહ્યું. “ એ બધી બાબતો કરામત. એણે જ મને ખતાવ્યો. કાંઈ શીકર નરે. એના પગ કોઈ વખત આવશે. ”

હમે ઘેર ગયા. વિનોદને એની બાબતોએ પૂછ્યું “ કેમ વિનોદબાઈ ? હવે પનો કિબરો પૂજા ખાલી ક્યો હતી ? ”

વિનોદે જવામ દીધો “ ભાગી, હવે તો એ કિબરો તમારી આગળ ખાલી કરીશ. મારા મન આગળ ખાલી કરેલી એ કલિપન કલ્પિત ગમે તેમ કરી મને આણી આપો. નહિ તો માડું શું થશે તે મને કંઈ સમજાતું નથી. ”

વિનોદના બોલવામાં કાંઈક ભયંકર ગંભીરતા હતી, એનામાં કંઈ જુલો જ આવેશ આવી ગયો હતો. હમે જાને જણાવ્યે મળી એવું કાંઈક સાન્નિધ્ય ક્યું અને તરત વેળા એને ઘેર મોકલ્યો.

(૭)

ત્યાર પછી મેં એને બહુ જ દુપકો આપ્યો. વિનોદના લાગણીવાળા સ્વભાવની મદદથી કરવાનું આ ગંભીર પશ્ચિમ આશ્ચર્ય હતું. તે એને પણ સમજાયું. ગમેતેમ કરી વાત સુધારવાની હતી; તેથી એણે જ બધી વાત માથે રાખી. થોડા દિવસ પછી એણે મને વિનોદની ખબર કાઢી આવતા કહ્યું. મેં ખબર કાઢી. વિનોદે “ વિરંગીની વેદના ” એ નામનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું હતું પણ એને કાંઈ લાગ પડ્યો હતો. એવું શરીર દિવસે દિવસે ગળાતું જતું હતું.

(૮)

આજે વિનોદ મારે ત્યાં આવ્યો હતો. હમે નીચે બેઠાં હતાં. એણે વિનોદને કહ્યું 'વિનોદભાઈ, જરા ઉપર નહિ જાઓ? આજે મારે તમારી પાસે એક નવી કવિતા લખાવવું છે. તે પણ મહાકાવ્ય લખવાનું છે. અને એની શરૂઆત કરવાનું મુહૂર્ત આજે જ છે. તેનું ના 'સંયોગ મુખ' રાખવાનું છે."

વિનોદે કહ્યું "ભાણી તમારી મરકરી અને બીજકુલ પસંદ નથી. તમને હજુ મારી-દ નથી આવતી?"

લલિતા—વિનોદભાઈ, નમે માફ એટલું કામ નહિ કરો?

વિનોદ—કવિતા બનાવેલી તે કંઈ ચતી હશે!

લલિતા તમે ઉપર જશો તો એની મેળે જ થઈ જશે.

વિનોદ—શી રીતે?

લલિતા—ઉપર જાઓ તો ખરા.

વિનોદ આખરે ઉપર ગયો.

(૯)

લગભગ પોણા કલાક થયો તોપણ તે પાછો ફર્યો નહિ; ભારે અને થયું 'એ ગાડો ઉપર શું કર્યો કરે છે. લાવ જોડ' એમ કહી પુ' ગયો. તુરત જ એણે મને રોક્યો. "ઉપર ના જશો, અને જાઓ તો કોઈ જાણે નહિ એમ ધીરે ધીરે જાઓ નહિ તો કાવ્ય લખવામાં ખસેલ પડશે. નહિ તો સાક્ષી પુ'એ તમારી સાથે આવું છું."

પછી હમે બન્ને બહુ જ ધીમે પગલે ઉપર ચડ્યાં. ધીરે નહીં આગળની ફાટમાંથી હમે અંદર નોંધું. "અરે લુચ્છી" મારાથી અચાનક જ બોલાઈ ગયું અને ધીરેથી મેં લલિતાને એક તમાચા લગાવી દીધો. તુરતજ રંગમાં ભંગ પડ્યો. ગરીબ મિથાસો વિનોદ એકદમ ગાબરો બની ગયો. એના હાથમાંથી કલમ પડી ગઈ. એની અંગૂઠામાંથી બાલિકા એનાથી પણ વધારે બહારની બની જઈ તુરત જ છટકી. હમે એને બોલાવીએ તે પહેલાં તેણે બારણું ઉઘાડ્યું અને વિજળીની ઝડપે સીડીનાં પગથીયાં ઉતરી મારા પગમાંથી ચલી ગઈ.

(૧૦)

હમે ચોરડામાં ગયાં એક સરસ કવિતા કાગળ ઉપર લખેલી પડી હતી. થોડે દિવસે વિનોદમાં લગ્ન લલિતાની ફાટની જોડરી ચંદ્રિકા સાથે થયાં. લલિતા વિનોદને કહે વિનોદમાં 'વિરહી' કહીને જ બોલાવતી અને વિનોદે પણ ચંદ્રિકાનું નામ 'સંપુકતા' જ રાખ્યું.

સુરેન્દ્ર લાલચંદ્ર ખાંડેજ,

સમકાલીન વિચારસૂચિ.

૧. વિલિઅમ સ્ટેડ.

રાક્ષસી કદની આગબોટ “ટેટેનિક”ની નાશકારક આકૃત વેળા જલસમાધિસ્થ થયેલા જગવિખ્યાત પત્રકાર મિ. કબ્લ્યુ. ટી. સ્ટેડનું સ્મારક તેમના પ્રશંસકો અને બંધુપત્રકારોએ થોડા જ વખત પર લંડનમાં ઊભું કર્યું છે. તે પ્રસંગે, લોડ મોલિ, લોડ બ્રાઇસ, ઇત્યાદિ અગ્રણી અંગ્રેજ વિચારકોએ તેમને સ્મરણાંજલિ અર્પી છે. ખાસ કરીને, જાણીતા પત્રકાર મિ. એ. જી. ગાર્ડિનરનો “રીવ્યુ ઓફ રીવ્યુઝ”માં આવેલો લેખ સ્ટેડના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્ર્ય પ્રભાવનો અમોઘ ખ્યાલ આપે છે તે લેખમાંથી કેટલાક સંક્ષિપ્ત સંદોહન અહિં કર્યા છે સ્ટેડના અદ્ભુત અને અત્યંત આકર્ષક, નમનપ્રેરક વ્યક્તિપ્રભાવ વિશે મિ. ગાર્ડિનર લખે છે:

તમે તેનાથી પ્રસન્ન હો કે ન હો, તેની સાથે એકમત થઈ શકો કે નહિ, તો પણ તમે તેની તરફ બેપરવા રહી શકો એમ તો હતું જ નહિ. તેનામાં કાંઈક એવું અવનવું હતું, જે કોઈથી અનુભવી શકાય નહિ. પરિણામની દરકાર વગર એ ઝંપલાવેલો, વાગ્યુદ્ધમાં અપૂર્વ આનંદ મહાણતો, અને લક્ષ્ય સાધ્યા પહેલાં જાંપીને બેસતો નહિ. ખડીકશુ અને અનિશ્ચિત મનનાં માણસોની અસ્થિરતા હોનારા રજમાર પશુ નહોતી. એક મગતી બે દાડ કરીને ઉભા રહેવું એ જ હોતો સિદ્ધાંત હતો. હોતી સચેવાત કરતા તમે પશુ દૂધમાં ને દહીંમાં પણ રાખી શકો એમ નહોતું: કાં તો એ પોતાનો ગત તમારી પાસે માન્ય કરાવે અથવા તમારો પોતાનો મત ધણી જ સ્પષ્ટતાથી આરપૂર્વક દર્શાવવાની તમને શરૂઆત પાડે.

હોરે પોતાના સમકાલીનોને આત્મમાન કરાવ્યું, તેમની વિચારરીતિને વિમળ બનાવી, તેમને આત્મનિરીક્ષણ શીખવ્યું, અને પ્રગટ સમગ્ર પોતાના અભિપ્રાય એવી સમગ્રતાથી ને નિર્ભયતાથી મૂક્યા કે પ્રગ્નજનોએ કાં તો તે સ્વીકારવા પડે, નહિ તો આત્માનાં હાથેલાં શોષણ પડે કે અસ્વીકારનાં શોં શાં કારણો છે.

એકવાર તે ઉપદેશ કરવા માંડે કે આપણે એમ જ લાગે કે તે ઉપદેશક થવ ને જ જાન્યો છે. હોતો વિષય ગમે તેવો પ્રાપંચિક (Secular) હોય તો પણ નવધર્મના કોઈક નેનાના હિસાબ નેવો અનિવાર્ય હિસાબ તે તેમાં રહેતો. “ક્યામતનો દિવસ નજીક છે, આ પાર્થિવ ક્ષેત્ર ને મહિનતાના ભીતરમાં આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર નિરતાર વસે છે”—આમ તે હંમેશ કહેતો. આ

અધ્યાત્મદૃષ્ટિને પ્રતાપે હૈની આવેશપોષકતા (sensationalism), હૈની નિર્જન અનુકરણકારોની આવેશપોષકતાથી જૂદી પડી આવતી. હૈની કાર્યપદ્ધતિ અતિક્રિય (violent) અને કોષ્ઠિક અસભ્ય (vulgar) પણ હોતી; છતાં તે સર્વના મૂળમાં રહેલી હૈની ઉદાર અને નિષ્કામવૃત્તિ તુરત જાણી આવતી. અમુક ભાવના હૈના હૈયમાં જન્મી કે તુરત જ હૈની સિદ્ધિ માટે તે પાલોમ કરીને પડતો; તે વખતે પછી કોઈ પણ શકિત—શું મનુષ્યની, શું દેવની,—હૈને વારી શકે તેમ નહોતું.

વાયુદનો તે રસિયો હતો અને અનેકગણી મોંઘી સંખ્યા સામે પણ ટકકર ઝીલતાં અચકાતો નહિ સંઘામ જેમ જેમ ભીષણ થતો જ્ય તેમ તેમ હૈનો આત્મા પ્રકુલવતો શત્રુસંખ્યા જેમ વધે, તેમ જુદરમણમાં તે વધુ મરત થતો...

આકાશ લગી પ્રકાશ પ્રસારતો એ નવદીપક પ્રગટ્યો કે હૈની સમક્ષ આગીઆમો ઝંખા પડ્યા. ઝંઝાવાતની મારક જગતમરને પોતાના મહાવેગમાં ધસડનાર, રાજેન્દ્રો અને ધર્મધ્વજો (Popes) ના 'ઇન્ડિયુ' લેનાર, મહેન્દ્ર (Jove) ની સત્તા સમી અતુલ સત્તાથી નવાં સમુદ્ર-સૈન્યની મારણી કરનાર, એક ધડીએ જગદંચાપક સુલેહશાન્તિની ઉપાતો ઉદ્દેશ્ય કરનાર, તે બીજી ધડીએ, કોઈ મહામુલ્તદીને જીવનમર ખૂણો સેવવાની ફરજ પાડનાર, તે ત્રીજી ધડીએ, જે પોત વિશે ધીન ધારનાર જનમંડળે અંદાજે જાણે કાચક રચાણ હોય તે વાતને જાહેર થયામાં જેથી આણુને સમાજની "શિષ્ટાચાર"ની આગળ ને હૈયમચાવી નાંખનાર. આનો વિરસ, મહામસ્તાન ને વિકસણ એ માણસ હતો; હૈની પર કપરવટ ધરાવી દિમ્મત પણ દૂકાનામાં હોય ?

ને સ્વાર્થી હતો એવું કોઈથી કહેવાય તેમ નથી. તેમ જ એ મિથ્યાભિમાની હતો એવું પણ કહેવાય તેમ નથી; છતાં હૈનામાં અસીમ અહંભાવ હતો. પરંતુ, આટલું ક્યાનમાં, લેવાની જરૂર છે કે તે અહંભાવ, જે માણસ ધર્મોન્માદ (fanaticism) ની મહાજ્વાલાથી જળી રહ્યો હોય, અને ને અગ્નિથી ઝડપાયેલો હોય ત્યારે સોકાષવાદને તેમ પોતાની જાનને પણ છેક વિસર્જી નામ, તેવા માણસમાં જ હોઈ શકે તે પ્રકારનો હતો. જગતમાં જગડી ઉડવાના સોળથી નહિ પણ કોઈ અન્તપ્રેરણાથી, અગણના જ. કોઈ કુદરતી મહામલની માફક, એ જગડી ઉડતો.

વિચારના આગળથી નક્કી કરેલા કોઈએ વર્ગમાં હૈને મૂકી શકાય તેમ નહોતું. તે માણસ પાસેથી સુસંગતતા (consistency) ની આશા રાખવી એ પણ બચ્ચ હતું. તે ક્યં શું કરશે તે કોઈથી કહી શકાય તેમ નહોતું; આજે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈ વિરલ ગઈ તો કાલે સેમિસ હોડસનો પક્ષ જેવવામાં સોથી આગળ પડે; આજે સ્વાતંત્ર્ય કાળે માથું આપે ત્યાર થાય તો કાલે ઝારની રાજ્યનીતિનો બચાવ કરે! આતુ વર્તન અખંડપણે ચાલુ રાખવું એ જ આખતમાં તે "સુસંગત" હતો. પોતાનું પોત પ્રકાશવું, સંઘામનો આનંદ લેવો, પોતાને માર્ગે વેગથી, નિર્જનતાથી ધસવું; આ હૈનાં મુખ્ય લક્ષણ હતાં.

પ્રવર્તક હેતુની આવી ઉલટાસુલટી છતાં તે સર્વના ઉડાણમાં એકધારું પ્રેરકત્વ શુદ્ધ અને શક્તિ હોય હતો. તે હિંમોની શુભાશુભનાના ભીંતરમાં મનુષ્યમતિના બધા

અત્યંત ઉત્સાહ હતો. માનવજાતિની સફળે કળાઓ અને પ્રકાશનો તે મહાનાર હતો, અને માનવીની તાત્વિક સારપ વિશે લેને અપૂર્વ અંકા હતી. વોલ્ટ વિલ્કિન્સન-જેવી સર્વશ્રાહિતા લેનામાં હતી: જાન, વર્ણ કે સંપ્રદાયોની અન્યતાથી તે મુક્ત હતો. લેનું સ્વદેશાભિમાન પણ સંકુચિત નહોતું. જો તે સ્વદેશના શુશ્રુઘાન માત્ર અને ખીજાઓમાં તે વૃત્તિ પોષતો, તો તે પણ એવી જ માન્યતાથી અગ્રેજ પ્રંજાએ જગતમાં મહાન અને પદોપકારી કાર્યો કરવાનાં છે; અને તેથી જ, જ્યારે લેને એમ લાગ્યું કે સામ્રાજ્યવાદીઓની અમર ને વગસગતે પરિણામે તે શુદ્ધ આશય મલિન થતો હતો, ત્યારે પ્રજાની ખજી વહોરીને પણ સામ્રાજ્યવાદની વિરુદ્ધ પડવામાં લેણે હર્ષ માન્યો.

ખાનગી જીવનમાં તે અત્યંત સાદાશી રહેતો. અને ગમે તે માણસ, તે માણસ છે એટલા જ કારણથી લેની મુલાકાત હર્ષ શક્યું. તે પદ્ધતિ કે પેસાને ખેલું માન આપનાર નહોતો. હલકી જાનની ગરિષ્ઠતા તેનામાં જરા ય નહોતી. કોઈને મદદ કરતો તે પણ “પદોપકારી પુરુષ” તરીકે નહિ પણ અન્યુ તરીકે અન્યુમાયથી વર્તવાની આ ટેવ તેના દાખવાથી ખીજા પત્રકારોમાં પણ પ્રસરી, અને લેની અનેક ખાખીઓ છતાં આટલું તો કહેવું જ જોઈશે કે ગઈ અઢી સદીના ઈંગ્લંડના પત્રકારજીવનમાં તે સાથી વિશેષ સ્મરણોગ્ય પુરુષ હોય; વળી, લેના વિશેની આપણી સઘળી રીકાઓ પછી પણ આટલું તો સ્વીકાર્યું વિના આલે તેમ નથી કે લેના જગ્યાથી આપણા પત્રકારમંડળને સત્પ્રેરણાઓની જોડણી ખેટ ગઈ તેટલી ખીજા કોઈના જગ્યાથી જાણ તેમ નહોતું.

૨. નિખિલભારતસાહિત્યસંઘ.

હિન્દની પ્રત્યેક ભાષાના સાહિત્યને ખીજવવા માટે અને તેમના અભ્યાસને ઉત્તેજવા માટે આ નમની એક સંસ્થા કલકત્તામાં સ્થાપવામાં આવી છે. તે વિશેની વિગતવાર મહિતી “ન્યૂ ઈન્ડિયા”માં તેના તત્ત્વી રા. જ્ઞાનેન્દ્રકુમાર કાવ્યાર્ણવ આ પ્રમાણે આપે છે:—

ભારતમાતાનાં ૩૦ કરોડ પુત્રપુત્રીઓમાં ચેતનોતાની ભાષાઓનો વિશાળ પ્રચાર કરવો, ભાષાભાષાની સ્પેહઅનિય શુદ્ધ કરવી, દેશની પ્રત્યેક ભાષાની પરિપૂર્ણતા સાધવી, અને તે રીતે જુદા જુદા પ્રાન્તના નિવાસીઓને એકબના માર્ગે પ્રેરવા: એ આ મંડળનાં મુખ્ય લક્ષ્ય અને હેતુ છે. આ મહાન આશય પાર વિનારવા માટે હિન્દની દરેક ભાષાનું પૃથક્ત્વ (individuality) સ્થાપવું જોઈશે અને સંસ્કૃતને સર્વના મૂળ તરીકે સમજીને પ્રાન્તિક ભાષાઓને એકેક સાથે જોડી શકાશે.

આદિ હેતુ આ પ્રમાણે સૂચવ્યા પછી કાર્યક્રમની રૂપરેખા આંકતાં લેખક જણાવે છે કે,

આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે પ્રસ્તુત સધે સત્તન કાર્ય આરંભ્યું છે અને સંસ્કૃત તેમજ સર્વે પ્રાન્તભાષાઓમાં કાવ્ય, નાટક, કથા, શિશુસૃષ્ટિ, ઇતિહાસ, વેદકથાઓ છપાદિ વિષયોની

જાહેગી આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એકસીડન્ટ વાગેરેના વીમા ઉતારવાનું
બરોસાદાર અને સદ્દર ખાતું.

મેસર્સ ધુરંધર બ્રધર્સ

૭૨, અંપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ, મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

ગ્રાંડ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લી.

નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લી.

મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લી.

મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લી. આંધ્ર પ્રદેશ અમ.

આલ્ફા જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લી.

એજન્ટસ:—

કલાઈવ ઇન્સ્યુરન્સ કંપાની લી.

સેફ્ટી, ટ્રેડર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

પી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ

મેસર્સ ધુરંધર બ્રધર્સ

૭૨, અંપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ડૉ. ઊમેદરામ લાલભાઈ દેસાઈ.

એમ. એ. એમ. હી. વગેરે.

ઠેકાણુ વ્યારા.

વ્યારા મુકામે પોતાના અંગણમાં દર સોમવારે મળશે.

સોમવાર સિવાય દરરોજ સુરતમાં લાલગેટ સામે પોતાના દવાખાનામાં મળશે.

હિંદુસ્થાનના રાજા મહારાજા જેવા કે ભોપાળના પ્રેમભ, નેપાળના મહારાજા, જંગલહાદુર, તિરૂમ હૈદરાબાદના મહારાજા શિવરાજ ળહાદુર, રામપુરના નવાબ વગેરેના ઇલાજ કરી કીર્તિ મેળવી તથા લશ્કરી નેતરીમાંથી પાછા ફર્યા છે અને સુરતમાં કણ્ણપીઠ બળરમાં માદન કંપનીની પડોશમાં રવિવારે આખો દિવસ મુલાકાત થશે.

તેઓ દરેક પ્રકારના રોગના ઉપચાર કરે છે, જેમાનાં કેટલાક નીચે દર્શાવ્યા છે

રેકેટ આંકડી અને બચ્ચાના રોગો

શ્લીઝોના દરદો, છાતીના દરદો, ગામડીના દરદો, નાકનાં દરદો, હાથ પેગની તથા યોચીની ખેડખાંપણ, ગાંઠા માણસોને સારા કરવાં, ઘણા સ્વપ્નાવાળી ઉધ મુધારવી, હીસ્ટીરીયાનો રોગ મટાડવો, આ રોગને બુત, પ્રેત પિશાચ વગેરેના વળગાડ અજ્ઞાન લોકો કહે છે. આ રોગ શ્લીઝોને ઘણો થાય છે. હાથ પગ અથવા શરીરનું કોઈ પણ અંગ રહી ગયું હોય તો તેના ઉપચાર થાય છે. પરદેશના દરદીઓ માટે પત્રથી ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવશે. અને દેશી રાજા રજવાડા તથા શ્રીમંતોને માટે હવાફરનો તેમજ દવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે. દરપ્રકારના દરદીને રહેવાની સગવડ આપશું. મેલાપ ઉપર લખ્યા મુજબ થશે. બહારગામ જવાની ગોઠવણ પણ કરશું.

શુદ્ધ કપૂરનો અર્ક ૨. ૧

પા તથા કોઈ પણ જાતનો જખમ ૨. ૧

રક્તવાત તેજ ૨. ૧

કાન પાકવાની તથા કાનના ચરકાની દવા ૨. ૧

કંપચા આવેલી આખની તથા ખીજ ૨. ૧

હારી-કુલ વગેરે કાપવાની દવા ૨. ૧

સુગંધી તંતુ મંજન ૨. ૧

ચિનખમણ વાયુની દવા ૨. ૨

સંધિવાની દવા ૨. ૨

સુતરોગની દવા ૨. ૩

કુખીને અટકાવનો દોષ તેની દવા ૨. ૩

સામપરિલા ૨. ૩

ખેરક પચાવવાની દવા ૨. ૧
 ખરજવા તથા ખસ આંધાની દવા ૨. ૧
 પ્રમેહની દવા ૨. ૧
 મોલીઆ, બેહાતરીઆ, રોહઆ વગેરે
 દરેક જાતના તાવની દવા ૨. ૨
 ખૂન મરડા-ચૂંક તથા અંધકામીની દવા ૨. ૨
 કષયરોગની દવા ૨. ૫
 હિસ્ટીરીઆ તથા આંધડીની દવા ૨. ૫
 આંધડીઆ વાની દવા ૨. ૫
 કમળાની દવા ૨. ૨
 કડખવાની દવા ૨. ૫
 કંથેળના રોગની દવા ૨. ૫
 અટકાવ લાવવાની દવા ૨. ૫
 કતપિત તથા વિસ્ફોટકના આંધ તથા
 ડાઘાઓ ઉપરનો અમરીર મલમ ૨. ૫
 આંખનું અમલ તથા મોલીનો મુરગો ૨. ૨
 આંખ તથા મોલીનો આમલુ વિતરણ
 હોય તેની દવા ૨. ૨
 દરમની દવા ૨. ૧
 જાતીયાંથી પડતું લોહીબંધ કરવાની દવા ૨. ૨
 વાગાની દવા ૨. ૨
 બાલામલ ૨. ૧
 બેર કમ લોહ કરવાની દવા ૨. ૫
 વરમ વિતરવાનો લેપ ૨. ૧
 દાંડીઆની કપચાની દવા ૨. ૫
 આધારીઆની દવા ૨. ૨
 મધુમેહની દવા ૨. ૫
 વચ્ચેની માનુષ્ય પધારવાની દવા ૨. ૧
 અમ્યાના ગાંધાના મોરો તથા દુધ-હોય
 તેની દવા ૨. ૧

કાચે પોરે રસ કનથો હોય તેની દવા ૨. ૨
 કંઠમાન તથા મંડમાનની દવા ૨. ૨
 કતપિત તથા વિસ્ફોટકનાં લોહી
 સુધારવાની દવા ૨. ૧૦
 કૈશની દવા ૨. ૧
 રેમ્બી ગોળા ૨. ૧
 દીવાના માણસને સારા કરવાની
 ગોડપણની ગોળા ૨. ૫
 પાકાનો મલમ અને પાકાની ગોળા ૨. ૫
 ઉચ્ચસની દવા ૨. ૨
 નવા બાલ લાવવાની દવા ૨. ૨
 બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ ૨. ૨
 દાઝાની દવા ૨. ૨
 સુધ્ધ વનસ્પતિનું પેનકુરુર ૨. ૨
 સાથ વિષુ બમરા જાંદર વિગેરેના કપળો
 દેતાં ૨. ૨
 વાનું તેલ ૨. ૨
 ખસ ખુચ્ચીનો મલમ ૨. ૧
 દરાગનો મલમ ૨. ૧
 બાલ દારવાની દવા ૨. ૧
 બચ્ચાંની વાવળાની દવા ૨. ૧
 લોહીવાળી દવા ૨. ૧
 બરોળની દવા ૨. ૨
 ચાંદી તથા ટાંચીનો મલમ ૨. ૧
 પાંદુ ભેસી ગળું હોય તેની દવા ૨. ૧
 કાચે પોરે વળતાં ગંધાના પરસેવાની દવા ૨. ૨
 પોષના તાવની દવા અને ગાંધા પર
 મોરનાની પદી ૨. ૫
 નરસનાં મરનાની દવા ૨. ૫
 અમદાની ૨. ૫

--MEDICINES FROM THE MYSTIC LAND--

ધી યુનીવરસલ મેડીકલ વર્ક્સ

આરોગ્ય અને જીવન વધેકે રાખનારું દવાઓ.

અમ્હારી સર્વ મશહૂર દવાઓ યુન.ની અને આયુર્વેદિક સિદ્ધાંતોથી
ખનાવેલી હોવાથી તદ્દન પવિત્ર અને બીનજોખમકારક છે.

કેઈ પણ અસાધ્ય રોગ હોય, જ્યાં બીજા ઇલ્મીઓએ આશા છોડી
હીધી હોય ત્યાં પણ અમારી દવાઓ અસરકારક નિવડી છે.

એકજ વખત વાપરી ખાતરી કરો.

અમારું કેટલોગ મંગાવો.

ઓફિસ—

ધી યુનીવરસલ મેડિકલ વર્ક્સ

ધી યુનીવરસલ મેડિકલ વર્ક્સ

૩, નિવેદીયા બીલ્ડીંગ

પોબીગટા

ગુજરાત રોડ

મુરત.

સુખાઈ.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

જય જગત્તાથ ! તુજ રાજ લલિતારિયે, ત્યાં રમી એક રહે ભાવ હેયે;
તું અમારો, અમે નાથ ! તુજ, ને જગત આપણું તેની સંભાળ લઇયે !
એ જ પરમાર્થ પ્રભુ ! પ્રેરતો પ્રાણને, પ્રેમ સુપ્રકાશ ભરતો જ પાંખે !
શાન્તિ, આનન્દ, પ્રેતસાહુને વિચારિયે : નિરખિયે તુજ લીલા હસ્તી આંખે
પુણ્ય કલ્યાણમય વૃત્તિ ને વર્તને દેવી સપતભયા હો વિહરિયે !
દેહાણુ દઇયે પ્રભુ ! તુજ પ્રસાદી તણી ભાંકુ સગે તલિત વહાવ લઇયે !

—સચિત.

જે રાત દિવસ 'સ્વદેશ' 'સ્વદેશ' એમ નામ હચ્ચાર્યા કરે છે તે જ ખરો
સ્વદેશ-સેવક નથી : પણ જે એક પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, મિત્ર તરીકે,
પાડોશી તરીકે, સુસાહેર તરીકે, દુકાનદાર તરીકે, અમલદાર તરીકે, એમ વિધવિધરૂપે
કુટુંબમાં, શેરીમાં, બજારમાં, કચેરીમાં, ઘાસમાં પોતાનું કર્તવ્ય વધાર્યું ખર્ચે છે
એ જ ખરો સ્વદેશભક્ત છે.

—આનન્દશંકર.

સુન્દર કેદારીના શાસ્ત્રમાં લખેલું છે કે સુન્દરતા એટલે બહુપાતું નહિ ; પણ
છટા, ક્રિન્ડોલ, તેજસ્વિના હયશાળામાં પાણીદાર વહેતા ને વહેરીઓ હોય છે ત્હેવા
કુમાર ને કુમારીકાઓને, પાણીદાર, સુસુન્દર, ચેતનમયી આત્મવાન ખીડવંચાં એ
સર્વ શાળાસ્થાપનનો હેતુ છે, સર્વ કેળવણીનો સિદ્ધાંત ને લક્ષ્ય છે.

—દાનાસાહ.

ભગ્નમાં બુદ્ધિની સમાનતા જોઈતી નથી, પણ આ જન્મ પર્યંતના સંબંધને
નિભાવતા અને દીધાવતા આત્માર્પણ, સહનશીલતા અને અખંડ એકનિષ્ઠ સ્નેહની
પ્રથમ આવશ્યકતા છે.

—અખરદાર.

સ્નેહી સંસારચક્રવારમાં મદદગાર ન થઈ શકે કદાચ, પણ આત્માને તો મદ-
દગાર થઈ જ શકે; અને તેથી દુનિયાદારીના મનભેદથી આત્માના સ્નેહને વિશેષ
નં થયો જોઈએ.

—કલ્યાણી.

આરિયના પોપણથી વ્યક્તિની, દેશની, અને લોકમાનવી મુન્દ્યવસ્થા છે; એ
વ્યવસ્થાના ધર્મ ધંધરને પોતાની પૂજના કરતાં વધારે પ્રિય છે. અને પોતાની
ભક્તિના કરતાં વધારે ઇષ્ટ છે.

—ગોવર્ધનરામ.

રસો-વૈ વ્રત ।

ચેતન

પરમ ધન.

પરમ ધન પ્રથુનાં લેજો, લોક ।

રૂપુ' ધન, ધન સોનું,

હો અગધન ! હીરા મોતી ઝવેર,

હો અગધન ! હીરા મોતી ઝવેર;

સત્તા ધન, ધન જોગના: ચગ સહ;

અચગ બ્રહ્મની લહેર.

પરમ૦

નદી સુરજ, નદી ચન્દ્ર,

હો અગધન ! નદી વીજળી ચમકાર,

હો અગધન ! નદી વીજળી ચમકાર;

અગમગિમતી ચે પાર, અપાર એ

બ્રહ્મ તણા ભંડાર.

પરમ૦

ફગ થકી પશુ ફર,

હો અગધન ! પ્રાણ થકી પશુ પાસ,

હો અગધન ! પ્રાણ થકી પશુ પાસ;

હો તપે કે આગમતાં ચે

એ ધન છે અવિનાશ

પરમ૦

— ન્હાનાલાલ.

પ્રકાશક:

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

ચેતન કાર્યાલય, ગોપીપુરા-સુરત.

તંત્રીઓ:

બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈય.

વાર્ષિક લવાજમ:

સહાયક વર્ગ: રૂ. ૧૦. (અથવા વધારે).

વર્ગ બીજો: રૂ. ૫. (પોસ્ટેજ શુલ્ક).

છુટક નકલના આઠ આના.

નોંધવું છે:—આ માસિક માટે બહાર ખર્ચ મેળવી આપનાર પ્રમાણિક જોજાન્દો.

સનાતન અને બ્રાહ્મણ.

[કવિ ટાગોરના “કુટ ગેધરિંગ” માંથી.]

ગંગાતીરે સનાતન માળા ફેરવતો હતો.

એવે, એક ચીથરેલાલ બ્રાહ્મણ એની દને આવ્યો ને કહ્યું. “મદને કંઈ સહાય કરો; હું ગરીબ છું.”

“મહાઈ ભિક્ષાપાત્ર જ ફક્ત હવે મહારી દને રહ્યું છે,”-સનાતને કહ્યું, “જે હવે તે સવળ મહે આપી દીધું છે.”

“પણ—” તે બ્રાહ્મણ બોલ્યો “ભગવાન શિવે મદને આજ સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને મહારી દને આવવાને પ્રેર્યો.”

એકાએક સનાતનને પાદ આગળ કે તહેને નદીકિનારે પડેલા પથરાઓમાંથી એક મુદર પરચર જડ્યો હતો અને કોઈને કામ આવશે એમ ધારી તેણે રેતીમાં એ સંતાડી રાખ્યો હતો.

જ્યાં દાટ્યો હતો એ સ્થલ તેણે બ્રાહ્મણને બતાવ્યું; આશ્ચર્યચકિત નયને એણે તે ત્યાંથી બોદી દહાડ્યો.

બ્રાહ્મણ નીચે ગેરડી ગયો; પ્રકાશનાં છેદાં કિરણ ફેંકતો સૂર્ય અસ્ત થયો અને ગોપાળિયાઓ ગાયોનાં ટોળાં હાંપીને ઘેર લઇ ગયા ત્યાં સુધી તેણે એકલા ગેરડીને, હોડા વિચાર કર્યાં કર્યાં.

પછી તે ઉઠ્યો અને ધીમે ધીમે સનાતન દને જઈને દહેવા લગ્યો “પ્રભુ, મદને એક જગત નેટલી જ લક્ષ્મી આપો, પણ એવી લક્ષ્મી આપો કે જેના આગળ આ જગતની લક્ષ્મી ઘુમ્મટ હોય.”

અને તેણે તે હીરા ગંગાનાં બેઠાં નીરમાં દૂર ફેંકી દીધા.

અચુભાઇ રાવત.

ગંગાકિનારે સનાતન જાપ જાપતો હતો ત્યાં એક ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ આવ્યો ને બોલ્યો: “મને સહાય કરો હું દરિદ્ર છું”

સનાતને કહ્યું “આ કમંડળ જ ત્યાં મહારે સર્વસ્વ છે, મહારે સર્વ હવે તે મેં દઈ દીધું છે.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું “મહારા બોળાનાય શિવ મને સ્વપ્નમાં દર્શન દઇ દીધા કે તમારી પાસે મહારે ભિક્ષાર્થ જવું.”

સનાતને સહસા સાંભળું કે નદીતટના કંદરમાંથી એક પથ્થર તેણે વિનામૂલ્યે ઉપાડ્યો હતો અને તેને કોઈ ન લઈ લે એવી ધુનમાં સંતાડ્યો હતો.

બ્રાહ્મણને તેણે તે સ્થાન નિર્દેશ્યું, ને બ્રાહ્મણે સાર્થક તે પથ્થર બોદી કાઢ્યો.

તટભૂમિપર બ્રાહ્મણ બેઠો ને સંધ્યાકાળ પડી ને ગોપાળ નિજ ગાયો ચારી ઘેર ગયા ત્યાં સુધી તે ચિત્તનિમગ્ન રહ્યો.

પછી તે ઉઠ્યો; ને સનાતન સ્તંભ ધારેથી બોલ્યો, પ્રાર્થાવં સર્વ જગ્યોને અવગણે એવા દ્રવ્યતો એક અણુ મને આપો.

ને એ અચુલ્ય પથ્થર તેણે જળમાં નાંખી દીધો.

મેંબુલાલ દવે.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

“ગુજરાતનો નાય.”

[“ચેતન” માટે ખાસ.]

ગઈ તા. ૨૦ મી સપ્ટેમ્બરે અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત સાહિત્ય સભા’માં ‘ગુજરાતના જ્ઞાનિય અને સર્વેત્કૃષ્ટ નવલકથાકાર રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુન્શીની ‘ગુજરાતનો નાય’ ને નવલકથાપર વિવેચન રૂપે રા. કપિલાશંકર ભાતીરામ ધોધારીએ એક લેખ વાંચ્યો હતો અને ત્યાર પછી જૂનાં જૂનાં દૃષ્ટિ મિન્દુથી એનાપર ચર્ચાઓ અને અવલોકનો થયાં હતાં. જે કે એને કેટલાયે દિવસો વીતી ગયા છે છતાં પણ એ વિષય ગુજરાતી સાહિત્ય રસિકોને રૂપે એવો અને ઉપયોગી થઈ પડે એવો લાગવાથી એ સંખ્યે જોટલું બની શકે એટલું સ્મરણ ઉપરથી બહીં આપતું હયિત ધાકું છું. નીચેના લેખમાં, આ લેખકના પોતાના વિચાર કરતાં સમામાં ધણેલી ચર્ચાનું જ વિશેષ ભાગે નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

શરૂઆતમાં લેખકે કપિલાશંકરે ઐતિહાસિક અને વીરસભર્યાં નવલકથાના. સાહિત્ય વિષે કહ્યું છે, સંમર્થ અંગ્રેજ ઐતિહાસિક નવલકથાકાર પોશ્ટર સ્કોટની કૃતિઓ સાથે રા. મુન્શીની કૃતિને સરખાવવાનો આજો પયલ કયો હતો ત્યાર પછી એમણે એ આખી વાર્તાના એક અંગે કુંકાર સાર ખેંચી કહાડી રહ્યું કયો અને પછી વિવેચન પર ઉતર્યા હતા.

વાર્તાની ખુબી સ્કેમખતતાં તેમણે જણાવ્યું કે વાર્તાની શરૂઆત ‘સરસ્વતી તીર’ થી શરૂ થાય છે અને અંતમાં પણ લેખકે સરસ્વતી તીર આલેખ્યો છે શરૂઆતમાં લેખક આપણને પ્રથમ કાક સાથે પરિચય કરાવે છે અને અંતમાં કાકતું પ્રત્યાન આલેખ્યું છે. રા. મુન્શીતું આ કલાચાતુર્ય છે.

આ નવલ કથાના ઉપોદધાતમાં રા. નરસિંહરાવે જે ત્રણ મુખ્ય ગુણો રા. મુન્શીની નવલ કથામાં હોવાનો ઉલ્લેખ કયો છે એ મત સાથે વિવેચનકારે પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. ઉપોદધાતમાં રા. નરસિંહરાવ લખે છે કે—

“રા. કનૈયાલાલ મુન્શીની વાર્તાઓમાં એક સામાન્ય લક્ષણ એ મળે જણાય છે કે વાચકને વાર્તાના વૃત્તાન્તનાં એવામાં જોડામેર, રસની ઊનતા થવા ના દઈને, વરો કે કવશે તમાલુંજ પડે છે. વૃત્તાન્તના પ્રમુખ વેગમાં લેખકને વૃથા વર્ણવેલો, આવશ્યક પ્રસંગો, પાંડિત્યદર્શક અથવા શિલ્પમુદ્રીમાં રમનારી લાખી લાંખી અપ્રસ્તુત ચર્ચાઓ, દર્યાદિ ખેલ માટે નવરાશ જણાતી નથી Discrepancies (પ્રસંગ-અસંગતતાઓ) આજે છે ત્યાં પણ ઔચિત્ય, સંયમ, વિરલતા એ સર્વે મનનેલક્ષના સાચાં છે. આ એ લેખકનો એક અપૂર્વ ગુણ મળે તો લાગે છે. આ જમાનામાં વાચકનર્મને નકામાં અસંખ્ય લખાણો ખમવાની શક્તિ નથી, કુરસદ નથી, તે

કારણથીજ નહિ પણ કલાનાં ખરાં તત્ત્વો માગી લે છે તે કારણથી, એ ગુણ મૂંઝે મુશ્કવાન લાગે છે. ખીન્ને ગુણ આ વાર્તાદારને વિદ્યમ્નુ ઉચ્ચ સ્થાન આપનારો પાત્રોનાં લક્ષણ બાંધવાની, લક્ષણ વિકસાવવાની કલા, અપૂર્વ કલા, અને કલાના સામર્થ્યનાં મૂંઝે જણાયો છે. ત્રીજું વિશેષ લક્ષણ વૃતાન્તોની ગુણવૃત્તિમાં આતુર્ય-એ જણાયું છે.”

એ કથાનાં પાત્રાલેખનની ખામતમાં રા. નરસિંહરાવે ‘ઉપોદ્ધાતમાં રા. ગોવર્ધનરામભાઈનાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પાત્રાલેખન સપે રા. સુન્દરીની પાત્રાલેખન કથાની જે તુલના કરી છે તેની સાથે પણ તેમણે સકાનુભૂતિ દર્શાવી હતી. રા. નરસિંહરાવે એ ખામતે લખ્યું કે “‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના સમર્થ સ્થનારની કૃતિ જોડે આ વાર્તાઓની સરખામણી કરવા સમાન ભૂમિ નથી, કેમકે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ માત્ર કલાવિધાનું કથન નથી, એક સંશ્લિષ્ટ વાર્તા નથી. પરંતુ, રા. આણંદદાસે એક સ્થળે સ્તુતિ રૂપે કહ્યું છે તેમ એ ‘સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણ’ છે. આમ છતાં પાત્રસૃષ્ટિ યદ્યપિ સજીવ છે તથાપિ રા. કન્દેયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિની કલાનો સમાન અંશ લક્ષમાં લેતાં એટલું મૂંઝે તો લાગે છે કે ગોવર્ધનરામભાઈ સૃષ્ટિ યદ્યપિ સજીવ છે તથાપિ રા. કન્દેયાલાલની પાત્રસૃષ્ટિ આગળ એ સૃષ્ટિની સજીવતા ઊતરતી લાગે છે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં પાત્રો તેમજ વૃતાન્તો અને વર્ણનો અતિશય બારને લીધે બોજાવપ લાગે છે, ત્યારે પ્રચુત વાર્તાઓના તેજ અંશો સુશ્લિષ્ટ, સંયમ ગુણથી ધણાકલા, હોઈ પૂર્ણ કલાવિધાન દર્શાવે છે.”

આ પછી તેમણે જણાવ્યું કે રા. સુન્દરીની રસની જમાવટ કરવાની કલા એટલી આતુર્યભરી છે કે એ વાચકને ‘પુસ્તકના પ્રવાહ સપે ધસડી જાય છે’ જેને આપણે ‘હાથમાં લઈએ તે પૂર્વે ક્યાં સુધી મુકવાનું મનજ ન યાય’ એવું પુસ્તક કહીએ છીએ તેવાજ પ્રકારનું એ પુસ્તક છે. અને તેથી વાચકને તેમાં આવતાં પાત્રો, પ્રસંગો, બોખતો, મુદ્દાઓ ઇત્યાદિ વિષે વિચાર કરવાનો સમય નથી મળતો-રા. સુન્દરીનું કલાવિધાનજ એવું છે કે તે પોતે ઉત્પન્ન કરેલી સૃષ્ટિપર વિચાર કરવાનો અવસરજ વાચકને નથી આપવા દેતા; જ્યારે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં એથી વિરુદ્ધ છે. એનો ગમે તે બાગ ગમે ત્યાંથી અપૂરો મૂળને વાચક, પોતે વાંચેલા ભાગપર શાન્તચિત્તે ઊંડો વિચાર કરી શકે. રા. સુન્દરીનાં દરેક પાત્રો કડક છે; ‘હોડ કરવા’ એ રાખ એમનાં લખાણમાં સ્થળે સ્થળે નજરે પડે છે. એ સિવાય એમની બાજામાં બીજા દોષો છે. બાજામાં કેટલાક પ્રાંતિક શબ્દો છે; દાખલા તરીકે-‘કુરેર’, ‘ગાઝ’ ને ગદલે ‘ગાળ’ છેવટે તેમણે એમના નીચકા ત્રણ દોષો દર્શાવીને પોતાનું વિવેચન પૂર્વે કહ્યું હતું અને તે એ કે (૧) રા. સુન્દરીએ “ગૂજરાતના નાયકો” જે રાજનીય વાર્તાવસ્થુ યોજ્યું છે તે આધુનિક છે. જૂના ગૂજરાતનું રાજનીય વાર્તાવસ્થુ અને એ સમયના રાજનીતિના વિચાર જે તેમણે એ કથામાં રચ્યું ક્યાં છે તે વિચાર હાલના રાજનીય વિચારોને આપાદ મળતા છે. (૨) આ વાર્તા જૂના ગૂજરાતની છે અને ભાષા તદ્દન આધુનિક છે. એમાં જૂના સમયના ગીત, ફકા, પ્રત્યાદિ નકર્યાં જોઈએ સ્કો? જેમ પોતાની કૃતિઓમાં મૂક્યાં છે તેમ.

૧ રા. સુન્દરીએ કાળમેરનો પ્રસંગ આમાં ગૂંથ્યો છે. એ વાર્તાને Romance આપે છે; જો કે “કરણવેત્તામાંની” જૂની વાત પેડે રા. સુન્દરીએ એ પ્રસંગને ખીલવ્યો નથી. એ સિવાય, રા. કપિલાસે દરે બીજા કેટલાક મુદ્દાઓ પણ ઘણી વિદ્વતાભરી રીતે ચર્ચ્યાં હતા, એ જમાનો અહીં ઉલ્લેખ કરી શકાયો નથી. જેટલું સ્મરણપરથી બની શક્યું એ દાંકયું છે.

વાર્તાની રસની જમાવટ, આતુર્યભર્યું કલાવિધાન અને તેમાં રહેલી ઉદાત્ત ભાવનાઓને લીધે જેમ એ વાર્તા આપણને અનિપ્રિય લાગે છે. તેમજ તે નેતી સરળ, સચોટ અને રસમયી બાવાને લીધે પણ લાગે છે, એ આપણે જુલો જુલું ન જોઈએ. અને જો એ પોતાની કથાને એ સમયનું રૂપ આપવા સારૂ Scott ની માફક પોતાની બાવાને જાણી નોંધતે. 'જૂની કરે' તો વાર્તાના રસમાં ક્ષતિ થાય એમ નથી લાગતું? વળી Scott ની કથાઓ સાથે સરખામણી કરીને રા. મુન્શીની કથાઓ ('પાટજુની પ્રમુખા' અને 'ગુજરાતનો નાથ') ના ગુણદોષ વર્ણવ્યા છે એ એક દૃષ્ટિએ યોગ્ય ન પણ ગણાય. સ્કોટ જે ઇતિહાસ પોતાની નવલ કથાઓમાં ઉતાર્યો છે તે, તેની પહેલાં એકાદ બે સૈફા જેટલા સમય પૂર્વે જ બનેલા હતા અને એને જોઈએ એટલાં ઐતિહાસિક સાધનો, મુદ્દાઓ અને હકીકતોની ત્રિપુલના હતી. એકાદ બે સૈફા પહેલાં જ જ્યાં ખરા બનાવ બનેલા હતા એ રજૂકેવો, કિસ્સાઓ અને ઐતિહાસિક સ્થળો તેની આગળ જાણે જાનો દહેલા તૈયાર હોય એમ જીવના જમાવડા. સાધનોની આટલી બધી ત્રિપુલના ને પરિચયે, કેવળ થયેલી ઉત્તમ કલાવિધાનવાળી સ્કોટની નવલ કથાની સાથે રા. મુન્શીની ખરી હકીકતો જાન્યા પછી ૧૦૦ વર્ષે ગણ્યા માણ્યા અને અધુરા મુદ્દા અને સાધનોની સહાયથી લખાયેલી નવલ કથા સરખાવીએ તો તે સરખામણી અયોગ્ય કહેવાયજ, અને તે છતાં પણ - રા. મુન્શીની નવલકથાઓ સાથે ઉભી રહેવા જેટલી સુરોગ્ય ગણાય એ તો રા. મુન્શી માટે અનદક ધન્યવાદનીજ વાન છે.

રા. મુન્શીની માથે વળે થયા પરિચય ધરાવનાર રા. પ્રાણલાલ દીરખારમ દેસાઈએ આ વિષયપર અમરું આજ્ઞાનું પાડીને નવલકથાના મુદ્દોપનું ઉત્તમ અવલોકન રજૂ કર્યું હતું. અંગત પરિચયની વાતો કહેતા તેમણે જણાવ્યું કે અમુક વર્ષો પહેલાં રા. મુન્શી લખારે કોલેજમાં હતા ત્યારે તેમના રસખામાં એકની તો વિચિત્રતા હતી કે તે સુમરે આપણે કશીયે ન શકીએ કે તે 'ગુજરાતનો નાથ' જેવી નવલકથા બહિષ્કારમાં લખે તે હનેલા અંગ્રેજીમાં લખતા, અને યલુંબડું અંગ્રેજી વાંચતા. સમર્થ નવલકથાકાર એવેકાંતર હવેલા તેમનો પરમપ્રિય લેખક છે. ગુજરાતની તે કદિ લખના નહિ તેમજ 'ગુજરાતી હું' લખી શકું નહિ' એવી તેની માન્યતા હતી. આવા શખ્સ. "પાટજુની પ્રમુખા" અને "ગુજરાતનો નાથ" જેવી અપૂર્વ અને અપ્રાંતમ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખે અને તે પણ સચોટ અને રસમય બાવામાં, એ ખરેખર સાનંદાશ્વર્થ ઉપજાવે છે!

આ નવલકથાના દોષો ગણાવતાં તેમણે કહ્યું કે મોટા હોય, જો લેખકનું ગુજરાતના ઇતિહાસ અને જુગોળનું અજ્ઞાન છે; અને ને અજ્ઞાન છે જો તેમણે એ લખ્યા પૂર્વે ગુજરાતના ઇતિહાસ અને જુગોળનું ધ્યાન પૂરક અવલોકન કર્યું હોત, જૂના અણુદિવ્ય પાટજુનાં ખરે, મીનજ દેવીનાં 'વધાવે' તમારા, પાની ન ગુજરાતનાં કેર કેર અરુચક પહેલા જીર્ણોદ્ધાર જોયા હોત અને પછી એ કથા લખી હોત તો એ અમુક અપૂર્વતા ધારણ કરત. વાર્તાની સરઆતમાં જ એમણે સરસ્વતી નદીમાં હોડીઓ ચાલી હતી એવો ઉદ્દેશ દર્શાવે છે! જેમણે એ નદી નજરે નજર નોંધે. ને તેને એ અસંભવીન લાગે છે. એ કાલે કદાચ એ પૂરનોતરમાં અને મોટા ઉપમાં વહેલી હશે! આવી જુદા કદાચ એ એમ પણ માનવા હોય કે એ કાળની કથા લખાય છે. જંગાળના એક નવલકથાકાર માનવા અને એ પ્રેટ ટીસી માનવીનું વર્ણન કરતી વખતે આવીજ વાન એક

ખંગાળી વાર્તામાં ફરી છે. એણે પણ ક્ષીપ્રા નદીમાં હોડીઓ ચડાવી છે! શ્રી. મુન્શીનું મૂળસ્થાન ઇતિહાસ અને ભુગોળનું આ અગ્રણ્ય અભ્યાસ હોવા છતાં પણ એમનું આજ્ઞા કલાવિદ્યાન રસતી નેમાવટ, અને સરળ પણ નેતરદાર ભાષા વાચકના મનપર એવી તો સંગ્રાહ અપ્પર કરે છે કે એ દોષો ભુક્તી જરાતું આપણને મન યામ છે. પાછળથી એ સમાના પ્રમુખે આ વિષે એક દલાંત આપ્યું હતું એક અંગ્રેજી પુસ્તકમાં કિંદ વિષે લખાયું હતું અને એ પુસ્તકમાં અતિક્રિષ્ટ ભાવ અને રસતી જરાવટ કરવામાં આવી હતી; પરંતુ તેમાં મુખ્યત્વે પંજાબમાં આવેલું કથનમાં આવ્યું હતું! આ ભયંકર ભુગોળ દોષ અરેખર અભ્યાસ હોવા પરંતુ એ પુસ્તકના ખીમ લિખ ગુણુ જોતાં એ માફ કરવાનું મન યામ એવું હતું એ અંગ્રેજી પુસ્તકના ભેષકે તેની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે—“ For the purpose of this book - and this book only, Bomay is supposed to be situated in the Punjab.” શ્રી. મુન્શીનું ઇતિહાસ ભુગોળનું અગ્રણ્ય અભ્યાસ-ભયંકર તો નથીજ; અને વળી એમના પુસ્તકના ખીમ ગુણુ એટલા બધા છે કે એ દોષ ભુક્તી જરાતું વાચકને મન યામ છે.]

આ નવલકથામાં કંઈક અપ્રીયપણું લાગે છે; એની વસ્તુસંકલનાઓ ઉત્તરવેળે ગૂંથાઈ જઈને ઉત્તરવેળે પરિણામ પામે છે. એનાં પાત્રો ઉત્તરવેળે નિશ્ચયપર આવી જાય છે.]

આ કથા બહુ ઉત્તરવેળે અને અધીરપણે લખાઈ છે, એમનાં લેખકમાં એ એટલા તો સ્વાધ્યાય રહે છે કે અરકાશ એમને બીજકુલ મળતેજ નથી.]વીસમીસદીનો અંક તૈયાર થઈ જતા આવ્યો હોય, પ્રેમને મેદરની જરૂર હોય, અને રા. હુસમકમલ ઉદરાણી કરે ત્યારે છેક છેલ્લી ધડીએ મુન્શીજી બીજના કામગિયાં દૂર ખસેડી વાર્તાનું એકાદ પ્રકરણ લખી આપે! આ અદ્યતનતા નથી લાગતી? અને આવી ઉત્તરવેળે પણ આ વાર્તા અટકી સરસ લખાઈ, તો પછી પૂર્ણ શાન્તિથી અને દરેક પ્રકારના સંપૂર્ણ અખ્યાસ પછી લખાઈ હોત તો કેવું પરિણામ આવતુ એ ખ્યાલ કરવાનું વાચકનેજ સોંપવું ઉચિત છે. એમની આ ઉત્તરવેળે લીધે વાર્તામાં ક્યાંક અધુરાપણું જણાઈ આવે છે.

ખીમ એક દોષ. એમની બાળાનો કલ્પનામાં આવ્યો. જો કે એમની બાળા રસપૂર્ણ છે, સરળ છે અને સચેટ છે છતાં દોષરહિત નથીજ એમ તો ન કહેવાય! વ્યાકરણ દોષ પણ છે અને કેટલુંક સ્થળે વાક્ય રચના કિચક છે.]ગ્રન્થમાં પણ કેટલેક પ્રતિક્રિયાજી જણાય છે. રા. હેતાઇએ તો કહ્યું કે જ્યારથી એ ‘હકાગિવા’ જોડણી વાપરતા ચીખ્યા અને અધુર-ગૃહસ્થોનાં પરિચયમાં આવી એમની માફક સંસ્કૃતમય લખાણનો ચલ કરતાં શીખ્યા ત્યારથી એમની બાળા દોષવૈળી અને કિલ્લટ થઈ છે.

[કીર્તિદેવનું Romantic પાત્ર એમની કલ્પનાચક્ષિતનું સુંદર-રંગ છે. એના ને વિચાર ભેષકે પુસ્તકમાં રજુ કર્યાં છે એ બધા આધુનિક છે. એ સરળા રાજનીય વિચારો, કીર્તિદેવની અખિલમારતનું ઐક્ય કરવાની ભાવના, અને એની રોષમાં ક્રોધનું રાષ્ટ્રોદ્દેક એ સર્વળી આધુનિક પાતાવરણની પ્રતિચકા છે: જુના મૂળસ્થાનના નવલકથા લેખકમાં એ આધુનિક વિચાર દાખલ કરતાં એ પશું રા. મુન્શીની કથાનો એક દોષ મણુપો હોતો! આશ્ચર્યની વાત છે કે રા. નરસિંહરાવે ને હોવાદવાત લખ્યો છે તેમાં એમણે આ સંબંધે કે કીર્તિદેવ સંબંધે બહુ કલ્પેય કર્યો નથી. એવું દારણ કદાચ એમ પશું હોઈ શકે કે ‘રાષ્ટ્રીયતા’ એ રા. નરસિંહરાવને ક્યોનો વિષય નથી

એમના કાવ્યોપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે 'દેશાભિમાન' વિષે એમણે કશુંય લખ્યું નથી. કેટલાંક વર્ષોપર ઈ. સ. ૧૯૦૯ના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં 'કુમ્ભિનું' વર્ષ ૧૯૦૮ એ મથાળા હેઠળ ગુજરાતની ઈ. સ. ૧૯૦૮ની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું અવશેષન કરતાં આ વિષયપર રા. રણછતરભાઈે લખ્યું હતું કે:—“દેશાભિમાન” શબ્દથી બડકનારાઓના રા. નરસિંહરાવ પણ એક હોય એમ લાગે છે. એમના સમગ્ર કાવ્ય સંગ્રહમાં દેશાભિમાનનું એક પણ સાદું કાવ્ય છે? જ્યાં સ્વેચ્છાસાગર હિંદુનાર કાવ્ય છે તે કેટલા નિર્બળ છે?...”

અને એ આલેખ, ખરો પણ છે. સંસાર સુધારાનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં, ‘તુષ્ટારજંકાર’માંની કેટલીક દવિતાઓમાં તેમની દેશભક્તિ પાછી આવી દેખા દે છે એ સીવાય તેમના કાવ્યોમાંથી દેશભક્તિ વિષે તો એવું લીટી યંત્રી શબ્દોએ—

“ગુજરાતનો પુત્ર રહી હોયો આ રથજામા,
કાણ એહવો જોઈ નયન ભીંજ્યાં નહિ જળમાં ?”

એટલું તો ખરું કે રા. નરસિંહરાવે ગુજરાતની આલસમાં રાષ્ટ્રોદ્દેક ઉછળાવ્યું નથી. એ એમને ક્યારે વિષયજ્ઞ લાગતો નથી. અને આજ કારણથી એમણે ‘ગુજરાતનો નાથ’ ની નવલકથામાંનો સ્વદેશાભિમાનવાળો ભાગ અડક્યા વગરજ કારે મુટી દીધો લાગે છે! ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય કવિ તરફની આ પ્રકારની નિરાશા ગુજરાતને ખરેખર શોચનીય છે.

રા. મુન્શીની કથામાં એવેકદાંડ-ડર ડુધમાની આગાહ છાપ છે, ડુધમાનું આમેલુન અનુકરણ છે. એમના પાત્રો પણ ડુધમાના પાત્રો જેવાં ‘કડક’ છે. ડુધમાના પાત્રો જેમ પાનાનાં પાનાં સુધી વાતચીત કરે છે તેમ રા. મુન્શીએ પણ લાંબા વાર્તાચાપ ચોળ્યા છે. ડુધમાએ જેમ ‘કેરે-શૈલ્યકાન્તિ સુંધીનો’ ઇતિહાસ નવલકથારૂપે ચૂંધ્યો હતો એમ ગુજરાતનો ઇતિહાસ પણ નવલકથારૂપે ચૂંધ્યો ગુજરાતને સાદર ધરવાના રા. મુન્શીને અભિલાષ છે. પ્રભુ એ અભિલાષ પૂરે!

મીનજહેવી અને મુંજલ વચ્ચેનો જે સંબંધ એ આપણી સન્મુખ રજુ કરે છે એને કંઈ ઐતિહાસિક આધાર નથી; તેમ કંઈ પૂરાવો નથી. રા. દેશાધીએ તો કંઈ કે ડુધમાની નવલકથા માની ‘એન ઍર આરિથ્મા’ ના જેવુંજ મીનજહેવીનું પાત્ર અને મુંજલને મેટરિન જેવો ચીતરવા માટે એમને એ સંબંધ યોગ્યવો પડ્યો છે. ડુધમાપર એ મુજબ છે અને એની ‘એર’ ના જેવુંજ પાત્ર ચીતરવાના અભિલાષથી એમણે મીનજહેવીના આરિથ્માનું એ કલંક એમણે આસેપ્યું છે. એ મને તેમ હોય પરંતુ મીનજહેવીનું એવું આરિથ્મ ચીતરીને રા. મુન્શીએ પોતાની નવલકથાને દોષિત કરી છે એમ બીજા કહેના હોય તો એ માન્ય નથી. મીનજહેવી વિષે ગુજરાતનો ઇતિહાસ આપણને આપ સહનિર્માણ પૂર્વે પાડે છે કલ્પિત દક્ષિણ તરફથી એક રાણી પરણી લાગ્યા; કંઈક કારણે એ અગુમાનીતી થઈ; એને એક છોકરો થઈ ગયો અને પાંડવથી એ સિદ્ધરાજ કહેવાયો! આટલી બાબતો ‘ગુજરાતનો નાથ’ નહિ કાચનારા જણે છે. મીનજહેવી વિષેની બીજી બધી વાતો ભેખડે ચોળ-કલ્પી એ દોષ નથીત. વળી શ્રિમજે આપણી સન્મુખ કંઈ મીનજહેવીનું અજ્ઞાન નથી મૂક્યું. ‘ગુજરાતનો નાથ’ તો એવો એક અદ્ભુત પ્રસંગ છે. એ પ્રસંગ ચોળને તો ભેખડે મીનજહેવીને અપૂર્વ બનાવી છે. મુંજલ અને મીનજાના આચરણમાં એમણે સ્ત્રીપુરુષની નીતિની શિથિલતા કાઢાવણું પ્રકારે નથી દાખવી; અંબમનું બળ એમણે બતાવ્યું છે; શુદ્ધચેતન સ્વરૂપ એ આપણી સન્મુખ મૂકે છે.

રા. મુન્શીના જનમંત્રીઓનાં પાત્રારોપન વિષે પણ કેટલીક શંકા ઉપસ્થિત થઈ હતી. જનમંત્રીઓ જે લડવૈયા અને રાજ્યસત્તાશેખી ચીતર્યા છે. 'પાટણની પ્રજાતામાં' જનમંત્રિ આનંદ સરીને પણ સત્તાશેખી આલેખ્યો છે. પહેલાં પણ આની રૂઢાંચે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો હતો. આ બાબતમાં પણ રા. મુન્શીએ ડયુમાર્તુ અનુકરણ કર્યું દોસે છે. ડયુમાની વાર્તાઓમાં રોમનકેયોલિક સાધુઓનો સત્તાશેખ અચ્છો આલેખાયો છે. વળી બંનેમૂતિના નાટકોના સત્તાશેખી બ્રાહ્મસાધુ સાધવીઓનાં કાવત્રાં પણ આ સ્થળે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. મંત્રીઓ લડવૈયા હતા, સત્તાશેખી હતા અને રાજ્યોને કાબૂમાં રાખતા. ગુજરાતના કેટલાક રાજ્યો તો મંત્રીઓને પૂછીને પાણી પીતા એ વાત તો આપણને ઇતિહાસ પણ કહે છે. [એ વખતના મંત્રીઓ ભણેને 'અહિંસાધર્મ' પૂરક જેનો રહ્યા, છતાં પણ એમને લડવૈયા બનવું પડતું. એ સમયજ એવો હતો કે એમને રાજનીતિની સાથે યુદ્ધદેશસ્થની અને વીર લડવૈયાઓને છાજે એવી કેળવણી મેળવવી પડતી. આજનો લોહકે જોઈને રાજનીતિનું હોય પણ યુદ્ધમાં કાબેલ ન હોય તો ચાલી શકે; પરંતુ એ સમયનો સુગંધ રાજનીતિનિપુણ સાથે કુશળ લડવૈયા ન હોય તો ન ચાલે.

રા. નરસિંહરાવે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે કે 'ગુજરાતનો નાથ' કાણ? એ કોણડો એમણે ઉપોદ્ધાતને છેડે મુક્યો છે અને એ ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખીન્ન પણ કેટલાક શેઠો હજુયે ચોક્કસપણે એમજ માને છે કે 'મુંબલનિજ રા. મુન્શીએ 'ગુજરાતનો નાથ' ચીતર્યો છે. પરંતુ આ ભુલ છે. શેખક એ પુસ્તકમાંજ એએક સ્થળે સ્પષ્ટ કહે છે કે 'ગુજરાતનો નાથ' જ્યદેવ છે; અને રા. નરસિંહરાવનો ઉપોદ્ધાત સખાયા પછી એક પ્રસંગે 'એકજણ' સાથે વાત કરતાં શેખક એમજ કહેવું કે "રા. નરસિંહરાવને ભણે એ કોણડો લાગે પણ 'એ' તો જ્યદેવનેજ 'ગુજરાતનો નાથ' આલેખ્યો છે."

નવલકથામાં ખીજે પણ એક હોય આપણને લાગે છે અને તે એ કે જ્યદેવ નિર્માય ચીતરાયો છે. કાક, મુંબલ, ત્રિભુવન, મીનજદેવી છત્યાદિના હાથમાં તે રુમકડાં જેવોજ લાગે છે. ભવિષ્યનો પરાક્રમી સિદ્ધરાજ જ્યસિંહદેવ. એ આ જ્યદેવ, એમ જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં આશ્ચર્ય સાથે હોભ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણને એના વિષે મુશ્કે બાન પડે નથી થતું, પરંતુ ઉલટું

એ અણુલિક્ષવાડના . ૨મું,

એ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ,

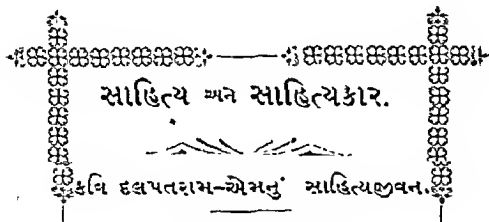
એ કવિ નર્મદની લીટીઓ વાંચતાં જે શૌર્ય, અને સિદ્ધરાજ વિષે માનની લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે તેને જ્યદેવનું આ નિર્માય પાત્ર વાંચનાથી લીજીવત લાગતું હોય એવું લાગી આવે છે.

'પાટણની પ્રજાતામાં' ત્રિભુવનપાળ આપણને જોડેથી નગરે વહે છે એટલે 'ગુજરાત નાથ'માં શેખક એને પ્રકાશમાં નથી લાવ્યા. આ આખી કથામાં ફક્ત એકાદ બે સ્થળેજ આપણને શેખક ત્રિભુવનપાળનાં દર્શન કરાવે છે.

વળી ઇતિહાસિક દૃષ્ટિથી રાણકદેવીનું પાત્ર પણ ગરામર આલેખાયેલું નથી લાગતું. વિષયકપટ અને નકટ જણાતા કૃષ્ણદેવને રાખેગાર તરીકે પ્રકટ થતો જોઈ અપણને આશ્ચર્ય થાય છે.

ગમે તેમ, પણ ગુજરાત, પોતે અગાઉ કદિ નહિ જોયેલી, સાંભળેલી કે અનુભવેલી એવા પ્રકારની અપૂર્વ અને અપ્રતિમ નવલકથાઓ મેળવવાને બાબતમાં થયું છે. આ નવલકથાઓ વિશે ઉશ્વેષ કરતાં આપણે સ્વ. રણછતરામને અહીં વીસરી જવા ન જોઈએ આ કથાઓ ધણે અંશે એમનાં પ્રેરણાસ્ત્રોત અને પ્રેરણાનાં પશ્ચિમમૂળ છે એ હવે ઘણા વાચકોથી અનુભવ થઈ ગયું છે. અને રા. કનૈયાલાલ પણ એમને વિસરી ગયા નથી. ‘ગુજરાતનો નાથ’ ‘મિત્ર અને મહારા’ સદગન બાઈ રણછતરામના પવિત્ર સ્મરણને અર્પણ કરવામાં એમણે પોતાનું ‘ધર્મ કાર્ય’ બજાવ્યું છે. રા. રણછતરામે એક સ્થળે લખ્યું હતું કે “દેશના પુત્રોના અશુભચાર પ્રેરના વિચારોથી સાહિત્ય જન્મત હોય છે ત્યારે દેશમાં પણ એવન આવે છે. ગુજરાત માટે, પ્રત્યેક ગુજરાતી વસ્તુ, પ્રસંગ પુરુષ માટે જ્યાં સગી અભિમાન મમત, ઉત્સાહ, માન નહિ જાણે ત્યાં સગી ગુજરાતની એકતા નથી. ગુજરાતના બાળપણ ત્યારેજ આપણે ‘ગૌરવાન્વિત અને પૌરુષયુક્ત’ શ્રદ્ધા યશે, ત્યારેજ નમ્ર ભાવનો ત્યાગ કરી, છાતી કોહીને ‘અ.પણે કહી શકીશું’ કે ‘અમે ગુજરાતીઓ છીએ.’ ત્યારેજ ગુજરાતીઓની શુદ્ધ પુનર્જન્મ પામશે અને શક્તિ યશે.” ગ કનૈયાલાલે આ કથાઓ લખીને સ્વર્ગસ્થના એ અભિલાષ પૂર્ણ છે અને હજીયે પૂરો એમ નથી લાગતું ?

‘અક્ષર’

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

કવિ દલપતરામ-એમનું સાહિત્યજીવન.

(ગતા ૪૪ ૨૩૬ થી અનુસંધાન)

દ્વિઅર્થી કહીઓ.

એમના કાવ્યમાં ઘણા અનકાર છે, તે સર્વેનું લખાણ કરી શકાય તેમ નથી. અન્યોક્તિઓ આગમ આવી ગઈ છે. ઝડપમાં, અનુપાસ, ઉપમાઓ અને ખીખ કાવ્યાલંકારો ઘણા છે જેનું અહીં વર્ણન કરવું અગત્ય રીતે લાંબુ પડે. અને આ સૌના દાખલા ડગમે તે પગમે એમનાં કાવ્યોમાં જોઈએ છીએ. દ્રષ્ટીક કહીએ દ્વિઅર્થી છે તે કહેવી રસિક થઈ પડશે તેથી પ્રસાદી રૂપે અહીં મૂકી છે. એક કુળદીપકને સંબોધી કહે છે કે:—

“જેક તો ઘડાડે નહિ, મેશ તો લગાડે નહિ,
પાત તો તપાડે નહિ, પોતે તપી તનમાં.”

કામઠીને સંબોધી કહે છે કે:—

“વળી શુભ શિક્ષકથી સદગુણ લીધો ધારી, શાણી ચર ધરણી.”
આગમગાડી અને ગંગાતું એક જ મનહરમાં વર્ણન કરે છે:—

“જેમાં જુઓ બંરેલું છે ભણું નિરમળ જળ,
તે પાસે તપાસો હોમ ધુણીની ધુમાડી છે;
એની ઉપર છે બહુ બંદરેનો આવે માલ,
જેને વેગે જુઓ ઝાઝી ઝડપ દેખાડી છે;
જ્યાં પ્રાપ્તિ^૧ ચાહી જનો તેમાં પ્રવેશ કરે,
ત્યાંની પ્રાપ્તિ તો. તેણે તેઓને પમાડી છે;
ચક્રવાક^૨ જ્યાં બહુ મિરાજે દલપતરામ,
શન્ય^૩ વિના સદા જેતું નામ આ ગંગાડી છે.”

દારબસવિરહનો દારબસ, કવિને કપ્પાં મુખી સાંભરે છે તે વિષે દ્વિઅર્થી દોહરો છે:—

“દારબસ આગળ ગત અને, આવ્યો ચૈતર અંત;
શર બલેવમાં સાંભરે, પોસ અંત ખર્ષત.”

એક મહાસકમીનો ભક્ત અને કૃષ્ણનો ભક્ત પોતપોતાના ધર્મનો કવિ મુખે કલાવે છે:—

“એકજ મ્હારે હજ છે, નહિ બીજો વિશ્વાસ;
નિધિજ માતાને નમું, એજ પુરે મુજ આશ.”

હાસ્યરસ.

આતો આપણે એમની દ્વિઅર્થીની વાત કહી. પણ હવે કવિશ્રીનો હાસ્યરસ તો બાકીજ છે. પણ આપણાથી તેમાં અત્યારે ઉતરી સકાય તેમ નથી. ‘દારબસવિકાસ’ અને ‘વિનયવિનોદ’ આખા હાસ્યરસના જ ભરેલા છે, તે આતુર હોય તે વાંચી શકે. દાખલા તરીકે:—

“વિનય થકી વશ થાય છે, રાજ ને વળી રાંક,
કદી ન સૂઝે કેાઈને પણ પોતાનો વાંક.
એમ કહ્યું એ અવસરે, ત્યાં નર એક નડાર;
મિયાં નિસર્યો મારગે; ખરેજ ટંદાખોર.
પરદેશી પ્રત્યે પછી, ભણે શેઠ ધરી ભાવ;
વાલપણ ને વિનયથી, લે આને બોલાવ.
પછી તેણે ત્યાં પૂછ્યું, સ્નેહે કરી સલામ;
‘સહિબ, છુટું નામ શું?’ ‘ક્યા છે તેર કામ?’
(શ્ચિરા છંદ)

મન તેનો સાચે દેખીને, પૂછ્યું “પુત્ર તુમેરા હૈ?”

૧ પ્રાપ્તિ. ૨ (ચક્રવાક) પૈશંનો ઉચ્ચાર અથવા સારસ પક્ષી. ૩ ઉજડ વગર, અથવા અનુસ્વાર વગર વાંચીએ તો આ ગંગાડી નું આગમગાડી વચ્ચે.

* દલપત દાવ્ય: ભાગ ૨. પાન ૩૫ કહી છે.

ખડુજ રીસ દરી તે બોલ્યો, 'નહિ મેરા, તો તેરા હૈ ?'
પુત તમારાને પરમેશ્વર, અધિક અધિક આપુધ્ય આણે,
મિયાં કહે 'એ મરજી તુમારી, અખી ઇવર માર હી ડાણે.'
સાલમપાકે શિયાળે કરશે, થાશે પુટ સરસ ચેરા;
'સુકા સુકા હમ લકડી હોગા, સાથે કયા લેના તેરા ?'
માણસ સાથે માણસ બોલે, દોસ્તી કરે, ન રહે મુંગા;
દોસ્તી તેરી જહાનમમેં ગઈ, અમ બોલે તો મારૂં ગા.' *
અખસ્તુન પ્રસન્નસંકાર.

(કવિત)

કંઈ કહે "આ સમામાં વાંકા અંગરાળા છુંડા,
મૂનળમાં પડીએને પશુઓ અપાર છે;
મગસાની ડોહ વાંકી, પોપટની આંચ વાંકી,
કુતરાની પુછડીના વાંકા વિસ્તાર છે;
વારણની સુદ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
બેંશને તે શિર વાંકા શીંગડાને બાર છે;"
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો, દાખે દલપતરામ
"અન્યતુ તો એક વાકું આપના અદાર છે." *

કાંઈ રાત્રીએ જુદી જુદી જાગતા લોકોને પ્રશ્ન પૂછેલા કે 'તમે રાત્રી થાઓ તો શું કરો ?'
ત્યારે તે લોકોએ જવાબ આપ્યા:—

નર:—

કુકડાં ને કુતરાં બન્નાં બન્નાં બેળા કરીએ,
પાકાને ગધેડા પશુ પાર વિના પાળીએ;
તાંત્રીએ તે કુકડીએ ૪ રાખીએ લગ્નર લગ્ન,
ગાંધી ને ગમ્મતમાં દિન રાત ગાળીએ;
હંચી આખો રાખી રોજ માલીએ ચીટામાં ચાકી,
નીચાં નેણુ દરી રીદ બૂમિ બપૂી બાળીએ;
મળે રાજપાટ તો કિચાટ ચિત્ત ના તજીને,
હરા મુકી છાંડી, છતે રપેયા હિઠાળીએ.

ભીખારી:—

ગોળની કરાવું માડી, સાકરનો સુખપાસ,
ખાંડની તો ખુરશીમાં બેઠાં ગીત ગાઇએ;
પેંડા ને પનાસાં ખાસાં હાર કરી દેશે ધર,
કચેરીમાં બેઠા બેઠા ખાંતે ધરી ખાઇએ;

વર્ણન:—

દરબાર ખાતે દેશદેશમાં. દુકાનો કરી,
સંપદાની વિશેષ નાણું તો સરાસીએ;
ચાલે નહિ નેટલાજ રાખીએ ચાકરીઓત;
લગાર લગાર. તો પંગાર સૌનાં કાપીએ;
કવિ, ગુણી, પંડિત કે આવે કોઈ આશા ધરી,
કોઈને કદાપિ એકે દમડી ને આપીએ;
મળે મને રાજ્ય તો હું કાજ એવું મોડું કરું,
ચાપણું કરોડ, બે કરોડ કરી ચાપીએ.

આદ્ય:—

આદ્ય કહે જો ભલા બાગ્યધી હું શૂંચ ચાઉં,
આત્મામાં બેસીને રાજ જાઉં નિહા માગવા,
મોટા મોટા વરા કરી હુંજ વખણાઉં અને,
આદ્ય બીજાનાં અભિમાન લાગું ભાગવા;
વાડીઓનાં ટુંગડાના વેલા વવરાવું અને,
દરમતા પૂજા તો અનેક રાજ્ય આગવા;
આવે શત્રુ ભોજ તેને આપું હું આશીરવાદ
આદ્ય જાણીને તે તો લાગે પડે લાગવા*
હાથરસમાં એકાદ રથોજ જ કવિ અભિમાન રસમાં ગમડી પડયા છે. એક દોહરામાં લખે છે:

“જુદો પરજો બાપડી, અમણ્યો બેસે રાજ;

બોજ ઉપાડે બજારિયા, તે સહુ પરને કાજ.”

બીજો દાખલો મોટા મુંઝવે શહેરના વર્ણનમાં આવેલો છે.

“શહર મુંઝવેજ મોટાથી મોટું, જહા

છાપડું એક નહિ છેક છોડું;

શિયા સર્જ ન્યાં મોટું મોટા પરો.

કાટિ નાણું તણું થાય કોડું;

દેહ મોટા ને દિશ મોટું દલપત કહે.

ખાણ પણ મોટું, નવ ખામ મોટું;

કથણ મોટું અને વપણ મોટા વળી

હોય મોટા તણું સર્વ મોટું.” *

કવિએ બીજા પ્રયત્ન અનેક રચ્યા છે જેનો અડી ઉલ્લેખ કરી જ અટકી જાયું. હિન્દી
ભાષાનું ગાન કવિશ્રીને ઘણું સારું હતું “અવિજ્ઞાનગર” પ્રથમ રસમજનાં અવરો પડનાં, તેની સ્વયં
ઠીકા લખી અને બાકી રહેલી બે ર લહેરો પોતે રચી દીધી છે આ ઉપરાંત કવિતાની ચારી
કહેવાતી પિંગળ તથા બીજાં ઘણું લખ્યું છે.

* દલપતકાવ્ય: ભાગ ૨ પાનું ૧૨૮ કડી ૪૫-૪૬.

* દલપત કાવ્ય: ભાગ ૨. પાનું ૭૬. કડી ૨૧.

કવિચારિત્ર્ય

કવિને માટે જોવાનાં પ્રથમ કહેવું જોઇએ કે કવિનું ચારિત્ર્ય નિર્મળ હવું. કોઈ એક સરદારે પરદિવા નાથિકા વિશે કવિને એક કવિન રચનાતું કહેલું ત્યારે તેમણે આ દોહરો તે સરદારને કહ્યો હતો:—

“અથ બાળું સંભારતાં, ઉપજે કિટ્ટી જેમ;
વરણપતી વ્યભિચાર પણ પાસે મુજ મન તેમ.
શાભા માટે નથી મુજ્યાં, એમ વિચારો ઉર.
સ્ત્રી ઝાંઝર, ગજ, ઘાંટ છે દેખી ખસવા ફર.
જાતે મરે પણ નહિ કરે, થતાં અંગનો ભંગ,
જોહવડે કિર પડે, દીપક દેખી પતંગ
જે ચેની આસે નહિ, દાહી કોઠર ખાય;
પછી તે સગ્ગત પામમાં, ઉચ્ચરતાં શરમાય.” x

અરથમા કવિ ધીરજવાને કવીશ્વરનું સ્તોત્ર ગાયું છે તેમાં કહ્યું છે કે

“કવિનું ચરિત્ર દીકું, ભક્તિ, નીતિ, મુકાળખાં”

અને પ્રમાણમાં નૃગાર એમણે ધણો થોડો માયો છે. ખાસ કરીને નાથિકાની ચાર વિપ્રયોગની નૃગારની હેતીઓ અને એરીન બીજી ગરબીઓ એમણે ગાઈ છે. પણ એથી એ રસિક ન હતા એમ ન સ્પષ્ટમજનું. નીતિમાં એમણે એટલો રસ ઉમેર્યો છે કે તેને નારી બદલી નીનિરસ નામનો પુરુષ બનાવી દીધો છે! કાવ્ય વિષેના બીજા એમનો સિદ્ધાન્ત એ હતો કે આખું કુટુંબ એટલે કે સ્ત્રી, બાળકો, માતા, બાઈ, જોગાઈ વિગેરે સહુ જો કવિતા સોમગી શકે તેજ કવિતા સારી. કવિનામાં નીતિ હોવી જોઈએ. કાવ્યકળાને પોતે કાષ્ઠ ગણે છે તે નીચે આપેલી કડીથી સમજાશે સાત પ્રકારનાં અતિસુખ વર્ણવનાં કહે છે.

“છકું મુખ અધિકાર છે રે, માન પ્રતિષ્ઠા માણસ માંવ જો;

વિદ્યાદિક એનો અહાર છે રે, કાવ્યકળાદિક પણ મુજ કાંઈ જો.”

સ્પષ્ટ છે કે કાવ્યકળાનો હેતુ કવિશીલો અધિકાર અને માન પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો છે. જો અધિકાર ન મળ્યો, તો માનપ્રતિષ્ઠા તો ખરેખરી ઘણી મેળવી અંગ્રેજનાં વખાણ કરવામાં એકાદ વખત અતિશયોક્તિ ગડું કરી છે. મદારાણીજીનાં વખાણ કરનાં કહે છે કે.—

“રાવણ સીતા હરી ગયો, સમઆણ હતી તોય,

આ અવસર અંગ્રેજમાં, આજુ ન હોયે કોઈ.”

દુનરખાનની ચંદાઈમા લખે છે:—

“સરદાર સાહીબ શોક ને, એ શોકનું અનિ પ્રિય કરે,

નુંમખાન રાખે સર્વ પર, દિલમાં દયા ધરથી ધરે.”

આ વર્ણનથી તદ્દન કિલકો અનુભવ આપજોને થતો આવ્યો છે. મને લાગે છે કે આવા આદર્શ વખાણ ન કર્યાં હતા તો ચાકન. પણ કવિશીમાં બાઈમારણની કહેા કે અંજલિ વારંવાર

દેખા દે છે, અને રંગે રહે છે. છેવટે 'આશિષ દે છે દલપતરામ' કહી અક્ષિસ કે દક્ષિણ મળે છે. પણ આ કવિનો વાંક નથી; વાંક એના દેશકાવ્યનો છે.

દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની તુલના.

કવિશ્રીના હરીશ નર્મદ મુન્નઈમાં જન્મ્યા હતા. એ પણ પડ્યા હતા. હરીદાશ અને ચડસાચડસીમાં દરેકનાં નવાં નવાં અને સારાં સારાં કાવ્યો નીકળ્યે જતાં હતાં. અમદાવાદીઓ દલપતરામ કવિને વખણતાં ને નર્મદને વખોડતાં, જુદારે મુરતીઓ અને મુન્નઈગરાઓમાં નર્મદ વખણાતા. આ બંને કવિઓની લગભગ બધી રીતભાત, શૈલી, વિચાર રહેણી કરણીમાં ફેર હતો. એ બે કવિઓની સરખામણી કરીએ તો જણાયે કે દલપતરામ બાપામુગના છેલ્લા, મોટા સડવૈયા હતા; જુદારે કવિ નર્મદ રસયુગના ઉગતા યુવક હતા. નર્મદનો મુન્નાપુરીનો સ્વતંત્રતાનો પતન તોફાન મચાવી રહ્યો હતો અને 'હાંડીઓ' મગગાનતો હતો ત્યારે અમદાવાદી વાણિજ્યપુદ્ધિના દલપતરામ ઠીકે કહેવે 'પુદ્ધિપ્રકાશ' દેલાવતા હતા. નર્મદનું હૃદય ઉછળી ઉછળી આન્દોલન ફેંકતું હતું, ત્યારે દલપતરામનું મગજ અને મન તીનિમાં-ધર્મમાં-શુભવાઈ ધીમાં અને સાવચેત પગલા ભરતાં હતાં. નર્મદ જુદારે મિત્ર જેવી સહૃદયના બતાવી હૃદયનાં એવાણુથી હૃદયો તાણતા હતા, ત્યારે કવિ દલપતરામ ઉદ્દેશક બની ધર્મચાર્ય પોંડે બોધ આપતા હતા, ખીજાઓની આક્રમને જગાડતા હતા, મહારાઓની ખુશામન કરી નાણું બિધરાવતા હતા. કવિ નર્મદનો પ્રેમ-શીર્ષનો ખુડો જુદારે જગલ્લ પ્રકાશતો હતો, ત્યારે કવિને મન 'બાળો કાળો કાગ' થતું હતું એક જુદારે સાહેબની મુલાકાત લેવા કડીઓ બનાવતો કિતાવળો કિતાવળો શેરીઓમાં ફરતો ત્યારે ખીજે સરસ્વતી મંદિરમાં એક ધ્યાને શાન્ત ચિત્તે પૂજા કરતો હતો; એક શ્રીમંતને સત્તાઓ ભરતો, ત્યારે ખીજે ઓછીજ દરકાર રાખતો અને અકડ આલ્યો જતો; એક જુદારે હૃદય ચિનરતો ત્યારે ખીજે હૃદયને પ્રકુલ બનાવતો; એક દ્વિપતિ થતો ત્યારે ખીજે દિવદોષ્ટ થતો; જુદારે એક મનરંજની થતો ત્યારે ખીજે હૃદયભંજની થતો; જુદારે એકનો વાણીપ્રવાહ સીધી સપાટીપર અરાજ વગર ચાલ્યો જતો ત્યારે ખીજનો જાળબોધની માફક પછડાતો અને પડતો ને લગડતો ને ઢગનો ઢોળાનો હતો. એકે ઘણી કવિતાઓ રચી ત્યારે ખીજની માત્ર થોડીજ રચાઈ. અમદાવાદની વાણિજ્ય પુદ્ધિવાળો કવિ જુદારે શ્રી સંગાથે સરસ્વતી સહિન બને હાથે જેવને રમડાતો ત્યારે મુન્નઈનો ઉડાડ નર્મદ લુપ્ત પોંડે સરસ્વતી પર કંકારેક ખીજનો, કંકારેક રીઝનો ત્યારે એમાં આશ્વાસન લેતો અને જરા શાન્ત થતો. એક આપણને કાવ્ય કરવા પીંગળ આપી ગયો, ખીજે ગુજરાતી બાપાનો કાવ્ય ભરી ગયો. એક ડંદ, દોહરા, ચોપાઈ, છંપા, કવિત, વસંતતિલકા. સડવૈયા વિગેરે બોલનો અને અક્ષર તથા શબ્દનો રોજમેળ રાખી મેળ કરતો ત્યારે ખીજે મુન્નઈનો મોડીકો રોજમેળ થોડો રાખતો અને ઘણીવાર ન રાખતો અને સ્વછંદે હૃદય દોરે ત્યાં જઈ ફરતો એક પૃથ્વીની સપાટી ઉપર જ પડી જવાના બધથી ભોંય ભોંઈ પગલાં માંડતો. ત્યારે ખીજે કુદકા ચારી ઉડવા લાગતો અને પૃથ્વી ઉપર પગ દેવો તેને ભારે પડતો એક સમાજમાં મળતાવડો, ખુશમિજાજ થઈ ફરતો, ત્યારે ખીજે દેખાવ કરવા ન ઇચ્છતો. કવિ તરીકેની છોર્તિ બનેને મેજરવાની લાલસા હતી, અને બંનેને ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરવી હતી. એકે બુદ્ધિ આપી, ખીજે લાગણી દીધી.

વાણિજ્ય યુદ્ધિ અને ઇર્ષ્યરમણ.

કવિ દક્ષપતંગમની વાણિજ્યયુદ્ધિ એમનાં દરેક અનુભવી વચનમાં દેખાય છે. તે વ્યાવહારિક યુદ્ધિ એમના અમદાવાદના-વાસથી અને સ્વામિનારાયણ ધર્મ પાળવાથી આવેલી જણાય છે. 'ધેવી મુસાફર'ની ગરબીમાં કવિને ખીણ વખત સંધરા તપેલી સાજી રાખવી છે અને ધેવી મુસાફરને કહે છે:—

“જેથી સ્વારથ આપણો જરિયે રે, તેના ઉપર કોથ ન કરિયે રે.”

એક ખીણે વખતે રૂપિયાના અવેગુણ અને ગુણ વિવેકના તાજામાં તોળે છે અને ગુણનું તાજાનું કંઠે કહ્યું પણ નમાવી દે છે. પરદેશ જવાનો લાભ ખતાવે છે કે:—

“હરે ન પરદેશે જતાં, તે નર જેમે દામ.”

ખીણ બાજુ તપામતાં કવિથીની ધ્વિર પ્રત્યેની અવગ જહા અન્તયમ. કરે છે. મુજરાતી માટેનું ગોળવ જાળવવાની મહેનત અધ્યાગ છે. ધ્વિર વિષે ઘણી કવિતાઓ ને ગરબી બતાવી છે.

“અંતર પ્રેરક ઇશ, રીશ નહિ રાખે મા
જયજય શ્રી જગદીશ, વીશ વખત ભાખે મા.”

ખીણે રચે કહે છે કે:—

“જગતપતિ આપે સુખ જેટલું રે, પાક ગણિને કરો પ્રણામ જો.”

રસયુગ ને ભાષાયુગનું તુલનાત્મક અવલોકન.

અહીં એ યુગની સીમાઓ મમાપ્ત થાય છે, અને નવો યુગ શરૂ થાય છે. ભાષાયુગ અને રસયુગની આગળ રાજ્યાનુભાજ જે વાત કહી હતી તે તાજી કરવા જરૂર છે. ભાષાયુગનો છેલ્લો બહાદૂર વીર દક્ષપતંગમ અને એસના રમયુગની કિષ્કિંધા ઉગેનો નવયુવક નર્મદ એ બંનેની લડાઇ આપણે હમણાંજ સાંભળી ગયા. કદાચ નવાઈ લાગશે કે વર્તમાન સર્વમાન્ય કવિવર ન્હાનાલાલ આ રસયુગના રણમાં રમણ કરે છે અને પિતાજીના સામા પક્ષમાં જળી ગયા છે. હવે આપણે એ એ યુગને સરખાવીએ અને જોઈએ દક્ષપતંગમ ક્યા અર્થમાં કવિ હતા અને એમની કવિતાઓમાં શી શી ખામીઓ છે અને શાને લીધે છે. જો આ બાજુ હું ન ખતાવું તો સંજળા મ્હને પણ એમના જેવો જ વખાણ કરનારો રસજો. પણ માથુસોનો ખરો તોલ બને બાજુઓ તપાસવાથી થાય છે અને એ કમોડી પર દક્ષપતંગમ કવિને મૂકી ભેલા જોઈએ કે એ કેવી ને કેટલી શોભા ધરાવે છે. આને માટે આપણે પ્રથમ કવિને ભાષાયુગના છેલ્લા વીર નાયક શાથી ગણ્યા તે નપાખ્યું. મેં એમની જગ્યા સમિતીઓ રચી કરી છે તે ઉપરથી હવે તે સિદ્ધ કરીશ.

કવિશ્વર ભાષાયુગના છેલ્લા તારલા હતા એટલે તે વખતે ભાષા રચાઈ રહી હતી, પરંતુ એ ભાષાના ફૂલ છુટા જવામાં રચુની રેતીમાં લંકાઈ ગયાં હતાં. તે સો શોભી એકદમ કરે તો એનો સરસ સુરાસ જામે એમ હતું. આ કામ આપણા કવિશ્વરે ઘણી નિપુણ કળાથી પાર પાડ્યું. એ ભાષાના ફૂલ ગુથી માળાઓ અને તોરણો બનાવી સરસ્વતીમંદિરે રાચુગાધુ. એ ગોધમાં તેઓએ આપણું રણ ખેલ્યું, અને બારે અહેમન ઉઠાવી, પણ એ કુસળી ગુંથણી ઘણી

સાદી કરી કેમકે તેથી સાધારણ રહમજની લોક પણ જાણી શકે. આપણા આ કવિ અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રખ્યાત કવિઓ પોપ અને ડ્રાઇડનને ઘણે અંશે મળતા આવે છે. એથી એમની લલિત વૃત્તિ નવી શ્રદ્ધાથી ઉપજતી ન શકી, પણ જુની ગરેડમાં ચાલી જૂના ધારધારણને અનુકૂળ રહ્યા. આ કારણે જ એમની ભાષા લોકભાષા બની; અને કવિ લોકપ્રિય થયા. આ સરળ ભાષા અને વિચારનો મુખ્ય લાભ એ થયો કે અમણ લોક કંઈકે-રસિક કવિતાઓમાં ઉપદેશ પીવા માંડ્યા; કુવહેમ તજવા લાગ્યા અને સાચા મુદારાની ઝાંખી કરવા લાગ્યા. રસયુગનો કવિ પોતાના હૃદય-આવેશમાં ઉઠી સમાજની ઝોછી પરવા કરતો લાગે છે એની ઉદ્બુદ વૃત્તિ નવા પ્રદેશમાં સંચાર કરે છે અને નવું નવું હૃદયને જોડે જતાવે છે. આથી એની ભાષા કેટકે ઉચો અને સાધારણ માણસની રહમજથી આછી હો છે. આછી આછી એની કલ્પના વરાળના ગોટા જેવી કે પીગળી જતી રેપરી વાજીની જેવી દેખાય છે, અને દેખાતી બંધ થાય છે. એ કારણે એમને રહમજવા ઉંચી રસિકતા અને ભાષાનું ઉંચું જ્ઞાન જરૂરનું છે. એમની કલ્પનાકામ્યને જોતી પણ કુર્લમ, તો પદ્મી અને પાળતી તો કોઈ વિરલ રસિક જ કરી શકે. પણ જોવાય તો ઘણી જ સુંદર દેખાય એ મોક્ષ. આનો એક ગેરલાભ એ થયો કે રસયુગના કવિ સાધારણ લોકથી જુદા હતા અને એ લોક આ કવિને ન રહમજ શક્યા. રસયુગનો કવિ એક અનુપમ ઉત્તમ આદર્શ તરે દૃષ્ટિ કરી એ આદર્શ ગાય છે, અને બલિષ્ઠમાં પોતાની માનુભાષાનું ગૌરવનું પદ ઉઠાડું ક્યું 'રામપુ' અને ટકાવવું તેની તૈયારી કરે છે અને જગદોક્ષને એ રસ યાખી આ પદ પામવા આમંત્રણ કરે છે, ભાષાયુગ બધે વર્તમાન પર નજર રાખી એ સૌની સાથે ચાલી સૌને દોરે છે. તકારે રસયુગ હૃદયના રસ-આદર્શો સૌને એ આદર્શ પ્રતિ તાણે છે ને તેડે છે. રસયુગના કવિ હૃદયના આદર્શણ સરખાં બળ વાપરતા નથી પણ ક્યારેક ધીમે આંચકા તો ક્યારેક મોડે કુ' આન્દોષ. આપે છે એ કવિ સૌન્દર્ય, સત્ય અને સાહિત્યનાં અદ્ભુત દર્શનો ઉઘાડે છે અને જગતને કોઈ જુદોજ રસકાંડે અર્પણ કરે છે. આ બાબતમાં તો જાને યુગના કવિઓ પોતાનો ચોખ્ખો ભાગ બળવે છે કારણ કે આત્માની જતોતી રહમજશક્તિની ખીસતણી ભાષાયુગનો કવિ ન કરે અને એમનાં અંતર મેક્ષ રૂપ જડવાદ કાઢી ચોખ્ખાં ન કરે અને શિક્ષાનાં મુકામ ન કરે તો રસયુગનો કવિ - પ્રભુ' રિન કરી શકતા અસમર્થ છે.

ભાષાયુગ એ સાહિત્યની આરામડી છે જ્યારે રસયુગ એ સુંદર જોડ એસા શબ્દો છે. ભાષાયુગ એ રસયુગનો પાયો છે અને ભાષાયુગ હોય તોજ રસયુગ - જોમો રહે. અને યુગો સાહિત્યના કુદરતી વિકાસનાં કુદરતી સાધનો છે. દલપતરામ કવિના ન્દાનાલાય થયાં અને એકના સાહિત્યનો આધાર જેટલો દલપતરામના સાહિત્ય પર છે તેટલો જ આ ભાષાયુગ એ રસયુગનો બંનક અને પોષક છે. આથી જ આપણે આ કવિનાં ઉપદેશાત્મક અને વર્ણનાત્મક કાવ્યોની ઉપયોગીતા સિંધ કરી શકીએ છે. આંખ અરબોક્ષનકાર રિચન્મર્ત કદ છે કે કાનની વાખ્યા એ છે કે એની વ્યાખ્યાન ન થઈ શકે. મમ્મક વ્યાકરણી કવિતાનું પ્રયોજન લખે છે કે જેવી રીતે નવયુવતી સ્મિત અને હાવભાવથી પોતાના પ્રિયતમને રીઝી પોતાનું ધારેલું કામ કાઢી લે છે તેવી રીતે કવિતાસુંદરી પણ વ્યક્ત ભાગ્યશીની નહિ પણ વ્યંગમાં રસિક વચન બોલીને જ પ્રિયને ઉચો મહાવે છે. કેટલાકોતો એવો મન છે કે ઉપદેશાત્મક કાવ્યો એ કાવ્યોજ નથી પણ જોષ્ટાં જ છે. આ મન ખાસ કરીને રસયુગના રસિકજનોતો મર્ન છે અને

મદને પણ એ જ ઠીક લાગે છે. આ કસોટીમાં કવિ દલપતરામ એટલા બધા શોભતા નથી. એમનો ઉપદેશ આપણને ઘણીવાર અપ્રિય લાગે છે. આપણને આપણી ખામીઓ સાંભળતી ગમતી નથી, અને એટલેકાર બની, કાન દાખી ખેંચા બની એ બોધ સાંભળવો હોડી દઇએ છીએ અને આ પણ માનવસ્વભાવ જ છે ને ? કવિએ કેટલુંક મનકમાં ઘાંત કરાવતાં કહ્યું છે પણ મોટે ભાગે તો ધર્મનો ઉપદેશ ધર્મશુર જોલતો હોય તેવું લાગે છે. જે રીતથી એ વિચાર કરેલા જોઇએ એવી રીતથી એ આપણને પૂરેપૂરું કહી શક્યા નથી, અને ઉપદેશ આપણને લાગ્યો પણ નથી. દલપતરામ કવિ કાવ્યકસોટીમાં આટલા હવડા પડ્યા છે.

દલપતરામના કાવ્યનું ખીજું છિંદ એ છે કે તેઓએ શાન્ત હૃદયથી બધું લખ્યું છે તે સંભળાવ્યું છે. એમણે લખવામાં અક્રમ વાપરી છે પણ લાગણીનો અભાવ બતાવ્યો છે. એક સફળથી સુહૃદ કહેતો હોય એમ લાગે છે ખરું, પણ તે કહીને જ અટકે છે; એથી વધુ હૃદયને આશ્વાસન આપી શકતો નથી. એ યોનાતે મારે માન ઉત્પન્ન કરવા યત્ન કરે છે પણ મિત્રના સંપાદન કરવા નહિ જ. કચ્છારેક તો એક માણી નરિકે સ્વાનુભવ કથતા હોય તેમ લાગે છે. રસયુગનો કવિ મિત્ર થશે અને લાગણીઓના ખેંચાણમાં નાણી વાંચકજન સાથે એકતા વરશે બધા આપદકાળમાં માથે રહેશે. આ માનસિક અને લાદિક મંત્રધર્મો બને કવિઓ આમ ભૂરા પડે છે, અને એટલે અંશે કવિવર દલપતરામ આપણને ઝોછા પડે છે. એમની કવિતાનું ખીજું લક્ષણ એ છે કે કાવ્યગાંભીર્ય (poetic solemnity) એમની કડીઓમાં બહુ ઓછું છે હૃદયની લાગણીઓથી ઉત્પન્ન થયેલું કાવ્ય કાવ્યગાંભીર્યથી હસકાતું હોય છે આ વિષયમાં પણ કવિવરની કવિતાઓમાં ઓછું કાવ્યગાંભીર્ય છે, અને તે એની લાગણીઓની ઓછપને લીધે છે. ગરીબ અવસ્થામાં ઉછરેલા કવિ પ્રજાનું દુઃખ દેખી શકે છે, પણ માને માથે સાધારણ શીખામણ આપી બંધ પડે છે. તેથી જ એના તરફથી રમિક પણ ગંભીર સંકાનુભૂતિ નથી મળતી. ઝડઝમક, અનુપ્રાસ, અક્ષરમેળા અને શબ્દમેળામાં જ મથણું મન રોટી દીધું હોઈ લાગણીઓ મૂતી જ રહે છે. ગરબીઓ, ઘોળા અને હેરીઓ ખાદ કરતા એમનામાં સંગીત લગભગ નથી જ એમ મદને લાગે છે. હિન્દીનું શાન છતાં હિન્દી મંગીનની ગગરાગણીઓ એમણે આ બાપાના કુતારી હોય એમ મ્હારી નજીમાં નથી. નેટલો સંગીતનો અભાવ એટલો લાગણીઓનો કણો ઝોછો. એક હરિગીત કે મંદાકીના પીંગળા માથે પ્રભાગ્રે કરવો એ કાષ્ટ મહોટી વાન નથી. એના બેટકણથી કાંઈ કવિના રચાતી નથી. એથી કંઈ રસયુગમાં એ જ કાવ્ય રચાર કવિ કહેવાયા છે, કાવ્યગાંભીર્યની નીકળાવ આપી છંદગીમાં એક જ કાવ્ય રચાણ હોય તો બસ છે. એવા કવિઓ સાહિત્યચત્રના મોઢાગે બાંધેલા રચી પણ શકતા નથી. આગ્રહ સાહિત્યમાં એવો એર કવિનો દાખલો છે બાપાયુગના કવિને કાવ્ય કનુ જે મરજીની વાન છે. રસયુગનો કવિ લાગણીઓમાં એકતાન ઘણ બાંધ છે. અને આખું મિત્ર એની નજર આગળ ખડું ચામ છે; ત્યારે જ એનું કાવ્ય બને છે. રસયુગનો કવિ હમેશાં 'સખ્તેકરીવ' હોય છે; બાપાયુગનો કવિ ઘણું કરી 'ઓખ્તેકરીવ' હોય છે. હૃદયને લગભગ બંધ રાખી દુનિયાની (બહારની) વાતો કરી તેને 'ઓખ્તેકરીવ' કહી શકીએ ત્યારે દુનિયાની અને દુનિયા પરની વાતો લગ્ન ખુદ્દુ ગણી તેના બીજાની આપની એને 'સખ્તેકરીવ' કહી શકીએ અને હવે અનુમાન કરી સમાશે કે દલપતરામ કવિ કેટલા 'સખ્તેકરીવ' કવિ છે

હલપતરામબાઇની કવિતા વિષે આટલું કહેવું સહી જાય છે કે એમણે હદથી ઝાઝા વખાણ હદથી ઝાઝા માણસોનાં કરેલાં છે. એ વખાણ કરવામાં શુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાદીને મદદ આપવાનો આશય હોય કે રાજ્યકવિ થઈ વપસિત લેવાનો હેતુ હોય તે ગમે તેમ હો, પણ આટલાં બધાં અતિશયોક્તિ વાળાં વખાણ રસયુગ્મો કવિ તો નજર કરે. આપણા કવિમાં ભંડે ચારણનો ભાવ વધુ પડતો દેખાઈ આવે છે એની ના કાઠથી નહિ પડાય. રસયુગ્મો કવિ પોતાની રસિકતા અને સ્વનંતતા આટલી હલકી દિખતે વેચવા લેવાર નથી થતો. કીર્તિ કમાવાનાં લોભથી કે ધનપ્રાપ્તિની લાલસાથી કે લોકપ્રિય થવાની કુતૂહાથી રસયુગ્મો કવિ પોતાનો આદર્શ ઝાંખો નથી પડતો. મહાર કહેવું એમ નથી કે આવાં કાવ્યો એ ન જ કરે કે ન જ કરવાં જોઈએ, પણ આપણા કવિશીએ જે રીતે કહ્યું છે તેમ તો ન જ કરે. એક માણસનાં કાવ્યમાં વખાણ કરી કહેવું કે એ પણ શુજરાતી ભાષાની સેવા છે, એ કોઈ ન્યાયી નથી. તે આશય તો માત્ર ગેણુ ગણાય. 'દાર્શનિકવિલાસમાં'માં, 'વિવેચનિતાદમાં' તે 'સંસકાવ્ય સત્કમાં' કવિશીએ આવું જ કહ્યું છે. આશ્રય અને આશ્રયદાતા વિના કવિ ન શોભે એ રસયુગ્મના પ્રાણીને માનવું સહેલું નથી. કાઠના પાણિયા પોપટ થઈ સહેલું અને કહે તેમ મોલી રાજ કરવા એ ભાષાયુગમાં માત્ર બાટચારણનો ધંધો હતો, કવિનેજ એવું અંધ અનુકરણ કરવું ઉચિત નથી, અને પુરાણ કવિઓ આશ્રયદાતા ભોળતા, એની શીળા ળાયામાં પળતા, અને કાવ્ય કરતા એ બચાવની એટલી બધી સમજ હોય નથી. જીવનનું એવું શુદ્ધાંશી વેચાણ કરી શુજરાતી ભાષાની સેવા કરતી એ શુજરાતનો આદર્શ ઝાંખો કરવા જેવું છે. દુદાય એનો બચાવ એમ કરી સકાય કે એ દેશકાળ એવો હતો અને દલપતરામ કવિ એમની અમદાવાદી વાણિજ્યપ્રતિષ્ઠિતે સંમત થઈ દેશકાળને અનુસર્યાં. અમદાવાદીઓને જેવું મિલેતું હતું તેવું કીર્તિ કમાવા પીરસવું પડ્યું, અને દેશી રાજ્યોની રદિ પ્રમાણે ધન મેળવવા વખાણ કરવા પડ્યાં. પણ આથી દલપતરામ કવિ રસયુગથી અને તેટલાજ અંશે સત્ય કવિત્વ રી કસોડીથી નીચા આવે છે.

ભાષાયુગનું એક સમજ પ્રમાણ એમની 'વેનચરિત્ર'ની વાર્તા પુરૂં પાડે છે. ભાષાના વિકાસમાં કવિતાનું પ્રથમ કામ વાર્તાની શુચ્છી છે કવિ સામગ્ર, પ્રેમાનંદ વિગેરેએ વાર્તાઓની કવિતાએ કાઢી છે. એ વખતે કવિ હલ્લ બીજા વિષયો ગ્રહણ કરી સકતાં નથી. એ વાર્તાઓમાં નીતિ મેળવરી અને વાર્તાતું વર્ણન કરવું સહેલું પડે છે. એ વાર્તાનો યુગ આપણાં રામાયણ મહાભારતથી માંડી નંદનનીશી, પંચદંડ અને પ્રેમ નંદનું ધાર્મિક સાહિત્ય દશમસ્કંધ સુધી ચાલ્યો આવે છે. આંગ્રજ સાહિત્યમાં પણ એવું જ થયું છે. મોસર કવિની વાર્તાઓ આજ યુગનો આરંભ બનાવે છે.

તે પછી વાર્તાઓ યુગી કાંઈ નીતિમય વિષયો કાવ્યોમાં ઉતારાય છે. આ પંજુ આપણે કવિશીના સાહિત્યમાં જોઈ ગયા છીએ. આ ઉપરથી આટલું અનુમાન સહેલાઈથી કરી શકીએ છીએ કે કાવ્યકલાના વિકાસમાં કવિશીની કાવ્ય પ્રવૃત્તિ યોગ્ય સ્થળે અને ઉત્તમ છે. આ સાંભળાણમાં હલ્લ મેળવવું અને ઉંચી દૃષ્ટિ રાખતી તે કામ રસયુગને માટે ખારી રહ્યું. સાથે એ પણ જૂલી જવાનું નથી કે એ યુગના કવિ ભાષા રચે છે અને તેને સરળ, સીધી, અને વિચાર દર્શનનું અનુકૂળ વાહન કરે છે; પણ કવિતાઓ કરે છે તે યુગમાં કવિનાઓ રચાતી નર્થ કળા એટલે કુદરતના સોન્દર્યનું અનુકરણ. કળા હંમેશાં બીજાની જ રહે છે. ભાષાયુગ એ હં કુદરતની કે ખીલવવાની નૈપારીની દશા છે તરફ સંપૂર્ણ વિકાસની કક્ષના સરખી ખેંચ થ

શક્તી નથી. જ્યારે રસયુગની યોડી ખીલવણી પછી આપણે એ આદર્શ આંતરિક દૃષ્ટિથી આપું આપું જોઈ શકીએ છીએ અને તેનાં પ્રતિબિંબ પાડવા આપણે વધુ ઉંચા ઉંચા જગ્યાએ છીએ આ કળાની ખીલવણીની નૈયારી કવિશ્રીએ કેટલી બધી કરી આપી છે તેની કદર આપણે કરવાની છે. અને એ આભારવૃત્તિ દર્શાવવા જ આ વિમર્શના લખાણનું પ્રયોજન છે. આ આભારવૃત્તિ ન બતાવી શકીએ તેટલી રસયુગની ત્રાગણીમાં ન્યુનતા કહેવાય. હું 'પાઈ છું' કે આખા ગુજરાતે આ આભારવૃત્તિ બતાવી કવીશ્વરની યોગ્ય કદર કરી છે છતાં એક રસયુગમાં જન્મેલ સાલુમ આ વધુ લેખમાં યુગમેદ, મયમેદ અને પક્ષપાતયુષ્કિતે લીધે યોગ્ય કદર ન કરી શક્યો હોય કે પૂરતી આભારવૃત્તિ ન દેખાડી શક્યો હોય તો પણ એ બંનેની આવશ્યકતા અને ઉપયોગીતા તો તેણે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કોઈ બાધાયુગના તેમજ રસયુગના અભ્યાસી આવો લેખ લખે તો કવીશ્વર દલપતરામને પૂરતો ન્યાય મળે એમ મને આશા રહે છે. દલપતરામ કવિ અને નર્મદાશંકર કવિની સરખામણી કરી છે તે બાધાયુગના અસ્તની અને રસયુગના ઉદયની સરખામણી. રવમજરી. હવે બાધાયુગના મુખી દલપતરામ અને રસયુગના અત્યારના નાયક ન્હાનાલાલ એમ પિનાપુત્રની તુલના કરી હોય તો આ કરતા વધુ અગત્યનું દાબકળાની ખીલવણીમાં પડત, પણ આપણી હદની બહારનો આ વિષય આપણે ભવિષ્યના કોઈ અનિશ્ચિત સંસિકને માટે રહેવા દઈ આ લેખ પૂરો કર્યું.

પ્રિય વાંચકો ! જો મને 'કવીશ્વરનો જીવનકાળ નથી જાણો તો એમનો સાહિત્ય વૃત્તિ સંબંધેના મુખ્ય જીવનકાળ રચ્યુ કર્યો છે અને એ કાળમાં આપણને એમનું જીવન-તરવરતું નથી જણાયું ? કોઈપણ સાહિત્યમેવકનું સાહિત્યજીવન એના સંસારદર્શનથી જૂદું છે ? સાહિત્યજીવન એ એના સંસારનું પ્રતિબિંબ છે. અને એવાજ પ્રતિબિંબમાં આપણે આજ કવિશ્રીના ક્યુગલયને બાવીશ વર્ષ વીત્યા છતાં એમનું ૭૮ વર્ષનું સાહિત્યજીવન જોઈએ છીએ અને સદાકાળ એનો-આવો અસરદેહ આપણા પછીની પ્રજાઓ જોઈ શકશે. આવા ઉપસક્ત અવશેષનમાં પણી જુઓ રહેલી હશે, કેટલુંકે નહિ કહેવાયું હોય, છતાં તે સૌને માટે મારી માગી લઉં છું.

દશાળજી પરમાર.

તારાઓની રમત.

લખનાર: " એક જાહેન "

શરદ પુર્ણિમાની મધ્ય રાત્રીએ ગદ નિદ્રાના સુખમાં હું નિમગ્ન હતી. નિદ્રાનું રાચું લેનાર અકસ્માત વારંવાર અચક્ય બનાવેલો સદજ સાધ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવુંકે કે તે દિવસે મારી આખામાં પણ બન્યું.

પેસો ગુલ્લો તારો ! જગત આખાને આસન કરવાની પોતાની મહત્વાકાંક્ષા ત્યજ દઈને તેણે પોતાનું મર્વે બગ માગ પર અજમાવવા માંડ્યું. પ્રથમ તે મીટ માંડીને મારા તરફ જોડેલો. પીમે ધીમે હસતો માંડ્યું, અને પછી ચક્ર ચક્ર કરવા માંડ્યું અને પછી, એકદમ ફરતો અટકી જઈને અંદાસ્ય કરીને દિગાઓ ગજવતો તે એવી કહ્યો, 'આવ, અહીં અમારા તારા મંડળમાં આવ !'

બોલી વાર તો મેં તેના તરફ વિશેષ લક્ષ્ય ન આપ્યું. પણ આથી તેણે વધારે જોશમાં ચકર ચકર કરવા માંડ્યું. 'શહેજવારમાં અસંખ્ય તારાઓ તેણે અનુકરણ કરી રહ્યાં. ચંદ્ર તો ગમરાઈજ ગયો. ભયંકર રાજદોષ ! બળવો થવાનાં પ્રત્યક્ષ ચિન્હ ! કયો રાજ્ય ગમરાઈ વિના તે જોઈ શકે ? ચંદ્ર પણ એક રાજ્યજ હતો. તેણે કેટલાંક વાદળોને પોતાની તરફ ખેંચાવ્યાં. પણ પરિણામ તેના ધાર્મિકી કિલકટું આવ્યું. જે જે તારાઓ તટસ્થ રીતે પોતાના અંકુશી લીલા નિકાળી રહ્યા હતા, તેઓને રાજની અને તેના મેદનીશોની આ આપખુદીથી અત્યંત ગુસ્સો ચડ્યો. પૂર્ણિમાની મધ્ય રાત્રીએ, તારાઓના આનંદ વિહારમાં ખલેલ પાડનાર-તેથી ભય પામનાર રાજ, રાજ થવાને તદ્દન ના લાયક છે એમ તેઓ સ્પષ્ટ કહેવા લાગ્યા. અચાનક પરવતો એક મપાટો આવ્યો. ન્હાનાં વાદળોં દોડાદોડ કરીને પગાયન કરી અર્ધ ને પોતાના ભેગા ગળથી મોઝાંને પણ સાથે ધસડતાં ગયાં

વળી પાછી તારાઓની રમત શરૂ થઈ. અસંખ્ય તારાઓની આ વિચિત્ર લીલાથી, આકાશે અવનનું ડાંધારણું કર્યું. ચંદ્ર પણ સમજ્યો. તારા મંડળનો નાશ કર્યા પછી આશ અપૂર્વ સૌન્દર્યથી, આવી અત્રોદ્ધિ લીલાથી આકાશ પડતે કોણ શોભાવશે ? એક ક્ષણ પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ બુદ્ધિ તેણે ત્યજી દીધી ને પોતાના દરિદ્ર-શુકના તારાને, અમિતંદન આપનો પોતાની દંભેશની પરમાર્થ વૃત્તિથી જગત પર અમૃત વરસાવવા લાગ્યો

કુનુકસથી-અનિમિત્ત નયને 'હું' આ અદ્ભુત દ્રશ્ય જોઈ રહી હતી, એવામાં વળી પાછો પેલો પરિચિત સ્વર મારા કર્ણ પડ પર અચકાપોઃ 'આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ !'

કરી પાછું નેજા ગગન બેઠી અદ્ભુત અને 'આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ.' એ શબ્દોથી દિશાઓ ગાઝ રહી બળખળ બેઠાં સરિતાના જળમાંથી પ્રતિ ધ્વનિ થયોઃ 'આવ, અમારા તારા મંડળમાં આવ !' પવનની ઝીણી ઝીણી લદરીઓ કર્ણદાર સમીપ આવીને કહેવા લાગી, 'જા પેલા તારા મંડળમાં જા !' રક્ષાતંત્રનાં પર્જેપર્જોં કરગરીને કહેવાં લાગ્યાં, 'જા, પાપ પેલા તારા મંડળમાં જા !'

આ સામટા હંમતથી મારું માનસિક ધૈર્ય ખુદી ગયું; અને 'તમારું તારા મંડળ મનુષ્યને સ્થિતિ વસ્તુ આપવાને શક્તિમાન છે ?' એ પ્રશ્ન મેં અસાવધપણે પૂછી દીધો પણ—એક ખલાસ !

તારાઓની હીકાનો અથવા મારી દિવ્ય દૃષ્ટિનો અંત આવ્યો. કેટક શોક-આનંદ મિશ્રિત બાવે મેં આકાશ તરફ જોયું. અસંખ્ય તારાઓની મધ્યમાં, પેલો શુકનો તારો, દંભેશની મારફત, નિમગ્ન આવે પ્રકાશી રહ્યો હતો.

ગુજરાતનું રસસાહિત્ય.

[ચેતન માટે ખાસ.]

લખનાર:—“બાલમુકુન્દ”

ભાવનગરમાં ચોકે વખત થયા ચાલુ થયેલી “સાહિત્ય સભા” તરફથી પહેલું બાપલુ દરિયર ન્હાનાલાલે તા. ૩૨મી ઓક્ટોબરને દિવસે આલોક્યે હાથકૂલના હોલમાં સર પ્રભાશંકર પદ્મગીના પ્રમુખસ્થાન હેઠે આપું હતું. એનાજનની સંખ્યા સારી હતી અને હોલ લગભગ ભરાઈ ગયો હતો. ગુરુસીઓ ભાવનગરના દરયા તરફથી પૂરી પાડવામાં હતી અને જે કોઈ તેના ઉપર ખેસવા જતું તેને તેઓ વાંકી ચુંકી થઈ હાવભાવચુકત આદર દેતી હતી. વળી, આ લખનાર ઉપર તે એટલી તો મોદી પડી હતી કે બાપલુ પૃથ્વી ત્યાં ન્યારે તે ઉભો થતા ગયો ત્યારે પોતાની પાછળની ચુંક થતી નેગે તેનો નવો ટાળા આડપાકનો ડગલો પકડી રાખ્યો અને ઘણું સ્તબ્ધગત્યા પછી જ પોતાના સ્મરણચિન્હાર્થે તે ડગલામાં એક ખારી ગળી લેને જતા દીધો.

મમાના મંત્રીઓએ સમળી ગોઠવણ સારી કરી હતી અને શિયાળાની સ્થાને અંધારું બેઠું થાય છે તે વાત કદાચ ધ્યાનમાં નહિ હોવાથી તેઓએ દીવો લાવવાનું ઉચિત ધાર્યું ન્હોતું. બાપલુનો લગભગ પોણો ભાગ પૂરો થયો ત્યારે બાપલુકર્તાને દરવાજા પ્રાસે કાગળો ગળીને બેઠે આંખો જરા ખેંચતી પડતી હતી પણ તેવી ટેવ પાડી હોય તો અંધારામાં કોઈ વખતે બાપલુ કરવાનો પ્રમગ આગળે કામ લાગે મંત્રીઓએ કદાચ એમ પણ માન્યું હશે કે કવિ તેમની કૃત્ય કદપનાના જળદળન. જ્યોતિષદેશમાં એનાવર્ગને લઈ જશે, જેની કાન્તિ આગળ કૃતિમ દીવાઓની જરૂર પડશે નહિ. તો પણ ને જ્યોતિષદેશમાંથી બપલુ પૂરું થતાં અમે જ્યારે કિર્વાન ત્યારે એકબીજાના મોઢા દેખાતા ન્હોતા.

જમના માહિત્યમાં ગુજરાતી રસસાહિત્યનું સ્થાન એ બાપલુનો વિષય હતો. સરઆતમાં બાપલુકર્તાએ ભાવનગર વિશે એ બોલ કહ્યા હતા. “કાલીયાવાડમાં ભાવનગર ખીજ સહેરો કરતાં સરખામગીરીમાં ચલુજ સુખી છે. લેકા તત્તલિયકરિયા અને હરેકા તરફથી જુરમ અને તાસ ખીજ નગરો કરતાં પ્રમાણમાં ઘણો એછો છે. ગૌરિશંકર ઉદયશંકરની કારકારિમાં અને ત્યાં પડી પણ લેતી આપાદી ઘણી વધી છે. ભાવનગરમાં ‘દાન’ લેતી પાસેના ગામ મહુવામાં કવિ ત્રિવુવન પ્રેમશંકર, ખીજ જન કવિઓ અને અન્ય સિદ્ધી લોકો હોવા છતાં પણ ભાવનગરના વાસીઓ આટલે વર્ગે સાહિત્યનું મેવન કરવા જાય છે તે કંઈક આશ્ચર્ય કપાયે તેવું છે.”

પછી ગુજરાત વિશે તેમણે કહ્યું: “ગુજરાત શું નથી? સારી હુનિયાંની નગર અત્યાદે ગુજરાત પર હરી છે. ગુજરાતે આજે શું કહ્યું અને કાલે શું કહેશે તે બંધુવાને ઇન્દિય મદા-ગાજવનું મંત્રીમંડળ પણ અધીરું રહે છે. નિષ્તામ ભાવનાથી સેવા કરતા ગુજરાતના એક દંપતિ જીવનને જગત અત્યારે પોતાની આંખ મ્હામે આર્ગ મમું રાખે છે. ગુજરાત એ ગ્રીસ અને

રોમથી થે જૂનો છે, દુનિયાના ધર્મપુસ્તકમાંનાં એક અથવા પુસ્તક, ગીતાનાં જન્મનું એ સ્થાન છે. ગુજરાતીમાં હરિયાણા કુંજમાં મોરલાઓ ટહુકી રહ્યા છે અને બપોવાના 'પિયુ પિયુ'ના સ્વર સંભળાઈ રહ્યા છે. જગતનાં ગુજરાતનું સ્થાન ઘણું ઉંચું અને પ્રાચીન છે."

"કેટલાકેએ મને શંકા બતાવી છે કે આજના વિષયમાં સાહિત્યને બદલે રસસાહિત્ય શબ્દ કેમ વાપર્યો? અંગ્રેજીમાં જેને Light literature કહેવામાં આવે છે તેવા અર્થમાં રસસાહિત્ય શબ્દ મૂકાયો છે. આવી જાનના સાહિત્યને બીજા ધર્મ, તત્વજ્ઞાન વિગેરેના વિષયોથી નિરાણું, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, નાટકો અને કાદંબરીઓનું બનેલું કંઠી શકાય, અને આને આપણે આવી જાનના જ સાહિત્યનો વિચાર કરવાનો છે."

"આજથી દસેક વર્ષ પહેલાં મહેં મહાઈ પોતાનું એક કાવ્ય 'સુન્દરી-સુખોષ'ના તંત્રી રામમોહનરાય ઉપર મોકલ્યું અને તે વિષે તેમનો અભિપ્રાય માગ્યો. તેમણે કહ્યું: 'શબ્દો ઘણી સારી રીતે ચોળ્યા છે-રચના ઘણી ઉત્તમ છે' વિગેરે. મહેં કહ્યું: 'ના, મહારે તે નથી જોઈતું'. જગતના સાહિત્યમાં હેતુનું સ્થાન ક્યાં છે?' હેતુને જવાબ તંત્રી તરફથી કંઈ મળ્યો નહિ. 'ઇન્કુમારનો' પહેલો અંક બહાર પડ્યો ત્યારે હેતુની એક નકલ મહેં મહારા મિત્ર ઉપર મોકલી અને પૂછાવ્યું: 'જગતના સાહિત્યમાં હેતુનું સ્થાન ક્યાં છે?' તે પ્રશ્ન પણ હજી સુધી અનુત્તર જ રહ્યો છે. આજે હું તેવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા બનતો પ્રયાસ કરીશ."

જગતનાં સઘળાં રસસાહિત્યોનાં પુસ્તકોમાં એક પુસ્તક-જર્મન કવિ ગેટનું "Sorrows of Werther"-બાપણુ કતાએ લેખ મગાવ્યું. હજીપતની પાસેના સમસંગતમાં જ્યારે નેગો-લિમન રજુ ખેલતો હતો અને યુદ્ધ બરચક મગી રજું હતું ત્યારે તે શહેનશાહ હેતુની ઇચ્છાની તંત્રીમાં એક ચિત્રે "Sorrows of Werther" વાંચી રહ્યો હતો. જગતની શહેનશાહહેતુને ધુળવનાર તે નરથી ફરી જ્યારે જર્મનીમાં લડતો હતો ત્યારે પણ-સર્વ દુનિયાને લાગતી અશાન્તિની તે ધડીએ પણ-તે ગેટ સાથે સાહિત્ય ઉપર અર્થ કરતો હતો.

ત્યાર પછી કવિએ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને પાંચ મૂક તત્વોમાં વહેંચી નોંધ્યું. પહેલું તત્વ બહિષ્કૃત, બીજું લાગણીનું ત્રીજું કલ્પનાનું, ચોથું રમતીયાળવેડાનું અને પાંચમું પ્રતિહાસનું.

આપણા સાહિત્યનો ખરો જન્મ બહિષ્કૃત-કાવ્યોમાંથી થયો. આપણા આજ કવિ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંમાધનાં પદો એટલાં તો બહિષ્કૃત અને રસથી હલકતાં છે કે આજ સુધી પણ તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉંચી ઠોડીએ છે. તેઓના વખતમાં દિન્દી બાપા બોલાતી હોઈ, તેઓએ કેટલુંક દિન્દીમાં પણ લખેલું છે અને ને બાપાના સાહિત્યમાં પણ તેમનાં કાવ્યોનાં કેટલાક ઉત્તમ નમૂનાઓ છે. પણ આજનો વિષય તો ગુજરાતી સાહિત્યનો જ હોવાથી તે વિશે આપણે કંઈ બોલી શકીશું નહિ.

લાગણીનાં પૂરથી કબરાનું સાહિત્ય પણ આપણી ભાષામાં કાંઈ યોગ્ય કે નહતું નથી. હલકતા બોલોની ડીડી છપ પાડતી દયારામની ગરબીઓ, પ્રેમી-હલક 'કલાપીનો' કેકારવ. કવિ ત્રિભુવનનો 'કલાપીનો વિરહ', 'આસાદકર ક'ચારિમાનું 'કલાન કવિ' મણિશંકરનું 'વસંત વિનય' વિગેરે આ જાનનાં સાહિત્યનાં જૂઠાં પડી આવતાં ઉત્તમ લખાણો છે.

શેલીની સાથે સરખાવી શકાય તેવા કલ્પનાની કળાના નમૂનાઓ પણ આપણે ત્યાં છે. તેવા નમૂનાઓમાં ચોપર્ડનરામભાઈનાં 'સરસ્વતીચન્દ' અને 'સ્નેહમુદ્રા' તેમજ કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકરનું 'વિદ્યાવરી રચન' ગણવી શકાય.

રમતીયાળવેડાવાળા સાહિત્યમાં ફલપતરામણ 'મિથ્યાભિમાન' નાટક અને 'વેનચરિત્ર'નો થોડો ભાગ આવે છે. વળી આપણા પારસી બાઈબ્લો તરફથી મળેલા પારસી સાહિત્યને પણ આપણે ભૂલી જવું જોઈએ નહિ. સુખ્યત્વે કરીને તેમણે સાહિત્ય રમતીયાળવેડાથી જ ભરેલું છે. તેપણ આપણને તેઓ જે સાહિત્ય દુચકા મારફત, 'કૌતુકસંગ્રહ' વિગેરે પુસ્તકો મારફત તેમજ 'ગપ-સપ' આદિ માસિકો મારફત પૂરું પાડે છે અને જે સ્મુગ અને નિર્દોષ આનન્દ આપે છે તેને માટે પણ આપણે તેઓના ઉપકાર માનવો જોઈએ.

પછી ઇતિહાસના વિષય ઉપર આવતાં તેઓએ કહ્યું- "કોણ જાણે કેમ ગુજરાતીઓને ઇતિહાસ ઉપર બીજકુલ પ્રેમ જ નથી ત્હેમાં ખાસ કરી ગુજરાત અને કાકીઆવાડેના કેટલાંયે વર્ગોના જૂનો ઇતિહાસ કાળના પડછા પછવાડે ઢંકાઈ રહેલો છે, તે ખુલ્લો કરવાને કાંઈથી 'પણ સમજ પ્રયત્ન થતો જ નથી. રસસાહિત્યમાં તે ઇતિહાસને મુકવા કેટલાક પ્રયત્નો થયા છે અને તેવા માત્ર કાંઈક અંશે સફળ પ્રયત્નો 'કરણચેરો' અને 'કાન્તા' છે બાકી 'વનરાજ ચાવડો' 'લીગમતી' 'સપરા જેસંગ' 'દિવળદેવી' વિગેરે ઐતિહાસિક પુસ્તકો તદ્દન જ નિર્માસ્ય છે. પહેલાના કરનાં ધબે અંશે સફળ તેમજ વખાણવા યોગ્ય પ્રયત્નો 'પાટણની પ્રજાના', 'ગુજરાતનો નાથ' અને 'પ્રથિની' વગેરે છે. પણ ઐતિહાસિક વાર્તાઓમાં જેવા સાહસિક તથા પરાક્રમભર્યા બનાવો તેમજ ભવ્ય વર્ણનો જોઈએ તેવાં તે પુસ્તકોમાં નથી. પરંતુનાં, શિખરેના તેમજ વેરાન રણુપગથાનાં જે દિલ ઉસ્કેરનારાં ચિત્રો તે વાર્તાઓએ રજુ કર્યાં જોઈએ તે કરતા વધારે અંગે તેઓ 'હાઈચેર' અને 'લાઈચેરી'નાં દ્રશ્યો ખડા કરે છે. આપણા ગુજરાતના પ્રાચીન શહેરો આપાનેર ને પાવાગઢ, પાટણ ને વડબીપૂર વિગેરેના નામ માત્રથી જ આપણને કેવી romantic feeling ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાંના પ્રાચીન ઇતિહાસના બનાવો સ્કોટની નોવેલોના Highland લોકોની કલાવતા બનાવેને પણ શરમાવે તેવા છે. પણ તે સવળા હાલ તો કોઈ ભવિષ્યના સ્કોટની ગઢ જોઈને બેઠા છે.

"આપણે ત્યાં મહાકાવ્યો-અંગ્રેજીમાં જેને epic poems કહે છે તેવાં કાવ્યો નથી. પ્રેમાનંદના કાવ્યો, 'નગાખ્યાન', 'મામેડ', 'દશમસ્કંધ'નું આપાનંતર વિગેરેને કેટલીક વાર મહાકાવ્યો-મા ગણવામાં આવે છે પણ તેવી જાનની કવિતાના સવળ જરૂરી અંશે તેમાં નથી. તો પણ પ્રેમાનંદનાં આ કાવ્યો રસ અને લાગણીથી ઉભરનાં છે અને તેઓમાના કેટલાક ભાગો જમનાનાં પીળાં મહાકાવ્યો "Paradise Lost" "Divine Comedy" વિગેરેની સાથે સરખાવી શકાય તેવા છે દશમસ્કંધમાના ગીતે-"મહાર્ મણુકડું રીસાચું રે શામળીયા"-કેટલાક ગ્રેનાજનોની આંખમાંથી આંસુ વહેડાયા છે 'નગાખ્યાન'માં કૈવલિયે પોતાના જ અનુભવ અને ચોતે કંઈકેસા સમાજની પરિસ્થિતિ એટલાં તો આમેદુજ રૂપે વર્ણવેલા છે કે એક વખત ગોવર્દનગંગમાઈએ, જે વખતે દગલતી ત્હેના પુત્ર પુત્રીને મોસાળા ફિદાય કરતાં બોલે છે કે 'કહેજે મામા માંસીની ગાળ'. તે લીટી પર ટીકા કરી હતી કે નજ દમયંતીના વખતમાં પણ હાલના સમાજની માફક મામા માંસીઓ બાણેજરને ગાળ દેતા હશે ખરાં ?

આમની આડતાં કવિએ કહ્યું હતું કે દુનિયામાં પ્રખ્યાત થયેલી મહા કાદમ્બરીઓ—Lucas Mastrable's, Anne Karra—જેવી એક કાદમ્બરી ગુજરાતમાં પણ છે, અને તે 'સરસ્વતી ચન્દ' વળી સમાજના દબને સખન રટકાઓ લગાવનાર એવ. ઇ. વેલ્સ અને બર્નાર્ડ શો જેવા લેખકો-જોઈને અને અગામી-પણ આપણે ત્યાં છે.

"માટે કે અત્યારે પ્રવચનમાં આવે અને 'માર્મિત્ર'માની કથા પ્રમાણે નોઆદનું વંદાણ

આશ્ચર્ય ન થયું. જે પુરુષ વિશ્વભરના અણુઅણુમાં શાન્તિ અનુભવી રહ્યો હોય, તેના લેખોમાં બીજાને ત્રીજાને અશાન્ત વિષય પ્રવેશી પણ ક્યાંથી શકે ?

“ત્યારે તમે નથી આવતા ?”

“ના, આજે તો —” કાંઈક સાંભરી આવ્યું : “ઉભો રહે, ચિનોદ ! થોડે મુઠ્ઠી—ગામના નાકાં સુધી, તારી સાથે સાથે આવશે.” પછી ભેખને ખાનામાં મૂકતાં મૂકતાં ઉઘેરું : “આ લેખમાં જે ત્રણ પુસ્તકોની જરૂર પડે એમ છે, ને એ લેવા મારે વિદ્યુતક્રમારને ત્યાં જવું છે” પછી પુરતી પરથી ઉઠીને કપડાં પહેર્યાં—શાન્તિથી; જોડા પહેર્યાં—શાન્તિથી; અને દાદર ઉતરવા લગ્યા—તે પણ શાન્તિથી.

એ સર્વવ્યાપી શાન્તિને પ્રતાપે, અમે હેઠળ કિતરીને રસ્તા પર આવ્યા ત્યારે સોડા ચાર થયા હતા, મારે પ્રોફેસરને ઘેર પહોંચવાને હવે અડધો જ કલાક બાકી હતો. મને સ્ટપટી થવા માંડી કે આટલો થોડા વખતમાં મને ટ્રામ મળશે ક્યારે ને હું પહોંચીશ ક્યારે. વળી શાન્તિપ્રસાદ મારી સાથે હતા એટલે ઉતાવળે ચાલવાનો તો સવાલ જ નહોતો. તો પણ, હું ગભરાટમાં હતો એટલે વિચાર્યું કે એણે ચાંપી જોવામાં શું ગયું ? વળી બ્રહ્મી મકાનવશે તો જોઈ લઈશું.

“શાન્તિપ્રસાદ, જરા કિતાવળે ચાલશે ?” હૃદય ને મસ્તકનું સંપર્ક બળ એકઠું કરીને મને પૂછ્યું.

“એ શું બોલ્યા ? મારી શાન્તિમાં આમ ખલેલ કરવાનું તમને ન જાણે. વળી આજે તો હું આખો દિવસ પુરતી પર બેસી રહીને એવો તો થાકી ગયો છું કે આ પગ કેમ ઉપર છે એ મારું મન જાણે છે.”

એટલામાં મને ફરતી દેખાતા ટ્રામના પાટા પરથી ઉપરાડિપરી ત્રણ ચાર ટ્રામ પસાર થતી જોઈ. “શાન્તિપ્રસાદ, જરા તો કિતાવળે ચાલો ! જુઓ, આ ટ્રામો નો એક પછી એક ચાલી નામ છે. અધી : ને પાંચ તો થવા આવ્યા.”

તેમની ગતિ ઉઝડી ધીમા થઈ.

“ચિનોદ,” મારે ખભે હાથ મૂકતાં એ બોલ્યા, “આજે નખને એક પાઠ શીખવવાનો મારો વિચાર છે. તમે અધી વાતમાં બધું ઉતાવળા ને અધીરા હો. તે દારો વ કોણ જાણે શું પેલું લાગ્યું તે ઝેર ખાવા નીકળ્યાંતા ! તો મને ઘણી વાર એમ થાય છે કે તમે પણ ધીરા અને શાન્ત કેમ ન થઈ શકો ? આજે જ સફળતા કરો; સુમન્દ ગતિથી ચાલતાં શીખો પાછળ કોઈ પકડવા આવતું હોય તેમ દોડવા માર્ગો માં જુઓ.” આમ કહેતા તે મારી રુદામે આવીને બેસ્યા; મારા જાને હાથ જાણ્યા, અને બાજકને ચાલતાં શીખવીએ છીએ તેની રીતે, પોતે પાંચ પગે ચાલતા ચાલતા મને દોડવા લાગ્યા; જુઓ, આમ ધીરો પગલાં મારો; અમામાં ધીરા થાઓ. તિન્દગીની અર્થ જ ધીરજ ને શાન્તિ.”

“અરે શાન્તિપ્રસાદ ! આ શું કરો છો. રસ્તા પરમે ? મારો મારો હાથ ” મને જેમ જેમ કરીને હાથ છોડ્યા ને નેમની સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યા. મારી નજર ટ્રામના રસ્તા અળીજ હતી. પાંચમી ટ્રામ ચાલી ગઈ. હું ખૂબ મીડાગો. “જુઓ, પેપી પાંચમી ટ્રામ પણ ગઈ. હવે હું શી રીતે વખતસર પહોંચવાનો હવો ? જરાક નો વિચાર કરો ! એક આગક્રમન થા કરના કરો ?”

‘ધીરા પડો વિનોદ, ધીરા’ હાથ રહેજ હંમેશા કરતાં તેમણે ઉપદેશ શરૂ કર્યો; બાળક તમે છો, હું નહિ જરાજરામાં વિના દારણ શાન્તિ ગુમાવી બેસે એ ‘બાળક’ સંબંધી બ્યાપ્પા અને તે પણ દ્રામ જેવી શુદ્ધક વસ્તુ માટે ! જાણતા નથી કે તમારી દ્રામને તમારા પ્રેક્ષકો તો આજ છે. ને કાલ નથી એવી ક્ષણભંજર ચીજોને ખાતર તમારી અનુપમ શાન્તિઓથી એ તો ધીરો આપીને કાલ લેવા જેવું થાય, સમજ્યા ?”

“હા સમજ્યા ! એ બધાં દહોડાં ડહાપણુ કોરે મુકો જરા વાર. આ મુંબાઇ વહેવારમાં એવું એવું નહિ ચાલે. જો આદિ’ બધા જ તમારી જેવી વાતો ઘડીએ ને પણ :સંબારવા બેસે તો મુંબાઇ બીજા દહોડાં ઉજ્જરડ થઈ જાય એ ખબર છે ?

‘એ ગમે તે થાય, પણ તમારે સૌએ હવે આ શીખવાની જરૂર છે. તમારું ‘મુંબાઈ’ તો આજ છે ને કાલ નથી. આત્મા અમર છે, તેના વિચાર ખેડો થવો જોઈએ.

ઐતલામાં અમે દ્રામના સંરેશન પાસે આવી પહોંચ્યા. મહે’ ડોક હંમેશા કરી કરીને દૂર સુધી નજર કરી પણ એકદમ દ્રામ આવતી દેખાતી નહોતી. તેનો વીજળીક પ્રવાહ વખતે “શાન્ત” થઈ ગયો હશે તેથી નહિ આવતી હોય એમ મહે’ માન્યું અને અકબાવા માંડ્યો પણ જ્યાં સુધી ગિમા રહેલું પડે ત્યાં સુધી મહારા શાન્તમૂર્તિ મિત્રને રાષ્ટ્ર રાખત્રાનો વિચાર કર્યો. એ તો ચાલવા માંડતા હતા પણ ‘મહે’ તેમની બ્હાય પકડીને કહ્યું “શાન્તિ પ્રસાદ,” નહિ બધાય લમણાં. તમારે પણ આઢી’ મહારી સાથે ખો પાણી ઉતારવું પડશે ‘મહારો કુલ જીવ વેર લેવા તસ્વી રહો હતો; મહે’ હોમ્યું, “તમે મને મોકલ કરાવ્યું તો હું પણ તમને મોકલ કરાવીને બદલો લઉં ત્યારે જ ખરો.”

“અરે વિનોદ, એ શું બાક્યા ?” પછી ઉપદેશ દીધો: “ક્ષમા ધીરસ્ય ભૂષણમ્ ! એમ મિત્ર તરફ વેર ધતિ રાખીએ ?- ચાલો સાહેબજી, હું જઈશ; વિદ્યુતકુમાર પાછા બહાર નીકળી જશે” એમ કહેતાં મહારો ‘હાથ છોડીને ત્રેજે તો ચાલવા માંડ્યું. મહે’ ઘંત ક્યકચાવ્યા, ને દ્રામ આવતાં લગી બીજા’ કાંઈ કામ નહિ હોવાથી જરબડાટ સરૂ કર્યો: “—અને મહારા પ્રેક્ષકો- “ધાર નીકળી ગયા-હમે તેનું શું ? તે માટે કોણ જવાબદાર ? તમારા જેવા આત્મા પરમાત્માની કાઢી કાઢી વાતો કર્યા કરે પણ અર્થ કયાં કમી થાય છે તમારાં દિલમાંથી ? મને નુકસાન થાય તેનું કાંઈ નહિ, ને પોતાનો વારો આવે ત્યારે છટ્ટી જઈ ! શી દાંબિકતા છે હુનિયાની !”

કેટલીક વારે દ્રામ આવી એટલે હું કેટલાં મયો. અસખત, પ્રેક્ષકો સાહેબ વેર નહોતા. તેમનાં મડો કહ્યું કે તમારી ઘણી ઘણી વાટ જોઈને લમણાં જ એ ગયા. મહે’ દિલગીરી કર્યાવી ને મારી ચાલી. હું હેડળ ઉતરવા લાગ્યો એટલે મડમ સાહેબે પાસે બેઠી પોતાની સખીને ધીરેથી કહ્યું. “આ હિન્દીઓમાં નિષમિતપણુ કયાં આવશે ? ખંચતો રાકમ આપીને ચાલ્યા ચાલ્યા મારા છ એ તો આવે છે-આમ હોમરૂલ લેવાતાં હશે ?” એ ધીરા પણ રૂપરૂ શબ્દો મહારે કાને પડ્યા. હિન્દીઓ અને હોમરૂલના કેટલાંક વગોવણાં શાન્તિપ્રસાદ સરખાં આચરતોને આમારી દશે તેનો વિચાર કરતો કરતો હું વેર પાછો ગયો.

બીજા દહોડાં હું મહારા એ મિત્ર-સખીને વેર જવાને નૈવાદ ધતો હતો. મહારા મનના લગુ’ કે આજે તમને કદ જલું સંભળાવીને તેમની શાન્તિનાં પરાક્રમો તેમની આગળ વર્ણી બતાવવાં. ઐતલામાં મને યાદ આવ્યું-એ એ જ શાન્તિના શાન્ત બોધને પગિજાને એક વાર મહારો જીવ

અચો હતો. હવે શું કરવું? ત્હને ભલે વિચાર થઈ પડ્યો. તુને ઉપકાર પાદ લાવીને તેમને જતા કરવા કે તાણ છળને માટે તેમને ઉપકાર લેવા? છેવટે મ્હેં બીજી માર્ગ પસંદ કર્યો અને શ્રીયુત સાથે સખત ટપાટપી કરવાનું નક્કી કર્યું. આ રીત હું પસંદ કરું તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી; માણસ જાત પહેલેથી જ નચણી છે; તેમ ન હોત તો શેકસપીઅરને એમ ન લખવું પડત કે બીજાનાં સત્કર્મો આપણે રેતી પર લખીએ છીએ અને ફુલ્કરો પીતળની તાપ્તી પર અમર કરીએ છીએ. અને મહારા હૃદયની તાપ્તી પર પણ ગણકાલનું અપમાન તાણું જ કોતરાયું હતું એટલે બળતે હૈયે હું ઘેરથી નીકળ્યો. રસ્તે આવતાં આસપાસ શું હતું તેનું કાંઈ બાન નહોતું. નીચું ઘાલીને સડસડાટ હું ચાલ્યો જતા હતો, અને એક બે વાર તો બોમ્બ સહિતના મશ્તુરો સાથે અથડાતો સ્ટેન્ડમાં રહી ગયો. બે અથડાયો હોત તો એ બોમ્બે ધમ્મ દમ્મને મહારી પર ઉતરત અને મ્હને ત્યાં ને ત્યાં જ “શાન્ત” કરી નાંખત. પણ મહારે સુભાગ્યે “પૂર્વજ્ઞેનાં પુણ્ય” આઠાં આઠ્યાં (આવે વખતે પૂર્વજ્ઞેનાં જ પુણ્ય આઠાં આવે છે, આપણું નહિ; કેમકે તેઓ પુણ્યની પ્રતિમારૂપ હતા, આપણે પાપનાં પુતળાં છીએ; પુણ્યનો ઇશ્વરે ન્યાયી ઇશ્વરે તેમને જ આપેલો, અને પાપનો આપણને. હમ હતભાગ્ય આપણાં કે આપણે પૂર્વજ્ઞે તરીકે નહિ ને પશ્ચિમજ્ઞે તરીકે જ જન્મ્યા !) આમ પૂર્વજ્ઞેની છત્રછાયાથી રક્ષાયેલો હું મહારા મિત્રને ત્યાં સહીસલામત પહોંચ્યો અને ઘડઘડાટ કરતો દારૂ વહડ્યો. મહાર ભેડા કિતાબી અને અંદર જવાને પગ ઉપાડતો હતો ત્યાં તેમનો ધીર ગંભીર સ્વર બહારથી જ સંભળાયો:

શીથે અમારાં સદુ શાસ્ત્ર શાન્તિને,

એથી અમારા સદુ શાસ્ત્રી શાન્તિ તે;

એ છે મદામંત્ર સદા ય આર્પનો,

થશે મદામંત્ર ત્વેદા સર્વનો.”

સંભળતાં જ મહારો કોધાગ્નિ વધારે પ્રવળત્વલિન થયો: હજી આની શાન્તિ જતી નથી? હજી એનું એ જ પોતજી? મ્હને આટલું તુકસાન કરાવ્યું, દેશ આખાને અપમાન કરાવ્યું. અને હજી ‘શાન્તિ’ ‘શાન્તિ’ ક્યાં કરે છે?” ધડાક કરતું મ્હેં તેમનાં ખંડનું આરણ્ય ઉપાડ્યું.

“અરે શું શાન્તિપ્રસાદ, રાત્રદારો નમારી શાન્તિનો જાપ જાપ કરો છો? શાન્તિએ કાલ દેલો દાટ વાળ્યો ત્હની કાંઈ ખબર છે હમને? મ્હને તો ખોટ ગઈ પણ આખા દિવસે મ્હેણું મળ્યું નમારા એ મદામંત્રને પ્રતાપે તો !”

જવાબામુખી સંગે હું આમ બહામડી કહ્યો પણ મહારા મિત્ર તો શાન્તિ ત્હની સચિત સંરખાવતા.

“શાન્ત પડો, ચિત્તાર, શાન્ત પડો” અમીચારી મિટડી પર માંડતાં તેમણે કહ્યું; એમ જરાજરામાં ચીત્તું લોચન કંપાડીએ નહિ-મ્હેં કપાળે હાથ ફેરવ્યો; લોચન-લોચન તો ત્યાં હતું નહિ, પરંતુલો હતો તે મ્હેં રૂમાલથી ઘુલ્લ્યો-ના, હજી કંઈક નહીં, પણ સંભવ હતો. એસો, અદિ” આ ખુરશી પર આવે. જરા પાણી પાનું પીઓ ને સ્વસ્થ થઈને મ્હને સમજાવો કે આટલું મધું શું છે.”

તેમને ખુલાસા માટે આતુર બોધને હું 'કંડો' પડ્યો, લોચન વિશેની મફફરી રિત સાથે ગળી ગયો, અને કાલે તેમનાથી છુટા પડ્યા પછીનો વૃત્તાન્ત સરવાળા ને ગુણાકાર સાથે જાણાવ્યો. ખાજીથી મનોરત્તિની પરીક્ષા કરતાં મને જણાયું કે તે સુધારો-વધારો થોડે ભાગે મહારા આવેશને લીધે અગ્નિચૂનાં થયો હતો, અને થોડે ભાગે એમની ઉલ્લેખ કથપના પર સચોટ અસર કરવાને જાણી બોધને કરેલો હતો, બધી બીના આ પ્રમાણે વર્ણવ્યા પછી મહે' કહ્યું.

“કહો શાન્તિપ્રસાદ, હવે તમારી શાન્તિ છોડશે કે નહિ? તેનાથી મને કે તમને જ નહિ પણ આખા દેશને ખમવું પડે છે તમે કહો છો તેમ શાન્તિમંત્ર હશે કોઈક દિવસ આર્યોના મહામંત્ર પણ હવે તો તેનાથી આપણામાં બીકણપણું ને દામત્વ આવી રહ્યાં છે; અને વળી પંદરેશીઓની આખમાં હલકા પડીએ તે તો જુદું.”

‘વિનોદ, તમારી બૂલ છે, તમે એ વાત સ્વમજા નથી સ્વમજા શકો તેમ નથી;’-મહારા જા'ડા, નિર્લજ્જ જડવાદ માટે મને સરમ આવી-“જે વિદેશીઓનાં મીઠાં વચન ને મીઠી નજર માટે તમે ને તમારા જેવા ઉપરતલે ચર્મ રહ્યા છો તેમનામાં આટલી અશાન્તિ ને દોડધામ છે તેને લીધે તો એ પ્રજાઓ પેસા નામચીન મહાયુદ્ધમાં પાષમાલ ચર્મ ગઈ. તાજે જ ઇતિહાસ આમ વિસરો છો તો ગ્રાચીન ઇતિહાસમાંથી-આર્યોના પુગતન ને પુણ્યવંતા ઇતિહાસમાંથી-તમારા જેવા જેવા શ્રી રીતે પ્રેરણાઓ ઝીલી શકશે ?’

“એ તો જોઈશું, કાલ સમય કરશું; પણ મહારા બીજા સવાલનો શો જવાબ? શાન્તિના અવળા ઉપયોગથી આપણે આપણું હીર ખોડું તેવું કેમ? આપણું આપણું જીવન જીવું ને જીવસી ભરેશું છે તેવું કેમ? એ પ્રતાપ તમારા પુણ્યવન્તા ઇતિહાસ ને દિવસુરીના કે કોઈબીજાના ?

“એ પણ બૂલ છે વિનોદ, શાન્તિના આનન્દ અનેશ છે, તહેની શક્તિ અપાર છે. તેનાથી કશી જે હાનિ કે અવનનિ-મંભવે જ નહિ સામજીક:

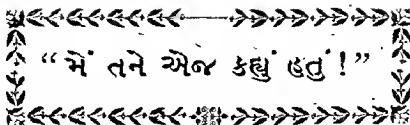
શાન્તિ નથી રાજની' કાઈ બીરતા,

શાન્તિ નથી રાજની' કાઈ શત્રુના,

શાન્તિ નથી રાજની' કાઈ હિનના;

છે શાન્તિ સવાદ વિકામ, આર્યના.”

જોણે હું જ તેમનો “રાજની” હોડ તેવી રીતે મહારી બણી ડોકનો સ્લોકો કરીને અને નજની આગળ ધરીને તેમણે આ શ્લોક ગાયો. એ ગાઇ રહ્યા કે તરત ખડકું બારણું ઉઘડ્યું અને, ઉત્સાહ ને મુર્તિના અવતાર સરખા વિદ્યુત્ક્રમાર અંદર આવ્યા. તેમની આવી અવળતા ને મુખ-તેજ બોધને મને લાગ્યું કે ગુણાનુમાર નામ પાડનાર કોઈક ધનકો કોઈ તેમને પણ મનમાં હશે.

અખનાર:-મતુ.

૧.

નાનપણમાં મુવર્ણી પોતાની બા જોરે પ્રભોધને ત્યાં જતી ત્યારે તે એ વચ્ચે રોહ બંધાયો હતો. હવે તેણી બાજુ મરી મોટાં થયાં હતાં. અને તેઓની વચ્ચેનો રોહ પણ ગાઢતર થતો જતો હતો.

પ્રભોધને મોટા માઈ મુરેશચન્દ આ કોટક જોઈ ત્રાસી જતો. આવા પ્રકારના સંબંધના ગંભીર પરિણામો તે કદી શકતો. પણ એ સંબંધ શી રીતે અટકાવવો તે તેને સમજાતું નહિ. વળી પ્રભોધ ને મુવર્ણીની એક બીજા માટે શી લાગણીઓ હતી તે જાણ્યા વગર, પ્રભોધને એ બાબતમાં ચેતવવો એ મુખર્ષી ગણ્યા આથી કોઈ પ્રકારે તેઓના દિલની વાત જાણવાનો તેણે ઇરાદા કર્યો.

પ્રભોધ મેટ્રીકમાં પસાર થયો તેની ખુશાલીમાં તેના પિતાએ વ્હાપણી કરી બધાં સગાં વ્હાલાંને ઘેર બોલાવ્યાં પોતાના મિત્રો પાસે બેસી પ્રભોધ વાતચિત્ કરતો હતો. તેના મહેંપર ખુશાલી જાણતી હતી. પણ મરેશની ચકોર આંખો એ ખુશાલીની પાછળ છુપાયેલી અકળામણ જોઈ શકી. મિત્રોને વડીલ વર્ગ સાથે વાનમાં ગુંચાયવા દેખી પ્રભોધ નીચે ગયો. મુરેશ પણ તેની પાછળ ગયો. મુવર્ણી પરસાળમાં કબી કબી કોમ રખડતો કુતરો ખરમાં બરાબો હતો તેને વ્હાર કાઢવાને હાથના ડંચા નીચા આળા કરતી હતી. મુરેશ જોડેના ખંડમાં સરસી ગયો ને પરસાળમાંથી કોઈ પોતાને જોઈ ન શકે એવી રીતે જઈ જોવા લાગ્યો. પ્રભોધે મુવર્ણીની પગડી જઈ તેની આંખ દાખી દીધી ને લાત મારીને કુતરાને વ્હાર કાઢ્યો. મુવર્ણી હસી પડી: જાણે આજખાનાનોજ ન હોય! કોણ જાણે કેમ પાસ થયો હોય! કેમ ખડું કે નહિ?

‘ખડું’ પ્રભોધે ક્રિમત કરી રહ્યું. પણ ગમે તે રીતે પાસ થયો હોય તો પણ નારાજી તો થડું હો! કુતરાને તારાથી ન કાઢ્યો તે મેં કાઢ્યો ને? ‘પણ તું’ તો હોય છે!

આ અર્થે બકવાટથી મુરેશનું માથું પાક્યું. પણ બધી વાત સાંભળવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. એવામાં મુવર્ણીનો સાદ સંભળાયો ‘પ્રભોધ તું પરખીસ કે કંવારો રહીસ?’

‘કોને પરણું?’ પ્રભોધે પૂછ્યું.

‘કોનો રહે, કહું.’

‘તું કદીસ તો હું તારે માટે વર શોધી કાઢીશ.’

મે' તને એજ કહ્યું હતું.'

સુરેશ હંમે છવે સાંભળી રહ્યા.

'મને તો કાંઈ જાડતી નથી' સુવર્ણાએ કહ્યું.

'મને પણ નથી જાડતો કાંઈ.'

'આવ' પ્રભુ!' સુરેશ નિઃશ્વાસ બોલ્યો.

બીજો દિવસે બપોરે સુરેશ પ્રબોધની પાસે ગયો. પ્રબોધની સામે બેસી તેના તરફ ટીકીટીકાને ચોડી વાર જોયા પછી શુ'ચચાચલા અવાજે તેણે બોલવા માંડ્યું. 'પ્રબોધ કંઈક વખત થયો એક ચિંતા મારે' મન કોરી નાંખે છે. તને એ કહેવું કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં મેં ઘણા ઉત્તમ કર્યો છે. પણ આજે મેં છેવટેનો નિશ્ચય કર્યો છે. મને શાન્તિ આપવી તારા હાથમાં છે.'

પ્રબોધ સાંભળી રહ્યા.

'સુવર્ણા કાયસ્થ છે ને આપણે બ્રાહ્મણ છીએ તે તું જાણે છે? તો પછી, શું તું એમ ધારે છે કે આપણા પિતા આવી વાત કદિ પણ થવા દેશે?'

'જી વાત. બાઈ?' પ્રબોધે અભયભીથી પૂછ્યું.

'તું ને સુવર્ણા પરજો તે, બીજું શું?'

પ્રબોધ ખડખડાટ હસ્યો. 'આજ તમારી ચિંતાનું કારણ છે કે? એ કોવુક વળી કયાંથી કાઢ્યું?' આટલું કહી શરી પાછું પ્રબોધે હસવા માંડ્યું. પણ સુરેશ આ બધો દોગ સમજી ગયો. 'બોહમો દોગ છે?' તે મન સાથે બમડો; પછી પ્રબોધને કહ્યું 'પ્રબોધ, આજે હું તને કહું છું તે યાદ રાખજે. એવા ગાંડા વિચાર કરતો નહિ, તારી છ'દગી ધૂનમાં મળી જશે.' આ બધું તેણે ખૂબ અકળામણમાં કહ્યું ને પછી ચાલ્યો ગયો.

૩.

પ્રબોધ ફર્નિચરનું ફોલોજમા આગળ અભ્યાસ કરતો માટે ગયો. ફોલોજમા પોતાની દોરણખા-ગીથી તે પ્રેક્ટિસરોનો માનીતો યર્ષ પડ્યો.

પણ તેથી પ્રબોધને સુખ ન મળ્યું. સુરતથી આવ્યાને ચાર મહિના થયા હતા, તો પણ સુવર્ણાના કંઈ સમાચાર ન હતા. સુવર્ણાને કંઈ કંઈ લખવાને તે તકપી રહ્યા હતા. પણ દવે તેને પોતાની બહુ સમજાઈ. 'મારેજ પહેલો કાગળ લખવો જોઈએ' કરીને તેણે આઠ બાજુ બરીને સુવર્ણાને કાગળ લખ્યો.

આઠ દિવસ પછી સુવર્ણાના જવાબ આવ્યો. સુવર્ણાના પિતાને અન્નમેરના ચિફ મેડિકલ ઓફિસરની જગ્યા મળી હતી, તેથી તે બધા અન્નમેર ગયા હતાં. મે મહિના પહેલાં તેઓ સુરત નહોતા જતાનાં. ઓક્ટોબરની રજામાં પ્રબોધને અન્નમેર આવવાનું સુવર્ણાએ નિમંત્રણ કહ્યું હતું.

'મજા છે,' પ્રબોધે વિચારું 'એકે નવું સ્થળ જોવાનું મળશે.' પણ તરત બાઈની ચેતવણી યાદ આવી તેણે મ્હેં મંબીર યર્ષ ગયું. તે વિચારના કાગળો: 'બાઈ શું ખરું કહેતા હતા?'

મન યંચનાયકું હતું-નિરુત્તર રહ્યું. તેણે જૂતકાળનાં સ્મરણો ખડાં કરવા માંડ્યાં. દહાડે દહાડે સુવર્ણાની ને પોતાની વચ્ચેનાં સ્નેહ વધતો જતો હતો, એમ તે જોઈ શક્યો. છેલ્લે છેલ્લે તો સુવર્ણાની સાથે બીજું કોઇ જરા પણ સંબંધ રાખે તે તેનાથી ખમાતું નહિ. આ કેવા પ્રકારની લાગણી હતી ? 'સુવર્ણાનો બધો સ્નેહ મારે માટેજ છે એમ હું સમજું છું શું ? માઇતું કહેવું ત્યારે ખરું હતું ?' ઘંત પીસીને તે બડબડ્યો, 'ના નહિજ' હૃદય-ખોડ્યું, 'હા હા.' 'બાઇને બતાવીશ કે એમનું કહેવું ખોટું છે; અજમેર નહિ જાઉં; આનંદમાં રહીશ—'

હૃદયે સુવર્ણા 'રહેવા મથીશ' ને પ્રબોધ હોડ કરીને આરામ ખુરશીમાં પડ્યો.

૪

આર્ય મહિનામાં પ્રબોધ પરીક્ષામાં પાસ થયો. સુવર્ણાની અભિનંદનનો દાગળ આવ્યો. "પિતાજી સિવાય અમે બધાં સુરત આવ્યાં છીએ." એમ તેમાં લખ્યું હતું.

પ્રબોધ સુરત ગયો ત્યારે અંગ્રેજીમાં ઘણી સારી માફત મળી તે મારે મુરશે શાખારી આથી ને પ્રબોધ સૂકાયો હતો નેવું કારણ પૂછ્યું. પણ પ્રબોધે "કોણ જાણે" કરી વાત હડાવી.

સાંત્રે પ્રબોધ કપડાં પહેરી બહાર જવા તૈયાર થયો. પ્રબોધે ધાધું હતું કે સુવર્ણા પોતાને મળવા ઘેર આવશે પણ કંઈ આવી નહિ. આથી તે જાને જ તેને ત્યાં ગયો.

સુવર્ણાની માએ હેન ભર્યો આવકાર આપ્યો. "ખરે વખતે તું આવ્યો પ્રબોધ; હું હમણાંજ મારા ભાઈ સાથે સુવર્ણાના વિવાહની વાત કરતી હતી. કેશવલાલ વડીલનાં ઓકરા કૃષ્ણલાલ જોડે એનો વિવાહ કરીએ તો સારું કે નહિ ? તું શું ધારે છે ?" પ્રબોધે મુખ મલકાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અજાણે તેની દષ્ટિ દૂર ખેંચી સુવર્ણા પર પડી. ધૂનતા હોઈ અભિનંદન આપવા જતો હતો ત્યાં તેના મ્હોં પર વિવાહનાં ચિન્હ દેખી તે અચકાયો.

સુવર્ણાની મા ચહા કરવા બીજા ઝોરડામાં ગઈ ત્યારે પ્રબોધ સુવર્ણા પાસે ગયો.

'શું છે સુવર્ણા ? કેમ અકળાયલી છે ?' પોતાની લાગણી દાખી દાખી તેણે પૂછ્યું.

પણ સુવર્ણા તેની સામું ધારીને જોઈ રહી; પછી ડચકાં ખાતી બોલી પડી 'તું દૂર છે, પ્રબોધ !'

'શું તારો વિવાહ થવાનો છે તે તને પસંદ નથી ?'

સુવર્ણા મૂગી રહી.

'બોલની; મારી સામે કેમ શરૂએ થઈ છે ?'

સુવર્ણાનું આખું શરીર ધૂનતું હતું. 'તું બામતો છે' ને બરાડી કરી. "તારે જોખએ તે તું મેળવી શકતો નથી. પિંકાર છે !"

'શું એમ કહે છે કે—'

'હા' સુવર્ણા તેની વચ્ચે બોલી હતી. 'હા પિતાજી પાસેથી તારે કંઈ જોખએ કે ખીકણ છે, તારાથી મંગાવું નથી !'

મે નતે એજ કહ્યું હતું ।

‘ના, તારો શો વિચાર છે તે હું જોતો જાણતો.....’

સુરજી કચ્છીયાં ખાતી હતી

‘પિતાજી ક્યારે આવવાના છે ?’

‘આ રવિવારે.’

૫

રવિવાર આવ્યો. પ્રભોદ સુવર્ણને ત્યાં ગયો ત્યારે તે બારણામા ઢીમી હતી. ‘હમણા પિતાજી પાસે જતો નહિ’ સુરજીએ કહ્યું, ‘કેટલાક જથ્થો એમને મળતા આવ્યા છે ત્યાં લગી નીચે ખેસ.’

પ્રભોદ સુવર્ણ સાથે ધરના પાછલા ભાગમાં ગયો. સુવર્ણએ ચડા મૂકી. પ્રભોદ સુવર્ણ તરફથી કદક કિતેજનની આશા રાખતો હતો પણ તે કંઈ બોલી નહિ. ચડા થઈ ત્યારે એક ખાહું પ્રભોદને આપી એક પોતે લીધું. પણ આ બધું મુઠાં મુઠાં થયું. સુવર્ણ મૂળી થઈ ગઈ કે શું ? એમ પ્રભોદે વિચાર્યું.

પ્રભોદ ચડા પી રહ્યો ત્યારે મળતા આવેલા તે હોક ગયા. પ્રભોદ માળે ગયો.

‘ઝોહો પ્રભોદ ! તું આવ્યો કેમ ત્યારે ? વાઝ, બેસો કેમ ન આવ્યો ?’

સુવર્ણના પિનાએ પૂછ્યું. પ્રભોદ જવાબમાં હસ્યો.

‘પૂનામાં ફીક પડે છે કે નહિ ?’ પિતાએ પૂછ્યું.

‘એકંદરે ફીક છે. સગાં બદલોની ખોટ થણી વાર રાખો.’

‘હવે ક્યાં જતું છે, પૂના કે મુબઈ ?’

‘હજી વિચાર નથી કર્યો. કોઈ પણ રીતે મુબઈ તો નહિજ.’

આ પછી કોઈ બેઠું નહિ. પ્રભોદને અદર વદર થઈ. આખરે તેણે મુંઝવણમાં બોલી દીધું. ‘એક મિંદ્રા માગતી છે.’

સુવર્ણના પિતાના મુખ પર ઝિમન ફરક્યું : ‘શી દરો ? ગમે ને હોય, માગ આપીશ.’

પ્રભોદની ડબ લચડી; ખુબ ગમગામ તોણે કહી દીધું. “સુવર્ણ” ને જીનીન નિરખવા માંડી સુવર્ણના પિતા હસી પડ્યા ‘ઝોહો ! શું સુવર્ણ બેઠાંએ છે ?’

પ્રભોદે આમ હસી કડાવાની બરા પન આશા નહોતી રાખી. ‘શું કહેવું’ તે તેને ન સમજાયું. ત્યાંથી નેહાશી જવાણું તેને મન થયું, પણ તેમ કરી શક્યો નહિ.

‘પ્રભોદ, આજેકે દાખર સાથે પરણે એ કાણે કહ્યું ?’

પ્રભોદે મદતી મેં તેમના તરફ જોવા કર્યું. તેણે વિચાર્યું. “પ્રેમ” એમ કહીશ તો શું કહેશે ? પણ ગમે તે જવાબને હસી કાઢવાને સુવર્ણનો પિતા તૈયાર હતો તે તેણે બેઠું. પ્રભોદ તપી ગયો, હોઠો થયો, શરણથી નમન કરી ઝોરડાની બહાર ચાલ્યો ગયો. દાદરેથી કિરત ફરતાં કોરે દાખરના ધરના તેને કાઢ્યા.

ધેર જલ પ્રબોધ સીધો પોતાના ઝોરડામાં ગળા ને આરામ પુરસ્કીમાં પડ્યો. અડધો દલાક સુધી તે કંઈ પણ હેતુ વગર ઉપરનાં પીટીયાં નોંધ રહ્યો; અન્યથા તે કોનો ઘર્ષ બાળીએ ગયો.

આકાશમાં બરડા થયા હતા; સામા ઘરનાં છાપરાં પર એરીને કોઈ પક્ષી આકાશ તરફ નોંધ રહી પોતાનું ફાળ રડતું હતું! નીચે રસ્તા પર વૃદ્ધ અંધો કહીર ઘેર ઘેર બિડ્યા માગતો પસાર થતો હતો. આ બધું નોંધ પ્રબોધ હંથા વિચારમાં પડ્યો. એવામાં દાદર પર કોઈનાં પગલાંને અચાજ સંબળીને તે અમક્યો. ઘડી પછી સુરેશ ઝોરડામાં આવ્યો. હમેશની માફક તેની મુખમુદ્રા શાન્ત પણ કડક હતી. કંઈક શોધી કાઢવા માગતો હોય તેમ તેણે પ્રબોધની આંખો ધારી ધારીને નોંધું. પછી બોલવા માંડ્યું:

‘આખરે તારાથી ન રહેવાયું કેમ? એ નફ્ટાઈ તું ક્યાં શીખ્યો? તારા મોં કેતું જેખાયું હશે તે વખતે? તને આ શું થયું? પણ કદાચ તને કંઈ નહિ થયું હોય. તું શું કરતો હતો તેવું તને ખાન ન હતું. તે શું કીધું તે તું બાણે છે? હું કહીશ: તારા પિતૃજ્નેના આત્મા તે કચડી નાંખ્યા છે; તારાં સવળાં સગાં વડાત્રાને તે શરમમાં ફૂટાડી દીધાં છે; ધણાં આને લીધે મરવાનાં હશે તેથી વહેલાં મરો! ને તને પોતાને કેટલું તુકશાન થયું છે તેનો તને ખ્યાલ છે? તે તારાં સત્યાનાશ વાળું છે! તું ડોળા કાઢે છે, પણ મારું કહેતું ખરું છે. આઠ મહિના પહેલાં પણ મેં તને એજ કહ્યું હતું!’

પ્રબોધનો ચહેરો લાલચોળ થયો હતો. ગુસ્સાથી તેનું આખું શરીર ઝૂંજતું હતું; મૂંગીને સાહે તેણે કહ્યું, ‘કશાથી માંડે સત્યાનાશ નથી વળ્યું, ભાઈ; તમારા શબ્દો વાળશે?’

x

+

x

ને રાત્રે ધૂરડોની ચીચ્ચારી વધારે સ્પષ્ટ સંબળાઈ; ને રાત્રે શેરીઓમાંનાં કૃતરાઓએ ચંદ્ર તરફ નોંધ રહી કશું શબ્દ કહ્યું; ને રાત્રે પ્રબોધ ઘર છોડીને આવ્યો ગયો. વર્ષો પસાર થઈ ગયાં પણ તે પાછો આવ્યો નહિ!

‘ચેતન’ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરેઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેર ખખર કેમ ન વંચાય?

આજેના લેખો:— મનેજર ‘ચેતન’ કાર્યાલય,

ગોપીપુરા—સુરત.

ટીકા અને ચર્ચા.

‘સાહિત્યિક સંસ્કાર’ વિશે “સાહિત્ય”ની ટીકા.

“ચેતન”ના મંચુજી તંત્રીઓની શેવામાં.

ચિનતી કે, જેને “ઐ અંકમા પડેહુ મ્યાન અપાવામા બાહ અદ્રશકરે મંબીર જૂન કરી છે” તે, ‘સમાસોચક’ના જીનના અંકમા છપાએલા સાહિત્યપરિવર્ત વિશેના લેખ ઉપર “સાહિત્ય” પર પોતાના ઝાંકરોગળના અં-માં મંજિપન ટીકા કરી છે તે આપના અને આપના વાંચકોના ધ્યાનમા હશે જ. તે ટીકા વ્યાખ્યાની છે કે કેમ તે ટીકાલેખ લખાયો તે વ્રીઓ, લખનારની ઉપર વિસ્તરેલા વાનાવરણમાં, ટીકાવતા વિવાદ, વિખ્યાન વિવેચક કૃત્તિસ જોડીનો આત્મા પોતાના કડોર રિખન માથે, કડોર નવનરિચગતા માથે, પોતાની સ્થામળી પાંખો પ્રસારીને ઉપસ્થિત થયો હશે; તે આત્માની પુરુષ પેન્ડુઓ હોસે હોસે પીગળે આ પ્રકારની ટીકાઓ લખાય એ સ્વાભાવિક છે. યુગરાતને મુનાગે “સાહિત્ય”ના ટીકાવિષયગુન પુરોગતા હૃદય ટીકમના હૃદયની આક્રમક અભિવ્યક્તિ કે અદ્યપયયુક્ત નથી, ને હોત નો, એક સાહિત્યવ્રોહ કન્નાર કવિધાતકને સંસ્કારવનો સ્વાય મુજગત પશુ કહી શકે.

સ. પંડ્યાના લેખ સાથે “સાહિત્ય”કરનુ વખાણ સમજાવતા ‘ચેતન’ મનની અન્તઃ સ્થિતિ પર સારો પ્રકાશ પડે છે: એકમા સત્ત્વગુણી મહત્વાકાંક્ષા છે, બીજામા તમેગુણી અસ્થમંભુષ્ટના છે; એકની કૃતિ કદાચ, કૃત્તવ્યમાનયુક્ત (Pragmatistic) અને સંવેદક વિચારરીતિનું પરિણામ છે, બીજાની કૃતિ મનયુક્ત. કદાચ અને સાકડી વિચાર રીતિનો નહર નમુનો છે, એકમા સત્યશોધકની માનધાનકૃતિ અને સત્યવક્તાની નિર્મલતા છે. બીજામાં સત્યના ઉપેક્ષક અને ઉલ્લેહકની કચ્છ-ખાલરતિ અને બીજા છે; એકની વિવેચન પદ્ધતિમા નમ્રતા અને સંયમ છે, બીજાની વિવેચન પદ્ધતિમાં માત્ર નિરાગુ, પ્રાપ્તોક્તિનાં ઉત્તર નુ, વડીલ વેકાનું દર્શન છે.

મુદ્રા આ મુદ્રો આકાર છે એમ લાગશે, પરન્તુ, સામાન્ય દૃષ્ટિથી થયેલા ઉપલા કથનોના સમર્થનમા ને વિશે અને વિસ્તારી ચર્ચા અહિં નીચે કરી છે અને “સાહિત્ય”ના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ કર્યું છે તે વાંચ્યા પછી, મુદ્રા આ મુદ્રોનું આકારપદ્ય ન્યાય અને સંકારણ છે એમ વાચનારને પ્રતીતિ થશે એવી આગા છે. અગત્ય, સાહિત્ય મેવાનાં ને પન્થ અને પદ્ધતિ “સાહિત્ય” પર સ્વીકારે છે તે ને હુ પણ સ્વીકારું તો દલીલસર વિસ્તારી ચર્ચા કરવાની જવાબદારી મારે માથે ન મહે, તો તો, ‘અરે’-યુક્ત સર્વસામાન્ય અભિપ્રાયો દર્શાવીને, અમુક લોકપર્મ જેને “પંચુપાધુ કર્યું” કહે છે તે કિયાના કશયુથી જ કર્તવ્ય સમાપ્તિ થાત બધ. પન્થ ને પન્થ ને તે પદ્ધતિ મારે માટે ‘વિવિવનનર્થ’ છે.

૧. “સાહિત્ય”કાર કહે છે, “એ લેખ વગ પાવાનો છે, તેના ઉપર એક પાનાનો ઉપોદ્યાન છે. બાહ અંકશકરે નકોદ્યાન લખીને પામાં વચન નોંધવાનું કામ કર્યું છે.” આ વાક્યમાં

અન્યથા એક ખોરા-પ્રયોગ છે અને એક અવયોગ આપ્યો છે એ હકીકત તરફ વાંચનારને તુરંત જણાયો. રા. પંડ્યાના લેખને આરંભે જે પરિચ્છેદ (paragraph) ચોરસ કાંકિતમાં મુકાયો છે તેની શરૂઆતમાં મોટા, જરૂરીથી વાંચી શકાય તેવા અક્ષરે મોંઘ-શબ્દ લખાયો છે. અને છતાં તે પરિચ્છેદને “ઉપોદધાત” એવું જણે અને અનુચિત નામ આપીને “સાહિત્ય”કાર પોતાના હાડા બાપાસાનું પ્રદર્શન કરાવે છે બધામક્ત પ્રેમાન્દના અનન્ય ભક્તને આ રીતે જરા અણગમતી છે, તે મોંઘે. ગેરસમજ દૂર કરવાને તે પૂરેપૂરી અવશ્યક હતી છતાં, મુખ્ય લેખ વાંચીને “સાહિત્ય” કારના કમળ સખા કુમળા હૃદયમાં પહેલા ધાની અંદર લવચુ નાંખવાનું નિષ્ફર કાર્ય કર્યું છે તો ગુજરાતના સાહિત્ય સેહોની દરજ્જા છે કે સાહિત્ય પરિષદની એક ખાસ બેઠક બરીને તે નિર્દય મોંઘ પર “વોટ જોડ સેન્સેયર” પસાર કરવો. પોતાના અદિતીય પત્રકારને ગુજરાત આટલું યે રક્ષણ નહિ આપી શકે, ગણે તેમની આ નહાડી સેરાયે નહિ જાળવી શકે તો તેના જેવું અગ્રણ્ય ત્રિલોકમાં બીજું કોઈ નહિ વળી, “ઉપોદધાત”ના લેખનમાં એક આખું ખાતું રોકાઈ ગયું તેથી પણ “સાહિત્ય”કારનું દિલ દુભાયું છે તે પાતું “સાહિત્ય”નાં મકામુદયવાન પાનાંમાંથી ચોરીને લેવામાં નહોતું આખું છતાં અદિતીય પત્રકારે ને મોટે દરિઆદ કેમ કરી તે નો તેમના સૂરમવિચારક અનુયાયીઓ જે જણે. અને ‘ઉપોદધાત’ એવો જડામાં તોડનાર, મન સંસ્ત્રાન શબ્દ વાપરવાની રીત જરૂર ? કોઈક સુવંદ, સુંદર, સરળ, તળાવો શબ્દ લેને રથાને ન જડી શક્યો ? કહે છે તે કે નવીન ગુર્જર સાહિત્યનો વિકાસ તળપદી વાણીથી જ શક્ય છે ? “સન્ત” સરખા બાપાપંડિત પછે તે મોટો શબ્દ વાપર્યો હોય તો આપણે મન વાળીએ કે, “હોય, ‘વનમાળી’ ને ‘વનવિહારી’ ના હાલપડા પત્રમાં એમ જ હોય.” પરંતુ એક તળપદું પત્ર તેમ ન કરી શકે; અને તેની બાજનમાં આપણને કશું આશ્વાસન નથી. એ વિશેષ ખેડની વાન છે.

૨. “તેને એ અંકમાં પહેલું” સ્થાન આપવામાં બાહ્ય અંદરનાંકરે ગંભીર બૂલ કરી છે.”- “સાહિત્ય” ના આ આલેખનો પ્રતિહાર કરતાં કેટલાક સ્પષ્ટ પ્રશ્નો પૂછવાની જરૂર જણાય છે: ‘સમાલોચક’ ના ને આખા ય અંકમાં બીજે એક પણ એવો લેખ “સાહિત્ય”કાર બતાવી શકશે જેની સાર્વજનિકતા, ઉપયોગિતા અને પ્રોત્સાહન ચિચારપૂર્વકતા રા. પંડ્યાના લેખની જેટલી જ હોય ? હું બીજા સારા લેખકોને અન્યાય કરવા નથી મરતો, પરંતુ પ્રત્યેક વિચારશક્તિ મનુષ્ય નેઈ શકે એમ છે કે કોઈ પણ “તંત્રી” નામને યોગ્ય તંત્રી તો તે લેખને લેવા સદગ આકર્ષણ અને સર્વોપયોગિતાને કારણે પહેલા જ મુકે તેવો ને છે. વળી, “કુકુદાટીયા” જેવા કેવળ પિષ્ટોદયથી ભરપૂર અને ધૈર્યવિધી જ પ્રેરાવક લખાણને માનની પદવી આપનાર અધિકતે હિપ્તી દરિયાદ કરવાનો અધિકાર પણ કેટલો ? મસ્તકસેત્રમાં સમાવવાનો આદેશ કાલ આપ્યો હોય ત્યારે શાખા મનુષ્યો પણ કેવી ઝડપથી પોતાનો જ બે.ધ વિસરે છે અને પોતાનાં ચરખરવિન્દને પોતાના જ કંઈમાં આરોપવાની દર્શનીય કલ્પ કેટલી રાંપૂર્વતાથી ખીલવી શકે છે તેનું આ સચોટ દર્શન છે.—પોતાની દરજ્જા સંમજનાર હર કોઈ તંત્રી કહેશે કે “સાહિત્ય”ના તે અંકમાં પહેલું સ્થાન પામવા યોગ્ય એક પણ લેખ હોય તો તે, પ્રો મગજર વિશેનો “સલિન”નો અનુપમ લેખ જ છે. પરંતુ આ જગ્યાનો જરૂર સમજવાનો નથી, પ્રમાણ્યુક્તિ કે વિવેચક મુદ્ધિ સાચવવાનો નથી; આ જગ્યાનો ખીત જરાવર દીકાએનો છે, સડગ મનમ કેપરેનો કન્યાપરનો અને —માન કન્યાપરનો જ —જે.

૩. રા. પંડ્યાના અનાદ્યોગ્ય સાથે તેમના લેખને સંબંધ હોવા વિશેષ 'સાહિત્ય'ના સૌન્દર્ય-હીન, અચુકરતું અને અઢોળક સુચન કરાવીને આ પાનાને કલંકિત નહિ કરે. તેવાં સુચન તેમના લખનારને સંસ્કારી પુસ્તકોની કોટિમાંથી હરિશ માટે બાંધ કરે છે એ સર્વવિદિત છે. તે અપમાન અને તોલકાઈ બંને અધૂરું હોય તેમ, પોતાના તે વર્તનનો શિથિલ અવાર 'સાહિત્ય' નવે અરના અંકમાં કર્યો છે. ને 'મચાવ' ના મુખ્ય એ સુદા આ છે. રા. પંડ્યા સાહિત્યકારના પરના મિત્ર છે; અને રા. પંડ્યાનાં પત્રોનો અવનરણ ચિન્હોમા મકામાં છે.

'સાહિત્ય'કારનું ઉપરું સુચન સામ માણસને છાત્રે તેવું નથી એ ઉપર જાણીયું છે. પરંતુ 'સાહિત્ય'નો અભિપ્રાય એવો છે કે તેવું સુચન નાગી એકને, જાહેર લખાણમાં અને પરી ગભીરતાથી કરવું એ તેમનો મિત્ર ધર્મનો આદર્શ છે. પરિપૂર, આ અંકકલમનું અભિપ્રાય વાંચીને રા. પંડ્યાએ છાત્રી પ્રાર્થના કરી 'હોરે કે, 'God' save me from my friends'.

બીજું મુળ શબ્દો અવનરણ ચિન્હોમા જ મુક્યા છે એમ કહેવામા અર્થ જ મર્ય છે; અને ટેનિસનની ઉક્તિ પ્રમાણે, "A lie which is half a truth is ever the blackest of lies" -- જેમની આખો સર્વાંશ સાચ છે તેઓ તો ઘુસ્ટ જેવું શકે છે કે રા. પંડ્યાનાં વચનો સાથે 'સાહિત્ય' પોતાની રીક્ષા હુમિયારીથી બેગમેગ કરી છે.

૪. 'નાટકસિક સંસ્કાર' પ્રસિદ્ધિમાં નહિ મુકવાની સલાહ અપનો "સાહિત્ય" પછે છે, તેનો સંસ્કાર શૂન્ય સર કરી માનવા જેવો છે? કદાચ નહિ હોય; તોને માનવો એવો રા. પંડ્યાનો સ્વેચ્છ પશ્ચ આશય તેમના લેખમાં નથી. પરંતુ "સાહિત્ય" નો પ્રશ્ન બીજી દૃષ્ટિરી વિચારવાની જરૂર છે. તેની માન્યતા એવી શાય છે કે જે વિચાર કે સંસ્કાર 'સર્વ' કાળે માનવા' યોગ્ય હોય તોને જ ત્રિકાલીન ધિત પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યા. આ માન્યતામા એક અનર્થિત સત્ય એ રહેલું છે કે "સાહિત્ય" પોતે આ 'ઉપદેશાનુસાર અં.અરણુ કરે છે. બીજી રીતે કહેના દૃષ્ટાન્ત્ર અસ્યોનો જ ઉચ્ચાર "સાહિત્ય" મુંબે સર્વદા થય છે તેથી ગુજરાતી લેખકો માટે એમાથી એક જ માર્ગ રહ્યો છે; કારણે, અધિઓ જેવી દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રદર્શ કરીને લેખ લખ્યા અચાક જેમ્સે લેવું કે પોતે જે કાંઈ કહેશે તે 'સર્વ' કાળે માનવા, જેવું છે કે નહિ, જો નહિ. તો લેખની પ્રતિષ્ઠામા અંધ કરવી.

રા. પંડ્યાનો - 'સંસ્કાર' એટલે કે અવેગ છે તે અવારના "સાહિત્ય"કારે એક પશ્ચ સમજ પ્રમાણ આપ્યું નથી. "ગુજરાતના કવિઓ કે લેખકો તેઓ ગણે છે તેવા છે કે નથી" એમ કહેવું એ એક વાત છે, અને બિટ વાચકોને તે કથનની પ્રતીતે કરવાનો ખરા વિચારી વત્ત કરવો એ બીજી જ વાત છે.

ઉપર દર્શાવેલી બેમા બાંધો એ તેવા પ્રમાણોની નકલ કરીએ તો જાણશે કે, "કવિઓની ખ્યાતિવીચાયત મારગન અર્ધો આવવા વિશે 'સાહિત્ય' જે નિર્ણયક હમરૂડો વાળ્યો છે તે સર્વથા અસ્થાને છે." રીન્ડનાયછતી ખ્યાતિ જગતમાં વિગે છે માટે અને તે ગાંધીજી કરતાં મોટાલાગણ હોય એ કલ્પનાને હું સહેજે તપામવાનું માન આપી શકું એમ નથી; એ કલ્પના મારી રવાન વિચારેશ્વરને ગભીર અન્યાય કરે છે. "સાહિત્ય"કારને અડધુંકુ દુન્ય દેનરી પેલી તોષ (દિવા 'ઉપોદધાત')માં આ વાક્યો લખાયા છે. "સાહિત્ય"ના લખનારે તે વાક્યાં જ નથી કે વાંચના મનમાં બીજી જવાની તબીયત કરી છે ?

રા. પંડ્યાનો આ ખુલાસો અત્યંત સ્પષ્ટ હોવા છતાં, એવું કહેવાનો તેમનો આશય નથી હોય એમ કહીને અભિપ્રાયનો દેખાવ કરીને છટકી જવાની વેતરણ. “સાહિત્ય” કરી છે. આ નિર્ણય ને દેખીતી દાખલતા ઇને છેતરશે ?

૫. પ્રેરિસર મોહનની હુકાળી સહોદમાં પણ “સાહિત્ય”ને આશરો મળેલો મુસ્તેજ છે. “વસન્ત”ની પીઠે ઉતારાયેલા તે પરિચેદનો પૂર્વાપર સંબંધ જરૂર જિના તેનો ઉપયોગ એક કે બીજા પક્ષનું મનનપ્ય સિદ્ધ કરવામાં થઈ શકે નહિ. તે પરિચેદમાં જે વિચારો દર્શાવાયા છે. તે જ જે પ્રો. મોહનની સાહિત્યભાવનાનું સત્ત્વ હોય તો તેમના જેવા વિદ્વાનના મનની સંકૃતિના માટે શોક થયા વિના રહેતો નથી. સાહિત્ય જેવા સર્વદેશી રમ્પે સમયબંધનથી રહિત વિષયને પણ આપણી “રાષ્ટ્રીય ભાવનાઓ” જે ગમે તેવી સ્તુત્ય અને અમુક સમયવિભાગ માટે અગત્યની હોવા છતાં, બહુ વખત ચાલુ રહે તો “દૂષમંદુક્તા”માં જ પરિણમે છે તેની સાંકળમાં જકડવાના યત્નો કોઈ રીતે પ્રશંસનીય કે હિનાવહ નથી. માનવહૃદયનાં વિવિધ રક્તરો પ્રીછતામાં અને પ્રકાશવામાં શેક્ષ્પીઅર પ્રેમાનન્દ કરતાં ઘણો વધારે નિપુણ છે એમ મને વારંવાર લાગતું હોય, દર વખતે વિશેષ સ્પષ્ટતાથી અને વિશેષ સમજાનાથી લાગતું હોય છતાં પ્રેમાનન્દ મહારા પ્રાનામાં જન્મેલો તે જ હુદ અને આકર્ષિક દારણને લીધે તેને ‘મહાન’—અને તે પણ શેક્ષ્પીઅર થી મહાન!—માનવો કે મનાવો એવી બ્રહ્મ સાહિત્યભાવના મહારી સંસ્કારિતાને દ્વિપતે જ કરે અગ્રગત, પ્રેમાનન્દની આંશિક (partial) મક્તા સ્વીકારવામાં મને ખામ ન હોય; મહારા દેશની જે સંસ્કૃતિની ત્રિધવિધ ચિત્રો તેણે આલેખ્યાં હોય તે સંસ્કૃતિની મધ્યમાં હું આળપણથી કંઈયે હોવાને લીધે તે ચિત્રો મને આકર્ષક અને પ્રિય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ, તે ચિત્રો કરતાં કાંઈક વધારે ઉંચું અને વધારે ઊંડું હું શેક્ષ્પીઅરની કૃતિઓમાં (અથવા તો, સ્વીન્ડનાય * કે ગજોની કૃતિઓમાં) જોઈ શકું તો પછી પ્રેમાનન્દને તે કવિઓ કરતાં સર્વોચ્ચ મહાન ગણવડાનો દુરાગ્રહ કરવો એ અધમતાની પરાકાષ્ટા જ છે. અહિં ખરો પ્રશ્ન એજ છે કે આપણી કવ્યર નૃત્તિઓને વધારે સ્કીને દૃષ્ટિ વિશાળ રાખવી અને સત્ય શોધવું, કે પ્રાકૃત જનોની પ્રીતિ સંપાદન કરવાના અનુચિત ઉદ્દેશથી જ, જેટલું જેટલું આપણું તે સામાજિક સર્વોચ્ચ સ્તર ને સર્વોચ્ચ તરીકે ડોહી બેસાડવું? જાનને તો સ્વલકાણ નડ્યાં નથી ને નડશે નહિ; “જ્ઞાનગયનમાં નહિ દેવકાળ” એ તો અપ્પા અણબખડાં આળ” આ લક્ષિતને “સાહિત્ય” મુદ્રાદેખ તરીકે સ્વીકારી શકશે તો ગુજરાતને કાંઈક વધારે કિન્નત પાઠ શીખવી શકશે.

૬. વિષય સમેટતાં એકાદ એ ન્દાની ખામતો દુકેમાં પનાયીએ. “તેમજે ગુજરાતનાં જ સાક્ષરો માત્ર ગણાવ્યા છે. ત્યાં હાલર રહેલાં બીજાં તે કદાચ જૂની ગયા હશે; ગેરહાજર એવી નાનાંકાલ કવિ અને અરેશર ખખરદાર જેવી પ્રચંડ શક્તિઓ તેમને યાદ નથી રહી હોય.” “સાહિત્ય”ની આ રીઆદના ઉત્તરમાં રા. પંડ્યાનાં વચન દોહીએ: “એ જ સાક્ષરઓ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક યોગ્યતા ઇકન વિદ્વાનો—ટુક, પુખ્ત ઉમ્મરના તથા યુવાન—દામર હતા, અને છતાં યે મને ગુજરાત નિરસેજ લાગ્યું—સ્વીન્ડનાયજની હાજરીમાં, ન્દાનું લાગ્યું.” ત્યારે રા. પંડ્યાનું પાપ એટલું કે પરિપક્વા મુખ્ય પ્રમુખનો અને પુદ “સાહિત્ય”ના તંત્રી મહાશયનો નામથી નિર્દેશ ન કરતાં, “યોગ્યતા ઇકન વિદ્વાનો”માં તેમને સમાવી દીધા. “સાહિત્ય”દારની રીઆદ પિનયશીલ તો ખરી! “પ્રચંડ શક્તિઓ” વિશે એટલું જ કહેવાનું કે “સ્વીન્ડનાયજની હાજરીમાં” હોય તેમની જ સંજ્ઞામણી પરિપદ વખતે કરી હતી.

તમામ ગુજરાતીઓ રા. પંડ્યાને શા માટે નિસ્તેજ લાગ્યા તે સંસ્કૃત અને મહત્વનો પ્રશ્ન કોઈક વાર સવિસ્તર ચર્ચવા જેવો છે; અહિં તો “સાહિત્ય”ની લાઝુભિંક ટીકાઓનો સત્યને ખાતર હિતર આપવાનો જ ચત્ન છે, તે ટીકાકાર અને તેમના અનુયાયીઓ રા. પંડ્યા સરખા ભાવનાપ્રેમીનું હૃદય પારખનાં શીખરો, અને તેમનો આનુર પ્રશ્ન—“માનવહતવતા હિંસ્ય કાર્ય પ્રદેશોમા ગુજરાતનાં સંતાનો ક્યારે ધ્રુમશે-અધ્રુમશે-ને ગુજરાતને અનેક ગોરવ ભારત વર્ષમાં અને જગતમાં અપાવશે ?”—વિચારશે તો ગુજરાતની વધારે વિશેષગી સેવા કરી શકશે. ક્રિટિક.

સમાજ જીવન ધુ. ૩ જી અંક ૧ લો સપ્ટેમ્બર લવાગમ; રા. ૪-૦-૦

અધિપતિ: નારાયણ ગોકળદાસ ડાસાણી

પ્રીકાર્ટ્રીટ ગીરગાંવ પોસ્ટ-મુંબઈ.

આ બે વર્ષ પર નીકળેલું સામાજિક પ્રશ્નો ચર્ચાતુ માસિક સપ્ટેમ્બરના અંક સાથે ત્રીજા વર્ષમા પ્રવેશ કરે છે. ત્રીજા વર્ષનો પ્રથમ અંક ખાસ અંક તરીકે પ્રકટ કર્યો છે, એનું બાહ્યાંગ સુંદર અને આકર્ષક-ધડીબર નયન માડી નિરખી રહીએ એવું થયું છે. અને તે માટે અમે અધિપતિ મી. ડાસાણીને અભિનંદન આપીએ છીએ. પણ એ બાહ્યાંગ બેતાંગ સાથે સાથે એક કટુ મત્યનો દુઃખદ અનુભવ પણ થાય છે કે આપણામાં યોગ્યતા સંકિત Organizationalની અત્યંત ખામી છે. હુંકમાં વીસેમીસદીનું કુરાડું અનુકરણ કરવામા-એની આબેહુલ-નકલ ઉનારવામાં એમને મંપૂર્ણ ફતેહ મળી છે. અંકમાં લેખેની વિવિધતા ધણે અંશે જળવાઈ છે. કાવ્યો, એકંદરે સારાં છે. રા. ભાનુનું ‘અસિ કહેને જાણ્યુ આતે કેવી રૂઠિ’ વાલું કાવ્ય હાર્દિક ભાવ રજુ કરે છે. વાર્તા તેમજ સામાજિક લેખો પણ સારા છે. સામાજિક અવલોકન સાથે સમાજ સુધારાના લેખોનો નવો વિભાગ શરૂ કરવા બલામણુ કરીશું તો અરચાને નહિ ગણાય. બે વર્ષ દરમ્યાન માસિકે કરેલી પ્રગતિ તથા સાહિત્ય અને સમાજનેવા ધ્યાન ખેદાર રહી શકતી નથી. અમને આગા છે કે નવીન ગુજરાતના ધંકરમાં તથા ગુજરાતની સમાજ સુધારણામાં આગળ જતાં આ માસિકે સારો ભાગ ભજવશે.

“ક્રિટિક”ના અમુક શબ્દોની જગા સંચયિત સ્વી શદી હોત તો વધારે સારું; તે પણ ભમજે ઉકાવેલા અને સમગ્રતાથી ચર્ચેલા પ્રશ્નોની વિશિષ્ટતા તથા વિશેષગીતા વિચારમાં લઈને તેમનો પત્ર સાચનત મળ સ્વરૂપમા જ પ્રસિદ્ધ કરવાનું હચિન ધાધું છે.

“ચેતન” ના તંત્રીઓ.

ગૃહિણી મુષળ પુ. ૧ સુ. અંક ૧-૨-૩-૪ વાર્ષિક લગ્નગમ રા. ૨-૮-૦

જો. તંત્રી. નટવર એમ. બીમાવાળા

આ નવીન માસિકની પ્રથમ ચાર અંક અમને અવલોકનથી મળ્યા છે. છેલ્લા એકેાથી રા. નટવર એમ. બીમાવાળા તંત્રી તરીકે છે. માસિકમાં સ્ત્રી-કુખ્યોગી તથા જાદોપયોગી શ્રેણી છે. ગુજરાતી માસિકને અનુક્રમે અને એમને નવો શરૂ કરેલો પ્રશ્નોત્તરીનો વિભાગ જો ચેતન દિશામાં પ્રગતિ કરશે તો અમારું માનવું છે કે અંગ્રેજ રમુજ અફવાડિક Tit-Bitsના Answers to correspondants જેટલોજ ઉપયોગી અને આકર્ષક થઈ પડશે. અમારું ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે સ્થાન સુન્દરી સુખોદ્ધ બોગવતું હતું તે સ્થાન ભેય-એમ છઠ્ઠી આ નવીન માસિકને અમે સર્વથા આવકાર આપીએ છીએ.

મ્વ. લોકમાન્ય ચાલંગાધર તિલકની રંગોત છવી. ૧૫x૨૦ સાઈઝ.

પ્રકાશક: મેનેજર ચિત્રદાસા ગ્રેસ પૂના સિટી.

મહારાષ્ટ્રની ખીણોમાં કે દક્ષિણના કુંભરો પર ફરનાર બાળક-નિલકની આ છબી નથી; નવચેતન અને પ્રેતસાદન સ્ફુરાવનાર નવયુવાન-નિલકની આ પ્રતિકૃતિ નથી; ગીનાના પૂજ્ય મંત્રો સ્વમગ્નવનાર પ્રસૂતીન-નિલકની આ મુખપ્રતિ નથી; પરંતુ મોનરેગ્ય સાહેબના 'દિલ્હી હજી હર છે' એ શબ્દોથી જાણે અપમાન પામેલ હોય એવા દૃઢ કમ્પોગી, દેશવીરનું આ ચિત્ર છે. જેમણે એમને જોયા છે તેમને એ અવશ્ય ને ચિત્તમરણીય મુખપ્રતિતિ ચોક્કસ યાદ આવશે. જેમણે એમને નથી જોયા તેમને નિલક કેવા હતા તેનો ખ્યાલ આપશે. અમને આશા છે કે લોકમાન્યની આ રંગીત છબીને પ્રજા સત્કાર આપશે.

પાંચગુણનિગ્રામ

અનુવાદક: કંધિરલાલ બીમાવાળા, સુરત.

ગુજરાતીનો દિવાળીનો ઝંક

મદ્ર ભાસ્કરનો દિવાળીનો નવેમ્બર ઝંક

ભક્તિય મિત્રનો દિવાળીનો ઝંક

કર્મચીરના પહેલા ચાર અંકો. નવેમ્બર ૧૯૨૦ સુધીના.

M.

ઈનામી નિબંધ.

નીચે જણાવેલા વિષય પર સંપૂર્ણ સરસ નિબંધ લખનાર ખેડને રૂપીઆ ૫૦ તું ઇનામ એક ખેડ તરફથી આપવામાં આવશે.

“આપણી સ્ત્રીઓના જીવન વિકાસમાં નહતી મુશ્કેલીઓ અને તે હર કરવાના હોવાય.”
આ હરિશદ્ધમાં ફક્ત સ્ત્રીઓના ભાગ લઈ શકશે.

ઈનામી કવિતા.

કવિ ન્હાનાલાલની કૃતિમાં કેઈ પણ વિષય પર આશરે ત્રીસ લીટીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને એક માઈ તરફથી રૂપીઆ ૩૦ તું ઇનામ આપવામાં આવશે.

નિબંધ તથા કવિતા ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૧ સુધીમાં આ પત્રેની ઓફિસમાં પહોંચવાં જોઈએ.

સમકાલીન વિચારસૂચિ.

૧. પરમાણુઓની અપાર શક્તિ.

પાણી, કોલસો, લાકડું, ઇત્યાદિ પદાર્થોમાં અણુરૂપે કેટલી બધી શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી છે તે વિશે આગલા એક અંકના આ વિભાગમાં ટુંકો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો તે વાચકોના સ્મરણમાં હશે જ. તે વિષય વિશે અત્યંત રસપ્રદ અને વિગતવાર માહિતી “સસ્વતી” ના તાજેતરના એક અંકમાં શ્રી વિશ્વકાન્ત ત્રિપાઠીના લેખ પરથી મળે છે. તે લેખ બહુ લાંબો નહિ હોવાથી તેનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર અહિં આપ્યું છે:

માત્ર થોડું ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ખેસી રહેવું તે મનુષ્યનો સ્વભાવ નથી. નવાંનવાં સત્યો ખોળી તેનો સંગ્રહ કરવામાં સદૈવ ગૂંથાયલા રહેવું તેને ગમે છે. આને જિજ્ઞાસા કહેવામાં આવે છે. તેનાથી પ્રેરણાને માણસ આત્મકલ્યાણ સાધવા સમર્થ થાય છે, તેનાથી પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરીને ઉન્નતિને શિખરે તે પહોંચે છે. જેનામાં આ જિજ્ઞાસા, જ્ઞાન મારેની આ સિખસા મિલકે જ નથી તેની ઉન્નતિ કદિ થઈ શકતી નથી. જાનનો અસ્ખલિત જ્ઞાન અનાદિ કાલથી વંકી રંગો છે; તેનો ક્યાં અન્ત આવશે તે કોઈથી કહી શકાતું નથી. પણ મનુષ્યના જ્ઞાનનો વિકાસ તો દિવસે ને દિવસે થયો જ જાય છે તેમા શક નથી.

આવશ્યક વિજ્ઞાનના વિષયમાં એક પંજી એક વિવક્ષણ શોધો થતી જાય છે. વૈજ્ઞાનિકો ધ્યાન હાસ એક નવી, વિદમયજનક શક્તિની શોધ કરવામાં તત્કાલીન થયેલું છે, અને જો તેઓના ઉદ્દેશમાં તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો સંસારનું સ્વરૂપ અદલાઈ જશે. નર્મિંગહાઉસ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપક મિ. બર્નેટ રૂથફર્ડ પદાર્થોના આય અણુઓ (atoms) ને વિભક્ત કર્યા છે આ પ્રયોગથી એમ જણાય છે કે આણુઓ છુટા કરવાથી એક એવી જગતની શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે જે વર્તમાન સંસ્કૃતિને નોંધ બદલી નાંખીને મનુષ્યોને દેવ મુરખ બનાવી શકે આ જ પરમાણુઓની અપાર શક્તિ.

પરમાણુઓ અનન્ત છે અને તેથી તેમની આ શક્તિ પણ અનન્ત છે. જો કોઈ તેના દુરુપયોગ કરવા માટે તો તેની મર્વસંધારણી શક્તિથી કેટલા યે દેશોનો નાશ કરી શકે. તેમા કંઈ બા મામત્રીની જગત પર તેમ નથી એક ગણતર પછીમાં એટલી બધી શક્તિ રહેલી છે કે તે, ઇસ્ટિશ મહારાજ્યનાં મોટાં મોટાં જહાજોને ઉરાડીને સિમ્લાલપનાં શિખરો પર રહેરાડી વધ શકે. પરન્તુ જો તે શક્તિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો તેનાથી વ્યવસાયની ઘણી સમૃદ્ધિ થાય. મનુરોન

ઝડપ નાશ પામે, ડાકુઓ અને ચોરોનો લંચ રહે નહિ. પોલિસની પણ જરૂર પડે નહિ, યુધ્ધો તો માત્ર સ્વપ્નાં સમાન થઇ જાય, અને દેહની ક્ષણભંગુરતા સદાને માટે નષ્ટ થાય.

આ કેવળ મનની કલ્પનાઓ નથી; નામાંકિત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની આમાં સંમતિ છે. પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર આલ્બીવર હોબને આ શક્તિમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ન્યૂયૉર્કનો ડૉ. અર્વિંગ મેન્ગ્યુર પણ આ મત માન્ય રાખે છે; અને તેનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખ્યા વિના આપણે છૂટકો નથી.

આ શક્તિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે જાણવા માટે બે બાબત પર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે: પહેલી વાત તો એ કે સારા ય સંસારના સર્વ પદાર્થો અનન્ત અણુઓના બનેલા છે; બીજી એ કે એકેક અણુ પણ અનન્ત પરમાણુઓમાં પ્રસ્તુત વિરમયકારક શક્તિ રહેલી છે.

વાર, ત્યારે આ શક્તિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? આપણે જોઇએ છીએ કે જ્યારે પાણી વરાળનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેમાં એવી શક્તિ આવી જાય છે કે જોનાથી તે મ્હોટા મ્હોટા એન્જીનો અને મિશીનો રાક્ષસી બાંધકારો ચલાવી શકે છે. શક્તિ આવવાનું કારણ એ છે કે પાણી જ્યારે વરાળનું રૂપ મે છે ત્યારે તે અણુઓમાં વિભક્ત થઈ જાય છે. અણુઓમાં સ્વભાવથી જ તીવ્ર ગતિ છે, અને આ ગતિથી વરાળની શક્તિ પ્રકટ થાય છે.

અણુથી થે તીવ્રતર ગતિ પરમાણુઓની છે. તેથી, જો આપણે અણુને પરમાણુઓમાં વિભક્ત કરી શકીએ તો તેઓમાં અસીમ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય. આ શક્તિ વરાળની શક્તિથી કરોડો ગણી અધિક છે. વિજ્ઞાનવેતાઓએ યંત્રોદ્ધારા એ શક્તિનો પરિચય કરી લીધો છે અને તેઓ કહે છે કે આજે જેમ વરાળના બળથી એન્જિન ઇલાહિ ચલાવી રાકાય છે તેમ પરમાણુઓના બળનો પણ આપણે ઉપયોગ કરી શકશું.

આ શક્તિ સર્વ પદાર્થોમાં અનર્થિત છે. માત્ર તેનો ઉપયોગ જાણવાનું જ બાકી છે. તેને માટે સૌથી વધારે અગત્યનું તો એ છે કે અણુને વિભક્ત કરીને તેમાંથી પરમાણુઓ બનાવવાને આપણે શક્તિમાન થઈ જોઇએ, આમ કરવામાં સર અર્નેસ્ટ રેઝર્ફોર્ડને સફળતા મળી છે.

હવે જોઇએ કે તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય છે: આવી ભીષણ શક્તિની કલ્પના આપણે રેડિઅમની સહાયતાથી કરી શકીએ. રેડિઅમમાંથી જે પરમાણુઓ ક્લબ પામે છે તેમની મન્દમાં મન્દ ગતિ એક સેકન્ડના ૭૦૦ ગાંઠવાની છે. તેનામાં એટલી પ્રબળ શક્તિ છે કે ગમે તેવા નક્કર પદાર્થને ભેદીને તેઓ તેની આરપાર નીકળી શકે છે. એક્સ-રેજ આવી જાનના પરમાણુઓની અદ્યત્ન ગતિનો નમૂનો છે.

વૈજ્ઞાનિકોનાં આ કથનમાં કદાચ એકદમ કોઇ વિશ્વાસ ન ધરે. પણ વિજ્ઞાને આજે સુધીમાં અત્યંત વાર અસંભવિત રૂપોનું સંભવિત કરી આપ્યું છે. જ્યારે જોમ્સ વોર્ડે વરાળની અપૂર્વ શક્તિ વિશે જોને કહ્યું ત્યારે તેઓમાંના કેટલાએ તે વાત સાચી માની હતી? પણ આજે આપણે તેને પ્રત્યક્ષ જોઇએ છીએ જોય. હ. વેબે આજ વખતમાં મનુષ્યો પરીજોની માફક આકાશમાં ભ્રમણ કરશે, ત્યારે સડ્યે તે વાતને એક આપનાસિકની કલ્પના ગણી દસી કદાકી હતી તો સંભવ છે કે પરમાણુઓની શક્તિનો પણ ઉપયોગ થઇ શકશે. તેને માટે કંપની જુની કરવાનું કામ ચાલુ છે અને વિજ્ઞાનીઓ તેને સમગ્ર જરૂરના એન્જીનો રૂપમાં રોકાયેલા છે.

૨. ઇંગ્લેન્ડને બ્રાફ્રીના યૂરોપ સાથે સાંધનારી ટનલ.

ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લેન્ડને જોડનારી આ ટનલ (યુગલ) અંગ્રેજી બ્રાફ્રી (English channel) ની નીચે થઈને બ્રાફ્રીના ચર્ચા હાલ ઘણાં વર્ષથી ચાલે છે. તે મહત્કાર્ય પાર પાડવાના માર્ગમાં જે જે વિઘ્ન અને વાંધાઓ નડે છે તેનો વિસ્તારી અને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે, “ધ ન્યૂ વર્લ્ડ”ના એક લેખમાં, ફ્રાન્સના નાણાં ખાતાના પ્રધાન મો. ફ્રાન્સોય-મોર્સેસ આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે, આ બાબતમાં જે સુલભિયક મુશ્કેલીઓ જામી ચાલે તે તો, ગઈ લગભગ તે જોતાં, વિચારવા યોગ્ય પણ નથી; અને કદાચ, ગ્રેટબ્રિટન અને કોઈ યૂરોપીય રાજ્ય વચ્ચે લગભગ જામે તો બ્રિટનનું લશ્કર અગત્ય થઈને જોડી રહેશે એમ માનવાનું કારણ નથી-અર્થાત્, તે સજ્જ થઈને ટનલમાંથી આવતા દુરવતને હંકારી શકે. લેખકના મત પ્રમાણે, બાપાર વિષયક જે જે અડચણો નડે તે તો, જે લાભ મળશે તેને સુકામણે, નજીવી છે. તે કહે છે કે,

આ ટનલ કરવા દેવાની બ્રિટનની નારાજ કોઈ તર્કસિદ્ધ દલીલને આધારે નહિ પણ માત્ર કુશળી લાગણી (Sentiment) ને લીધે છે. આ બાબતમાં જે વિરોધ દર્શાવ્યો છે તેના ઉદાહરણ તો તે “જવનના એકવચન” નું અભિમાન વસી રહ્યું છે કે જેને આટલાં વર્ષથી બ્રિટન પેટ્રીયર પેટ્રી પોપનું આચ્યું છે, તેથી બેધારીઓ પણ જાણે છે કે જે “રૂપા” નું રૂપા માત્ર “જવન” નો દરિયાએ ગતિ નેત્રના યોગાત્ર ગાથાં છે તે “રૂપા” (સમુદ્ર) ને લીધે “જવન” ને વિરોધ બાળીથી મળી નિત્ય રક્ષાને લીધે જ, તેઓ પોતાની વખારો બરી શકે છે, જરૂરયાન માલ સંપત્તિ શકે છે, અને ધરમાં ટંકશાળ પડતી હોય તેવા વૈભવથી મ્હાલી શકે છે.

વિનાશકારક યંત્રો અને એવી બીજી હરહંમેશ વધતી જતી સુલભિયકોના આ યુગમાં ગ્રેટબ્રિટન જેવો સમુદ્રથી વીંટાએલો એક ટાપુ ખરેખર સત્તામત રહી શકે કે કેમ, એ પ્રશ્ન અગત્ય આવતા મો. ફ્રાન્સોય-મોર્સેસ ચર્ચે છે, તે કહે છે કે,

તેથી સલામતીમાં હવે માનવું એ કામ પ્રમણ છે. હવેના જમાનામાં જ્યારે મ્હોટી મ્હોટી મૂંઝવે પડે પાણીથી બોટોથી ચેતીને ચલાવવાનું છે, સારી રીતે રક્ષાપત્રો મેળો સુધી પણ ગેરી વાયુ પહોંચાડી શકાય છે, અને બોય ફેંકનાર એરોપ્લેનો જ્યારે ડોવરની સામુદ્રી અને કવિએ અમર કરેલા “સોલ્જર ગાર્ડ” (soldier guard) નો જાણે ઉપક્રમ કરતાં હોય તેવું લાગે છે, તેવા વખતમાં સમુદ્રમાર્ગની સલામતીનો ભરોસો જો હવે તો કોઈ પણ ટાપુને ખંડી બાળુથી લેવી લેવાનું સગમ પડે તેમ છે, તેની પર તોય ચેતીને મારો ચત્તારીને તથા લોકોને જુએ મરતા કરીને, તેમને કાંઈ પણ મલ્લ મળે ત્યારે પડેલા શરણે યંત્રોની શરૂ પાડી શકાય તેમ છે. આવે વખતે જો આ ટનલ તૈયાર હોય તો, આગળના વખતમાં આપણા જમાનાનો જોઈ જોઈને મારો વેરાવવા કિંમતોની છડકતા અને બીજી રીતે આગળ જોઈને નવું જોઈ આગળ જોઈ રકામે જોઈ જોઈ આગળ જોઈ શકતા, તેમ આગળનાં ચર્ચોને પણ શકી શકે.

‘ચેતન’ની ઇનામી વાર્તાઓ.

કેટલાક પ્રસંગોવાત વિચાર.

ઓગસ્ટના અંકમાં ઇનામી હરીશાહ માટે ખરેખર આપવામાં આવી ત્યારે જે નિયમો ધ્યાનમાં રાખવા સૂચના હતી તેમાં મુખ્ય એ ત્રણ એ હતા કે “યુગ્મવાતી સંસારની વિચારશીલ, સુન્દર, સૌથી સરસ વાર્તા” માટે રૂ. ૧૦) તું ઇનામ આપવામાં આવશે; “વાર્તા સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ” અને, “વાર્તા ‘ચેતન’ના ચાર પાનાથી મોટી હોવી ન જોઈએ.”

જગતમાં ઘડાએલા અને ઘડાવાના સર્વે નિયમોની મારફત ઉપજા નિયમો પણ, એક જૂના રિવાજ વિશેની હેમ્લેટની વક્તિ પ્રમાણે, “More honoured in the breach than the observance” એ પ્રકારના જ મનાયા છે; તેમના પાલન કરતાં ઉલ્લંઘનને વધારે ધર્મ ગણવામાં આવ્યું હોય છે. અશ્વપત્ત દરેક ઉમેદવારે સવળા જ નિયમો તોડ્યા નથી; પ્રત્યેક ખીણના વૉશ્વર સ્કૉટરે પોતપોતાની વિશિષ્ટ પ્રતિભાને અતુલ્ય એવું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. સ્વાતંત્ર્ય સ્વરૂપિણી સર્જકપ્રતિભાને યુગ્મજાનક કરવી એ મહાપાપ હોવાથી ઉપજા નિયમો વિશે વધુ પડેલા આશંકા કરવા અમે હચમચા નથી; તોપણ, અમારી નસ ન્યાયરુદ્ધિ અમને આટલું દહેરાની તો શરજ પાડે છે કે જે તેર વાર્તાઓ અમને મળી તેમાંની એક પણ દશ રૂપીઆના પૂરેપૂરા ઇનામને લાયક નહોતી. આ નિરાશાજનક પરિણામ “૧૩” ની અપરજુકનીઆળે સંખ્યાને લીધે પણ કદાચ હોય! (“૧૩”ને બ્લેમ સ્વેચ્છી નથી, વિદેશી છે, એ હકીકત અમારા ધ્યાન ખેંચે નથી; પણ જે યુગમાં ધર્મથી માંડીને પોતાક સુધીની દરેક વસ્તુને દિશમાંથી આવ્યાત કરવી એ પ્રગતિસૂચક રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય મનાયું છે, તે યુગમાં એકાદ ન્હાતો બ્લેમ-વહેમોને આ દેશની હવા વધારે મારફત આવતી હોવાથી-અમે આશ્ચર્ય કરીએ-તો અમારો તે અપરાધ કાન્તવ્ય ગણાશે એમ આશા છે.)

તેમાંની માત્ર ત્રણ વાનાં ખરેખર પ્રસિદ્ધિપોષ્ય હતી; પરીણાતું શોરણ જરા સિવિલ કરીને જેને પ્રસિદ્ધિપોષ્ય ગણીએ તેથી એ હતી; અને બાકી રહેલી આઠ વાર્તાઓના કિમ્મત તો જે કાગળો પર તેમને લખવામાં આવી હતી તે કાગળની કિમ્મત કરતાં પણ ઓછી હતી એમ સંભવ છે.

વાર્તાઓના આનંદ સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરીએ ત્યાર પહેલાં તેઓમાંની એક-નામે “સમજા”-ના ખાલ્ય સ્વરૂપ વિશે એક ખીના નોંધવા જેવી છે. કામગીરી આકરી મેંજવારીને લીધે કે ગમે તેમ પણ તેના માનવન્ત લેખકે ણા. બી. એડ. સી. આર્ટ. દેવેનાં તારનાં ‘શરમ’નો લેખ લખવામાં

ઉપયોગ કર્યો છે. ઉપરના બાગમાં તેમાં ફોર્મના એ ત્રણ પાનાં ફોરા પણ રાખ્યાં છે—કદાચ એવી આશાથી કે તેમની વાર્તા ઇનામ માટે યોગ્ય જણાય કે તુરત તે ફોર્મને ઉપયોગમાં લઈને તે પ્રકાશપત્ર અંકારે તેમને તારફાર આપવા એક યુવાન હાથની આ આશા પૂરવાને અમે અશક્ત નીવડ્યા એ અરેખર શોકનો વિષય છે. વળી, “લેખકોને સૂચના” એ મથાળાં હેઠળ ખાનગી માનિકા જે ઠાપી અને મોટી ગિખામજો પોતાના લખનારાઓને આપે છે તે પ્રમાણે “ચેતન” વિશે થતું નહિ હે વાંચી, આ વાર્તાના તેમ જ એક ખીજના લખનારે લેખનવિદ્યાના અતિ સામાન્ય નિષ્કો-ચોક્ષ્યા, છુટા અંકરે લખવું, કાગળની એકજ બાજુ પર લખવું, ધિરાદિ-પણ તોડ્યા છે. અમે તેવી ગિખામજો દેવાનું અનુચિત ધારું છે ત્હેનું સ્પષ્ટ કારણ એટલું જ કે તેવી-પ્રાયશ્ચિત્ત અને સર્વજ્ઞાન બાળતમો ગુજરાતના લેખક વર્ગને હવે આલક ગણ્યો તે દીક નથી; પરંતુ ઉપરના દાખલા બતાવે છે કે તે વર્ગમાંના ચોક્ષ્યા પુરો તો, સનહુકારિની પેઠે સદાકાળ બાળક ગ્રહેવાને હોસીકા છે. તો આપણે પણ, “તેમનું મોલું”, માનીતું, સનાતન, બચપણ તેમને મુગારક હો !”-એ આશીર્વાચ સાથે વિષયનો આ વિભાગ સમાપ્ત કરીએ.

વાર્તાઓની આનંદ રચનાને વિચાર કરતા, ઉપર કહેલી “સગલા”, તથા “ઉંધા” નામક એક ખીજ વાર્તાની ઉરેખ કરવાની જરૂર છે. અને લેખકો યુવાન છે એ દેખીતું છે; પરંતુ બે કોઈ એમ ધારતું હોય કે ઉદાર દિલના સમગ્ર જ કેળવાયેલા યુવાન લેખકો ‘સંસાર સુવાસ’ ના પક્ષકાર છે તો એ ગભીર ભૂલ છે. જે ધાર્મિક ઋણથી કોઈક ‘સદર્ભ બારકર’ પાંડિત કે તેમનું અનુયાયી સાંસ્કૃતિક આર્યભૂમિના પુરાતન, વૈદિક સનાતન ધર્મને ખાતર મેદાને પડે અને શુદ્ધ આર્યત્વના ગત્ર સુધારક સમાજને સંદારવા તત્પર થાય તેવા જ ધર્મિક, વિસાદપૂર્ણ ઋણથી આ અને બનુઓ આર્યધર્મની રક્ષા કરાવે બદાર પડે છે. એક સાહસમયો પરક્રમ તરીકે આ પ્રકાસ અત્યંત સુનિયાત છે, અને મારી વાર્તાને આવરણક કેટલોક ઓંગોની ઉચ્ચ તેમની કૃતિ-ઓમાં ન હોત તો તેમને પ્રકટ કરીને ધર્મ પત્રોનું અમારું ત્રણ અમે પણ અદા કરી શકત; પરંતુ કલાકારોમાં ધર્મને મુખ્ય સ્થાન આપવું એ આ મમવમાં ઝરામર ન્યાયયુક્ત નહિ હોવાથી તે અભિલાષ હાલ તો અપૂર્ણ જ રહે છે.

વાર્તાઓની લેખનશૈલીનો વિષય હવે દાય ધરીએ. જીજ્ઞાસા લખનાર પામેથી કોઈ વિશિષ્ટ કે પરિચય શૈલીની આશા રાખવી એ તો અણધરતું છે. પરંતુ કેટલાક દેખીતા અને સામાન્ય દોષો અટકાવી શકાયા હોય એમ વારંવાર લાગે છે આ દોષોમાં સૌથી મોટો આંધરબરી શૈલીનો છે બાણબદ્ધતા એકાદ મન્યનો ચોડો બાળ ઇન્ટરમીડિએટમાં શીખનાર દરેક મુવક એમ માનવા લાગે છે કે ખૂબ મોંઘા અવાજ કરનાર કાવ્યોના ઉપયોગથી જ પોતે તે આરંધ્ર અંધકાર પ્રત્યેનું પોતાનું ત્રણ દેડી ચક્રો, અને તેથી, કુદરતની એક મહાશક્તિને ‘સુરજ’ કે ‘સૂર્ય’ કહેવાને બદલે “બગવાન ગમગિનાલી” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અને બીજા તેવા અસંખ્ય પ્રયોગોથી બાણબદ્ધતા, પવિત્ર, ગંભીર આત્મા કદાચ સંતોષાનો, પ્રપન્ન થતો ધરો; પણ ગુજરાતી સાહિત્યના સમુદ્ધાસને તો તેથી હાનિ જ છે—ખાસ કરીને એટલા માટે કે તે આત્માની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ ત્હેનાં ગુરુર અનુકરણકારોમાં એકાદ અમર “કાદમરી” રચવાની શક્તિ આવી શકે, તેમ નથી—આ દ્રષ્ટ્ય, ખીજ કેટલીક બાળતમોમાં સારી એવી એક-વાર્તા—“પ્રેમની આહતિ”—માં

પણ નજરે પડે છે. દરેક વાર્તા વાંચીને તે વિશે ટપકાવેથી ટુંકી નોંધમાંથી આ વાર્તા વિશેની અમારી નોંધ, તે લખનારના તેમજ ખીજાઓના માર્ગદર્શન માટે એકિ ઉતારેલી. યોગ્ય લાગે છે:

“સાંચા કલ્પનારંગની હાંટ.-કાદંબરીના વાચનની અસર, અહિં તેમ ખીજે પણ-કિતાવણાપણું; પસંગો વિકસારવા ને બૂંધવાની કલાદૃષ્ટિની ઉણપ-ચિન્તનવૃત્તિની કાંઈક હાથ-કિતારાઈમાં કલામૂલ્યથીની ઝાંખી; પરંતુ છેક અન્તના ભાગમાં કદાચ અપ્રાંસવ દોષ-આ પ્રકારના લેખકો વાર્તા-સાહિત્યમાં સાફ, વિચારમાં ક્લેશ જેવું, કાર્ય દરી શકે; તેમજ સ્વતંત્ર ચિન્તનઅવગ્રોહનની ટેવ ખીલવવી નેછએ, અને શિષ્ટ યૌનાના અભ્યાસથી, સાહિત્યશાસ્ત્રના તેમ સાહિત્યકલાના અભ્યાસથી, રસવૃત્તિને કેળવીને મુખર્થે વિકસાવવી નેછએ.”

આના અભ્યાસ માટે હમણાં નો અંગ્રેજી પુસ્તકો પર જ આધાર રાખવો પડે તેમ છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં આ વિષયનું સાહિત્ય છેક નથી એમ નહિ. નારાયણ હેમચન્દ્રન “નવલકથા વિશે ચર્ચા,” રા. મણીલાલ તંત્રીનું “ગુજરાતી નવલકથાનું સાહિત્ય” અને ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના રીપોર્ટમાંનો રા. ડાહ્યાભાઈ લા. પટેલનો “સાહિત્યમાં ટુંકી વાર્તા” એ નિમંધ: આ નામો મુખ્યત્વે સૂચવી શકાય તેમ છે.

પરંતુ સાહિત્યના શાસ્ત્રીય યૌનાનું સ્થાન અને કલાકૃતિઓનું પદ નવા-સર્જનના વિષયમાં હંમેશાં ઝાણ જ રહે છે, સૌથી વધારે અને મહોળા આધાર લેખકની કલ્પનાશક્તિ અને કલાદૃષ્ટિ ઉપર છે. મનુષ્યજનનું એકાદ તેમ સમગ્ર દૃષ્ટિથી આલોકન, તે વિશે કાંઈક અને ગંભીર ચિન્તન, અને ચિન્તનના પરિણામને કલાકૃતિ તરીકે જન્મ આપવાની વિશ્વાસ શક્તિ: આ ગુણો આવશ્યક છે, સર્જન આત્મપરીક્ષા કર્યા પછી જે યુવક યુવતીઓને પોતાના ચિત્તમાં આ ગુણોના અંકુર અનુભવાય તેમજે જ વાર્તાલેખનનું લગ્ન અને ફર્ટિ કાર્ય હાય ધરવું નેછએ. વળી આપણી વાર્તાઓમાં વિષયના એ વિધના (motology) પણ જરૂર વધી ગઈ છે. અમને મળેલી વાર્તાઓમાં ૮૦ ટકા નેટલી “પ્રેમ” વિશે જ લખાયેલી છે. આ હપ્તુ દાગડા માટે લેખકો જીવનની વિવિધતા ઓળખતાં ને અનુભવતાં રીતે તો જરૂર લાગે શાય.

આટલા વિચારો વિવેચન પછી, ડા. ૧૦) નું ઇલામ એ ભાગમાં આ માટે વહેંચવું પડ્યું તે સમજાવવાની ભાગે જ જરૂર છે. જે સર્વેસુદ વાર્તા આપું ઇલામ છત્રી ગરી હોઈ તે ૧૬ પાના નેટલી લાંબી હોવાથી હરીદાષ માટે કિમ્પોગની નહોતી. બારી રહેલી બારમાંની કિતમ ગયા અંકમાં પ્રગટ દઈ છે. અને બીજા નંબરની આ અંકમાં અપવર્ગમાં આવી છે. આ વિધાયની વાર્તાઓમાં જે કે ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત કરવા થોડવ છે તે કમેકમે હવે પછી આ અંકોમાં છપાશે.

સુધારો.

આ અંકના ૨૭૨ મે પાને ‘સત્તાન અને આસ્રય’ નામના લેખના લેખક મંચુલાલ દવે નથી પણ ‘અનુનાદક’ છે. તે લેખની છેલ્લી લીટીમાં મંચુલાલ દવેને બદલે ‘અનુનાદક’ લેવાયું.

—અધિપતિ.

રસ-ગીતો.

— કોઈ કૃજનવતી સૃષ્ટિનાં અદ્ભુત આંદોલન —

કેટલાંક અભિપ્રાયો.

આટલેપર પર રંગીન
સફીથી છાંયેલું, સુંદર
બાંધણી તમા ઉત્તમ
છપાઇનું કળાવન
પુસ્તક:

મુખ્ય: ૦ ૧૨-૦

મળવાનું ઉકાળું:
‘ચેતન’ કાર્યાલય
ગોપીધુમ
ગુજરાત.

એન. એમ ત્રિપાઠી
એન્ડ કોં
કાનપુરની રોડ
સુબાઈ.
તથા પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય

માત્ર જુજ નકલો
ખાટી રહી છે માટે
આજેના લખો:—

× × × ચેતનની પ્રસાદીકાર તમારી રસિક ઉદારતા સાકાર
અનુભવું છું. તમારાં રસગીતો વાંચ્યા ને વિચાર્યાં છે. તેમાંની
રસાત્મકતા, કળા અને ધ્વનિના વિકાસની સાથે પ્રકૃષ્ટિત થશે એવી
મને શ્રદ્ધા છે. ગુર્જરાટનાં તમારાં જેવાં કવિહૃદયોના રસભાવ સદૈવ
ઉર્જા અને જગનના સાદિત્ય ગૂંઘારે એવાજ આજસુધીમાં આશ્વ-
ખાયલા છે ને તે માટે પ્રશ્નોજ અનુમદ આપશે માન્યેસ્તો. × × ×
તમારાં રસગીતોના રસભર્ષા ‘ચેતન’ તેજેમય રૂપે નીચે એવી
પ્રત્યુપાર્જના છે. × × ×

— શુ. લલિતના વન્દન

આ નાની સુંદર બાંધણીની ચોપડી ‘ચેતન’ માસિકના ધરાકોને
મેટ આપવા માટે પ્રકાશને બહાર પાડી છે કામગીરી ને છપાઈ
સારી છે. × × × એ વાત તો સાચી છે કે નિરાશામય છત્રવને માટે
કેટલાંક રસગીતોથી આરાના કૃણા અંકુર ફૂટશે. નિરાશા પ્રેમની હો
કે બક્ષિતની હો, રાગની હો કે નિરાગની હો, સંસારની હો કે ત્યાગની
હો; તો પણ એ નિરાશામાં કેટલાક રસગીતો આરાના અમર નિંદ્રામૃત
ત્રિવ્યત કરશે.

— “સાદિત્ય”

‘ચેતન’ માસિકના આદકોને આ નાનકડું પુસ્તક દીપે ત્સવી પ્રસન્ને
મેટ આપવામાં આવ્યું છે × × × લેખક અમારા મિત્ર છે—વિસાહી
અને આરામનક યુવાન છે. તેમની બાપા મરેકાટી, રાસક અને કલામય
છે. રા ન્દાનાકાલની પુલના હોવાથી પ્રત્યેક આનામાં રા. વિમરવાડિયા
કલા અને સૌન્દર્ય ન્યૂનાધિક અશે લાવી શક્યા છે. × × × “એક
પોંદીમાં જગનાય પ્રેમીના નિગદ્ય હૃદયના અસંગદ ઉમરઓ ખાલી
કરેલા છે “સમાધિની સુંદરી”માં દેકે ટાગોરશાહીના દર્શન થાય છે.
એ સિવાય “પ્રેમજુગ્મ્ નાચિક”, “વચ્ચિન”, “દયામય પ્રભુ” ત્રગેર
ભાવનાઓભાવના સૃષ્ટિમાં નિકારનાર તર માગીને આનંદ અ.પે એવી છે.
ગં ઉમરવાડિયા બાનીમાં ગુર્જર સાદિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં વિશેષ
વિગ્ધ થાયો એવી અમારી અંતર્ગત ઇચ્છા છે. — “આસ્ત એવા.”

લેખક:

બદુ ઉમરવાડિયા.

જાહેર આગ દરોયા મોટરકાર
અને

એકસીડન્ટ વાગેરેના વીમા ઉતારવાનું
ભરોસાદાર અને સદ્ગુણી.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ
ફોર્ટ, મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

ઓલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૯૧૦
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૯૧૦
મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કું ૯૧૦
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કું ૯૧૦ ઓફ બેલગામ
આદિકા નંનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૯૧૦

એજન્ટસ:—

કલાર્જ ઇન્સ્યુરન્સ કું ૯૧૦

સેકેટરીઝ, ટ્રેઝરર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ડૉ. ઊમેદરામ લાલભાઈ દેશાઈ.

એમ. એ. એમ. ડી. વગેરે

કેકાણુ વ્યારા.

વ્યારા મુકામે પોતાના બંબલામાં દર સોમવારે મળશે.

સોમવાર મિવાય દરરોજ સુરતમાં લાલગેટ સામે પોતાના
દવાખાનામાં મળશે.

હિંદુસ્થાનના રાજા મહારાજા જેવા કે સોયાણના બેગમ, નેયાળના મહારાજા
જંગબહાદુર, નિગામ હૈદરાબાદના મહારાજા શિવરાજ બહાદુર, રામપુરના નવાબ
વગેરેના ઈલાજ કરી કીર્તિ મેળવી તથા લશ્કરી નોકરીમાંથી પાછા ફર્યા છે અને
સુરતમાં કણ્ઠપીડ બળતરમ માદન કંપનીની પડોશમ રવિવારે આખો દિવસ મુલાકાત યશે.

તેઓ દરેક પ્રકારના રોગના ઉપચાર કરે છે, જેમાંનાં કેટલાક નીચે દર્શાવ્યા છે

રેક્ટર આંકડી અને બચ્ચાના રોગો

શ્રીઓના દરદો, છાતીના દરદો, આમડીના દરદો, નાકના દરદો, હાથ પગની
તથા બેગીની ખોડખપણ, ગડા માણસોને સારા કરવ, ઘણા સ્વપ્નાવાળી ઉધ
સુંઘારી, હીરડીરીઆનો રોગ મટાડવો, આ રોગને ભુત, પ્રેત પિશાચ વગેરેના વાળગાર
અજ્ઞાન લોકો કહે છે. આ રોગ શ્રીઓને ઘણો થાય છે. હાથ પગ અથવા શરીરનું
કોઈ પણ અંગ રહી ગયું હોય તો તેના ઉપચાર થાય છે. પરદેશના દરદીઓ માટે
પગથી ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવશે. અને દેશી રાજા રજવાડા તથા શ્રીમંતોને
માટે હુવાફેરનો તેમજ દવાનો બદોબસ્ત કરવામાં આવશે. હરપ્રકારના દરદીને રહેવાની
સગવડ આપશું. મેલાપ ઉપર લખ્યા મુજબ યશે. બહારગામ જવાની ગોઠવણ
પણ કરશું.

શુદ્ધ કપરનો અર્ક ૨. ૧

પા તથા કોઈ પત્ર જનનો જખમ

અગ્રવાતું તેલ " ૧

કાન પાકવાની તથા કાનના ચમકાની દવા, " ૧

ફગવા આવરી આંખની તથા ખીલ-

હારો-કુલ વગેરે કાપવાની દવા " ૧

સુગંધી દાંતનું મંજન

ચિત્રમણ વાણી દવા

સંધિવાની દવા

સુવારોગની દવા

દુખીને અટકાવતો હોમ તેની દવા

સાસીપરિહા

૩. ૧

" ૨

" ૨

" ૩

" ૩

" ૩

ખોરાક પચાવવાની દવા ૩. ૧
 ખરબચડાં તથા અંધાની દવા ૩. ૧
 પ્રમેહની દવા ૩. ૧
 ચોથીઆ, ચોઈતરીઆ, શેણઆ વગેરે
 દરેક જાતનાં તાવની દવા ૩. ૨
 જાતી મરડા-ચૂક તથા સચ્છલીની દવા ૩. ૨
 કાષ્ઠરોગની દવા ૩. ૫
 હિરડીરીઆ તથા આંધ્રીની દવા ૩. ૫
 અડદીઆ વાની દવા ૩. ૫
 કમળાની દવા ૩. ૨
 હડખરાની દવા ૩. ૫
 કલેમના ગંગાની દવા ૩. ૫
 અરકાવ લાવણીની દવા ૩. ૫
 કતપિત તથા વિસ્ફોટકનો ચાંદા તથા
 કાંધાઓ ઉપરનો અકશીર મલમ ૩. ૫
 અંખનું અજન તથા જોતીનો સુરમે ૩. ૨
 બચ્ચાને તથા મહોડીને આમળા ઉતરતું ૩. ૨
 કુરમની દવા ૩. ૧
 છાતીમાંથી પડતું લોહી બંધ કરવાની દવા ૩. ૨
 વાળાની દવા ૩. ૨
 ખાલામીત ૩. ૧
 ખેરા ફાન સારા કરવાની દવા ૩. ૫
 વરમ ઉતારવાનો લેપ ૩. ૧
 દર્દીઓની ઉધરસની દવા ૩. ૫
 આધારીશાની દવા ૩. ૨
 મધુમેહની દવા ૩. ૫
 બચ્ચાની માતું દુધ વધારવાની દવા ૩. ૧
 બચ્ચાનાં માયામાં ખોરાક તથા જી હોય
 તેની દવા ૩. ૧

દાઢે પો રસ ઉતરે હોય તેની દવા ૩. ૨
 કાંધાઓ તથા ગંધાઓની દવા ૩. ૨
 સ્તપિત તથા વિસ્ફોટકનો લોહી
 સુધારવાની દવા ૩. ૧
 ફૂંકાની દવા ૩. ૧
 રેચની ગોળા ૩. ૧
 દીવાના માથાસને સારા કરવાની
 ગાંડપણની ગોળા ૩. ૫
 પાશનો મલમ અને પાશાની ગોળા ૩. ૫
 ઉધરસની દવા ૩. ૨
 નંવા બાલ લાવવાની દવા ૩. ૨
 બાલ વધારવાનું સુગંધી તેલ ૩. ૨
 દાઢવાની દવા ૩. ૨
 શુદ્ધ વનસ્પતિનું પેનકપુર ૩. ૨
 સાપ વિષુભમરા જોઈર વિગેરેનાં ડાંખનો
 કાંધા ૩. ૨
 વાનું તેલ ૩. ૨
 ખસ ખુબ્લીનો મલમ ૩. ૧
 દરાજનો મલમ ૩. ૧
 બાલ કાઢવાની દવા ૩. ૧
 બચ્ચાની વાચળીની દવા ૩. ૧
 લોહીવાળી દવા ૩. ૧
 ખરોળની દવા ૩. ૧
 ચાંદી તથા ટાંકીનો મલમ ૩. ૧
 ધાંડુ ખેસી ગયું હોય તેની દવા ૩. ૧
 દાઢે પો વળતા મંધાતા પરસેવાની દવા ૩. ૧
 પ્લેગના તાવની દવા અને ગાંડ પર
 મારવાની પટ્ટી ૩. ૫
 હરસનાં મસાની દવા ૩. ૧
 ભગેદરની દવા ૩. ૧

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઈને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
 ફક્ત હમે ખુદ તબીબીયત તપાસી આપણે, અથવા હમારા એજન્ટ મી. નાનાલાલ
 નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાંજ બેસે છે, તેમનીજ પાસે મળશે.

MEDICINES FROM THE MYSTIC LAND--

ધી યુનીવરસલ મેડીકલ વર્ક્સ

આરોગ્ય અને જીવન વધેકે રાખનારું દવાઓ.

અરુણી મર્વ મશહુર દવાઓ યુનાની અને આયુર્વેદિક સિદ્ધાંતોથી
જાતાં એકી હોવાથી તદ્દત્ત પવિત્ર અને ખીત જોખમકારક છે.

કોઈ પણ અસાધ્ય રોગ હોય, ત્યાં ખીત ઇલ્મીઓએ આશા ઓડી
દીધી હોય ત્યાં પણ અમારી દવાઓ અસરકારક નિવડી છે.

એકજ વખત વાપરી ખાતરી કરો

અમારું કેટલોક મંગાવો.

આફ્રિકા—

ધી યુનીવરસલ મેડીકલ વર્ક્સ

ધોખીગદા

સુરત.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

ત્હારી વિવેકશક્તિને વન્દનીય ગણુએ. કુદરત સાથે અસંગત એવા કોઈ પણ મંતવું ત્હારા મનમાં હોવું કે ન હોવું, અને ત્હોરું મનોબળ ધારણ એક બુદ્ધિમાન પ્રાણીને છોડે તેવું હોય કે ન હોય,—આ બંનેનો આધાર તે શક્તિની સાચવટ ઉપર જ રહેશે. તેવી સાચવટ આવડે તો આપણે ઉતાવળે અભિપ્રાય બાંધીએ નહિ, મનુષ્ય માત્રને આપણા મિત્રો કરી લઉંએ, અને ઇશ્વરાજાને આત્મદેથી આધીન ગ્રહીએ.

—માર્કસ ઓરેલિઅસ.

જેમ ઘણા શુદ્ધ હૃદયને ક્ષારનું માત્ર એક ટીપું પણ બગાડી દે છે, જેમ અગ્નિનો માત્ર એક જ તનજો મોટાં માટાં શકેરા અને જગત્સોને બાળી શકે છે, જેમ એક પણ મલિન વિચાર બંધી સદ્ભાવનાઓ મારે પાણી ફેરવી દે છે, અને જેમ નાનકડો એક જ રાહુ માનવી શક્તિવાળા મહાન સૂર્યનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ જ સ્વાર્થનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ પણ આત્મિક બળને તોડી નાંખી, ઢાંકી દઈ આપણને પરમાત્માથી વિમુખ કરે છે.

—પદિઆર.

સ્હાવું એ જીવનનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે: અને કોઈ માણસ બુનકાળમાં કે ભવિષ્યમાં ચાહી શકતો નથી; માત્ર વર્તમાનમાં, આ ઘડીએ ને આ પળે જ, આપણે ચાહી શકીએ.

—ટોલ્સ્ટોય.

કોઈ પણ મનુષ્યે કર્મહીન રહેવું એવી પ્રભુની ઈચ્છા નથી; પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે કર્મ કરવામાં સુખ માનવું એ જ ત્હેની ઈચ્છા છે.

—રસ્કિન.

નિર્મલાં કરં કર્મો તું, કર્મં સાહું અકર્મથી;
ન ત્હારી દેહયાત્રા યે સિદ્ધયાયે અકર્મથી.

—શ્રી કૃષ્ણ.

આપણાં દુઃખને આપણે જ નહોતર્યાં છે, પ્રભુએ મોકલ્યાં નથી.

—મારી ફોરેલિ.

મહા સિન્ધુ શેષે ગિરિવર સરે પૃથ્વી ભુવને,
ફલો પુષ્પો વેલી પ્રકૃતિ રહે સુન્દર વને;
કરે નિત્યે અર્ચાં અનુક્રમ થયી સર્વ પ્રકૃતિ,
કૃપાસિન્ધુ ! પ્રેમે સતત અમને શુદ્ધ સુમતિ

—ભોજાનાથ.

રસો યે ઘણા ।

ગાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧.

૬૬-૧. ૫૬. ૮૮

એ ત ન

સ્વ. દાહમદમદ આ. શિવજી.

પ્રકાશક

અદુ સાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
ચેતન કાર્યાલય ગોળીપગ-મુરત.

નવીઓ

અદુ સાલભાઈ ઉમરવાડિયા.
વિજયરાય કલ્યાણમથ વેધ.

જાગૃતિ-ચેતના.

૧

જાગૃતિ ચેતના—

અંતરાત્મા ધરે:

જન્મસિદ્ધિ પ્રભુની દીધેલી !

અભયને એક—

કચ્છાણુ આદેશ, તો—

પ્રાણુની ચેતના વિસ્તરેલી !

૨

શ્રવણુની ચેતના—

શ્રુતિ રસિકે શ્રાવ્યમાં,

ભૂત ને ભાવિની ધમક જગતે !

નયનની ચેતના—

દ્રુતિરસિકે દ્રશ્યમાં,

વર્તમાને, પ્રણય-ચમક ચલતે !

૩

મન હૃદય ચેતના—

સંયમે, સ્વાર્પણે,

દિવ્યતા માનવી કેરી પ્રકટે !

કર ચરણ ચેતના—

શ્રમ-ચરિત સૌખ્યને—

ભવન-તીર્થે, સદા લલિત ઝમકે !

જન્મ-લલિત.

પૂજન.

પ્રિયજનનાં પૂજન

હૃદયે તે હાથે ન થાય;

પ્રિય-જનનાં પૂજન.

તલપતાં નયન કરે પ્રેમ-આશ્રમન,

પીતાં ન પાછાં ધરાય:

પ્રિય-જનનાં પૂજન.

ઉરભાવદર્શન નવલ સનાતન,

જોતાં ન ઝાંખાં ઘકાય:

પ્રિય-જનનાં પૂજન.

કાવ્યકળીની માળાઓ ગૂંથી.

પહેરાવે પૂરી ન થાય:

પ્રિય-જનનાં પૂજન.

સ્નેહી સુમનસુ સંગીત સુણું,

ઝીલ્યે ન ઝાઝું ઝીલાય:

પ્રિય-જનનાં પૂજન.

દેશજી, ચરમાર.

કલાપીને.

લીલી ગુર્જર કુંજ, તેમાં તું ટહુકી ગયો,

તું તો વીરલા ! તુંજ, દિવ્ય મનોહર મોરલા !

તારો એ ટહુકાર, અમ કલોમાં રમી રહ્યો,

જો સ્નેહી હાંતાર ! તેં દીધું અમને ઘણું.

આયું ગીતાજ્ઞાન, ગાયા વેદ સનાતન,

આયું સ્નેહ પુરાણ, કુદરત સઘળી ગાઈ તેં.

તારો અધૂરો યોગ, પૂરો કરવા આવ તું,

તું કુદરત સંયોગ, જોયો કેદીયે ના બને ?

તારું ભગવુ ઉર, ભગવી કવિતા ગાઈ તેં,

એક સનમતું નૃદ, મરતી ગીટી ગાઈ તેં.

--ગિટીશ.

વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પ્રિય વિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

ડગમગતી દ્રવતી પ્રિયમૃતિ

આણુ આણુ માંહી રમતી

પ્રિયની રોડપ્રતિમા તરતી

પ્રિયવિણ જીવનું શિદ આ જીવને ?

પ્રણવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

તર્પણ અથ્રુ સારી સરવર

અર્પણ આત્મ અશોય કયોં મેં

કયાં બંધને આવ દરજું

જીવનું વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પ્રણવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

નવપક્ષવ કુંદરત જે ધરતી

સુંદર રોડ સુવા કંઈ સરતી

વિયમય થઈ એ પીડતી

પ્રિયવિણ જીવન કુખમય શાને ?

પ્રણવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

સુગંધ મનોહર વાયુ બમતો

પરિમલ અનુપમ સદ એ ફરતો

દદતો અમને ઉરને દમતો

જીવનું ? વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

પ્રણવિણ વ્યર્થ જીવન આ શિદને ?

અવનિ દેવી સાધી થઈને

આધ્યાસન અર્પે અમ જીવને

શશ્ય શું એને સાહે ?

પ્રિયવિણુ અમને એ ક્યાં તાણે ?

પ્રભુવિણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદ્ધને ?

સાગર ધમધમ ચોદિશ ધ્રુમતો

ચંદ્ર ચમકતો ચંદ્રી વરસતો

શશિકર શાને ? સાગર શાને ?

પ્રિયવિણુ એ સૌ જીવને સાહે.

પ્રભુવિણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદ્ધને ?

નહિ અહીં જલ, સ્થલ, તરુદોમાં,

નહિ વસતી આ મનુસહિમાં

પ્રભુમય પર રતેહી સંજોમાં

રહીને જીવું શાને ?

પ્રભુવિણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદ્ધને ?

નહિ જલમાં નહિ ચેતન ધરમાં

પ્રિયવિણુ વીજ કે સુષ્ટિમાં

જીવું ? પુણ્યપવે સંચરું.

પ્રભુવિણુ શિદ્ધને જીવી મરું ?

પ્રભુવિણુ વ્યર્થ જીવન આ શિદ્ધને ?

ધીર ઉમરવાડિયા.

ત્હારે હું એકલી મ્હારા પ્રિયનાં મેળાપરવાને બહુ છું ત્હારે પક્ષીઓ નથી ગાતાં હોતાં;
પવને ય હાલતો નથી, અને શેરીની બંને બાજુનાં ઘરોં શાન્ત ઉભાં હોય છે.

પશુ બળ્યાં! આ મ્હારા પગનાં નૃપુર! હંગમે ને પગલે અચૂકાર કરી મૂકે છે અને હું તે
શરમથી અરધી અરધી થઈ બહુ છું.

ત્હેનાં પગલાં સાંભળવાને એક ચિત્તે યુવકીથી ત્હારે હું રાહ જોતી મ્હારી અટારીએ
બેસું છું ત્હારે ઝાડના પાંદડાંઓ ખખડતાં નથી હોતાં; અને સુષ્ક અથવા પહેરેગીરના પગ આગળ
ચુલ્લી પડેલી તરવારના જેવું નદીવું પાણી તદ્દન સ્થિર હોય છે.

ને વખતે ય બળ્યું આ મ્હારું હૃદય! જોસનું ધ ધગકવા માંડે છે; તોને શાન્ત કેવી રીતે
કરવું તેની મ્હને સ્હમજ પડતી નથી.

ત્હારે મ્હારા હૃદયેશ આવે છે અને મ્હારી પાસે બેસે છે, ત્હારે મ્હારું શરીર ધીમે
ધીમે કમ્પે છે અને મ્હારાં પોપચાં શરમથી ઢળી જતાં હોય છે ત્હારે રાત્રી વધારે ગાદ થતી
જાય છે. પવનનો સપાટો આવીને તારાઓપર પડેલા ઢાંચી દે છે.

આ વખતે ય પશુ બળ્યો! આ મ્હારી પોતાનીજ છાતીપરનો તથિ તો અજાણજ કરે
છે. હવે એ પ્રકાશને કેમ સુઝાવવો ત્હેની મ્હને સ્હમજ પડતી નથી.

(રશીન્દ્રભાણુ કૃત “ગાર્ડનર”માંથી અનુવાદ.)

બસુભાઈ રાવત.

“મુદિતા ભારતી.”

(હિરણ્ય)

ભારતી મુખ મલકાય

ધડી ધડી મુદ ઉર રેલાય—ભારતી

કમળ કળી વિકસે જેમ,

ખાલ રવિ જન્મ દર્શિ થાય—ભારતી

પ્રમળ વાયુ ચતાં પ્રસાંત,

મંદ મંદ સમીર વાય—ભારતી

અવનતિ પદ શીર બૂકેલ,

મદ મંડિત ઉદર જણાય—ભારતી

બીન ધરી કર ધન-મયાઈ,

સ્વાતંત્ર્યગીત સર સુણાય—ભારતી

—રમણિક મહેતા

એક આખ્યાયિકા.

શ્રાવસ્તીમાં દુઃખાળનો ફેર વર્તતાં બુદ્ધે તેમનાં અતુલાયીઓને કહ્યું, “ભૂખ્યાંને અન્નદાને દેવાનું તમારામાંથી કોણ માયે સ્વો છે ?”

નગરશેઠ રત્નાકર શિરસા વન્દી વધો, “ભૂખ્યાંને સતોષવાને તો મ્હારા સારા ચે દ્રવ્ય કરતાં વધુ દ્રવ્ય જોઈયું.”

રાજસેનાના અધિપતિ જયસેને કહ્યું, “હું મ્હારું જીવનરક્તા સંહર્ષ આપી શકીશ, પણ અન્ન તો મ્હારે હાર અપુરતું જ છે.”

ભૂમિપતિ ધર્મપાળ નિઃશ્વાસ નાંખી વધો, “અનાટ્ટિ વડે મ્હારાં સારાં ય ક્ષેત્ર શુષ્ક છે. રાજ્યકર આપવો પણ મ્હારે માટે દુર્લભ છે.”

વિશ્વપુત્રી સુપ્રિયા પછી સર્વને વન્દન વન્દી બોલી “ભૂખ્યાંને હું જન્માડીશ.”

“કેવી રીતે ?” સર્વ કોઇ સાધાર્ય વધાં, “કેવી રીતે એ પ્રતિજ્ઞા તું પાળી શકશે ?”

સુપ્રિયાએ કહ્યું, “હું તમ સર્વથી દ્રવિદ છું તે તેજ મ્હારું સામર્થ્ય છે, મ્હારે મ્હારાં ધન ને ધાન્યના રાશી તમ પ્રત્યેકને ઘેર છે.”

(સ્ત્રીનાં આશુના કુટુંબધરિંગમાંથી અતુલાદ)

—મંદુકાલ દવે.

માનિની.

રાગ:—મુંદર શિવ મંગળ ગુણ ગાઉં ધંધરા,

હુંપદ અતિશે તુજ શશિવદન પેરે દીસે,

અધમ સદૃશ જન ગણીને ચક્ષુ વિલસે.

હું પદ.

માન સર્વતું હિતારી હર્ષથી હસે,

સ્વરૂપ તુજ સમાન કે ન સદિમાં વસે,

જાણી એમ, રક્ત લાછવે છે સદૃશ નસે,

વદને, મંદુરી, લીપતી,

દાન્તિ અહા !, લેથી સદા, પામું દલા,

એમ ઉર દહે.

હું પદ.

પણવ ઉર, તથાપિ ના દહી મુખે દહે,

હૃદય ના દલાપિ તારૂં ખોલવા ચહે.

પ્રેમી સર્વ મુખ છે, શું એમ તું ગણે ?

વણ દે, મનનાં, સપળાં,

અભિમાનો. પ્રેમીજનો, માનિનીનો,

મદ હિતારશે.

હું પા.

લેખક: મનુ.

કંઈતી કંઈતી હું મારી સખીઓ સાથે રમવા જતી હતી ત્યારે ખાંચે અને બોલાવી.

ગાયે અને કહ્યું કે 'તે આ ઓઢણી પહેરતી જી.'

ધીમે ધીમે ચોક્કીને હું મારી સખીઓ પાસે ગઈ ત્યારે તે સવળી દસી પડી ને મેં 'શરમથી નીચું' જોઈ દીધું.

શા માટે મારી સખીઓ દસી પડી? શા માટે મેં 'શરમ'ને નીચું જોઈ દીધું? તે 'હું' સમજી શકતી નથી!

રમતાં રમતાં સખીઓ વારે વારે મારી તરફ જોઈ દસી પડતી હતી.

સૂર્ય અસ્ત પામ્યો અને આકાશમાં ભઠ્ઠા ચલા ત્યારે સખીઓથી રીસાયણી હું નર તરફ પાછી ફરી.

ઓઢણીની કોર વારંવાર પકડતી પકડતી હું રસ્તા પરથી આવતી હતી ત્યારે કાકાજી મળ્યા.

'કેમ બહેન સારી છે?' એમ કાકાજીએ પૂછ્યું ત્યારે હું 'શરમ' ગઈ.

'હા' કહી મેં 'હું' જોયું ત્યારે કાકાજી ચાલ્યા ગયા હતા.

શા માટે હું કાકાજીથી 'શરમ' ગઈ? શા માટે મેં તમને 'શરમ' જવાબ ન દીધો? મેં હું સમજી શકતી નથી!

શેર આવી હું કોચ પર એ હાથોમાં મોહું લોકો દસ સુધ ગઈ.

અને થયું કે હું ગોઠણમાં વીંટળાઈને વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સુધ રહું.

અને થયું કે હું એવે સ્થળે ચાલી જાઉં કે જ્યાં હવાએ ન હોય, પવન ન હોય, પ્રભુએ ન હોય, ને હુંએ ન હોઉં, પણ કંઈક ન હોય!

શા માટે એવું થયું? તે હું સમજી શકતી નથી!

એક ચોખ.

મહારાજે-હું મહારે રાજ્યની ખંડણી ઉધરાવવી. સ્વામીના આદ્ય અનુસાર રાજ્યના દર દરના ખુણાઓમાં હું ફરતો ને ખંડણી ઉધરાવતો. એમ સ્વામીકાર્ય કરતો વિશ્વપુરમાં હું આવી ચડ્યો.

નગરને નાકે એક જલાશય હતું. દિવસના થય પછી સંધ્યાએ હું ત્યાં જતો ને જલાશયએને રમાડતો. તે જલાશયમાં એક ડહુ મહેલ હતો. હશે છે પુર્વે તે વિશ્વપુરના રાજકુમારનો રજવાસ હતો પણ આજે તો ત્યાં કોઈ જતું પણ નહિ. સંધ્યા પધારેને પુરવાસીઓ ત્યાંથી જતા રહે. કોઈકવાર કોઈ યાકયો ગોવાળ આવી ચડતો પણ તેયે જતો રહેતો. એ નિર્જનને ડહુ પણ અન્ય સ્થાનકને હું જોઈ રહેતો ને મને કેંઈક કેંઈક વિચારો આવતા. કોઈકે વારતો જૂતકાળના એ સમયેનને નીરખતો જલાશયના આરેજ હું પડ્યો રહેતો ને ચંદ્રિકા તે સ્વધામની ગીતા વંચતી.

તે સપૂણિમા હતી. જલાશયના જમ મિનુઓ ચન્દ્રિકાને ઉરમાં વડાકે વડાકે ફલાવતા. પક્ષિઓ લગભગ ગાતાં ને વૃક્ષવેલીઓ પુષ્પો વધાવતાં આ લગન મુહૂર્ત અનુભવતો દુરનો એક ખુણામાં હું પડ્યો હતો. લગનના કુમકુમ ઓટણાં મનેયે ડિઝાં-દાંપત્યના મહારાજ્યહુયે સ્તીકરતો હતો ને પ્રતિપજ જગતને વધુ વધુ જૂલતો એવે અમરમાત આકાશમાં ચંદ્રિકા ફૂંપી ગઈ ને; પક્ષિઓયે જતાં રહ્યાં. સદસા આમ શાથી થયું એહું વિમાસતો હતો. એવે પેલાં ડહુ મહાલયના દાર મહજ ઉપકાયાંને એક સ્ત્રીની કાંઈક પ્રયંડ આકૃતિ તે દારમાં ઉભી રહી. પળવારમાં મહાકૃત્યસ્થ ઉઠી ગઈ પણ શાથી હું ઉભો થયો ને એ આકૃતિ તરફ અનિમેષ દ્રષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. તે કોઈ વૃદ્ધા હતી. પુરાતન કાળના રજવાસની કોઈ દુતી હોય તેવી લાગતી ને છતાં તેનામાં કાંઈક અજન્ય સક્રિત હતી. પળવાર અમહાં નેત્રો ચંબી રહ્યાં પણ જોત જોતામાં તો એની વદ આંખોથી ઝરતી શકિત મહારા ફૂજતા સરિરને નેના તરફ દોરી ગઈ.

સ્ફટિકના કુઆરા પાસે એક કુલકુમારી બેસી હતી; ને તેના ઉજગે એક ખતક ખેલતું. એની ચોપાસ દાસીઓનું ટંદ હતું. કોઈ કમળપત્રથી તેને વા વાતી, તો કોઈ એના ક્યેકલાયમાં પુષ્પો ઝુંચતી. દર દર હું ઉભો હતો, ને મદા વિસ્મય બધાં નેત્રોથી એ રાજકુમારીને નીરખતો. કોણ જાણે કેટલેયે સમય આમ ગયો હશે પણ એનો ખતકનાજ ધ્યાનમાં હતી. એવે મહારા પડે એની દષ્ટિ પડી ને મહારા જીવનનું બધું જીવન ઉઠી અયું.

પળેકવાર ઉઘાનમાં અમ્હે ઉર્માં પણ તે તો મોનજ હતી. ક્યાંરાના પુષ્પો ઝુંટતી ને પાલવમાં ભરતી. કોઈકવાર મારા તરફ દ્રષ્ટિ નાંખતી ને તે હું ઝીંકી લેતો. આમ ધીક ધીક હશે. એના સંગની સુગમ્ને હું પડખી ન રહેતો. એવે પેલી દુતી આવીને એની આકર્ષતી આંખોએ ક્યાંક દર મને એની ગઈ ને નેયે ટકેની ધીયગડાઓનાંથીયે કોઈક વાર પેલી રાજકુમારીના દર્શન હું ઝીંકતો ને આત્માને સંતોખતો. એવે અન્સમાન કાંઈક કલ્પએકદ નાદ થયો ને તે ઉઘાન અસ્ત્ય થયું. ને તે મહેલનાં દાર બંધ થયાં-તે જલાશયના આરા ઉપરજ હું સુતો હતો.

સ્વપ્નની પ્રાંતિ વિના મને કેંઈક સમરજ નથી. માત્ર એક અમર સયેલ સ્વપ્નની વિભૂતિ તે દેવકુમારીના સમરજની પુલકગંગા.

વિરોધપ્રતનો તપસ્વી.

પારણીને ખાર વખત ફરી ફરી મિછાવો,
ખારખાર ખેર પોપટ બરાવો,
ખારખાર, હુધરાઓ વગડાવો,
આજે ખાર માસનો મહોત્સવ છે.
અને એ કોણ છે એવો ?
જાણે કોઈક નિયમ ભૂખ્યો,
જાણે કોઈક જન્મ તરસ્યો,
જાણે સદાનો બંધન પાસી,
એ કોણ છે એવો ?
મનઅન્ય ને ગર્વગર ?
દશાનનનો જાણે કો સદોદર ?
એ નય બાલકદંડ છે શું ?
અગ્રેયતથી, ડર ખાતું
છતાં થ છે એ સમગ્ર આદાણું;
સંદર્ભાવબદિતથી દર ભાગનું
છતાં છે પ્રેમાભિલાષી
બિચકુંડ પાસી બાલકદંડ એ;
નંદાનલપુત્રોને શુભકારનું
છતાં થ છે આતુર
ભગવાને તે પૂજકસંપદમાં
બાવકથી થે વધુ બાવિશ,
એ સિન્ધુ છે ગદાભોખ્યનો,
ઉછળતો ને ધૂધવતો,
અગ્રેય અને અનન્ત.
એ પરમ ભક્ત છે
શુભકદપુત્રના નંદાનલનો;
નિત્ય નરનથી પ્રેરણાઓ પાનાર

તેના અમુલ્ય કાવ્ય ગ્રંથોનો
સુખ ને સગત અવધાસી છે એ;
પરંપરાગત કાવ્યપ્રથાનો ચુસ્ત ચેત્તો છતાં
નંદાનલની નૂન ને વિલક્ષણ
કાવ્ય કલાનો નત્ર શિષ્ય છે એ !
પરખી ગયો છે સફળે તેની
યુક્તિપ્રયુક્તિએને, અને તેથી જ,
અપદ્યગધનો આદ્ય ઉપદાસક છતાં
અપદ્યગધનો સદ્ય ઉપાસક છે એ !
પ્રેમરસનો મહાભોક્તા છતાં
મહાધોર એ તો વૈરવત પાળે છે,
અને વૈરભાવે બદિતના મત્રોચ્ચાર, કરે છે.
બહાવવસ્તુ પ્રતિ થે વિરોધી,
“શુભં પ્રત્યપિ શત્રુત્વં” બોધનાર,
“પદ્યોચ્ચાર સામે ઉગ્રામ મા” નો અનુયાયી,
“બંધનથી જ કવિતા છે” નો આચરનાર,
જોગત્વન્તી નવીનનાના
બાળ તેમથી બહુનાર,
“અવાત” અધી મુંઢે છે દાસત્વ” નો, ઉદ્ધોધનાર,
લોણા સુગરાતનો પડીમરનો દરવેશ છે તે.
એકદા એનો ઉપદાસક કો વાગ્યો,
તે વૈરરાજ નંદાનલસુત્રોનો
અન્ય ગાડરપવાહ જેવા અદ્યા સેનાએ
સદર્શ આકેમણ કયાં
નંદાનલના અગ્રેય કવિતાદુર્ગ પર.
આશ્ચર્યચકિત સુગરાત નિરખી રહ્યું
નિજ ધર્તિદાસમાં અદિતીય

આ જનરૂપી ને પયગામી,
 વેરભાવી વિવેચકોની કૃપ.
 મોખરે હતો તે સેનાધિપતિ,
 અર્ધે ધીરગંભીરી પંગલીઓ પાડતા પાડતા
 તેની પાછળ પળતા હતા એ તેના
 સંબંધર ને લોકગુણ* સામન્તો.
 લલિત મધુરશુભ્રવતી લીમડા ચોળની
 મુદાગી સૌરભ એકને પદે પદે ફારતી,
 ને સિંદરબાઈથી વિભૂષિત અન્ય તો હતો
 અવલોકનસારત્રનો અથગ ઉસ્તાદ,
 “મહદ” એવી વિલક્ષણ સંગ્રામી લખનાર,
 ગાંડા ગુજરાતીઓનો વ્હાલપડો વીરપુત્ર,
 માન ભાષાળે અરુ જતોને
 અવળે રૂસ્તે દોરનાર,
 જુદિમાન દાસ પુરાણું સર્વ શાસ્ત્રોનો,
 તે સેનાતન ધર્મનો ડગમગતો સ્તંભ.
 એવાને કાળે આક્રમ્ય નથી;
 નિત્ય નવનવા જન્મ ધરીને
 અહનિંદ્ર એ નિમિરાઓ ભક્તકુલના
 ભગ્ને છે ભગવાનને વૈર ભાવે,
 ભક્તો છતાં વિરોધી,
 પૂજકો છતાં પ્રતિસ્પર્ધિઓ,
 આત્મજ્ઞાનના પાંજુ તહો ચે
 અશુચિક્ષ્યા આત્માના વામનો!
 તેમના પેલા પ્રતાપી પૂર્વજોના
 બીજાંકર હજી ચ ચોપાય છે
 રસાળી હેમની પ્રાણુ ભોળે:—
 પુનર્પીડક દિરંગમકલિષ્ઠ
 ને પૃથ્વીગોલનો ચોરનાર
 વરાહલશુ દિરંગવાક,
 મહમાતો રાવણરાગ
 ને હંધ બૂખ્યો કુંભકર્ણ.
 બાળ હત્યારો કંસમાર્ગી
 ને ગામધરો શિશુપાળ.

વિષ્ણુશત્રુનાં યુગ્મકોની
 તે જલવન્ત ને ચિરંજીવ ત્રિપુરીએ
 અરાધ્યા જે જે છવન મંત્રો
 શત્રુભાવી બૃકિતના,
 તે જ છે હેમના ચે છવ પ્રાણુ.
 સ્થિતિરક્ષક સ્વાતંત્ર્ય ભક્ષીઓને
 ન હોય ખરાં કે પૂરાં પ્રમાણુ,
 ને ન હતાં તે વીરસત્રો
 આ વેરશત્રુ વિવેચકોને.
 એ તો તપસ્વીઓ છે વિરોધવતના:
 દ્વેષ હેમનો મુદ્રામંત્ર છે,
 દાસત્વ હેમનું કવચ છે,
 જનમર્યાદા હેમનો ધ્વજ છે,
 અપૂર વૈરજલ હેમને કમંડોલે છે,
 અસહનશીલતાની ત્રયા છે,
 રાગદ્વેશના ઝંઝાનિક્ષમાં
 છે ઝમકોળાયલા તે;
 છતાં ચ છે હોસીલા.
 અડગ વિરોધવતના તપસ્વી કોષે
 નહાનલ પ્રતિભાના પૂજક થવાંને.
 ગોરાળ-વિહોણા ધણુ સગો
 અપૂર્વ એ ભકતસંઘ આયડ્યો
 બહુભાષુ દિન તો નેતા વિહોળો;
 આખરે કૃપાસાગર કમળાપતિએ
 પાડ્યો હેમનો ચે પીર ને પયગમ્બર.
 અને એ પયગમ્બરે કોણુ ?
 કમલગંગાને યુગ્મકાંકડે ગત જન્મમાં
 કેકે કાવ્યનપનો તપનાર,
 મહાચારીના યશોગાતાને મહામિત્ર,
 ઇર્ષાળુ ને આપણુદ
 શુભર સાક્ષરોનો સદૈવ શત્રુ.
 સ્વતંત્ર્યકારકાર નિઃસ્વાતંત્ર્ય ભારતનો,
 ગતશૈલ્ય શુભરાતમાં યસાતન પ્રકટવાને
 અનનવા અનૈક જન્મો
 પૂર્વ જન્મે ચોળનાર, અને તેથીજ
 રોહનદેવની અગેયતાથી ડર પામતો.

* લોકગુણ=લોકો છે સુધુ સેનાધી; લેખના-
 ૭૭૭૭૭૭૭.

પારમાસનો ન્હાનકરો બાળક,
એ તો વિરાધવાની મહાસાગ્ર મોટાસાગ્ર !

એવાને કાળે આશરય નથી.
"પ્રભાતનો તપસ્વી"નાં શુશ્રુણ
ગાંડી શુશ્રુણ ગાંઠ રહીન્ન રહી,
ત્યાં તો આરંભ્યાં એ વેર રસિકે
"કુકુટદીક્ષા"નાં રેખરિતપિષ્ઠ પેપથ.
બાલિય ને બળહીન;
અલ્પરસમ ને આપમહાન
"સાહિત્ય"દાસની વિગ્ન પાડિમાં,
નિગ્ન કાળે નિત્ય બુધ્ધ
અને નિરાશ લેખકોના
તે છેલ્લા વિદ્યામસ્થાનમાં,
નમ્યા વળી શરી એકદા
ત્રેમભાવી ન્હાનસમકોના ઉપદાસ.
બાવનાશાલી ચેતનાચાર્યની
વિનયવત્તી ને કલ્યાણમય,
પરમ, પ્રબળ ને સત્તાતન
બાવનાઓને ઉપદાસવાને
મિથ્યા મન્યને કીધાં
તે સત્તુભાવી ન્હાનસમકતે.
એવાને કાળે આશરય નથી.
વિનયના ઉદાસો કાળે વિનય નથી,
મનસ્વીનના હૃદયની કાળે મનસ્વીન નથી,
ને વિરાટભાવનાના ઉદાસો કાળે,
ઓ સંસારકીટો ! વિરાટભાવના નથી.
પરન્તુ બાલગ્ન ! નયને રોપ
ને વદને વેસન્ધ્યાને બન્ને
કીટી કંભમાં ચન્દ્રિકા
ને સુખમંડલે સુદાસર માંડ.
ત્રેમ પ્રીછનાં ચે, ઓ ન્હાનસમકત !
વેવાન્ધ છે સા માંડ ?
સર્વજ ને અર્વિધ ઓ. વેરમ વિવેચક
ગર્વના કુમાન્દમાં મા ઉદ્દાસ.
વેરના ત્વાસ વડા દાવાનળ,
એળે, ત્વારી ન્હાનસમકિને ન કથબાવે !

ને અરીન્દ ! સંકુર.
ત્વારા સમૃદ્ધ પ્રેમમંદાર
ભર્યા ભર્યા ઉદાસ ને પારખ.
શાની વેરાકાશના અન્તર્જટ
વીધીને વિચર, ને લીતર નિહાળ:
ડાલનમાં, શુશ્રુણમાં, અપચાગમમાં ચે.
કાલકિરણ જ વિરાગ્મ્યાન છે.
ત્વારે હેચે છે ભાવકુંડના હુતાસ:
તંદીથી, ઓ વીર ! વેરાગ્નિ નહિ
પણ પ્રેમપ્રકાશ પ્રમટાવ,
અતન્મની ત્વારી રસપ્રકાશી
"પ્રકાશિકા" સંધિમટા.
બન્ધો રસશસ્ત્ર બોધના ચે
ન હોય આટઆટલા આમદ,
એ તો છે હૃદયોગના પ્રકારાન્તર.
નહિ કે સાહિત્યયોગના રાગભાગે.
વિવેચકની નહિ, કવિની જ કચ્છા
પ્રવર્તે છે કાવ્યરચનાના દિવ્ય કાર્યમાં.
સર્ગકવિવેચક બચ્ચેન કાલજૂતા કલહો,
ઓ સાહિત્ય દેશના પ્રાટ પ્રાસરી !
ત્વમે આળે શે વિસર્ગ ?
વિવેચકોના અધસાયા ને ઉપલક
સિદ્ધાન્તોને ક્યારે ક્યારે નથી તોડ્યા
ગુપ્ત, પનાપરન્તી પ્રતિબાએ ?
જતાનશે એવો એક પણ સાહિત્યવંશી
એણે સર્વદા ને સર્વથા
પંડિનાની પાંડિત્ય કુંસરીમાં જ જરકાણ રહીને
દોષા હોય પૃથ્વીને અમર નિગ્ન આદેહ ?
ક્યારે પિંગલશે આ અટળ નિયમ
કે વિવેચકે સાહિત્ય સિદ્ધાંત બાંધવાના છે,
કવિએ યથારુચિ ને યથા પ્રસંગ
ત્વેનાં સત્ય આચરવાનાં છે:
સાચ્ચ રચનામાં ચે વિવેચકાએ તો
નિરન્તર કવિહૃદયને નમવાતું છે-?

ઓ સકામ વિરોધ યોગી !

ઓ ઉપહાસવેલા આધુ

ઓ અદ્યાત્મન વિવેચકકુલના !

પરિહાસશસ્ત્રે ત્હારે મહાભારત

ખેડવાં છે કાવ્યશાસ્ત્રોનાં ?

છન્દવાદે ત્હારે

ઠાલનવાદીઓને છતવા છે ?

અશસામાં સત્યોને

પૂર્ણઆચાર્ય હરાવવાં છે ?

સૌ જાણે છે આ સર્વસિદ્ધ વાત

કે દેહથી આત્મન

અજાણો ને ઉપર છે

તેમ શાસ્ત્રવ્યા સકળ નિયમોથી

કાવ્ય માત્રનો પરમ આત્મા

અજાણો ને ઉપર છે;

અને દેહીને તો છૂટ રાખી છે

વિશાળદેહથી વિશ્વકર્તાએ

યથાકર્મ ને યથાપ્રકૃતિ દેહ શોષવાની;

સ્વધારણુ આપણે ને પૂર્ણ સ્વરૂપ

પુરાણ પુરણની ચ' કૃતિને,

અને ભગિત આગ્રહો આદરણુ

કે “અધિકાર નથી કવિતા દેહીને

યથાપ્રકૃતિ દેહધારણુને” ?

‘સાહિત્ય’પત્રપૂજ્યા પેલા

પાતાળ દેશના સદ્ગમ સાહિત્ય શાસ્ત્રી

મોહનાચાર્યને તો ઓળખો છો ને ?

જાણી છો ને ત્હેનો અદ્ભુત પ્રમેય

“નિર્ણયશામી વિવેચના” ને ?

આ મહાકાંક્ષી મીમાંસકો સાહિત્ય કલાના !

ત્હેનું આ ગભીર ને ગરબું રહસ્ય

કે અનંતગતિ ને તાત્તિક શુભોને જ

આધારે રચાય કલા પરીક્ષણના

સકળ નિયમો, સત્ય અને સુન્દર

“સ્વચ્છન્દ” ને ‘નિરુદ્ધતા’ના

અગ્રણિત આરોષો આજ લગી

ઘોરાડયા નહાનધને નિરોષ કિરે,

ત્હેના કુદરતી ને કાયદેસર હક્કદારો

તો, ઓ સ્વેચ્છાચારી નિયામકો !

આપ જ ન હો, કદાચ ?

પ્રાણપૂજ્યા તમ પ્રાચીન

ને અર્વાચીન આસંકારિકોને

શું પ્રભુનું પદ દેશો, વીર ?

શું ત્હેમણે ને ત્હેમે,

ત્હમારા મમ્મશાએ ને ઓરિશાટસોએ

ત્હમારા જેઠીએ ને જ્યોર્જ સેન્ટગારિએ,

ત્હમારા કમળ, અમલ ને આનંદે;

નરસિંહે, બજાજને ને મંડલને,

શું ઉઠેલી નાંખ્યા સકળ સર્જનના મેદ ?

શું જનશ્રવણાવ બહુ બેથો ?

નિસર્ગમીમાંસા બહુ કાંધી ?

પ્રતિભાસંવેદન બહુ અનુભવ્યાં ?

પૂરી પ્રતીતિ છે ને આપને તો,

કે “અમારું ઓટલું ઉત્તમ” ?

ભલે બન્ધુ ! તમને ગમ્યું તે અમને ગમશેનાં

લંકાપતિની ય વિનય ભાવના શું

સ્પર્ધાં કરતી, ટકરે ઝીલતી,

આપની એ અતુલ ને જાંઠી

વિનય ભાવનાને અમ સરખા

સ્વચ્છંદીઓના થે શતવાદ ને સદસ્તવાદ

પ્રણામ હો ! પ્રણામ હો ! પ્રણામ હો ! !

સ્વમતાન્ધને સાંપડ્યાં છે કદિ થે

અસંખ્યચરંગી કુદરતનાં ગદનતમ સત્યો

કે આપ સગા ઉપહાસ વીરોને સાંપડે ?

એન્ડ્રુ એકાદ્વી કેણુ ?

“છન્દમંત્રથી જ કવિતા છે”

એવા ધાંગળાં પ્રમેયો પ્રસારનાર

અઘોરતા ને અદ્વિદર્શી સાહિત્યાચાર્યો,

કે ઠાલનને તેમ બન્ધનને,

શુદ્ધનને તેમ છન્દનિયમોને,

અજેયતાને તેમ શુદ્ધ મેચને,

યથા પ્રસંગ ને યથા ઝેરબા

નમ્રભાવે નમનાર

ને વશવર્તી આ કવિવિરાડ ?
 નથી ઈર્ષો તે નિયમોના જૂઠાથી,
 નથી ઈર્ષો તે છન્દની પ્રિયામણીદારી,
 કે નથી ઈર્ષો તે અન્વનયુક્ત,
 કાવ્યકલાનાં ઝંકારતાં ઝંઝરયાં,
 બ્યારે બ્યારે પ્રેરણાનાં પરમ અધુતોએ
 હોને નિમંત્ર્યે; ત્યાં સ્તેદસાનથી.
 વિશ્વવીરતા નિર્જ આત્મનમાં
 હોજી સમાન્યા છે તે સર્વને,
 અને કલાદીન હીસતી
 છતાં કલાતત્ત્વે સમરભરી
 નવરોલી યે સરજી છે
 ગોતાની પુરાણી ત્હો યે નવલી
 બાવનાઓના સંપૂર્ણ ને સ્વગાધિક,
 નાન્દર્પવન્ત અવિર્ભાવ કાળે.

ડાહનદેસ શોધવામાં બિહારૂમેન,
 ઉપમાઆગિત્યમાં કાલિંગસ,
 સંગીતમાધુર્યમાં ટેનિસન,
 નવજન્મ યોજનમાં શેલી:
 એનામાં સૌ કલાવીર સમાયા છે.
 -અને, કહ્યું કોણે કે નહાનસની કૃતિઓ
 કલા વિદ્યાજી ને કલાવિચ્છેદ છે ?
 અરે આજસુ ઉપદાસકો !
 એ અપદાગચના ગૂઢ નિયમો તો
 સગડ અને અટપટા છે:
 નિરખો એના અર્થગંભીર
 ને આકર્ષક લ્યુત્કેમો,
 સંજો હોના સંકેશલ અંતુયાસો,
 રહમજો હોનાં પદપદનાં
 સ્કન્ધ ને સુન્દર સમતોલનો,
 તપાસો ત્હેની પંક્તિપંક્તિના
 અન્ત્ય સ્વરોની પૂર્ણ બારતા,
 અને એટકમાં સરજ વ્હેતી
 પદાવલિના અખંડ ને બળ્ય પ્રવાહ
 અન્વરનો જીંદાગીમાં કિતારો:

કાણુ કહેશે કે એ કલાદીણુ છે ?
 મિહનનો વર્સ-પેરેમાર
 છે કાવ્યકલાનો એક પ્રકાર;
 તેનો, નવો છતાં સ્વનિયમજદ,
 આને બાજો અન્ય પ્રકાર;
 નથી જાન્યો આ નવકલાનો
 નોતમ ને પ્રોઢ પ્રયોગક,
 ત્યાં લગી જ, એ વિવેચક વામનો !
 ન્દદશે આપના મસ્તકસાગરે
 મદમલના જાળર જુવાળ,
 ત્યાં લગીજ પોકારશે
 આપ સર્વ ગાજી ગાજીને
 કે ન્હાનવની કૃતિઓમાં
 સ્વચ્છન્દ છે, ઉચ્છ્રંખલતા છે,
 કલાદીન કુટકુટોચ્યાર જ છે.

આજે નહિ તો કોણક દહારો,
 અનન્તતાને અસીમ કોણક આરે,
 પ્રીછશે ને પરીક્ષે
 રાતુભાવી બકતો યે
 તે ડાહનદેસના અચલ ને અપૂરે,
 નિસર્ગાધીન નિયમને;
 આજે રજુ નુપ્પું દરો
 તો સ્કમગરો ને બકતમંથ
 કે તો કારણે " છન્દ " ના
 અન્ય એ અકો અપ્રમિદ છે:
 ઝીણવટ ભરી નિજ કલાદહિથી
 તે કૌસલવન્ત કલાનાયક
 શબ્દ શબ્દને ને પંક્તિ પંક્તિને
 પાસા પાડે છે, મહારે છે,
 સકલ કલાના પરમ ધ્યેય
 સંપૂર્ણતાને વિષમ પ-યે
 હોમને ઘેંચેથી, શાન્તિથી,
 સંયમ શીલતાથી દોરે છે.
 જમ સાધ્ય આવા કાર્યને
 સ્વચ્છન્દ કહેશે ? નિરંકુશતા કહેશે ?

આપની શિષ્ય ને શ્રેષ્ઠ
 વાણી વાપરીને કહેશે ત્હને
 “કુકે કુકિયો ઉચ્ચાર ?”
 અટકશે ત્હની ગગનગાંભી
 ભાવનાઓ ને કલ્પના શક્તિના જ
 ઉદાર હોય ય ઉપદેશયુક્ત સ્વીકારથી ?
 ભણે, શુરુથી ! ભણે;
 આપને મંગલમુખે થએલ
 એટલો સ્વીકારે અમ-સરખા
 જ્ઞાનરંગિને સોનામૂલનો છે:
 આપ સંખા સિદ્ધ ને સંસ્કારવન્તા
 સાહિત્ય પ્રણયો કૃપામૃતલય
 એકાદ બિન્દુ યે આજુ અમારે ભાગે,
 એ અંદોભાગ્ય ઓછું નથી.
 પણ જાણો છ ને, બન્ધુઓ !
 અમારી અધીરતા ને અસંતોષિતા ?-
 અમૃત મિન્દુના નહિ, અમૃત ઘણાંકના
 અભિલાષી છીએ અમે;
 આતુર નયને નિહાળીએ છીએ
 તે ધન્ય દિનના આગમન
 જ્યારે વૈરભાવે બળવાના
 સકળ તમ જન્મો પૂરા ચરો;
 અને વૈર વિમુક્ત તમ આત્મા
 આ નવકાવ્યસ્વરૂપમાં ય નિરખશે
 નિજ સ્વરૂપનાં ભવ્ય ને સુંદર,
 કિરિમપરહિતને કલાયુક્ત પ્રતિબિમ્બ,
 મુમુક્ષુના આત્મા જગત પરબ્રહ્માં
 ઓળખે છે, સ્વ-સ્વરૂપને, તેમ.
 પરંતુ ત્યાં મુકી તો
 એ જ માર્ગ, બન્ધુ ! એ જ માર્ગ;
 બ્રમણ્યવંશમાં વિહરો છો.
 પણ વૈરભાવી ભક્તિ પ્રવાહનો એ જ માર્ગ,
 શુદ્ધ મૂર્તિ અશુદ્ધ પ્રેમમાં,
 સૌમ્ય મૂર્તિ અસૌમ્ય દિશામાં,
 ભક્ત કેલ મૂર્તિ બંજક વર્ણમાં
 રમણાં તો એ જ કલ્યાણપત્ય, આકર્ષિ !

ક્યાં ભોગવવાના છે સૌએ,
 વૈરીઓએ તેમ જ વિવેચકોએ;
 પ્રાયશ્ચિત્તકાંક્ષા હજી પૂરો નથી થયો.
 ત્હારો કે તુજ સરિખડા
 વિરોધવતી ભક્તિનો;
 પ્રાયશ્ચિત્તયુગ સમાપ્ત પહેલાં
 શે ઉગશે નિર્મલ સ્નેહનાં સ્વવાર
 કોઈનાં, કે ત્હારાં, કે ત્હેમનાં યે ?
 પ્રાણને તું પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે,
 ઉપહાસભાવે પણ બળે છે,
 એ જ છે સાચો વિધિ:
 તુજ સમા વિરોધીઓના વિરોધ
 તો, ઓ જગ્ય વિજયનાં વૈરવાસ !
 ન્હાનલ ભક્તિને આર બહલાવે છે;
 તો દોડી જ પ્રેમગંગાને પુણ્યતીરે,
 કર્મોના પૃથ્વીતાપ કર,
 ને સત્ય માર્ગે ન્હાનલ ભક્તિના
 ઉત્સાસપૂર્ણ સમારંભ આરંભ.
 પછી તો અભય હૃદયે ઓ નવલ બાંધ !
 ત્હારા મંગળાર્થે આસીર્વાદ ઉચ્ચારશે
 સહુ યે પ્રેમભાવી ભક્તો :
 “જય હો ! જય હો !”
 શુકતાત્મા મોટાલાલનો જય હો !
 વિરોધપૂર્ણક પદાર્થો છે
 ન્હાનલ પૂજકોના સંઘમાં;
 ઉપહાસ બલવન્ત બાળક ભણ્યો છે
 આજે ડોલનબલિષ્ઠ શિષ્યપરિવારમાં;
 જય હો ! જય હો !”
 ત્યારે તો ત્હને, ય, ઓ વીર !
 તે પયગમ્બરી સન્દેશ મળશે,
 ખુદાઇ વર ઉતરશે,
 ન્હાનલ પ્રેમના પરમાનન્દ, વરસશે;
 એકકે ય અપવાદ વિના
 શુન્દરાત્મજમાં ભરતી ડોલશે
 એ પરમ પ્રેમની.

આર માસનો મહોત્સવ !
પદ્મપુષ્પો ય વીતી ગઇ
ડોલન છેલ્લું, યુગન ભંજક
એ તારા જન્મયોગ પછી;
પદ્મ ડોલનયુગનની અમર વાણીની તો
નિર્મોહ છે લાંબી લાંબી જીવન અવધો.
એ અનન્ત જીવન કાલની
અણુમેલ કોઇક થકીએ,
તુજ કાવ્યાત્માની મોક્ષપણ સંપીપ પધાર્યો.
તું છે, એ સદ્ભાગી શિશુજન !
અમ સંઘતા આશય શોધશે;
અને એ મન્ય આશાને આવલખીને જ

સાક્ષિત્ય ઉપાસકો કનવે છે આને
મંગલદર્શક તારો જન્મદિવસ
આનન્દો, મારું આનન્દો, રસિક જનો!
આર માસનો આને મહોત્સવ છે;
પારણાને આર વખત ફરી ફરી ખિજાવો
આર આર મોર પોપટો જડાવો,
આરઆર મુવરાઓ વગડાવો,
આર આર લાલરંગ ગવડાવો,
રસમંદિરે આને, એ પુશ્પીનાં લોક !
રસમાલજનમનો કલ્પ છે, કલ્પ છે !

૬ જુલાઈ, ૧૯૨૧

કિરિત

હોલવાયો !

“હોલવાયો, હોલવાયો !” શિશિરની મ્હવારે મ્હોટ પડેલોએ જાગ માટેનું ‘જુલજુલ રડને’
પોકારી ઉઠ્યું—“માતાના મંદિરમાનો મેલો દીપક હોલવાયો !”

“અરરર !” હૃદયને સજાત આઘાત થયો દોષ એમ શુભાષ દ્રકડી ઉઠ્યું. તેની ‘ખીલું’
ખીલું થતી પાંખડીઓ ચીમળાઈ ગઈ.

“માતાનું મંદિર એના પ્રકાશે વધુ ઝળકળતું; એના મુવામે મંદિર મ્હેક મ્હેક થતું. હાથ !
આખરે એ હોલવાયો !” જુલજુલ રડ્યું.

“અરરર !” વૃક્ષવટામાંના પવને નિશ્વાસ મૂક્યો, અને વૃક્ષોનાં આંસુ પાંદડા પર મળેને
નીચેના ધાસપર ખરી પડ્યાં.

“માતાના પૂજારીઓ ને કિંકરો, સહુ. હૃદય ભરી ભરી એના પ્રકાશ પીતાં અને એની
સુવાસમાં મગ્ન બની આનન્દતા હાથ ! આખરે એનું એ સુગન્ધી તેલ ખૂટ્યું અને એ હોલવાયો.”
મુકાં ભરતું ભરતું જુલજુલ બોલ્યું.

“અરરર !” ઝરાના બેઠાં ખાલીએ કપાંન કપું. ધાસપર રમનાં પનંગિયાંઓ અને માળા-
માંનાં પક્ષીઓ, જેણે જેણે આ મંત્રમયું તે સઘળાં કુળી ઉઠ્યાં. વૃક્ષને વીંટાયેલી વેલીઓ કમ્પી
કમ્પી ને પોતાના પતિને વધારે નેરથી આજી પડી.

“પદ્મ સરળ થયું એનું જીવન,” ડચકાં ખાતું ખાતું જુલજુલ બોલ્યું—“કે માતાના મંદિરમાં
પ્રકાશ ને સુવાસ પ્રસારવા અર્થેજ એનું સુગન્ધી તેલ વપરાયું, ને માતાની મેવામાંજ એ હોલવાયો !”

“હોલવાયો !” રીનજ ને રાન નિશાઓમાંથી ગમગીત પ્રતિધોષ થયો. * “સુકુસ.”

* ‘વીસમી સદી’ના તંત્રી, શ્રી હાજીમહેમંદના અવસાનપર રચાયેલું શોકગીત.

તાજ મહલ.

આ એજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?
કે લગ્નરાશી પિયુ પ્રેમ લગ્નનો ?
આ તાજ શું એ સુમતાગ્નનો ? સખે !
કે સ્નેહના પંખીની વાસવેષ્ટિ એ ?

પ્રેમનાં રમરણો બોલે માનવી માનવી હરે;
તે સૌને પડ્યો ઝીલી સૂણો ! શાહ. જ્યાં ખૂર.

શ્રી કૃષ્ણની બંસી શું નાચ નાચતી;
મૃન્દાવતેથી ચમુના પધારતી;
સ્નેહના એ રસવારીને તરે
સૌન્દર્યનું. પુષ્પ ખિલ્લું શું આરેસખે !

રસીલાં રસમયુતામાં વહ-તાં કંઈ આવતાં;
એમને દાખતો પન્થ હોતો છે એ સુદાગમાં

અન્ધાર ચાપે નબ માંહિ પાતળું,
ઝીલું ઝીલું પૂર પ્રભા તણું બળ્યું;
જગત તણી જીવનછેળ શું છલી ?
ને ! પ્રેમની હળી પ્રભાત તારલી.

શ્રાધિકાનાં ગીત ગાતી હમીને નદીને તટ
બોલે છે એહ પાપાણો પ્રેમમન્ત્રો સનાતન.

એહો ! મહાકાલની વાસુકી ફણા !
હા ! સર્વબક્ષી ચમકેરી પન્થણા !
તથાપિ મૃત્યુ રેસનાં નથી—નથી;
સૌન્દર્યને સ્નેહ અજીત મૃત્યુથી.

સુધા ને વિપ ઘેળેલા સખે ! સંસાર સાગરે
પ્રેમ ને મૃત્યુના મહેલો વસે છે સૌને હરે.

મધ્યાહની ઝાળ ભરી જગત હમી,
દાઝી—દાઝી દુનિયા સદા દુની;
શું પાઠવાલી ચ દિલે ચિતા ? અરે !
જવાલામુખી ને ! સંજાએ સુધાધરે.

ધૂળની આંધી જામી, કે મેઘાડ'ખર સ્થોળશે,
એવા આ અસ્થિરે વિશ્વે ઉગ્યો શું પ્રેમતારસો ?

અનેક વેળા ઉગી આયમે રવિ,
અનેક ઉર્મિ યમુનાની યે જવીઃ
ગીચો, ગંદો અમૃતજ્યોત તાજ શો,
અખંડ સૈને ઉર પ્રેમદીવડો.

શું છે કહો વિશ્વના મહેલે ? પ્રેમનો ચંદ્ર કે ચિત્તા ?
એજ આ યમુના તીરે પ્રેમીના પ્રેમની ગીતા.

અહો મહામાત્ર ગયા અમૃતખર,
નયી રલા આખર એ કલન્દરઃ
નુરે જહા આયમિયાં દિગન્તમાં,
ઉમા છ આ કીરતયજા પ્રેમના.

પ્રેમની કવિતા કેમ ? કે એ ગાહોજલાલીનો ?
દોહડ્યોનો ? કલાનો ? કે તાજ એ સુગલાકનો ?

અંગાગમા ગાંધ્ય છે કુમારીનો.
સોહાગ પાનેરની પ્રજા તથો.
શુભાશીલા સુમતાજ શું હશે :
કેવી ય નો નુરજહાન કહો, હરો !

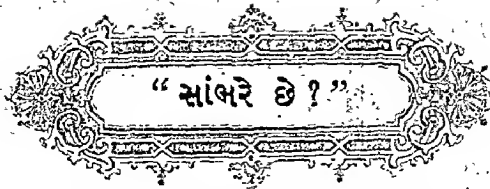
પ્રેમનાં ભસ્મધારીને, દિગન્તે માંડી આખડી.
પ્રેમની જોગણુ કે આ જૂવે મ્હાકાની વાટડી.

ઉચ્ચામિનારા સમ ઉર્ધ્વ હસ્તથી
ચન્દ્રાનની ધુમ્મટ સીમે ટેકતી,
દાડી છટા પાલ્લવ વાડી ચોક ચા,
રસીચી કે નાયતી નિત્ય રામ આ.

‘વણુગાળ્યા રમે વાધી પ્રેમરાશી અને, સખી !’
એ મહાસલ્કની જો : આ પ્રનીતિ પ્રેમીએ લખી.

કાળે વિહોડી ચક્રવાની જોડી આ
જન્મે તરે બેઠા મહેલ માંડી ત્યાં,
અદ્વૈત એ દૈત્યુ સ્થાપત્યુ હત્યુઃ
અદ્વૈતનાથે નહિ દૈત્ય સાંખિયું.

પૃથ્વીમાં કેરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના પુંજ, શી, સખે !
દંપતીપ્રેમની નિત્યે પૃથ્વીમાં તપન્ને જ તે.

“સાંભરે છે ?”

‘હે’ શું કહ્યું ? કુંપેડે કુંપેડે અમન રેડવાનું આદ્યું. જગતને જોઈતું નથી. પ્રભો ! ત્હારી આ આંતની સર્વવ્યાપી થઈ શકે છે. વિશ્વની નિશામાં ત્હારું તેજ જગતું છે. માનવીનાં હૃદયની નિશામાં પણ ત્હારી પ્રગ્ઢા હશે ત્હારે પ્રકાશ ઉતરશે. માનવીને માનવીને શિખવવાનો શો હક્ક છે ? જગતમાં દેખાય છે એક, પણ વ્યક્તિમાત્રનું જુદું જગત, મતભેદ એટલે જગતભેદ. વિશ્વના દરદથી બધાય પીડાતા છતાં વિશ્વના બધાય દાહતરે તો મ્હારા જેવો વૈષ ધંવાનો ડોળ નહીં કરે તોય શું ? કાણુ કોની દવા કરે ? હા પ્રભુ-ત્હારું અસ્તિત્વ પણ જાણે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારું છું. જો શુદ્ધિ અને પ્રગ્ઢા હૃદય આપ્યાં છે તો હૃદયના માર્ગથી તેમનો ભિન્ન પંથ કેમ ? શુદ્ધિ પણ અસ્તિત્વના મીઠાથી કેમ વિરુધ્ધ થાય ? અત્યારે પ્રકૃતિની લીસા છે તો પ્રભુની લીસા જોઈ શકું છું. કાલે, મ્હારું પાપ જોઈશ ત્હારે ત્હારી અકૃષ્ણ જોઈશ. જગતમાં પાપ હશે પણ તે શુદ્ધ રીતે હું ન જોઈ શકું; પણ મ્હારો પ્રલગભ તે મ્હારું પાપ તો સાક્ષાત્કાર કરે છે. જેટલા મ્હારા દોષ તેટલી ત્હારી અવકૃષ્ણા અને અવકૃષ્ણાનું ગાન એટલે અનસ્તિત્વમાં પ્રવેશ.

“પણ અકૃષ્ણ—”

“કાણુ બોલ્યું ?”

“પણ બાઈ, સ્વેચ્છા એ અસ્તિત્વ, અનસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. એ સ્વેચ્છા શું કોની ?”

“આ પરિચિત સ્વર કોનો ?”

“કુટુંબુ” છું. યોગ્ય. સાંભરે છે પેલું મંદિર ?”

“હા-કેયું ?”-હા માગીચીના તર ઉપર મ્હારા-આપણા-મામંથી ચોરક દર-હા-કું-ત્હાં શેજ જતો.”

“કું ત્હાં રોજ જતો.”

“આ કોણુ જોલે છે ? કુમારી ! કુમારી ! કુમારી ! મ્હારી કુ-કેમ આવતી નથી ? જગત મેવાનો અવ્યજો મ્હારે નથી જોઈતો. મ્હારું જગતું તું-ત્હારા અવસાનથી જ ઉદ્ભવ્યો મ્હારો સંન્યાસ-નો સંસારસંન્યાસ. ત્હારું આગમન-પણ અવસાનમાંથી આગમન કેવું ? સંન્યાસમાંથી સંસાર-કેવો ?”

“પણ છે ને અવસાનમાંથી અવતાર ને સંન્યાસમાંથી પ્રેમમય સંન્યાસ. સાંભરે છે ? મંદિર સુધી તો આપણે મણિપ વખત સાથે આવતાં પણ ત્યાર પછી ?”

“હું-હવે તો-ખોલનાર-હું કુમારી જ હપ્પ-અંદર જતી અને હું તો દહેરાની આસપાસના ઓટલા ઉપરજ એસી રહેતો. હું-કાણુ જાણે કેમ-મંદિર અંદરજ ન જતો.”

“હજુ સાંભરે છે?”

“હા-એક વખત તું ત્હારી ભક્તિમાં ઘણી-તલ્લીન થઈ ગઈ અને હું ખ્હાર એચી રહેતો તે થાક્યો.”

“પછી—”

“પછી બાળુમાંની ઓસરીમાંનું દોલકું ખુબ જોરથી વગાડ્યું અને તેની આસર શી થાય છે તે જોવા દોડી ઓટલા ઉપર ચડી બાળુમાંના ભીત્યના ગળીઆમાંથી જોયું તો રહામેજ ત્હારું મુખ-ત્હારા ઓ, ફરડયા-“સંશયાત્મા વિનશ્યતિ”

“હવે સાંભરે છે?”

“ત્યાર પછી ઘોડાગર વખતમા ત્હને કાચ લાગુ પડ્યો. અને ત્હાર અવસાન થયું.”

“હું-આ હું-પૂવજન્મની ત્હારી કુમારી. અત્યારે તું મ્દને પ્રિય છે તે વખતે તું મ્હારો પ્રિય હતો. અને હજુ પણ ત્હને કહું છું કે “સંશયાત્મા વિનશ્યતિ”

“મ્હારો પણ એજ પુકાર”

“થયું, ત્હાર અથહા ઇવનની આજ પુણ્યોત્તિ. આસ યોદ્ધાં સ્વર્ગનું ડોડીકું કરોતું.”

x

x

x

“ઓમ્ સદસત્તા બ્રહ્માંડનેદી પુકાર પુકાર ને મ્હારી અને ત્હારી કયા સમુદ્રના સ્વર શી કે આકારના તારકથી ગ્રેભમાંથી ઉતરે. જાણી દ્રાવજો ફેશાનોશો નો અનંત સ્વર, માનવ ઇવનનો દિવ્ય લેખ, બ્રહ્માંડના અનિવચનીય તથા કંઠા ગતાય છે સખી!”

“વેગજો ટૂંકનો પમરાટ છે અને ફુલસમાંનું ચોળી સંગીન છે.”

“પણ આ સર્વસમા, ત્હારા એકસથી રાત્રિસમા મ્હારા અંચળામાં કાં બરાય છે તારકમણુ! અવકારથી નથી ગોબની ત્હારી સંન્યાસદીશા.”

x + x

એમ સ્વપ્ન પુરે થયું ને સુકા રણુ જેતું જગત એકદમ ખડું થયું.—

વિષ્ણુપ્રસાદ રણુહોડાસાલ ત્રિવેદી.

હાજમહમદ અલારખિયા શિવજી.

લખનાર:—ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ શુચ.

૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાસની સદીમાં “તન્વીના બાઈ મન્ની,” એક વિદ્વાન અભિપ્રાય પ્રકટ કરે છે કે “પરોપાખ્યાનમાં વાંચેલું કે જે રાખસ આ બધામાં આપઘાત કરે તે આવતા બધામાં કાંતો સાત દીકરીનો બાપ થાય, નહિ તો અધિપતિ થાય.” આ અભિપ્રાય જે કોઈ અધિપતિની પાયમાલી નેધને બધાયો હોય તો એ હાજમહમદને નેધનેજ બધાયો છે. ખરી વાત એ છે કે એ બેદર રમુજ લેખક, મુબઈમાં બહુ વખણાયેલા ડાક્ટર છે અને અતેકવાર મંજીરતાથી જે વિષયમાં હાજમહમદને તેણે ચેતાવ્યા હતા તેજ વાત એણે પાંછી અદિ રમુજ ટકાર રૂપે મુકી છે. હાજમહમદને બહુ ન્હાની ઉમરથીજ મંદાગ્નિ રહેતો. પાછળથી ચિન્તા વધી એટલે ખાસતી રૂચિ જેવું એમણે કહી અનુભવ્યું નોતું. મ્હેન્ટે ભાગે તે સેનેટેજન ઉપર રહેતા. ડાક્ટરોનો અતિ આગ્રહ આરામ અને હવદિર માટે હતો—અને એ એવ, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં એમને માટે અપ્રાપ્ય થઈ પડ્યાં હતાં—અને આજે બધાં આદર્શો અધુરાં પડ્યાં છે અને જહાં દેર અને જવેદાન આરામ એ એવ પ્રત્યક્ષ થતાં, સહસ્રા બોલાઈ જવાય છે.

માના નહિ તુજેહ જાના હમ જરૂર

મટકે હુવે દિલમે ભી હય ખટકા તેરા.

વિદ્વાતાનો એ અતિવિચિત્ર તરંગ એ થયો કે આજ પંક્તિઓ એમની કલમે પીસખીસહીના આરંભ કાળે પહેલે પાને લખી અને તે આજે જ્યારે એમના હૃદયનું ‘છેલ્લું’ પાતું પણ ઉપડી આમ અચાનક બંધ પડ્યું ત્યારે બહુ જુદી રીતે સાર્થવતી બની.

એમના જવાને હજુ મહિનો એક પણ નથી થયો. એઓ ગયા એ વાત મનમાં હજુ રમખંડે રૂપે દોરાની પણ નથી ત્યાં એઓ માટે નિમિત્તાર્થ રાખ્તામાં—અને સુપ્રસિદ્ધ બાવબુક્ત અભિપ્રાય દર્શાવતાં વાક્યોમાં કંઈ પણ મ્હારેથી કહી રાકાય એમ લાગતું નથી. છતાં સતિરતર કહેવાનું કોઠકો ઉપર રાખી થોડુંક બાગ્યુ તુટ્યું અને તેટલી વ્યવસ્થા જાળવી અદિ કહેવા ધાર છું.

“આદત્તુવત” જે એક વખત ગુજરાતની બહુ સારી સેવા બગાવતું હતું તેના જુના અંકોમાં “પ્રેમમક્તિ,” ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, “જુલજુલ” એમની આરંભ કાળમાં લખેલી કૃતિઓ બેળી બેળી હાજમહમદની એકાદ બે કૃતિઓ મેં જોય છે. “તાજા બતાજા નચો” બ નચો ” એ આદ પંક્તિઓ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેતું નથીકે કવિ તરીકે હાજમહમદમાં અર્થ અને રાખ્દની સાદાઈ એજ વિશેષ ગ્રણ્ય છે. સદુચી પેટી પંક્તિઓ, જ્યારે ચોથાં પાંચમાં ધોરણથી સ્કુલ છોડી ત્યારે તેમના વર્મના શિક્ષક (કેઈ હાઈ સ્કુલના શિષ્યવર્ગમાં બધાનિમિત્ત માત્ર પ્રકટાવવામાં અને

નેતરથી રાજી, શીખવવામાં રીઝવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થનાર), રા. દિક્ષિતને ઉદ્દેશીને લખી હતી. એમની કાવ્યકૃતિઓમાં સહુથી સરસ અને એમણે જતનપૂર્વક સાચવી રાખેલી એવી એક છે તે એમરખિયામનું યુજરાતી બાપાન્તર. કવિતરીકેના આ એમના જુજ પ્રયાસો.

લેખક તરીકે ‘રશીદા’ અને ‘ધમાનનામેની’ નામના મનહર બાપાન્તરો ઉપરાંત જુનાં જુનાં ખતોમાં વાર્તાઓ, (ધણીખરી બાપાન્તરો) લખતા. જે હાઇમહમદ માત્ર કવિ કે લેખકજ રહ્યા હોત તો કદાચ તેમનું નામ આજે યુજરાતમાં કોઈ ન જાણતું હોત. તેમની સર્ગક શક્તિ નહિ એવી હતી. પરંતુ તેમની રસિકતા, કલાવાન પ્રત્યે મમતા અને કલાના પારખ તરીકેની નિપુણતા એ ત્રણ શુણ સાથે અતિ મિત્રનસાર અને પર કાર્યસક્ષી સ્વભાવથી તેઓ યુજગતના સાહિત્ય પ્રેમીઓમાં અને કદારસિક મંડળમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. છેલ્લાં કટલાંક વર્ષ થયાં મુબાહમાં કલા-વિવિધ એવી બહુ યોડી પ્રવૃત્તિઓ હતી જેમાં એમનો હાથ ન હોય. મરાઠી માસિક મનોરંજન ન્યારે આરંભ દશમાં હતું ત્યારે બહુરોવાર તેમાં ખ્દાર ખાડવાના વિષયો, ચિત્રો વિગેરેની પસંદગી માટે હાઇમહમદને પેડરસોડ પરને બંગલે મડળ મળતું.

આ માસિકને સફાય કરવામાં સમય અને શક્તિ ખરચવામાં એમણે મહા નંથી રાખી. મરાઠી “મનોરંજન, હિન્દી “સરસ્વતી” અને એક યુજરાતી અને એક અંગ્રેજી એમ, ચાર માસિકો સાથે ભેળવી, એક મિનિફેટના હાથમાં મુકવાં, અને એકજ વખતે, ચારે એકજ રંગે, માત્ર જુદી જુદી બાધામાં, પ્રકટ થાય; આમ તેમના લેખ અને લેખકો, ચિત્ર અને ચિત્રકારો સમસ્ત ભારતના હોઈ શકે, અને સમસ્ત ભારતમાં પ્રસિદ્ધિ પામી શકે, એવી યોજના, જતે દહાડે, ધડી પાર ઉતારી એ તેમની ઇચ્છા હતી. એટલે મનોરંજન ના આલક પોતે હોય એટલી કાળજીથી તેઓ તેમાં સફાય કરતા અને જે કાણે યુજરાતી માસિકને પ્રકટ કરી શકાય તે કાણની, છટ સમાગમ માટે કોઈ ભેય એવી ઉત્સુકતાથી રાહ ભેવા લાગ્યા. ધર્મો વેપારની કે અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિમાં બાલ બ્યાપાર ગમે તેટલો હોય તોપણ અંતરમાં તેજ કાણુ સખધે વિચાર અગ્યાહત આવ્યા કરે. કોઈ પણ પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચતાં “ખ્દારા માસિક માટે ઉપયોગી થશે કે કેમ?” એજ દૃષ્ટિ રાખવા માંડી. અંગ્રેજીમાં કે યુજરાતીમાં, સિધ્ધીમાં કે ઉર્દુમાં મરાઠી કે હિન્દીમાં મધ હોય કે પદ રમુજ કે ગંબીર, જાહેર ખ્દાર કે ગદ્ય ગમે તે હોય-પણ જે “ખ્દારા માસિક”ના કોઈ પણ અંગનાં પોપણુ કે જૂપણુ માટે ઉપયોગી દ્રવ્ય કે તરત તેનો સંગ્રહ કરી મૂકતા. ખ્દારા માસિકની એમને વર્ષો પહેલાં લગની લાગી રહી હતી એટલે આ સંગ્રહ બહુજ ચિત્રવિચિત્ર અને વિપુલ છે. કલાની મદ વરેજ, કોઈપણ લેખકની મદ વગર માત્ર Scissors and Paste (કાનર અને યુંદર) નું જર્નાલિઝમ ચલાવે તોજ મહિનાઓ સધી ‘સદી’ આકર્ષક રીતે ખ્દાર પડી શકે વર્ષો સુધીની આ લગની દહાડે દહાડે વધવા લાગી હતી અને આની પછવાડે ખરયાતો સમય અને સંધનના પરિણામે ભેળી આકસ્મિક વિપત્તિઓ બળી. પેડરસોડ પરનો બંગલો ગયો, વડગાડી પરનું મકાન ગયું, બાલુ જુદી જવાંય એવી ચિંતમયું જીવન આપ્યું. પણ “ખ્દારા માસિકનાં લાગનામાં કંઈપણ ઉણપ ન આવી અને ન્યારે ખીનઓએ ધાયું” કે હંમે આવી વિપત્તિચિત્તમાં હાઇમહમદ સાહિત્યવેગ છોડીદ છ ધધેધાપે વળગે, તેજ પગે હાઇમહમદે ફરકિતિજ ઉપર રાહ ભેતા માસિકને પ્રત્યક્ષ પધે પધરાવવાનું સમૂદતે ધાયું.

“વીસમી-દી” એ યુગ્મશતીઓ માટે અને યુગ્મશતના સાહિત્ય માટે છું ક્યું” છે એ વિષય મ્હારે માટે એટલાં તો જુદાં જુદાં મુદ્દાઓથી ભર્યા છે કે એ સમયે અહિં હું કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી. તેથી બીજી કેટલીક બાબતો જેવી વાતો વિષે લખું છું. યુરપ અને અમેરિકાનાં વર્તમાન જર્નાલિઝમ સમયે હાજમહમદને જેટલી માહિતી હતી તેટલી મુંબઈ તરફના બીજા એક એ હિન્દીઓને માંડ હશે. બે સમય અનુક્રમ હોત તો એમને હાથે શાં જગનામી કાપેલાં ચર્ચાં હોત એ ધન નિર્ધારક છે. પ્રથમતો એમની કલ્પના એવી હતી કે ગમે તે લેખકોના ગમે તેવા લેખો ગમે ત્યારે આવે તેના ઉપર નિભાવ કરવા કરતાં “વીસમી સદી”નો જ ખાસ સ્ટાફ રાખવો અને જેમ અને તેમ “ફ્રી લાન્સ”ની કૃતિઓ ચોટી લેવા ઉપરાંત દર પખવાંડીએ એકવાર આ સ્ટાફનો થોડો અંશે “પ્રેક્ષિતનક” અને થોડો અંશે “સેલ્યક” એવો ગેજાવડો કરવો, બધાં “આવતા અંક” માટેની સર્વ ચર્ચાં ધાય અને પરસ્પરના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા વાતાવરણ સહુકાંઈ પોતાનો હિસ્સો, આપે અને લે. પોતાની આ યોજનાઓ વિશે વાતો કરતાં એઓ એવા તો બેમથી બોક્ષતા કે યુગ્મશત અને યુગ્મશતના કોઈ પણ પ્રેમી એમના સ્વપ્ન સાચાં પડે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છ્યા વિના ન રહે. સોણાં તો સોણાનું રહ્યાં. વસ્તુસ્થિતિ ચિત્રણ બની મોંઘવારી બધે વધી પણ આટલેપર અને બ્લોકસ માટેનાં જિંદ અને કૃમિકંસમાં તો દસ દસ ગણા ઉછાળા ખાધા. નાણાં બીડ વધી અને છેવટે કોઈક એવું તો મુંબવાણું હતું કે તેમાંથી ઉકેશમાર્ગ અસંભવિત હતો. નાણાંની ભીડને લીધે ધણીવાર કપોત કરેલો મેટર, ગેલિઓ પ્રેમ પર મહાપત્તાની છાપખતનાવાળા ના પાડી ઉઠતા. ચિત્રોના છાપવામાં પણ ધણીવાર એમ થતું. પ્લેક્ષા અંકની કંધર ડિઝાઈન વિલાપતમાં છપાઈ હતી, છેલ્લાની કલકત્તામાં છપાઈ હતી, બ્યારે કોઈવાર “હિન્દુસ્થાન”માં કે લક્ષ્મીઆર્ટ ઉપર કે કોઈ બીજે દેશી છપાતી. લેખકો ધણીવાર ધાર્યો કરતાં મોઝા થતા. તેમની પ્રકે પડવામાં કોઈવાર બહુ ચીટ હેખાડી પડતી. એકવાર મ્હારાથી સમયસર લખાણ પ્લેક્ષાડાયું નહિ; એટલામાં અલ્વાડિયું રન હોવાથી હું ખંડામે ગયો. એને બીજે કે ત્રીજે દહાડે અહિંથી હાજમહમદ તાર પર તાર છોડવા લાગ્યા. જે વાત પંચથી એટલાજ વખતમાં અને ટૂંકે એટલાં પરચે થઈ શકે તેને માટે આ ચીવટાઈ બેંધ અલખત મ્હારે મુંબઈ આવી પ્લેક્ષા સિવાય છુટકોન નહોતો. પોતે ‘સલિમ’ નામથી મોગસ રંગગોંઘેલ અને સીશમહેમ અને બીજી વાર્તાઓ લખતા ત્યારેનો એક પ્રસંગ ધ્યાન આવે છે. બીજે કોઈ લેખ સમયસર ન આવવાથી કપોઝિટર નકામા બેઠા. તુરંતજ કપોઝિટરનો રુદ્ધ ઉપર બેસી ફાઈન્ટનપેનથી લખવા માંડ્યું અને પાનાં બ્લોકમાંથી ફાડીફાડીને આપતાં જાય. એમનાં લખાણો આવી રીતેજ થયલાં. પુર કે નવો લેખ વાંચી, ચિત્રો વગેરે માટે સ્થાન મુકરર કરવાનું કામ ટ્રામમાં થતું. એકવાર સાંજ વર્તમાનના મકાન નીચે ટ્રામની રાહ ભેટાં રસ્તામાંજ તેમણે એક લેખ વાંચી જવાડું અને મ્હં યોગક સેકન્ડ પુર જોવાનું શરૂ કર્યું, જે દરમિયાન વર્ણન સાંનળી એક ચિત્રકારે કલ્પનામાં અમારે રેખાચિત્ર પણ કહ્યું હતું. બ્યારે ડો. બોઝ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે અંક તૈયાર કરવામાં નવો અનુભવ અમેરિકાનો જે અનુભવને Managing a big gun કહે છે, તે મળેલા. અને બહુ મ્હોટા માણસો બહુ મ્હાની બાબતોને પણ બહુ મ્હોટું રૂપ કેમ આપી દે, છે અમે તે દહાડે સ્હમજ્યા.

હાજમહમદને ત્યાં સદાય કચેરી બંદેલી રહેતી. નવા આવનારને ધડીબર ઓળખાણ કરાવતી હોય તો; પેન્નો કોઈ પુણામાં ગળે કાંઈ ભેટોજ નથી એમ બેસેલ છે. ધડીકમાં તે કંઈક વાચ

વામાં મશગુલ રહે છે. મેં ઉપરથી કાણુમર પણ ગંભીરાઈ દૂર થતી નથી, એ તે "ઇન્સાન". જે બહાર જેટલી ગંભીરાઈ રાખે છે એટલીજ ઉડી હાસ્યરસિતિ એની છે. એની 'Sense of Humour' એટલી તો તીવ્ર છે કે તમારામાં રહેલું સુદૃઢતમ કંઈગાપણું પણ એ નોંધ શકે છે અને મનમાં અને મનમાં તે ઉપર થોડાં કંઈક સચોટ વાક્યોમાં અભિપ્રાય આપી દે છે. કોઈક દહાડો તમે પરિચિત થશો ત્યારે તે સાંભળીને ખૂબ હસશો અને તમને પોતાને એ કંઈગાપણું પહેચેથીજ કેમ ન સુઝતું એજ તમને અચંચો લાગશે. બાજુમાં જુવાન વહેરાનો, નાજુક બાંધાનો બાવલાહી આંખોવાળો કાઠીયાવાડી, ઘોળો કેટલા બાંધી ઇન્સાન સાથે વાતો કરે છે તે થોડી વારે કાગળ ઉપર પેન્સિલ ચલાવે છે—એ સ્વચ્છકર—એના હાથે કયારેય તદ્દમારો વહેરા પાના ઉપર ઉતારી લીધો છે. પ્રતિબાધાળી કપાળવાળા યુગરાતી યુવકો અને સલજન માધુર્ય વર્ધાવતી આંખોવાળા યુગરાતી યુવતીઓનો એ વિષાતા છે. કોઈ કોઈ વાર એ આદલાતુનને નામે પણ દેખાવ દે છે; તે તો માત્ર ઇન્સાન કે આલિયા જેથી કે ભગી:દરના હાસ્યમય ભેખો હોય ત્યારેજ પેલી સ્તાએતી ખુશી ઉપર છે તે મસ્તકદિર. રૂપિયાની આત્મકથા ધ્યાન છે? બિલાકુમારજી" ચરિત્ર એજી લખ્યું છે. સાદંજીવનની સાદી ઘટનાઓને સાદં છતાં ચિત્ર વિચિત્ર રંગે ભરેલાં વાક્યોમાં વર્ણવી દેખાડવાની કલા એની પાસે છે દૂર દેખા પાસે પાનથી મેં ભરી, આંખોમાં :યેનધેરા પ્રકાશ રાખી કંઈ, ગમે તેમ ઘડી વાળેલાં પાનાઓના સળ :કહાડે છે તે પડિત વિમ્બરનાયણી ધુધટવાલી 'નિર્મોહી' એ એની કૃતિઓ હતી.

ધણુખરા ભેખો આ કચેરીમાંજ તૈયાર થાય છે. ચિરો: પણ કોઈવાર અહિં થાય છે. રેશો ફક્કણી યુવક પાંછી હાથમાં લઈ અંગ્રેજ મેગેઝિનમાં નજર રાખી ચિત્ર પાડે છે. તે કવર ડિઝાઇન પાડે છે. આ વખતે પુરુષોત્તમનું ચિત્ર હજુ તૈયાર નથી એટલે આ ચિત્રકાર Nasir, મેગેઝીનના કવર ઉપરની અક્ષત લક્ષનાઓને યુરોપીય ગાઢન અને ફોક્ષને બદલે અહિની સાડી અને ચોલીમાં સજ્જ કરે છે.

અહિંજ કોઈવાર નરસિંહરાવ આવે છે. હાજીમહમદ તરફનો નિર્મળ ભાવ અને એમના કાર્પની ઉદાર દદર એ બેથી હાજીમહમદને એમણે પ્રેમવસા કરી લીધા છે. અહિંજ બહુકારને કેવા રૂપે રંગે બહાર પાડતું એ વિષે રા. બજવ-તરાય કાકોરે ચર્ચા કરી હતી. અહિંજ મેં ન્હાનાલાલ ને પહેલીવાર જોયા હતા. અહિંજ શયદ "નય ભારતી" ગાઈ સંભળાવે, શિલાદુમેન-મનહર "સ્વદેશસેવા" તો લેખક શાત રહી સાંભળ્યા કરે—જન્મ હાસ્યીરની મનમોહન કુદરત અને તેથી પણ મીઠાં માણુઓની વાતો કરે—મસ્તકદિર કોઈ નાની વાતને પણ Romantic રીતે વર્ણવે કે ઇન્સાન સાધારણ વાતચીતમાં પણ બધાને ચેટ પકડી હસાવે.

આ બધું સ્વપ્નવતું ઉડી ગયું. આ મંડળ હાજીમહમદનાં મિત્રનસાર સ્વભાવે બેઠું ક્યું હતું. ધણુએને તો તેમણેજ પહેલો લેખ લખાવ્યો હતો, અને એક ન્હાનકડો લેખ પણ જેણે છાપવા આપ્યો હોય તેને હંમેશ ઉમેળન આપતા. આવી વિષમ રિધતિમાં પણ માત્ર કોમ્પ્લિમેન્ટ પ્રતોની સંખ્યા પણ ગણુસો આશરે થતી. યુગરાતના પ્રતિષ્ઠિત ગણુતા માસિકો એકે અપવાદ મિત્રાય આમાં ગૃહસ્થાદિ ન બાને નેવી અનુદારતા દાખને છે—લેખકને પણ જે નક્ક નથી દ્ય સકતાં—ત્યારે હાજીમહમદે બાપ વતે દીકરા સાથે પણ નેક ગળવવા પાછુવાળી બોધુ નથી. મદને કોઈ અનુદાર કહેશે એ વિચારના એમને બહુ વસમો લાગેનો, અને બીબાએ કોઈ વાર કુંકે છવ દેખાડતા તે તેમને ધણુ વખત મનમાં સાચા કરતું. અતિ વિષમ સંયોગોમાં ધણુવાર મેરસમગ્નુતિઓ થયા કરતી પણ મેં જે હાજીમહમદને જોયા છે—ગાઢ રીતે પરિચિત

કયાં છે તે હાજમહમદ સાહસિક—સ્વપ્ન જોનાર—મહત્વાકાંક્ષી—ઉદાર છે. “વીસમીસદી” એ એમના જીવનનું ઘણું અંશ પ્રતિબિંબ છે. અનેકો પાસે દિલનો એકરાર કરાવનાર “સદી” નવે પોતે એ દરાર કરે તો પ્રત્યેક આવા અનુભવી સહાય.

૧ પુસ્તકમાં વખાણવા લાયક સહાય કયો ?

દેશ કાળની વિષમતાને ન ગણકારી

આગળ અને આગળ ધપતું સાહસ.

૨ જીંદગીની ખરેખરી સહાયતા તમે શેમાંમાનો છો ?

એ તો આસંભર સ્વપ્નને પણ પ્રલક્ષ કરવાના અચાક પ્રયાસમાં.

૩ તમારો પ્રિય વિનોદ કયો ?

સાહિત્ય અને કલાના ન્હાના મ્હોટા સહુ શાપિનોનો સમાગમ મેળવવો તે.

૪ તમારો પ્રિય લેખક કયો ?

જે કોઈ કંઈપણ વાત આકર્ષક બને કહી શકે તે.

૫ તમારો પ્રિય લેખ કયો ?

જેમાં અમત્કારનો ઘોડો પણ અંધ દોખ તેવો કોઈ પણ લેખ—ખરેખરખરથી તાવ—વિવેચન સુધી.

૬ તમારો મુદ્દાલેખ શો છે ?

Live and Let Live.

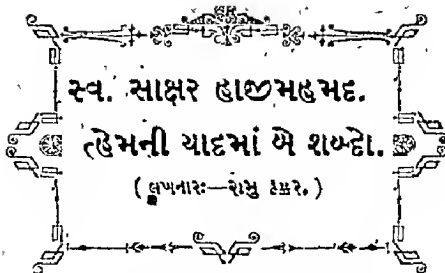
સામાર સ્વીકાર :

(૧) ધર્માર્થનો વિષવાદ હિન્દુસ્થાનમાં પ્રગટ થયેલ અગ્રણ્ય લે. રમણીક અ. મ્હેતા મુખાધ.

(૨) વજવાન બુદ્ધ લે. ગિરિનાથંકર બ. બધેકા બાવનગર

(૩) હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર અને (૪) આપણા દેશનો ઇતિહાસ લે. રસિહ પ્રસાદ. કા. મદ. (૫) બાલવાર્તાઓ. નં. ૩-૬ ના પુસ્તકો. કશિયાનુર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન તરફથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રગટ થયેલાં છે. દેશ અને કાલના અંધનો ત્યજ સત્યને સૌધતાં અને પૂજતાં આપણે શિષ્યનું નેપથ્યે. મહમ્મદ, કાદર અને બુદ્ધ સર્વ એકજ કલ્યાણધામ દાખવે છે એવી માન્યતા આપણે મહણ કરતા નશું તેમ તેમ આવા પ્રયાસો આપણને વધારે માન્ય થશે. બાલવાર્તાઓ પણ વિદ્યાર્થીઓ માટેજ લેખાયેલી છે. ભવિષ્યની એવી યોજનામાં અમ્હે એક સ્થાન ફરીએ છીએ. અંગ્રેજ કેળવણીમાં તરફથી સુકરર થતી શિક્ષણ પોથીઓમાં એક મૂલ્ય દ્રવ્ય છે. ચોરી કરવી એ ખરાબ છે એવું બાળકોને શિખવવા એક ચોરી કરનાર છોકરાની વાર્તા કહેવામાં આવે છે. અમ્હેરે અને આ શિક્ષણપદ્ધતિ દુષકાપાત્ર છે. બાળકને કલાણ ન ફરીશ એમ કહેવું એટલે એ વરણનું અસ્તિત્વ એને જણાવવું—એની દૃષ્ટિ એક દુર્ગુણ તરફ દોરવી. આથી એવું પ્રદુષ્ક મન એક અનિષ્ટ વસ્તુના સમાગમમાં આવે અને આપણે અને તે ન જાણે તેમ તેના મન ઉપર ખરાબ અસર થાય. ખાસ કરી પહેલાં મનુષ્ય વર્ણના બાલવિદ્યાર્થીઓ માટે આ નિયમ સક્ષમાં લેવાવો જોઈએ. તેની સમક્ષ જેને વસ્તુઓ રજુ થાય તે ઉત્તમ, સુંદરને પ્રશુતાવાળીજ હોવી જોઈએ. દુનિયાનાં કાળાં જાણુવા. અને જીવવાની તૈયારી કરવાનો તેને પછી બહુ સમય છે. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉચિત શિક્ષણ પુસ્તકો તૈયાર કરવાની દ. મ. વિ. ભવનની આ સ્વાય યોજનાને અમ્હે સંપૂર્ણ વિનય ધ્વનિએ છીએ.—

ચિન્હ.

સ્વ. સાક્ષર હાજીમહમદ.

તહેમની યાદમાં બે શબ્દો.

(લખનાર:—સમુદ્ધર.)

“ ગનીમત જાન ઇસ મિલ બેકતકો—

ધડી લુલાઇકી સરપર લટકી રહી. ”

પ્રખ્યાતે ઉર્દૂ કવિ નઝર હકીમની બે લીંટીયોમાં કહે છે કે, મૃત્યુ દર પછે માણસની સાંભળ આવીતે ઉમેલું છે—ક્યારે પકડી લેશે તેની લેશ ખબર નથી. તેવા જીવનમાં સ્તેડી સંબંધીઓને મિત્રો-સ્વજનોની સાથે મળીને નિરાંતે બેસવાનો કોઈ અવસર પ્રાપ્ત થાય તે ગનીમત સમજવો. અર્થાત્ એટલો આનન્દ મળી શક્યો તેવ ધણું એમ સમજ સંતોષ પકડવો.

અને પરેખર, બે એવી રીતે સંતોષ પકડીને માણસ દિલાસો ન લે તો જીવન અતિશય દુઃખદ, મુશ્કેલ અને કદાચ અશક્ય પણ થઈ પડે. જેને આપણે તંદુરસ્ત-પુરુષમિલ્લજ અને આનંદમાં નોંધ-મળીને જુલા પડ્યા હોઈએ, તે માણસ આપણે હજુ તો ઘેર પહોંચીએ તેટલામાં શુભરી ગયાના, સમાચાર મળે; આવા દાખલા ફુનિયામાં કવચિતજ બને છે એમ નથી. ઘણાના જીવનમાં એવા અનુભવો થયા હશે, એવા ક્ષણભંશર જીવનમાં તો દરેકે દરેક વખતે પ્રિયજનોનું મિલન એ ગનીમત ગણવાનું છે. ફરી એવું મિલન થશે કે ન થશે એની ખાતરી કોણ આપી શકે, બસ !

બાઈ લાજ મહમ્મદનું અવસાન છેક અચાનક તો નથી થયું. તેમની ઈવટની માહગી દિવસે દિવસે વધુ ચિન્તાજનક થતી જતી હતી. અને એ સ્ત્રીર લગ્ને વધારે ટકી રહેશે નહિ એવી ખોતિ આસપાસના સ્વજનોને ને સ્નેહિયોને ગલા કરતી. અનેક હિનાહ તખ્તોએની હિનાહી કુદરતની હિંમતર શક્તિયોના બલ પાસે નથી પડી. વિધિના અનિવાર્ય નિર્માણને શકી નજ ગઈ. પશુ, એમનું અવસાન અકાલે થયું. સુન્દરાતના કમબાગે સુન્દરાતી સાહિત્યના કેટલાયે અગ્રણી સીતારાઓ એમ અકાળે આગમી ગયા છે. હજુ તો હમણું રજીજીતરામ ગયા. બોગીન્દરાય હજુ હમણું ગયા. હજુ પડીપારના તો બલકારા પામે છે. તેટલામાં આ મોટા સીતારા પણ આગમી. ગાય છે તહેની ખાટ પુરાતી તો નથી. પણ અશ્વોસ ! પિસેર ખાટ પડતી બચ છે.

ગગતમાં બાગેજ કોઈ એવું માણસ હોય છે કે જેના અવસાનથી કોઈને ખેદ ન થાય. એ તેવા કંગાલ-ગમે તેરા જડ, મુદ્દિહાન-મૂર્ખ માણસની પાછળ પણ રહનારા હોય છે. પાણી, દુધ, હરામખોર માણસની પાછળ પણ ખેદ કરનારા હોય છે. જેના ચરણથી કોઈને ખેદ ન થાય.

એવો દુર્ભાગી જન તો ભાગ્યેજ ખોલ્યો મગે. પણ સામાન્યતઃ કોઈના પણ મરણથી જેને જેને ખેંદ થાય તેમાંના ઘણાખરાને એ ખેંદમાં ઘોડે વસ્તે અંશે સ્વાર્થ રહેશે હોય છે કેમ પણ સ્વાર્થ વગર-જેના મરણથી કેવલ મરનાર પુરની પ્રીતિને-ખાતર-કે મરનારના સદ્ગુણો સંભારી સંભારીને ખેંદ થતો હોય તેવા માણસોનું અવસાન સવિશેષ દુષ્કર થાય છે-ભાઈ હાજી મહમ્મદ આવા માણસ હતા. તેમના અવસાનથી જેને ખેંદ થતો હોય તેવાઓની સંખ્યા આંગળી વેંટે નહિ મણી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિના, ભિન્ન ભિન્ન વયના જુદી જુદી ગતિના નોખા નોખા ધંધાના અનેક અનેક મરનારીયોને આજે તેમના અવસાનથી સ્નેહ અને પ્રીતિના પ્રમાણમાં વધતો ઓછો શોક થઈ રહ્યો છે. એવાનું જીવ્યું તે જીવ્યું કહેવાય-જીવ્યું કહેવાય.

અને એજ વાત સ્વર્ગસ્થિતા હૃદયનો પચાસ આપડા માટે પુરતી છે. શુજરાતી સાહિત્યની સેવાના તન મન અને ધનના ભોગે કરેલી ઉત્તમ સેવા વિશે અંહિ કે લખવા મ્હારી છત્તાં નથી. એ વાતો તો સૌ જાણે છે, અને નહિ જાણતા હોય તે હવે જાણશે. પણ એમના હૃદયની વિશાલતા ઉદારતા, એમનું અસાધારણ જ્ઞાન એમની સર્વ ઉપર સરખી લાગણી. એમની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ વગેરે એમના સદ્ગુણોનો જેને જેને પરિચય હશે તેઓ સૌ મ્હારી સાથે સાક્ષી પૂરશે કે એના જેવો-માણસ-સૌ હજારમાં સૌ શુ પણ લાખમાં યે એક ભાગ્યેજ શોધ્યો ગટે.

અંગ્રેજી કહેવત કહે છે તેમ ભાઈ હાજી મહમ્મદ " મ્હેંમાં ચાંદીના ચમચા સાથે જન્મ્યા હતા. " સંપદ વિપદના અનેક તડકા હાથમાંથી પસાર થતાં છેલ્લા વરસોમાં તેમની આર્થિક હાલત નખળી પડી જતાં આલિશાન અંગણમાં વસનાર એ લક્ષ્યાધિપતિના સાહિત્યરસિક પુત્ર પોતે મહોદધામાં એક ન્હાનકડા મકાનમાં આવી વસ્યા હતા-અને શુજરાતના અમિત્ર મસિક પત્ર " વીસમી સદી "ના જન્મ એ જ ન્હાનકડા મકાનમાં થયો હતો. અનેક પુસ્તકો, અનેક ચિત્રો, માસિકો, હાપ્તાઓ, ચોપાન્યાઓ અને લેખો-કવિતાઓથી ભરચક એ મકાનના એ દિવાનખાનામાં કેટકેટલાયે માણસો ભાઈ હાજી મહમ્મદને મળવા હર હમેશ એકઠા થતા. અને તે સૌને એ ભાઈ ગમે તેવી સ્થિતિમાં ગમે તે વખતે હમેશાં સસ્મિત મુખે અંતરથી આવકાર આપવા-જેની વાતો સાંભળતા સૌને યાતો કહેતા-એ ન્હાનકડુ દિવાનખાનું રા. ર. અ. મ્હેતાએ કહ્યું છે તેમ ખરેખર જ સાહિત્ય રસિકોનું મક્કા હતું-કર્યું એ મક્કા તો હજુ ભરેલો એમને એમ રહ્યું. પણ તેમાંનો એ આત્મા ઉડી ગયો છે. અને એ ગાંઠા સ્વલ સ્વપ્ન થઈ ગયું છે.

વેપારી-તરીકે જીવનની સરખાત ટપેલી, પણ શુજરાતી સાહિત્યની મોટી સેવા કરવા નિમિત્તે એ સાહિત્યવિદ્યસી સજ્જનને વેપારની શુદ્ધિતામાં રસ ન પડ્યો એ સ્વાભાવિક હતું. તત્સંબંધી અને લક્ષ્મી વચ્ચેના વેરનો એમને એથી સારી રીતે પરિચય થઈ ગયો, છતાં શુજરાતી સાહિત્યની સતત સેવામાંથી એકે પગલું પગડા ન હકતો, દિવસે દિવસે એ આગળ જ વધતા ગયા હતા. સાહિત્યની સેવા કરનારાઓ તો શુજરાતમાં અનેક છે. સાક્ષરો લેખકો, કવિયો, પત્રકારો ઘણાંય છે. પણ ચોવીસે કલાક જેને સાહિત્યનું જ રજૂ થઈ રહ્યું હોય, જેની સર્વોદ્દેશ પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્યની સેવામાંજ સમાઈ જતી હોય, સાહિત્યની અનિરૂદ્ધિમાંજ જેની પરમ આત્મમુખી હોય-એવા માણસો હવે હાજીમહમ્મદ જતાં ક્યાં અને કોણ રહ્યા ?

શુજરાતનું સાહિત્ય મરીમ છે-અને શુજરાતની વિવેકલા તો કંગાલ છે. એ વાક્ય પાંચ વરસ પહેલાં જેટલું સત્ય હતું તેટલું સત્ય આજે નથી રહ્યું. શુજરાતની ચિત્રકલાનો જન્મ તો

હેલો થયો હતો. પણ હાજમહમ્મદે જે ચોપણ તેને આપ્યું તે ન અપાયું હોત તો તેની ખિલવણી ચતાં કેટલાયે વખત વહી જાત. ખુલ્લે ખાંચરે પડી રહેલા ચિત્રકારને ઉત્તેજન આપી તેઓની પીછી ને રહેલો અમક આપી. ખુલ્લે ખાંચરે પડી રહેલા લેખકને ઉત્તેજન આપી તેમણે તેમની કલમમાં અમક આપી. “વીસમી સદી” પાંચ દરસમાં તો ગુજરાતી આલમનું ‘માનીતું’ માસિક થઈ પડ્યું—ગુજરાતી સાહિત્યનો શશુગાર થઈ પડ્યું—ગુજરાતની ચિત્રકલાનો ભંડાર થઈ પડ્યું.

પણ, એના કરતાં એમની પ્રકૃતિ તરફ જરા વળીએ. ગમે તે માણસ ગમે તે વખતે બાઈ હાજમહમ્મદ પાસે ગમે તે બાબતમાં સલાહ લેવા જાય—તો જરૂર સંતોષ પામીને પાછો વળે. અનેક વિષયોમાં એમનું જ્ઞાન એટલું બહોળું હતું કે જ્યારે લેખને મળે ત્યારે તમે કંઈ ને કંઈ અવનવી વાતો સાંભળીનેજ આવો. અને તેની ઉદારતા ! કોઈ પણ માણસ એને મળે તેના તરફ જાણે, પોતાનો બાઈ હોય તેવી મીઠી લાગણી ન કદિ પોતાના જ્ઞાનનું અભિમાન—ન ‘સુહિનું’ અભિમાન—ન કદિ પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનનું અભિમાન. હમેશાં અધુરોજ ઘડો છલકાય. બાઈ હાજમહમ્મદ તો ભરેલ હતા. મહેર ભરેલા આત્મવૃક્ષની નજીવથી નગી જતા એ સજ્જનની વિશાલતા પણ આત્મવૃક્ષના જેવીજ.

ગુજરાતના અનેક ઉદારતા લેખકોને તેમનું ઘર જ્ઞાનના ભંડાર રૂપ હતું. તેઓ પોતે Living Encyclopedia જેવા સર્વ માહિતી આપતા હતા. એમને ઘેર સાંજ સવાર જોમતા વિવિધ પ્રકૃતિના જનોના વાર્તાલાપમાં જે સિખનારને ધણું શીખવા મળતું. હાજમહમ્મદ જતાં જાજો એ જ્ઞાન અને વિદ્યાનું કેન્દ્ર પણ ગયુંજ.

મરણનો શોક તો જ્યાં છે પણ મરનાર પોતાની મહેજા પુરી કર્યા વિના મરે એજ શોકનું દારણ છે. જોમર ખ્યામતો તરજુમા કરવામાં બાઈ હાજમહમ્મદે જીવનના કેટલાયે કોમતી પુર્વે વીતાડ્યા. એ તરજુમા ગુજરાતના ચરણે ધરવાની એમના જીવનની એક મહેજા હતી. અચાનક આવી ગયેલ કાળે એ મહેજા અનુપ્રતજ રાખી. પણ કોની મહેજાઓ બધી તૃપ્ત થઈ છે ? અને કોની થાય છે ? એક વાત ચોક્કસ છે કે દરેક માણસ મૃત્યુને વશ છે. અને બીજી વાત એટલીજ અચોક્કસ છે કે એ મૃત્યુ ક્યારે આવશે !

બાઈ હાજમહમ્મદના અવસાનને માટે તો અનેક અનેક જાણે શોક થતો હશે. હુખમાં કશોજ દિવાલો ન હોય એવી ફરતા તો કુદરત ન કરી શકે. એમના સૌ સ્નેહીયોને આ દિવાલો ‘રાખદશ’ લેવા જેવો છે :

“મૃત્યુ” તેનું સ્મરણ કરવું
એવ છે એક દહાડું”

મિ. હાજી મહમ્મદ:

કેટલાંક મુખ્ય લક્ષણો; અને સંમરણો.

મુસ્લિમી સંસ્થા સ્થાપવા માટે અને “ પાકાં પાન ” સ્ત્રીપુત્રોને તેમની ઇચ્છાનુસાર કે છતાં વિરુદ્ધ તેમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે વિધાતા પાસે અને પ્રતીતિગત નિયમો હોય. પરંતુ અણુપૂર્ણ આસઅભિલાષનાળાં યુવકયુવતીઓના અઘણ પ્રાણહરણના વિષયમાં તો તેની નિરંકુશ તરંગરતિનું જ સામ્રાજ્ય ચાલતું લાગે છે. આ શરિઆત જ્ઞાનદૃષ્ટિએ સ્વાર્થી અને સંકુચિત મનથી પ્રેરાયલી લાગે જ; સર્વિધ તે દૃષ્ટિ ખીલતીએ ત્યારે આ હકીકત પણ જુદી રહી ચકતી નથી કે, એક બાજુએ જેમ અણુખીલી માનવજાતીઓને ચૂંટતાં ને ચપટીમાં ચોળી નાંખતા દેવને દયા નથી, તેમ બીજી બાજુએ તેના જ અકળ નિયમો એવા છે કે જેને પ્રભાવે પોતાના બોમ્બ થયેલાંઓની પાકી જગ્યા વખત વહેવા સાથે તે આપુધારી રીતે પૂરી દે છે; અથવા તો, સંસારના આકર્ષણ તરફ આપણું ધ્યાન એવી કુનેહથી વાળી મે છે કે આપણે ખાની ભીખેલી હાની ધીરે ધીરે વિસારે પડવા લાગે છે ને હેરાટ છેક જ ભૂલાય છે.

છતાં, ધો તાલે ને જાડો હોય ત્યારે તો મનુષ્યનું હૃદય તે હૃદયન છે. દિલ્લુશીથી કે સ્વર્ગમાં પુનર્મિલનની ધોળાંએ આપેલી આશાથી મળતું આશ્વાસન લાગે જ સમજી નીવડે છે. ખાસ કરીને, તજ ગમેલ યુવકને જો દુક સમયમાં પણ પ્રજ્ઞના છવન પર કોઈકે સુદૃઢ વિચારવા ચોગ્ય અસર કરી હોય તો તેની જિન્દગી દુકી કરવા માટે વિધિને દોષિત માનવામાં સ્વાર્થનો અંશ નથી જણાતો; રાક્ષાઈ કરનારની નહાની સંખ્યા પર પણ દવખતે કાપ પડે એ સ્વેનું સ્વેન નથી; અને તેથી જ, ત્રિભુવિધાતા જેવી મહાચક્રિતે પણ વખતો વખત પોતાની રૂબા ને વિચિત્રતા અનભાવવાનું મન ચર્ચા આવે છે તે વચ્ચે પિરે વિચાર કરતાં આપણને પામર મનુષ્યને પણ સાચાઈ રિમન કરવાની ભૂતિ થાય છે!

કેટલાં પાંચ વર્ષમાં આપણા પ્રાંતને કપરા કપર યુવાન સાદિત્ય સેરકો ખોલા તેમનાં છવન ને છવનકાઈ વિશે વિચારનાં આ વિચારો સુરે છે: સૌથી પહેલાં રમુજીશમ મળ્યા પછી બેબીનરાય. પછી “મહવાનિય,” ને હવે-હાજીમહમ્મદ ને ત્રણેને ચોગ્ય સમરણાંસિ અર્થવાતું હર્તવ્ય હાજીમહમ્મદે જમળતું; તેમને પોતાને માટે તે બળવવાનું આપણે માટે રહ્યું છે.

સામાન્ય જનોથી વ્હાં પડી આવે, તેવાં વિચિત્ર શુજોને સહિતઓ ધરાવનાર, નરનારીઓનાં અધિનર ને આદરિતો પ્રભાવ લખાણો વિગેરે સાધન દાગ મજો પિઠાચ દોષ ચકે પણ તેટલો જોડો દોષ ચકતો નથી. ફિરોજી, રિજક દે ગાંધીની બોડે કામ કરનાર ને જ્ઞાન માળનાર

મનુષ્યો જે સંપૂર્ણતાથી તેમના સન્દેશ ઝીલી શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી ત્રાહિત જનો કે બાવિ પ્રભા ઝીંસે તે સંભવતું નથી. તેમના સેઓ ને છપાયલાં બાવણોની અસર થતી હોય તેટલી જ માય. પ્રત્યક્ષ પ્રભાવની આ વિશ્વસ્યતાને ધ્યાનમાં રાખીને “વીસમી સદી” ના સંદર્ભ તંત્રીનું જીવન અવલોકીએ તો આ સત્ય સહજ જણાઈ આવે છે કે, તે માસિકના અભ્યુદય માટે કાંઈ પણ કરવાનું તેમણે-બાપી રાખ્યું નહોતું છતાં. તે માસિક દ્વારા જ તેમને જાણનાર ને સહઅન્યાનો યત્ન કરનાર મનુષ્યોને તેમના સ્વસ્થાવ, સમૃદ્ધિ, કાર્યશક્તિ અને કાર્યરીતિનું યથાચોગ્ય બાન થતું મુરકેલ છે. અને તેથી, જેઓને તેમના નિકટ સમાગમમાં આવવાની તક મળી હોય તેમણે તે અપૂર્વ શુભવાતીની પિંજન અપરિમિત જનોને કરાવવી એ તેમનો ધર્મ છે. હેઠલા બે-સાથા બે વર્ગના સ્વાતંત્ર્યને આધારે તે ધર્મ યથાશક્તિ બજાવવો એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

કલાની પેઢે, વ્યક્તિત્વની એકના પણ વ્યક્તિત્વને સંતાડવામાં છે. પોતાના બધા પ્રતાપથી આંછ નાંખનાર પુરુષ તમારી પૂજ્યતા પામી શકશે, પ્રેમ નહિ. પોતાની મદતોને જૂલવી કે કંકાવા જેવી એ લેનો સ્વભાવજ નથી; કુદરત લેની આડે આવે છે. પણ હાજમહમ્મદ જેવા પુરુષો આંખ્યા વગર આકર્ષી શકે છે. પોતાની જાનને વિસરીને તે સહામાના હૃદયમાં રમણ કરી રહેતા, એજ લેખની મર્વપ્રિયતાનું સ્હરય છે. સર્વ સહૃદય જનોને તેઓ પ્રિય હતા તેમ સર્વજનો-તેમના વિરોધીઓ સુદાં-તેમને પ્રિય હતાં. ચીતરાગમયવ્યોધ: 1 એ મહદશુણ્ય જેટલે અંશે સંસારીઓમાં દેવમિત જ, જોવામાં આવે છે તેટલે મોટે અંશે તેમનામાં હતો. આ કથન એક સચોટ દૃષ્ટાન્તથી વધારે, સ્પષ્ટ થશે. મિસિસ ઝીણાની કૃપિએ “વીસમી સદી” આ આગવામાં આવી તે વખતે પારસી સમાજના અમુક વિભાગે-તે માસિકના સંપાદક વિશે ધણું કડવા ને સૌજન્યરહિત વચનો વાપરેલાં. આ વાત મેં જાણી ત્યારે તેરી વર્તણૂક માટે મેં સંદર્ભ સમક્ષ નાપસંદગી ને દિલ્લગિરી દેખાડી પણ તેમણે કહ્યું: “ના, એ સવાલને બીજી રીતે જોવાનો છે. તે શોકો આમ કરે તે કુદરતી છે. They are quite right. તેમના આજ સુધીના વિચારોને આધારે જ એ તો આપણે માટે મત બાંધવાનાને?” હું આશ્ચર્યજીવી આંખે આ સાંભળી રહ્યો. “કેમ, તમને આમાં નવાઈ લાગે છે?” તેમણે પૂછ્યું; પછી ઉમેર્યું, “આ રીતે વિચારીએ નહિ તો હુનિઆમાં રહેવાનું નથી, બાપ!”

આની વિરલ ઉદારતા જોડે સંપૂર્ણ નિરબિમાનરતિ સંકળાયેલી હતી. લેખન શૈલીનો તેમ રીતભાતનો ડાળદમામ તેમને રહેજ પણ રુચિર નહોતો. તેમની જોડે વાત કરતાં તમને વહેમ પશુ ન આવી શકે કે તેમનામાં કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિ હશે, કોઈ પણ પ્રકારની પ્રતિભા હશે; અને છતાં, તેમના એ નિર્દોષ જાદુમંત્રી છટા થયા પછી તમને લાગવા માટે કે તેમનાં વ્યવહારજ્ઞાન, નિરીક્ષણશક્તિ ને અનુભવ સામાન્ય કાર્ટિનાં નથી, જ.

તે પુસ્તકપડિત હતા તેથી વધુ સંસ્કારપડિત હતા. પુસ્તકોના શુક ને એકપક્ષી પાંડિત તરફનો અણગમો તેમણે કદિ છતો રાખ્યો નથી. નવા લેખકોને તો વારંવાર નર્મ પુસ્તક જાનના અલાઓ નિર્દેશતા, અને મનુષ્યજીવનની અંધાર વિવિધતા ને સસપૂર્ણતા પિંજાનવાની સાહિત્યકારને પણ કેટલી મોટાટી અગત્ય છે તે સમજવતા. જે પ્રાન્તના સાહિત્યકારો જીવન સાથેનો પોતાનો સંબંધ સિધ્ધિ કે નહિવત્ કરી નાખે તે પ્રાન્ત ચિરંજીવ કે અહનનિરપેયગી સાહિત્ય ન જ

સરજી શકે એ લેખની દૃઢ માન્યતા હતી. સમકાલીન જગતના યથાર્થ જ્ઞાન માટે સમકાલીન સાદિસ જોડે સંસર્ગમાં રહેવાની પરમ આવશ્યકતા ગુજરાતમાં તો તેમજે જ પૂરેપૂરી પ્રીતી હતી, અને આ આખતમાં ગુજરાતી કવિઓને વિદ્વાનોની નિષ્કારણ બેઠાણા માટે વખતાવખત કિલગિરી દેખાડતા.

સાક્ષરો સાથે તેમને આમ અનેક રીતે મત બિન્નતા હતી છતાં એકે એક સાક્ષરે તે કવિએ જોઈમાં જોઈ, એક વખત તો “ધીસગી સદી”માં દર્શન દીધો જ છે એ હાજમકમ્મદની સર્વમાહિતાને સંપૂર્ણપક્ષનિર્દોષતાનું ચિન્હ છે.

“કંઈ કંઈ વિદ્વાન મંડલિને
સાંકળની તે મણિ સાંકળ હતો.”

પરંતુ, ગાદ મૈત્રી છતાં ‘ત્રિમનાં પડલ’ તેમની સ્વમદર્શી આંખે ભાગ્યે જ ચડતાં. આપણુ જુદા જુદા વિદ્વાનો ને વિચારનેતાઓની ગુણવત્તા તેમ અપૂર્ણતા પૂરી શકાય તેવી અપૂર્ણતાના, કારણ કે કુદરતી અપૂર્ણતા પર નિરર્થક ભાર મૂક્યો એ તેમનો સ્વભાવજ નહોતો પણ તેઓ અવ્યાસક હતા કોઈ પ્રતિભાશાળી કવિ ‘ધુની’ સંકુરદારોની સોખતમાં પોતાનો ઘણો ખરો વખત ગાળે એ લેખની સરકારિતાને અને દષ્ટિની વિશાલતાને ક્ષતિકર છે એમ તેમને લાગતું. —એક નિર્માલ્ય ચોપડીના લખનારે અત્યુક્ત સુવિખ્યાત સાક્ષરને લેખો ઉપોદ્ધાત લખવાનું કહ્યું ત્યારે તે સાક્ષરે એકદમ સીધી ના પાડી કેવાને બદલે પોતાની રીત પ્રમાણે કટલી ગાળગાળ વાતાથી ને ફિનિમાંદારીના કડાપણથી તે ધીધા પતાવી લેખો. પણ એકવાર ઉલ્લેખ થયો હતો; અને રીકા તરીકે ઉમેરું કે તેવી રીત થકણુ દરવાયો પેલા નિર્માલ્ય (અને, જરાક મોભામ શુદ્ધિવાળા) લખનારને તો પોતાની જોડનું ભાન કદિ પણ થવાનો સંભવ નથી.

વિચારનેતાઓ ને કવિઓનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો ને ગુણવત્તા વિશે પણ ધણી વાર પોતાના અનુભવો કહેતા. તેઓમાંના કેટલાક પ્રત્યે તેમનો અસીમ અતુરાગ હતો: “Marvellous man! એવો માણસ કે આપણે જાણે આમ—પૂછએ! And then, what vitality! એની vitality ધણી જ છે; જાણે આપણામાં વાત કરતાં કરતાં નહું જોર આવે, અને power of conversation થી એની જ, wonderful!” —આ ઉદગારો મિ. અંરદેસર અંરદેસર વિશે તેમજે એક વાર કહાડેલા. —નરસિંહરાવ વિશે: “એમની જોડે વાત કરીએ ત્યારે we are educated every moment; કંઈ ને કંઈ રીખંતાનું મળી આવે. અને વળી, frank-hearted man.” વાત આગળવાલી અને ગોચ પસ મ નિકળતાં એ નરસિંહરાવના કહેલી રૂપ અનુપમ વિશે ઉલ્લેખ કરીને તે આખત તેમના અનુભવ પૂછ્યો. “હા, લોકોને એ aloof લાગે છે,” તેમજે કહ્યું, “કારણ કે he doesn't push himself. તેનામાં એ power નથી.” — ગુજરાતીના તંત્રીને લગતમ પૂન્યશક્તિથી નિહાળતા એમ કહીએ તો જોડું નથી. “Ideal journalist! ગુજરાતમાં આજે એની બેઠી નથી. બંધારે જુઓ ત્યારે તેની આસપાસ “નાઈ-ની-થ સેચરી.” ‘નેશન,’ ‘ફોર્ટ નાઈલી.’ એ.....તે.....પેલાં જ હોય. And he religiously studies them all, અને પછી લખવા માટે છે. લખાનુમાં પણ એવી સૌંધી સૌંધીને facts ભરે છે કે એક જોય નકાળો નબળ.” સમાનવાચકં વ્યવસ્થા

જવ્યમ્. જુદા જુદા પ્રકારના વિચારો ને આધુનિક જ્ઞાનનાઓ સાથે સંપર્કમાં રહેવાનો જે બે હક શોખ મિ. હાજમહમ્મદને હતા તે ઉપર દલા પ્રમાણે સારે અંશે રા. દેસાઈમાં પણ છે.

આરૂઠ અને પ્રખ્યાત લેખકો સાથે તેઓ નિરંતર સ્નેહસંબન્ધ જાળવતા તેમ નવીના અને અજ્ઞાન લેખકો સાથે પણ અસાધારણ સમભાવથી વર્તતા. તરણ વર્ગથી અભણતા ફરતું તે, સમકાલીન ગુજરાતને સરભાગ્યે, તેમના સાહિત્યધર્મનું આવસ્થક અંગ ન હોતું; તેને ય પાવન કરતો. સરસ્વતીના અગણિત નવબક્તો તેમને જ હાથે પ્રથમ દીક્ષા પામ્યા છે; જે કાંઈ પણ પુણ્ય ફલ તોય તેઓ ખરા દિક્ષથી લાવે તે હાજમહમ્મદને સર્વદા પ્રિય હતું. પ્રૌઢ વયે પણ નિત્યપ્રકુશ્ન રહેતા તેમના યૌવનને લીધે મનનું આયુ વલણ શક્ય અને સહેજે હતું. છતાં, યુવકોના તેઓ વિવેકરહિત પ્રજ્ઞ હતા એમ તો નહિ જ. માનવસ્વભાવનો સર્વથાહી ન સ્તંભ-શોષક અભ્યાસ કરવો એ તેમની જીવનભાવના હતી; અને તેથી યુવાનોનાં વિચારની ને કાર્યની સીમાઓ તે સ્દમજતા; પરંતુ તે સીમાઓ પર વધુપડતો ભાર તેમણે દિદિ ય મૂક્યો નથી. તે વિશે દિદિ આહું. સૂચન કરતા, અને બાકીનું કાર્ય નિષ્કેતાના નિષ્ક્રમ અતુલ્ય પર છોડતા. આ કારણથી, યુવાનોના ઉત્સાહ બધી કડવાશ ભરી કે સાંકડી ને સ્વાર્થી દીક્ષાઓ, ખીળ છાલકા તંત્રીઓની જેમ, તેમણે નથી કરી. ઉત્સાહનાં પૂરને મથારાકિત સુમાર્ગે વાળવા તેઓ મથતા; હેને રાણી રાખવાની કે નીચનાના જળમજતા અગ્નિથી શોષવાની મૂર્ખાઈ તેમને હાથે અશક્ય હતી. આડંબરી કહાપણના જેરી ગેસથી યુવાનના આત્માને મૂંગાવવા મત્ત કરવો એ પ્રયુક્ત છે: આ મહાપ્રય તેમણે પૂરે પૂરે પ્રીછયું હતું અને નિત્ય જીવનમાં જીવી દેખાડયું હતું. મનની પ્રીકાશ આમ વર્તનમાં ઉતરતી તેથી જ, મ્હારા ન ગમત્રા તેરા લેય તેઓ પાછા આવના ત્યારે મ્હને આહું ન આવતું. તેવા લેખના લખનાર જેટલે કટલાક સપાદકના પીકા પતાવતા હોય તેમ વરતે છે; મિ. હાજમહમ્મદ નિરંતર ધટતો ખુલ્લો કરતા, કાંઈ સમજવતા, અને બાવિધ્ય મારે ઉપયોગી. સૂચનાઓ પણ કરતા. આ કારણથી કેટલીક વાર એમ પણ લાગતું કે ખીળ તંત્રીઓને હાથે આપણા લેખ છપાવવા તે કરતાં મિ. હાજમહમ્મદને હાથે પાછા લેવામાં વધારે માન છે: યાયુ' સાઈ અજળ ગુણીને હીનને ના, કળનું.

આજે, રવિવાર છે. તેમનાં અવસાનને ચારાગર બે અઢવાડીયાં થયાં. તે જીવતા હોત તો આ ટકાડ પડે સ્દવારે પણ હું મ્હારા નિરાજ પ્રમાણે તેમને ત્યાં ગયો હોત. કલાકો સુધી કેંકે વાતો કરી હોત. નવાં જ્ઞાન, નવાં અનુભવ, નવી માહિતી ને નવી ભીમિઓ હૃદય-મનમાં ભરીને ઘેર આવત; પછે પછે બુદ્ધિશક્તિના વિકાસ અનુભવત...

હવે તે દિવસો ગયા; હવે હુંનાં સ્મરણ જ રદયા. સ્દામાને અગણનાં જ ઉગત કરનાર તેમના જ્ઞાન ને નિર્મળ પ્રભાવ, તેમની ભાવ ભરી વાણી, તેમની અગાધ સ્ફૂર્તિ ને અખંડ માયા: આ સર્વ હવે સ્નેહીઓની કલ્પનામાં જ રજવે; જીવિને તેમનાં બાકી રહ્યાં જીવનની પ્રતિજ્ઞામાં આશા અને યેરણ પૂરજો, -દિદિ નિગમિને મને, કાંઈ પ્રસંગ કે પ્રેમભોજ સાંભરી આવતાં; આંખ બીની કરશે.

પ્રા. સ્મ. ગાંધીજી આપણા પૂજ્ય શા માટે ?

એ તો ખરું છે કે શ્રીયુત્ ગાંધીજીમાં કવિવર ટાગોરનું કાવ્યકૃત્યનું કે રસિકતા, અસ્પર્શિય શોષનું તત્ત્વજ્ઞાન, સ્વામી વિવેકાનંદનાં વેદાન્ત કે પ્રતિભા, દયાનંદ સરસ્વતીનું નૈષ્ઠિક અલંકાર, રામકૃષ્ણ પરમહંસના સાક્ષાત્કાર નગરે પડતાં નથી.

વળી એ પણ ખરું છે કે સર મહેતાજી ૪૫ વર્ષનું લાંબુ જીવન ગાળ્યું નથી, કે નથી, તેમની માથે કોરોડોરેશન ખડી કરી અને ચલાવી. તેમજ પરિત માલવિયા જેમ ૩૫-૩૬ વર્ષ સુધી છાતીએ પાટા બાંધી, બળતા હૃદયે કાઉન્સિલોમાં પ્રસ્નો વર્ષાવ્યા નથી. અગર ૨૦૦ ગોળસે કે વાઝા જેટલું અર્થશાસ્ત્ર ઉખાળ્યું નથી; નથી હાત જેટલી નિકતા બતાવી કે નથી ખોડ જેમ વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિ બતાવી કે, સુરેન્દ્રનાથની સિંદ બર્જનાથી કોમિસના પ્રમુખસ્થાનેથી, ધુળરા કંપો નથી, કે વિલાતમાં જઈ મી. ૨૦૨૬ જેવાના મુખે 'માઈ ડીયર સરેન્ડર નોટ' જેવા ઉદ્ગાર કદાવ્યા નથી. વેશ્મી કમીશન કે કોમિસ ડેપુટીશનમાં ઉભા રહી તેમજે જુમાનીઓ આપી નથી કે ૨૦૦ ઘણ જેમ ઈંગ્લેન્ડની મહાસભામાં સભ્ય ચુંટાયા નથી. કે ત્યાં જ મૃતિ તેલંગ અને રાનડેની ત્યાં જ વિષયમાં ઝીણવટ બતાવી નથી. પં. ભગવદગીતના હૃદય, ભાંડારકર, રજેન્ડમિન અને સોદમાન્યની શોધબોળ શુદ્ધિ કે પૌર્ણત્રીય જ્ઞાનનો અંશ પણ બતાવી શક્યા નથી. અને એવું એવું કેટલુંય તેઓ કરી શક્યા નથી કે આ ભવમાં કરી પણ ન શકે એમ લાગે છે, તો પછી શ્રીયુત ગાંધીજી મહાત્મા શાને ?

તે એટલાજ માટે કે હિંદુસ્તાનના નેતા મતબેદ અને વાદ્યોદ માટે 'હુ'સાતુ'સી કરે છે, કોઈ પણ સરકારી સત્તા કે માન અકરામ માટે, તો કોઈ પણ સમાજદાર અને લોકપ્રિયતા માટે, તો કોઈ પણ દંભથી, બીકથી કે તરંગથી જીદ પડે છે, ત્યારે કોઈ પણ પશ્ચિમના સુધારામાં મુગ્ધ બની દિંદને આંગળી પશ્ચિમ ઉતારવા માટે છે એટલે દિંદને, પણ બીજું હિંદુસ્તાન બનાવવા માટે છે, ત્યારે મી. ગાંધીજી દિંદને દિંદે રાખી કહાવવા યત્ન આદરે છે. 'દુકડા માટે બેચતાં' કરનારમાં એ નથીજ માટે શ્રીયુત ગાંધીજી ને 'હુ' મહાત્મા આતું છું.

જે શુદ્ધ સાત્ત્વિકતાથી તાત્ત્વિક દેશોન્નતિ સાધે એવો સહસ્રી નેતા કરોડે એક પણ જ્યારે મળવો સુરદેવ છે સંયોગ અને સમય બળે ચાર દિવસનાં આંદોલન જેમ ઘણાં દેશનીરો તીકેળી આવે છે પણ તેઓ ચાર દિવસ માટેજ. પણ યુગને પારખી, જનસ્વચાવના વહેતા વહેતુને અવલોકી "મરીય તે દેશ મારો" એમ માની વિશ્વમેળી દિંદેસેવક તરીકે મેવા આંદોલનાર મુગાંચાર્ તો ગાંધીજી છે, માટેજ તેઓ શ્રીને 'હુ' મહાત્મા ગણું છું.

આખી દુનીયાને 'હુ' હકાર કરીને 'હુ' છું કે ગાંધીજી જેવો એક માણસ તો આપે એ મંતલબનાં લાલાઈનાં વાક્યો અને યુરોપની યાદવાચણી ઉપર નિવાપોત્તલ અર્પવા બેગાં એવેલા નેતાવિજેતાઓ આગળ બાળપણી પ્રતિજ્ઞાનામાં 'More Christian than a Christian'.

Mr. M. K. Gandhi 'એ મી. મદમદઅલી એ ઉચ્ચારેલા શબ્દો અને પંચાયત પ્રકરણ વખતે દેખાતા કાંઠા ઉપર ઉચ્ચારેલા મીંઠો મોટિયુના શબ્દો અને અસહકારની ચર્ચા પ્રસંગે 'મીંઠો ગાંધીનાં ચરિત્ર માટે મને ઘણું માને છે, આઝાદજીની જેવાં અદા કરી છે પણ—' કહ્યાદિ તેમજોગ ઉચ્ચારેલા શબ્દો, લોર્ડ એમ્પ્લીસ અને મદ્રાસના લોર્ડ બિશપનાં પ્રશંસા વાક્યો એ સર્વ ગાંધીજીને મહાત્મા કહેવાને મને ગ્રેરે છે.

અભરસુધી દેશમાં દેશ નાયકો બ્રમે થયા હોય, તેમને વિશે વધારે પડતાં માન અને પૂજ્ય-સુદ્ધિ ક્રતાં મને જણાય છે કે તેઓએ યાગડમાણા ચલાવ્યું છે. તેઓએ હૃદય નીચોવીને, સગીર કંઈ વેલીને અને મગજ યાદી જમ લાં સુધી મેલા કરી છે પણ તેનો સરવાળો બહુ નથી આવ્યો.

આજસુધી પ્રગ્નમાં નહોતું પ્રગ્નત. નહોતી એકસંખી, નહોતા ઉચ્ચ આદર્શ, માત્ર દર વર્ગે ક્રોધસ, અને મોસ્લેમ લીગ હારાચ, હરાય પસાર થાય, બસ ખલાસ; કાકિન્દીઓમાં ખીસ લવાય, કાકિન્દી પસાર થાય; કાકિન્દી મોટી અરજીઓ મોકલાય બસ એવ.

એક અત્યાર સુધી પ્રગ્ન ઘડવાના સમળ સમળ ઉપાય ચોખ્ખા ન હતા. દેશના હિંદુ અને મુસલમાન વચ્ચે, બ્રાહ્મણ અને અબાહિણ વચ્ચે, ઉચ્ચ વર્ગ અને લોક સમૂહ વચ્ચે, એમ બિન્ન બિન્ન પ્રકારના સહજ અને કૃત્રિમ ભેદો, વેર વિરોધો ઉત્પન્ન થતા. પોતાતા અને એવી છિન્ન બિન્ન સ્થિતિમાંથી બચત કરનાર કોણ ? ટાસ્ટોયે રશીયન પ્રગ્ન ધડી તો ગાંધીજીએ હિંદી પ્રગ્ન ધડી છેવ.

આફ્રિકાની જમિન પર પેલા પહાણે શીયુન ગાંધીજીને સોહી કાઢ્યું હતું, તેના ઉપર મુકદ્દમે નહિ ચલાવનાં ઉદગારેલા શબ્દો કે 'એ લોહી હિંદુ અને મુસલમાનને . જોડનાર સીમેન્ટ બનેશે' એ શબ્દો જ્યારથી ઉચ્ચારાયા ત્યારથીજ હિંદુ મુસલમાનના એકબીજા શ્રી ગણેશાય મંડાયા. અને હિંદીની જુગ્મભામરીમાં છૂટી માર્ચને દિને સ્વામી પ્રદાન-દંડએ, હિંદુ મુસલમાન એકબીજાની ઘોષણા કરી તે પણ ગાંધીજીનેજ પ્રવાગે અને પ્રત્યે. 'એક વ્યક્તિની આગાધી દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઉપવાસ પળાય, અને રાષ્ટ્રિય નહેરોને જગવાય' એ આખી દુનીયામાં તો મોઢામાં મોઢા બનાવ આપણા લાલાજીને તો લાગ્યો હતો, તે પણ જુલો જતું નેહનું નથી. હવે તો બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણોનરના જગડ પલા છે તામીલ શીખી પ્રાનિડોને ગેળની લેવા, હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા નરીકે પ્રચાર કરી, કોંગ્રેસથી કાકિન્દીસ સુધી અને ધર્મથી સામાજિક સુધારણા સુધી સર્વ પ્રસંગે રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચાર કરવો, સ્વીકાર કરાવવો, અને એવાં સર્વ પીર્મવાન પ્રયત્નો-વડે એકય સોંપનાર ગાંધીજી મને તો મહાત્માજી લાગે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાની સલામહની લડતો પણ તેમને આજીવન પૂજ્ય અને નામોદિત રાખી ચકંત, પણ તેથી નહિ અંતોષ પામનાં તેઓ. શ્રીએ કચ્છ કે લાની, મારી સેવા હજીતો રૂપીએ આનીજ ગણું હું, એ વખતે એ રાષ્ટ્ર સાંભળનાર તો ધણીએ વિમાસણમાં પડ્યા હોવા નેહએ. કે વળી પંદર આની જાદી ની રડી છે ? આર એમ પણ મન મતાવી લીધું હોય કે જોના વિવેકની ખાતર તેઓ શ્રી બોધ્યા હશે. પણ જ્યારે માત્ર છેલ્લાં છ વર્ષમાં તેઓ ચીની સેવા, સેવાપદતિ, અમિત અને અનુસ ઉત્તમાહ અને નિરુમિમાન નેહએ છીએ ત્યારે કાને એમ નહિ ચતું હોય કે આવા નર તો ખરેખર એક દેશનેના નહિ પણ વિશ્વનેતા સંભવે.

(M. K. Gandhi—a world politician એ શીર્ષક લેખ માટે 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ' માસિક બુઓ.)

ગાંધીશ્રી એક તપસ્વી છે, સત્યાગ્રહી છે, તેઓ શ્રી કહે છે કે કાળા માથાના માનવી ઉપર પસાર થતી સર્વ મુશ્કેલીમાંથી મારે પસાર થવું પડ્યું છે.

સત્યાગ્રહનું સત્ત્વ જે ધર્મ કે બુદ્ધ બુદ્ધ તો સામાજિક બાબતમાં વાપરી શકાય તે તેઓશ્રીએ કુટુંબમાં, ગામિમાં, સમાજમાં તેમજ રાજ્ય પ્રકરણમાં સરખીજ કનેક્ટમંદીથી વાપરી બતાવ્યું છે. અંતરાત્માનાં અવાજ આગળ બુદ્ધિ સરકારની, ખેડા છાત્રાલય દલેકદરની, બિહારના પ્લાન્ડર્સની મુળમંત્રી હાઇકોર્ટની, ચેમ્બર્સની, સરકારની સામે પણ વિવેક બધો વિરોધ-સત્યાગ્રહ-વાપરી બતાવ્યો છે. અહિં કોંગ્રેસ વખતે લોકમાન્યનો ચાર ગણોપક્ષ હોવા છતાં આંખે પંજાનો રમખાણમાં પ્રજાએ કરેલા અત્યાચાર માટે દિલ્હિની કારા બુદ્ધિ મતે કોંગ્રેસને મંજૂર કરાવ્યો અને એક બહા પાદરીના લખવા મુજબ આખી દુનિયાના દેશોમાં યોતે કરેલા ગુન્હા માટે પશ્ચાત્તાપ કરી બતાવ્યાનો હિંદને પહેલ વહેલો દાખલો પાડનાર શ્રી. ગાંધીજી જ હતા.

વિરોધ સાંખીને અસહકારનો હાથ બુદ્ધિ મતે પસાર કરાવેલો અને જ્યારે દેશનું ભાવિ નાશવામાં તેળાઇ રહ્યું હોય, ત્યારે પણ મક્કમપણે વિનયપૂર્વક, પ્રજાપક્ષને બુદ્ધિમતિથી છૂતવો એ સર્વ ગાંધીજીના ઉચ્ચ હૃદયની પ્રતીતિજ કરાવે છે.

દેશ-પોતાને વિરાગી કે ખ્યાખીન માને તે ખાતર 'હું પણ એક' સંસારી, ધરખારી છું, હું પણ તમારા જેવો જન્મણી છું' એવા એવા શબ્દો વારંવાર ઉચ્ચારે છે. 'હિંદને તેઓશ્રી ખાતો પીતો, નીતવાણો સ્વાધીન દેશ બનાવવા ઇચ્છે છે. તેમના હિંદસ્વરાજ્ય નામના પુસ્તકમાંના આદર્શ પ્રમાણે હિંદને ફરી રિયલિટમાં આણવા ઇચ્છે છે.

હિંદમાં ખરી કળા, સૌંદર્ય, સત્ય અને કલ્યાણનો ઉદય થાય એજ એમની નેમ છે. તે સાધ્ય કરવા શો પુરુષાર્થ અને શા શ્રદ્ધા જોઇએ એ સમગ્રય તોજ પ્રજા તરફ.

શુદ્ધ દેવની અહિંસા, શ્રી કૃષ્ણનો પ્રેમ, મહાવીરની ધામા, મહમુદ સાહેબની દંડના તેઓશ્રીમાં કેટલી છે એ જ્યારે સમગ્રો ત્યારેજ તેઓશ્રી કેવળ ખ્યાખી, તરંગી કે મનરની નહિ લાસનાં એક સત્યાગ્રહી વીર છે એમ ભાસશે અને સત્યાગ્રહી એટલે પ્રેમ અને સાત્ત્વની શ્રુતિ અને તે વસે ક્યાં? મહાન આત્મામાં માટેજ તેઓ મહાત્મા.

અતિ,

ત્રિશ્વરેશ્વરી હિંદુસ્તેષ્ઠ, ગાંધીશ્રી જયવંત હો,

ખરી આત્મજ્યોતિ જીવનપંથે, 'હિંદ સા જયવંત હો.

એ આશાસદ મહાત્માશ્રીની દીધાં પ્રાર્થના

સદ

લીજ અધ્યાત્મિક હરિશ્ચંદ જાની.

ભાદ્રપદ, ૫૬ ખીજ
ભાવનગર
શ્રી દક્ષિણમુર્તિ વિદ્યાલય

નોંધ:-મહાત્માજીની ૫૧ મી જયન્તી નિમિત્તે લખાયેલો લેખ.

“કેટલાક સંવાદો”

(૪)

પાત્રો:—વસન્તસેના અને બિપિન:

સ્થળ:—લખનવતો ભવ્ય બગીચો

સમય:—રાત્રિ.

બિપિન:—ઓ અનંત આકાશ અને અસંખ્ય તારાઓની વચ્ચે કુદરતની સંપૂર્ણ કુશલતાનો મનુષ્યના મગજમાં કાંઈક ખ્યાલ આપી શકે એવી અનુપમ સૌંદર્યની દેવી!

વસન્તસેના:—ઓ ખારા ચિત્રકાર! લખનવતો અસંખ્ય મનુષ્યોમાં, આજે વર્ષો પછી સુંદર અને અમર જીવનનો વિચાર કરનાર મનુષ્ય મળ્યો; મારો અસંખ્ય સહુત્યોની બરાબર, પડીબર, હૃદયના સર્વ વ્યુત્ક્રાંતિ શબ્દોમાં મૂકવા પાત્ર કરતું તારું સુંદર સ્નેહ-જીવન છે! ખારા બિપિન! મનુષ્ય જીવનનો મર્ત્ય સારાંશ એ એક દિશા તરફ વળેલો છે. ઓ ખારા ખારા ચિત્રકાર! મહેને તું સ્નેહની પ્રતિષ્ઠા જો; માનની નહિ; મહેને તું લાગણીના સમૂહને વશ થઈને જો, તટ્ટથી નહિ; મહેને તું રસ રૂપે-સ્નેહરૂપે કાંઈક મધુર સ્મૃતિ અને આકૃતિ રૂપે-ખારા ચિત્રકાર! અનન્ત જીવનમાં અગાધ સમયમાં, અગમ્ય તરવોમાં, રે અનંત આકાશમાં, મારો અને તારો મધુર મિલોગ ક્યારેક થયો હતો, અને એ મંદકાર આજે પુનઃ જાય છે એ વિચારમાં તું મહેને જો! ઓ એ મધુર સ્મૃતિથી-એ રસમય સ્નેહની કુલ ગુલામી રંગની પીછીથી, તું મારું ચિત્ર દોરી જો. તારી કલ્પનામાં રહેલી મારી ભવ્યતા ઉઘાડી દે, એમાં મધુર સ્મૃતિનો, સાત નહિ પરંતુ લાગણી. બરો સ્નેહનો પ્રવાહ વહેવા દે, અને ઓ લખનવતો પવિત્ર ખારા પ્રખ્યાત ચિત્રકાર! તું જેની પાછળ યેસો થાય છે એ વસન્તસેનાનું ચિત્ર આવરો; ચિત્ર દોરતું મુસ્કેલ છે, કોઈ, દીવાના બની ગયેલા પુત્ર નરેક, મધુર મમતા, સ્નેહ, અને રસિક આદ્રતાથી કલ્પિત દયામય દીન, વાત્સલ્યમય, નેત્રાથી જોઈ રહેલી ભાવવાહી સ્નેહની મુર્તિનું માતાનું! પીઝીમાં રંગ ન આવે, કલાના સર્વ પ્રયત્નો વિફલ થાય, ચિત્ર દોરી ન શકાય આદર્શ નૃપતિના એવા સ્વરૂપનું કે જ્યાં તે પદ્મના ભયંકર સ્વરૂપથી ખડિત શહેરમાં, પોતાની રાક પ્રજ્વળતા ગ્રીમ કુંપકામાં, ખુલ્લે પગે, સૌંદર્ય તડકામાં શંક વિધવાને આશ્વાસન આપતો રહેતો હોય; કે પ્રિય ચિત્રકાર! વર્ષોના વિયોગ પછી, આજાતું આશ્વાસન ધારણ કરેલ, કોઈ મધુર ચુક સુદરીનું પ્રિયના આવાગમનની રાહ જોતું, તરસું અને દીન; આશાનું અને શોકમય; કિંદાંશ ભર્યું અને ગમગીન એવું! અનેક ભાવનું પ્રતિબિંબ-એક નયન! એક નયન એ ન ચિત્રિ શકાય; એ રંગ ન આવે; એ પીઝી ન કરે; એ કલ્પના અર્થ, જાય. પરંતુ લખનવતી સાધારણ ગ્રામીણ વસન્ત સેનાનું ચિત્ર ન દોરી શકાય એવું કોઈ માને નહિ. બાપોતર કરતાં બાવ-આત્મા આંધો જાય; એવી, કોઈ ગૃહ ભાવવાહી ભાવા એના સ્નેહ પર લખાયેલી જ નથી.

* આ સંવાદમાળાના પહેલા ત્રણ મનુષ્ય અન્યત્ર પ્રકટ થઈ ગયા છે.

મિષિન: ઓ વસન્તસેના! ત્હારા મ્હેરાપર એક બાપા ક્યાં છે? ઓ તું એકલી સુંદર હત અને ભવ્ય ન હત; ઓ તું માત્ર મૃદુ હત અને મધુર ન હત; ઓ તું માત્ર કોમળ હોત અને કરુણમય ન હત તો ત્હાર ચિત્ર હું કરત, પરંતુ મ્હારી પંદર-પંદર વર્ષની કોઈ આદર્શ-પ્રતિમા શોધવાની વ્ધા ત્યારે અર્પિત રહેત. રે તત્ત્વજ્ઞાનની બાપામાં કહું તો જે મ્હેરામાં-જે નયનમાં પરમ વ્યોતિની કાંધક ઝાંખી મનુષ્યને યદી શકે, એવો કોઈ મ્હેરા-કોઈ વચન ન મળત! ઓ પ્રિય વસન્તસેના! કેટલાક મધુર મ્હેરા પર એવી સુંદર લાગણીઓનું આકર્ષક પ્રતિબિંબ પડેલ હોય છે કે, જોઈને વિવેકમાં હી હી હસનાર કુટ વાણિયા-વેપારીના મનમાં પણ ધડીબર એમ થાય કે, ખાંડી કાંધક છે! આ લખનવની ભર ખગ્ગરમાં, પંદર વર્ષ પછી આત્માની અનન્ત કાળની વ્ધા વર્ણિત પામે એવો ત્હારો મ્હેરા! ઓ વ્યર્થ રંગ! નિરર્થક પીંછી! ઓ. પરદેશી-સ્વદેશી નકામના કાગળ! ઓ આ દર્દી બાપાંતર થાય તેનુંજ નથી!

વસન્ત: એ મધુર દર્દી ઓ પ્યારા ચિત્રકાર! સ્નેહનું છે! સ્નેહથી 'તું' કલાના પ્રદેશમાં, અને ત્યાંથી સહૃદય થઈ, તત્ત્વજ્ઞાનના ભવ્ય માર્ગમાં ચાલ્યો જા! પ્યારા ચિત્રકાર! કલાનો વિકાસક્રમ એ જ છે. પરંતુ ત્હને મ્હારામાં શું પ્રિય લાગે છે? માફ કરજો, ચિત્રકાર! આ યૌવન ભરી શુભાખી લાલ્લી કે યૌવનનો વિકાસક્રમ દર્શાવતું વક્ષ: સ્પર્શ! પ્યારા ચિત્રકાર! યૌવન પ્રિય છે, યૌવનને લીધે થતો અંગમરોડ પ્રિય છે, કે વસન્તસેનાની વિકાસી ચેષ્ટા પ્રિય લાગે છે?

મિષિન: ઓ અકસોસ! વસન્તસેના-લખનવની મ્હારી ભવ્ય, આદર્શ પ્રતિમા-અત્યંત આત્માના દુઃખનો આટલો જ ઇતિહાસ સમજે છે? રે એ આત્માનું ગમન આટલું શંકેમિત છે! ઓ પ્રિય! નથી ત્હારા યૌવનમાં ક્રમ કે મોહ; ત્હાર યૌવન પ્રિય છે, અને જાં આ શબ્દો, પ્રોત્ત ખેલી જા, તો રે! મ્હારા સ્નેહનો વિકાસક્રમ-આત્માનો ઇતિહાસ, આ છવ્વનમાં સમાપ્ત થાય. તું મ્હારા સ્નેહનું પાત્ર;—તું સત્ય કરું છું કે,—દૃઢપણ પછી ન રહે. એમ કેમ કહું કે તું પ્રોત્ત-હોય તો પણ આટલી જ પ્રિય લાગે? તું યુવાન છો અને ત્હાર યૌવન પ્રિય છે, પણ તે એટલા જ મારે કે, ત્હારા મ્હેરા પર રહેલી, ત્હારા હૃદયની સુંદર પ્રતિમા એથી, સ્વર્ગમાં રત્ન જગતે તેમ દિશુથીન શોખી રહેશે. રે યુવાન સ્ત્રી એ મનુષ્યને પણ પણ જનાવી શકે છે, ને સ્નેહના વિકાસ-ક્રમનું અનુપમ સાધન અને સહાય પણ થઈ શકે છે.

ત્હારા મ્હેરા પર મોહ છે, કારણ કે તેમાં યૌવનથી છે, અને એ શ્રીની વચ્ચે, મ્હારી સુંદર આદર્શમય બાવનાની મૂર્તિ-ત્હારી સહૃદયતાથી મૃદુ-શુદ્ધ બાપામાં લખાયલી, અને બધું યોગ્ય સમજી શકે તેવી, શોખી રહી છે. આ સ્નેહને-એ આદર્શને-અને એ સર્વમાં પ્રીતિ-દર્શનનાર-ત્યાં સુધી મ્હારું દ્રઢ સ્નેહક્રમમાં આગમ વચ્ચું નથી ત્યાં સુધી તારન યોગ્ય નરરી-ત્હારા યૌવનને હું આહું-છું. યૌવન એ વસ્તુતઃ સ્ત્રીપુરુષના સ્નેહની યંત્રી બાંધી શકે છે; અને એ સ્નેહનો વિકાસ મનુષ્યને ધડીબર મનુષ્યવર્ગમાંથી મુક્ત કરી, કોઈ ક્રમ અને હિત્ય ઉત્પન્નમાં લઈ જાય છે. સ્નેહનો આ સંગીત પૂરાણ ઇતિહાસ પ્રકૃતિએ એ હેતુથી જ સ્ત્રી પુરુષના હૃદયમાં સ્વયંબૂ બાંધી શકાય અને સમજી શકાય એમ મુક્યો છે. ઓ વસન્ત જે-અટલી માફ, પરંતુ સ્ત્રી પુરુષ પ્રથમ આલિંગન, એ જ, તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રથમ તૈયારી છે! ઓ જે અટલી માર! પરંતુ નુજનની કિમ્મતે માનસિક વિકાસ સાથે સંબંધ છે. ધક્કા ક્રમ અને હિત્ય વાતાવરણ પરથી, એ માનસિક દર્દી વ્યક્ત. કરવાની નહિ કે પાંચન હિત્યને વસ્તુ કરવાની એક કળા છે.

નિર્લજ્જતા માટે ક્ષમા, પરંતુ એ, કોઈપણ અન્યભાષામાં રૂપાંતર ન થઈ શકે તેવું માનસિક દર્દનું સંજીવન છે ! અને એ બાળુ પરથી ફરી, પોતાના ન્દાના છ માસના બચ્ચા તરફનો પ્રેમ વ્યક્ત કરવા, ખીજી કોઈ ભાષા ન મળવાથી, સુખનથી—અરે આખા શરીરને સુખનથી—નવરંધી મુક્તી માતાના દૃશ્ય તરફ જો !

એ દૃશ્ય તો નિર્લેપ જથ્થાનું છે ને, ? નિર્લજ્જતાના સર્વ દોષ બહેરી કાળે કહું છું કે સુખન એ પણ એક ભાષા છે ! એ કલા પણ છે ! અને અફસોસ ! પાશવતાની—અધમતાની, એવકુકાઈ બરેલી મોટી નિશાની પણ એ જ છે !

વસન્ત—હું હવે જે કહેવા ઇચ્છું છું એ ઓ પ્રિય ! તું સારી રીતે સમજી શકે છે. હવે તારી પીઝી એક નહિ પણ અનેક વસન્તસેના ચિત્રી રાકશે.

બિપિન—ઓ પ્રિય વસન્તસેના ! હજી તું જુલે છે ! હું કાલ્પનિક છું ; તારા ચિત્રમાં, રંગ આવશે પરંતુ કલ્પના તો ભાવમાં રંગ પરી શકે, જુગત નહિ. ગુલબના પુષ્પને ખરા રોદધી સુધનાર ચિત્રકાર, એ શુભાખેનો માત્ર અમલ શુભાખી રંગ જ નહિ પરંતુ પોતે અતુભવી હોય એવી સુગંધ પણ મૂકી રાકે છે ; અને જોનાર, રંગને અતુભવે, એ પહેલાં પુષ્પના આત્મામાં રહેલી સુગંધ દેખી શકે છે. ચિત્રકલાનો આ આદર્શ છે.

વસન્ત—ઓ પ્રિય ચિત્રકાર ! ત્યારે હવે તારા માટે એક જ માર્ગ જુલે છે. જે આદર્શપ્રતિમાં, તું મ્હારામાં જોવાનું કહે છે એ પ્રતિમાને તું રોદધી દર્શિથી જો. એ તારી પૂજ્ય માનનીય શુર નથી. સખી છે એમ સમજી લે. અને એક વધારે સત્ય આ પણ, જાણી લે કે, તારા વિચાર-તારી કલ્પના એ સર્વતું સુંદર પ્રતિમિમ્બ, તારા કાર્યમાં—તારા નિત્ય આવદારમાં નહિ પડે, ત્યાં સુધી તે નહિ અતુભવેલી, એવી આ પવિત્ર માનસિક ક્રિયાના બાવો-તારા ગાન બદાર રહેશે. અને તેથી જૂન જૂન ભાવ મૂકતા તારી પીઝી રહેશે, તારા હૃદયનું વલણ, અને તેથી તારું સમગ્ર કલાવીર તરીકનું ચૈતન્ય-તારા એવો જ સમાન અનુભવ એ નહિ આવે જ્યાં સુધી તું સામાન્ય મનુષ્યને સમજી નહિ શકે, રે સામાન્ય મનુષ્યને સમજી એને માન આપનાં નહિ શકિ, ત્યાં સુધી તારી સહૃદયના અને સહાનુભૂતિ સહુચિત્ત હોવાથી ચિત્ર પર અનેક પીઝીના સુંદર રંગ આવશે, પરંતુ અનેક ભાવ નહિ આવે. ઓ ખારા ! કલા એ અનુભવ છે. રે એ વિજ્ઞાન નથી. કલા—એ આધ્યાત્મિક પ્રસંગ છે, એ માનસિક ક્રિયા છે, એ માત્ર અવ્યાસ નથી. અને તેથી જ, જ્યારે તું વસન્તસેનાને ચિતાર ત્યારે એના જીવન જેવું કાંઈક તારામાં હોય-પરંતુ હું આત્મસ્થાપા કહું છું :

બિપિન નહિ, એ આત્મસ્થાપા નથી. નસનસમાં રહેલ લોહીનું શબ્દકારા-વ્યક્ત થતું ચૈતન્ય છે : ઓ પ્રિય ! હજી આગળ કહે તારા ચિત્રમાં કઈ કલા વાપરું ? અરે તારો આ, કાશ્મીરી સુંદરીના જેવો જ્વાલક સ્થામતા વાગો નિર્મળ અને કોમળ, મધુર અને કરુણ, અરે સુંદર, અને દીન ; આદર્શથી આલસાદથી, કોઈ અગમ્ય તરવની સોષનો પ્રયત્ન કરતાં હોય તેનાં નયન ! ઓ લખનવતો ગરીબ ચિત્રકાર કથાં બિપિન, કથાં વસન્તસેના !

વસન્ત : શેષા ચિત્રકાર ! શાંત થા તારા જીવનના અંગેક તત્ત્વોમાં, અરે તારા સર્વ જ્ઞાન વિગાંનમાં. જ્યાં સુધી રોદધન અમુલ્ય તત્ત્વ નહિ હોય ત્યાં ત્યાં સુધી તારી કલામાં, પશુપાત વિહીન

નૈસર્ગિક પ્રતિભા નહિ દેખાય! ત્યાં સુધી ત્હારી પાંછીમાં એક ખામી રહેવાની. ચિત્રકાર! તું મને વસંત કહીને નાંદિ બોલાવે ત્યાં સુધી તું વસંતસેના ચિત્રી નહિ થકે. કલ્પના એ પણ સ્નેહનું જ એક અંગ છે.

ખિપિન: હું તને વસંત કહી શકું? ક્યા આધારે? ત્હારું જોશર્પણ; સૌન્દર્ય; અને એ સર્વથી વિશેષ ત્હારું જ્ઞાન!

વસંત: એટલા જ માટે જો ત્રિય ચિત્રકાર! તું મને 'વસંત', કહે. તને ખબર નથી, જ્ઞાનના એ દટકા સાથે તો તેમાંથી બુદ્ધિનો સુર નીકળે! તને ખબર નથી, જ્ઞાનની એક બાબુ હલ્લના સ્નેહ તરવનું સંધાન હોવું જોઈએ, નહિતર જ્ઞાન એ ગંભીર બુલ્લનો ઢગલો થાય છે? મહારા મહેરામાં કોઈ અગમ્ય તરવ લાગ્યું હોય તો તે માટે ત્હારા રંગમાં ક્યા મિથ્યજ્ઞની ખામી છે. ત્હારી પાંછી ક્યાં વધારે ચાલીએ એમ ન જો; ત્હારો વિજ્ઞાનનો આશ્રય ત્યાં નકામો છે. ત્હારા હલ્લમાં આવેો ભાવ હલ્લ થયોએ? ત્હારી કલ્પના પર આ તરવની મસ્તી જામી છે? એ રંગ માત્ર હલ્લના અનુભવમાંથી જ આવે છે. રસ અને જ્ઞાનનો યોગ્ય સંયોગ એ જ કલા છે. પ્રિય ચિત્રકાર! એકદુરં જ્ઞાન વિજ્ઞાન મનુષ્યને સ્ત્રીનો મહેરા કાઢનાં શીખવે; ચાએ શીખવે, જરાક વિલાસપ્રિયતા મુકાવી શકે; જરાક અંગ-પ્રત્યંગના મરોડથી ખુશી લાવી શકે, પરંતુ જો કલાનો આત્મા, ભાવ-તે માત્ર ભાવનામય પ્રદેશમાં િહરનાર કોઈ હિમ્મત પથામી ચિત્રકાર જ લાવી શકે. તું આ કોટીનો ચિત્રકાર છે, ને જેમ મનુષ્ય ક્યારેક ભાષાથી ન સમજાવી શકાય ત્યારે રહન કરી હલ્લ ખાલી કરે છે, તેમ અત્યારે તું મને અતિભવ્ય સમગ્ર આદર્શને સમ્પૂર્ણ વ્યક્ત કરતાં થયેલી નિષ્ફલતા જોઈ ઉત્તમ કલાવીર મધુર દુઃખ પામે તેમ દુઃખ પામે છે.

ખિપિન: જો તું નથી કોઈ ઉત્તમ ચિત્રકાર કે નથી હલ્લવંગમ હવિ! ત્હારા સર્વ ભાવોની છાયા ત્હારા મુખમાં એટી. પ્રમતી રડી છે કે, એવું કોઈ પણ સ્વરૂપે કથન કરવું મુશ્કેલ છે! ત્હારા નૈસર્ગિક સૌન્દર્યમાં આ ઉત્તમ ચારિત્રનું ગ્રથન થવાથી એ તદ્દન આદર્શ સ્વરૂપ-પરમાત્માનો એક વિશ્વૃતિ જેવું છે? આ વસંતસેના! કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનના પરમ અભ્યાસીએ જ કર્યું છે: સોણું અને સુગંધ! કેટલાંક વિશ્વમાં જુદાં જુદાં જ રહેવા નિર્માણ થયેલાં જે અગત્યના તત્ત્વો મિલન પામે ત્યારે એ પરમપ્રિય! જેનો પદોમાં આદર્શપ્રતિમાને પૂજનાર નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનો ચારિત્ર સાથે સંયોગ જોઈ થયેો અનેકો-કલાવીર! કૌસિદાસ બોલેો તેમ શ્રુકન્તલા મુર્તિમત્તો વ સત્ક્રિયા જો પરવરદિગાર! આદર્શવિશ્વનો આવિર્ભાવ વિશ્વમાં હજારો વર્ષોમાં ક્યારેક થાય છે? થાય છે, ત્યારે જન સમુદાયે વર્ષો સુધી ચાલે એટલેો ઇતિદાસ, સાહિત્ય અને કલા એ છે! અરે! મનુષ્યને મનુષ્ય હોયતો સાહિત્ય, કલા અને ઇતિદાસ એ તો માત્ર એની રમત છે!

વસન્તા: ખિપિન! પ્રિય! આદર્શ એ કલ્પના છે, થેતો ન થા! ધરે જા! રાત્રિ પછી ગઈ છે તું કાલે આવજો.

ખિપિન: નહુ! કાલે આવીશ, હિરસો સુધી આવીશ અને અનન્ત ઇતિદાસમાં ત્હારી સાથે જ રહીશ પરંતુ જ્યાં સુધી આ અર્ધ-તરવમાં, અર્ધજીવ નયનો, અરે! રહન પર હડી રહેવ પવિત્ર રેશમ જેવાં મુઠ્ઠાં, અને સીધો પરંતુ કોઈ કાલ્પનિક રેખાથી-જરૂર અતિ જલ્દા દર્શાવેો

! તેવો અંગમરેણ, આ સુંદર વદન પર કોઈ નમૂનેદાર કલાવીર, આમેદુબ્બ છટાવી જરાતર,
રે ! ન જરા ધણ વધારે, ન સહેજ ધણ જોઈથી ફરવેલી કિંચિત્ કિંચિત્ સર્વેન સમાન પ્રસ-
વેલી રથામ છટા ! એ હું ન ચિતું ત્યાં સુધી મૂને આરામ નથી; જીવનમાં આનંદ નથી;
તામાં આશા નથી; કામમાં ઉત્સાહ નથી. રસતુ-સાંદ્યનુ-માવનું આતુ અતુપમ મિથલ કરનાર
॥ અતુપમ મિથકાર ! વસંતસેના ! તું એક મધુર સંગીત છે ! પરવરદિગાર ! (આકાશ સામું
કુચે છે.)

વસન્તઃ ચિત્રકાર ! જા ! કાલે જરૂર આવજો. (બધ છે.)

ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ જોશી.

કળા અને જીવન.

By Sachindra Nath Mukherjee, B. L.

(Associate Editor, ' Bengalee. ')

" Art is a beautiful teacher
—the revealer of the soul of things."

...
" Art—the Vision of Bliss
—Harmonises man to peace."

કવિતા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે તો કળા એ જીવનના આન્તર અર્થનું તથા જોની
આસપાસ વીરી રહેતાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મર્ગોનું લાક્ષણિક સ્પષ્ટીકરણ છે. નિપુણ ચિત્રકાર
પોતાની રંગભીની પીછી ચિત્રપટપર નયવતે નયવતે જાણ શયજાર અને જોનાથીએ વધુ કિમતી
એવા ચિત્રીત વસ્તુના આત્માનું સ્વરૂપ ખડું કરે છે. સમાજ અને વ્યક્તિગત જીવનને માટે
કળાની આ સૌથી મોટી ઉપયોગિતા છે. યુક્તિસર રંગની મિત્રાવશથી જો કળા ચિત્રને વાચા
અને આકૃતિને આત્મા ન અર્પી શકે તો તે ફોટોગ્રાફીક ચિત્રના જેટલીજ અધોગતિએ પહોંચે
છે, પ્રજાના બુદ્ધિવૈભવ તેની કળાકૃતિઓમાં આવિર્ભાવ પામે છે. ચિત્રકાર જે રંગ અને સાંદ્ય
પુરો પાડે છે તેમાં પ્રજાના વિચારો, સંસ્કૃતિ અને ઐતિહાસિક લોકકથાઓ વ્યક્ત થાય છે. આ
પ્રમાણે કળા અને પ્રજાજીવનને ગાંઠો સંબંધ છે. જો કળાને એ દૃષ્ટિએ નથી જોતા તેમની
દૃષ્ટિ સંકુચિત અને ઉપરપકેની છે. કળાના આ ઉડા અર્થની અવગણના કરવામાં
આવે છે ત્યારે એમાંથી કવિતા જતી રહે છે—જીવનનું મેતન નષ્ટ થાય છે ને રસિકતા
ઉડી જાય છે. સદ્ભાવે હિન્દી કળામાં આ હેતુ સર્વોપરિ તરીકે વિરાજે છે. હિન્દી કળા એ

લોકોના વિચાર, સંસ્કારિતા, કૃતિહાસ, લોકકથા અને આકાંક્ષાના ઉત્તરારૂપ છે. કદાચ આમતેમ એવી કળાકૃતિઓ નીકળી આવશે કે જેમાં વાસ્તવિકતામાંજ માનનારા અને બાહ્ય દેખાંચ ઉપરથી મન બાંધનારાઓની નજરે જોતાં બોધ્યે તેવી ચોક્કસાઈ જળવાઈ નહીં હોય. આપણી કળા વાસ્તવિકતાની ઘેલછા સુધી નથી પહોંચી એટલું આપણું સુમાન્ય! કળાકારે સ્વેચ્છા સૌન્દર્યની મૂર્તિમાં પ્રમતો આત્મા વ્યક્ત થાય છે. વડંચન કરે છે:—

“The light that never was on sea or land.”

આવુંજ તેમ આપણી કળાકૃતિઓમાંથી નિર્જરે છે અને કીર્તિવન્તો પ્રમતો આત્મા તેમાં પ્રગટ થાય છે.

એ દૃષ્ટિએ હિન્દી કળા પાસે જગત સમસ્તને પહોંચાડવાનો એક સ્પષ્ટ સંદેશ છે. માત્ર નામ તે બહારની આકૃતિજ નહિ પણ તેનો આત્મા અનાદિ કાળથી હિન્દનો મૂળ હેતુ છે. આ આત્માની શોધમાંજ હિન્દના પયગમ્યરો અને તત્ત્વશાનીઓ, ઋષિઓ અને દૃષ્ટાઓ, કવિઓ અને ચિત્રકારે જાતકાળમાં મચી રહેલા હતા. અને તેમના પ્રયત્નને પરિણામે આજે એ શોધ, *mystic, significant* સ્વરૂપ પકડ્યું છે. આ આધ્યાત્મિક હેતુથી હિન્દી કળાને જુદી પાડવાથી એની સાથી નિરાળા પડી આવતી યોગ્યતાને દાનિ પહોંચે છે. જે પ્રત્યક્ષવનના વિષવિષ પ્રસંગોએ કીણામાં કીણી બાળતોમાં પણ ધર્મની આમોને દેવઆરા તરીકે સ્વીકારે છે તે પ્રતે માત્ર શારીરિક સૌન્દર્ય દર્શાવતી કળા ઉત્પન્ન કરે એ બનવું અસંભવિત છે. કષિપત અમ્બા વાસ્તવિક કળાના અગમમતા હાકમાં ઝીંક લોકોની નજર બહારનાં રૂપ ઉપરજ પડતી. પણ એક હિન્દુ, રૂપ કે આકૃતિની કંઈ કિમત મળતો નથી; તેને તો આત્માજ સર્વકવ છે. આત્માનું જે આન્તરસૌન્દર્ય સમજાવવા અને પ્રકટ કરવા હિન્દી કળાકાર શ્રમ લે છે તેવું, આકૃતિનું બાહ્ય સૌન્દર્ય તો માત્ર આંખું પ્રતિબિંબજ છે. તેનું કાર્ય બધારે આત્માનું સ્વરૂપ બતાવવાનું છે ત્યારે પછી વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિથી તેમાં કીણા કીણા દોષો રહી જતા હોય તો તે શી વિસ્તારમાં?

કુદરતની નિર્દોષ અનુકરણ કરવાનું હાસત હિન્દી ચિત્રકારે બતાવ્યું નથી. હિન્દી ચિત્રકાર પોતાની અપ્રતિમ પીંટી વડે બહારના રસિક દેખાવોથી પ્રત્યક્ષ એવું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ દર્શાવે છે. યુગો થયાં હિન્દી કળાને હેતુ વસ્તુનું આન્તરરક્ત ઉકેલવું; બાહ્ય સૌન્દર્ય દ્વારા હૃદયરૂપ બોધ બતાવવો એજ છે. કષ્ટના અંજળી શોધી કહાડે એ આ બોધ પ્રમતો જીવનથી અસંમદ કે તરંગવાદીના માત્ર તરંગોજ નથી તેમનાં જીવન અને વિચારોને, તેમની રેખા અને રીતરિવાજોને તે સજીવનતા અર્પે છે—તેમની બધીએ પ્રતિને તે પ્રેરણામૂલ થાય છે. એ વિચારો અને કષ્ટના પ્રત્યક્ષવનથી કેવળ નોંધ્યાં છે એમ ધારીએ તો એથી એની આખીય ઉપયોગિતા ઉડી જાય છે. વિચારો જીવનપર અવલંબે છે અને એને સમજવા માટે જીવનથી કેંઈક ઉઝી દેશો પહોંચવું પડે છે અને એના સર્વ બેઠ પામવા પડે છે.

આમાં કદાચ વિરોધાભાસ લાગશે પણ હિન્દી કળાના આદર્શનું ઉપજીવન પ્રમતું સાદું જીવન છે એ તદ્દન સત્ય વાત છે. સામાન્ય અને ઉદ્વેગ વસ્તુઓનો જીવનનો કિમતી અનુભવ, હર્ષ ને શોક, મદદ છુટ્ટા ને આકાંક્ષા એ સર્વમાં આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન થાય છે. અને એ સર્વની યુગ્મણી અસરકારક લાગે છે. જીવનના તક્ષા હાંપડને આધ્યાત્મિક રૂપ અર્પે એ છન્દગી-નંદુગીની તો શી વાત કરવી! હિન્દી કળા હિન્દી જીવનની સુસ્પષ્ટ સમજ આપે છે; અને એથીયે વધુ એમાં એની આધ્યાત્મિક આકાંક્ષાઓ વ્યક્ત થાય છે. કુન્વલી વસ્ત્ર અને સુખને માટે

જેમણે જરાયે ઇચ્છા નથી રાખી પણ જેમનું હોય આધ્યાત્મિક જીવનનું છે એવા આ દેશના લોકોના જીવન પર ચિત્રકાર પીછીના લીસોટાની રમત માનથી પ્રદર્શના પૂર વરસાવે છે. આ દેશના ઐદિક અને આધ્યાત્મિક જીવનને જુદી પાડતી રેખા (જે એવી રેખા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો તે) તદ્દન ઝાંખીજ છે. અને હિન્દી ખુદિયાતુર્ધને વફાદાર કળાકાર જીવનનો અર્થ અને સદેશ હંમેશાં આધ્યાત્મિકજ બતાવ્યો છે.

હિન્દુસ્થાનમાં કળા અને જીવન વચ્ચે જે નિકટનો સંબંધ આપણે જોઈએ છીએ તે પરથી હા આશા રાખી શકાય કે જેમ જેમ આપણું જીવન વધુ ઉન્નત, ઉમદા અને સંપૂર્ણ થતું જશે તેમ તેમ આપણી કળા એટલા તો ઉચ્ચ વિકાસક્રમે પહોંચશે કે જગત્ સમસ્તની પ્રસંસા મેળવવા આપણે બાગ્યશાળી યદ્યગુ' હિન્દમાં નવિન અમૂળિના ચિદ્ર આપણે એદિશ જોઈ રહ્યા છીએ અને આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન દિવસે દિવસે નિમેશી યદ્ય આચાર્યનક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે ત્યારે આપણી કળા વિપવક પરિતિ સ્થાન રહી શકે એ સંભવિન નથી. જેમ જેમ હિન્દ વધુને વધુ રાજ્યીયજીવન અનુભવતું જશે અને જેમ જેમ હિન્દી પ્રગત સ્વતંત્રપણે પોતાનું બાપિ પોતાને સમિત્રી રીતે એવી સ્થિતિ પર આવતું જશે તેમ તેમ હિન્દી કળાના યુક્તમીના બંધ પગ ધીરે ધીરે છૂટતા જશે અને તે સમયની આપણી કળા પ્રગતના આત્માનો સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ અવાજ બને. પ્રગતની નસોમાં નવા લોડીનો વેગ વધી રહ્યો છે ત્યારે આપણી કળાઓ જડતા ધારી રહે એ સંભવતું નથી. સમાજના ઉદયમાં અદ્યપણે કામ દરી રહેલી શક્તિઓને લીધે આપણી કળા નવધાવનવતી થાય એવા ભવિષ્ય તરફ દાઢ તો આપણે આશાભરી આંખો ધારીએ છીએ. પ્રગતજીવનના વિકાસની અસર આપણી કળાપર પણ અવસ્થ ધરી અને તેને પરિણામે સુધક અને નિર્જીવ અનેલી આપણી કળામાં જવસંત ને જીવંત નવમેતન પુરાશે. સામ્રાત સમયમાં નવયુગની ઉષા જ્યારે દેશના આકારમાં કુસુબી રંગે ઝળહળી રહી છે ત્યારે તો એજ આચાર્યકત મેરણ આપણે ઝીલીશું. વિકાસક્રમની ઉચ્ચ ઠોચે પહોંચેલા આપણા સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર જીવનનું પ્રતિબિંબ આપણી કળા કેવી રીતે પાડશે તે જોવાનું ઉજમાળું ભવિષ્ય હવે અતિ દૂર રહ્યું નથી કારણ કે

“ Dark Cloud ! thou must pass away
To let in the flood of Light ”

અનુવાદક:—મનુભાઈ કદયાણી દેશાઈ.

‘રસ-ગીતો’—

અથવા કોઈ ફજનવતી સૃષ્ટિના અદ્ભૂત આંદોલન.

લે. બદુ ઉમરવાંડિયા. કિ. ૦-૧૨-૦.

હિન્દુસ્થાન, સમાલોચક, સાહિત્ય ઇત્યાદિ શુજરાતી પત્રોએ કળામય લેખસંગ્રહ તરીકે સ્વીકારેલ. બૂજ નકલો રહી છે.

ચેતનના પાછલા અંકો :

ગોદીજ પ્રત બાકી રહી છે. લખો-મેનેજર : ચેતનમંદિર, ગોપીપુરા, સુરત.

ગ્રન્થ-વિવેચના.

અરવિન્દ ધોપત્તું તત્ત્વજ્ઞાન. *

મનુષ્ય આત્માની હંદી મરો પકડવાના તથ્યજ દ્વાર આપણને પ્રાપ્ત છે. મન, વાણી અને કર્મ તેમાંપણ આત્માના સામર્થ્યનો એક જોડો મન ઝીલે છે, તેનો ધણો ચોડો ભાગ વાણીમાં ઉતરે છે, અને કૃતિમાં તો તેનો ચાતારાજ ઉતરે છે. આથી તુરોચોંઘાઈ મનુષ્યા બદલિ એમ વેદશ્રુતિ આપણને સ્પષ્ટ જણાવે છે કે વૈષ્ણવી વાણીમાં મનુષ્યો વાગદેવીના ચોથા ભાગનેજ પ્રકટ કરી શકે છે. હાલનાભૌતિક સ્વચાત્ર્ય મેળવવાના આવેશ વાળા સમયનાં ભેરીનાદમાં અભૌતિક અથવા અધ્યાત્મસ્વચાત્ર્યની સિદ્ધિ કરવાની દેવદંડી કોણ સાંભળે છે ? ભૂતમાત્ર ઉપર સામ્રાજ્ય આપણું થાય તોપણ “અમૃતત્વથી આશા રિતથી નથી”-એવું મહર્ષિ યાત્રવલક્યની મૈત્રી પ્રતિની સનાતન સત્યની ઘંટડી આપણી પ્રગ્નના અંતઃકરણમાં ક્યારે વાગશે ? બાહ્ય અથવા બહિઃ પુરના તુમુલ યુધ્ધમાં જેમને ઉતરવું છે તે ભલે ભેરીનાદથી સમરાંગણમાં આવી પોતાના કર્મનું કોઈ “પુરોષોત્તમને” ફલ નિષ્કામ બાવે અર્થે; તેની ઉપયોગિતામાં અમારે વિવાદ નથી. પરંતુ બહિઃપુરનું વીરત્વ છે એમ નથી પણ, અંતઃપુરનું પણ વીરત્વ છે. સૂર્યના બહારના દાદ-પ્રકાશની જેટલી ઉપયોગિતા છે તેટલીજ ધરના અંદરના અગ્નિના દાદ-પ્રકાશની અમલ છે. સંસારચક્રનો આરંભ માદંપત્ય અગ્નિથી થાય છે, દક્ષિણ આદ્યનીય વિગેરે ત્યાર પછીના છે.

આંધ્યાત્મ કાળની મધુર ઘંટડી યુગ્મશાની ભૂમિમાં “અરવિન્દધોપત્તું તત્ત્વજ્ઞાન” થી વગાડવામાં આવી બાપુ અરવિન્દના નામથી ભાગ્યેજ આ જમાનાનો કોઈ સંસ્કારી મનુષ્ય અજાણ્યો હશે. તેમની વાણીના શાંત પરિભાષથી અને તેજસ્વિ તપથી ભારતવર્ષ એકરીતે પવિત્ર ધણેવું છે. યુગ્મશત સાથે તો તેમણે મતલબનો સંબંધ બાંધ્યો હતો, અને વડોદરા કેલેજના સમર્થ અધ્યાપક તરીકેનાં તેમનાં સંસ્મરણો અવાપિ ઘણાં. યુનિવર્સિટિમાં શિક્ષિત ધણેશ મધ્યમાણ પુરોષોને તરફરતાં છે. તેઓનું રાજ્યતંત્ર સંબંધિ જીવન હમણે અસ્તપ્રાય જેવું છે; પરંતુ તેમનું ધર્મતંત્ર જીવન પોન્ડીચરીની પરભૂમિમાં કોઈ નેંચા વેગથી ઝળકે છે. તે પરભૂમિમાં ઉગેલો સૂર્ય આપણી ભૂમિને તો “આર્ય” નામના એક ઇંગ્રેજ મસિકથી અથવા અન્ય નિષ્પેદા અને લેણેથી પરાવર્તન પામી પ્રકાશ આપે છે. તેમના વિચારોના પ્રકાશનું મુખ્ય સાધન ઇંગ્રેજ ભાષા છે, અને તે ભાષા ઉપર તેમની દક્ષિત એટલી બધી ફજવાયલી છે કે માનવાયા તેમની તોજ કહીએ તો ચાલે.

“આર્થ” નામના માસિકમાં સને ૧૯૧૧ થી સને ૧૯૧૯ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા ઇંગ્રેજ નિબંધો અને લેખો ઉપરથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતિબિંબિત કરવાનો ધ્યેયો સ્તુત્ય પ્રયત્ન શ. મોતીલાલ જ્ઞેહલાલ મહેતાએ કરેલો છે. અહીંસા પાનાની આ અમૂલ્ય અધ્યાત્મ વિચારોની મણિમાલા કંઈક ન થાય તો સ્મરણી તરીકે ફેરવવાની પ્રત્યેક ગુજરાતી વિચારશીલ વાંચકને અને ભક્તિમણુ કરીએ છીએ. ન્યુસપેપરનાં નિર્માણથી અથવા નાટકો અને નવલકથાના મલિન જલથી જેઓ મનની શુદ્ધિ કરવા માગતા હોય તો તેમને તો આ ગ્રંથ કામનો નથી. તેમણે તો સુંદર આદર્શવાળા ન્યુસપેપરો, અને ઉંચા કલાવિધાનવાળાં કાવ્ય નાટકો વાંચનાં, અને તેમણે સાહિત્યના કઈક ઉંચા ધોયને સિદ્ધ કરવો. પરંતુ જેમને ઉપલક્ષ્ય આનંદ આપનાર મનોહર સાહિત્ય કરતાં સ્થિર આનંદ આપનાર ગંભીર સાહિત્યની તૃષ્ણા છે તેને અર્થે અમારું કહેવું છે કે આ ગ્રંથના વાંચન—અને અધ્યયનથી તેમની તૃષ્ણા ન્યૂનાધિક અંશે તૃપ્ત થશે.

ધર્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં વસ્તુ જેટલું સહેલું છે તેટલું અનુવનન સહેલું નથી. પરંતુ ચિંતના વિચારો જે વાણીમાં ઉતર્યા છે તેનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ પોતાના વિચારો અને પેતાની વાણીમાંથી પોતાના વિચાર અને વાણીના વલણ વિના પ્રગટ કરવું એ ઘણું કઠિન છે, તેમાં ઉભય ભાષા ઉપરના સમાન સામર્થ્યનો અને મૂળ લેખકના ચિત્ર સાથેના સમાન ધર્મના ઉદયની જરૂર છે. મી. મહેતાનો અનુવાદ મૂલ-પ્રતિનિતી સુંદર હોવા આપે છે, અને મૂળ લેખક પ્રતિનાં તેમના આદર અને ભક્તિ તેમની ભાષામાં સાચો પ્રસાદ લાવી શક્યાં છે.

બાપ્તિસ્ટ અરવિન્દનું તત્ત્વજ્ઞાન બપાંડુની તેમના સધળા વિચારોનું એકીકરણ ન થાય ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર દર્શન રૂપે ગણી શકાય તેમ નથી. અનુવાદક પોતે લખે છે કે—

“શ્રી અરવિન્દ બાપ્તિસ્ટી શ્રીકૃષ્ણી કુરપમાં કાંઈક આરો અર્વિનના મતને મળતી આવે છે, અને આંહી આપણા તૈન્નિરીય ઉપનિષદને મળતી આવે છે. ડાર્વિને મનુષ્યની ઉત્પત્તિની શોધ કરી છે. બપારે અરવિન્દે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ઉપરાંત, મનુષ્યની વર્તમાન સ્થિતિ શું છે અને ‘મનુષ્યનું’ ઉત્પત્તિનું ધ્યેય શું છે તે પણ બતાવ્યું છે. સત, ચિત, આનંદ, વિજ્ઞાન, મન, પ્રાણ અને શરીર—આ સાત વસ્તુ છે. પહેલાં ત્રણ તે વસ્તુનું સ્વરૂપ છે; છેલ્લાં ત્રણ તે વસ્તુનાં રૂપ છે. વિજ્ઞાનમાં સ્વરૂપનો અર્થનો અનુભવ રહે છે.”

અનુવાદકના આ અનુમાન સાથે અમે સર્વોંચ મળી ગયા નથી. બાપ્તિસ્ટ અરવિન્દના વિચારો જે વાક્યમયમાં પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી અમારું અનુમાન બ એટું થાય છે કે અર્વિનના જેવો કનિક ઉદ્ભવતિવાદ બાપ્તિસ્ટ અરવિન્દને ઈષ્ટ નથી. તેમ તૈન્નિરીય ઉપનિષદની પંચકોશ વિદ્યા જે ઐકાન્તવાદ દેરી છે તે પણ તેમની સિદ્ધાન્તરૂપે ઈષ્ટ હોય એમ લાગતું નથી. આપણું માંથી પૂછું બાપ રૂપે વિકાસ પામવું એ પરિમતો ઉત્કૃષ્ટિવાદ; અને સ્વયંસિદ્ધ ગુણો મના-માયા વડે આપણું ઇવન્-મગ્ન રૂપે બાસે એ કેવલ અદ્વૈતવાદ—એ બંને બાપ્તિસ્ટ અરવિન્દના હૃદય લાગતા નથી. તેમના વિચારો દ્વૈત અદ્વૈત-અથવા સમુદાયવાદ પ્રતિ તણાતા જણાય છે; અને યોગ (mysticism) ની હાથમાં દબાય છે.

ખાણુ અરવિંદ જગતને માલિક માનતા નથી, તેમ જડ અને અજડનાં-પ્રકૃતિ પુરુષના-દૈતને પણ માનતા નથી. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઉપનિષદનો સિદ્ધાન્ત જ માયાવાદમાં નથી. “જ્ઞાન અને મોક્ષ”ના પ્રકરણમાં શુદ્ધ અદૈત અને કેવલ અદૈતનો વિવેક કરવા ખાણુ અરવિંદ લખે છે કે:—

“ઉપનિષદનો ખરો અદૈતવાદ કહે છે કે સર્વ કલ્પિત વસ્તુ એટલે સર્વ એક છે એમ સ્વીકારે છે તે સર્વનું એકય કરે છે. ઉપનિષદમાં આવેલ ‘બ્રહ્મજ્ઞાન’ પરિપૂર્ણ છે અને ઘણું વિશાલ છે. તેમાં ‘ચોખ્ખું’ લખે છે કે સત્, ચિત્, આનંદના ચિત્સ્વરૂપમાં તેના આખા સ્વરૂપનું જ્ઞાન સમાયેલું છે. અદૈત સાક્ષાત્કાર કરી સમ્યક્જ્ઞાનંદનું સ્વરૂપ જોતાં જણાશે કે જગતરૂપે અવિર્ભાવ થયેલ પણ પોતેજ છે, હવરૂપે સ્મૃત પણ પોતેજ છે, અને હવ જગત ઉપર રહેલ શુષ્કસ્વરૂપ પણ પોતેજ છે એમ ત્રણ પ્રકારનો અનુભવ થશે. આ વસ્તુચિંતિ અનુભવથી સાચી લાગે છે, અને તેથી તે મિથ્યા હોઈ શક નહિ. એવી બે ભૂદી સ્વતંત્ર વસ્તુ નથી કે જ્યાં એક શુદ્ધ બ્રહ્મ નિત્યસિદ્ધ સ્વયંજ્યોતિ છે અને બીજી માયા છે તે બ્રહ્મથી ભૂરી છે, અને ફક્ત હવ અને જગતને જોળખાવે છે. એ તો દૈતવાદ થયો. હવ. જગત અને ઇશ્વર ત્રણે સમ્યક્જ્ઞાનંદનું સ્વરૂપ છે અને સમ્યક્જ્ઞાનંદનું જ્ઞાન થતાં ત્રણેનું જ્ઞાન યાય છે. હવ અને જગત અને ઇશ્વરનું જ્ઞાન એક પછી એક એમ યાય છે એમ સમજવું નહિ પણ ત્રણેનો એક વખતે અનુભવ યાય છે. હવ અને જગત પરિમિત સ્વભાવવાળો હોવાથી તેનું જ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાનંદમાં હોવાથી એમ ન સમજવું કે સમ્યક્જ્ઞાનંદનું જ્ઞાન પણ તેનુંજ યદ જશે. સમ્યક્જ્ઞાનંદ પ્રભુને પોતાનું નિર્ણય સ્વરૂપ જોવા માટે હવ-જગત વિષેનું પોતાનાં સંકલ્પરૂપનું જ્ઞાન છોડવાની જરૂર નથી. તેથી જ્યારે સમ્યક્જ્ઞાનંદ પ્રભુ મનુષ્યહૃદયને પોતામાં લઈ લે છે અને મનુષ્ય હવ પણ તેના સ્વરૂપમાં વધે છે ત્યારે તેણે પણ હવ વિષેનું પોતાનું જ્ઞાન છોડવાની જરૂર નથી. તેમજ જે પ્રભુસ્વરૂપમાં તે મળે છે તેની પ્રભુતા ભોગવતા પોતે લાયક નથી એમ પણ સમજવું નહિ. ખરી રીતે તો તે પ્રભુ બની પ્રભુતા ભોગવી શકે. તોજ જ્ઞાન પૂર્ણ કહેવાય”.....

ઉપરના અવતરણથી અમને તો રૂપજ્ઞ જણાય છે કે માયાવાદના ખંડનમાં માયાવાદનું જણે અગ્રણ્ય પણું મંડન છે. બાઈબીલા વિજ્ઞાનવાદનો ઉપહાસ કરનાર એક વિચારકે કહ્યું કે જગત વિજ્ઞાનમય નથી, કેમકે બાઈબી પોતાનું માથું બીંત સાથે અથડાવે તો ખખર પડે કે બાઈબી જગત છે. આ ઉપહાસમાંજમાં વિજ્ઞાનવાદનું મંડન થયું હતું, કેમકે બાઈબી બીંતના અસ્તિત્વનું બાંન વેદના દારાજ—જ્ઞાન દારાજ યદ શકે. જ્ઞાન વિના અર્થનું અસ્તિત્વ જોયાર થતું નથી એ નિશ્ચયનો ભંગબાંત સાથે માથું અઘાજવાથી યદ શકે તેમ નથી. તેવીજ રીતે હવ, જગત અને ઇશ્વરની ત્રિપુટીની સ્વીકાર અને તેના અનુભવ વડે માયાવાદનું ખંડન કોઈ રીતે શક શકે તેમ નથી. સમ્યક્જ્ઞાનંદ પ્રભુની ત્રણ બાવે પ્રતીતિ જે સમાન સત્તાવાળી સ્વીકારો તો શુદ્ધ અદૈતનો ત્યાગ કર્યો વિના છૂટકો નથી; જે વિષમ સત્તાવાળી માનો એટલે કે જગતનું દર્શન અને હવનું જ્ઞાન બ્યાવહારિક છે, અને પુરમાર્થજ્ઞાનથી તે બાધિત યાય છે, અને જેવી બ્રહ્મની સત્તા છે તેવી સત્તા હવ તરૂં જગતની નથી; તેમ જન્ય અથવા પ્રાતિભાસિક પણ નથી એવું માનો તો માયાવાદ ડોક્ટ્રિન કાઢી ઉઠો યાય છે હવ જગત અને ઇશ્વર—જોયા ત્રણ પ્રકારનો અનુભવ યાય છે, અને તે અનુભવ પ્રમાણથીજ વસ્તુસત્તાને નિર્ણય કરવો હોય તો દૈતવાદ અથવા વિશિષ્ટઅદૈતજ્ઞ હલુ થશે તેથી શુદ્ધ અદૈત નહીં રહે. માયાવાદમાં બૌદ્ધદર્શનના શુન્યવાદનો અંધારોપ થવાથી કેવલ અદૈતવાદ સ્વયં

પાયાવાદ ઉપર આક્ષેપોનો આદ્યાર- યાચ છે. અમને લાગે છે કે બાપુ અરવિંદની યોગદૃષ્ટિ મને કારમીરકોના નિકર્દર્શન અથવા ધર્મશક્તિનદર્શન પ્રતિ જેથી નય છે.

પ્રભુની પ્રજ્ઞતા ટકાવતા જીવ અને જગતનું તેના સ્વરૂપ તુલ્ય અસ્તિત્વ ઉજી કરવું—એ ત્વવિદ્યા—(Philosophy)નો પ્રદેશ નથી, પરંતુ દેવવિદ્યા (Theology)નો વિષય છે. “બુદ્ધિ યથા બ્રહ્મ શામો પ્રતિષ્ઠિત છે તે પોતાના અદિમામાં”—એવું ઉપનિષદ જણાવે છે. તે જીવ અને જગતથી પર વસ્તુનો પ્રબોધ કરે છે; અને તે પરબ્રહ્મનું અપરબ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. પરબ્રહ્મ જેવું કે અને અપરબ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે, અને જે ઉપાસ્ય છે તેજ વસ્તુ ઉપાધિનો, શુદ્ધોનો, અને આકૃતિનો તાલ કરવામાં આવે તે જોય છે આવી મીમાંસા ઉપરજ તત્ત્વજ્ઞાન, અને ભક્તિ અથવા ઉપાસના કરી શકે. જ્ઞાન અને ઉપાસનાનો અવિરોધ ત્રિપુટીના સમાન સત્યત્વ ઉપર દેહી શકે નહિ.

ધર્મશક્તિ અથવા શુદ્ધઅદેહ જે બાપુ અરવિંદને અભિપ્રેત છે તેમાં “મર્વ વિરોધ મરી નય છે અને સૌના જીવનના હેતુ અને કારણ સ્પષ્ટ થાય છે” એ નિર્ણય યોગપદ્ધતી ચિત્તનો પ્રભાવ છે, પણ તત્ત્વપદ્ધતી ચિત્તનો કહી શકાય નહિ.

આથી યોગદૃષ્ટિની અંમે અવગણના કરતા નથી. યોગદૃષ્ટિ તત્ત્વદૃષ્ટિને ઉદાગ્રવામાં અગ્રોધ સાધન છે. યોગજ તત્ત્વદર્શનનું—વ્યવહારબૂમિકાનું બલ છે. તત્ત્વદૃષ્ટિવાળા યોગીજનો જેટલું જમતેહીત કરી શકે તેટલું કેવલ યોગીઓ કરી શકતા નથી, તેમ કેવળ શાનીઓ કરી શકતા નથી. આથી આત્મિક વિકાસના સાધનોમાં યોગને બાપુ અરવિંદ જે ઉંચું સ્થાન આપે છે તે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ સ્વીકારવા યોગ્ય છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે શાસ્ત્ર ઉત્સાહ, શર અને કાલ એ માર યોગનાં સાધનો છે. બાપુ અરવિંદના કેટલાકવિચારો ધણા તત્ત્વદૃષ્ટિના મરોંથી બરેલા છે, અને તેમનો યોગપ્રભાવ તેમની વાણીના સમુદના ઉંડા તપમાંથી ધણું કીમતી જાતિકા જેથી લાવે છે. નીચેના ઉદાહરણો અમારા આ નિશ્ચયને બ્યકત કરવા સમર્થ છે,—

(૧) “સમંષ્ટિદૃષ્ટિએ જોતાં જગત જ્ઞાનમય—એતનમય પ્રભુનુજ શરીર છે.”

(૨) “મન, પ્રાણ અને શરીરવાળાં મનુષ્યજીવનમાંજ મનની ઉપર વિજ્ઞાન અને સત્, ચિત્, આનંદ (આત્મા) રહેલ હોવાથી મનની ઉપરનાં ક્ષેત્રમાં મનુષ્ય એક ત્યારેજ તેનું જીવન પ્રભુમય થઈ શકે—ત્યારેજ પુરુષ પુરુષોત્તમ થઈ શકે.”

(૩) “સચ્ચિદાનંદ ધર્મશક્તિ સ્વાભાવમાંજ એક સ્વરૂપમાંથી અનેક રૂપે યવાનો બાવ નિત્ય રહેલો છે એક સ્વરૂપે અને અનેક રૂપે જને રૂપે સાથે આનંદ લેવાનું તેની ચિત્તશક્તિમાં નિત્ય રહેલું છે.”

“બલ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંનેને “જાણું. બંનેને સરખોજ આશ્રય આપે છે, પણ બંને સાથે કરીએ તેટલુંજ તેનું સ્વરૂપ છે એમ જાણવું નહિ. બંને એક એકને પૂર્ણ કરવા જરૂરી છે એ માટે રહેલ છે.”

(૪) “શરીર એ માત્ર ચિત્તશક્તિની ગાંઠ છે.”

(૫) “સામાન્ય એકામતાથી જ્ઞાન અથવા જ્ઞાન યાચ છે.”

“હમ એકામતાથી જ્ઞાન અજ્ઞાન થઇ નય છે.”

(૬) “અજ્ઞાન એ એક જરૂરી વસ્તુ છે. જોડે તે જાણું છે. પસંધીન છે તોપણ ધાર્યું કાચે જરૂર પાર પડે કે માટે સર્વજન પ્રજ્ઞાએ તેને એક શક્તિ તરીકે રાખી મંકચું છે. તે કંઈ પ્રજ્ઞાની

બૂઝ નથી. તેથી પ્રજ્વળી અધોગતિ થતી નથી. પ્રજ્વળે અનેક રૂપ લેવા માટે તે તે એક ઉપયોગી સાધન છે.”

(૬) “ કિયાના અમુક ભાગમાં આ પ્રમાણે જ્ઞાનને પરિમિત કરવું, એકાગ્ર કરવું, કે જેથી જ્ઞાન દેખાતું બંધ થઈ અજ્ઞાનનો દેખાવ થાય તે સર્વજ્ઞ પ્રજ્વળના સ્વભાવમાં ન બને તેવી વસ્તુ નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની શક્તિ પણ તેનામાં હોય તે તેની પરિપૂર્ણતા સિદ્ધ કરે છે.”

(૮) “ નીચેનું જીવન ત્યજવાથી નહિ પણ તેને ઉત્તમ જીવનના રૂપમાં દેવવાથી જ આપણને ખરે આત્મવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.”

(૯) “ જેમ સમષ્ટિમાં વ્યથિ છે, જેમ સમષ્ટિ વ્યથિને ધારણ કરી રહે છે તેમ સંવર્તીત સ્વરૂપમાં સમષ્ટિ વ્યથિ અને છે અને તે બંનેને ધારણ કરી રહે છે. જેમ જીવ જગતનો ભાવ બતાવે છે તેમ જગત પણ ધર્મરના અનેક ભાવ બતાવે છે.”

ઉપરનાં સૂત્રવાક્યો વડે સાચી ચિન્મયી દૃષ્ટિ કેવી હોય, પુરુષનો પુરુષોત્તમ ભાવ શી રીતે થાય, જગતસર્જનની લીલા કેમ હાથે શકે, સર્વ વિરોધી ધર્મોના અલ્પમાં અવિરોધ કેમ થાય, શરીર ચૈતન્યનું પૂજ્ય સ્વરૂપ કેમ છે; નિરોધમાં લૌકિક જ્ઞાનના અભાવ કેમ થાય; અજ્ઞાન એ અલ્પમાં હોય નથી, પણ અલંકાર કેમ થાય; માત્ર પરિવર્તનમાંજ ઉદ્ધૃષ્ટ જીવનની કૃમી શી રીતે રહેલી છે; અને વિશ્વમય, વિશ્વના અંતર્ધામી, અને વિશ્વાતીત પરમાત્મા કેમ થાય—ઇત્યાદિ સિદ્ધાંતો અમલકૃતિથી દર્શાવાયા છે, અને જેમની મૂલ્યવાણીનાં મૌકિકો છે તેમને જેટલું જ્ઞાન થતે છે. તેટલુંજ જ્ઞાન આપણી ‘અરવી’ શુભશતીના અવેરીને થતે છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે મિ. મહેતાં જ આજી અરવિન્દ ઘોષના વિકાસ પામતા અધ્યાત્મ દર્શનની સવિશેષ છાયા નવી નિબંધમાલામાં આપશે. અત્તમાં અંચકારને અમે એક ઉપયોગી સૂચના કરીએ છીએ. આજી અરવિન્દના તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોનું જ્યાં જ્યાં સમ્પત્તિપાણું આપણી ભૂમિના અચલ પાશ્વર્ય ભૂમિના વિચારક સાથે જણાય ત્યાં ત્યાં તેને તત્ત્વચિંતકપ્રતિ ધ્યાન એવાય એવી નોટ આપે તો જેમને તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસનો શુભશતીમાં અભ્યાસ કરવો છે તેમને સમાન વિચારનું સાહિત્ય શોધતાં અડચણ પડે નહિ.

તા. ૨૧-૧૨-૨૦.

—નર્મદા.

તાજ અને કેવિ.

“ Time has no pity for the human heart, he laughs at its sad struggle to remember,

You allured him with beauty, made him captive and crowned the formless death with fadeless form.”—Tagore.

તાજમહેલની અપૂર્વતા ઇતિહાસને પામે ગ્રામ્યત્વે બે સંયુજ્જલ રંગે રંગાયેલી છે. એક એ જાગ્રત્ શહેનશાહત મારફત હિન્દે મેળવેલી બક્ષિસ છે. મનુષ્ય મારફત હિન્દને એનાં કુદરત ગૌરવમાં વધારો કરનારી જે બક્ષિસો મળેલી છે તે આંદોની તાજ એક છે. શિષ્યશાતુર્યનાં અદિતીય નમુના, તરીકે આજ પણ તાજની કીર્તિ જગમગ કરે છે. પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના સૌ. કોઈ સૌન્દર્ય-આહી રસિકો તાજપર દૃષ્ટિ કરતાં દિલ્લમ્બ થઈ ઉભે છે. એની બાદુઈ પ્રજા અનુભવવા કેટકેટલા

કવિ-સુસાદરોને એણે -હોતયો છે! એની આશુઆશુની કુદરતી રમણિયતાએ તાજના સ્ફટિક-સાંદર્યમાં સંમિલિત થઈ કેટકેટલા કવિ-ચિત્રકૃતિની કળાને બદલાવી છે! ખીચું તાજ એ સમ્રાટ શાહજહાનની “ પાંદરાહી દિલ-ચિતા ” એ સુમતીગતે અપવિદી સ્તેહાંગલિ છે. ‘અંગા-ગર્ભા’ માદેવ’યુક્ત અને ‘શીખો, મીડો, અમૃતભોજ’ છનાં જોનારને શાહજહાનની સ્તેહાંગલિનું સ્વરણ થયા વિના ગ્હેતું નથી; ને પરિણામે હૃદયપર અલંકૃત મધુર પણ દ્રાવક ને કરણ છાપ રહી જાય છે. કાળને કાંડે પ્રેમી પ્રિયતાને હરેક ઉર્દૂલ અંગલિ અર્પનો માથો જાય છે—કાં રાજ્ય કાં રંક. મનુષ્યજીવનની એ ઉંડી લઢાણ તાજ હરેક પ્રેક્ષક હૃદયને પ્રત્યક્ષ કરાવે છે. યશુના તટની અપૂર્વ સુન્દરતા ને તાજનું નીતરણું લાવણ્ય, એ વિશિષ્ટતાઓમાં શાહજહાનના પ્રેમી હૃદયની ભક્તિમય વિશિષ્ટતા કરણ આધુર્ય ઉમેરે છે. આમ એ ચિત્રમાં નવા રંગ પૂરાય છે. આ રંગોને નહાનાલાલના કવિહૃદયે હૃદયના અને સંગીતના પાસ આપી યુગરાતના રસસાહિત્યમાં એક અનુપમ કાવ્યકૃતિ ઉમેરી છે.

કવિ નહાનાલાલનું ‘તાજમહેલ’નું આખું કાવ્ય વાંચી રહ્યા પછી એક ચિત્ર મનાયું આગળ ખડું થાય છે: ચન્દ્રિકાસ્પદિત વિશાળ પ્રદેશ, તેમાંથી વહી જતી સ્થામય યશુના, તેને કિનારે અદ્ભૂત તાજ, અને દૂર ઉભો ઉભો તાજ તન્દ્ર મૂળ્ય બાવે જોઈ રહેલ કોઈ ધ્યાનસ્થ રસયોગી. એ ચિત્ર તે, ‘તાજમહેલ’નાં કાવ્યનું કવિત્વ. એ આખું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવાને કવિએ હૃદયનાની પીંછીથી ખીખાં આઠાં આઠાં ચિત્રો કાવ્યમાં આલેખ્યાં છે.

પણ ‘તાજમહેલ’નું આખું કાવ્ય એ આઠાંઆઠાં ચિત્રોનું જ બનેલું નથી. કાવ્યની ખરી ખૂબી એમાં થયલું રસનું તત્ત્વચિંતન છે. એ ચિંતન તથા ઉપર જણાવેલાં હૃદયનાત્મક ચિત્રોનું યુક્તિપૂર્વક મિશ્રણ કરવામાં જણાતી કવિની દૃશ્ય કળા આપણને અસર્ય પમાડે છે.

કંઈક સમય સૂધી મૂકઝાવે તાજને નિહાળ્યાં કરી અને હૃદયના બાવ હૃદયમાં ન સમાયકતાં પૂછાઈ જવાનું હોય તેમ એ અધીર રસયોગી પ્રભાવજિ રજૂ કરે છે

આ તેજ શું મંડપ નિત્ય લગ્નનો ?

કે બરમરાહી પિયુ પ્રેમજનનો ?

આ તાજ શું એ સુમતાજનો ? સખે !

કે રનેહનાં પંખીની વાસ થેળિ જો ?

ને એ ચાર પ્રશ્નો હૃદયમાં અદ્ભૂત ભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. લગ્ન પ્રસંગે પ્રેમીઓનાં દિલમાં જે ઉજળતો પ્રેમ હોય છે તેવોજ પ્રેમ જન્મનાં દિલનાં જીવનાન્ત લગી રહેશે તેનાં સ્વરણરૂપે તો આ મંડપ નહિં હોય ? એવો ચોગીને પ્રશ્ન થાય છે. વળી વિચારે છે કે ‘પ્રેમ નહિ, કોઈ હતાશ ચોલ પ્રેમીની બસ્તનો એ દગશે હોય ?’ આ એ પ્રશ્નોના જવાબ મળે ન

* આ કાવ્યસુમન ‘હિન્દુસ્થાન’નાં એક દૈનિકાલેખી અંકમાં પ્રગટ થયું હતું. કેટલાક રસિયાંઓએ એનો રસ ગ્રીણો હતો ને લાંબો વખત યથો છે-છનાં હજીયે કેટલાક કળાવિલાસી પુરોષો ને સંગીતાવતારી સુન્દરીઓ તેનો ટુંકકાર ગ્રીણે છે, એમ અંદરને જાય છે. પણ કેટલાક રસમુખ્યાં સજન-સગનીઓ સ્મરિહોણાં રહી ‘ગયાં હતાં આથી આ અંકમાં પુનઃ તેને પ્રગટ કર્યું’, છે.

મને તે પહેલાં આજક જેવો ગેધ્યાન, ધ્યાનરથ રસયોગી વિશેષમાં પૂછે છે કે એ મુમતાજનો તાજ, કે પછી : સ્નેહનાં પંખીની વાસયેષ્ટિ ? રસયોગીના એ પ્રયોગના શા જવાબ ? અખંડ પ્રેમનું એ સ્મૃતિચિન્હ છે, પ્રેમમગ્ન થયેલ પ્રણયીનાં હતાશ દિલ્લો એ તાદૃશ્ય ચિતાર છે, મુમતાજના તાજ જેવો છે, સ્નેહનાં પંખીના વાસ એમાં નહિ તો ખીજે કયે સ્થાને હોઇ શકે ? તાજ એ અધુ છે. પણ યોગીને તો તાજ પ્રેમમગ્ન પિયુના ભસ્મરોશી સ્ત્રોત બાસે છે—જગતના સહુ પ્રેમીઓના હૃદયના ભાવ શાહજહાન તાજનાં સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરતો હોય એમ એને લાગે છે.

એવામાં યોગીની દૃષ્ટિ યમુના તરફ જાય છે. યમુનાનાં દર્શનથી કૃષ્ણની પ્રેમમય છવનલીલાનું એને સ્મરણ થાય છે, ને જે સ્થળે એક સમયે રસેન્દ્ર કનૈયા પ્રણયલીલા કરી ગયા ત્યાંજ સૌન્દર્યનો જગતની કવિતાનાં પુષ્પ જેવા તાજમહેશ્વરે ઉમેલો લેઈ સાનંદાથર્થ થાય છે. એ કહે છે કે રસપ્રદેશનાં વિહરતાં પ્રણયીઓને તાજ માર્ગદર્શન કરાવી રહ્યો છે.

તાજનું ધ્યાન ધરી રહેલા યોગીને યમુનાનાં જળ રાધાકૃષ્ણની પ્રેમકથાનું સ્મરણ કંઠમાં કરે છે. આજ સ્થળે રાધાએ ને કૃષ્ણએ પ્રેમલીલા કરેલી, ને યમુના નદી હજીયે તેનાં ગીત ગાય છે; આજ સ્થળે આ પાપાણુ—તાજમહેશ્વર ઉભો રહી સુગનજૂના પ્રેમમગ્નને ભણે છે. હૃદયના ભાવોને દેશ-દાગના ભેદ નથી. તે તો સર્વત્ર સર્વદા એક સરખાજ હોય છે તેનું આ વાંચી આપણને બાત થાય છે. જે યમુના રાધા કૃષ્ણનાં ગીતો ગાઇ રહી છે તેમ યમુના શાહજહાન ને મુમતાજનાં પણ ગીતો ગાય છે;—પ્રેમમાં જાતિભેદને સ્થાન નથી. ‘પ્રેમીના કણમાં તો’ શ્રીમતી સરોજની નાપકુ દહે છે તેમ ‘મન્દિરના ઘટ તથા મુદ્દાની બાંગ સરખીજ અસર કરે છે’.

આનંદની પ્રત્યેક ક્ષણ શોકની ઉત્પાદક હોય છે તેમ તાજની સ્મૃતિયુતામાં તદ્દલીન થયેલ રસયોગીને

—આ મધુર મર્તિ પગડી છૂપ્યા

શેર અનેક દુખરંગ દીસેજ દૂખ્યા’ (નરસિંહરાવ)

ને સંસારની વિષમ ઘટનાઓનો વિચાર આવે છે. દાગ તથા સર્વભક્ષી યમની ચન્નણાથી થતા ઉત્પાતોનું સ્મરણ એને થાય છે. પણ તે સામેજ એને ખાત થાય છે કે દયામય પ્રભુએ સંસારમાં સમદુઃખનું મિશ્રણ કરેલું છે; પ્રિયજનો તથા મૃત્યુ પામેલ સ્વજનોનું સ્મરણ કરવાની શક્તિ આપણી પાસ રહેલા દબને, તેમને આપણા ઉરપ્રદેશમાં વાસ આપવા દબને તેમના વિયોગનું દુઃખ ઓછું કરેલું છે. પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે જરા પણ દુઃખ આપનાતું કારણ શું ? આનો જવાબ ‘સુખે સાંભરે સોની ને દુઃખે સાંભરે રામ’ એ જાણીતી દહેત્તભાંથી જાણી શકે છે; કદાચ આરાજ ભાવથી પ્રેરાખને ‘સ્મરણસંહિતા’ના કવિ પોતાનાં કાવ્યમાં દુઃખ તથા મૃત્યુને ન્યાયમયી ‘આમ’ નેમું દે છે !

રસનાં મૃદુ નથી, સૌન્દર્ય ને સ્ત્રોત મૃદુથી અંજલ છે, સંસાર-સાગરમાં મુદ્દાને વિષની મિશ્રણ છે, એટલું જાણ્યા છતાં રસયોગીનો શોક મટતો નથી. એ તો જગતને મધ્યાહ્નની જાણથી ભરેલું દેખે છે, પાદશાહોના દિલ્લે પણ ચિત્તા સળગતી જુએ છે ને પૂછે છે કે

‘શું પાદશાહીના દિલ્લે ચિત્તા ? અરે !’

પણ પછી કુદરતની રીતિ સર્વત્ર એવી જોઇ,

‘જાવાસુખી બે ! સળગે સુધાકરે.’

એમ બોલી આશ્વાસન મેળવતો લાગે છે.

આ પછી રસયોગીને પ્રથમ થાય છે કે

‘યું છે, દહો ! વિંધના મહેલે પ્રેમનો ચંદ્ર કે ચિત્તા ?’

આનો જવાબ એની પહેલાંની ચર લીટીઓમાં છે. રવિ અનેક વેળાં ઉભે છે ને આયમે છે, યમુનાની. પણ અનેક ઉર્મિઓ અવીને જાય છે, પણ પ્રેમનો દીવડો તો સદુનાં ઉરમાં અખંડ બળ્યાં કરે છે, જે અખંડ બળ્યાં કરે છે તેની ચિત્તા ન હોય, જે શીખો, મોઠો હોય તે ચંદ્ર સમાજ હોય. સાચા પ્રેમીને પ્રિયજનનો વિયોગ થતો હશે, શ્વનબર જગ સરખોયે મેળાપ નહિ થતો હોય, પણ તેથી કંઈ તેના પ્રેમની ચિત્તા નથી થઈ જતી; તેના પ્રેમ તો અખંડ રહે છે, ને તેને તો વિરહદુઃખમાં પણ કોઈ પ્રકારનો અદ્યત્ત આનંદજ થાય છે. એવાના પ્રેમની ચિત્તા કોય ખાટી શકશે ? તાજ પણ એજ વાતની સાક્ષી પડે છે. શાહજહાંન ને મુમતાઝનો મૃત્યુએ વિયોગ કરાવ્યો, પણ કોય કહેશે કે એમના પ્રેમની ચિત્તા બડબડી ઉઠી ? શાહજહાંનનો અદ્યત્ત પ્રેમ હજી પણ યું જગનને આત્મચંકિત નથી કરી રહ્યો ?

મહાબાવ આંકરે ચંદ્રો ગયો, મહાન વિજેતા બાપરે નથી રહ્યો, સૃષ્ટિના પ્રકાશ સમી નરજહાંન પણ કોય જાણે ક્યાં મઈ, પણ

‘ઉમાશ આ દિનચંબ પ્રેમના.’

તો પછી, એ તાજ શેનો--?

‘પ્રેમની દવિતા કેરો ? કે એ જાહોજલાલીનો ?

સાન્દર્ભનો ? કલાનો ? કે તાજ એ મુગલાધનો ?’

તાજને જોઈને મુગલાધનો કે મુગલ સામ્રાજ્યની જાહોજલાલીનો વિચાર આપણને નથી આવતો; એને જોઈને તો શાહજહાંનના અદ્યત્ત પ્રેમજન સ્મરણ થાય છે; એ પ્રેમની કવિતાનોજ એ તાજ છે. ને પ્રેમની દવિતામાં સાન્દર્ભ ને કલાનો સમાવેશ નથી થઈ જતો ?

અહીં યોગી ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થાય છે ને કંઈક ભૂટજ રૂપે તાજને જુએ છે. કુમારી જેવી કોમળાંગી, પોનેતર ધારણ કર્યું હોય એવી શોભી રહેલી યુગારલીલા મુમતાઝ તાજરૂપે હસતી હોય એવું યોગીને લાગે છે. અને એ સ્પષ્ટજ યોગીને એ વડીએ સાન્દર્ભમૂર્તિ નરજહાંનનું સ્મરણ થાય છે મુમતાઝ કરતાં નરજહાંન સુંદર હતી એમ ઇતિહાસ કહે છે. મુમતાઝ આટલી સુંદર હતી તો નરજહાંન કેવી હશે ? એવો પ્રથમ યોગીનાં મનમાં ઉદભવે છે. આનો જવાબ ‘હિયાના નાયકના ચણ્ડોમાં કંઈક દેશર કરીને આખી શકાય કે મુમતાઝ સાન્દર્ભનો અવતાર હતી, નરજહાંન સાન્દર્ભ પોનેતર હતી.’ વળી તાજનું ‘રૂપ બદલાય છે ને રસયોગી દેખે છે કે

‘પ્રેમની ભરમ ધારીને દિગ્ગને માંડી આંખડી,

પ્રેમની જોગણ કો આ જૂરે બદાવાની વાટડી.’

ચિત્રકાર આદર્શ મૂર્તિ ચિત્રરસ અવનવી મહમયજ કર્યાં કરે છે. સ્નેહીને પ્રિયતામનું વર્ણન કરવાનું કહેો તો એની કલ્પના અનિર્ણવી તરી, સંસ્કૃત કરી વર્ણશે ને જેમતેમ કંઈક સંતોષકારક સંચય જણાય ત્યાં અટકશે. તાજના કાવ્યમાં આવીજ અશ્વિરતા દિષ્ટિએ પડે છે. એક ચિત્ર કે કવનમાંથી કવિનું હૃદય નિર્લેપન નથી. એની કલ્પના તો અગાડીને આગાડી દેડાવતી કરે છે. કેવળ ચિત્રરસથી હાથેથી માત્રા પર હુમ્મકરૂપી ‘હું’ પકડી રાખી, વાડી એક ઊપી મંત્રવ ઢાળતી કોઈ રસીલી નિલસરત ખેંચતી હોય. એવો તાજ દીસે છે. જે સ્વયં કાવ્યની પહેલી લીટીમાં

‘નિત્યલગ્ન’ શબ્દથી થયેલું ઉપર જોયું તેજ સચ્ચં અહીં ‘નિત્યરસિ’ શબ્દથી કરવામાં આવ્યું છે.

ઠવિવર રસીન્દ્રનાથ કહે છે કે કામના એ પર્વતમાંથી નીકળતાં ઝરણાં જેવી છે, ને પોતાના ઉત્પત્તિસ્થાનમાં ગોંધાઈ રહેવાની ના પાડે છે; જ્યારે તે રીતે એ અંધારું નીકળી જાય છે. કામનાં વિષે જે કહ્યું છે તે રસ માત્રને લાગુ પડે છે. રસ ઉત્પન્ન થતી તેનો ઉપભોગ ન થયો તો વધારે ને વધારે અળવાન થાય છે ને અંતે પ્રેમમાં તેનું રૂપાંતર થાય છે. રસભોગી આ વિચારે ને તાજાંને બતાવી ગાય છે કે :

“વલુન્નાપ્યા રસો વાધી પ્રેમરાશી ખને સખી !

એ મહાસત્યની જો ! આ પ્રતીતિ પ્રેમીએ લખી.”

કામના પ્રભાવે શાદબ્દાંત તથા સુખતાજ મૂલ્યને જે કિનારે વિષુદ્ધી પોલ ચક્રવાની જોડીની પોંડે રહ્યાં. પશુ અદૈતનાયથી-પશુથી એ દૈત ન રહેવાયું ને બળને તાજરૂપે એક કરી દીધાં. એ તાજ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ચન્દ્રિકાચ્છાદિત પ્રદેશમાં ચંદ્રતેજને દગસો હોય એવો દેખાય છે; એ તાજ દંપતીપ્રેમની પૂર્ણિમા સમે છે. રસભોગી એનાં અદ્ભુત સૌન્દર્યથી મુગ્ધ થઈ જાય છે એની કારણ પ્રકટ થતી પ્રેમની અનેરી બાવનાથી એનું હૈયું ઉછળી રહે છે ને અંતઃકરણના આશીર્વાદ એ ઉચ્ચારે છે :

‘પૂર્ણિમા કરી જ્યોત્સ્નામાં જ્યોત્સ્નાના પુંજ શી, સખે !

દંપતીપ્રેમની નિત્યે પૂર્ણિમા તપજ્ઞેન તે’

કાવ્ય પૂરું થાય છે. અંદરનાં આછાં આછાં ચિત્રો, રસનું તત્ત્વચિંતન, વગેરે ધીમે ધીમે તાજમાં સમાઈ જતાં લાગે છે ને અંતે એક ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ તરવયાં કરે છે : ચન્દ્રિકાચ્છાદિત વિશાળ પ્રદેશ, તેમાંથી વહી જતી શ્યામલ યયુના, તેને કિનારે અદ્ભુત તાજ, અંતે દૂર ઉગેલો ઉગેલો તાજ તરફ મુગ્ધ બાવે જોઈ રહેલ કોઈ ધ્યાનસ્થ રસભોગી. અનુ.

જેમ અત્યંતું સેવન આપણું. દરરોજ જાણી જોઈને કરીએ છીએ, પરંતુ તેને પાચન કરવાની જાને શરીરના જુદા જુદા ભાગમાં પહોંચાડવાની ક્રિયાઓ તો એની મેળેજ થાય છે; તેવી રીતે એકય અને પૂર્ણતા, લક્ષિત અને ઇન્ધરસ્તવમાં ચિત્ત લીન થતાંજ સર્વ લોહ અને આવશ્યક ફેરફારોની વ્યવસ્થા એની મેળેજ થશે. ઇન્ધરી નિયમો-કુદરત પોતે તે કરી લેશે જ.

—રામંતીર્થ.

જે પોતાની મહેનત નિરર્થક સુમાવે છે અને જીંદગીમાં પોતાનો આદર્શ ભૂલ્યા છે એવા કોણ છે ? જેઓ માને છે કે તેઓ આશરણ કરે છે એ ખરું છે.

—કુરાન.

ફક્ત પ્રેમજ પ્રેમની પોથી ઉપર સરળ બનાવતી ટીકા કરી શકે છે.

—જહાલુદીન ફમી.

ટીકા અને ચર્ચા.

“શુભરાતના નાથ.”

રા. ચૈતનના અધિપતિ જોગ,

‘ચૈતન’ના ડીસેઅરના અંકમાં રા. મુકુદે ‘શુભરાતના નાથ’ પર ટીકા કરી અને કિપકન કર્યો છે. તેમાં મારા મીત્ર રા. પ્રાણુલાલ દીરપાનમ દેમાઈની ટીકાને અતુલની તેજે તે વાર્તાના મોટા દોષ ઇતિહાસ અને જોગપતું મરૂં અવાજ છે એમ મુલ્યવ્યુ છે. મારા દેખેની મનાસે-ચના નો ઉત્તર આપવો નહિ એવી મારી ટેવ છે છતાં એ ટેવ છોડી એ વિચેરું એ મોલ લખવા મરૂં છું.

જે સમયનો ઇતિહાસ સપૂર્ણ, રીતે મોગુદ નથી તેની બૂજેળ હોય શકે? નહિ; અને તેથી તે વિશે જ્ઞાન પણ સંબળતું નથી. પણ સસ્વતી નદીમાં ન.વો તરાવવા કિપરથીજ મારા અજ્ઞાનની કસોટી કરી હોય તો તે વાસ્તવી નથી.

રા. પ્રાણુલાલ અને રા. મુકુદ, હાલની સસ્વતી બેઈ તે કિપરથી અગીયારમાં રોકાની સસ્વતીના પ્રવાહતું માપ દાઢના હોય તો તે ખોટું છે, કારણ કે “શુભરાતના નાથ” માનાજ એક પાત્રે તે વખતની નદીનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપ્યું છે.

“તોદૃશ્યો પાદયન્ત્યેતોલયન્ત્યો ઘાંગિન નાયિની ।

અવ્યેતિષ્ઠતા દ્રાઘપથ મગ્ય નાક્ય જટાનયો”

(દેમાત્વાયં કૃત દ્વાશ્રયમહાસાવ્ય-સર્ગ ૧, શ્લોક ૨૩)

અન્ય તિલક ગણિની આ ઉપર ટીકા આ પ્રમાણે છે

અમ પુરે દ્રાવ્યો દ્રાણોડપન્થ સરસ્વત્યન્તિ । તોદૃશ્યો । x x ગવ્યં સુત્વાદુ શાંતલ શુભપરિણામ ત્યાદિતા ગોમ્યો દિલેનાવ્યં ચ અગાધત્વા ન્વાચાતાર્યં ચ જલંયત્યા સા ।

આથી અગીયારમાં શતકમાં સસ્વતીમા હોડી ચાલતી હતી એમ પસાસુ બેનાના પૂરાવાથી સાધીત થાય છે; અને રા. દેસાઈ અને રા. મુકુદની ટીકા આધાર સ્વીત છે. એજ.

બાલુનનાથ રોડ,
મુંબાઈ.
તા. ૨૪-૨-૨૧

લી૦
દેવેલાલ આ. સુનશી.

(૨)

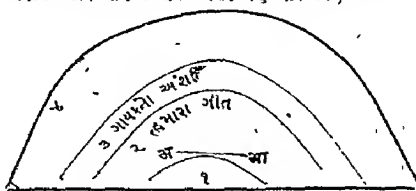
‘ગીત’ કહેવાય ?

‘રસગીતો’ દીપોત્સવીએ બહાર પડ્યું. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તેના ઉપર ધાર્મિક ચર્ચા થઈ છે. આ વિષે કંઈ પણ કહું તે ખેડાં એક બે વિગતો ધ્યાનમાં રાખી જરૂરી છે. એક તો એ કે જીવનના પીળા વિષેમાં, તેમ આ ચર્ચાઓમાં પણ સૂચ્ય આમત કરતાં કિપલગ આવત ઉપર નોંધએ તે કરતાં તથા ધારવા કરતાં વધારે કિદાપોદ થયો છે. ટીકા વિશે કંઈક ધારવા તો અમહે બાપી હતી. પ્રથમ તો અત્યાર કરતાં વધુ મોટા કદના સંગ્રહ પ્રગટ કરવા મારે

દા. હાંજ મહમ્મદે માંગણી કરી હતી. તે વખતે-અને એમને હાથ તા હવ સદાન માટે-ક'ઈક ફારણાયા તે વાત મુસ્તવી રાખવી પડી તે એ મ્હોટા સંપ્રદમાંથી આં ૨૨ લેખનો ન્હાનો સંપ્રદ ખડાર પાડવાનું નક્કી થયું. ત્હારે પ્રથમ એ થયો કે મૂળ નામ-"બનવનની વેણુ"-આ ન્હાના સંપ્રદ માટે રાખવું કે મ્હોટા ? એક દિવસે હું મુ'અઝ જવાનો હોવાથી મ્હારા સ્નેહીઓ એકઠા મળ્યા હતા. તે વખતે સંપ્રદના નામની વાત નીકળી; એ ત્રણ નામોનાં સચત પણ થયાં. અન્તે અકસ્માત મ્હેં "એસ-ગીતો"ની દરખાસ્ત મૂકી જાણે ક'ઈક ધરતીક'પ થયો હોય તેમ બધા બળભળી ઉઠ્યા; એકે સ્કામું બેયું; બીજાએ આંખોએ ચોળી; એક પ્રકૃત-વૃધ્ધે વૃદ્ધને છબતું ક'ઈક કહ્યું. પણ તે સુવકાતું મ'ડળ હતું. બધા હોંસીના થયા. દુનિયા કેવો 'બળભળાટ' કરી મૂકશે તેની કલ્પનાઓ થવા માંડી. વૃધ્ધોની કચેરીમાં ઉઠરતા લેખકો-યુવાનોનો ઉપહાસ ચાલે છે તેટલો બધો અક્ષમ્ય તો નહીં, પણ યુવાનોની 'મ'ડળામાં વૃધ્ધો વિશે ક્ષમ્ય એવી ક'ઈક કલ્પનાઓ યદ. 'ગદ-કાવ્ય' ને 'ગીત' કહેવાથી ફક્ત સાક્ષરજ્ઞોની અસ્વસ્થ પ્રકૃતિના વખતે એમના હૈયને કોરે આઘાત થશે, એવું પણ એકે હાસ્યમાં સચ-ચું. આ કલ્પનાઓ-આ તકવિતર્કો તે 'આવતી કાલના' દીકા કારોના આવતા પડછાયાઓ. બીજું એ કે એ જુદી જુદી ચર્ચા હાંતે વિરોધ-કે મિત્ર ભાવે થયેલ છે અથવા તો 'મ્હોટા' એ આપેલા અભિપ્રાયના વાગ્ગમાં ફેટકાકોએ પોતાનો ચૂરે મિલાવ્યો છે; એટલે કે 'ગમે' તે માની એસવું એ એક વાત છે; ગમે તે લખી કહાડવું એ જુદી વાત છે. અને વસ્તુનાં તત્ત્વો તપાસી અભિપ્રાય બાંધવો ને જણાવવો એ ક'ઈક જુદીજ વાત છે. ઉપર જણાવેલા ટીકાકારોના ત્રણ વર્ગમાંથી એ વર્ગને આ ઉત્તરમાંથી ક'ઈક પણ જડી આવશે નહીં; કારણ કે વિરોધવતીઓને ઉત્તર આપવાની મ્હને દેવ નથી. સામાન્ય વિષયોની ચર્ચા સાથે અંગત સંબંધ જોડી દઈ દહી પડવું એ તેમની દેવ છે. ત્રીજા વર્ગનો ઉત્તર એમના 'મ્હોટા'ઓના ઉત્તરમાં સમાઈ જશે. વિષય હાથ ધરતા પ્હેલાં મ્હારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે આ ઉત્તર 'ગીત' શબ્દના પ્રયોગનો સાચો કે ખોટો અર્થ નથી. ક'ઈ વિગત ધ્યાનમાં લઈ એનો ઉપયોગ મ્હેં કર્યો હતો એટલું જ જણાવવાનો હેતુ છે.

"ગદ-કાવ્ય" માટે 'ગીત' શબ્દનો આ દુરપયોગ છે, એ હું પણ સ્વીકારી લઉં તે પહેલાં એક પ્રથમ પૂછવાની શરત પડે છે. એ દુરપયોગ છે એમ દર્શાવવા તે શા આધારે ? ગીતનું જે રૂપ આપણે સ્વીકારી લીધું છે તેવું તેવું કદ અને રૂપ નથી. તેથી કે 'ગીત'નાં જે તત્ત્વો આશર્યક છે તેનો એમાં અભાવ જણાયો છે ? ને-પ્રથમ-ઉત્તર-હોય તો સ્વભાવિક રીતે પ્રચલિત નિયમોની આપખૂટી સત્તા ને સાચુપણ આગળ બઢી, એટલું જ કહેવાનું રહે. તોયે એટલું તો સ્વીકાર્ય કે આપણી માન્યતા-સ્તરસિદ્ધ થયલા નિયમો પણ બદલાય છે-બદલી શકાય છે ખરા. 'The old order changeth yielding place to new.' ને કાળમાં વૈદિકનાં સૂત્રો પણ 'છંદ-સંગ'માં રચાતાં તે કાળમાં તો કાદ'બરી જેવાં પુસ્તકને કોઈ 'કાવ્ય' કહેવા આવે, કાદ'બરીના પાનભર્યાં સમાનો ને મ્હોંબરી શબ્દોજવાને કાવ્ય-સૂદિમાં સ્થાન અપાવવા આવે તો તે કેવળ દુષ્તાગ જણાવ. અને છતાં 'કાદ'બરી' સ્વાયું. ને ધીરે ધીરે લોકોએ તેને 'કાવ્ય'ની ગણનામાં સત્કારકું પણ બંદી. યોગ્ય વર્ષિપર 'ગદ-કાવ્ય' જેવું કયાંયે સંજગાતું હતું ? યુગરાતી સાહિત્યના ફેટલા વાંચકને અત્કારે તેની ખચ નથી ? પરંતુ કદાચ આ ચર્ચા નિર્વર્થક લાગશે. એક અવલોકન કરવાર મિત્રે લખ્યું છે કે 'નવિનતાને ખાતરજ નવિનતાને નહીં સત્કારથી' એવો તેમનો મત નથી, એટલે

કે 'રસ-ગીતો'માં તો 'ગીત'નાં તત્વોનાંજ અભાવ છે અને તેથી તે શબ્દનો દુરુપયોગ થયેલો જણાય છે. જો 'ગીત'નાં તત્વે કાંઈ વસ્તુમાં જણાય તો સ્વીકારાયલા 'સિદ્ધાંત' છતાં તેને ગીતસદિમાં પ્રવેશ મળે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે 'ગીત'નું સૂચ્ય તત્વ કયું? આપણે કદાચે છીએ, આપણાથી કહેવાઈ જાય છે કે કાંચક ગાય છે, ઝરણનાં ગાન-ગીત. તો અલગતા કોમલ કે ઝરણ કંઈ માનુષિક પદ્ધતિથી તો નથીજ ગાતાં; એટલે કે પદ્ધતિ, 'ગીત'નું આવશ્યક અંગ નથી. ચર્ચાની આ રીતિ કરતાં 'ગીત'ની બહારી સમજ જણાવું એ વધારે અનુકૂળ થશે એમ ધારું છું. હું માનું છું કે દરેક શબ્દમાં પણ 'ગીત'નું તત્વ સમાયલું છે. એક વાક્યરચના જે વડે હૃદય કે ગીત બનતું હોય તે લાઇએ. ખેડાજ શબ્દથી અમુક લાજ અથવા પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે; દરેક શબ્દોચ્ચાર વખતે અવયવોમાં હલન થાય છે તે વાતાવજ્યના પટ ઉપર શબ્દધ્વનિથી મરોડ અને 'લાજ' ઝોલા-વત્તા અંશે સ્પર્શાય છે. સામાન્ય ગદ્ય-વાક્યમાં તેના તેજ શબ્દ છેક નીચે ઢળી જશે પણ છતાં તેમાં લાજ તો છેજ. પ્રાણુપામમાં જેમ ત્રણ સ્થિતિઓ છે તેમ શબ્દધ્વનિમાં પણ ઉચ્ચ-મધ્યમ અને નીચી એવી ત્રણ સ્થિતિઓ છે. હું તો માનું છું કે દરેક શબ્દમાં ગીતનું તત્વ સમાયલું છે. તે શબ્દ ગદ્ય વાક્યમાં વપરાયો હોય તો ગીતશબ્દ નથી ગણ્ય તો તે એ કારણથી નહિ કે તેમાં ગીતનું તત્વજ નથી, પણ જેટલો લાજ આપણે સ્વીકાર્યો છે તેટલો અંશે તેમાં તે નથી તેથી. પરંતુ આ ન્યાયે તો ગાયનના ઉત્પાદને કહેવાનો હક્ક રહે છે કે ગીતનું તત્વ એ સ્વીકારે છે તેટલેજ અંશે હોતું જોઈએ. અહિં પ્રશ્ન થશે કે શબ્દ માત્રમાંજ ગીત તત્વ છે? હા. એકે એવી સ્થિતિ નથી જ્યાં શબ્દમાં ગીત તત્વ નથી. આવી ચર્ચા માટે એક એવી સ્થિતિ કલ્પવી પડે છે જ્યાં શબ્દમાં ગીતતત્વ ન હોય. શબ્દ ઉચ્ચારાય છે તે ખેડાં તો એ ત્રણ જીવન તેને વીત્યાં હોય છે. શબ્દ ઉચ્ચારનાગી મન, હૃદય અને શરીરની સ્થિતિ, તેના ઉદ્દેશ અને ભાવ, એના રંગ શબ્દ પર ચડે છે. રંગારે શબ્દનું જીવન નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય. ('ગીત' બહારનાં પણ હોય છે' ને અંદરનાં પણ. જે પ્રયોગ બહાર થાય છે તેજ અંદર પણ થાય છે.)

શબ્દ જન્મે તે પહેલાં

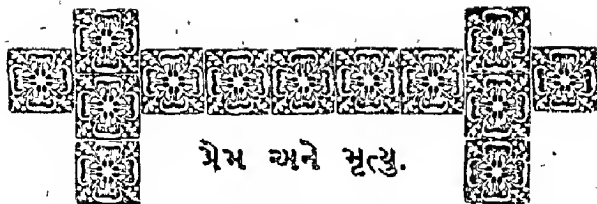
ય ક
મન, હૃદય, અને ભાવના રંગ

અવયવોના હલનથી શબ્દ સંભવ

કાર્યનિક સ્થિતિ બંધા શબ્દનાં ગીતતત્વ નેથી એટલે બહારે શબ્દ અને તેના ઉપયોગ કરવાનો વિચાર પ્રથમ બોગાં મળે.

કાલ્પનિક સ્થિતિ જોટલે ટાઈપિગ્રાફરના બધા અક્ષરો બંધ પડી રહે છે-લગભગ તેવી ટાઈપિગ્રાફરના જુદા જુદા અક્ષરો મધ્ય સ્થાનથી ત્રી ઓછી લંબાઈ પર હોય તેવી શું તેમાં લંબાઈ નથી ? ' ગદ્યવાળા સુભાષય ' માં પણ કોઈક વખત ગીનતું તત્વ આપજો નથી અતુલ્યતા ? એમાં પણ વતો ઓછો અંશ હોય છે; તેથીજ-વ-કની ગોળાકાર સ્થિતિ હું આપું છું; પણ સામાન્ય રીતે સાધારણ ગદ્યની જ-જા ની સીધી લીટી દોગય છે અને ગદ્યમાં બધે એક સરખુંજ તત્વ છે એવી અતુલ્ય દૃષ્ટના કરી લેવાય છે. તે પછી ' ગીત ' તું સ્થાન. એમાં ઢાળ-કિનાર વધારે, અવયવોની ' દસરત ' ને વાતાવરણ પરની અસર ગદ્યવાક્યથી વધારે, પણ એ ભૂલી ન જવાયું તોષ્ટએ કે એથી પણ વધુ ઢાળ-કિનારની સ્થિતિ છે. જેમાં અવયવોની ' દસરત ' એથી પણ વધારે ચાપ છે એ સ્થિતિ ગાયકના ગાનની. કદાચ આથી પણ વધારે અંશે, જૂન ઢાળમાં કંઈક થયું હશે કે બલિષ્ઠમાં થાય. હું ધારૂં છું કે ૧-૪-સુધીમાં-દરેક સ્થિતિમાં ગીન-તત્વ છે એમ સ્વીકારશે. હા. તમને કોઈક સ્થિતિ અતુલ્ય ન આવે, તેને ' ગીત ' કહેવા બંધમેસતું ન થય એ વાત જુદી છે; પણ તેમાં ગીતતત્વ તો રહેલું છે એ વાતમાં એ અતુલ્યતા-પ્રતિદૂષતાથી કંઈકેર પડતો નથી. એક વાત પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવાની છે, એક વાક્ય એવું પણ હોઈ શકે જે સર તલ સાથે પણ ગાઈ શકાય-ને લૂખ્ખી રીતે પણ વાંચી શકાય. (નિશાળોમાં કવિતા લૂખ્ખી રીતે બોલાય છે.) ઉપરની વિગત માટે એકજ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે. આપજો અમુક સ્ત્રીને રૂપવાન કહીએ છીએ; ખીજને નથી કહેતા. તેવું શું એ દારણ કે ખીજ સ્ત્રીમાં રૂપનાં તત્વોનો આવાવ છે. ? હું માંડું છું કે તેમ નથી. આપજો તેને રૂપવાન નથી કહેતા દારણ કે તે તત્વોનો જેટલો અંશ આવશ્યક આપજો માની લાગ્યે છીએ તેટલો તેનામાં નથી; અથવા જેટલા પ્રમાણમાં તે તત્વોનું સંમિશ્રણ થયું જેમ્મને તે નથી. પણ આપજો ભૂલી જવું ન તોષ્ટએ કે જેમને આપજો રૂપવાન માનીએ છીએ તેઓ ખીજ ઢાળતા, દેશના કે ખીજ માન્યતાના લોકોની દૃષ્ટિમાં રૂપવાન નથી જણાય. અથવા કેટલોક એવા વર્ગ પણ જડી આવે કે જેમનામાં આપજો મને રૂપવાન નથી તેમાં પણ રૂપવાન ગણનાં હોય (વ્યક્તિઓમાં તો આ મતભેદ એકજ સ્થળમાં પણ જણાશે. સ્નેહી-His sleek, golden beauty in Egypt's brow. ગદ્ય એક બાઈને બોલતા સાંભળ્યા હતા કે "—બ્લેન આટલી રૂપવતી છે છતાં એના પાંતને રૂપવાન નથી લાગતી.) આપણાથી એમ સો નના કહેવાય કે અમુક સ્ત્રીમાં રૂપ નથી, જાડું-ઝાડું પ્રમાણ હોય. જગતે-કહેવાતા મહેટા લોકોએ માની લીધેલું પ્રમાણ હોય કે ન હોય એ વાત જુદી છે પણ તેથી Egypt's brow માં મિનિયા તું રૂપ અતુલ્યતાને અધિકાર એ ખોટું છે એટલું બોલીનેજ છીનવી લેવાય નહીં; કે અગદે માન્ય રાખેલું રૂપ-પ્રમાણ તદ્દમારી પત્નીમાં છે માટે તેને સ્વીકારે એવું મહેટાએ કહી શકતા હોય તો અર્થ જુદાર છે-ને કાલેના અતુલ્યતાનાંબો પણ નથી કે અતુલ્ય કેવો થયો!

હું ધારૂં છું કે ઉપરની સમગ્ર પ્રમાણે એ રૂપનામાં અંતરગીન છે તેને તથા જેમાં લૂખ્ખી ગદ્યરચનાથી કંઈક વધારે (જ-જાથી ઉપરની કોઈપણ સ્થિતિ) ગીતતત્વ છે તે જેમને ' ગીત ' તો કહેવાય- મહેટાએ સ્વીકારે કેન સ્વીકારે તો જગ. લૂખ્ખી ગદ્ય-રચનાજ ન હોય તો આને ' ગીત નહીંજ ' કહેવાતી તદ્દ લેવાતો મહેટાને અધિકાર નથી. અથવા તે પ્રયોગ, રાજકોના દરપરોગ છે એમ પણ ઉપરની દૃષ્ટિએ તો કહેવાય નહીં. ' રસ-ગીતો ' માં કેવળ લૂખ્ખી ગદ્ય-ચનાજ છે કે કેમ એ પારખવાતું અથવા એમાં ગીતતત્વ કેટલે અંશે છે, એ નિર્ણય કરવાતું કામ તો મહેટા નથી-વાંચકનું છે.

પ્રેમ અને મૃત્યુ.

અતિ વિશાળ એવા કોઇ વનપ્રદેશમાં એક વૃક્ષ હતું. ન્હાના ન્હાના ફુલના છોડો અને વેલીઓ તેની યોગરદમ પથરાયેલાં રહેતાં, પણ ખીજું એક પણ વૃક્ષ લાં નહોતું. તે એટલું એટલું વધુ હતું. રમણીય એવી પોતાની વૃક્ષ શાખાઓથી આખા વનપ્રદેશને શામાવતું તે વૃક્ષ કોઈની ભૂતિ સહુ સર્વને આકર્ષતું. કોઈકે કોઈકે છોડવા ને વેલીઓ તેની આજુ બાજુની જમીનમાં રોજ ઉગતાં, કરમાતાં ને નાશ પામતાં. કેટલીયે ધુણવતાઓ તેને માટે દળવળતી; નિરંતર તેની વધારે સમીપ જવાનો ચત્ત કરતી-પ્રાણુર્ણુ કરતી પણ તે વૃક્ષરાજને તેની કાંઈજ દરકાર નહોતી. આપ બાગ્યનું વૈચિત્ર્ય અને ભાગ્યનાં નખરાં કુદરતની વસ્તુઓ પર પણ પોતાનાં સર્વોપરીપણું દાખવતાં.

વર્ષાઋતુમાં એક સમયે આકાશ વાદળાંઓથી ઘેગાયેલું હતું અને પ્રકાશહીણ એવા આખા વનપ્રદેશે બીપણુ રૂપ ધારણ કર્યું હતું ક્યારેક પ્રચંડ મેઘ ગર્જનાઓ ચતી અને સુદોમળ લત્તાઓને કંપારતી. એવે અકસ્માત સ્થામણ વાદળાંઓમાથી વીજળાનો એક ચમકારો થયો. થયું; એકજ ક્ષણ, એકજ ચમકારો, અને તેણે તે પ્રચંડ વૃક્ષની સર્વ શક્તિઓ હરી લીધી-તેને જાન-મન્ય કરી મૂક્યું; આકાશમાંની એ ચંચળ સ્વપ્નાએ તેના મન, હૃદયને વ્યાકૂળ બનાવી મૂક્યાં. રાત ને દિવસ તેને તે દિવ્યમાળાના સ્મરણ સિવાય ખીજું કાંઈજ સૂઝતું નહીં. જગત સાથેના તેના સંબંધ તૂટી ગયા. પોતાનું એવું કાંઈજ તેને રહ્યું નહીં. દિવ્યમાળાની ભક્તીમાં-ધ્યાનમાં મગ્ન એવું તે વૃક્ષ પ્રેમોન્માદની દશા અનુભવતું, કે' કે' અંતરવ્યથાઓથી પીડાતું, બળતું, જળતું, કાળ નિર્જનન કરતું. આમ કે'કે સમય વીતી ગયા.

મુસળધાર વર્ષાદ પડ્યો; પણ તે વૃક્ષ તો જગમે તાણું-લીધું ન થયું તે નેજ થયું. પવનના સખત સુનવાટાથી જે તેનું એક પાંદડું સૂકાં કદિ હાથું નહોતું કોઈએક સમે કેટલીક કળીઓ આવી; આની એટલુંજ-કળી ખીલીને કદિ પણ તેનાં ફુલ ન થયા પ્રેમયોગી સહુ તે વૃક્ષ આમ પ્રીતિવશ બનીને ઉપ તપશ્ચર્યા આદરી રહ્યું.

જમનગતો તેની આ ઉન્માદ દશા જોઈ દસના-મંજાક કરતા, કોઇ તેની દયા ખાતા વિવિધ તકમાં મૂકાતા. સ્વર્ગના દેવો પણ તેનો ઉપકાસ-તિરસ્કાર કરતા આ તેની દશા હતી, એમાંથી મુક્ત થવું એ તેને માટે કેવળ અસાધ્ય હતું.

પ્રીતિવરા, - પ્રિયતમા વ્યક્તીના સ્મરણમાં સમાધિસ્થ વિયોગીને મારે, જીવન એટલે મૃત્યુમય જીવન-એ જ નિર્માણ હોય છે, હૃદયમાં પ્રવળી રહેલી પૂરહની અનંત જ્વાલાઓને દુષાવવાનો ત્રિધ્વા પ્રયાસ કરતાં રસદીપ્ત-ચૈતન્ય દીપ્ત જીવન-જીવન; કાંટાયાજ, વિધિનાં નખરાં સંકુલ કરતાં કરતાં કઠોર શાંતિ ધારણ કરીને મૂળી તપશ્ચર્યા આદરવી એ જ તેના ભાગ્યમાં લખાયું હોય છે.

તે પૃથ્વીની તપશ્ચર્યા જોઈ ઈંદ્રુ ઈંદ્રાસન ડાળવા લાગ્યું; નમિવરો આશ્ચર્ય ચક્રિત જોઈ રહ્યા, અને બાલક ધ્રુવને એ ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ,

આ નિશ્ચલ બકિતથી પ્રસન્ન થઈ કુસુમાયુધે સ્વયં દર્શન દઈ તેને કહ્યું "તારી તપશ્ચર્યા પૂર્ણ થઈ છે; અવસ્થા એવું જણ તને મળ્યું જોઈએ, કહે તારી શી ક્ષિતિ છે? કલ્પવૃક્ષ ખનાંડુ? ચીરંજીવી કહું?"

તેણે કહ્યું; "મારે એવું તો કાંઈ જોઈતું નથી, પ્રભુ! એક-એકજ, મારી મતિ, મારી જીવનેશ્વરી-પ્રિયતમા મારે જોઈએ છે; તે દિવ્ય યાજ્ઞા વિના અન્ય દોષજિત વસ્તુની મને ઇચ્છા નથી-જરૂર નથી."

દેવનેયે ચિંતા ઉપજ, "ગગન મંડળમાંની એ બાહિકાનો યોગ ચત્રાંજ મૃત્યુ તારી સમીપ ખડું થશે; તું માગે છે તે કદિ કોઈને મળ્યું નથી, જેના સ્પર્શમાત્રથી જીવનનો નાશ થાય છે એવી વસ્તુની હા છોડી દે ને કોઈ બીજી સીંગ માગી લે," આમ અનેક રીતે તેને સમજાવ્યું પણ અર્થ, દીપ્તિ ઉપહાસ કરતાં બેદુકતા સ્વરે તેણે કહ્યું "દેવ! ત્યારે તો કૃપા કરીને આપ સીધાવો! બીનું મારે કાંઈ જોઈતું નથી. તમે તો જાણો છો, કે પ્રેમદીપ્ત જીવન મૃત્યુથીયે કપડું છે, નિષ્પ્રેમ એવું ચીરંજીવન જગતમાં પથરાને પણ મળે છે. પણ પ્રીતિની એક-એકજ ક્ષણ ગણ! તે ધન્ય ક્ષણની પ્રાપ્તિ પછી મરણનો વર્ષાદ વરસે તોયે તેની કાંઈજ પરવા નથી."

પ્રેમની અંતિમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ વૃક્ષરાજના છેવટના નિર્જીવથી નિરૂપાય થઈ દેવે તેની આરાધ્ય મૂર્તિ-દિવ્યમાળાને તેની પાસે મોકલી આપી. પ્રીતિની જ્વાલા સમીપે તે સુન્દરી મેઘમાલાને ભેટીને, આખા વનપ્રદેશમાં તેજસ્વીય પ્રસરાવતી ધસતી ધસતી-ગર્જના કરતી, એકાદ ક્ષણ અમકી, અને વૃક્ષરાજના પ્રણયની તામી અર્થે તેના પર પડી-તેને દદ્ધાલિંગન દીધું!

કડકડ કરતો એક ધડાડો થયો અને વૃક્ષ ત્રીચે-ત્રીચે પડ્યું. પડ્યું ખડું; પણ પાતી વખતના તેના હાસ્યથી આખો વનપ્રદેશ ગાંજી રહ્યો. તે આખા પ્રદેશમાં જાણે કોઈ અદ્ભુત સંગીત રેલાઈ રહ્યું. તેની શાખાઓ અને ડાળીઓને પણ હર્ષ વાયુ થયો. તેનાં પર્ણ પર્ણો લીલાં ઝમ ધતીને મૃત્યુ કરતાં હસવા લાગ્યાં. વનપ્રદેશ સંગીતમય બની રહ્યો. આનંદની એ ધન્ય લાગે દેવ કાળથી કરમાયેલી કળીઓ પણ પ્રકુચિત થઈ.

દેવદુર્લભ એવી, પ્રેમયોગીની એ ધન્ય ક્ષણ! ધન્ય જીવન! ધન્ય મૃત્યુ!

શ્રીયુત્ શાન્તિપ્રસાદ મહેતા; બી. એ.

[એક શાન્ત વ્યક્તિનું શાન્ત ચરિત્ર]

૧. (ચાલુ)

લખનાર:—‘વિનોદકાન્ત’

“ઓહો વિનોદકાન્ત ! તમે કયાથી ?” મહેને જોઈને વિદ્યુત્કમાર જોડ્યા અને ‘એમ જાને’ પ્રેમ હતા તે ભાગમાં એક ખુસ્સી લાવીને તે પર જોડવામાં.

“આ શાન્તિપ્રસાદને જરા મળવા આવ્યો છું” મહે કહ્યું; અલખત. આ જુદું હતું—હું તેમની સાથે લડવા ગયો હતો, “મળવા” નહિ; પણ સાચી વાત એમ હતી કે મહેને કદી દબાવે તો પછી આપણે “વ્યવહારશાસ્ત્ર” શાના ? વ્યવહારપ્રેમી ને સત્યપ્રેમી તો જન્મોજન્મના દુરમન છે.

“હીક પણ એમની પેલી ‘શાન્તિ’થી ચેતતા રહેજો હોં ? મહેને ધણા અનુભવ થયા છે હિંના-તીખા ને તમતમતા ને હમણાં હું આવ્યો ત્યારે પણ એ એમની માનીતી પરમ શાન્તિનો જ કાંઈક શ્લોક ગાઈ રહ્યા હતા ને ?” મહે તો દાદર પરથી સામગ્રી ત્યારથી “જાણ્યું” હતું કે ખાઈ સાહેબને ફરી આવે છેલું લાગ્યું છે.”

“વિદ્યુત્, શા માટે વગર લેવેદેવે શાન્તિની હીણી પાટ છે ?” કથવાતે દિલે, દયામણ મહેને શાન્તિના અનન્ય ભક્તે બચાવ આવ્યો; “તમારા મૈના નસીયમા એ દેવી વસ્તુ નહિ એટલે તમને ધ્યાં થતી લાગે છે.”

“ના, ધર્માન્વેષણ કાંઈ નહિ; અમારા અન્તર તો પવિત્ર છે-નિર્મળ કાંઈ જેવાં,” પવિત્રતાના મહાપ્રેમી તરીકે મહે સ્કામો જવાવ કર્યો; “પણ મહેને કાલે થયો તેવો અનુભવ તમારી અધૈકિક શાન્તિ કરાવે ત્યારે પણ તમે એ અવળા વિચાર ન ગાલો ?”

આ સામળાને વિદ્યુત્કમારે એ અનુભવ જાણવાની આતુરતા બતાવી એટલે વળી ગ્રાહ્યની ઘટના વધુ મસાલાદાર બનાવીને તેમની સ્વાદપ્રિય છામને માટે મહે સંદાઈથી એ વાતી પીસી. તે સામળા પછી કાંઈક અશ્વર્થી. કાંઈક રોપથી તે શીયુન તરફ દર્શાવે.

“હે શાન્તિપ્રસાદ, ખરી વાત કે ?”-શીયુને ધારથી ડોકું હલાવીને હકારમાં ઉત્તર આપ્યો—“આંદે રાખજો શાન્તિપ્રસાદ,” વિદ્યુતે એક આંગળી ઊંચી કરીને ઉમેર્યું, “તમારી આવી શાન્તિ કાંઈક વાર તમને અવળે રસ્તે લાઇ જશે. એ શાન્તિમાં વિદાસ નથી ને આર્પિતા પણ નથી તેનાથી ભીરતા અને શ્રમ્યતા આવે છે એ નકદી. તમારા એ કવિઓનાં વચન જરા વિશે વિચારથી વાપરતા હોં તો શું બપ છે ?”-પણ એ મહાત્મા તો નકાદરશિક ડોકું ધુણાવ રહ્યા હતા—જાણે કહેના હોવા કે નહિ. નહિ; એ તમારા દુનિયાંડાબાઓના સ્વાર્થી ઉપદેશ છે તમારા ભાગ્યમાં ક્યાંથી કે આવ્યો સ્વચિન્તામણિ નમને મળે ? તમારો મનગો એકે ગયો, બાપ રાંતી ખીમકોલી આંગાનો સ્વાદ—” દર્શાવિ.

પછી મ્હારી તરફ ફરીને વિદ્યુતે પૂછ્યું, “વિનોદકાંત, હવે આપણે આમને યોડા યોડા અશાન્તિના ડોઝ આપવા માંડીએ તો કેમ ? તમને એ જરૂર નથી લાગતું ?”

“ધણજી જરૂર છે,” મ્હને હસતાં હસતાં કહ્યું; “પણ શી રીતે એમને એ આપશું ? આમ કહીને મ્હને શાંતિપ્રસાદ બંધી બેસ્યું. અકળાટ ગભરાટનાં ચિહ્નો તેમના મ્હોરા પર તરવરવા લાગ્યાં હતાં. અશાન્તિનો પહેલો ડોઝ અપાઠ ચૂક્યો; ખીખ માટે વિદ્યુતક્રમારના કળકળ બેગમાં યોગ્યતા તૈયાર હતી.

“એમાં શી મ્હોટી વાત ?” મ્હારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું. “તેમને લાઈ જઈએ યોડા દહાડા એકાદ સીનેમાં-ધીએટરમાં, એટલે અતિશાન્તિવાળું તેવું મન આંખમેળે અશાન્તિ સમજશે ને શીખશે.”

શ્રીયુતના મુખપરની અશાન્તિની આછી લહરિઓમાં એકદમ ભરતી આવી. “ના ના વિદ્યુત, મ્હને માર કર.” અને હાથ આડા ધરતાં એ બોલી ઉઠ્યા, “એવી ધાંધલ. ધમાલધી ઉમરાતી જગ્યાએ હું ક્યાં આવું ? મ્હારાથી એ બનેજ કેમ ? તમે તમારે જાઓ જવું હોયતો.” પછી કંઈ ટ્રેરણા થઈ આવતાં ઉમેર્યું, “હો, હું તમને ટીકીટના પૈસા આપું” બોલ્યું. “કહ્યું કાનેધરીએ આમ કહીને ખીસામાંથી પાકીટ કઢાડ્યું.

“અરે વાહ શાન્તિપ્રસાદ! અમને બીખારી બીખારી ધાર્યા કે શું ?” વિદ્યુતક્રમારે કહ્યું, “તમારી એ લાંચ રૂસ્વત અમારી આગળ નહિ ચાલે-કોઈ રહેલે કે પોલિસનાં માણસ આગળ ચાલે, રેલમંજ્યા ? અમારે તો તમારા જ હિતને માટે તમને લાઈ જવા છે અને તમારે આવું જ પડશે.”

“હું નહિ આવું.”

“નહિ ચાલે કેમ, હંચકીને લાઈ જશું, આ જુઓ હ તો ખરાને કે અમે એ જગરા છીએ ને તમે એક નખખા છો ?”

મ્હને હસતું આવ્યું પણ અશાન્ત થઈ ગએલા શાન્તિપૂજકની સ્થિતિ દયાજનક હતી. તે કાંઈ બોલ્યા નહિ પણ તેમના દીન વદનથી તેમના અન્તરમાંની પ્રાર્થના બહાર પડી આવતી. “હે ભગવાન! મ્હારા આ મિત્રોથી મ્હને બચાવ્ય! ત્હારા આ શાન્તિસેવક દાસની વ્હારે એક વાર તો હા! આજ સુધી મ્હને ત્હારી મદદ નથી માગી પણ પ્રભો! હવે વખત આંચો જણાય છે. અહો વ્હાલા! તું નરસેયાની વ્હારે કેટલી વાર મ્હંડ્યો હતો ? મ્હને-મ્હને કેવો ઉગાર્યો, તો ? ત્યારે નાથ! મ્હને ખામર પ્રાણીને એક વાર મદદ નહિ-દે ?”

પણ ભગવાન તો નિશ્ચિન્ત છવે. શેષરંગના પર મ્હોટી ગયા હશે, કે અરણ્ય ચાંપતાં લક્ષ્મીજીના કેમળ કરસ્તપરને આલ્લાહથી ઉપભોગના હશે, કે ગરકજનાં સુંદર પ્રસંગાવચનની દુકંદર કરવામાં રોકાઈ ગયા હશે: ગમે તેમ, પણ પ્રાર્થના તેમના દાન સુધી પહોંચવા પામી નહિ ને આંધુનિક નરસેયાને ચોતાના નાથ વિના ચલાવવું પડ્યું, નાથની બેઠકારીના ખુલાસા તરીકે કે જે વિચારો મ્હારા મનમાં રુક્યો; “એ ઉપતાં દેવને આ શી રીતે વીનવતાં હશે ? કળજીગમાં તો એક માતીજ જ જામે છેને ? ત્હને પ્રાર્થના હોત તો એ મહિપાસુરમહિની જરૂર આ પોતાના અનન્ય બંડને ઉગારવ ને મહિપાસુર જેવા દૂર પીકે આ વિદ્યુતનો વધ કરત.

કેટલીક વધારે આનાકાની પાછી આખરે ન છુટકે શ્રીયુતે ઉભા થપને કપડાં પહેર્યાં, અને

એજ મહા બચાવર મહિષાસુરના હાથમાં હાથ ભેટીને તેમને ચાલવું પડ્યું; મુઠમાં હસતો હે પશુ એ બંનેની પાછળ નીચે ઉતરો.

૭

અમે દાદરે ઉતરી રહ્યા એટલી વારમાં તો શાન્તિપ્રસાદનું તીવ્ર દર્શન એણું થવા માંડ્યું. અને પોતાની લાક્ષણિક, ધીરી વાણીથી તેમણે નિદ્યુત સાથે વાતચીત કરવા માંડી.

અમે દાદરનું છેલ્લું પથરીઈ ઉતરતા હતા તેવામાં એક સાધારણ-પશુ-અસાધારણ એવો બનાવ બન્યો. એક શ્વેતાંગના માર્ગર કુમારી પોતાના અગ્નિમય નેત્રાથી અમારી રહમે જોતી જોતી પગથીઆ આગળથી પસાર થઈ ગઈ. હું અચાનકે એકદમ ઉભો રહ્યો. પેલા એ જાણુ તો વાતમાં ને વાતમાં આગળ ચાલ્યા. જરા રહીને વિદ્યુતે ખાણી જણાવે જોઈને ને પૂછ્યું. “કેમ વિનિવૃત્ત, બીમા કેમ રહ્યા?”

પેણ કહ્યું પ્રાણી આદ્ય જનું હતું તે બનાવીને મહેં કહ્યું, “આ જોતા નથી?”

“હા, એ તો બિલાડી છે—તેણું શું?”

“તેણું શું કેમ? એ આડી ઉતરી!” બચાવર ઉપાતંગી પળામાં જેણું હૃદય ધડકે નેમ મહાઈ હૃદય ધડકું હતું. ધ્રુજતે અવાજે મહેં આગળ ખુલાસો કર્યો. “એ આડી ઉતરી અને હવે આપણે સીતેલા જોવા જઈએ, ને ત્યાં આગ લાગે. ને આપણી પાસે જ લાગે, ને તેમાં આપણે જ સંકુચી પડેલા બળાએ, ને બચ્યા પછી મરી જઈએ, ને શું કરવું? હું તો આજે નહિ આવું એટલામાં શાન્તિપ્રસાદ પાસે આવી પહોંચ્યા. ને મહેને મહત્તો જોઈને પૂછ્યું, “કેમ વિનિવૃત્ત, શું છે? ઉપર કેમ ચાલ્યા પાછા? કાંઈ રહી ગયું લેવાનું?”

“અરે રહી શું બધ?” વિદ્યુતે સ્વીકાર્યું મમમમમ; “તમે જોવા શાન્તિનું પૂતળું તો તેવા એ વહેમનું પૂતળું છે.” પછી અદ્ભુતનાં મહેને પૂછ્યું, “ચાલો છો કે અમે જઈએ?”

હું તે સવાલના જવાબ તરીકે એ પગથીઆં વધુ મહત્તો. “ના, આજે તો મહાગથી નહિ આવ્યા; તેમણે જનું હોય તો જાઓ. પણ જો જો હો, સંભાળજો! જલ્દી ન્હાસી છૂટાય તેવી વસ્તુએ ખેસજો, ને દિવાથી તો દૂર ને દૂર જ રહેજો!”

વિદ્યુતક્રમર આ ડાહી શિષ્યામણને કાંઈક કિમ્બલ વાગવા જતાં તો તેમને રાજીને શાન્તિપ્રસાદ મહાબાગે મહેને હાથમાં લીધો. “પશુ વિનિવૃત્ત,” તેમણે કહ્યું, “અહિં તો આવો જરા, એક વાત કહું.” તેમની મનામણી વાણીથી મહેને પણ કાંઈ રાહત મળી. મહેં નીચે ઉતરવા માંડ્યું. તેમની પાસે પહોંચ્યો એટલે શાન્તિપ્રસાદે મ્હારે ખભે હાથ મૂક્યો. “જુઓ, હું તમને સમજાવું,” તેમણે કહ્યું. “એ બિલાડી આડી ઉતર્યાનો વહેમ કહાડી નાંખવાનો છે, હવે-અને તે પણ સકારણ.”

“કારણ? કારણ શું છે વળી?” મહે તડાકો કર્યો. “આપણા ચાણા વડવાઓએ આટલા સેકા સંતી સાચવી નાખ્યું તેને શું આપણે એક પળમા જ કાંઈ ‘કારણ’ની મદદથી કિચવી દેવું એનું? અને ત કારણ પણ પેલા જડવાદી અંગ્રેજોએ સીખવેલાં.”

“હવે ‘જડવાદ’ ને ‘ચેતનવાદ’ કલ્પતા સંમળો. ને સરખા રહીને, ને કહે તે.”

વિદ્યુતમાઝ બમ્બકમા.

હું બહીને એ ડગલાં પાંખળ હક્યો. શાન્તિપ્રસાદે બોલું કે માણ અગડતી હતી. તેમણે વિદ્યુત્ક્રમારને ફરીથી વાર્તા ને મંદને પાસે બોલાવતાં કહ્યું, “વિનંદ, તમે ગભરાઓ માં. અહિં આવો, હું બધું ય સમજાવી દઉં.”

હું તેમની રહમિ આંખોને ઉઘો, અદ્ય વાળી, ને બનાવડી દિમ્મત ને દમામથી કહ્યું, “ચાલો સમજાવો. શું સમજાવવાના છે ?”

“સાંભળો, એક જ વાક્યમાં સમજી જાઓ હોં !” આમ કહીને તે બાર પૂર્વક બોલ્યા : “બિલાડી વાધ તણી મારી સમજ્યા ?”

“શું સમજે કપાળ ?” કંટાળતાં મંદે કહ્યું. મહારી નિરાશાનો પાર નહોતો; મંદે પાછું છે કે કોઈ અતિ ઊંચો લેદ બુલ્લો કરવાના હશે. “એ કહેતી તો ન્હાનાં છોકરાંને ય ખબર છે; તે બોલીને તમે મહારો વહેમ શી રીતે ટાળ્યો ?”

“તમે સહમજતા નથી તમારી બુદ્ધિ કાંઈ બોલી દેશામ છે. તેજીને હું કારો.”

“ને ગમેડાને દણાં” વિદ્યુત્ક્રમારે પૂઝું કર્યું.

“વિદ્યુત્ક્રમાર ! સંભાળજો હોં, તમે બહુ કાસ્ટ બોલો છો,” મંદે કહ્યું; તેણે કાંઈ ગેયકાકું નહિ. મંદે શાન્તિપ્રસાદને કહ્યું, “લો, તમારે હવે જે સમજાવવું હોય તે સીધી રીતે સહમજાવો તો પાડ તમારો !”

“હા બુલ્લો, સમજો ત્યારે,” ફરીથી ખસે હાથ ચૂકતાં તેમણે કહ્યું “બિલાડી વાધની મારી ચાલ એ વાત તો ખરીને ?”

“હા, ખરી.”

“અને વાધ છે તે માતાજીનું માનીતું વાહન છે તે વાત પણ ખરી કે નહિ ?” “હા, પણ તેથી શું ?”

“અધીરા ન થાઓ; ગરોબર સાંભળો મહાર કહેયું. હવે,” બારદશરે પતિથી તર્કની આગળ ધરી, જરા હલાવીને મહારો ચૂરણ બોલ્યા. “હવે માતાજીના માનીતા વાહનની જે સગી ચાલ તે માતાજીની પણ માનીતી જ હોવી બેધએ ને ?”

“હોય વખતે, સંભવિત છે.”

“સંભવિત નહિ, સત્ય જ છે.” ચેતનને અગ્નિપ્રાય-પાસે મંદને વળગાડતાં એ બોલ્યા હું પણ નહીં ગયો કેમકે પરિણામ બાજુવાની મંદને બહુ કંઈક હતી. “હા સત્ય છે.” મંદે કહ્યું; ચાલો પછી ?”

“પછી તો મંદે છે સમજાવવું !” સરલતા દર્શક હાથનો કંઈક કરતાં શાન્તિપ્રસાદે કહ્યું “તમે જ વિચાર કરો કે માણસું ધિય પાત્ર થઈ પડેલી એવી આ ને વાધની અવગતી સગી બિલાડી, તેને આપણે અપશુકનીઆગ્રહણીએ તેમાં માતાજીને જ કંઈક બાહુ લાવે ? વળી, ચેતનની મનોદર મારીને યજ્ઞે અપમાન વાધ પણ કેમ સાંખી રહે ? તે અપમાનનું વર માણ પર કેવાનો એ વિચાર કરે, અને તેણે તેની પર સ્વાર થઈને જગતચલો બેવા જતને નેવાર થાય, ત્યારે વાધ અભિપ્રાય રડુ જની ભય, શોષકા જેવી નાપદા કરવા જાને. અને

અપમાનનું સમાધાન થતાં મુંડી ત્યાં ને ત્યાં જ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને માછ જોડે અસહકાર કરે તો તેઓ આપણા પર કેટલા રોષે ભરાય ? માટે બિલાડીને તુલકારથી ન જોડએ, સત્કારથી જોડએ. બહાર જતી વખતે એ આડી ઉતરે તો માતાજીની કૃપા સમજવી, અને જે દહાડે તે આડી ન ઉતરે તે દહાડે નકી માનવું કે આજે નકી કંઈક નવું જૂનું થવાનું, સમજ્યા ?”

આ માર્ગદર્શિત્વથી સાંભળીને હું તો ચકિત જ થઈ ગયો અને દેવીમક્ત ધનદાર કોઇની તીવ્ર શુદ્ધિ જ એ પરિણામ હોવું જોઈએ એ મતલબની સૂચના શ્રીયુતને કરી. પોતે જરા ખોટા માટે શ્રીયુતે ને સૂચનામાં “બહુ સલ નહિ હોવા”નું જણાવ્યું.

વિદ્યુતના મન પર પાણી ઘણી અસર થઇ “શાખાસ, શાન્તિપ્રસાદ ! તમે બહુ મહેન્ટોના કિષામ ખોળી દારો હો !” ઉંચકીને લઈ જતાની ધમણી આપનારે હવે માખણ પીરસવા માંડ્યું;” આજો વિનોદકાન્ત, હવે નો તમે આવશે ને ?”

એ હા દહેરાથી એને ત્રણે જણે ગાડી કરીને સીનેમા થીએટર તરફ ગયા.

ત્યાંની ધમાલ ને શેંવાટથી શાન્તિનાં પરમ પૂજક કેટલા અકળાઈ ગયા, અસંખ્ય માણસોને ક્ષણિક સુખની પાછળ ઘેરમાં થતાં જોઈને કેટલા દુઃખી થયા, દુર્ભાગ દાવાને પ્રતાપે તે બોડની અંદર કેટલા દર્માંયા, ચિત્રોમાંના હેતુતાક બનાવેથી કેટલા ગામરા પડી ગયા, પાત્રોની પ્રેમ-એટાના અતિરેકથી કેટલા છેડાઈ પડ્યા, હસવાનું આવે તો પણ ગંભીર રહેવાનો ડોળ કરીને કેટલા ચૂર્ખા બન્યા, અને આ સધળી અશાન્તિ, કૃત્રિમતા ને ભોગવિલાસને આપણી શાન્તિપરાયણ પુરાણપત્રિત ભરતજીમિમાં આણનાર પેલી પાપણી પાશ્વાન્ય સંસ્કૃતિને કેટલા કેટલા રાખ દીધા, — એ સર્વના વિસ્તારી વણનું માટે હવે અવકાશ નથી. આટલું જ દહેવું બસ છે કે સીનેમાનાં દર્શન કરાવીને તેમની શાન્તિપ્રિયતાને તોડવાનો અમારો યત્ન સર્વથા નિષ્પજ ગયો; ને દિવસથી શાન્તિપ્રસાદ વધારે શાન્ત, વધારે સ્થિર, વધારે ગંભીર થવા માંડ્યા.

એ એક ક્રીડાર હતો. સંસારમાં સવાર પડે એ પહેલાં શહેરની શેરીઓમાં એ ચોતાનું બીન બળવતો જેમ માનવ-હૃદયના મંથન-ગીન અણુધારી પણ સદાજ હમરાય, વિધાનું એજ-સી મ્હોં જેમ વિશ્વને નૈસર્ગિક લખા અર્પી લખ, એમ એના સીમ્ય વદનમાંથી સંગીતના કુચારા વહુંટ્યાનું કરતા. પ્રભાતની તુષારનીની હવામાં એ એવાં એવાં ગીત ગાઇ જતો કે એમાંથી કિન્નર ગતી સંગીન-મૂર્તિ શાયામાં મનેલા મનુષ્યની અવ્યક્તિમાં અદ્યતન કંપ હોડાની જતી અને વિવેચને એજો શાવત સત્યનો પ્રવાહીર વેરતી-એનાં મ્હોં પરનું ગાંભીર્ય નો અતેજન હતું. એના કેરીની શર જેવાં અણીયાળાં મેરો પર આગાહ વૃદ્ધ સર્વને મોહ હતો. એના વાળના યુગ્મ તો નાજો કોઈ ફિરતાની એટ હોય એવા મનોહર લાગતા. ખસા વિપર વેગથી જતો કેશકલાપ

એની હડપચી ઉપર પથરાઈ રહેલી કાળી દાઢી અને એમાંજ સદાય યુવપાઠ ગયેલી એવી દૃષ્ટિ સર્વને અનેક બુલથાપ ખવડાવતી. કોઈ એને વ્યક્તની કહેતા, કોઈ એને મસ્ત કહેતા, કોઈ કોઈ ને તો એને ગોડા કહેતાની હિંમત પણ ખુદાએ બક્ષી હતી એને વ્યસન માત્ર સંગીતનું હતું. એની મસ્તી માત્ર એના ખુદામાં જ હતી એનું ગોડપણ હતીનાથી દૂર રહેવામાં હતું. આ સર્વ અતુમાનો છતાં એ રોજ શહેરમાં ફરી ફરી પાગલ હતીયાને અનલક્ષ્યા નાદનો ધનિ સંભળાવતો-ગદગદ કંઠે એનાં માધુર્યની હલાણ વણમાણે વહેંચી જતો. જ્યારે એ રાજમાર્ગ ઉપર ઉંચી ડોક કરી શ્રીમંતોની નિર્જન અટારીએ ખુદાના રાજ્યની વાતો સંભળાવતો-જ્યારે જ્યારે કંગાલિયત અને નિરાશનો ગમગીન અવાજ રેશમી વસ્ત્રપરથી ઢંકાયેલી બારીઓમાં એ પાકવતો ત્યારે એની કિમતમાં રતેડ અને દયાતાં ઓપ ઉભાઈ જતાં અને પથર જેમ ગાળી નાખે એવો એના ગદગદ કંઠમાં પ્રકંપ આવી જતો. ગરીબોની ગેલીઓમાં એ ખૂમ ગાતો-ચુડીઝ ચીજો છોડતો. કેટલાક ને તો એને લખતે પ્રાનુકાળ માં ઉઠવાની ટેવ પડી હતી. ઘણું એનાં દર્શન માત્રથી આત્મસંતોષ મેળવતાં, જનમરી આવતી લક્ષનાઓ બચીએવાર થોની જતી અને એનાં સૌંદર્ય અને સંગીતને એમાંથી કેટલા હૃદયપાત્રમાં ઝીલી લેતી. સ્પર્શિત પૂરા ન પધારે ત્યાં તો એ ક્યાં ગુમ થઈ જતો એ સંભળતું ન હતું. લોકોની આતુરશક્તિ કશું વિશેષ જાણવા અસમર્થ જ્ઞની હતી.

આમ ઘણાં દિવસો વીત્યા હશે. નિત્ય અનુભવાતી ધરતુને સંસાર ચમત્કાર નથી માનતો પણ એનાં નિત્ય પર્યાટનમાં નવોજ ચમત્કાર હતો. વૃત્તતાજ હતી. રમણીય વસ્તુ વૃત્ત કેમ ન લાગે? એ સર્વ ચિદરૂપથી ચમત્કાર જ છે એમ વિહાન પુરૂષો કહે છે. દહાડે રમણીયત્વ ભાસતું જોઈએ. ધૂધૂ કરતા સાગરની તરંગાવલિમાં, સંધ્યાના મનોરમ વસ્ત્ર-પાલવની સુરખી ભરી શક્તિમાં, માં, ઉષાની સ્મિતમરી અર્ધ-વિકસિત વદન-કાનિમાં, ઝાડકુંડલાળી સરિતા-તટપરની હરિયાળી આત્રકુંજોમાં આપણી રસ-વૃત્તિ અનાયારો કેમ ટળી પડે છે? વર્ષાનાં વર્ષોથી નિહાળવા છતાંય-આત્મા નિહા ત્યાંજ ગુંજારત કરે છે. એના તાર એ રથજોમાંજ ઝચ્ઝચી ઉડે છે. આમ આખી આલમમાં રસિકજનોની રસ-વૃત્તિ પેતાનાં પોષક તત્વો રમણીય વસ્તુમાંથી મેળવી લે છે. મજાનું ને દાણું લખકા દેવ આરતીગજન હતી? કારણ શુદ્ધિની સુદૃઢતા એમાંજ ગુપ્તક ગઈ હતી. આમ આ કહીરને પણ એક રથજે રોજ વૃત્તતા વસી હતી એ બેપરવા મસ્ત હતો. પણ એ જ્યારે લેલીઓથી વિંદાયવી એક ઝુપડી આગળ આવતો એટલે સંગીતની ઝમકમાં લીન જતી થોડીવાર થોભી જતો. એ "Cottage" "સાટ" નાનુક એક માણસ મકાન હતું સદાય હરી દસીને આવકાર આપે એવી એના મુખ્ય-દારની સેવા હતી. પ્રખાતના મંદમંદ ધવનમાં ઝૂલી રહેલાં લતા-પુખ્તો સુગંધ અને સૌંદર્યની કંઈ રૂપત લાખામાં આ સદાના મહેમાનને નિમંત્રણ કરતાં. ઘેરી નીલવર્ણી નવ-પદ્મલ લતાપર પથરાઈ ગયેલી યુષ્મ પંક્તિ આકાશમાં વેરાઈ રહેલા તારીયાથી-ચંદ્ર વિનાની આમ રાત્રિ સમાન લતાપર સ્વર્ગગાત્રી-અરે શરીરને મન તો વિંચની મુંદરાનું સંગીતન હતું. એથીય વધુ પ્રિય હતું એક ન્હાનકડું મ્હે. જે વાદળોંઓ વચ્ચે ગુંથવાઈ ગયેલાં ચંદ્રમા જેમ પોતાની કિરણાવલિ વડે હળવે રહી જોડાણું કરે એમ આ ઘેરી લતાને કોમળ કર વડે સંકેરી લઈ એક બાર વર્ષની આજ રોજ રોજ શરીરની સંતીતજન્ય મીઠાશના ઘુટકા લેતી. શરીર એનું માયા-મુખ સૌમ્ય અને

ભક્તિમય પ્રસાદને અશ્રુભીની આંખે વધાવી લેતો. ફકીરનો સ્વર-સંસાર. એના કુર્ણ પ્રદેશ પર થાય કે તુરંતજ એ સદાળી શય્યામાંથી ઉઠી જતી-ઉઠી જતી અને, બાલકોની સહજ-મામાથી ઉમરાઈ જતું એવું મેઘો સંગીતમાં એવું દીન અને તહીન બની જતું કે ફકીરના વિષયોમ ને પશુ એ શુદ્ધ ભક્તિ આગળ નમવું જ રહ્યું. એના સંગીતમય આત્મા ત્યાં ડેરી જતો. એની પીનમાં. એના કંઠમાં અરે એની અખંધમાં એ બાલિકાની મુદ્દમ ભક્તિએ માધુર્ય ઉમેર્યું. ત્યાં એ નવું જ આવતો, નવું જ દેહો-નવું જ લેતો અન્ય-મનુષ્યના સંગીતમાં એ, બાલકોના કંઠમાં સંભળવા જેવું જ ન લાગતું. કહેવાય છે કે એ ન્હાની હતી ત્યારે એના પિતાની સાથે આગળ ગયેલામાં જ રહેતી. એની પરની વાડીમાં એ ઘણીવાર કોસ હાંકવાની હઠ કરતી, ઘણીવાર કુચ્છે વાળી લીલાં છમ ખેતરોની વચ્ચે એ કુદી પડતી. કોઇ વખત ફળકુલ વીચવામાં એ એવી તો મશગુલ બની જતી કે સવારનું “શિરામણ” પશુ જણી જતી. પશુ સહેરમાં આવ્યા પછી એને ફકીર પર અત્રિષ્ટ ભાવ—પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો—એટલે અન્ય રચણેથી એને મીઠાશ ક્યાંથી મળે? પક્ષિઓના કલ્પોલમાં, ખળખળ વહેતી સરિતાની ધીર સમીરમય તણુ-શુભિમાં-ગોટંદની ઝંજૂરજીતી ધંટડીમાં, ઝાડપાનથી ભરેલી ગિરિ-કુંજના ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિમાં-અરે કોઇપણ સ્થિતિ-સૌદર્યની કવિ-કલ્પિત પરિભાષામાં એની-એના ફકીરની સંગીતમયતા-એના કૃષ્ણની બસંતીની મોહમયતા એને નજ માલુમ પડતી-પ્રપત્ત કરતાં હાથ ન લાગતી. ફકીર પશુ એને ભરત રૂપિત બાળ-મુગ સરિખડી, યોગવતસંતને બારણે ઉભેલી વનશી સમી એના આત્માની મુકુમાર હાખાળ માનવ લાગ્યો. એની પાસે એ જરૂર નિહા મામતો. એના ભક્તિ-ભાવ પાસે વિગત સ્પૃહ:-એ એની જીવનની જોતજોત ભાવના પશુ ગળેગળી હોય એમ એને પોતાને પશુ આત્માસ થતો. તના પરથી જેમ પુષ્પ અરે જેમ એ લતાથી વિટાણેલા હાથ. માથી પાછે-પૈસો-પશુ રોજ ખરી પડતો, અને ફકીર એને ખુદાની બક્ષીસ માની માથે અડાંચી લેતો-આ સર્વ હવે વિસરી જવાનો સમય નજીક આવ્યો. એ આગાતું લગ કરવામાં આવ્યું: ક્યાં અને કોની સાથે એવું તો ખિચારીને સ્વપ્નમાયે નહોતું કહેવામાં આવ્યું આમ હરતી-ફરતી-કુદતી કુદતી જેવી બાર વર્ષની બાલકો એના ફકીર પામેથી-એના જીવન પાસેથી-ફરના કોઇ સહેરમાં લઇ જવામાં આવી. ફકીર વિના કોઇ પશુ રચણે એણે મહતા સ્વીકારી નહતી. વેલી અને જુલોથી ગીયોગીય વન-શોભા સિવાય બીજી સ્થિતિ અસ્તિત્વ એની કલ્પના શક્તિમાં નહોતું વસ્યું. એના ફકીર વિનાનો અન્ય મનુષ્ય એની પાસેથી માન અને પૂજની આશા રાખશે અથવા અનિચ્છાએ પશુ એ પૂજન-વિધિનો તર્પણ-યોગ આચરવો પડે છે એવો આત્માસ આ ખિચારી વેલી અને જુલોમાં ઉછરેલી-પક્ષીઓની બિજ બિજ કેકાઓમાં મદમસ્ત અનેલી અને ફકીરની સંગીત-ધૂનમાં તલ્લીન બનેલી મુકુમાર બાળકોનાં હૃદયમાં ક્યાંથી હોય? આવી મનોમય અવસ્થામાં લગ્ન-પતિ પ્રેમ-અને સંસારની કપીરપીઠ સુદૃઢિત કરવા એ અશક્યવત હતું. રાક્ષ હવું માન રોવાતું અને જોવાતું.

૨.

બરોબર રાત્રિના બાર-મધ્યરાત્રિ એટલે સંસારની શાંતિનો સમય-ધીમે ધીમે ડગલાં બરતી નિશા હવે ચોડીવાર જોપી જતી હોય એવી નિઃશબ્દતા સર્વત્ર વરસી રહી હતી. વિશાળ બંગલાના એક બગ્ચાં ઝોરડામાં ખિચારી સારા સદનમાં એકલી જામત પડી છે. કુત્રિમ શય્યાગારથી અપહળના ઝોરડામાંથી એના ફકીરની પીનનો ધ્વનિ ક્યાંથી હૃદયે? રોષ-રોષને અંગ શિથિલ થઈ, નવ્ય ત્યારે શય્યામાં એમની એમ આગોટલી. પક્ષીઓ ઉડે એ પહેલાં ઉડી કલ્પનાની ખંખે.

દેહકાવતી. ઝમકી ઝમકીને વાણિયે વાર-બારીમાંથી માર્ગ પર ડોહીયું કરતી. પણ હતાં જ બની પુનઃ પથારીમાં શરીરનો ઘા કરી નાખતી. આખરે મનની આંવી દુર્ગમ અવસ્થા શરીરના કસાધ્ય વાધિમાંજ પરિણમી. એ બન્ધ પ્રાસાદમાં બબણી રહેલી વીળગીની દીપ-માળ-રંગ મહારાજાની બેઝતને આંજી દે એવી ઝગદગતી વેબવતી જાહોજાહી-વંચાણ કરતી અનુષ્ઠા બેઠા - કે સુવર્ણની સર્વવ્યાપી આકર્ષણ શક્તિ - એ સર્વમાંથી એનો ખમનો એને હાથ ન લાગ્યો. આવી વૈભવ-પર-પરા ને આપી શકી એના છવનની સુંદર શ્રેમ-ભક્તિ કે એના દિલોગ્ન કહીરની નૈસર્ગિક સંગીતમયતા. માત્ર ક્ષણકે ભોગની પાશવ-વૃત્તિ આત્માનાં અમૃતને દાહવી રહી. દીન-અનાથ-બિચારી આ સર્વ જાળજાળ ન સમજી શકી. વિશ્વની કડવાયનો અનુભવ એને પ્રથમ જ હતો.

દિવસ પછી રાત્રિ-રાત્રિ પછી દિવસ એમ દાળની ઘટમાળ તો એવું નિયમિત નિર્માણ કેમ ચૂકે? જનરમાંથી સન્નિષાત લાગુ પડ્યો. ગેરુદ-ખેમાકળા-એ એમની એમ રાત્રિ દિવસ પથારીમાંજ પડી રહેતી-કવચિત્ કવચિત્ એ આંખો ફાટી બારી બહારી બેતી અથવા ત્યાં જવાની મંજિા સૂચવતી. પણ એ સમસ્યા કોણ સમજે? બહુવાદમાં સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત ભણામાં એ કહીરનાં ગીતો લવી જતી. વ્યાધિ વધી જતાં-એને પોતાના પિતાને ઘેર લાવવામાં આવી. પુનઃ એ જનાથી વીરલેણી નાનકડી ઝુંપડી-એના આત્માનું પ્રિય સ્થાન- આશરથાન આવ્યું. ફોલોએ નથી નમીતે એના દિલોગ્ન દોસ્તને સત્કાર કર્યો. લતાએ પણ હસી-હલીને પુષ્પ-દૃષ્ટિથી એના સહચરોને અંતરથી વધામણાં આપ્યાં- પશ્ચિમોએ પણ એ દીન મહેમાનને કિલકિલાટથી વધાવી લીધી. પણ રુચી મંદિરની ડગમગની દિવાલો સરખી જીવન મરણ વચ્ચે દોલાયમાન દેહ-ચષ્ટિ આવાં મંગલ નિર્માણ ને સ્મિતમયો આદરથી ન નથી શકી. “મારો હંસલો નાનો ને દેવળ જીતું રે થયું” તદ્વત્ એ દેવળ-નિવાસી દેવ દેહ પિંગરમાં અકળાઈ ગયો હતો. સંધ્યાના સાંત ઓગસ-ક્યાનો પ્રદસંત ઉદાસ-પ્રમાદ તું પ્રભુવાદ કૌત્ય એ સૌ એના વદન પરનાં સદાનાં સહચારી ત-વેા હતાં પણ અમાવારયાની સ્થામ રાત્રિએ સામરની ફરૂર ધુધવતી તરંગાવસિ અને સમાન-રંગી જસને આલિંગના હારી પડતાં અડતો ઝંખો ઝંખો મર્ષાપ્રદેશ જેમ દૃષ્ટિમર્ષામાંથી સરી. નય એમ એની હડી ગયેલી આંખોમાં-ખેડી ગયેલા કપોલમાં-સ્નેહ અને કૌશલના સંયોગ-આત્મામાં ઉમરાતી ભક્તિનાં પદ્મન-વિષાદની ઝાયાથી એવા તો અદરૂપ થયાં હતાં કે અંતિ પ્રયત્નથી જોનારનેજ એ વદનમંડળમાં કંઈક કડાનાં અંશ કે તેજની રૂપ-રેશ એ, શરીરના બીન વિના એવું સ્નેહ-સરોવર કોયેચાઈ ગયું હતું. વ્યાધિએ એના કૌશલના અભાવે કતાયો હતા. આમ આંનર-આદય પરિવર્તનમાં કૌશલની કલા અને કદરવના સદાસાથી એનાં પ્રોત મોલેલી સ્વર્ગીય ક્રમાય છિન્ન પિન્ન થઈ ગઈ. તેજ-રાશિ હજી થઈ ગયા અને તદ્વર્તનમાં ગયેલી તેજ પ્રગ્ની અદ્વિતાની-નરવિતાની-રમણી રહી. આવી અસત્યવસ્તુ દશામાં એનાં શરીરને પથારી પર નાંખવામાં આવ્યું.

રાત્રિની ઉઝળમાં આખરે તો નિદ્રાપીન થયાં અને હવે માથ ઉં ખરો પણ અડધા તે જવસેજ-મેડે છે ખરો પણ અડધા તો નહીં-એવની યદુવેદીમાં જેમ વિદ્યુતનો ચમકાર સદસ અંદરૂપ થાય એમ અડધીએ એ આંખો ન આવ્યો-એના પાંચ ઘડી હતો. ફરી ફરી એ ઉઝી-ઝી

કરતો પશુ માન, આસુઓ ઉતારવા. એકલી પહેલી બાળાને સારી રાત નિદ્રા ન જ આવી. પ્રભાતની રાંદમાંજ એનો આત્મા હજુ પ્રકાશ પૂરી રહેા હતો. આખરે 'પ્રભાત આત્મ' ખરું. રાજમાર્ગમાંથી આનંદો એના બીનનો તીણા ધ્વનિ અને એનો પરિચિત કંઠ-માધુર્ય-એને હજારો વર્ષ લીને તોય એ કેમ, ભૂલે? આખરે એ આવ્યો. બાળાના આનંદની અર્થાદ જ ન રહી. સાગરમાં જેમ સ્વરિતા અથડાઈને ઉછળે એમ એના નિનનનંદની સેરે "હેવાનાં દોન" માંથી વહુરી અને ફફારના મંગીત-સાગરને આરે ઉતરી પડી. એ શબ્દોમાંથી ઉછળી, લનાને બાઝી પડી. અતિ પ્રયત્નથી લતામાં ડોકીયું કરી એના ફફારનાં દર્શનની ઝંપી કરી. ફફારે પશુ કોઈ અપૂર્વ પ્રેરણા બળે ઉચું બેઠું. એ ટેરી ગયો. એક ગીન ગાયું. પશુ કોણ સાંભળે? કાળના મિનારામાં મોતના થડીયાળાં વાગી ચૂક્યાં. હતાં. એ એમની એમ લતાને વળગેલી ફુલની એકાદ પંક્તિ સરિખડી ત્યાં ત્યાં મુદાના દરબારમાં ચાલી ગઈ.

ફફારે બહુ ચે, વાર ચિત્તવનુ રાખવ બની ગયાજ હતું. બારીએ અટકી રહેલી દેહ-લતાને એ સંજ્ઞવન માનતો હંશે પશુ એ પાગલ ફફાર! એ તો કરમાઈ ગઈ છે એમ એને કોણ મૂમઝવે? આખરે મનુષ્યોના ગમગીન આત્મનાદથી અને રનેહીઓની દારમી ચીસોથી. એ સપ્તશે એક પામી ગયો.

એના મૃત્યુનો ઉત્તર થયો-ગાતા ગાતા કુરાને-દારિગી કલમો, પડતા ગિરાદરના આત્મ ધ્વનિથી એનો ઉત્તર થયો.-ફફાર સરેથી એકલો બીન બગરતો આદાશને પશુ ચીરી નાખે એવા ગદગદ કંઠે ખૂબ ગાવાં લાગ્યાં, આખરે અદશ્ય થઈ ગયો અને ફરી ન જ દેખાયો.

"C."

અમહારા સુજન ગ્રાહકોને:

અમહારો અંક.

કેટલાક સજ્જનોએ અમહને લખી પૂછ્યું હતું કે 'ચેતન'નો કોઈ ખાસ અંક બહાર પડશે કે નહીં? અમહારા કેટલાક વાંચકોએ ગઈ દીપોત્સવીએ એવા ખાસ અંકની રાહ પણ બેઠી હતી. અમહને પણ એવો વિચાર આવ્યો હતો પરંતુ દીપોત્સવીના પ્રસંગ પર સુજનના વાંચકોને લગભગ બંધાઈ પડે એવા અંકોની બેઠ કરે છે; તેથી એક પૃથાને જાળવી રાખવા ખાતરજ અને બીજા કરતાં 'ચેતન' પણ પાછળે નથી' એવો ટાવો કરવા ખાતરજ, અપેક્ષા થાય એટલું ગદું સાહિત્ય વિમરણ હોય છતાં પણ ખાસ અંક બહાર પાડવો એ અમહને યોગ્ય નહિ લાગતાથી તે અમહે સુજનોની રાખ્યું. પાછળથી અનિવાર્ય કારણોને લીધે જન્યુઆરીનો અંક પ્રગટ કરતાં વિચળ થયો. તેથી જન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરીના અંકો બેગા કલાકી સમય અને સંજોગ આધીન થઈ ખાસ અંકનું બને તેટલું રૂપ આપ્યું છે. તેમાં કંઈપણ છે અને કોયે પણ છે; પણ અમહારા સુજન ગ્રાહકો તે અમ્ય ગંધી લેશે એવી અમહે આગા રાખીએ છીએ.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની પ્રસાદી

મંજિનિ.

* હું' સો વરસ જીવું તો પણ તે વરસ (૧૮૩૬) ના છેવટના દિવસો મહારાથી ખુસાય તેમ નથી; તેમજ જે મહાસંસોભ મહારા ખનને થયો હતો, અને જેનાથી મહારા જીવ લગભગ કચરાઈ ગયો હતો, તે પણ કદી ભુલાય તેમ નથી. આટલે દંદાડે જે તે સમય વિશે હું અને કમને મોહું છું; અને તે પણ એટલાજ માટે કે 'મહે' ખમ્યું' તે ખમવાનો ખીજાઓને વખત આવે ત્યારે તે સંસોભમાંથી મુક્ત થયેલ તેમના એક બંધુનો અનુભવ-જેનો આત્મા સંકટ સંભાળતા અને લોહીસોઢાણ થયા છતાં તે કસોટીમાંથી સરળ ઉતરી શક્યો તે બંધુનો અનુભવ-દંદાય તેમને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી શકે.

જેઓ મહારાં સાહસ ખેડવામાં જીવંતી ગાળે છે, અને તે રીતે જીવંતી ગાળવા છતાં, રાષ્ટ્રપ્રીતરની માફક કોઈક રસદીન બુધ્ધિ પ્રવાન સૂચના બળથી જેમણે આત્માને શૂદ્ધી કે કર-માત્રી નાંખ્યો નથી, પણ છેવટ લગી હૃદયને પ્રેમાળ રાખી રાક્યા છે, તેમણે કોઈ નહિ તો એક-વાર પણ જે સંશયજનિત માનસિક સંસોભમાંથી પસાર થવાનું નિર્માણ થયું હોય છે, તેથી મહારે સંસોભ હતો. મહારે હૃદય તો પ્રેમથી ઉમરાવું, પ્રેમ માટેજ તરસવું, 'જયપણમાં' માતાના શિખરથી તે હૃદય પોણણ પામીને જે પ્રકુલતા અનુભવવું તેવીજ પ્રકુલતા અને આનંદ અનુભવવાને હજી જે તે આતુર હતું. તે સમે જે આશાઓ ઉછળતી તે આજે પણ મહારા નહિતો પસા હિતને માટે ઉછળતી અને છતાં, વ્યાકુળતાના આ દુર્ભાગી દિનામાં શોક, સંતપનન (disillusion) અને વંચનના પ્રયંડ અંધારા ઝંઝાવાને મળેને ઘેરો અને દંદાડે દંદાડે નજીક આવતી મહારા આત્માની કવખતની ટક દંદાવું મળેને અતિ રૂપડ અને ભવાનક દર્શન કરાવ્યું તે વૃદ્ધ દંદા નવારે કે અદ્દેશો ને ત્યજ્યો, હોડ, નવારે કદ ખમતાં છતાં મળેને દિલાસો દેનાર કોઈજ ન હોય.

ઇટલીની આશામાવનો કોષ અનિશ્ચિત સમય સુધી પરાબવ થયો તે જ કારણથી મહારી આ રિયતિ નહોતી થઈ; તેમ, અમારા પસના સર્વોત્તમ મનુષ્યો વિખરાઈ ગયા; સિવજરજેન્ડમાં અમારું કયું ન કયું કરી નાંખનાર સતામણાં અમારે રહેવાં પડ્યાં અને ઇટલીની પરાધના જ

* પોતે આરબેલ પ્લેસો વિષય નિષ્પાળ થયા પછી અને ધંધાખરા સાથીઓના પાયા પછી પોતાના જીવનનો જે અત્યંત દુઃકટીનો પ્રસંગ આવ્યો તેનું હૃદયવેતક વર્ણન મંજિનિ આ લેખમાં કરે છે.

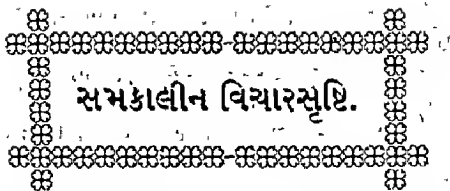
તે દેશમાંથી અમને હાંકી કહાડવામાં આવ્યા; અમારી ખરચી ખૂટી ગઈ; અને મહે' આરબેલા મહત્કાર્યથી અને મહારી વચ્ચે લગભગ અજેય એવાં વિદેશી દગમંધ... આવી પર્યાય; આ સર્વ વિપત્તિઓને લીધે પણ મહેનતુ નહોતું' લાગતું. મહારી અતિ વ્યાકુળ મનોદ્વંદ્વાનું કારણ બૂદ હતું. આસ્થા અને પ્રેમની જે ભાવનાઓમાંથી જ મહેનત મહારા સંગ્રામ કાળે પણ મળતું તે ભાવનાઓના મહામહેલ પડીને પાથર થયા તેથી; મહે' મહારી આસપાસ સર્વજન જે સંશયચરિતતા કુટ્ટી નીકળતી નોંઈ તેથી; જે માર્ગ મહાદુષ્ટોથી ભરપૂર છે એવું જાણવા છતાં તેની પર અમંદ ધૈર્યથી ચાલવાની જેમણે મહારી સાથે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેમની તે શ્રદ્ધા અસ્થિર થઈને ડગવા લાગી તેથી; અને જે કલહ દેખીતી રીતે જ અસમાન શક્તિઓના કલહ હતો તેમાં મન્યા રહેવાને જે સંકલ્પો અને સુલેપો મહેનત પ્રેરતા ને ટકાવી રાખતા તે હેતુઓ વિશે મહારા પ્રિયતમ જનોને પણ શંકા ઉઠવા લાગી તેથી. મહાર' હૈયું ચીરાઈ જતું હતું. પ્રજ્ઞાના મહોટા બાગ એ વેળા પણ મહારી વિરૂદ્ધ હતો. એ મહેનત ઝાઝું સાલતું નહિ; પણ જ્યારે મહે' જાણ્યું કે, જે એકાદ બે પુરૂષો પર મહે' મહારો સંઘળો વ અતુરાગ એકાગ્ર કર્યો હતો તે જ પુરૂષો એવો વ્હેમ આણે છે કે મહારી પ્રવૃત્તિ મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રેરાયલી છે, ત્યારે તો મહારો આત્મા અનુલ નિરાશાથી ફીણ અને સત્વહીન થવા લાગ્યો. તે સહૃદય બાન્ધવો નિષ્ટ સહવાસથી જે શાન્તિ અને હૃદયમળ મહેનત મળતાં તેની કૌશી તીવ્ર અગત્ય મહેનત જ્યારે લાગવા માંડી તેજ પળે મહેનત મહારી એકલાઈ દશાનું બાન થયું અત્યાર લગી હું એમ સમજતો કે તે બંધુઓ મહારા મૌનને પણ સાર્થક રહમજરી, સંસારનાં મુખો જાણી જોઈને તજવાને લીધે મહે' જે જે સહન કર્યું તેની તરફ તેઓ સંપૂર્ણ સમભાવથી જોશે, અને આપત્તિને પણ આજી સ્મિતથી સહારીને મહારી પાંખે બેસા રહેશે. - પણ ખરે અણીને વખતે તે સવળા આપાપાજી થઈ ગયા.

બધો જગતમાં જ્યારે હું આ પ્રમાણે છે જ એકલો પડ્યો. - દૂર વસતી અને મહારે ખાતર, હુણી થતી મહારી ગરીબ મા શિવાય કોઈ જ 'મહાર' કહેવાય તેવું જ્યારે હૈયું નહિ. — ત્યારે મહારી સમક્ષ જમણી ચન્નતાને જોઈને ત્રાસથી હું પાછે પગે હડવા લાગ્યો. આત્મા પર આમ જ્યારે અત્યંતકાર પથરો ત્યારે કંઈ કંઈ શકાઓ, વિદેશો અને સંશય-ચૂક પ્રવેશ મહારા મનમાં ઉઠવા લાગ્યા : વખતે હું જ ખોટો હોઈશિને દુનિયાં ખરી હશે? વખતે મહારો સંકલ્પ ખરેખર એક સ્વપ્નું જ હશે? વખતે હું નિષ્કામ કર્મથી નહિ, પ્રેરાયો હોઈ : મહારા અંગત, બ્રમિત તરગોથી જ દોરાયો હોઈશ? મહારી સ્વાર્થી ભાવનાથી મહેનત મર્ત થયો હશે અથવા તો, વિદારવશ થયેલી જુદીથી અહંકાર ઉદ્ભવ્યો હશે અને તેણે અન્તરની સ્વેચ્છા ઊર્મિઓને-વધારે સરળ, વધારે નમ્ર, વધારે સદૃશ્યશીલ કર્તવ્યોમાં જેને હું ચોક્કસ ગણ્યો હોત તે ઊર્મિઓને-કરમાવી નાંખી હશે. - આમ મહેનત લાગવા માંડ્યું.

મહારા જીવ પર આ સંશયપરંપરાની જે અસર થઈ તે વિશે હું પણ લખાણ નહિ, કહું; એટલું જ કહીશ કે તેણે મહેનત વૈદગ્ધ્યની હદ પર આણી મૂક્યો. કોઈક વાર ભર ઉંઘમાંથી હું મહારી કુટુંબ અને સમિપાતની અસર હેઠળ ખારી ભણી દોડતો-એવી સમજથી કે મહારો સાથી જોડો શક્તિ મહેનત ત્યાં સાદ કરતો હતો. ન્હાનામા ન્હાના બંનાવથી, એક સંજ્ઞથી એક અવાજથી પણ મહેનતે તેવામાં આંસુ આવી જતાં.....

એમ કરતાં કરતાં મહેને ભાન થયું કે મહારી આ મનોવ્યથા મહારી જ. અધ્યદિગ્ધિના પરિણામરૂપ હતી. મહે' સ્થમત્વા માંડ્યું કે આ દુઃખોમાંથી છૂટવાને ચતન કરવો એ વૈભવિક સુખની લાલસાને ઉત્તેજવા બરોબર છે. મહે' જે કામ હાડ્યું છે તેવા કામ કરનારને તેવી વાસના હોવી જ ન જોઈએ. તે બનિષ્ટને દુઃખીજના મનમાંથી કાઢી શક્યો હતો પણ મહારા' મનમાંથી એ હજી સમજાયું ગયું નહોતું એમ મહેને હવે લાગવા માંડ્યું. પ્રેમની ખરી ભાવના-પાર્થિવ આશાઓથી પર એવી પ્રેમભાવના હું આજ લગી સમજી શક્યો નહોતો; મહે' પ્રેમને નહોતો પૂજ્યો, પ્રેમમન્ય સુખોને. આનન્દોને પૂજ્યાં હતાં. તે જ્યારે ઉડી ગયાં ત્યારે મહેને નિરાશા લાગવા માંડી-જાણે કે જીવનપત્યે પળતાં જે હર્ષ શોક આવી મળે તેથી મહાદે' પરમ સાધ્ય બદલાઈ શકે!-જાણે કે આકાશના અન્વકાર કે પ્રકાશની અસર મહારા પ્રવાસનાં આશયને અને અગત્યને ફેરવી શકે?

બીજા કોઈની મદદ વગર મહે' મહારી મેળેજ પાછું સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યું-છત્તિહાસને આધારે. ધ્રેલી ધર્મભાવનાની સહાયતાથી તહેને પાછું મેળવ્યું. ઇશ્વરભાવનામાંથી પ્રગતિભાવના; પ્રગતિભાવનામાંથી સાચી જીવનભાવના; જીવનભાવનામાંથી, મહારા જીવનનોય કાષ્ઠક સંદેશ છે, સુહેતું છે, એવી શ્રદ્ધાચુક્ત ભાવના; અને જેવટ, જીવગીના સર્વોદ્દૃષ્ટ મહાનિયમરૂપ કર્તવ્ય-ભાવના; વિકાસની સફળે કક્ષાઓ મહારા આત્માના આકાશમાં આમ ઉપડવા લાગી. અને તે-અદ્વા હર્યેમાં દૃઢ થતાં મહે' શપથ લીધા કે ગમે તે ચાપ હવે તેને તળવી નહિ કે તેની તરફ. સંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોયું નહિ તે પળથી મહે' મહારી વાસનાઓની, વિપત્તિઓની, અને સ્નેહથી મળતાં સુખસંગવડોની મહારે જ હાથે ઘોર બોલી તે સર્વને તહેમાં દાટીને પુષ્કળ માટી તે પર પાચરી-એવા હેતુથી કે ત્યાં દટાયલા અહમ્ ને હવે કાઢી-ઓળખી શકે નહિ. શુદ્ધ શુદ્ધ કારણોથી મહારી જીવગી દુઃખી હતી, દુઃખી છે, અને તહેનો અંત પાસે ન હોત તો હજી પણ દુઃખી હોત; પરન્તુ તે પળથી આજ લગી મહે' મહારાં દુઃખોને મહારાં કર્તવ્યની આડે આવવા દીધાં નથી. છત્તિહાસમાં અને છે તેમ રમ્ય પ્રભાતે સર્વ સૌમ્ય પ્રકાશ પાચરી રહ્યો હોય કે ઉત્તર તરફના દેશોમાં અને છે તેમ સીમાના રંગનું ભયજનક ધુમ્મસ માથે છવાયું હોય; એ બેમાંથી એકકે બંનાવે આપણા કર્તવ્યકર્મને શા માટે ખૂદ રૂપ આપવું જોઈએ એ હું સમજી શકતાં નથી. તે પાર્થિવ આકાશોને પેલે પાર જ્યાં સૂધી પરમાત્મા વસે છે, અને આસ્થા તથા ભાવિ પ્રગતિના નિર્મલનેજવના તારકે જ્યાં સૂધી આપણા હૃદયકાશમાં પ્રકાશે છે.-પછી ભલે તેમનાં તેજ, ક્ષરમાના દીપકોની માફક, પ્રતિજિત્ત્મ પાડ્યા વિના એમને એમ લખ્યા કરે, તો પણ જ્યાં સૂધી એ જીવંત છે-ત્યાં સૂધી આપણા આદર્શને આંધ આંધે તેમ નથી.

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

૧. યુદ્ધની અશકયતા; એક નવું દ્રષ્ટિબિન્દુ.

ઈંગ્લંડના પ્રખ્યાત વિચારક મિ. એચ. જી. વેલ્સે “માનવમતિનું સંભવિત ભવિષ્ય—Probable future of mankind” નામની લેખમાળા “ટીચ્યુ ઓફ ટીચ્યુઝ માં આરંભી છે. તે માળાના પહેલા મળકા ‘ધ ન્યૂ ઇમ્પ્રોસિબિલિટી ઓફ વૉર’ માં તેમણે યુદ્ધ પછીની જગતની સ્થિતિ વિશે, યુદ્ધ પ્રથાના ઇતિહાસ વિશે; અને ભવિષ્યમાં યુદ્ધો થાય તો તેમની રોડ ભવાનકતા વિશે લખવા લેગ ચર્ચા કરી છે. ૧૯૧૪ સુધીની જગતની પ્રગતિ ભાવના પર સખત ફટકો મારનાર મહાયુદ્ધને પરિણામે જે વિવિધ અનિવાર્ય પ્રશ્નો મનુષ્યોએ એક બીજાને પૂછી રહ્યાં છે. તે પ્રશ્નોને લેખક આ પ્રમાણે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં રજુ કરે છે;

માણસ જાતનું શું થવા બેઠું છે? અસ્પષ્ટિત પ્રગતિ અને પ્રતિદિન વિશેષ અભ્યુદયની જે સુનિશ્ચિત આશાઓ સાથે વીસમી સદી શરૂ થયો તે સર્વ આશાઓ માત્ર આકસ્મિક સદ્ભાગ્યની પરાકાષ્ઠા સિવાય શ્રીયુ કાંઈજ નહોતું? સુખ સંપત્તિના યુગ શું પૂરો થયો? ચક્રી આજે તેવા બનાવો જીવોની પરંપરા, દેવ ભાવ અને તુકસાનકારક સાદસ દર્શોન્વર્તમાનકાળનાં આ મહા અનિર્ણયનું પરિણામ શું આવશે? શતકો સુધી પહોંચેલાં જે અન્યવસ્થાને ઉત્પાત રોમન મહારાજ્યને અન્તે થવા માંડ્યાં હતાં તેવો સમય આજની દુનિયાં માટે પણ આવ્યો કે શું?

આ પ્રશ્નોમાં રહેલી ચિન્તાશીલતા અને અધીરતાનું મૂળ છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં છે; અને તેથી, મિ. વેલ્સ કહે છે, આવી દુઃસ્થિતિ ભવિષ્યમાં અટકાવવી હોય તો યુષ્મનો શિવાજ ન જગતમાંથી જવો જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા છે, પરંતુ લેખકના મત પ્રમાણે;

જોમણીસમી સદી સુધીનાં સર્વ યુદ્ધો કોઇ ને કોઈ સહેતુ શક્તિ કરવામાં વિજયી નીવડ્યાં હતાં. પોતાની સ્વસ્થતા અને સંપત્તિના કાળ દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે જીતકાળનાં શત્રુઓ અને મહારાજ્યો લડતાં અને લાભો પણ મેળવતા. યુદ્ધને પ્રતાપે માનવસમાજને કેટલુંક સવિધાયક કાંઈ

પણ ક્યું છે. યુદ્ધભાવના સાથેના પોતાના સંગઘને લીધે જ પ્રજાઓની રાજકીય સંસ્થાઓ આગસ્ટની વિદાય પામી શકતી. પરંતુ નીચી સદીમાં યુદ્ધ જુદા પ્રકારનાં છે. સમકાલિક ઇતિહાસના અવલોકનથી આ ક્યનની પૂરી પ્રતીતિ થશે. ભૂતકાળની પ્રજાઓની પેઠેજ યુરોપની મહા પ્રજાઓએ અમુક સ્પષ્ટતાથી દર્શાવ્યાંયલા હેતુઓ સિધ્ધ કરવા માટે ૧૯૧૪માં યુધ્ધ આરંભ્યું. તેની જ્વાલાએ અણધાર્યાં વેગથી આખા જગતને સમેટી લીધું; અને, આગલા કોઇ પણ યુધ્ધમાં નહિ અનુભવેલી એવી ભીષણતા, રાક્ષસી સંહારશીલતા અને-સાથી વધુ તો-અનિશ્ચિતતા, આપણે અનુભવી આને આપણે હાથ ધરેલા પ્રશ્નનું મૂળ આગંત્રા યુધ્ધો સાથેની આ અસમાનતામાં જ છે. તે યુધ્ધોના લાભ વિશે ધણું કહી શકાય તેમ હતું; પરંતુ આ મહાયુધ્ધ પછી તો 'ઓખ્યું' જણાયું છે કે, કેટલાક નવા સંજોગ ઉભા થયા હોવાથી આંતર રાષ્ટ્રીય વ્યવહારમાં યુધ્ધનો ઉપયોગ થવા દેવો એ હવે તો શક્ય નથી.

આ નવા સંજોગો કયા? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં મિ. વેલ્સ વિનાશકારક પદાર્થોના ઇતિહાસ છુટકામાં આપે છે:

ચીનનાં મેગિલ્સ હોકોએ તેરમી સદીમાં દારૂના જુદા (gunpowder)ની શોધ કરી ત્યારથી કિલ્લાઓની સુરક્ષિતતા જોખમમાં આવી; પણ ઓગણીસમી સદી સુધી આ સંહારક શક્તિનો યોગ જ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. તે સદીમાં મ્હોટા કદની અને અત્યંત વજનદાર તોપો ખનાવવાની શોધ થઈ, વરાળખંત્રોની પણ શોધ થઈ, અને સંહારક યંત્રોની શક્તિ દિનપરદિન વધવા લાગી. વધુમાં, આવી વિનાશક શોધોની પરંપરા હજી પૂરી થઈ નથી. માનવસંહાર માટે નવનવાં શસ્ત્રો આને પણ ખતરી શોધાય છે. પરિણામે, નવા યુદ્ધની નિષ્ફર યુદ્ધકળાને ઉપયોગ થયું કેટલે નયજો પાડવામાં નહિ પણ તેનો સર્વથા નાશ કરવામાં થશે. નાગરિકો (civilians) ને પણ જતા કરવામાં નહિ આવે. તેઓ સૈનિકોને ખોરાક અને દારૂગોળો તૈયાર કરી આપનાર મનુષ્યો હોવાથી. તેમની તરફ પણ સ્કામો પક્ષ તેટલો જ નિર્દયતાથી વર્તશે. અને પક્ષના હાથમાં, આવાં સર્વ સંહારકારી સાધનો હોવાને લીધે, જે પક્ષ છેવટ ફોલ મેળવી શકશે તેની ફોલ પણ મેળવી જ શકશે. અતિ પરિશ્રમથી લોક યુએલાં અને ચૂતપ્રાય મનુષ્યો, મૃત્યુપ્રાય મનુષ્યો પર વિજય મેળવશે.

ગઈ લગાઈ જેવી લયાનક લડાઈઓ ભવિષ્યમાં અશક્ય નીવડવા વિશે વિચારકોનો અમૂક વર્ગ જૂઠાં કારણો આપે છે. તેઓ કહે છે કે તે લડાઈમાં માનવીનાં યુદ્ધ વિષયક સાધનોને શક્તિઓ પર એટલો મ્હોટો અને ગંભીર કાપ પડ્યો છે કે અસહ્ય સામર્થ્ય ફરીથી તેનામાં આવવાનો સંભવ નથી; વળી, તેઓના કહેવા પ્રમાણે, છેલ્લી લડાઈથી મનુષ્યો એવાં હિંમતાઈ ગયાં છે કે ફરી તેવું જોખમ એડવાની તેમનામાં હિંમત નથી. આ અભિપ્રાયનો પ્રતિકાર કરતાં મિ. વેલ્સ જણાવે છે કે,

તે ઉપરચોરીઓ છે અને તેનાથી મનુષ્ય જાતિને કાયમની રાહત મળી શકે તેમ નથી. કારણ કે, એ ચાર દશકા પછી જ્યારે આજના હૃદયપ્રાવ રૂઝા જશે ત્યારે ફરીને પ્રગ્નઓ પોતાનો જાતો માર્ગ જરૂર ચઢણ કરવાની. વધુમાં, તે માળા દરમિયાન શાસ્ત્રાત્મિકી નથી શોધો યદી હશે તેનો ઉપયોગ તે નવા મુદ્દામાં પૂરી છૂટથી થવાનો, તેથી, જે ચિરકાળની શાન્તિ અનુભવવી હોય તો મનુષ્યોએ સમજતાં શીખવું જોઈએ કે નવી મુદ્દસામગ્રી કિસે કિસે વધતી જાય છે તે કદાચ પરિણામે સારી દુનિયાના વિનાશનું સાધન થઈ પડવા સંભવ છે એ વાતને હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. સમસ્ત જગતના કિતને ખાતર, પ્રગ્નઓએ એકેક તરફ દેખાવાથી જોવાની જૂની ટેવ હવે તજવી પડશે; અને, સંપૂર્ણ વિનાશથી બચવું હોય તો પરસ્પર સહાયક ભાવથી વરતીને ઉચ્ચતર સ્તરો પ્રતિ આપણું ધ્યાન દોરવું પડશે.

આ કારણથી “લીગ એન્ડ નેશન્સ” ની છૂટી છવાયી બેઠક વિશે અિ. બેદસ કહે છે,

એક નાના કાયદાથી જે ભૂખતરસ ને મરણને નિવારી શકાય તો જ તેવી બેઠકો જગત ભરતી મુદ્દવાંછનાને નિવારી શકે. મતઝગ, પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાનું નિત્યજીવન વધુવધુ ઉદાત્ત ને વિશુદ્ધ બનાવવાને મથવું. એ જ બહેલી કે મોડી વિશ્વવ્યાપક શાન્તિને આણવાનો અમૂલ્ય માગ છે.

૨. વિવેકશક્તિનો અભાવ.

“ધ ટાઈમ્સ ક્વિટરરિ સમ્પ્લીમેન્ટ” ના એક તાજેતરના અંકમાં આ વિષય પરત્વે કેટલાક મનનયોગ્ય વિચારો વાંચવામાં આવે છે. પ્રમાણવનનો અર્થ એ અને અસાધારણ સમય હુમલાં જગતના સર્વ દેશો માટે ચાલે છે; આપણા દેશ માટે પણ હાલ તે ચાલી રહ્યો છે. તેવે સમયે મનની સમતોલતા સાચવવાનું કામ કેટલું દુર્ધટ છે, અને છતાં, ત્હેની કેટલી આવશ્યકતા છે તે આ લેખમાંથી જણાઈ આવે છે. સમકાલીન ચૂરપની પરિસ્થિતિ વિશે લખતાં લેખક જણાવે છે,

સમાજજીવનના પ્રત્યેક અંગ વિશે વિચાર કરવામાં સખળ વિવેકશક્તિની આજે જેટલી મહોતી આવશ્યકતા છે તેટલી પહેલાં કદિ પણ નહોતી. રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિષયો માં કવિના સંગીત અને નાટક વિગેની ચર્ચાઓ—દરેક પોતે, બુદ્ધિની લમમગ દરેક પ્રદર્શિમાં, નિર્વિવેક વિચારવણિના દુષ્પરિણામ જોનારની દૃષ્ટિએ સ્ફુરે છે. લગાઈનાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન સ્વાર્થ મતી અને પક્ષપ્રધાન પ્રદર્શિનાં ચાલકોએ આપણાં સહુનાં મન પર નિરંતર પ્રહાર કર્યાં છે. તેવા પ્રહાર કરનારાઓનો ચોક્કસ ઉદ્દેશ એ હતો કે વિવેકની મનુષ્યોને વશ કરી લેવા અને અને નોંતો વિવેકશીલને પણ ચુંચવાડામાં નાંખી દેવાં. હાનિ ગમ્યા વિના આ આક્રમણની સ્થાને અડગપણે ટકી રહે તેટલી માનસિક સખજતા તો યોગ્ય જ બુદ્ધિમાનોમાં હતી; અને આપણી ખાજીએ મુલેદ્ધ થવાને વરસ વડી ગયું તોપણ આવાં આક્રમણ ને પ્રહાર બધ પડ્યાં નથી. હજી પણ એક દેશ ખીજા દેશની વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવે છે; અને એક પ્રગ્ન ખીજાની વિરુદ્ધ, શાસકો લોકો વિરુદ્ધ, સ્વાર્થચૂં ઝારવણી વિરુદ્ધ, ધનવાનો નિર્ધનની વિરુદ્ધ ગર્જે છે. ગર્જનાની આ પરપરાથી ગમરાસ ને મનુષ્યો. ‘તોલાદા’ ના પોકાર કરી રહ્યાં છે. અસલા કોલાહલના પડ્યા હજી પણ આપણા

‘સરકારી’ જીવનમાં પડે છે, અને પ્રતાવનત જનોના પ્રશાન્ત, સાવધાન ચબ્દને કોઈ લક્ષમાં લેતું નથી. વધુમાં, જો કોઈ પ્રજા કે પુરુષ નિર્મળ ચિત્તચિત્તિથી પોતાની વિચાર શક્તિનો ઉપયોગ કરવા ચાહે, તેમ કરવાને વલણ સરખું પણ જતાવે, તો તુરત જ તેમની, પર ખૂબ અનુયયી હુમલો કરનારા માણસો પણ આપણે ત્યાં છે. તેથી હુમલો તર્કના કે શુદ્ધિજનના નામથી નહિ, પણ માત્ર આવેશની, મતાનુયાયીની, સ્વસંપ્રદાયની કે મોહમંત્ર (catchword) ની દૃષ્ટિથી જ થાય છે. આ ધમસાણુ-ધોંધાટને હવે પણ વધુ વધુ ઘુટવામાં આવે છે, તેના ઉછળતા કહડાયામાં જનજનતાનાં અણપરમાણુઓ એકેક સાથે વેગમર અથડાય છે અને તોફાન મચાવ્યાં ગયે છે તે અચાનક તત્ત્વોની અસ્થિરતા સમાવીને દરેકને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપિત કરનાર એક શક્તિ, તર્કશુદ્ધિ—તેનો ઉપયોગ હજી હવે કરવાનો છે.

૩. અમેરિકન પ્રભા.

“ મેક્સિકોના જહાજના સફરી યાત્રાળુઓ ” એ ધર્મસ્વાતંત્ર્યને ખાતર સ્વદેશ છોડવાને ગયે વર્ષે બરાબર ૩૦૦ વર્ષ પૂરાં થયાં. તે ત્રીજી શતવર્ષાને પ્રસંગે તેમનાં આજના વંશજો-અમેરિકનો-વિશે કુશળ લેખક અને પત્રકાર મિ. હેન્રિ નેવિન્સને “ નેશન ” માં એક લેખ લખ્યો છે. પોતાના જાતઅનુભવને આધારે તેઓ અમેરિકન પ્રજાનાં જીવન અને રીતસાત વિશે સ્પષ્ટ વક્તૃત્વથી તેમ સમસાવથી ટીકા કરે છે. “ પિલિગ્રિમ ફ્રાઇસ ” ના સાહસ તથા ધર્મપ્રેમની પ્રશંસા કરી. પછી, તથા તેમના વંશજોએ ક્રમેક્રમે ઘડેલાં ન્યૂયોર્કોહિ નગરોની શોભા તથા સમૃદ્ધિ વિશે ઉલ્લેખ કર્યા પછી લેખક જણાવે છે:

પરંતુ, એક મીઠી વસ્તુના ક્યત પ્રમાણે, નગરની હિન્મત તેનાં મન્ય મંદાલયોથી નહિ, તેના નાગરિકોનાં જીવન ને ચારિત્ર્યથી આંકવાની છે; અને પુરાતન કળના તે “ ફ્રાઇસ ” પરથી ઉતરી આવેલાં આ નરનારીઓને તે દૃષ્ટિથી જોતાં મને સૌથી પહેલું એ જણાયું કે તેમની ગોઠે આપણને સ્વેચ્છાથી સ્વેચ્છા જાય છે. પ્રજાજનોની વર્તણૂકમાં મનમોહક વિનય ને શિષ્ટતા છે. વર્તનની આ આકર્ષકતા પેલા યાત્રાળુઓની હાંડી ધર્મજીતિને લીધે જ કરી એમ મને લાગે છે. તેમનાં ગાંભીર્યથી જીવન, આ કોઈની વસ્તુઓ પ્રત્યે તેમની ઉદાસીનતા, નિરંતર અનન્યતાં ધ્યાન ધરતાં તેમનાં ચિત્ત, અને પ્રજા સમક્ષ સદુ કોઈ-સમાન છે એની નિશ્ચલ મૂલ્યાંકના સર્વે ગુણો આપણા સમસામયિક અમેરિકનોમાં ચિંતનપ્રિયતા અને નિષ્પાલસપણાના રૂપમાં ઉતર્યા છે. સાદા અપવાદની ને સેવા કરવાની ઉત્સુકતા, વમારી લાગણીઓ દુષ્પાય નહિ તે માટે સાવધાનરૂઢિ, અને તમને સુખજનમાં, આનંદમાં રાખવાની આતુરતા; આ પ્રકારનું વર્તન ન્હાનાં મોટાં સદુ કોઈ-અમલદારો સુદાં-મદાર જવા એક અનન્યતાં પરદેશી ભણી પણ રાખતાં. તે શિષ્ટતા જાતે આપ્યા વિના તમે માની પણ શકો નહિ કે તેને જ લીધે નિત્યજીવનમાં કેટલી બધી મોટાત આવે છે.

જાણક સમી નિર્દોષતા એ તેમનો ખીજો ઉત્તમ ગુણ છે. પરંતુ ત્યાંનાં આલોકો વિશે એક વાત નોંધવાની જરૂર છે. તેમનાં મોંદેરાં આવાં નિર્દોષ છે પણ છોકરાં તો પાખાડખોર, શેલીયાં, ત્વાર્ધા, ને બીકણુ દોષ છે. જેમજેમ મોટાં થાય તેમ તેમ આ દુર્ગુણો દબાઈને તેમના મન

પરથી પરતા ગય છે અને સત્વશક્તિ, હૃદયની ઝગમગ આનન્દ આપવા ને લેવાની આતુર ઇચ્છા આ સર્વ સદ્ગુણો ખીલવા લાગે છે. આવા આશ્ચર્યકારક પરિવર્તનનું કારણ સ્વમનનું કાણુ છે; કદાચ એમ હોય કે અનિષ્ટ વૃત્તિઓના ઉભરા બચપણમાં ખાલી થયા પછી મ્હોટપણે વધારે પવિત્ર વૃત્તિઓના વિકાસનો માર્ગ સરલ બને છે.

તેમનાં નિર્દોષતા ને નિર્બંધાસપણું આકર્ષક છે. પણ તે જ તેમની અપકવતાની નિશાની છે. તેમનામાં સારું નફારું પારખવાની શક્તિ બહુ જુગ છે. સાહિત્યના વિષયમાં તો તે જગજગે જ હોય છે. જે લખાણોને અહિંનાં આપણાં બાળકો પણ “કચરો” ગણીને ફર-ફેરા દે, તેનાં લખાણોને ત્યાંના લોકસમૂહ દર રવિવારે ઉકડકાથી વાંચે છે, સાધારણ ને અસાધારણ વસ્તુ વચ્ચેના ભેદ તેમની દૃષ્ટિએ પડતો જ નથી એમ જાગે છે. આ સ્થિતિ કેટલેક અંશે ત્યાંના તંત્રી સમાજને આભારી છે. કપી જનનાં લખાણો છાપવાં તે વિશે તેમણે એક ચોકકસ, સાંકડી દંડવાળું ધોરણ દર્શાવ્યું છે; હેતુ નહેતે ઉદ્ધવન ચાલે તો તેઓ બચબીત બની જાય છે. તેમનાં પત્રકારોની માફક બાપણકારો પણ ક્યારે તેમ “છાંચે જાય” છે; જે વચનો સાંભળવાથી ફિવાયો પણ ચીસ પાડી ઉડશે એમ આપણને લાગે. ને વચનને અમેરિકાની પ્રજા પૂણું શાન્તિથી સહી લે છે. બાપણને અન્તે પૂછતા પ્રશ્નોમાં ને ચર્ચામાં હેની ઉપગોષિના છે તે આપણે સમજીએ છીએ, પણ ત્યાં તો પ્રશ્ન કે ચર્ચાનો રિવાજ જ નથી.

નકકારાપણું, નિર્દોષતા, નિર્વિકલ્પતા આ શુભોચી ભરપૂર તેમનાં સ્વભાવની એક વધુ ખામી પણ નોંધવા જેવી છે; જડ ધાતી બેરેસા વિચારો, રિવાજો કે સમ્પ્રદાયોને જરૂર પડે તે કરવાં કે ફેરવવાં તે અમેરિકાનો આપણું નથી. એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના તેઓ સત્તાધારીઓને નમી જાય છે. તેમનું રાજ્ય બધારણુ પણ કાસાનીત થઈ ગયું છે. જેવી ‘બપગસ્ત’ દૃષ્ટિથી મનુષ્યો મનુષ્ય બણી જુએ છે, ને બાળકો અંધકાર બણી જુએ છે, તેવી જ દૃષ્ટિથી અમેરિકન જનસમૂહ રાજકીય ફેરફારો બણી જુએ છે. કાઠપણું—દાની કે મ્હોટી—હડતાળ પડતાં તે લોક બચબીત બની જાય છે. તેમની સરકાર પણ બચબીત દશામાં હોય ત્યારે પાણું વાળીને જોયા વિના અન્નામ ક્યેં જાય છે; અને હેની ઉચ્છ્રંખળ તરંગવૃત્તિને પ્રજા વૈષયી સહી રહે છે. પ્રશ્નો શાપ એકામ રૂપે વ્યક્ત થયોજ નથી. વિરુદ્ધ કીકાઓ પણ કાનમાં ધીરા સાદથી કરવામાં આવે છે.

અમેરિકન રાજ્યનિર્મિતીની ઝીણવટ ભરી વિવેચના કરવાથી વિષયાન્તર થઈ જાય એટલું ઉમેર્યો પછી સિ. નેવિન્સન પોતાના સંસ્કારો ને સમાપ્તિ રૂપે રજુ કરે છે: આ પ્રમાણે, અમેરિકન પ્રજા વિશે આપણામાં જે કાંઈ કહેવાય ને મનાય છે તેથી ઉલટું જ રહે ત્યાં જોયું. નકારી રીત બાતપાળા. વિનયહીન હંદાસખોર. કામચુ, કામ ધંધામાં ખૂબ પાવ-રયા, જ્ઞાનરૂપ પરિવર્તનના ચ્દાનાર ને બવિધ પરત્વે નિર્ભય: તેમના મુખ્ય લક્ષણોનો આયો ચિતાર આપણે ત્યાં અપાય છે પગલે પગલે ચિન્તયશીલતા, અત્યંત ઉપકાર વૃત્તિ, બેદર બોળપણ, કામ ધંધા વિશે પૂરી નિખિલતા, નીચ અને નિર્માલ્ય માણસોને પોતા પર મુખેથી સ્ત્રતા ચલાવવા જેવી—આટલી હદ સુધી દરેકજના માટે બેદરકારી ન્દને તો તેમના આ શુભો જુદાજુદા વર્ગના અમેરિકનો માથે નિકટ સમાગમમાં આવ્યા પછી, મુખ્ય અને બહુવ્યાપક કામચુ, વર્તનનું લાક્ષિત્ય ને તન્નતનિન આકર્ષણ. એ તેમનાં પ્રધાન લક્ષણ છે; અને ને સ્વલક્ષણો તેમ જ, સત્તાધીશો સમક્ષ નમી પડવાની ટેવ અને અતિશય આનુષંગિકતા એ પણ “પિયિઝમ કાવર્સ” ના વાદસ્ત્ર લેખે આધુનિક અમેરિકન પંચની ગળાં હાંમ જેમ લાગે છે.

પ્રાસંગિક ઉક્તિ.

સ્વ. હાજીમહમ્મદ શિવજી.

કુરાન કહે છે કે 'સંસારીઓ ભણે પૂછે મરનાર કેટલી દોલત મૂકી ગયો; પણ ફિરસ્તો પૂછશે એણે કેટલાં સુકૃત્યો આગળ મોકલ્યાં?' મી. શિવજીનાં સુકૃત્યોની સંપૂર્ણ યાદી આપવી એ મુશ્કેલ છે; એમનાં આકાળ અવસાનથી ઉધરતા ગુજરાતને પડેલી ખોટાનું સંભાન યત્ન એ પણ મુશ્કેલ છે. જુદા અને સ્વાતંત્ર્યનાં વિકાસનાં જે પડકારો દરોહીશ રેલી છે, જે પડકારો ગુજરાત તેમજ હિન્દનાં ભાવિતું ઉજમાયું સ્વયન કરી રહ્યા છે એ પ્રકાર વિકાસમાં મી. શિવજીએ કેટલો અગત્યનો ફાળો આપ્યો એ તો ભવિષ્યનો ગુર્નર ઇતિહાસ અથવા તો મનુષ્યકૃત્યોનો હિસાબ રાખનાર ફિરસ્તો સંપૂર્ણ રીતે કહી શકશે. અમદને લાગે છે એ વિકાસમાં મી. શિવજીનું સ્થાન આપણી સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવનાઓ જે કળા અને ઉત્તમ સાહિત્ય પરિણામે છે તેને વડાતા ગુજરાતમાં પ્રેરી, પોષવામાં છે. ભવિષ્યનો ગુર્નર ઇતિહાસકાર આ અમર્શ નોંધ લેશેજ.

અત્યારે પણ 'સદી' જેવું સચિત્ર માસિક યથાવત્તુ એ સાહસજ, ગણ્યાંય. તો આગળ આઠેક વર્ષ ઉપર અનેક ચિટખણાઓ સહી એ ઉપાડી લઇ ગુજરાતની ચિત્રકળા અને સાહિત્ય આ સાધન અર્પણ માટે આપણે-દરેક ગુજરાતીએ મી. શિવજીનો આભાર માનવો જોઈ પાછળથી વધી પડેલા અનેક પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ પત્રની લોકપ્રિયતા અને ઉપયોગિતા જાણ રાખવા આદરેલા એમના ચીર પ્રયત્નોએ કદાચેમી અને સાચા સાહિત્ય અને દેશભક્તનું જ આપણને કરાવે છે. (ફિરસ્તાએ અચૂક એનાં નોંધ લીધી દશે.) આ મર્ચ મુશ્કેલીઓ કદાચ મનુષ્યવચી કહીન છે.

આશા છે કે મી. શિવજીના અવસાનથી પડેલી ખોટ પૂરવા કુદરત દોષ સાહિતામકતને જે પ્રભુ એ સદગતના અમર આત્માને શાંતિ બક્ષે.

કળાપૂજક કિટ્સની શતવર્ષી.

પ્રાચીન પ્રવાસન ક્ષમ માણસને પ્રિય છે. બીજાં ક્ષમો એટલાંજ મધુરો દોષ છે

પરન્તુ તેમ હો કે ન હો પરાયાં પુષ્પો મધુર તો છેજ; ને સૌન્દર્યપૂર્વકને તો સાચે સરખાં. આવા એક પરાયા પુષ્પના સૌરભની ગુર્જરરસિકાને, અમ્હે માદ આપીએ છીએ. પરાયા દેશમાં મિન્ન જનું, મિન્ને સંસ્કૃતિ અને મિન કાગમાં માનવ જાતિને સૌન્દર્યનાં પૂર્વન શિખવાડનું એક રસપુષ્પ ખિલતું હતું. ને—A thing of beauty is a joy for ever નો અન્ય મંત્ર શિખવાડનાર સૌન્દર્યવેશે રસિક. અંગ્રેજ કવિ જેહન ક્રિસ. તા. ૩૧ અક્ટોબર ૧૮૭૫ ને દિને ક્રિસતો જન્મ થયો હતો. પણ હા.

સ્પર્શતાં પદવત્તને કે, રે, રે! ધ્વંસ શહ થતો, "

મનુષ્ય જે કાળવિધિમાં માનતો આવ્યો છે તેનાં એક નખરાંથી તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૧ ને દિવસે આ કળારસિક કવિ માત્ર ૨૬ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યો. આપણો કલાપી એમજ જતો રહ્યો. ક્રિસ પણ અંગ્રેજ કલાપી હતો—શુદ્ધ, સંસ્કૃત ભાવનામાં, રનેહને સૌન્દર્યના પૂર્વનમાં. ને કવિ હતો, અદ્ભૂત વિચારોનો, અદ્ભૂત ભાવનાનો ને અદ્ભૂત ભાષાનો. આપણે ત્યાં, તેમ એને ત્યાં, એના સમયમાં પણ કોઈની અદ્ભૂતતા, કોઈની નવિનતા જગત છરવી શકતું નહિ; ને ત્યારે એનાં પૂર્વન તો કદાચીજ થાય ? પણ આ ગાયકનુ ગીત બધ કરનાર કાણુ ?—મૃત્યુ ? ના, ના, મનુષ્ય જ મનુષ્યને છવાડે છે ને મારે છે. તદમારે તદમારે સાચી રાખતું ને નેના ઉપયોગ કરશે એ તદમારે કામ છે. તેના જગતને તો તે ન આવડતું ને એક કલાધાતકના નિર્દય પ્રહારથી આ રસપંખી તરફડ્યું—મૃત્યુ પામ્યું. એ કલાધાતક તે ક્રિસના કાવ્યનું—નિર્દય-નિરસે અવશેષન કરનાર અવિપતિ નેહિસ. કહેવાય છેકે નેહિસના અવશેષનથી ક્રિસનું અવસાન નીપજ્યું પણ, ના. બંધનની ભૂમિમાંથી તે સ્વાતંત્ર્યના દેશમાં ગયો—અધારથી પ્રકાશમાં ઉડ્યો—નથી, નથી તે મરતો કદી નથી. "સૌન્દર્યને રનેહ અજન મૃત્યુથી"—"He lives a double life," તેની રેષકૃતિઓ તો જીવંત છે—અંગ્રેજ સાહિત્યનાચન્દ્ર રૂપ છે—"Books that I prize above my Dukedom," અમ્હે આશા રાખીએ છીએ કે ગુર્જર રસકુંજનો કોઈ કળાવિદ્ આ કલામનની કૃતિઓ આપણી સાહિત્યવાદીમાં આણી ગુજરાતીઓને તેની સૌરભનાં લ્હાણાં કરશે.

નર્મદ-જયન્તી.

સને ૧૮૧૫ પછી સંસારજીવન, સાહિત્યજીવન અને રાષ્ટ્રીયજીવનમાં ગુજરાનમાં નવો યુગ મંડાયો, અને જનાં આટલા યંત્રે એક જુના ચક્ષુ કવિની જયન્તી ઉજવાય છે એ બીના હપે જન્ય છે. નર્મદના અવસાન પછી અર્ધી સદી બીની ગઈ. નવા વિચારકો જગ્યા, નવા સાક્ષરો જન્મ્યા અને મૃત્યુ પામ્યા; આપણી દ્રષ્ટિ બહેણો વિકાસ પામી, છતાં નર્મદની જન્મભૂમિમાં તેના પુરવાસિઓએ તા. ૨૫ મી ફેબ્રુઆરીએ તેની જયન્તી ઉજવી, એ વિગત આપણે આપણા વીર-પુરોષોને જોળખતા થયા છીએ એનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. સામાન્ય રીતે નર્મદ 'પ્રેમ શાય' ના વીર' તરીકે જોળખાય છે; પણ ઇતિહાસકારને એ કહિન પ્રશ્ન થશે કે નર્મદ કવિ હતો કે સાહિત્યકાર ?—રાષ્ટ્રસેવક હતો કે સુધારક ? જુનાં જુનાં ઇન્દ્રિયનિન્દુથી આ પ્રશ્નને જુદા જુદા ઉત્તર અપાય છે, પણ અમ્હેને તો લાગે છે કે એ ચારેમાં એકજ સત્ત્વ રમી રહ્યું છે અને તે સત્ત્વ જીવાન હતો. અને નેમીજ તે જુદા જુદા વેપમાં આપણને દૃષ્ટિએ પડે છે.

પુરુષના પડછાયા તરવરે છે. પણ બધિબ્યમાં એની કંપનાતું કંઈ કારણ નથી! ધી-રેલી નજર
જાણાવે છે તેમ ડાયર તો ઇન્ડિયામાં છે. અમૃતસરમાં ચેતના ભાગ થઈ પડેલા હિન્દીઓના
સંબંધી સારૂ કંડ ઉભું કરવા માટે બાબ્બાનભાણા યોગ્ય છે જેમાં ડાયર પ્રધાનભાગ લે છે!
ડાયરના કૃત્યો વિષે ટીકા કરતાં એક અંગ્રેજી પત્રકાર લખે છે કે: “આ પુરુષની ધૃષ્ટતાની સાથે
તુલના થાય એવો બીજો કોઈપણ દુર્ગુણ હોય તો તે એની અમાનુષ્ટિકતા.” તે તો કોણ જાણે.
પણ એટલું તો અમ્હે જાણીએ છીએ કે હિન્દુસ્થાનની સ્ત્રીઓએ સ્વમાનને કૃળમાન માટે દેહા-
પંથુ કર્યો છે પણ અનિષ્ટ કૃત્યો તો તેમણે નથી આચર્યાં કે દુર્વસ્તુનો સમાગમ પણ કર્યો નથી.
અને અમ્હે માનીએ છીએ કે દેશમાંથી બીજાં શુભો ભલે પરવારી ગયા હોય પણ આ શું તો
હિન્દુ નયોમાં હતુ પણ વહે છે. ડાયર-દુઃખ એ કાંઈ હિન્દુસ્થાનના ઇતિહાસમાં કુરતાનો પહેલો
પ્રસંગ નથી. જેમ આર્યાવર્તની આર્ચ પ્રગ્તએ જુદી જુદી પ્રગ્તઓને સત્કારી છે. તે પોતામાં
સમાવી દીધી છે તેમ તે પ્રગ્તઓની કુરતાને પણ સહી લીધી છે. ફર માત્ર એટલોજ જણાય છે
કે બીજી પ્રગ્તઓએ કુરતા ત્યાગી દધ આર્યત્વ સ્વીકાર્યું ત્યારે ડાયરશાહી વર્ગ તેનો ઇન્કાર કરે
છે. અમ્હે ધારીએ છીએ કે એવા વર્ગે ઉમાં કરેલાં કુરતા હિન્દીઓ ઇન્કાર કરશેન.

૨૧-૨-૨૧.

— ૫૫ —

મુખ્ય છાપ ભૂલો.

પા.	૩૨૦	કીટી.	૬	વાંચો 'શિદ જીવન આ જીવને'
"	"	"	૧૬	" 'કર્ણાથી જીવન આ જીવને'
"	"	"	૨૦	" 'અમ ઉરને એ દમનો'
"	૩૨૧	"	૮	" સશિકર-સાગર શાને ?
"	"	"	૧૩	" રહેલું પ્રભુમય સોદી પરમાં
"	"	"	૧૪	" જીવનું શિદ જીવન આ જીવને
"	"	"	૧૬	" 'ચેતન ધરમાં' વાંચો 'ચેતન ધરમાં'
"	૩૭૩	લેખક:	એક પ્લેન.	
"	૩૮૭	કીટી ૧	માનવે માતિની જગાએ વાંચો માનવ ભાનિ	

જીનતાન

જીનતાન-ઉકરીને તરતજ ગંધ કરે છે.

જીનતાન-પાચનશક્તિમાટે અકસીર છે

જીનતાન-શક્તિ માટે એના જેવી એક

પણ બીજી નથી.

આખો વખત ખોં ખોં કરનારા-

એએ જીનતાનનો તરતજ

ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની ડુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુસ્તી

માટે જીનતાન ખાસે રાખે છે.

જીનતાન-ગાનારાઓ અને લાપણ કરનારાઓ પોતાના કંઠને

માટે જીનતાનનો ઉપયોગ કરે છે.

જીનતાનની એકે બે ગોળીઓ પાનમાં ખાવાથી પાનનો અગ્રભ

સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દૂર કરવા માટે

જીનતાન વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

જીનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ ૦-૧-૦

મધ્યમ કદનું પેકેટ ૦-૪-૦

મોટું પેકેટ ફ્રેન્સી પીલ કેસવાળું રૂ. ૧-૦-૦

મોટા એજન્ટસ, જીનતાન એજન્ટ્સી

(જી. આર. ચૌખળા)

જુમાં મગજીદ, સુખધ.

દરેક આધિરાર વેપારીઓ જીનતાન વેગે છે.

પારાક પચાવવાની દવા ૧
 મરજવાં તથા અસા આંધાની દવા ૧
 પ્રમેદની દવા ૧
 ચોથીઆ, એકાંતરીઆ, રોજઆ વગેરે
 દરેક જાતની તાવની દવા ૨
 જૂનાં મરડા-ચૂકે મધો સમ્રેહણીની દવા ૨
 કાપરોગની દવા ૫
 હિસ્તીરીઆ તથા આંકડીની દવા ૫
 અડદીઆ વાની દવા ૫
 કમળાની દવા ૫
 હામવાની દવા ૫
 કથેજના મગની દવા ૫
 અંદકાને લાવવાની દવા ૫
 કતપિત તથા વિરુષાટકમાં ઓદા તથા
 કાપાઓ ઉપરનો અક્ષીર મગ્રમ ૫
 આંખનું એજન તથા મોતીનો સુરમે ૨
 બચ્ચાને તથા અંદાને આમલ્ય-ઉત્તરવું
 હોય તેની દવા ૨
 કરમની દવા ૨
 છાનીમાંથી પ્રકટ થાકી બધા કરવાની દવા ૨
 વાજાની દવા ૨
 બાલામત ૫
 ખેરા કાન સારા કરવાની દવા ૫
 વરમ ફોરવાનો લેપ ૫
 જોડાંદીઆની ઉપરસની દવા ૫
 આધાંશીશીની દવા ૫
 મધુપ્રમેદની દવા ૫
 બચ્ચાની માતું દુધ વધારવાની દવા ૫
 મચ્ચાંના માથામાં ખોડા તથા જુ હોય
 તેની દવા ૫

કાપે જો રસાંડતિ હોય તેની દવા ૨
 કદમાગ તથા ગંડમાળીની દવા ૨
 કતપિત તથા વિરુષાટકમાં લોહી
 સુધારવાની દવા ૧૦
 ફેફસાંની દવા ૧
 દેચની ગોળી ૧
 દીવાના માલુમને સારા કરવાની
 દવા ૫
 પોદાનો મલમ અને બાહાંની ગોળી ૫
 ઉપરસની દવા ૨
 નવા બાંસ લાવવાની દવા ૨
 બાલા વધારવાનું સુગંધી તેલ ૨
 દાઝવાની દવા ૨
 શુષ્ક વનસ્પતિનું પેનકથુરર
 સાથે વિષ્ણુ ભમરાં ઉંદર વિગેરેના કબજો
 વાનું તેલ ૨
 અસા પુલકીનો મલમ ૧
 દરાજનો મગ્રમ ૧
 બાલ કાંડોની દવા ૧
 બચ્ચાની વાવળીની દવા ૧
 લોહીવાળી દવા ૧
 બરોગની દવા ૧
 આંદી તથા ટાંડીનો મલમ ૧
 ઘાંટું ખેસી ગયું હોય તેની દવા ૧
 કાપે જો વળના મંધાના પરસેવાની દવા ૨
 કથેજના તાવની દવા અને ગાંઠ પર
 મારવાની પદી ૫
 હરસનાં મસાની દવા ૫
 ભગંદની દવા ૫

ઉપરની બધી દવાઓ વેચવા માટે હમે કોઇને એજન્ટ નીમ્યા નથી. દવાઓ
 ફક્ત હમે જુદાં તબીબત તપાસી આપશું, અથવા હમારા એજન્ટ સી. નાનાભાઇ
 નટવરલાલ જેઓ હમારા દવાખાનામાં બેસે છે, તેમની જ પાસે મળશે.
 સોમવાર સિવાય દાક્તર યુ. એલ. દેશાઈની સલાહાત ઉપર શીરનામે સુસ્તમાં થશે

—સાહિત્યની પુલવાડીમાં—

ગરવી ગુજરાતનો કવિ.

—ત્રીર નર્મદા—

“નવ કરશે કોઈ શોક રસિકડાં, નવ કરશે કોઈ શોક.”

સને ૧૮૬૬ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૫મીને ગુજરાતે આ આપણા ગુજર કવિએ અને સાચા દેશભક્તે આ હુમ્મરપ સંસારનો ત્યાગ કરી દેલાસત્તાસ કર્યો. આ સમર્થ, ટેકી અને સાચા નરના મરણથી આ ગુજર પ્રાંતને બારે ખેદ થયો, અને દેશજો દેશજોથી એના પુત્ર સંજારી હુમ્મના પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા. વિરહ મતના પુત્ર તમામ આર્યો એના ગુણને સંભારવા લાગ્યા; અને વસ્તુતઃ અધ ને એમ લાચુ પછુ ખડું કેળમે એવો હતો તો પછુ આજે જે આ નર આપણા દેશભાથી ઉપડી ગયો તેની ખોટ જાણીથી પૂરી પડવાની નથી. વિદ્યા ને જ્ઞાન, દેશાભિમાનની ભરતી, સ્વદેશી નિરપેક્ષી ભાવના, ઉચ્ચો ટેક, અને સાચી દેશદાસ એ ગુણો નર્મદાશ કરમાં અજાયબી ઉત્પન્ન સુધી અખંડિત જ્યોતીર્ણ પ્રદર્શી હતા. આવા જીવનને તે કોણ ધન્ય નહિ? કહે? અને બાળ્યયાળી પછુ શા માટે નહિ? સંસારી હુ ખ તો ખડુ વેકવાં પડ્યા. પછુ ધન્ય છે નર્મદા રહેને કે તે ટેક સત્યાદિકની ઉચ્ચ નીતિ તારા જીવનને માટે ઉજળતી જુવાનીમાં જ આજખી દાઢી અને તે પ્રમાણે જ તારું આખું જીવન પુરું પૂર્ણ કરવાને શકિતમાન થયો. “નવ કરશે કોઈ શોક રસિકડાં” એવું જે પદને આવા અગુમ ટાંકણાને માટે અગાઉથી લખી રાખેલું તે અમને હેરાન સાદ આવે છે, અને અમે તે હજારોવાર વાંચેલું-સાંભળેલું તો પછુ આજે જ્યારે ફરીથી જોઈએ ત્યારે માલમ પડે છે કે અહો તે વેળા પછુ કવિએ પોતાને માટે કેવા ઉચાં જીવનની મૂર્તિ (Ideal of Life) આપી રાખી હતી અને કેવા દારણ તપોવ્યગથી આખરે અક્ષરેઅક્ષર ખરી પાડી.

— નવસરમાં.

માસિક સુરત બરનપુરી બાગળ ઉપર આવેલા શ્રી “અનાવિદ્ય” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી ડાહ્યાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને ખટ્ટાભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોધીપુરા સંપાડિયાવાડમાં આવેલી પેતાની પ્રેસમાંથી પ્રકટ કર્યું.

જીવનપુત્ર પ્રકાશ:

કવિ આપણને મહાસત્યોની કલામય પ્રતીતિ કરાવે છે, માટે તે પૂજ્ય છે.

—અજ્ઞાત.

ન્યાં ન્યાં સંજીવણું છે ત્યાં મુક્તિની ઈચ્છા પણ છે. આપણે જો મુક્ત થઈએ—આપણે જો સ્વતંત્ર હોઈએ તો આપણે પણ આ વિશ્વના સ્વામી જ હીએ. જો કોઈ પણ પ્રાણી કેવળ—સર્વથા મુક્ત હોય તો તે સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ અને સર્વાન્તર્યામી હોવો જ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. સર્વ શક્તિ, સર્વ સામર્થ્ય મુક્તિમાં જ છે.

—વિવેકાનંદ.

માનવીની ખરી સંપત્તિ દુનિયા અને દેશના ભલા માટે કરેલા એના પ્રયત્નો પરથી માપવી જોઈએ. સંસારીઓ ભલે પૂછે મરનાર પાછળ કેટલી દોલત મૂકી ગયો; પરંતુ ફિરસ્તાઓ તો પૂછશે મરનારે કેટલાં મુશ્કેલો આગળ મોકલ્યાં.

—કુરાન.

ચેતાના કૃત્યથી સંતોષ લેનારની કાર્યસૃષ્ટિ એટલેથી જ પુરી થાય છે પછી પ્રગતિ સંભવતી જ નથી. નિરાશામય અસંતોષ નહિ પણ પ્રગતિમય અસંતોષ અહણ કરવાનો છે.

—એફ. ડબલ્યુ. રોબર્ટ્સન.

બાળક તરીકે સમંત ગમતની વસ્તુઓ સંપૂર્ણ રહ્યાવી, યુવક તરીકે સાહસિક, સ્વમાનપૂર્ણ અને નીતિમય જીવન ગાળવું અને વૃદ્ધાવસ્થા આવી પુણતાં હર્ષભરે સંતોષમય જીવનમાં આનંદવું એ જીવન-કલામાં ઉત્તમ કલાકારને છાંજે એવાં આજુબજો છે.

—આર. એલ. સ્ટીવન્સન.

પ્રજ્ઞા એ આશા અને બીજી વસ્તુની મધ્ય સ્થિતિ છે.

—મહાત્મા.

સ્તોત્રે પ્રભુ

ચેતન

અભિનાયિકા

(૧૫૧)

શ્રીમતે આજ, પ્રેમની પ્રલદ છાંદ રે—ટક.
 પ્રથિતી રી પ્રવાઈ,
 પ્રવરતે રવા તારી,
 સમરોચક બારાઈ રે...ગમતે.
 ગાદ ને ગિનાઈ ગમ્મા,
 પ્રેર રિખાઈ દબા,
 ગુદા સર્વ મેગા મગ્મા રે...ગમતે.
 માન્ય બામ્મ તેના નેણે,
 પ્રેમ મે તીકાલ્યો તેણે,
 સુખતે શુ દહેસો વેણે રે...ગમતે.
 સામગ્રી કોમ - કહેમે,
 શો ગરી વખાળી લેમે,
 ન-કલે કહેવાઈ રહેમે રે...ગમતે.
 પ્રેમ ને કડી જતાવે,
 પ્રેમ ને કડી જતાવે,
 અભિ કોતે મન બાવે રે...ગમતે.

—મણિલાલ.

પ્રકાશક:

મહુ જાણવ્યાઈ ઉમેશ્વારિયા.

ચેતન, કોમીયા, ગાંધીપુરા-મુલત.

વંચીઓ:

મહુ સાલભાઈ ઉમેશ્વારિયા.

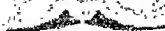
ચિત્રચરણ કલ્યાણરામ લેલ.

વર્ણિક સંચાલક:

સંદામક-૧૫૧ રે. ૧૦. (અથવા વખારે).

સર્વે બીજો રે. ૪. (પાસેજ, જુદા).

મુદ્રક નાંદલની સ્વાઈઝરલેન્ડ.

અભ્યાસોનિ (કાવ્ય)	મતિગ્રાહ.	
૧. કાગી કાગલાને. (, ,)	ચન્દ્રશંકર ન. મર્યા.	૪૨૪
૨. તેજસ્વી તારાને. (, ,)	વલિત.	૪૨૫
૩. ઘેણી ઘીણરાણી. (, ,)	દેશજીભ. પરમાર.	૪૨૬
૪. માળીને. (, ,)	લગોતના. શુક્લ.	૪૨૭
૫. અખંડ એક સ્થિતિ. (, ,)	મીર ઉમરવાળિયા.	૪૨૮
૬. સ્પર્શ મેં જાણ્યું કે-	મનુ.	૪૨૯
૭. મહારી ચોધ	અનુભાઈ. રાવત.	૪૩૦
૮. પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા (સંવાદ)	મુનિદુભાઈ ભટ્ટ.	૪૩૧
૯. મંમજાગૃહ	"મંમનવિહારી."	૪૩૨
૧૦. કાવ્ય પ્રતિષ્ઠા.	દિનેશ ત્રિવેદી.	૪૩૩
૧૧. ચીનની ચિત્રકળા	મનુભાઈ દેશાઈ.	૪૩૪
૧૨. કોનો વાંક ? (ચાલુ વાલી)	કનિયાલાલ મન્ડી.	૪૩૫
૧૩. તે. (નાટ્ય)	"રાધુન્ન"	૪૩૬
૧૪. સમકાલિન વિચારચરિત્ર:		
પાસપાસેના પોતા અને બહારના એકર.		૪૩૭
મેરો આપ.		
૧૫. આશ્ચર્ય કહે.		
ચિત્રિત શીલો.		
નિર્ણયવાદી.		
અનુભવી જ્ઞાન.		
જાણી શકો.		
૧૬. કાવ્યપ્રતિષ્ઠા.		

ચેતન

કાળી કલ્પનાને.

કાળી છુડી ઓ કલ્પના !
 હાં સહિઓ કાળી રવે ?
 કાશ્ય-પ્રારત અમૃત-પાત્રમાં
 હાં ઝેર ખાલી ભેળવે ?
 મોંઘી અલિપ્ત સુખની ધડી-
 ના વાર વાર મળ્યા કરે,
 કેા કર્મના જલથી મળી
 હાં સુખ-પડી દુઃખી કરે ?
 દુઃખો દરો જે દોનહાં
 હજી વેકવાં કર્મે લખ્યાં,
 વેતીસ તે મો સર્વથા-
 ખતીસ હું દેવાં જાણાં;
 ખાલી પરન્તુ, હાં સહુ
 જે કર્મ-તોષિ ના લખ્યું ?
 હાથે કરી ઓ કલ્પના !
 ના સુખ-પડી દુઃખી કરે.

તેજસ્વી તારાને.

(Bright Star! Would I were as steadfast as thou art:

અંગ્રેજ કવિ કીટ્સના એ અંગ્રેજી ગીતનું અનુવાન.)

(૧ અંકન.)

તેજસ્વી તારા ! તુજ સમ હો-

અડગ, અડોલ હું સદા રહું !

માત્ર ન એકાંતિક કાંતિભર-

માઝમ રાત, ઝઝૂમી રહું !

ચુષ્ટિયોગધર સમ અખડ-

બચત મીઠ, તુજથું લરી રહું !

ને જલજરણાં જગપાવનકર-

પુરોહિતગ્રમ, જોઈ રહું !

પર્વત ને પૃથ્વી ને જલસ્થલ

નવહિમસ્તર, મૃદુ, ન્યાળી રહું !

માત્ર એટલું કરી ન અટકું

અડગ, અન્યરીત, તહોય રહું !

૨.

સૌમ્ય મુજ પ્રેમભૂતિ શરણે,

પ્રકુલ હેયે, પડી રહું !

ઉર-હિંડોલને હળવે હેલે

અકનિશ જો ઝૂલ્લી રહું !

બગી જતાં, મધુરી અધીરતા

મહી, સદા, હું ગહાલી રહું !

દિલ-સિતારના સુર સુકોમલ :

મુલુવાને રિયર, અવશ, રહું !

એજ મુગતી એજ સદામાં

ધન્ય જીવન હો જીવી રહું !

નહિ તો મૂર્છા મહી, નિરંતર,

મથુ-શત્રુ લયલીન રહું !

શ્રી કમલાકૃતાસની. સં. ૧૯૭૭

સેડી નોર્થવેસ્ટ હિંદુ ઓરિજન, નાલ્લતીયં

મુમ્બાઈ મોસલમિન તા. ૨૨-૩-૨૧

જન્મ-હાલિત.

વેણી વિખરાણી.

રોપી આંગણુ મહે તો વેણી,
 પાયું સીંચીને પાણી,
 કળાઓ નીચી ગૂંચી વેણી,
 ત્યાં નો વેણી વિખરાણી.
 દોડી ગૂંચીને દેખાડવા,
 મહારે પીરે વખાણી;
 ખેદી હરખે માથું ઝાળવા,
 ત્યાં તો વેણી વિખરાણી.
 કળાઓ નો દેવતેજી ઝીલતી,
 કુંજી સઘળી કરમાણી,
 સોળે હથ હતી ખીલતી,
 ત્યાં તો વેણી વિખરાણી.
 કાં તો સુન્દર ધની ગૂંચાણી,
 એથી વેણી નગરાણી,
 નિરખી પૂરી ન શોહામણી,
 ત્યાં તો વેણી વિખરાણી.
 કાં તો વેણી મહારી લાડકી
 ઘેઝી હુંધી રીસાણી;
 હુંતે કાધી મહે જ્યાં વેણી
 ત્યાં તો વેણી વિખરાણી.

દશગણ પરમાર.

માળીને:

મધુર મધુર પુષ્પો માગી જો! ચુકતો ના,
 ખિલતી કળીની ડાળો જો! અંજા કાપતો ના,
 અમીમય કુંસુમેનો આમ જ્ઞે નાશ થાશે,
 કિપવન તણી શોભા સર્વ જનની રહેશે.
 જમણ નવ પંજુ તું આમ આપો ઉમે રે
 કમલદલ બાણીયો દષ્ટિ તારી લાઇ લે.
 ખીલી ખીલી હસતાં જો છે રહે સાથ સર્વે
 નવ દેરીય હુંખી જો રનેહરેયાં ફોલોને.
 અરર! યુગલ એવું કાંઈએ તોડતો ના,
 કરમધ પડતું તે દેહને યાકનો થા.
 જગને સંવશ આતું જોઈ જોઈ વિભાસી,
 ગડતું રડતું ગાજે છે અહીં અંદગાની.

સં. ૧૯૭૬.

વંચોત્તેના શુક્લ.

ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે —

શિવરાત્રિનો દિવસ હતો.

સવારે નગરની આસપાસ ઘેરેઘેર કુલપાતરાં નાંખી આવી તે ઘેરેઘેરથી તેમને જાંસા પડ્યાં.

હીન વઢને તેઓએ કહ્યું : 'જા, રાજ લાવીએ છીએ ત્યાંથીજ આજે — પણ, કુલો આજનાં છે; પણ કોણ જાણે શાંથી જ્યાંજ સુગંધ વગરનાં છે !

હુખી વઢને મારી જા દેવપૂજ કરતી હતી તે હું આશ્ચર્યચકિત થઈ પાડે થોડો હતો. તે વખતે તું આવી ને બાને પગે પડી આશીર્વાદ માંગ્યા.

માત્ર ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે નગરનાં જગીયાનાં ફૂલોની સુગંધી તારા પ્રત્યેક અંગમાંથી રેલી રહી હતી !

તે દિવસે જયેરાની છટ્ટીમાં અમારી જોડેની નિશાળના છોકરાઓએ જરા પણ તોફાન ન કર્યું. રસ્તા પરથી વળતા આવતા લોકો મને પૂછતા : 'આજે શું છે ? કેમ આ જવા સાંત છે ?' લોકોના પ્રશ્નોથી કંટાળી હું ખંડાર નીકળ્યો.

તારા ઘરનાં આંગણમાં તારી સખીઓ સાથે ફૂદાફૂદ કરતી મેં તને જોઈ ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે બાળકોની બધી મસ્તી તારી આંખમાં આવી વસી હતી !

શાંતે મિત્રો સાથે નદી કિનારે ફરવા ગયો ત્યારે નદીનાં પાણી કહેળાવણાં હતાં, કીનારા પર ધૂળના ગોટા હોડતા હતા, ને ફરવા આવેલા લોકોનાં મોં પર ઉદાસીનતા જણાતી હતી.

હુમિત ચિત્તે અમે સૌ પાછા ફર્યા ને માર્તાના મંદિરમાં દર્શન કરવા ગયા.

મંદિરના ચોકમાં બાળાઓને ગરબો ગવડાવતી તને દીડી ત્યારેજ મેં જાણ્યું કે નદીનું

સંધ્યું માધુર્ય તારા કંઠમાં ને તારાં અંગના મરોડમાં આવી ભરાયું હતું !

ચોંટે શિવાલયમાં પૂજા હતી.

પૂજામાંથી પાછલી રાત્રે હું ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે ચન્દનું સંધ્યું તેજ હોઈ ગયું જણાયું. એની રીકાસ જોઈ મારું મન ફૂલાયું.

શિવાલયમાં જળતા ઝાંખા દીવાતા પ્રકાશમાં જ્વેલકા તારા સુખનું સ્મરણ થયું ત્યારેજ હું સમજ્યો કે ચન્દનું સૌન્દર્ય તો ગયું તારા સુખમાંજ હતું !

— મનુ.

મહારી શોધ.

નિજ કસ્તુરીની સારબધી મહા-મહા ગીચ જંગલની વૃક્ષપટાઓમાં જોમ કસ્તુરીનું જોમ હું બચું છું.

રાત્રિ મધ્ય પેશાબની છે; પવનની લહરી દક્ષિણ તરફથી ચાલી આવે છે.

મહારી મારું જુલો હું ભટકું છું. જે નથી મેળવી શકતો, એ હું શોધ્યા કરું છું; ને જે નથી શોધતો તે મને મળ્યા કરે છે.

મહારી વાસનાની પ્રતિમા મહારા હૃદયમાંથી નીકળી આવી નાચે છે.

એ જગદગતી હાયા અદસ્ય થતી જાય છે.

હું તેને મજબૂત રીતે વળગી રહેવાનો યત્ન કરું છું; તે મને નહાવે છે અને આંખમાં પસડી જાય છે.

જે નથી મેળવી શકતો, એ હું શોધ્યા કરું છું; ને હું જે નથી શોધતો તે મને મળ્યા કરે છે. ('માઈનર' માંથી) અચુભાઈ રાવત.

૨૭૮૦૨
૧૨-૮-૩૯

પૃથ્વીરાજ અને સંયુક્તા.

સંયુક્તા:—મહારાજ ! સાંભળું છે કે ગેરરી યવનોએ ફરી દેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. અને હસ્તકરને મોખરે ખુદ મહારાજની હાજરીની જરૂર છે. આ લેવું અદારમી વાનું. આક્રમણ છે. અને હવે મહારાજને જવું પડશે.

પૃથ્વીરાજ:—નહી સંયુક્તા ! જોમને રાજ્યોનો લોભ હોય તેઓ બંને આ યુધ્ધો લડે. પણ ત્યાં સુધી તું મહારી સમીપ છે ત્યાં સુધી તો હું યુધ્ધમાં જવા માગતો નથી.

સંયુક્તા:—પણ જગનાથ ! દિલ્હીથીરને રણુવાસ ભોગવરા ઉપરાન્ત પણ ખીળાં કર્તવ્યો છે. મહારી પાસે રહેવાની આપની કૃપાને લીધે આપને રોકવાનું આજ મહારે ધીર ન મંકાવા દેશો.

પૃથ્વી:—પ્રાણપ્રિયે ! આજ મુકનારાં કરુ સમજતા નથી. જગનાથમાં પગ કર્તવ્ય આહવાનું છે. જોમને રાજ્યોનો લોભ હોય તેઓ બંને રાજ્ય કરે અને જનીનતા દુકડા માટે કે ધર્મના દોષ પુસ્તક માટે બંને યુધ્ધો કરે. તેઓ બધાજ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી પોતાની લાલસા તૃપ્ત કરવામાં તાત્તિ માને છે.

સંયુક્તા:—ત્યારે મહારાજ આપ શુ એમ કહો છો કે રાજ્ય કરવું એ ફરજ નથી ? યુધ્ધ કરવું એ ફરજ નથી ? ત્યારે મહારાજ અત્યાર સુધી રાજ્ય કર્યું અને ધરો ક્યાં એ કર્તવ્ય પદાંગુળ ખનીને કર્યું ?

પૃથ્વી:—ખેશક હું રાજ્ય હવે ત્યારે પ્રજાની એવા માટે રાજ્ય નહોતો પણ મહારાજ અધિકાર ખાતર રાજ્ય હતો. હું ન્યાયી હતો તે ન્યાય ખાતર નહીં પણ દીર્ઘ ખાતર અને ગે પ્રજાને સુખ આપવું તે સુખની ખાતર નહીં પણ તેઓ બજાવે ન કરે તે ખાતર. અને યુદ્ધ કરેલાં તે મહારાજ બાહુનો પ્રતાપ દેખાડવા મહારી વિજયની લુધા તૃપ્ત કરવા.

સંયુક્તા:—ત્યારે મહારાજ ગેરરીના ગયા આક્રમણ વળતે પણ આપ યુધ્ધમાં ન પધારેલાં અને સામુદ્રીય પોતાનો ભોગ આપે તે પણ સ્વાર્થ ખાતર કે ?

પૃથ્વી:—પ્રાણ આપો તે કેવળ સ્વાર્થ ખાતરજ નહીં. જો કે દહ્યાની પ્રમજ યુતિમાં દેશ કરનાં યવનોનો દોષ વધારે પ્રયત્ન હતો. જૂના રિવાજોને જોઈ, લેવું મન ધરાઈ ગયું હતું. તે પશ્ચિમજ વિષ્ણુ અન્યનું સ્વામિત્વ સ્વીકારી શકે તેમ નહોતો તેને. તો દિલ્હીનું રાજ્ય અને દિલ્હીનો રાજા બન્ને જોઈતા હતા.

સંયુક્તા:—કૃપાનાથ ! મને લાગે કરશે પણ આપને હું સમજી શકતી નથી. શું આપને દિલ્હીથીર તરીકે કાયમ ગણવાની તેની ઇચ્છામાં અપૂર્વ સ્વામિભક્તિ નથી ?

પૃથ્વી:—સ્વામિભક્તિ પરીજ્ઞ અને અદ્વિત. પણ લેની સંકુચિત દષ્ટિ બાલ પદાર્થોને જોઈ અપૂર્ણ જતી. નેને તો દિલ્હીનું અિચ્છ, દિલ્હીથીરનું આગ્રહ જોઈતું હતું.

સંયુક્તા:—અને હાથરૂપાથી હોને બોધતું હતું તે તેજે મેળવ્યું પણ ખરું ?

પૃથ્વી:—તેને બોધતું હતું તે મધ્ય પશુ મ્હારે બોધતું હતું તે નહીં. હારે ચિરંજીવ રહેલ, સંયુક્તા ! જ્યાં સુધી જગતી સમક્ષ છે ત્યાં સુધી દિલ્હીની ગાદીને ગચાવતી જરૂર નથી. એ ગાદી મારેનાં યુધ્ધો અને એ મનુષ્યવધમાં જગતના મૂળ સિધ્ધાન્તો જાણાય છે. સામુદ્રાચારો અને દિલ્હીધરથી જગતનું એવ યવાતું હતું. મ્હારે અને સંયુક્તાથી જગતનું એવ યવાતું છે.

સંયુક્તા:—મદારાજ હું અશ્વપાણ્ય તે જગતને શું એમ શીખવવાની હતી.

પૃથ્વી:—હવે જ ના છેતર પ્રિય ! જગતના ડાહ્યા મણાતા લોકો વિશ્વની દિલ્હી સમજ્યા જ નથી. અમુક જગ્યાએ અમુક રાજ્ય કરે અને અમુક પુરતક અમુકને પ્રમં અને, એનાં વિશ્વપતિનો ન્યાય હોય નહીં. કાનાતું ધન રાગો ન હોય એટલા માટે ધના કંપર સીપાઈઓ ગુલામની રીત ખોટી છે. દિલ્હીના એવ માટે. તેની પ્રગતના હિતમાં માટે પૃથ્વીશાને રાજ્યવતું જરૂર હતું છે જ નહીં. પ્રગતનું એવ તો જેટલું રાજ્ય તરીકે સાચ તેલું જ રાજ્ય હોય તે પશુ સાચ કોયદા પ્રગતના જીવનને સુધારતા નથી, માત્ર તેને નિયમમાં રાખે છે. પ્રગતજનને જે સુધારે છે તે કોઈ અપૂર્વ નરનો પ્રત્યક્ષ દર્શાન.

સંયુક્તા:—ત્યારે મદારાજ, રાજ્ય તરીકેજ આપ પ્રગત જીવનને ઉત્કૃષ્ટ ન કરી શકો ?

પૃથ્વી:—નહીં. રાજ્ય તરીકે તો હું માત્ર લોકોને શાસન કરું. મ્હારે તેમની કંપર શાસન નથી બોધતું. શાસનથી તેઓ કાયદા પાળતાર તાબેદાર થશે. મ્હારે તેમને પોતાને માટે કાયદા કરનાર સ્વતંત્ર થનાવવા છે. મ્હારે લોકોને શાસન નથી પણ મ્હારા દર્શાતથી કારણ છે. તેમને શીખવવું છે કે જગતનું શાસન કાયદા નથી કરતા પણ રહેલ જ કરે છે.

સંયુક્તા:—મદારાજ ! જગતને સંયુક્તા પાસે રહી શું રહેલ શીખવશે ? જગતનાં સર્વને સમાન મળી કાં ગડાતા નથી ?

પૃથ્વી:—પ્રિયતમે ! જગતને એક ત્વારામાંજ સમાવ્યું છે, તુંજ મ્હારું જગત છે. હવે આદવામાંજ હું જગતને આદું છું. જગત ત્વારાથી મૂડું નથી ગમતો. ત્વારી ખાતર આ દિલ્હીની ગાદીને પણ હું હોમવા તપર છું. બિવિધમાં હું એક એવો પ્રસંગ બોલું છું ત્યારે આ મુન્ડ ગોરીલસ દિલ્હીને હવાને પોતાની પતરાંની તરવારો ખખડાવશે. દિલ્હીધરને તેઓ પકડી લઈ જશે. દિલ્હીધર ત્યારે પણ સજાવને નથી. તે પકડાશે—મ્હી થશે અને નિષિદ્ધ જગમાં એકલી સંયુક્તાનેજ એનાં આ મધ્યમાં તેઓ જગા બેંકશે, પણ દિલ્હીધરની શકિત તો તેની તેજ રહેશે. અને એ અધ પૃથ્વીશાની આંખના પટ પાછળ સંયુક્તાની મર્તિ કાયમ રહેશે. જગ પાછા મધ્યને નષ્ટ કરનાર એ લૂંટ ગોરીના લશ્ચરને તો અને તે અવધા રહાને પોંખાને પણ આ કાયદા કરશે.

સંયુક્તા:—એ અલ્પી માર હવેને મદારાજ ! પણ ગાદી નહીની આવી કંઈસીનતામાં. મુશ્કેલ મારેના આવા વિશેષમાં, રાજ્ય મારેના આવા વિશેષમાં મ્હને તો આપની સંયુક્તા પ્રત્યેની એકદ પ્રીતિજ જણાય છે. સંયુક્તાના સરીર મારેના આ મોલ, તેની પ્રીતિ મારેની આ મગતા તેના મત્સ્યથી તાલ નહીં પામે ? તે તેમ સાચ તો આ રેલું મ્હને શું મુશ્કેલ નથી.

પૃથ્વી:—જૂનાંજ સ્મરણમાં રાખી રહેશે નિર્દોષ સોયથી જૂની, હું જૂની. પૃથ્વીશાને હજી તે ન બોલ્યો. પૃથ્વીશાને સંયુક્તાના રહેને શાલને નથી જા. જૂનો કાલ તાર કર. જગમાં

હોડના મહેલમાં તે દાણી રાત્રિમાં ફુવારાના સ્ત્રીકરો વચ્ચે મહારા શ્રમિત થોડાને લઈ માત્ર હોડા દર્શન માટે હું આવેલો. ત્યારે રૂપમાં - સુખ થઈ દર્શનલાક્ષણીયો હું જોવામાં આવેલો. પણ તું મહારા રૂપને જોઈ શકતી નહોતી. તે સાંભળેલાં મહારા કીર્તન. ત્યારે જો મહેલના કોળિયાં માહિયોએને મહે મહારા થોડાની યાજનાં મોતી કઢાકી તેમાં દેડી રમડેલાં-તેમની કીડા જોઈ આનંદ પામેલો અને તે પુત્રી બતાવે મહારી માલામાં મોતી પણ મહે નાખ્યાં. ત્યારે જો દર્શન મળી ન હતું. વૈભવના જો પ્રકાશથી અનંત તું મહારી પાસે આવી. મહારી દેહ જોઈ હુમ્મ થતી. આપણે બંને મળ્યાં અને મહે ત્યારે સુખન કરેલું. તે વખતની. એ અધિકારમાં પણ આવી ગયેલી ગાલની લાલી હું હજી બુલ્લો નથી.

સંયુક્તા:— મહારાજ ! શું એ સ્વાર્થે નહીં ? શું એ ભોગ લાલસા નહીં ? શું એ સ્નેહ વિશુદ્ધ હતો ?

પૃથ્વી:—નહીંજ. એ કાલે ત્યારે જન્મવંશમાન - નયનોમાં મહારાં નમનો મિલાવવામાં મહેને આનંદ હતો. ત્યારે મહારી મુખી પહોંચતા કેસ કલાપ હિર રાત્રિમર રાત્રિ હોયો ફેરવ્યા કરવામાં મહેને મળા હતી, ત્યારી સુકમાર દેહકલીને મહારાં વક્ષસ્થલ સાથે ચાંપી રાખવામાં મહેને મળા હતી, ત્યારે પરમ વિશુદ્ધ ચોદ અને ધવલ દંતપંક્તિ, સુગંધિત સુખ અને સુકમાર ગાલ એ સર્વ ચૂમવામાં મહેને મળા હતી. એ સર્વ ખરું. પણ માત્ર હું ત્યાં આવ્યો ત્યાં મુખીને પણ ત્યાં હું ભરેલ થયો. અને જ્યાં તે મહારી સદચરી યત્ન કર્યું કપૂત ક્યું એટલે ત્યારે કરણ કરવાનો મહેને થઈ જાયો. મહારો વિકાર જલ્પદ સાથેના મુધમાં વનરી ગયો. મહારા બાહ્યલ ગારેના માનમાં ત્યારી મહારા મારેની રૂપલાલસા શરી ગઈ. મહેને જન્મ પડ્યો અને હું જદસુદત થયો જ્યાં તે મહારી સેવા કરી તેમાં ત્યારી ભોગ લાલસા નહોતી.

સંયુક્તા:—મહારાજ ! પ્રિયતમ પૃથ્વીનાથ ! ત્યારે મહેને કે કે જૂનાં અમળો જાગૃત કરાવ્યાં. જે દિવસે આપણે જાગ્યાં મળ્યાં તે દિવસે હું મુવાન હતી. પણ કદી પુરપનો અર્થ અનુભવેલો ન હતો. ત્યારે સ્પર્શથી મહેને રોમાંચ થયું અને એ રોમાંચે મહેને વિદ્યુત થતાવી. પણ ખોસ મહારેજ ખાતર તે આટલું જોખમ ખેડ્યું એ જાણ્યું ત્યારે ત્યારી સાથે આવવા મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ જ્યારે દેવતા ભોગ કોડી ત્યારે લગ્નનાં જોયો ત્યારે ત્યારી-નહી. બૂલી આપતી—

પૃથ્વી:—મહારી મધુરી દેવી ! ત્યારે મુખમાં આપ અને ત્યારે ગમ્મો. કેટલા અવ્યભાવિક માયે છે ? આજે કેટલા વર્ષે તે ત્યારે અંતર પુણ્ય કર્યો. અંતર વિરાડવાની એવી મન્ય કાવો આ અવ્યભાવિક કેટલી વિરલ છે. ત્યારે એમ નથી લાગતું કે આપણું આ જન્મ. આપણને સ્નેહ આવથી દૂર થસકી જઈ સંધ્યા જેવાં થતાવી મહે છે ?

સંયુક્તા:—સત્ય, મહારાજ ! મહેને યાદ આવે છે કે તે સમયમાં મહારે અંતર કોઈ દેવની પૂજનમાં સમર્પી દેવા હું તત્પર હતી. મહારે ઉદય કોઈકની સાથે જોડાઈ અનંતતામાં લીન થઈ જતા તત્પર હતું. પણ મહારો એવો આશાકેન્દ્ર હૃદયનાથ જાગ્યો ન હતો. તે દિવસે મહારી એ સર્વ દર્શનજો જાગૃત થઈ અને ત્યારે જો અસીમ ગૌરવે મહેને ત્યારી સાથે એક કરી.

પૃથ્વી:—અને મહેને પણ હું ત્યારે પહેલાં મહારા રજવાસમાં જતો ત્યાં કોઈની સંયુક્તામાં મહેને રસ ન હતો. કોઈની વાતમાં મહેને આનંદ ન હતો. એ સુદર સમીએ જતા પણ મહારે

હૃદય કોઈ પીગ્ન આગળ સાથીની શોધમાં હતું. પણ તે દિવસે મહારા શરીર પર તદારો હાથ ટેકવી તે મહારા માથાના જમન થોવા અને મહારી સાંતિ માટે તે વાત કરી તેજ દિવસે મહારા એકલા હૃદયને તેનો સાથી મળ્યો.

સંયુક્તા:—ત્યારે એમ દેખાય છે મહારાજ! કે પ્રથમ દેહના મિલને આપણે જાગી ઉઠ્યાં સંજન્યે આપણને એકમેકના સુણોતું લાન કરાવ્યું; આટલા વખતનો સહચાર અન્યોન્યના સુણો કેળવ્યા. છેવટ દેહની વાંછના મરી ગઈ અને એ શરીર છતાં આપણા આત્મા એક થઈ ગયા.

પૃથ્વી:—હા અનંતમાં ફરી મળવા માટે.

સુનિકુમાર મહિસાંકર સહ

મંગળગ્રહ

અથવા

અંતરિક્ષમાં ફરતી બીજી સૃષ્ટિ.

લેખક:—“ગગનચિહ્નારી”

વસંતની કોઈ શાન્ત રાત્રિએ જ્યારે જગત નિદ્રાધીન હોય અને તમરાના એકસરો સ્વર સિવાય સૃષ્ટિ સર્વ નીરવ ભોસતી હોય તેવે વખતે ત્હને આકાશ સહાયુ જોયું છે? અગણિત તારા, નક્ષત્રો, ગ્રહો અને નિહારીકાઓ (nebulae) તો બળ્ય રૂપેની પટ દાખા. અસંખ્યાને છાક રહ્યા છે. કેટલાક તારાઓ જાણે આંખ પટપટાવતા દૂર દૂરથી કોઈ ચૂદા સંદેશ પોષંત હોય તેવું લાગે છે, જ્યારે બીજાઓ પોતાનાં એક સરખા સ્થિર અને નિર્ભળ તેજથી કોઈ જુદો જ મોહ પમાડે છે. કરોડો વર્ષ થયાં તેઓ પ્રકાશે છે અને બીજાં કરોડો વર્ષ સુધી પ્રકાશશે. આપણી ન્હાનકડી પૃથ્વી તો તેઓની પાસે કોણ માત્ર? શુદ્ધ અકપલથી મનુષ્ય તે ત્હેની આગળ શા હિસાબમાં?

તે વસંતની રાત્રિએ ઉતરમાં સપ્તર્ષિ (Great Bear) ના ‘પ્રશ્નાર્થ ચિન્હ’ (†) થી થોડે દૂર મધ્યાકાશમાં તમને એક આકૃષ્ટકા સમુદાય જાણ આંદરકું દેખાશે. ખગોળવેત્તાઓના રસકું કેન્દ્રસ્થાન, ગ્રીક અને રોમન લોકોના પુદ્ગલો અધિષ્ઠાતા દેવ, અથવા તો સર્વમાળામાં સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કરતો ગાયો ગ્રહ તે જ તે લાલ આંદરકું અને તે જ મંગળનો ગ્રહ.

ગ્રહોનો વિકાસક્રમ.

તે ગ્રહ વિષે દરેક દ્રશ્ય પહેલાં તારાઓ અને ગ્રહો શી રીતે જન્મ પામ્યા અને તેમને કેવી કેવી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થયું પડે છે તે વિષે એક દૃઢ અવલોકન કરીએ. મુજબ ગ્રહોનાં ન ફક્ત સંકાય તેવા કાળને અંતરે, જ્યારે પૃથ્વી કે ગ્રહો દશ્ય હતું જ નહિ તેવામાં અતિશય હુણ (white hot) એવા બે ગોળાઓ (‘સ્યો’) અંતરિક્ષમાં અથડાયા; અથડાતાની સાથે તેમાંના એકના ન્હાના ગ્લોબા એવા હજારો બાજો સ્પર્શને હાથા. સુરતાદર્શનના નિયમ પ્રમાણે

તેઓ આમુક અન્તરથી આગળ ન જઈ શક્યા અને ત્યાર પછી તેજ નિયમને અનુસરીને તેઓએ અંતરિક્ષમાં ફરવા માંડ્યું. આ અને આવીજ રીતની બીજી ગતિઓમાંથી સૂર્યમાળા જન્મ પામી અને સૂર્યની આસપાસ જે વસ્તુઓએ ફરવા માંડ્યું તેઓનું નામ ગ્રહ. સૂર્યમાળામાં પૃથ્વી ત્રીજો અને મંગળ ચોથો ગ્રહ છે.

ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physics) નો નિયમ છે કે ન્હાની અને મોટી જે વસ્તુઓ એક સરખી જ ગરમ હોય તે મોટી વસ્તુને ઠંડી પડતાં વાર લાગે અને ન્હાની વસ્તુ મોટી વસ્તુ કરતાં ઓછા વખતમાં ઠંડી થાય. આ જ નિયમ ગ્રહોને લાગુ પાડી શકાય અને તેથી આપણે ધારી શકીએ કે શરૂઆતમાં એક સરખી ગરમીવાળા સમૂહના ગ્રહોમાંથી ન્હાના ગ્રહની ઉષ્ણતા જલ્દી ઓછી થાય અને મોટા ગ્રહોમાં તેમ થતાં વાર લાગે. ઉપર કહ્યું તેમ જ્યારે સૂર્યના અથડાવાથી લેના ભાગો પડી ગયા ત્યારે ગૂંચ સૂર્યના આદ્ય તત્ત્વો (elements) અકસ્માતથી જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી રીતે વહેવાઈ ગયાં પછી જેમ જેમ ગરમી ઓછી થવા માંડે તેમ તેમ, અને આ તત્ત્વોમાંના કેટલાંકને એક બીજા સાથે સંયોગ થવા વાતાવરણનું અનુકૂળ દબાણ અને ઉષ્ણ પરિણામ (temperature) થાય ત્યારે, નવા પદાર્થો ગ્રહોમાં બની શકે. વનસ્પતિને તથા જીવનને માટે આવે તેવા સમૂહના પદાર્થો દરેક ગ્રહમાં હોતા નથી અને પરિણામે દરેક ગ્રહમાં વનસ્પતિ કે જીવન હોનાં નથી. આઠ ગ્રહોમાંથી ફક્ત એમાં જ આવા પદાર્થો છે. એક પૃથ્વી અને બીજો મંગળ. ઉષ્ણતા ઓછી થતાં છઃગી રીતે ઉદભવી શકે તે વિશે હમણાં આપણને સંબંધ નથી.

ઉપર કહ્યું તેમ એક ગ્રહ જેમ ન્હાનો હોય તેમ તે વધારે ઝેરો ઠંડો થાય અને તેને લીધે લેની પ્રગતિના ઇતિહાસમાં તે વધારે જલ્દીથી પગલાં ભરે. ન્હાના અને મોટા ગ્રહોના અવશેષકન અને અભ્યાસથી જાણાયું છે કે દરેક ગ્રહને છ રિયતિઓમાંથી પસાર થવું પડે છે.

૧. સૂર્ય જેવી સ્થિતિ; પદાર્થ આપવાને શક્તિમાન.
૨. પીગણેલી સ્થિતિ; ઉષ્ણ પદાર્થ પ્રકાશ આપી ન શકે.
૩. વનસ્પતિમાં આવતી સ્થિતિ; સપાટી વનસ્પતિમાં આવેલી અને સમુદ્રોના ઉદભવ.
૪. જળ અને રચનાનું નક્કી થવું;
૫. સપાટી જ જમીન; સમુદ્રોનું અદરશ થવું.
૬. મૃત્યુ પ્રાય સ્થિતિ; હવા ન મળે.

એક ગ્રહને આ બધી રિયતિઓમાંથી પસાર થતા જોવાને મનુષ્યનું જીવન ધણુંજ ટુંકું છે, પણ જુદી જુદી સ્થિતિઓમાંથી સહેલા ગ્રહોના અભ્યાસથી જે માહિતી મળે તે એગી કરીને ઉપર જણાવેલા રીતે એક ગ્રહને જીવનક્રમ પામી શકાય. આ છ રિયતિઓમાંથી ચુરેનસ, નેપ્ચ્યુન સેટર્ન (શનિ) અને જ્યુપીટર (ગુરુપતિ) બીજી રિયતિમાં પૃથ્વી ચોવી રિયતિમાં, મંગળ (માર્સ) પાંચમી રિયતિમાં અને આપણે ગ્રહ તેમજ બીજા ગ્રહોના ચન્દ્રો છઠ્ઠી રિયતિમાં છે.

ત્રીજી રિયતિમાં આવ્યા પહેલાં ગ્રહ “રેવોલ્યુશન” કરીને “નૅશનલ” વાદળના જેવો હોય છે અને તે રિયતિમાં આવ્યા પછી જ લેનો આગર હમિશને માટે નક્કી થાય છે. ગ્રહના પદાર્થો જેમ જેમ શી ણ થતો માંડે તેમ તેમ તેઓ વધારે ને વધારે સંકાચાય અને તેને લઈને

મહત્તી ઉપરની સપાટી જે પ્રમાણમાં ઘણી મોટી હોય છે તેને અંદરના સંકોચાચલા ભાગ ઉપર બાંધમેરતી થવાને ઉંચી નીચી એવી દરચલીઓનું રૂપ લેવું પડે છે. આ દરચલીઓને આપણે પર્વતોની દારમાળા તરીકે ઓળખીએ છીએ. મહત્તમ વયમાં વધતો જાય, તેમ તહેને પણ વધુ માણસની માફક દરચલીઓ પડે-ફર જોડલો જ કે મણસ દરરૂપ થાય છે ત્યારે મહત્તી સ્થિતિ સૌન્દર્યવતી બને.

મહત્તમ દર જોમ વધારે મોટું હોય તેમ-તહેની ઉચ્ચતા ઘણી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવાથી-તહેને વધારે દરચલીઓ પડે છે. કુદરતનો આ અરબક્ષિત નિયમ અંતરિક્ષમાં બ્રમણ કરતાં ત્રણ ગોળાઓના અભ્યાસથી માલુમ પડે છે-પૃથ્વી, મંગળ અને ચન્દ્ર. પૃથ્વીના સ્વરૂપને આપણે સર્વ કોષ્ટ જાણીએ છીએ. તહેના પર્વતો અને જ્વાલામુખીઓ, તહેની ટેકરીઓ અને ખીણો-એ સર્વેજી તહેને વસ્તુભૂખોથી શણગારી છે. પૃથ્વીનું દર મંગળ કરતાં ત્રણ ગણું અને ચન્દ્ર કરતાં એકાદશી ગણું મોટું છે. આ રીતે તે મોટી હોવાથી ઉપર જણાવેલા નિયમને આધારે પર્વતો રૂપ દરચલીઓ તહેને વધારે છે ત્યારે મંગળ દરમાં ઘણા ન્હાના હોવાથી તહેની સપાટી પૃથ્વી કરતાં ઘણી વધારે સરળ છે.

મંગળમાં પર્વતો નથી.

હર્મિતમાંથી આ અંગારકને જો જારીકાષ્ઠી નિહાળીએ તો ત્હાંની સપાટી આશ્ચર્ય પમડે તેવી લાગે છે. ઘણી જ સરળ અને દરી પશુ ઉંચી નીચી જગ્યા વિનાની તે સપાટી દેખાય છે. જોમ વધારે તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી તે નિરખાય, તેમ વધારે ને વધારે આ બાંધતની ખાતી થાય છે. છેવટે સમજો સંશય દૂર કરવા અશ્વિતશાસ્ત્ર આ જામતનો પુરાવો આપે છે. જો કોષ્ટ મહત્તમ પર્વતો હોય તો સ્થોદિય વખતે તહેનાં શિખરો ઉપર સૌથી વહેણું અગત્યનું પડે છે અને તેને લીધે તે શિખરોની કાસો ચૂકી લંબાયલી દીર્ઘ ઊંચા માપીને ખજોળવેતા આ ગિરિશત્રોની ઉંચાઈ ટ્રિગોનોમેટ્રી 'ત્રિકોણ મિતિ'—(ગણિત શાસ્ત્રની એક શાખા)ની સહાયથી માપી શકે છે. ચન્દ્રમાં આવેલા જ્વાલામુખીઓની ઉંચાઈ આ રીતે મપાઈ છે, ત્યારે તેજ જામત મંગળને લાણુ પાકતાં પરિણામ અન્ય આવે છે, એટલે કે મંગળમાં પર્વતો નથી. જો કે ત્રણ હગ્ગર શીટ ઉપરની ઉંચાઈ આ રીતે ઘણી ચોક્કસાઈથી માપી શકાય છે અને તેથી આપણે એવા નિયમ ઉપર આવીએ છીએ કે મંગળની સપાટી ઉપર ત્રણ હગ્ગર શીટથી વધારે ઉંચાઈવાળી જગ્યાઓ નથી. આપણે પૃથ્વીવાસીઓ જેણે હંચનમંગા (૨૮૦૦૦ શીટ) અને ધંવલગિરીના (૨૬૦૦૦ શીટ) ગગનચુગ્મ્મ શિખરોનાં ભવ્ય અને સોદામણુ-દરજી બેજો છે તેઓને તો મંગળની પર્વતો અને ટેકરીઓ નિહોણી એક સરખી જમીન નીરસ અને એકસરી લાગે.

વાહળો આલ્યાં ગયાં છે.

મહત્તમ ત્યારે ધનુરૂપમાં આવવા માટે છે ત્યારે તે વાહળોથી ચારે બાજુ વિદ્યાપલો હોય છે અને તેને લીધે ઘણા વખત સુધી તે આકાશ અને સ્પર્ધી લંકાયલો રહે છે. આ વાહળો પાણીની વરાળનાં અને જ્વાલામુખીમાંથી ઉત્પન્ન થતા રસાયનિક પદાર્થોનાં હોય છે. મહત્તી ઉચ્ચતા જોમ જ્વાલા થવા માટે તેમ તેમ આ વાહળોમાં હંચનને માટે વિખેસાવા માટે છે અને જરા આપણે

તથા તેજસ્વી સૂર્યને ઝાળખતાં શીખે છે. મંગળ, પૃથ્વી કરતાં કદમાં ન્હાનો હોવાથી તે વધારે ઠંડો થયેલો છે અને તેથી આપણે અટકળ કરી શકીએ કે મંગળનું વાતાવરણ પાનળું, પારદર્શક અને વાદળ વિનાનું હોવું જોઈએ. ફર્જિન કહે છે કે વાત એમજ છે અને ખરું કહીએ તો મંગળ વિશેનો અભ્યાસ આ બાબત જણાવવા પછી જ થવા માંડ્યો; ને તેનું વાતાવરણ ચાકળા થી ઘેરાયલું અને નાનું હોય તો અંતરિક્ષમાં રહેલી આ બીજી સૃષ્ટિ આપણને જાનજ ન હોત.

મંગળનો દેખાવ અને લેની દૈનિક તથા વાર્ષિક ગતિ.

સાધારણ ઉચી સંક્રિયણા પ્રદેશોપથી આ ગ્રહને જોતાં લેના રંગોનું આકર્ષણ ધણુંજ અદ્ભુત લાગે છે. તે રંગો એટલા તો સુંદર, જૂસ જૂસ અને એક બીજામાં મળી જતા છે કે તેઓનાં નામ વાંચાથી અને જોયાથી એક સરખો જ વિચાર આપે કે કેમ તે શંકાભર્યું છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ તરફના પ્રદેશોમાં શુભ્રાથી રંગ પથરાયેલો છે અને વચમાં આછો ભૂરો છવાયેલો છે. આ બંને રંગો, ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર આવેલા કમ જેવા હિમના સ્વેત કટિબંધોથી ઘણા ઝાળખા અને જૂસા પડી આવતા દેખાય છે. વળી આખા ગ્રહ ઉપર આ બે રંગો એક સદખા નથી. ઉપરના ભાગોમાં દેખાતો કુકચુકાળા ધીમે ધીમે ઘેરા થઇ છટે જેવા રાતો થાય છે અને છેવટે રક્તવર્ણો દેખાય છે. જૂરો રંગ પણ તેવીજ રીતે આછા ઘેરા પ્રમાણમાં છે અને તેઓ સમગ્રા એક બીજામાં એવી રીતે ભળી જાય છે કે તેઓની વચ્ચે લીટી દોરવી ક્યંત અશક્ય જ છે.

અનુકૂળ સંજોગોમાં ફર્જિન પડે ને કોઇ તે સંક્રિયનું નિરખે લેને વિશ્વકર્તાની અપાર શક્તિનું કંઈક સ્થેજ જાન થાય છે. દર દર જુરા આકાશમાં જોડે પોતાની જ પૃથ્વી ન્હાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તરતી હોય એવું લેને લાગે છે. લેના અદ્ભુત કુંડાળમાં લેને તે સૃષ્ટિના ખડો અને સમુદ્રોનો ભાસ થાય છે. તે ગ્રહના ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપરના બે સ્વેત કટિબંધો તે નિહાળે છે. જોતાં જોતા થોડી વાર પછી એકદમ લેને જાન થાય છે કે ને ટાપુ અને જુશિર જોવામાં તે તલ્લિન થઈ ગયો હતો તેઓએ તે ગ્રહ ઉપર જગ્યા જરા બદલી છે પણ તે બે વચ્ચેનું અન્તર તો ખેંચાં જેટલું જ છે. ધીરે તે વિચારમાં પડે છે પણ તરતજ આશ્ચર્ય સાથે લેને જાન થાય છે કે પૃથ્વીની માફક મંગળ પણ એક કાલ્પનિક ધરી ઉપર ફરે છે. નિચાળમાં જ્યારે શિક્ષકે લેને પૃથ્વી તારાઓની વચ્ચે અંતરિક્ષમાં ભ્રમતી જતાવી હતી તે જોશોળના ખેંચા પાડે લેને મંગળી આવે છે. લેને લાગે છે કે પૃથ્વીની જેમ ત્યાં પણ દિવસ-રાત પડતાં હશે.

ધરી ઉપરની લેની આ દૈનિક ગતિથી. ત્યાંના દિવસ આપણા દિવસ કરતા ૪૦ મિનિટ વધારે લાંબો એટલે ૨૪ કલાક અને ૪૦ મિનિટનો છે એમ જણાવવું છે. વળી સૂર્યની કરતા ફરવાનો લેનો રસ્તો પૃથ્વી કરતાં લગભગ બેવડો મોટો હોવાથી તદ્દાંત વર્ષ આપણા વર્ષ કરતાં બેવડું મોટું છે. પરિણામે તદ્દાંતી ત્રતુઓ આપણી ત્રતુઓ કરતાં બેવડી લાંબાય છે. આ રીતે જોતાં તદ્દાંતી વસન્ત ચાર મહિનાની છે અને પૃથ્વીની જેમ તદ્દાંત પણ જુલો, વેલીઓ અને નદીનાળાં હોય તો મંગળના કવિના આપણા કરતાં વધારે સિદ્ધ હોય અને તદ્દાંત પ્રેમીઓને તે મહામરી. એટલામાં બેવડું મંડે અને તેથી જુવાન પૃથ્વી તરીકેને તેઓની છબી થાય. પણ કુર્બાને તેમ નથી. તદ્દાંત વનસ્પતિ માત્ર કોઈ કોઈ જગ્યાએ જ જોવામાં આવે છે.

અને પાણી વિના ત્હાંનાં શોક ટળવને છે. અથવા માટે જ્યાં આમ મારામારી હોય ત્યાં રસિક થવાનો તે લોકોને ક્યાંથી વખત મળે ?

વાયુઓ અને વનસ્પતિ.

‘સ્પેક્ટ્રમ’* તેમજ ‘રેડિએશન’^x ને સગતા નિયમોથી મંગળની ગરમીનું માપ (temperature) ખગોળ શાસ્ત્રીઓએ જાણ્યું છે. તે સરેરાશ ૮૦૭ ડિગ્રી સેન્ટિગ્રેડ અથવા તો ૪૭-૭ ડિગ્રી ફેરનહાઈટ (પૃથ્વી માટે સરેરાશ ૬૦ ડિગ્રી ફેરનહાઈટ) છે. ગરમીના આ માપ કિપરથી તેમજ ત્હેના દેખાવ ઉપરથી મંગળનું હવામાં જલવાયુ (water-vapor) કે એમ માલમ પડે છે. હવે જલવાયુ ખીજ વાયુઓ કરતાં વળ-માં હલકો હોવાથી તે ખીજાં જે વાયુઓ કરતાં વધેતો હડી જઈ શકે છે અને તેથી જો કોઈ અહની હવામાં તે હોય તો ખીજા બારે વાયુઓ પણ તેમાં હોવા જોઈએ એમ નહીં યાવ છે. આ પ્રમાણે ઓક્સિજન, નાઇટ્રોજન, અને કાર્બોનિક એસિડ વાયુઓ-જેઓ જલવાયુ કરતાં બારે છે-તે મંગળની હવામાં હોવા જોઈએ એમ માની શકાય છે. આ માન્યતાનું વળી એક ખીજું પણ પ્રમાણ છે.

મંગળમાં કેટલીક વાર જણાતા જુરા અને લીલાશ પડતા રંગોથી એક વેળા ખગોળજ્ઞતાંઓએ એમ માન્યું હતું કે તે મંગળના સપ્તો છે. પણ પછીથી જ્યારે વધારે ઉંચી શક્તિવાળાં દૂર્બિનો રચાયાં અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન વિશેષ વૃદ્ધિ પામતું ગયું ત્યારે જણાયું કે આ રંગો યોરે યોરે વખતે જાહેરાત છે. હિંદુસ્તાન જ્યેષ્ઠ અને કેટલીક વાર તેથી થે ખેડોરા વિભાગો ઘેરામાંથી આજા રંગમાં આવતા લાગ્યા. ત્હાંનાં પાણી જલવાયુનું રૂપ લઈને અથવા તો કાંઈ ખીજી રીતે હડી જવાથી આ આભાસ થતા સમુદ્રો આછોતરા થઈને રંગ જાહેરતા હોય એમ આપણે એક પણ માનીએ તો પણ આ પાણી ક્યાં જઈ શકે ? અહની ખેડોર અંતરિક્ષમાં. તે માત્ર ઘોડાં અકવાડીઆમાં જઈ શકે નહિ. આપણે આગળ જોઈું તેમ અહની ખેડોર જવાને માટે તો તેને

* કાચના ‘પ્રિઝમ’માંથી સૂર્યનું કિરણ પસાર કરતાં તે જૂદા જૂદા સાત રંગોના એક પટ્ટામાં વહેંચાઈ જાય છે, તે ન્યૂટનનો પ્રયોગ જાણીતો છે. આ પટ્ટાને સૂર્યનું સ્પેક્ટ્રમ (Solar spectrum) કહેવાય છે. તેવીજ રીતે ઘણી જ તપેલી સાદી ‘ધાતુઓનું’ (સોનું, રૂપું, તાંબું વિગેરે) તેમજ અધાતુઓનું (ગંધક, ફોસ્ફરસ, અથેડિન વિગેરે) એક કિરણ પ્રિઝમમાંથી પસાર કરવામાં આવે તો દરેક ધાતુ કે અધાતુ યોગ્ય પોતાના જૂદા જૂદા રંગની રેખાઓ પટ્ટામાં દેખાડે છે. આ રંગ સિવાય પટ્ટાનો અથો ભાગ કાળો જ રહે છે. કિરણ ફેંકતી વસ્તુ જે પ્રમાણમાં ગરમ હોય તે પ્રમાણમાં તે ઝોછી કે વત્તી રેખાઓ દેખાડે છે. આ રીતે સાધારણ તપેલી ‘સોડિઅમ’ ધાતુ માત્ર એક જ પીળી રેખા બતાવે છે જ્યારે વધારે પ્રમાણમાં તપેલી તેજ ધાતુ ત્રણ રેખાઓને દેખાવ આપે છે. આ પ્રયોગ હડી રીતે વાપરીને એક વસ્તુની ઝોછી કે વત્તી રેખાઓ ત્હેના સ્પેક્ટ્રમના પટ્ટામાં જોઈને તે વસ્તુની ગરમીનું માપ ચોક્કસપણે કહી શકાય છે.

^x વાતાવરણમાં મેળાં રૂપે ગરમીની ગતિ.

કુળો લાગે. જો જલવાયુ રૂપે તે મંગળની હવામાં રહેતું હોય, તો પૃથ્વીની ખાખતમાં અને છે તેમ હવાના વેગને લીધે તે વાયુને ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ધ્રુવ ઉપર જઈને તે પ્રદેશોની ઠંડીને લીધે તહેને ધનરૂપમાં આવી ખરડતું રૂપ લેતું પડે. તો પણ મંગળના ઉત્તર કે દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશો ઉપર રહેલું ખરડતું પ્રમાણ તે રીતે જોટલું વધુ જોઈએ તેટલું કાર્બો દિવસ વધું જણાય નથી. એટલે કે મંગળનું પાણી વાયુ રૂપે હડી જતું નથી. ત્યારે આ રંગો પાણી હોઈ શકે નહિ. વળી બદલાતાં બદલાતાં ખરાબર એ વર્ષે તે રંગો પ્લેક્ષાં જોયેલી જ સ્થિતિમાં માલમ પડે છે. ત્યારે આ રંગો શું હોઈ શકે? તે મંગળની વનસ્પતિ. પૃથ્વી ઉપર ઓખ અને વસન્તમાં વનસ્પતિ ખીલતી હોય છે. શિશિર અને હિંમંત ઋતુમાં તે સૂકાય છે. ખીલતી વનસ્પતિ લીલી અને ખજતી પીળી. તેમ જ મંગળની ખીલતી વનસ્પતિ ભૂરાશ પડતી લીલી અને ખરતી રતુંબડી પીળી. મંગળના એક વર્ષે (આપણાં એ વર્ષે) તે પાછી લીલી થાય અને બદલાતી બદલાતી પીળી થઈ જાય. આ રીતે તે ભૂરાશ પડના ભાગો સમુદ્રોનાં પાણી નંદિ પણ વનસ્પતિ છે એ નિઃસંશય છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે વનસ્પતિ આકર્ષિત્વ વાયુ પોતાના છિદ્રો વાટે ખઠાર કાઢે છે અને કાર્બોનિક એસિડ વાયુ તે જ છિદ્રો વડે લઈને જાય છે. આથી ઉરડું પ્રાણીઓની યાજતમાં અને છે. આકર્ષિત્વ અથવા પ્રાણવાયુ તેઓના જીવનાધાર છે જ્યારે કાર્બોનિક એસિડ વાયુ તેઓ શ્વાસોચ્છવાસ વાટે ખઠાર કાઢે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને પ્રાણી એક ખીખના ટેકા રૂપે અને તેથી જ્યાં વનસ્પતિ હોય તો પ્રાણીઓ હોવાનો સંભવ હોય એમ માનવાને આપણને સમજાઈ શકાય છે. વળી વનસ્પતિ તહેના જીવનને પૂરતો ખોરાક જમાનમાંથી મેળવે છે અને તે ખોરાકમાં નાઇટ્રોજન વાયુ ધણો જરૂરનો છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ મંગળમાં વનસ્પતિ છે અને તેથી ત્યાં આકર્ષિત્વ, નાઇટ્રોજન અને કાર્બોનિક એમિડ વાયુઓ છે એમ આ બીજી રીતે પ્રસ્વાર થાય છે.

જો તેટલી ઉંચી સંકેતવાળા દર્શનથી પણ મંગળ ઉપર પ્રાણીઓ ચાલતા દેખાય એ વાત તો છેક જ અસંભવિત છે. વળી ત્યાંની ઋતુઓના ફેરફાર પૃથ્વી ઉપર એમાં એમાં ૩૫,૦૦૦,૦૦૦ માઇલને અંતરેથી ખગોળવેતાઓ આમ જતાવે છે એ પણ આધુનિક વિજ્ઞાનનો એક ચમત્કાર જ છે. અને પૃથ્વી ઉપર જ રહીને સાંધેલીધાં ત્યાંના પ્રાણીઓને જોવાં અને તેજ સત્યને દર્શન, વિજ્ઞાનના નિયમો અને તર્કશક્તિ વડે પીગાનલું એ એમાં વધારે વશવાણું તકમને શું લાગે છે?

[મંગળ વિષે જાણવા લાયક વધુ માહિતિ આપના અંકમાં]

કાવ્ય પ્રતિભાની ઉત્પાદક શક્તિ.

કુદરતમાં કાવ્ય પ્રતિભા રહેલી છે. કવિઓ તે શક્તિને કાવ્ય લખવામાં વાપરે છે. જેમ કુદરતનું સૌંદર્ય વધુ આકર્ષક તેમ કાવ્યો પણ ઉત્તમ થાય.

પ્રતિભા-કાવ્યમયી પ્રતિભાને વિદેવનો પ્રકાશ કહીએ તો અત્યુક્તિ ન જ ગણાય. કારણકે કાવ્યની પ્રતિભા પોતાનાં દિરંગોને સત્, રજ અને તમ એ ત્રણે લક્ષણોમાંથી પરાવર્તિત કરે છે. મહાકવિઓની પ્રતિભાની અંદર નિરાકાર ઉત્પાદિની શક્તિ હોય છે. તેઓની પ્રતિભામાં સાદાર ભાષા, ભાવ, ઉપમાદૈશ્યક, ચરિત્રસૃષ્ટિ, શબ્દવિન્યાસ અને હંદોત્તર અંદાર; એ સર્વ અમઝી રીતથી વધાયણું હોતું આવશ્યક છે.

પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાંથી કવિઓએ કંઈકંઈ અવનવું રચ્યું છે. પ્રકૃતિને તેઓએ વિવિધ અત્યંત દૃષ્ટિથી નીરખી છે: આયરને પ્રાકૃતિક જગતની પ્રચંડતા વર્ણવી; વર્ડ્ઝવર્થે વિશ્વમય મહાશક્તિનો ચિન્મય નિહાસ વર્ણવ્યો; બવબુલિએ શાંત ગંભીરતાની મહામૂર્તિ ચીતરી; મિલ્ટને સ્વર્ગીય તાન આલાપ્યું; પોપે ભાવનું પ્રગટપણું આંદ્યું; કોઈ કવિએ લાલિત્યને પ્રધાનપદ આપ્યું; કોઈએ દૈવરસ અને કૃષ્ણ રસમાંજ હુમી-રસમસલી કાવ્યપ્રતિભા આણેખી; કોઈ કાવ્યકારે શાન્તરસની અવતરણમાં સ્વર્ગ, પૃથ્વી અને પાતાળને નિમગ્ન કરી દીધાં.

કાવ્યદેવીની પ્રતિભા બહુવેળી છે. તેમાં વિરોધાભાસ પણ આવે છે. પ્રતિભા કોઈ રસને મુંદર બની જાય છે તો કોઈ જગ્યાએ કદરૂપી પણ બને છે. કોઈકે રથને પાપમિશ્રિત, તો વંણી અન્ય કોઈ રથને પુણ્યમિશ્રિત રચાય છે. એવા વૈચિત્ર્ય વગર પ્રતિભા, સારાં રસો ઉત્પન્ન કરવામાં કામ-યામ નજ થઈ શકે. ઇયાગો અને ડેસડિમોનાના વૈચિત્ર્ય વગર 'ઓથેલો' (Othello) ન રચાત. ક્લોડિયસ અને હેન્રેટની પિન્નતા વગર 'હેન્રેટ' (Hamlet) નામના થયે ભાગ્યેજ સારી ખ્યાતિ મેળવી હોત. આઈઝાકો અને ઇમાઝન એ બે પિક્ક રસબાવવાળી વ્યક્તિઓને લીધેજ Cymbeline રસમિશ્રિત લેખાયું. મિલ્ટનકેલિસ ગેડેજ અને શક્ટિ મુંદર હોવાથી "Gothic's Fiery" રચાયું.

પ્રતિભાનું મૂળતત્ત્વ અમાનુભવી સૌંદર્ય છે. કદપનાનો દોળ ચડતાં કાવ્યની પ્રતિભા બલમથાનાં મનોને પણ ડોલાવી નાંખે છે. લગ્નગીતો શકુન્તલા, હનનામય ઉર્વશી, તપસ્વિની પાર્વતી એ ભારતીય કાવ્યદેવીની પ્રતિભાના કાવ્યનિક વિભાગનાં મનોહર પાત્રો છે. પાશ્ચાત્ય કાવ્યદેવીની પ્રતિભાએ કદપનાના આવરણમાં લપેટીને આ જગતપર શિથિરના જેવી એદિસિયા; ઝિંદા (તોફાન) ના જેવી ડેવિન; સર્જત્યાગી ટાઈમન, સર્જત્રાસી રિચર્ડ; વિભાસવતી ક્રિસોપેડા, સતી સાવિત્રી, ડેસડિમોના; નિશાચરી લેડી મેકબેથ; પુણ્યવિહારિણી પરગિટા વગેરે પાત્રો મઝી દીધાં, નવીન સૃષ્ટિ રચી દીધી.

પ્રતિભા, ત્યારે કદપના સૃષ્ટિમાં વિદગ થઈને હો છે, ત્યારે ખચિત આ દુનિયા પર વિવિધ ચુલ્લુવજાવદારક પાત્રો જન્મ પામે છે. આથીજ કાવ્ય જગતમાં ઇયાગોની કુદતા, ઓથેલોનો સદેહ, ક્લોડિયસનું કામચુરપણું, મેકબેટની કુસચા, રિગનેનો પિતૃદોષ, રિચર્ડની સ્વાર્થચિદ્ધિ, ક્લોડિયસની પામરતા, ક્રેસિડાની દન્દ્રિયલોભપતા, પેલોનિયસની આત્મનિકતા, ટાઈમનની સ્વર્ગનિરોધિતા, વિડુઅરની કાવ્યમયી પ્રકૃતિ, રાનિયું

દાર્શનિક, દુષ્યન્તની વિરહિતા, પુરસ્વાનો ઉન્માદ, ઉન્શીનો પૂર્વરાગ, પ્રિયવદાનો સખી પ્રેમ; વગેરે શુભ અને સ્વભાવનાં ચિત્રો પાતનારૂપમાં દોરાયાં.

વળી કવિઓ 'અધ્યાત્મ તત્ત્વ' ને પણ પોતાનાં દાઓમાં ગોઠવી પ્રતિભાને દામ્ય અને ઇચ્છિત માર્ગે દોર્યે છે. જર્મન કવિ ગોટે એ માર્કારેટ અને તેના પ્રાણી કાફકાનની વચ્ચેના વાર્તાલાપમાં આ તત્ત્વને ઠીક સ્થાન આપ્યું છે. તે કહે છે:—

Look, I not eye to eye on thee,
And feel'st not thronging
To head and heart, the force
Still weaving its eternal secret
Invisible, visible, around thy life.

એક દારસી શિશુંકે અચ્છું બાપ્યું:—

“પ્રભરવા દર એરકે ખાઝી દમ; ઝ હિંદુ ઝન, મ પાસ
દમ બરાએ મુરદેહ સુઝદ કિન્દેહ મને ખીયારા.”

જેમ હિંદુસ્તાનની હિંદવાણીઓ—સતી સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના—ખાવિંદના મૃત દેહને લઈ ચિનામાં બળી મરી છે, તેમ આ બાઈ, ખુદાની મહેબ્બતમા તારા પ્રાણ આપ, નેને લકતેજ છું આ જહાનમાં આગ્યો છે. ફુતીઆની લાલચોમાં ફસાતો મા.

‘મુ.દી’ કહે છે:—

“અએ કે પંતક રશત દર ખાખી
મગર ઇન પંજ રૂઝ દર યાખી.”

એ સાદી! તારી ઉમરનાં પચાસ વર્ષ તો ખ્યાલ તથા ગદ્યનખાંજ ગયાં. હવે પાંચ દિવસ ને બાકી રહેવા છે તોમાં ‘ચેતી જાહેને બંદગીનું’—બોદાની બંદગીનું’ કામ કરી લે.

દામ્યજગતમાં નગર ફેરવનાં ચુષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન ધણી જગ્યાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોઈ સ્થળે એ વર્ણનમાં મૂક ઉપરેશની પણ આછી છાંટ હોય છે. જેમકે હમ્પ્શિર જમરોડ કહે છે:—

ખુવદ મ હમરેહ જાદી ઓ ગમ ઝમાને બહમ,
કુદામ ચુલકે સરે અખે નો કે ખાર નદાત ૭”

આ જમાનામાં ગળી તથા ખુશી બેડ સાચેજ છે. કોઈ વાર ઇન્સાન દુ.ખમાં પડે છે અને કોઈવાર સુખમાં પડે છે. કયું ચુકામનું કુલ કાંટાની અણીના ધાની ખ્બીક નથી રાખવું! છતાં ચુવાન જેવા રંગીન તથા કોમળ સુગંધીદાર મનમોહક પુષ્પને કાંટાની અણીના ધા - વેઢવા માટે હમેશાં તૈયાર રહેવું પડે છે.

આ તો ઉપરેશ મિશ્રિત ચુષ્ટિસૌંદર્યનું વર્ણન થયું. પણ કેટલેક સ્થળે દ્રશ્ય મનને આકર્ષાદ, દેવા કાજેજ આ સૌંદર્યનું વર્ણન થાય છે. અને વર્ણન પ્રકૃતિમાંથી જન્મે છે. ખરેખર પ્રકૃતિ એ સૌંદર્યનો બંડાર છે. તે અનંત છે, અકલ્પ છે. પ્રમાત, મધ્યાર્દ્ર, સધ્યા, કોસુદી ચર્ચરી, તારકામંડિત આકાશમંદળ, દ્વિધનુષ્પરસ્થિત ત્રિવુનો અમકારો, મધુર પોષ કરનારી સુંદર સુંદર મેષમાળા, ખીલી રહેલી વૃક્ષ પુષ્પિતવેષ, નવા કુશકર, સ્ફુટિતોન્મુખ કિયસય, ધ્યાયમય કુંજવન, સખમય ઉપવન. નિમિષ અરણ્ય, અરણ્ય બૃહર, બ્રાહ્મ સાગર, ઉદસિત નદિની, લ્હેરવાળું સરોવર,

પ્રીણવાળાં ઝરા, કણવાહી સગીરણુ, શીતલ શિશિર હિમેતુપાર, 'પરરતુ' પડયું, 'પુષ્પની સુગંધી', 'ઓત્તનાતું' હસવું, મલકવના વાયું, તરંગનો હિલ્લોલ. મધુમય પરાગ અને નીરદત્તું નવવારિ; મૃગમૃગી, ચક્રવાકચક્રવાટી, બ્રમર, હાથીહાથણ, સ્વર્ણરેણુ, મુકુટારાજ-એ સર્વમાંથી કવિએની ભાવના જન્મી જુદી જુદી દિશાએ ગઈ. એ ભાવનામાંથી મંદર બાળા હોરા રચાઈ, હિમાલય ઉપરનું ગિરિવન વર્ણવાયું.

મિથ્યને ત્રિદેવતું ચિત્ર આંકતાં સ્વર્ગોદ્ધાન ચીતર્યું, વળી ભાવના વડે દેવતક, ઈન્દ્રનીલ, પ્રજ્વલણુ, આદ્યસ, કેકેલસ, રિકડડ અને હિમાલય વગેરે પર્વતોનાં મનોહર વર્ણનો, વાયુચિકિત્સિત લતાસ્ત્રગ વિશેષી વૃક્ષાદિના સૌંદર્યનું વર્ણન, અગ્નિને ચૂમતા કુતુંગ શિખરની ગંભીર 'મૃતિ' વર્ણન, ઉજળતા તરંગવાળા સમુદ્રનું વર્ણન, વાયુના બેસથી વહેતા ચંચળ જલદ ખંડનું વર્ણન, નમોમંડળના ચંદ્ર સૂર્ય નક્ષત્ર ગ્રહોપગ્રહોના વર્ણનો ઉત્પન્ન થયાં. માનવ જાતને રંગે પગે આવતાં હાસ્ય અને અશ્રુ, આશા અને નિરાશા, ભય અને નિર્ભયતા, વિરહ અને સંયોગ, દુઃખ અને સુખ એ દૈવોનું પ્રાકૃતિક જગતના સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં સંયોગી કરણ થતાં કામદેવના પંચરસની કલ્પના ધડાઈ; મનસિબળના બંધનો Bonds of bliss and pain રચાયાં.

કાવ્યમયી પ્રતિભા શ્રંગાર તત્ત્વના આશુષ્ણો પણ પહેરે છે. એ તત્ત્વ વગર આ દેવીની શોભા લાગે નહિ. આ તત્ત્વમાં પણ ઉપદેશની માયા હોય છે. જેમકે:—

પ્રેમોન્માદિની વીનસ પ્રિયતમ આડોનિમને શુભાવીને વિલાપ કરતાં કહે છે:—

“The flowers are sweet, their colours fresh and trim

“But true sweet beauty lived and died with him.”

ફારસી કવિ 'ખુશરો' કહે છે:—

દર દેરેને રંગો ખુશરુ શે દર નમાફત

પુલ હવશ શુદ ગેરશુદ બેગાને શુદ બેહાર શુદ

ખલિસ અઝ ખુસરો હદી સેશુલરે એ બેશનો કે શુદત

દામ શુદ, તસખીદ શુદ, જંદાર શુદ, જુનબારે શુદ.

જે કોઈએ તે પુષ્પસમ મુખવાળી માયુક્તના રંગ તથા સુગંધીનો લાભ નહિ ઉઠાવ્યો, તે માણસ 'હવસી' છે, પરમેશ્વરના માર્ગથી જુદો છે, પારકો છે, નકામો છે. માટે તું તે માયુક્તની જુદાઈ ચોક્કસ તથા ખાલિસ વાત સાંભળ કે જ્યારે ખુશરોએ તે માયુક્તના માર્ગનો મર્મ કહ્યો. ત્યારે ખુશરો તે માયુક્તનો ખદો થયો, તેના દિલનો સાંકળ થયો, દિલનો દિલદાર થયો, ગળામાં પહેરવાની જાનોઈ થયો.

વળી કાબ્યેદેવીના આ શ્રંગારી સ્વરૂપે માનવી બાળોનાં મનના હોલિકા ધર્મને પણ ભુત્રાવી દીધો છે, અને મનોરંજક વ્યક્તિઓને નારક તથા કાવ્યધારા જન્મ આપ્યો છે. રસદિઓનાં પોતાના સ્વામી બેમાનસીઓની ખાતર પોતાના પિત્તા ઓષેશોના કથનને પેરૂ માન ન આપ્યું. મહાન રાજા સિંગેની પુત્રી ઇમોએ ગરીબ પદ્મપુમસ સાથે પ્રેમ કર્યો. સતી સાવિત્રીએ ગરીબ સત્યવાનને હૃદયદાન દીધું રોમિયો અને જુલિયટ યુગ કુટુંબના છતાં પ્રેમ રત્નચુટી બધામાં.

વળી આ તત્ત્વને લીધે સમાજના તત્કાલીન ભાવો પણ કવિઓની વાણીદાર કાવ્યકૃતિમાં વ્યક્ત છે. ભારતમાં પ્રચલિત લગ્નગીતપદ્યોના ભાવે શકૃતલાની ભૂતડી જ વાતચીત.

ઉર્જાનો સ્વભાવ ઉપમા છે. બારાણ, માવનીના પેગમોના અંકરની જીવીતું લીલા થયું. પાવતીનો સખીસમાજમાં અપરતુન મૂક ભારને વળાં દીધી, ત્યારે કે યુરોપીય વાતાવરણમાં સરળ સ્વભાવની ગિરાન્ડા, કુલવિહારિણી પરિડા, તેમજિવની હરમાધ્યોની, સ્વચતુરા રોમલિડા, એકામનની બુલિયટ, પ્રેમમુગ્ધ અરિક્ષા, સર્વિયાગી એસિઓના, પિતૃવત્સલા કોડિલિયા વગેરે પ્રતિભાના સ્નેહની સામગ્રીના નામિકાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. દુખ્યતત્ત્વો સાથના વિષેયને ધણે આદર્શ વલ્કલના છેકાનું ભરાવું, પગમાં કંચાકરતું ભોંકાવું, એ યુ. એ. જી. સ્નેહનું જીવન રોપણુ કરે છે. નિર્દોષ, વ્યવહારથી અગ ગિરન્ડા પામેથી કવિએ રાજપુતને લક્ષીને કહેવડાવ્યું કે—

"This is the third man, I ever saw,

The first that e'er I sighed for"

આ રીતે કાવ્યમાં પ્રતિભા અમાનુષી સૌંદર્યના મૂળ તરવમાંથી ઉત્પન્ન થઈ, કલ્પના સંક્રિતા વાતાવરણમાં પોષાઈ, પૈચિત્ર્ય તરવની ઉંડી ભેખડમાં પિયરી, અધ્યાત્મતરવનું અમૃત પાન દરી, દૌર્લભિકતાના અસ્ત્રો પહેરી, સંક્રિતસૌંદર્યના અવરણો સથ, ધ્રુવોર તરવનાં આમ-મણેથી રિખરિખ થઈ કાંઈ પણ દેશના કાવ્ય પ્રદેશમાં ત્યાંના દેશ-કાળ-રીતરિવાજ-પાત્ર એ સર્વને અનુસરી વિચરે છે. એ પ્રતિભાની અસર તત્કાલીન કવિએ પર પડે છે અને તેના પરિ-લામકે તે કવિએ એવા ગ્રંથો બનાવે છે કે જેથી જમાનો ધજોજ સારો પડ્યો ખાય છે.

માથે હારકા બનાવી, શ્રી હરે બીમપોર રચું. કવિ કાલિદાસે અલકાંનંદરી વણુવી. વળી તેણે પ્રાણીઓમાંથી પણ કાવ્યનું માધુર્ય તારવ્યું. દિલીપે વસિષ્ઠાશ્રમમાં જઈને મોરનો કેદારવ આંખાઓ. મગલીને દર્શ બવડાવતી સુન્દરતા કલ્યાઈ. છીંગે રથો સુકુલનયનદંપતીને લેયો. પાણીમાં વિહાર કરતી સારસે પંકિત નેઈ. વળી કવિએ દુખ્યતત્ત્વ કદવાશ્રમને આંદોત માંડતીના કિનારા પર હંસમિથુનને આંકેાવ્યું. હિમાલયની તળેટીમાં હરિણ પાળોને હરિયાળી ચરતાં દોષી, વળી આમરક નીચે કૃષ્ણસાર યુગલ-આંકડું. મોરની પૂછડીને સ્ત્રીના કેસકલાપ સાથે સરખાવી. આંખના દટાક્ષને પરવથી હાલતા નદીનાં પાણીમાંનાં નાનાં મોળાં જેવાં કલ્પ્યા.

કેસિના સૌંદર્યપરિત વાતાવરણમાં કલિયડ રચાયું. યુરોપના પ્રપંચી વાતાવરણમાં શેક્સપીયર, મિદન, પોપ વગેરેના અનુગ્ર સ્વભાવદર્શક કાવ્યે-નાટકે રચાયાં. અમેરિકાની યુવાનગીરીની અગંકર પ્રાણીક્ષીની અંધરે Uncle Tom's Cabinને જન્મ આપ્યો. યુરોપનાં વસતા Jews લોકો Merchant of Venice ને રચાવવામાં કારણબૂત થયા.

સપયું છતાં ભારતને કુદરતે સંક્રિતસૌંદર્યની ઉચ્ચ કોટિની અક્ષીસ આપી છે. અકોની કવિવ બાંધીરથીના કિનારા પરના સુદર જંગલોમાંથી, કવલક કરતા ઝરાઓમાંથી, પુષ્પિતોષાનોમાંથી, કુલમાબરણના રિવાંજમાંથી, સુનિઓના ફળાલથી લઈ રહેલા તપોવનોમાંથી, મુળોની ખરીવડે અણુએકી ધરતીવાળા મનોહર આશ્રમોમાંથી, સુખના ગિફારના પોટી દરીમાંથી કવિ કાલિદાસની કલ્પનાએ શાકુલ તારેરી કાઢ્યું. પુરાણોની કવ્ય જ્ઞાનની મૂઢ અને મંત્રવાણી આશ્વકારિક આધ્યાત્મિકાઓ રચાઈ. હિમાલય પરવતના અરજઅદિત કુંગુ-શિખરોમાંથી, સૂર્યનાં કિરણોમાં અંગેકતા તળેટીમાંના અરંજના ગળીઆમાંથી, તળેટીમાં આવેલા અગંકર આશ્રમજેઠાથી મેનિત

કાનનોમાંથી, પર્વતને ગંધારે આવેલા જાન અને રાવણહૃદ સરોવરમાંથી, તેમાં ઉગતા કમળોમાંથી, સિંધુ અને ગંગાના એકજ પ્રભવસ્થાનમાંથી નીકળી જુદી દિશાઓના વહનપરથી, દેવદાસ તથા વાંસના જલોના વનમાંથી, દિશાતાજીવીય, કાર્તિકેયજન્મ, ગંગાના મહાદેવની જલોમાંનો સમાવેશ, કામદેવનાં જાણીથી શિવનું મોહ પામવું, પાર્વતીના લગ્ન, દક્ષના પક્ષનો વિધ્વંસ, કામદેવનું અનંગ થવું, વગેરે મોહક કલ્પનાઓ બિદ્યથી. અરવલ્લીની બૃહદ્ગુલામણીવાળી ટેકરીઓએ પ્રતાપનું છત્રન બનાવ્યું. કેળની કુંજોમાંથી શકુન્તલાનું પત્ર લેખન પેદા થયું. વિન્ધ્યાચળ પર્વત, મોહવરી અંબક આગળનું મોહવરીનું ઉદ્ભવસ્થાન, નાશિક આગળ આવેલા ઋષિઓનાં તપોવન. પ્રમદ દિના જંગલોમાં વસતા અનંજલિ, લંકાની સુવર્ણભૂમિ, લંકામાં થતાં તાડ અને નાગિયેરી-લતાઓએ અયોધ્યાથી તે લંકા સુધીનો રમ્યપ્રદેશ અને વિમાનમાંનું આરોહણ, એ સર્વમાંથી વર્ણન, પુરુષોત્તમ, રામનું પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને અયોધ્યા જવું, રુસ્તામાં સીતા આગળ કરેલ નમોમંદનાતા પ્રદેશનું આકર્ષક વર્ણન એણે મેઘદૂતની કલ્પનાનું કલ્પેવર ધકધક દુનિયાના કાવ્ય-આવૃત્તિમાંનું પ્રથમ પંક્તિમાંનું, પ્રથમ શ્રેણીનું શૃંગારી પુસ્તક આ રીતે લખ્યું અને તે રસ આપનાં “યસ્ય અસ્યથ ચયો સેવામાં તુ ને પુત્રનીકાગ્નઃ જ મહમરેત હરંગી” એ નાંવડે જે હું તહોમન મૂકી યશને આ મુલ્યલોકમાં મોકલ્યો.

યમુનાના અંધાર કાળા નીર અને તે પર આવી રહેલા કાળા અગ્રપરથી તામની કલ્પના ધકધક. યમુના તટે આવી રહેલા કદંબ જલોપરથી વસ્ત્રહરણ, ગોપાલ વલોની રમત વગેરે કાલ્પનિક દ્રશ્યો દોરાયાં “જગ કમળ છાંડી જાને” વિગેરે કાવ્યો રચાયાં. ગોપાલ જન્મનું યમુના તટે અપ્રકાશ બાંધીને રહેવું, ગાયોને ચરાવવા જવું, તેમની નિર્દોષ કીડા, વાંસલડીઓનું વાવું એ સંધર્મ કવિઓએ તેમના પ્રિય કાલ્પનિક કૃષ્ણની નિઃશબ્દીમાં રેડી દીધું. મધુરી, રમેદાળ ગોપ-ગાળાઓને કૃષ્ણની શ્રેણીમાંથી કલ્પનાની નાણિકાઓ કલ્પી. રાધા, મુખ્ય પાત્ર બની. આ રાધા-કૃષ્ણની મીઠી કલ્પનાની અસર તે વખતના એકએક કવિઓ પર પડી. કૃષ્ણના વિહારને લીધે જન્મવનની કુંજગલીઓ વિખ્યાત થઈ ગઈ. અરે! એટલી હદ સુધી કે વેડુંની પછી મણી તોળી આગળ ન રહી.

કવાયું કે:—“જગ વહાણ” રે, પેકું નથી જવું;

ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું ?”

મોહવરીને તટે ‘દંડકારણ’ મંડાવું. આ રીતે કવિઓની કાલ્પનિક પ્રતિભાના રસિક યોડાઓ છૂટે દોરે દોડવા મંડાયા, એને ભારત રસથી તરંગોળાળી ગયું. કાદંબરી અને ચંદ્રાપીક, શકુન્તલા અને હુમ્પત, નગ અને હમયતી, રાધા અને કૃષ્ણ, યસ્ય અને યસ્યપત્ની, કુબેર અને દિન્નરીઓ, દંત્ર અને ઉત્રાણી, મહાદેવ અને પાર્વતી, વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી: એ સર્વ જીવનવિ-મોહક જુગલને કવિઓએ જન્મ આપ્યો. ભવભૂતિએ ભૂતિ અને શી હવે હવે રચ્યો.

આવી રીતે ભારતનો ખૂલોખૂલો કાવ્યની પ્રતિભાથી અગાધ ઊભો.

પણ વધારામાં ગંગાના ધણાક શટાઓથી સીંચાએશે, બહાની પુત્રી સમોવડ બહાપુત્રીની વંદાનાએશે, અરબી સમુદ્રે જેનો પગની રજ ચૂમી હોય તેને એક દેશ બન્યો. અને તે પ્રાંત બંગદેશ હતો.

બંગના અંગમાં નૈસર્ગિક અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય તો હતું જ. એ તત્ત્વના એકાદીપણાને લીધે બંગ બાપડું બન્યું હતું. તેનાં કાવ્યોમાં મધુરતા રહી હતી પણ બીજાં તત્ત્વો દેખાયાં ન હતાં. પણ એટલામાં ચેતન્યે ધર્મચેતનાનું ચેતન્ય દુઃકમ્. વિવેકાનંદના ચર સમકક્ષ પરમદમે વેદાન્તના ભક્તિ તત્ત્વનું બી નાખ્યું. માયા અધૂરી રહી તે સમગ્રોદનરાયે પૂરી કરી. આ રીતે બંગ કાવ્યમાં ધાર્મિક તત્ત્વ ઉમેરાયું. “બર સંસાર બખરે માછ, બસો પનંગ ચગાએછ” વાળાં મધુર કાવ્યો-ધાર્મિક તત્ત્વના મિશ્રબુવાળાં કાવ્યો કયાં. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, રામોદનરાય, દેવેન્દ્રનાથ વગેરે સુધારકોએ વધારામાં સામાજિક તત્ત્વ ઉમેર્યું. આ રીતે બંગબુદ્ધિની કોવ્વલતામાં સામાજિક, પ્રાકૃતિક અને ધાર્મિક એ ત્રણ પુખ્તો મૂકાયાં. હજી અપૂર્ણતા રહી. તે કદાચનાં દૂર કદારાગેતે પૂરી કરી. જાણું બંગ બખમળી બહુ. આગસ્ટ મરડી ટટાર ચડ્યું. બંદિમ બાપડું જેના કવિઓએ સુઝલાં સુફલાં મલયજશોતલાં ના રાજ્યદારીવિષય મિશ્રિત કાવ્યો રચના માંડ્યાં. બાકીનું આર્થિક તત્ત્વ રામેશચંદ્ર દત્તે પૂરું કર્યું. આ રીતે પ્રાકૃતિક, ધાર્મિક સામાજિક, રાજ્યકીય, અને આર્થિક એ પાંચ તત્ત્વોથી બંગીય કાવ્યમયી પ્રતિમાની પ્રતિબાની સ્થાપના બંગાળમાં થઈ.

આમા ચોથ સમયમાં એક ચોથ પૂનર્ગતી બોલતી પ્રગટી. તેણે દુનિયાને હિંદુ ધર્મ બનાવી દીધું. યુરોપ, અમેરિકા તથા સમગ્ર દુનિયાને આંધ દીધી.

—ક્રિસ્ટો ત્રિવેદી

ચાલીજ નકલો બાકી રહી છે.

લેટ આપના ચોથ મુદ્દર લેખ સંગ્રહ.

રસ ગીતો.

નૈઃકોઈ દુઃખનવતી સ્થિતિમાં અદ્યુત આનંદોદન

(લે. બટુ ઉમરવાડિયા, બી એ.)

હિન્દુસ્થાન, સમાલોચક, સાહિત્ય ઇત્યાદિ પત્રોના ઉચ્ચ અભિપ્રાય પામેલું, આર્ટિસ્ટ ઉપર રંગીન શાહીશી છપાવેલું. કળાવતી સુસ્તક. કિ. ૦-૧૨-૦

મળાતાં ક્રાંતિ—

(૧) મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી,

પિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

(૨) ચૈતન્ય મંદિર, ગોપીપુરા-મુરત.

કોના વાંક !

એક આત્મકથા.

લેખક :

કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુતશી.

પ્રકરણ ૪ થું.

હયાશંકર.

[૧]

અમારા મુખ્યધના પરોણાઓ ગયા અને મારા સાસરીયાનો દયાવી રાખેલા કોથ અહાર પડ્યો. દિવસો ને દિવસો સુધી મારી જોશી થવા લાગી અને ગાળો ને કટાક્ષથી મને બાળેવાનો પ્રયત્નો થયા ક્યો; પણ મેં એ બંધાપર વિનય મેળવ્યો હતો તેથી મારું મન આનંદમાં રહેતું.

પણ એક દિવસ મારા જોશી અવિચારી રોજીથી મારા પર થરાયણ વાળળ વટી પડ્યું.

હું રાતના જાગી, કામ કરી ચલાની તૈયારી કરતી. મારી જોશી ને દેરાણી પોતપોતાનાં કપડાંમાં ચાલી ગઈ હતી, તે મારાં સાસુ રસોડામાં કાંઈ કાંકોડુઓ કરી રહ્યાં હતાં. એકદમ, આખળે મારી જોશી ને પાછળ મારા જોડે ધણધણત હાથે હવથાં અને ગાંડા હાથીની માફક વિદરેલી જોશી મારી પાસે આવી અને મારવા ને પોતાની છાતી ફેટવા લાગી.

“હાથે મહુડી ! તે” તેા ધમધમણુ ઘાલું, હાથ રે-” હું તેા ગમગણ ગૂઢીને જોશીની પ્રહારથી બચવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. મારા જોડે આવી તેને પકડી બેંચવા માંડી; મારાં સાસુ વિરમ્મ થઈ દોડનાં આવ્યાં; મારા હિયર દેરાણી પણ ઘોરા સાંભળી જોવા આવ્યાં.

સોડીશર હું, મારી જોશી, અને જોડે-એમ ત્રણે જણે વગર વિચારે એકમેકને માથાં કપું; પણ આખરે મારા જોડે મહા મુરદેલીએ અમને છુટાં કર્યાં. હું હાંફતી હાંફતી ઉભી રહી અને જોશી છેડો વાળવા બેઠાં, “કામણુ કયું” રે મારી મા...આ...આ...”

બધા યુઝવા લાગ્યાં અને જોડે જોશીની ન સમજાય એવા જવાબોમાંથી તારવ્યું એ નીકળ્યું કે મારા જોડે પરોણા આવ્યા ત્યારે જે મેં રીતમાત દેખાડી હતી તેની પ્રશંસા કરી અને મારી જોશીને તે રીતમાત શીખવાની સૂચના કરી.

પણ મારા જોશીને મિનાજ મુખેા હતો, એટલે વાત પૂરી થતાં જોશીને લાલે લાલે સીધી કરવા લાગ્યાં: “કુખ્ત ! ઘરનો ફરનો ફરે છે ?—ગિજાડી ! જાને કુવડ ને, આખા ગામની અદેખાધ, જે બોલ કહેવાય નહિ ? ફાટ્ટે ચડી છે.”

આખરે મારાં સાસુ વચ્ચે પડ્યાં ને મોડી રાતે આ તોફાનને અંત આવ્યો. મને મારા પડયો, મારું અપમાન થયું તે મું વિચરી ગઈ; પણ મને મારા જોડે આદર્શરૂપ ગણી એગીળ મને સંતોષ થયો.

તે સતતા તો બધાં મારા મોહાણી પર ચુસ્ત થયાં હતાં, પણ બીજા દિવસથી સ્ત્રી વર્ગમાં ગમરાટ પેડો અને તેમણે ધરના પુરૂષ વર્ગ તરફ અને મારા વિરુદ્ધ એક મહાવૃદ્ધ રચનાં મીડીયા. તેઓ મરદોનાં દેખતાં અને કાંઈ ફોટો પડ્યા હતાં નહિ, પણ તેમની ગેરહાજરીમાં અને મોન અને તિરસ્કારથી એકસી અને અડધી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તેમજ આતુરીથી અને એવાં કામ સાંપનાં માંડાં કે ધરના કાલ ગરદ અને બુલે નહિ, અને ક્યું કામ મેં કર્યું તે સમજી શકે નહિ.

મારા રૂપના બાનથી, મારી લાયકાતના ગર્વથી પેદા થયેલો મારો આનંદ એ.છા.યનો ગયો, અને મારા તરફ વિના વાંકે ચતા અન્યાયથી હું અકળાવવા લાગી. આ અકળાગણ કાદવાનું સંધાન માત્ર કુસંગ હતી.

૨

એક દિવસ હું એની પાસે જઈ રહી પડી; અને તેણે મને બનતું આશ્વાસન આપ્યું. આ સમયે કુસંગની મૈત્રી એક ભાગ હવનનો આધાર હતો. તેનો હંપચુપો સ્વભાવ, તેની શીઘ્રતાની નિદોષ રીત, તેના સરકારી વિચારો એ બધાની અસર મારા મન પર થતી. તેનો મુખરેશો પતિ તેને સુધારવાને જે પ્રયત્ન કરતો હતો તેને લાંબી નેના ગા.માં કાંઈ વધારો થયો હતો; અને તેના સહવાસથી મારું જ્ઞાન પણ વધતું.

દયાશંકર જોડે-પણ મારે બોળાણાણ ચલું. ને વિવેકશીન, મીડા, પુરૂષ લાગતો. તેનું હાસ્ય આકર્ષક હતું. અને તે મોઝામોઝો એટલે બોળી હતો કે બપડાથી ને દમામથી બધાની સાથે કામ પાડતો. હું દુનિયાદારીથી અણબાણ હતી, એટલે એનું ખરું માપ કાઢી શકી નહિ; પણ દૂર રહી રહી તેના તેજમાં અમ્મવા કરતી. હું કુસંગના સહબાગથી સીમા નથી એમ માનવા લાગી.

પણ આ સહબાગ જાડું હતું નહિ. તે પીયર જલવા ગઇ, ત્યાં સખન માંડી થઇ, અને મરી ગઇ. માની જલ્લી બાહન મી ગઇ હાથ એનું મને દુ ખ થયું. મારું નિરસ હવન પારકાના રસમાં પણ બોળાણ કાંઈક કુમાર પામ્યું હતું, ને જડ થઇ ગયું.

દયાશંકરને તેનો દહાડો પાણી કરી પાછા આવતો મેં જોયો. તેના મો પર વજાની હતી, તેની આંખમાં કુમાર હતી. તે મારા જેઠ ને અસરા આમળ પોતાનું દુઃખ રડયા આંખો ને મેં જોયો, અને તેના કાંઈક-શબ્દો સાંભળી મારું હૃદય દયાનું પડ્યું. તેની જોડે મારાથી બોલાવ એમ નહોતું; પણ મૂળાં મૂળાં નજરથી જોટથી સકાતવૃત્તિ દર્શાવતો તેટલી દર્શાવના હું ચૂકી નહિ. કુસંગનું મન એક અણકીડી સાંકળ હોય એમ અને દયાશંકર સાથે ગાંધવા લાગ્યું.

હું તેની સાથે મોલની નહિ; હું તેને કરી મળતી નહિ. માત્ર અવારનવાર તેને જોવી જતાં તેનાં દર્શન મારે હું રચતી. મોડા દિવસમાં મારા હૃદયમાં અનેક બાવો પેદા થયા. શું વિચાર થયે છે-એ વિચાર હતો કે કેમ-એણે કાંઈ પણ વિચાર કર્યો વિના હું તેને જોડીમ રચતી, અને ત્યાંથી પાછો આવવાનો વખત રાખતી. અને બનતાં સુધી-કાંઈ કામને આપતો અમારા ધરની બાળીમાંથી તેણે જોડા મુકતી નહિ. કુસંગ વિના તે કેમ રહેતો હશે, તેના હાથમાં ગાણાં બાવો પેદા થતાં દરે તેના વિચારો મારા મનમાં રચા કરતા, અને એ તેનાં દર્શન વિના નિમિત્ત બન નો દુઃખના કુસંગ નરી પડ્યા એનું મને-કાંઈનું.

[૩]

એક મહિનો આમ ગયો; અને મારા મનોરન્ધ્રમાં હું વધારે મગન બનતી ગઈ. ધીમે ધીમે કુસુમનું સ્મરણ આજીવનું થતું ગયું; અને દ્યારોકરની શ્રી પોતાના પ્રતાપથી મને ગાંડી બનાવી રહી.

સુખ ભોમવવા સરન્નયણાં સ્ત્રી પુરૂષ આવાં પ્રદર્શનિક સુખ દુઃખો બેઠે દરો એ સ્વાભાવિક છે; પણ મારું એકાન્ત હવન માન-કલ્પનાના તંતુથીજ સંસાર એકે સંઘાયું હતું.

એક વખત હું જાણી આગળ ઉભી હતી અને અમારી દૃષ્ટિ મળી. આંખો મગતાં તે જમી દરેકો. હું તરત દરી ગઈ, પણ તે દાસ્ય મારા હૃદયમાં રમી રહ્યું.

તે દાસ્યથી મારો હવ ઉજાળી આવ્યો. મને મારી અપમ સ્થિતિનું જાન વધારે સ્પષ્ટ થયું. આવાં દાસ્યો મારે માટે સરન્નયણાં નહોતાં, આવા પુરૂષો મારે માટે નહોતા; લગ્નના દેહવા મારે માટે નહોતા. રખેને ધાનંદ્રી પ્રાણીને પાંગરામાંથી છોડી મૂકે તો તે વિનાશ વર્તાવે એવી બીકથી બધા મને મારા સંસારી પાંગરામાં પૂરી રખાતા; અને અન્ય સ્ત્રી પુરૂષની સૌખ્યતમાં હવન માગવાની તક સરખી ય દોષ આપતા નહિ.

એક દિવસ પ્રભુએ તક આપી. ઘરનાં બધાં ન્યાતમાં ગયાં દનાં, અને મને એકલીને ધન સાચવવા મૂકી ગયા દના. દરેકને એવી પહેરી જમવા જતાં બેઠાં એ દુઃખમાં એકાન્તવાસનું દુઃખ ઉમેરાયું; અને આંસુ સારતી હું એકલી અગારે એટલે નિર્જન કુળીયામાં બેઠી હતી. સાંજ પડતાં આવી હતી. મારું હૃદય દોષક અકસ્માતની, કાંઈ અણવાચી બનાવની વાટ બેઠું; તકમતું હતું.

પાછળથી દ્રાક્ષિના પગલાંનો અવાજ આવ્યો એટલે હું ચમકીને ઉઠી, અને પાછું દરત દયાકરને બોલ્યો. મેં શરમેમાં આયું એકાક્યું.

“કેમ મણી! કોઈ નથી કે શું?” તેણે કુમારથી પૂછ્યું.

મારું હૃદય હવે ને મમરાટથી ફર્યું. હું જવાબ દઈ શકી નહિ. મેં ઘરમાં જતા મોંઘું, પણ પગ ઉપડ્યો નહિ.

“મમરાટ છે શું? હું કાંઈ ખાઈ જવાનો નથી” તેણે કહે પેટે કહ્યું. “તારે ધાતું સહેતું પડે છે. નહિ?” તેણે દયાઈ અવાજે ઉમેયું.

તેની દયાથી હું ગળગળી ચડ ગઈ. કેમ કરેલા, રહી પડ્યું કે તારી જવું—તેની અને સમજ પડી નહિ. પુરૂષોનો અને આ પહેલાંજ પરિચય હતો, અને તેમની ખૂબીઓનો મને અનુભવ નહોતો.

“એનો નથીમની વાત છે—” હું કંઈવા જતી હતી. એટલામાં શેરીમાં કેમ આવતું દરથી અંબળાયું. એકદમ હું આ શું કરતી હતી તેનું મને જાન થયું અને મારાં સાનુ સારા મળે તો મારી શું વિચિત્રિ યાપ તેમના અને વિચાર આવ્યો. હું વાક્ય પૂરું કર્યો વિના ઘરમાં દોડી ગઈ. દયાકરને યોડી વાર ઉભો રહ્યો, અને કેમ આવતું ન જમીયું એટલે ધીમેથી કર્યો. તે વિનમની અગારા પગથીયો ચડીને ઘરમાં આવ્યો, હું મમરાટ અંદરનાં ખંડમાં જવા લાગી.

“મણી!” તે ધીમેથી બોલ્યો “મમરાટ નહિ. પણ મારા કાનક કાંઈ પણ કામ હુંજ તો હુંજ” કહી તે એકદમ પાછો દરી, પોતાના ઘરમાં આમોં ગયો.

આનંદથી નાચતે દેશે હું ઉભી રહી.

દયાકરની મોહિની, અને મારી પગથી દેશાંત તરફ કેમ આ બે મારા હૃદયને અરિયે બનાવી રહ્યાં.

મારા હૃદયમાં યીજન-કેલ વિકાર નહોતો; પણ દયાચક્રને જોયા, મળવા, તેની સાથે વાન કરવા માટે હૃદય તૃપ્તી રહ્યું. અને જેમ જેમ તે ઇચ્છા અસંતુષ્ટ રહી તેમ તેમ છવનું અકળામણ વધ્યું.

પણ આ અકળામણથી મારામાં ઘણા વખત થયાં મેળો યથેચ્છા દીઠ રમ ગઢાર પડ્યો. કેવી અધમનામાં મને રાખનામાં આવતી હતી, કેવી જગ્યાની જગ્યાથી મારા આચાર ને વિચારો પકડી રાખનામાં આવતાં હતા; કેવા અન્યાયથી મને સંસારના સુખોનો દમ્પ પંચુ થવા દેવામાં નહોતો આવતો—આ બધાનું જ્ઞાન મને થયું એટલુંજ નહિ પણ મારી સ્થિતિના અનિચ્છાગ્રસ્ત ભયો વિચારો રાત અને દિવસ મને ગાડી કરી મૂકી.

જ્યારે માણસ છેલ્લે પાકે છે તેણે ત્યારે સામાન્ય નિયમો ઉપરથી મૂળમિદ્ધાનોત્તી સંગેતા શોધવા જેવી વ્યવસ્થા છે. તેજ પ્રમાણે હું મારી સ્થિતિનું મૂલ્ય શોધવા બેઠી.

મારી સ્થિતિ માટે કોણ જવાબદાર હતું? મારા માખાપ—મારા ઠીંગણો ઘણી—મારા સાસરીયાં—મારા સંસાર? મેં શું યુતોદ કર્યો હતો કે મને સુખ નહિ, સંસાર નહિ? મેં શું પાપ કર્યો હતું કે મારા સ્વરૂપની કિંમત નહિ, મારા ગુણની પારખ નહિ, મારી શુદ્ધિનો ઉપયોગ નહિ? હું બધાથી કેપાળી ને શુદ્ધિમાન હતી; શા સારું મારે જવાબી અધમ અવસ્થા ભોગવવી?

મારી મુશ્કેલીની શા માટે-કેમ મારે વેકવી? શું સુખ ભોગવવાનો મારો અધિકાર નહોતો? શું સંસાર આંતરોની મને મના હતી? કોણ મારો અધિકાર છીનવી લીધો? કોણ મને મના કરી? કષ્ટપ્રનાશકિત જ્યાં સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી આ કારણદ્વર્ગથી છુટકારો લાગતો નહિ. આ અધમતામાંથી ઉગરવાનો સમય કદી પણ એની મેજે આવવાનો નથી એમ ખાતરી થતાં, મારે નિશ્ચય થતો શા સારું એ સમયની વાટ જોયા કરવી એ સમજાયું નહિ.

શા સારું મારે માટે 'ધાયું' નહિ કરવું? અને કહું તો મને શું થવાનું હતું? મારા પિતા એ મને તરછેડી હતી, મારા સાસરીયાંને મારી કિંમત નહોતી, મારા મંસારને મન હતું મેંજેલી હતી. શા માટે મારે કોઈની દરકાર રાખવી? મારી રંગરંગા ખંડોરી કોઈની રહી. આ બધું હું શા માટે વેકવી હતી? મુખ્ય ધાન ને ફાટકી પથારી માટે? ગરીબ સ્ત્રીઓ દરજ્યાં દળની હતી. પાણી બરતી હતી, પડીયા પગાળ્યાં કરતી હતી ને મુખને સ્વાતંત્ર્યમાં મહાવતી હતી. એ જાતું પારકાના મુખ માટે હું કરતી હતી. શા માટે મારે એમ કર્યોજ જવું. મારી છંદગી વહી જતી હતી; તેને શું વળા કરવાનું હતું?

આવા વિચારો કરતાં મારું મગજ દૃઢ થતું મધું. મને લાગ્યું કે આ નિરાધારી મારા પોતાના કામનીજ જવાબદારી હતી. જે સંસારમાં મને રમ નહોતો ને શાના નહોતી નેમાં વધારે વાર રહેવા કરતાં તેને છોડી જવામાં સારું દેખાયું.

આ નિશ્ચય દઢાટે દઢાટે દૃઢ થતો ગયો. એને જેમ આવા વિચારો હૃદયમાં ઉત્થા ઉતરતા ગયા તેમ તેમ દયાચક્રપથ મારે હૃદયે ચતરતો ગયો. તેણે મારા તરફ લાગણી ફેંપાડી હતી, એટલે તે મને આ હુખમાંથી છુટવાનો રસ્તો દેખાડ્યો એમ લાગ્યું. આ ઉપરાંત તેની મુર્તિ મારા મનમાં એવી રંગી મૂકી હતી કે એને રાત્રે જવાથી મારો ઉદાર થવા પિતા રહેવાનો નથી એમ મને ખાતરી થવા લાગી.

આ ઉપરાંત અમલમાં મૂકતાં—એકજ વિચારે હું મોકાની. જો હું મારું મામલું છોડી જવું

તો દુનિયા મને ખાયા ઘણે, અને સાથે મારા આપને પણ દુઃખી દુઃખી કરશે. તેની વધેલા વસ્થામાં તેને દુઃખી કરવાનો મારો છંદ આવતો નહિ; આખરે દયાકારને મળી તેનો અભિપ્રાય લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

[૫]

તે દિવસે અમારે વાત થઈ હતી ત્યાર પછી દયાકારને સવાર સાંજ અમારા ઘર આગળથી જતાં મારી નજર સાંધવા આસપાસ જોતો; અને તેથી ઘણું ખરું અમારી નજર મળતી. મને એમ પણ લાગતું મોંઘું હતું કે જ્યારે અમારી નજર મળતી ત્યારે દયાકારની આંખમાં કાંઈ અર્થ સ્પષ્ટ જણાતો હતો. એક વખત તે બરાક મૂકમાં હતો, અને મારા હાથે તેને જવાબ દીધો. જે માણસ મારા જેવી એકલી નિરાધાર છોકરીમાં આવે રસ લે, તેનો મારા લોભા હાથે આત્માર માન્યો. દયાકાર બહાર પરદેશરતો લોક હોવો જોઈએ એમ મેં માન્યું; નહિ તો, આવો સ્વરૂપવાન, પૈસાવાળો, સત્તાવાળો યશ મારી શું કામ દરકાર કરે?

તે મારા સસરા પાસે પણ અનેક કારણસર પહેલા કરતાં વધારે વાર આવવા લાગ્યો; અને ઘણી વખત જાણે અન્યથે અમે સામાસાગી મળી જતાં. એક દિવસ મને તક મળી. નીચલી પરસાળમાં કોઈ નહેલું, અને તે ઉપરથી ઉતરીને બહાર જતા હતા. મણે મનમાં જુ બોલી કે એમ મેં કહ્યું “મારે તમારું કામ છે?”

દયાકાર ધણીજ હોંશીયાર હતો. તે આજ્ઞતા અટક્યો નહિ; તેણે પગલું ધીમું પડ્યું નહિ. મેં પણ તેવજ અવાજ ઉઠાવે આપ્યો:

“હું રાતનાં જાગી આગળ મળીશ.” મેં મારું પાંખરું તોડવાનું પગલું લીધું હતું. તે તેને રસ્તે ગયો, હું મારે રસ્તે ગયું; પણ આકાશને પાતાળ એક ચપાં હોય એવી બીક રા હનૂખમાં પેહી. મેં શું કહ્યું, તે શું ઘટશે, દુનિયા માણસો તો શું કરશે એવા અનેક તક-વિતકો મારું બીરૂ હલ્ય કરી નહું. પણ ચોડીવારે સ્વાતંત્ર્ય સાધવાનો મારો નિશ્ચય પાછો દૃઢ થયો. રાતના અંધારામાં એટલે જાગી અધઘ્યાડી સળી, કાન માંડી હું બેસી રહી. મારું હૈયું અપ-રિચિત હર્મિયા અતુભરતું હતું. વનમાં રિચરવા આવતી યંચુ પંખી પાંખો ફફડાવી, પિંજર-ખુલ્લવાની વાટ જુએ તેમ હું દયાકારની વાટ જોતી જોતી હતી. મેં ઘાતકોની, પહેરીગીરો, મિત્રો અને પ્રણયીની વાટ અનેકવાર જોઈ છે; પણ તે બધંકર રાતે મેં જે આવુરતાથી વાટ જોઈ હતી તેની કદી જોઈ નથી.

અધકારથી બચાવક અનેકા ખંડમાં સ્મરણની મોંઘક સમસાટ-ચર્ચા રહ્યો; નિરાશામાં મારું હૈયું અનેકવાર અટકી પડ્યું; કોઈ બારીના ખંડખંડ કે કુતરાના બસવાથી આશા પાછી સજીવન થઈ-જતાં ક્યાં મુઠી કાઢ આવ્યું નહિ. અને મારી એકલવાઈ પમારીમાં જોડી જોડી હું-મારા મોહસાતાની આવવાની આશા છોડી છાતી ફાટ રડવા લાગી.

જાગીને જારણે બે ટકાર સંજગાથા, અને હું તરત હડિને તે તરફ દોડી. બહાર દયાકારને જોતાં હતો.

હું બોલી ન શકી. લજ્જાએ, શીકે મને જોમાન કરી મુકી.

“મણી! કેમ શું છે?” તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવતાં કહ્યું.

“હું બહુ દુઃખી છું” મહા મહેનતે મેં સમજાવ્યું.

“હું નહું છું.” તેણે પાછળ ધીમેથી, છતાં હિંમતથી અવાજે, કહ્યું “તારા જેવાને તો સું સુખ નોંધ્યો! આપણો સંસાર ફરે છે”

મેં મુઠાં મુઠાં આંસુ વીંધ્યાં અને મહા મહેનતે જે વાત મારે કરવી હતી તે કરવા માંડી.

“ભાઈ! મારે અધિયાત્મી છુટી નાસવું છે”

“છુ-ટી-ના-સ-વું” સાથેય તેણે કહ્યું.

“હા. મારાથી આ સંકલન થવું નથી.”

તેણે સ્ત્રીશયી-ને વખતે મને દેત, ને દયાઈતા લાગ્યાં-કહ્યું “પણ છુટકો શો?”

“આત્માથી મરવું સાહે” તેના નિરાશાચક્રક શબ્દથી મારે હૃદય ખિન્ન થયું.

“ગમરાય છે શું? સુખ મારે તેને મળે. તું મનમાં મુંઝાય છે તેમાં સંસાર અકારો લાગે છે. આ, ‘મી, મનનક કર’ તેણે રાંઠે ખેંચે કહ્યું.

“કેમ કરીને—”

“હાં કરે દેકા, તો માણસ કરે શહાદ. જેવા થઈને રહીએ તેવી દુનિયા મળે. દવે આનંદ ક્રાંધ આપણને દેખી નજી. કાંચે હું બનગે તો આ વખતે મળીશ.” કહી તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

મેં છત્રવનો રવાદ ચાખ્યો હતો, એક પુરુષને મારે દુઃખ રડવું હતું, મારી ને તેની વચ્ચે સંબંધ બધોયો હતો. મારે દુઃખ મરી ગયું હોય એમ લાગ્યું.

ખીછ રાતે પણ દયાશંકર આગ્યો, અને લોખંડના સળીયાની નળીની મેં બાથુએ ઉભા રહી મેં મારે દુઃખ કહ્યું, અને દયાશંકરે હાથપણ ભરી શિખામણ આપી. મારા નિરાશામય છત્રવમાં તેણે આશા પ્રકાશી; છેલ્લે પાટલે હું બેઠી હતી ત્યાંથી દુનિયા સાથે સમાધાન. કરવાની શીખ મ્મ તે સાંત્વના કરવા લાગ્યો. તે વખતે આ હડાપણમાં છુપાયેલી પાકાઈ પારખવાની મારામાં શક્તિ નહોતી એટલે મેં એ શીખ સ્વીકારવા માંડી

સાંસુને અને જોડને કેમ હાથ પર લેવા, જોડણીને કેમ પગપતી, દેશણીને કેમ કાણમાં રાખવી, આ બંધાને તામે કરી કેવી રીતે જુના પ્રસારના સુખ લોગમી શકાય-આ બધા પાઠો તેણે ધીમે ધીમે મને ગીખવવા માંડ્યા.

મારે રોગરો મગજ નામી, હું દયાશંકરની વાતો સભારી છવતી. આખો દિવસ રાતની વાત જોવામાં ગાળતી, આખી રાત મધરાતની ઘડીએ મણવામાં ગાળતી. અને પંચેપદ્મ દયારાંકરને મળવા ઝંખતી. દરતી ફરતી, ને કાંઈ કરતી એક વંચવત. મારે મન તેવું સુખ સંભારવામાં, તેના શબ્દના પડધા મજબૂત કરવામાં પરાવાઈ રહેતું.

મારા હૃદય પર અતેરા ઉત્સાહના મોઢક ગંગો પથરાઈ ગયા. અને સંસાર સુખમય લાગ્યો. મારા છત્રવમાં દુઃખ છે કે હતું તે હું વિસરી ગઈ. પુરુષ પરિવ્રજની પ્રથમ મળના જ જુવાનીની સંકલના સમાઈ છે, એ સિધ્ધાન્તનો મને ખરેખરો અનુભવ થવા લાગ્યો.

ચાર પાંચ દિવસ અમે મળ્યાં, પણ તેને મળવાનો મારો ઉત્સાહ વધતોજત ગયો; અને આખી રાત દયાશંકર ઉભો રહે તો પણ છત્રવ મનોભાવ નહિ એમ લાગવા માંડ્યું.

દયાશંકરે મને કહેવા માંડ્યું કે એ જોડણી પર ઉભો રહી લાગો વખત વાત કરે તો પોતાની મજબી ગયા વગર રહે નહિ અને પાછલું બારણું કપાડી તેને અંદર આવવા દીધા શિવાય

અમારાથી મળાય એમ નહોતું. અને એની યુરકેલી સ્વાભાવિક લાગી. રણે ને એ યુરસે યથા કરા ન મળે એવી ખીટ ના કહેવાતી. મારી હિંમત ચાલી નહિ; ને જ્યાં હું સતી હતી તે ધરનો એવો એકાન્ત ભાગ હતો કે ત્યાં કોઈ આવે તો કોઈ જાણે એમ નહોતું. મારાં માસુ જાનજીવો બંધ કરી સૂઈ જાય એટલે જાનામાનાં જઈ જાય જાણું ઉઘાડી જવાનું મેં વચન આપ્યું.

વચન આપતાં તો મેં આપ્યું, પણ તે પળથી મારા હૃદયમાં એવેની પેદા થઈ. જ્યાં ઘંઠરના નિખાવસપણા ને નીતિ માટે અને શંકા પેદા થઈ. આખો દિવસ મેં એનો વિચાર કર્યો પણ મારી શંકાનું સમાધાન થયું નહિ.

ખીજે દિવસે રાતે મારાં સાસુ દીવો દેવના હોલની, જારણું દઈ, સવા બહાર ગયાં કે હું જાનીમાની પધારીમાં પડી રહી, અને થોડી વારે ચોર જેવી જારણું ઉઘાડવા ગઈ. લપાતી, હુપાતી, હું કોડમાં થઈ પાછલા જારણું આગળ ગઈ અને ત્યાં ઇમદીને ઉભી રહી. જારણું ઉઘાડવાને મારો હાથ ઉપડ્યો નહિ.

કડાકા સાથે વિજળી પડે ને જેમ ભયંકર ઉગ્રશ ચોમેર પ્રગટે તેમ મને કપાશંકરના આરિયનું ભયંકર જ્ઞાન પ્રગટ્યું. જેને કુસુમનો વિરહી હું માનતી હતી, તેણે આટલા દિવસમાં જેક શબ્દ સરખો પણ તેને માટે કહ્યો નહોતો; જેને હું મારો મિત્ર ધારતી હતી તેણે મને મત્યાવવાનો એક રસ્તો જતાવ્યો કે ચોખ્યો નહોતો; જેને હું દેવના રૂત સરખો ધારતી હતી, તે મારો સાસરીયાને સમજતી, ફાસલાતી, મોજ કરવાના, અને રસ્તા જતાવતો હતો; જેને હું મુધારક ને સ્ત્રી દિતૈયી માનતી હતી તે મારી અધમતા ચિરંજીવીસ્વામી સલાહ દેતો હતો; અને જેને હું મારા દિતૈયીતક ગણી, માફ દુરુપ રંગવાનું સ્થાન સમજી જેને સરણું ગંધી હતી તે અત્યારે જોડું બંધાવું; કાઠી જારણું ઉઘાડતી અને જાણ કરવા આવતો હતો.

તેના દરેક શબ્દમાં, અને દશમજોરી દેખાઈ; તેના હાસ્યમાં જે ખંધાઈ હતી તે મને સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ; તેનાં હાસ્યમાં અને અનીતિ હુપાયેલી લાગી.

મારાથી હમયું મરાયું, નહિ, સાંકળ ઉઘાડવા હાથ ઉપડ્યો નહિ. મારું જીવન દુઃખી હતું, પણ નિષ્કલંક હતું; જારણું ઉઘાડતાં હું સુખ પામીશ પણ કલંકિત થઈશ. અને એ સુખ ક્યાં સુધીનું? જ્યાં સુધી કપાશંકરની મહેરબાની હોય, જ્યાં સુધી કોઈ ન જાણી જાય, જ્યાં સુધી મારે રૂપ પહેલું, ત્યાં સુધી; અને નહિ તો અપવાદ, દાસકેડ, કલંક, પાપ, દમણું હતી તેનાથી હંઠાર થઈ જવાને નિરાધારતા. એવા સુખને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા મારી નબળા થઈ હતી ત્યાંની ત્યાં ઉભી રહી. મધરાતે કપાશંકર આવ્યો. જારણું જરા ધકેલ્યું; જારણું ઉઘાડવા, તેને આવકાર દેવા, હાથિયું સુખ, કદી ન મળેલો હાથો લેવા માફ હેય કદી રહ્યું; પણ કોણ નહોતું કેવો એક વળગાંથી હું ખંધાઈ ત્યાં ઉભી રહી.

થોડીવાર કપાશંકરે જારણું ધકેલ્યું; આખરે નિષ્ફલ થઈ પેલી જાણી તરફ ગયો. અને થોડીવારે તે ચાલ્યો ગયો.

હું નિરાશ થઈ જોયપર પડી ગઈ.

ધેર આવેલી ગંગા મેં પાછી મોઢલી એમ લાગતું; સાથે મેં પાપનો સંહાર કર્યો હોય એવું વિજયવનિ પણ જ્ઞાનમાં થઈ રહ્યો.

સમકાલીન વિચારસૂચિ.

વનસ્પતિનો ખોરાક અને 'એંઝોટોએક્ટર.'

વનસ્પતિ હમણાં યાચ છે તે કરતાં વધારે ફળદ્રુપ કેમ થાય, તે વિષેના પ્રયોગોમાં 'રોકાયલા વનસ્પતિ શાસ્ત્ર (botany) ના અભ્યાસક, પ્રોફેસર જાટમલેની શોધ વિષે; ગયા માસ 'માસના " માઈ મેગેઝિન "માં એક લેખક કહે છે:—

લગાઈ દરમ્યાન ઈંગ્લંડ વિષે દેશોમાં, જ્યારે ખોરાકની તંગી જણાવા લાગી, ત્યારે કોષ કોષેના પ્રોફેસર જાટમલેએ, વનસ્પતિ હમણાં ખોરાક લે છે, તે કરતાં વધારે પ્રમાણમાં શી રીતે લઈ શકે અને જો લઈ શકે તો હાજના કરતાં વધારે જળ આપી શકે કે નહિ, તે વિષે શોધો કરવા માંડી. તેને એમ ખાતરી હતી કે જો આ શોધમાં સત્તેજ મળશે તો દેશની ખોરાકની પેદાશ ઘણી વધારી શકાશે, અને તે માટે તેણે ધીરજ અને શાંતિથી પોતાના પ્રયોગો જારી રાખ્યા. તેની ઇચ્છિત વસ્તુ આખરે તેને મળી. વનસ્પતિને વધારે ફળદાયક બનાવવાને તેણે જે પ્રદાર્ય શોધી કહાડ્યો તે ઘણાજ અસરકારક નિવડ્યો. મા-ચેસ્ટર, પ્રિસ્ટલી અને બીજા મહોદ્ધા શહેરોનાં ખેતરોમાં તે પ્રદાર્યની અજમાયશ કરવામાં આવી, અને તેનાં પરિણામ ઘણા સંતોષકારક આવ્યા.

પ્રોફેસર જાટમલેએ શી રીતે વિચાર કરી તેની સાધ્ય વસ્તુમાં ફત્તેહ મેળવી તે વિષે આગળ ચાલતાં લેખક કહે છે:—

વનસ્પતિના કિષ્કણ, જે જીવીતના જે હોય, એવા છે, જેમાં એકસા પુખ્ત જીવાણુઓ (bacteria) થી થાય છે. વનસ્પતિને જમીનમાંથી તેમજ હવામાંથી નાઇટ્રોજન વાયુ વિષે જે ખોરાક મળે છે, તેને પાચન થાય તેવા સ્વરૂપમાં ફેરવવા માટે આ જીવાણુઓ ઘણાજ ઉપયોગનાં છે. તેના વગર વનસ્પતિ જીવી શકે નહિ. પ્રોફેસર જાટમલેને પ્રયોગો કરતાં જણાયું કે જે એક પ્રકારનાં જીવાણુઓ, બીજાં જ્યાં કરતાં વધારે સંચળ અને અસરકારક છે. આ જીવાણુઓ નાઇટ્રોજન વાયુને નાઇટ્રે સ્વરૂપમાં ફેરવી વનસ્પતિ સહેલાઈથી લઈ શકે તેવા બનાવે છે. આ ઉપરથી પ્રોફેસર, નાઇટ્રોજનના અસલ ગ્રીક નામ 'એંઝોટ' ઉપરથી, આ જીવાણુઓને 'એંઝોટો એક્ટીવીઆ' અથવા 'એંઝોટોએક્ટર,' એવું ટૂકું નામ આપ્યું.

આ જીવાણુઓને જૂદા પાડી લહેરી રાકાળ હેઠળીને મહોદ્ધાં કરવાં જીવાણુઓ અમેરિકાના ખેડૂતોને અજમાયશ દાખલ આપવામાં આવ્યાં, પણ પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડ્યો. બીજી રીતે અજમાયશ કરવામાં આવી. જીવાણુઓને પ્રવાહીરૂપમાં આપવામાં આવ્યાં; તેને પરિણામ પણ કાંઈ આપ્યું નહિ.

એવી ધારણા યથા ગણ છે કે સૌન્દર્ય કેવળ કૌશલનિક છે-મિથ્યા છે. એ જીવનની મરીચિકા છે એનું અસ્તિત્વ નથી.

ઉપર આપણે કહ્યું તે પ્રમાણે સૌન્દર્ય એ માનસિક અવસ્થા છે. મનને જેને માટે આદન લાગતું છે તેને તે સુન્દર માને છે. અનન્ત સસુદ્રની નીલિમા, સન્ધ્યાકાલીન આકાશની લાલિમા અશ્રમેદી પર્વતોની શૃંગમાલા વિગેરે જોઈ મનુષ્ય ત્યારે જ એમને સૌન્દર્યમય કહે છે જ્યારે તે સંસારના વૈભવથી વિરાગ અથવા અકચિ યથા જાય છે. મુકપ્રકૃતિની નિશ્વસ શોભા ત્યારે તેના મનમાં એક એવી બાવના ઉત્પન્ન કરે છે કે જેને માટે તે સદા લાલાયિત રહે છે.

પ્રકૃતિને સત્યનું ખીન્નું સ્વરૂપ સમજવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના રાજ્યમાં જે કે કન્દિયગોચર થાય છે તેને સત્ય કહેવામાં આવે છે. જે કન્દિયોથી અનુભવગમ્ય નથી તે સાધારણ જન, સત્ય કહેવાનું સાદસ નથી કરતા. પરન્તુ એ સ્મરણમાં રાખવું આવશ્યક છે કે પ્રકૃતિના અન્ત કન્દિયગોચર વસ્તુઓમાંજ આવી જતો નથી. કેટલીક વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ રૂપથી આપણા પર પ્રભાવ પાડે છે ત્યારે કેટલીક અપ્રત્યક્ષ રીતિથી. એક જરા છુટું રાગપીડિત મનુષ્યને સામે જોઈને કેટલાક લોકો ધૂણાથી મોઢું બાંધીને દેસ્વી દે છે પણ કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેના હૃદયમાં એવાં દૃષ્ટોથી દયાભાવનો સંચાર થાય છે અને તેની મોવામાં તેઓ તત્પર થઈ જાય છે. એવા પણ કોઈક હોય છે કે જે આવા અસાદાચ અને દયાપાત્ર પુરુષને જોઈ તેનું ચિત્ત દોરી લે છે. સંસાર તે ચિત્તને જોઈને મુગ્ધ થાય છે. ખીમત વસ્તુઓ જોઈને સાધારણ મનુષ્યનાં હૃદયમાં ધૂણા અને બયના બાવ પેદા થાય છે. પણ તે મુઠ્ઠાં કવિતાનો પ્રધાન વિષય મનાયો છે. જેને ખીમત સ્ત આલેખવામાં સફલતા મળી છે તેને કલાવિદોમાં ઉંચું સ્થાન મળે છે. ખીમતમાં સૌન્દર્યનું દર્શન કરાવવું એ કલાની કુશળતા છે. કહેવાનું તાર્કિક એ કે સૌન્દર્ય વસ્તુગત નથી પણ કેવળ મનની અવસ્થા છે. સૌન્દર્યનાં રૂપીકરણમાં કલાવિદોનો ઉદ્દેશ મનુષ્યોની માનસિક અવસ્થાને ઉન્નત કરવાનો છે. સર્વ ધર્મોના એ ઉદ્દેશ છે. શીક લોકો કોઈક વખત ધર્મને સૌન્દર્ય કહેતા.

યુરોપમાં પૂર્વનિર્દાશિક કાળનાં ચિત્રો મળ્યાં છે. સ્પેનની ઉત્તર અંદામીરા નામની પુરાણી શુદ્ધિઓ છે, એની બીજાં પર કેટલાંયે રંગીન ચિત્રો અંકિત કરેલાં છે. વિદ્વાનોનાં એવાં અભિપ્રાય છે કે એ ચિત્રોને ચિત્રપાત્રે હમરો વર્ગી વીની ગયાં હશે, હવે વિચારવાનું એ છે કે એ ચિત્રો ચીત્રપાત્ર માટે એ શુદ્ધતા નિવાસીઓએ એટલે જાણે પરિત્રમ શા માટે ઉઘાડ્યો? શું એમાં એમનો અન્વ વિશ્વાસ હતો? કેટલાક લોકોના અભિપ્રાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં મનુષ્યોની એવી માન્યતા હતી કે જે વસ્તુનું ચિત્ર તે ચીતરી રાખે તેને વશીકૃત યથા જાય! કદાચિનું ચિત્રરચના, મૂર્તિપૂજની ખાશક એમના ધાર્મિક વિશ્વાસનું પરિણામ હોય અથવા એ પણ સંભવિત છે કે લલિત કલાની સંકલ્પિત આનન્દ થાય છે માટે તે મેળવવા માટે એમણે એ ચિત્રાંકન કયું હોય. જે હો તે હો પરન્તુ એમાં તો સંદેહ નથી કે જે વસ્તુઓનાં ચિત્ર એમણે દોર્યાં તેમની સાથે એમના ધનિષ્ઠ-સ્ત્રમસોનો સમ્બન્ધ હતો. એનાથી એમની પ્રાણરક્ષા થતી હતી, અને એનાથી એઓ એમનું શરીરરક્ષણ કરતા હતા. જેની સાથે એમનો સમ્બન્ધ હતો તેને કલ્પનાકારા રેખાંકિત કરીને તેને પુનર્જન્મ દેવાનું એમને માટે સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. એ તો કલાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ છે. વિશ્વની સાથે મનુષ્યનો જે સમ્બન્ધ છે-વિશ્વ, મનુષ્ય, સંમુખ જે રેખાંકિત થાય છે-વિશ્વની સામગ્રીથી એને

જે આનન્દ અને અંતોષ, સુખ અને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તેને તે પ્રકાશિત કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. એક અનન્ત વિશ્વપ્રકૃતિ નિત્ય નવીનરૂપ ધારણ કરીને ઉપસ્થિત થાય છે અને બીજું મનુષ્ય, વિશ્વની મેય અને અમેય શક્તિના આવર્તમાં પડીને એના રહસ્યોદઘાટનની ચેષ્ટા કરી રહે છે. સદૈવ એ બાજુવાને ઉત્સુક રહે છે કે વિશ્વ શું ચિત્ર છે? આપણે એની સાથે શો સંબંધ છે? જીવનની સાર્થકતા શી છે? માનવ જીવનની આ ભાવનાઓને વ્યક્ત કરવા માટે કલાની હૃત્પતિ છે. જીવનના સમ્યગ્ધર્માં કલાકૃતિની જોટલી અભિવ્યક્તિ રહે છે, જે વિશ્વાસ રહે છે તે સર્વ પોતાના ચિત્રમાં તે પ્રકટ કરે છે.

ચીનની સમ્યક્તા ઘણીજ પ્રાચીન છે. પ્રાચીન કાળમાં પણ તે પોતાના કલાકૃતિશક્તિ માટે વિખ્યાત હતું ચીનની ચિત્રકળામાં એની વિશેષતા જ એની સંપત્તિ છે. એકી આપણે એની વિશેષતાનો ઉદ્ધેષ કરીશું.

મુરોષમાં લોકોની એવી ધારણા થઈ છે કે કલાનો જન્મ એ મનુષ્યની સાધારણ અનુકરણ પ્રવૃત્તિનું જ છે, પરંતુ એ જમ છે. એમાં સદેહ નથી કે અનુકરણમાં પણ એક ભાવનું વિશેષ સુખજ છે. પશુ જે સુખ સમજનામાં છે તે સુખ અનુકરણમાં નથી. નં છે તેની નકલ કરવામાં મનુષ્ય, તપ્તિ નથી માનતો. એ એમ વિચારે છે કે એમાં આકર્ષ કર્યા કયા? અને તો જમણે તે દેવા કૃત્રિમો છીએ કે નં અમારું છે.

મુરોષનાં ચિત્રો જોવાથી આપણને બહુ થાય છે કે ત્યાંના ચિત્રકારો પોતાના વિગ્રહોને પૃથ્વીની આધ વળગાડે છે. પરંતુ એથી શું આપણે એમ કહી શકીશું કે મધકલ એન્જેલોએ શરીરવિદ્યાનું રક્ષ્ય બાજુના માર્ગ પોતાના ચિત્રોની રચના કરી? ચિત્રોનો પ્રાણ આકૃતિ નથી. પરંતુ આકૃતિમાં એના પ્રાણ રહે છે. આકૃતિ કેવળ એક ઉપાય માત્ર છે. જે દારી ચિત્રકાર પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરે છે.

પાશ્ચાત્ય ચિત્રોમાં પૂર્ણતા માટે ચિત્રકાર મધ કાળજી રાખે છે. એથી ચિત્રની સર્વ વાતો ચિત્રમાંજ ખનમ થઈ જાય છે. પછી કંઈ શેષ રહેતું નથી પરંતુ ચીનના ચિત્રકારને એવી પૂર્ણતાનો આદર નથી. એમણે ક્યેન એવું છે કે જ્યાં પૂર્ણતા છે ત્યાં અન છે, ને ત્યાંજ મૃત્યુ છે. તેથી તેઓ સસીમનો સ્વીકાર નથી કરતા એથી ચીનના ચિત્રોમાં એટલું મન્ય સ્થાન રહે છે કે આપણી કલ્પના તેમાં નિર્મિતિ ચિત્રરણ કરી શકે છે. ચીનના ચિત્રકારોએ નિત્યની જીવન શક્તિને મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં રુદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા કદાચ મનથી સ્વીકારી. એમણે ભગવાનની કલ્પના, ગતિ અથવા શક્તિ રૂપમાત્ર કરી છે. જીવનની અપરિવર્તનીય ગતિની અંદર ને નિત્ય નિમન પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેને એ લોકોએ અગમ્ય કહ્યું છે. કેઈ કવિ જત્રોષની શોભા જોઈ રહેા હોય એવું દૃશ્ય ઘણી વખત ચીનના ચિત્રોમાં જોવામાં આવે છે. જત્રોષપાતળ જીવનનું સ્વરૂપ છે. એમાં પ્રતિજ્ઞા પરિવર્તન થવાનું કરે છે. પરંતુ ગારીક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આપણી પ્રતિભા થાય છે કે જત્રોષમાં કંઈ પણ પરિવર્તન નથી થયું. આકાશમાં જેવી રીતે કમલસા કોમલ દેહધારી હસેતું દમ હસતું ગાઈતું જાય છે તેવીજ રીતે આપણે પણ કુમ્પા કરીએ છીએ. પણ આપણે શાન્ત નથી થતાં. ચામત્તા અસાનથી અધીર નથી બનતાં.

ચીનની દૃશ્યકલ્પ કલા વિશે સ્વીકરના એક વિદ્વાને નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

If one wished to describe in one word the essential aim of Chinese landscape-painting, that word should be infinity. All that to the

artist is implied in that word of freedom from the fetters of the material world, of visionary suggestion, of contemplation of the hidden mysteries of nature reflected in his soul, flows as on under-current through the whole landscape in monochrome produced during the Sung period. These landscapes are no mere representation of nature in the sense commonly attributed to this term, but impressionistic renderings of inner moods rather than of outward appearances. In them the objective motive seems to sink completely into the peaceful depths of the creative soul and to reissue brighter and stronger, replete with an inner life that is suggested by means of tone and rhythm.

એકજ શબ્દમાં ચીનની દરમ્યાન કલાની વિશેષતા કેઈ કહેવા માટે તેને માટે તે શબ્દ 'અનન્ત ભાવના' છે. ચીનના દૃશ્ય ચિત્રોમાં એજ ભાવનાનો સ્રોત વણી રહે છે અને જેના વડે સંસારિક અંધતાથી ઉન્મુક્તિ, કલ્પનાની અભિવ્યક્તિ અને અનંતરાત્નાની વિશ્વચિન્તાનું ભાવ થાય છે. એ ચિત્રોમાં પ્રકૃતિનાં બધા દૃશ્ય અંકિત નથી કર્યાં; અનંતઃકરણમાં એનું જે મિત્ર સ્ફુરે છે તેજ એમાં પરિસ્ફુટ પામે છે. એના વસ્તુવિશેષોને બિંદુ આત્મામાં લીન થઈ જાય છે અને પાછો અનંતછાંયનથી સુક્ત યજ તે વિશેષ પ્રભાવિત થઈને બિંદુન થાય છે.

અખંડ એક જ્યોતિ.

અખંડ એક જ્યોતિ, હરે સખીને રહેતી;
જોતી ગણીરિ જ્યોતિ, હર-જ્યોતને જગાવી.
એ દિવ્ય જ્યોત નિદાણી હરે કંઈ મહુરતામાં લીન થતી,
બૂઝી જાત એ પ્રભુ આશમાં વણ ચિન્તાનું તનન્ય થતી.
હર જ્યોતને જગાવી, અનુપમ પ્રકાશ પ્રેરી,
હર જ્યોત જ્યોતિ એવી, પ્રિયસખ પ્રતીતિ દેતી.
ઉપમા બંદે શું જોતી, જગત્ ખડું દ્રવ્યથી
સુજનનાં બેઠ ગયે, બધે હરેથી નાંખ્યે.
મેહિતિથી ઉન્નતી એ, માણાં અનેકે જુએ
જેના કંઈક રચયથી, જોતી વીણી એ આખી.
જાણી એ હર-દીવળી, સદા પ્રકાશી રહેતી
આલમ અખિદને મે, અજવાળે એનાં નુરથી.
એવી ગણીરિ જ્યોતિ સદા પ્રકાશી રહેતી
હરે સખીને રહેતી, રમેહસ રમેહ જ્યોતિ.

સુપ્રકાશ કેવલ પાન્ય ને ચૈતન્ય અર્પી પાકવે
અમ આધિ સંશય અસ્ત ઉત્તરો તિમિરપટ સંકેશનો
એ દિવ્ય રમેહ જ્યોતિ અનુપમ પ્રકાશ દેતી
પ્રિયતમ રસીની જ્યોતિ, રસ લાડાનું લેતી દેતી.

ધીર ઉમરવાડિયા

તે.

લખનાર: "શકુન્તલ"

રોહ ને સસારથી વચિત, ચંચલ સુમનકુમાર ગિરનારના ગુરાપ્રદેશમાં આવી મહે
છે. ત્યાં રહેતાં કાષ્ઠ પરોપકારી દેખતી હેને આતિથ્ય આપી આશાસે છે. ને પોતાને ત્યાં
આતિથિ તરિકે રાખે છે. દિનપરદિન સુમનની મનોવ્યથા વધે છે. તેથી પાડોશની એક ગુફામાં
જેનો વાસ કરી આપે છે.

પ્રવેશ ૧.

સમય ને સ્થળ: ગિરનારની ગુરામાં એક સન્ધ્યા.

પાત્રો: સુમનકુમાર ને પાંડવડી બાળા.

(ગુફાના દાર ખખડે છે.)

સુમન (સ્વગત)

કાશુ છે એ ?

વનેવન દાવાગિ મગમે છે,

અધકારના ભૂય જામ્યાં છે,

શિખરો પર સિંહ ગર્જે છે

ને વાયુનો પ્રખર પ્રવાર

દશદશને તોડી

દાવામિં સિંચનો ધૂધા કરે છે

તંદારે કાશુ છે અહિં ?

(દાર ઉપાડે છે)

એનો ફર. વેમનાં જનપદની ધેરી ઘેલ્યા.

જોતરવાં આવી છે મહેને,

કુમારી પરણતાં હશે

પણ એનો દેવનંદુ મનુજે મોઝશેલીને ?

મનુજોની એ તો સેરમા

હવું હશે " જાનુજે સુમનના ભાવ "

પણ કાણે પરણ્યાં છે દેવાનો હોર ?

ને રોહ તો બપુ થાય

જગેનાં જાણવાથી મું

તો કુરે એજ વેદ ઉતાર વાળીયો

મિથ્યાગતાસિ સરમા ।

પણ હા ! શી જગનની દ્રેષ્ટસિ ?

ક્યાં ક્યાં પાદવે છે એની ઘોષણા ?

મહે મોહમાનનો દરિયો વદાબ્ધો,

મનુજપનની સાર્થકતા ત્યાગી,

રોવાનો સન્માર્ગ છેડ્યો,

રોહીઓનાં રસધાં કીધાં

ને લેતાં તુંકારે

જંગલનો બેળ લીધો.

વનના ઉડાણોએ જોયા

જડુ પક્ષીઓએ સાથ નેડ્યો;

જલ-વાયુના અંતરણે બેઠ્યા;

કાલમહાસાગરે ફર્યા

ને અગ્નિના ઓપારા ડીધા.

જુનપ્રેતોને જગાડ્યા નોછી કરવા

ને જોડા હું ગિરનારની ગુરામાં

અન્યતાનો અમધન થઈ;

જાણે યશ્વિપુત્રો વિજેતા,

વનવનનો પુસિંહ.

(સાન્ત પડે છે. પુનઃ દાર ખખડે છે.)

વનની કાવલ મોલી કે શું ?

મનશે કુમારીનોજ કંઈય

૧ સરમા: અધકારથી હરેજુ ચપેલ

ઉપાની મોધમાં નીડેલી દત્તિ.

ભુજરાતની કોયલ છે તે,
 હડે એના મંગીત ઝરે છે.
 મહેવે પીધાં હત્યાં એ ગીત ટીકારે
 ને વનની કોલિકોએ પણ.
 પણ કુમારી બોલાવે છે મહને.
 (હાર ઉપાડે છે. ફસાઈ લઈ બાળા પ્રવેશે છે.)

વનની કોયલ ગોલી બહેનાં !
 કુમારીની તે તો શિખ્યા છે
 કુમારી બાળ પરણે છે બાલા !
 બે કોયલ ગીત ગાપ છે.
 ગાપશ તું વે કાઠે ?

બાળા:

કુમાર, કોયલ તો આંધુ સારે છે,
 હમારી કુમારીનાં નેવાં.
 કોણ હશે છે કુમારી પરણે છે ?
 પણ સામણને દીડા હતા ક્યાંય ?

મુમન:

ભાવણ ? ભાવણ કોણ ?
 છેતરે છે મહને.
 તું કોણ ?
 સરમા છે બાના.

(મર્મિત થાય છે. બાળા ત્વેની મુશ્કેલી કરે છે.)

પ્રવેશ ૨

મમય ને મુશ્કેલી: ફલકેન્નુ કુરતું સ્વતર.

પાત્રો: મુન અને બાળા

મુન:

હશે છે જગતમાં નહીં તે જગત આ રો
 એ શું સાચું હશે ?
 મલોલાઓ તો મમાવે છે જગતને;
 સા કોણ ફાવું ફાવું હશે.
 જગત ત્વજ જગત વેદ્યાં મુમને
 ને દેવવાયે પૂરી કરશે અહિં.
 કો ન મળું ને શોધે છે ભાંચ તે.
 ને હશે છે ભાવના નેવી સિદ્ધિ,

ન સાધી મુમને તો કંઈયે;
 ને મહારાયે મનના ઉદ્ધિ
 ક્યાં છીછરા નિતા ને ?
 પણ મને તો મળ્યું તે.
 વધો વીધાં એ વાતને...

(રહેઠ. ફરતા કુરુદસપરંથી બાળાનો
 ટક્કાર અંબળાય છે.)

વસન્તના વેદ્યાં હો!
 ફલકાને ક્યારે અગ્નિ !
 નવણાના પન્થે હો,
 ઉપા, પ્રિય, આબ્ય સર્જિ

મુન:

બાળા બોલી એ તો
 બજો ઉપાની કનેકસરીય !
 શા આસયોવનનાં સમેકાર ?
 ઉપાને નેતારે છે એ,
 વસન્ત પ્રામનાં સોભયી !
 બેસે સર્જિની ! બેસ !
 જાત-યોવનનું પદસાદિય તો કંઈ છે.

(સમીપ ગઈ)

ક્યાં ક્યાં ફરે છે આ ?
 યોવનની આશા મનોવડી ?
 હું ફરતી હશે હશે.
 ને તે પણ ફરતા
 ફરતી હાજીરાળાઓ.
 કેવા નરિકાળા તે કિવસો !
 બજો દમજાજ ન બંધુ હોય !
 પણ કડી ગયાં તે,
 આશાના પિતરો
 ને ભાવના કળશે.
 ક્યાં ક્યાં જતા રજા એ ?
 ને તે પુરુષ નેત !
 દ્યપુરીનો તે રીપડ હનો.
 મમાઓનો સરદાર હતો.
 શા થયા નેતો દાય ?

(બાળા પાઞ્ચ આવે છે.)

બાળા: શા વિચારમાં પડ્યાં ?

કાના હાથ; મુદ્રા બહેન ?

શા સરદાર હતો વાર ?

નયનમાં આંસુ દેખું છું, બહેન !

દેહસતા કરમાઈ છે તમારી.

કહોને, શું થાય છે ?

કાના વિચાર કરે છે ?

મુદ્રા: (સ્વરથ યદ્ય.)

કંઈ નહિ, બાળા !

સ્વપ્નની જાનતિ હતી એ તો.

બાળા: સ્વપ્ન ! મુદ્રા બહેન !

માંડા થયાં કે શું ?

રક્તવારે તે સ્વપ્ન હોય ?

મુદ્રા: હા, બહેન, રક્તવાર સ્વપ્ન છે.

ઝોડી થઈયાં ગેરકે શિખરું પાશે-રક્તરસે.

બાળા: તેને-હશે. પણ મુદ્રા બહેન !

કયા સરદારનો-વિચાર આવ્યો હતો ?

મુદ્રા: રાતે કહીશ હશે.

ને ભાક્ષ્ય આવે છે,

ભોક્ત્રવે છે હતો.

નન. નું જે આવું છે,

પૂનના પ્રશે લઈ.

(નમ્ર છે.)

પ્રવેશ ૩ બે.

સ્વયં અને સમય: રાજનગરમાં જાણાર.

પાયે: સતેષ અને માત્રી.

(સ્વયં.)

તે જાણ્યો. હડી ગયો તે.

પાપના અનુચરો આવે તો.

પુખ્તના નરતો રહેતે ?

પાંની વાદળાઓ વરસી વરસી પરી થાય.

જન નરતો હોય તે ગિન્દુઓ ઝીલે;

પાપાજો ક્યાં સ્વીકારે છે રહેતે ?

પૃથ્વીના પાટલે કેટલા

દીકા છે વીરન્દો ?

પગ તે તો વીરન્દ હતો

પૃથ્વીના એ પુરાણીઓ !

કલે, સંસાર જૂનો કે આત્મા ?

માવના જૂની કે પૃથા ?

સ્નેહ સાથે કે શાણપણ ?

ન પારખ્યો તે ઝવેરને

ને સંસારને જૂનો કહયા;

માવનાને પતિત કહી;

શાણપણને આગળ ધ્યુ.

શી સાધી અર્ધસિધ્ધિ ?

દેહના પિંજરથી આત્મા હડી ગયો.

પૃથ્વીના ચન્દ્ર યુગાપો.

આત્માને અજાણો કરી

દેહના બંધન સ્વીકાર્યો ?

પ્રેમને પદબ્રષ્ટ કરી

આચારને અધણી ગણ્યો ?

ભૂત્યા ભૂત્યા એ મહાજનો !

પ્રેમ ખેડે, પ્રેમા પછી.

ફૂલછેડ રોપાય પછી વાડ હોય,

કે વાડ પહેલી બાંધ્યો ?

સરિતજન પહેલાં આરો દોડા છે ક્યાંય ?

(માત્રી પ્રવેશે છે.)

માત્રી શી માંડી છે આત્મકથા ?

નંગને ગૂચરો આ પ્રસાપ ?

સનેશ: છડાંથી નેશે રક્તારે કદમ ?

બેયા કયાં આનંદ વિનાના કદમ ?

સોહાગિની દિવા આવે.

ને આકાશે કસબી થાય છે

ને હોય આનંદ વિનાના કદમ ?

ને આનંદ, બધન સાથે હોય ?

ગજલનને દીકા છે પિંજર ?

કાયલ ને પાડ કાઈ પડાવે છે ?

ની પદ્ધતિ હયાતીમાં આવી. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે અધિકારીઓની સત્તા વધારે-અને ન્યાયનીતિના પ્રસંગો ઓછા. ગમે તે પ્રકારે રાજ્યનું હિત જાળવવું એ અમલદારોનું લક્ષ્ય હતું. અને તેમ કરવામાં તેમને સંપૂર્ણ છૂટ મળતી. એ છૂટને લીધે લોકોમાં અમલદારોનો પ્રભાવ ઝમવા માંડ્યો અને ધીરેધીરે એવો પ્રસંગ આવ્યો જ્યારે સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર દહેડે તેમ પૂરે દેવ-દેવતાઓને જે અર્ધ્યાદિ અર્પણતાં તે હિન્દના લોકોએ ખ્રિસ્તિય અમલદારોને ધરાવવા માંડ્યા, અને પુણ્યની સેવાઓ વસ્તુઓમાં સ્ત્રીઓનો તો અર્પણ દિસ્યો હોય છે જ એટલે હાડગથી જ સંદેશીઓનાં મનાં એ પ્રમ શરૂ થયો કે પૃથ્વીરાસી રૂપી આ હિન્દીઓમાં પોતે સ્વર્ગની દેવતાઓ છે. આ બ્રમને હિન્દના અંતિથિય ગુણે પોણયુ આપ્યું, અને હિન્દની ભારિક પ્રજાએ સ્વમાનના ભોગે પણ અંતિથિઓનાં મન જાળવ્યું અને આજે વેળવુડને દહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો કે લોર્ડ રીડિંગ હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવે તો પણ ખ્રિસ્તિય સ્ત્રીઓની મનોરિપતિ તો તેઓ પદ્ધતી શકશે નહિ. લોર્ડ રીડિંગ હિન્દને સ્વરાજ્ય અપાવશે કે નહિ એ વાત અર્ધિ અસ્થાને છે. આપણો પ્રશ્ન એ છે કે લોર્ડ રીડિંગ આ અનિષ્ઠ મનોરિપતિ પદ્ધતી શકે નહિ?—અને અમહેને તો લાગે છે કે ના. વાહમરાય તે સદગજ દરી શકે એમ છે. જે દારણને લીધે ખ્રિસ્તિય અમલદારો અને ખ્રિસ્તિય સ્ત્રીઓના મનમાં આવ્યા અનિષ્ઠ વિચારો ઉદ્ભવતા પામ્યા તે દારણનો નાશ કરવો એ તેનો ઉપાય છે. એ ઉપાય એટલે ખ્રિસ્તિય અમલદારોને જે સત્તા આપવામાં આવી છે તેના ઉપર કિંદીઓના અંકુશ અમહેના વાહમરાયના કારોબારી સત્તાદ આપવાર નથી એટલે તેઓ આ વિષયમાં કંઈ વ્યવસ્થા કરી શકે એનો સમ્રમ વિચાર કરવાની અમહેને આવશ્યકતા નથી. તો પણ એક વાત નોંધવાનું મન થાય છે. મુઅવે હિન્દી પ્રજા એટલે ખેડૂત વર્ગ. ખેડૂત વર્ગનું કામકાજ અક્ષતના અધિકારીઓના હાથમાં હોય છે. અને અમહે માનીએ છીએ કે અમલખેડૂતોની સંપ્રિમાં અમલદારોની સત્તા વધારે નજરે પડે છે. ખેડૂતોનું અગ્રાન અને નિર્ધનતાને લીધે કેંક દારણથી અક્ષત અમલદારોની હાથે હેમને અનાય મળ્યો હોય તો પણ ઉપરી અમલદારોને અરજ ન કરતાં તે અનાયને તેઓ સંકી લે છે. આવા કારણથી અક્ષત અધિકારીઓ ઉપર અક્ષતના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનું માનદ મંડળ નિવાય અને અધિકારી સામેની દરિયાદોનો તે મંડળ ચૂકાદો આપે તો એક મેટાં, ઉપરોક્તી, ગરિમગને ન્યાય મળવાનો સમર વધારે રહે અને અમલદારો અથરા. ખ્રિસ્તિય સ્ત્રીઓના મનમાં જે બ્રમ પેસી ગયો છે તે નિવારી શક્ય અને ના. લોર્ડ રીડિંગ દ. વેળવુડની સંકા એટલી કરાવી શકે. (સરકારી અમલદારો અથવા ખ્રિસ્તિય સ્ત્રીઓને પેતાની સત્તાના ઘરાડા ત્રિે ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી કારણકે અમહે જાન્યોને છીએ કે ના. વાહમરાયને આ સૂચનાની નયુ નહિ. પણ કારણકે અમલદારો આદકોનું ચિરત્ત જોતાં જરૂર છે કે ના. લોર્ડ રીડિંગનું નામ તેમાં નથી અને વેંટની નકત તે નામદારને અમહે નહિ મોકલીએ એટલી અમહે રહેમને આવી આપીએ છીએ. !)

નવો તારો.

કવિ કહે છે કે 'નમ' ધાયાં થીસ કે રોમ, આજનાં ના મહાપુર

તે પહેલાં કાલને એએ મંડાણું હસ્તિતાપુર—

જૂન-ગૌરવમાં રાચતા સતેળી હોવાને આ વાતમાં આનંદ આવશે. પણ આ સંસ્મરણથી હર્ષ કરતાં શોકનો ઘેરા નાદ વિચાર ધુમ્મટમાં વધારે વાર પહોંચે છે અને શીસ-રોમ તો રૂઠાં પણ ને દેજો હજી આશ્વાસવથી પણ નથી પામ્યા તે દેજોનું અગ્રપદ સ્વીકારવું એ ખરેખર! હીલું છે. આ

કારણથી આપણને વધારે ધરમાવતો એવો એક પ્રસંગ આપણી સન્મુખ ઉભો છે. દેશિયોના મિ. કે. રિગેઝે એક નવો તારો શોધી દુનિયાના વિગ્નાનમાં નવધાનતું સ્થાન નક્કી કર્યું છે. જ્યારે આપણે હિન્દીઓ અર્થસંપત્તિના સિતારામાંથી કદાચ પરવાર્ય નથી. એક એવો સમય હતો જ્યારે હિન્દ એક જગત છે એમ મનાતું. પરંતુ આજે પણ તેજ મન કાયમ રાખવો અને તેમને સીધે રૂંદ કરેલી સંસ્થાઓ અને રીતિઓ નીમાબ્યા કરવી એ સમર્થના પ્રભાવને ન પિછાનવા જેવું છે. દુનિયામાં હિન્દ આજે એકદુર નથી. જંગલમાં વસતા સંન્યાસીને અમુક રીતિઓ ભણે ઉચિત હોય. પણ શહેરના નિવાસીને પડોશીઓના છંપનાનુભાર રીતિઓ જોળી પડે છે અને તેમાંજ તેનું શ્રેય છે. જપાન આ વાત સિખી શક્યું તેથી જ્ઞાનકરું જપાન-આજક જપાન આજે મુતુખ્ય છંપનનાં બધા અંગે મા સર્વોપરિ નિવડ્યું છે વચસાળા હિન્દને જપાનનાં ઇતિહાસમાંથી, ધણું શિખવેલું છે. એ વાન સત્ય છે કે હિન્દ વૃદ્ધ છે પણ અરવિંદ બાપુ કહે છે કે માણસ પડે પ્રજાને પણ ઘડપણુ તો આવે છે; પણ એક ઘડપણમા ફેર એટલો છે. કે માણસ ફરી જુવાન થઈ શકતું નથી. (આ શહેબરી વાત છે) જ્યારે ઘરડી પ્રજા જુવાન થઈ શકે છે. ઘરડું હિન્દ જુવાન ક્યારે થશે ?

સ્મરણુની દલાણ.

“માણ્યુ” હેતુ સ્મરણુ કરવું એમ છે એક દલાણુ.” ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના એપ્રિલની ૨૨મીએ મિ. હોરનીમેન દેશપાર થયા. તે પ્રસંગના એ વર્ષ પછી હિન્દી પ્રજા તે હિન્દમિત્રનાં સ્મરણુની દલાણુ ઝીરી રહી છે. તે જૂતવિગત યાદ આવતાં અમેરિકન સોસાયલિસ્ટ મિ. ડેબ્સ વિશે પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ‘મિ. એચ. જી. વેડનના શબ્દો સ્મરે છે: “Liberty Enlightening the World” & behind it Debs in Prison. I cannot understand America & I am afraid to come over & examine the paradox on the spot. મિ. હોરનીમેનની રાજકીય પ્રવૃત્તિ વિશે અભિપ્રાય આપવો એ અમ્હારું કાર્ય નથી. પણ એ વિષયમાં અમ્હારો મત ગમે તે હોય તો પણ એ મહાપુરુષ તરફની આ દેગની અન્યથા અણુઅનુભવી એવી ગ્તેદબકિત ખરેખર અતુષ્ઠ છે એમ કહેવાઇ જાય છે; અને તે અવસરે કોઇને ઇશિયેલ એગનિસના શબ્દો ટાંકવાનું મન થાય એવું છે:

“I regret exceedingly that though I am constantly coming upon references to the martyrdom of Eugene V. Debs, I do not know what particular act of righteousness has landed him in gaol. But from the admiration which he has excited in the breast of many Americans whom I admire I have an uneasy suspicion that he ought to change places with his judges.” પરંતુ અમ્હને તો લાગે છે કે મિ. હોરનીમેનને દેશપાર કરવામાં ના. સરકારનો દેશ કાદવાપણું નથી “To punish a social servant for standing by his principles is a historic mistake - the world has made many - such” એ કૃત્યનું કારણુ અગ્રેજ રાજ્ય નથી. આપણા હિન્દુ-રાજાઓના વખતમા પણ એવુંજ હતું. અમેરિકા, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લેન્ડ-અથા દેશોની પણ એજ કથા છે. જ્યાં જ્યાં સ્વર્તન અમલકારોની એકદમ સત્તાની સામે પ્રજાની મર્વદેશી સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યાં ત્યાં આવી વસ્તુ સ્થિતિ સ્વભાવિક છે, ત્યાં ત્યાં.

"Another heart behind the bars,
Another God in jail."

એ ઘટના અનિવાર્ય છે. ખરી વાત તો એ છે કે આવા પુરુષો પૃથ્વી ઉપર ખરા સમય પહેલાં જન્મી પડે છે !

કળાનો ફકિર.

એમરસને આપણા જગતને defining, result loving, machine-making, opera-going કહે છે. માણસનો નિર્દોષતા કદ અનુભવ આ વાતની અહનિશ પ્રતીતિ કરાવે છે. અને તે જતાં એ વાત તો સાચી છે કે લાંબો નિરાશામાં આશાનું એકાદ ફિરજ તો હોય છે—એમાં આપણે પ્રચુની દવાનું ભાન કરીએ છીએ—ઉપર કહેલ વિચારને, પુષ્ટિ આપતી એક સ્ત્રીના ચોડાનું વખત પર ખની. આખો તો—રોજના અનુભવ ઉપરથી તો—લાગે છે કે ભાવના અને કળાના રાજ્ય અદ્ય પાઘ્યાં છે અને અર્થવાદનો જમાનો મંડાશે છે; વિદ્યા દેશવટો ભોગવે છે અને લક્ષ્મીનાં શાસન અનુસ્માય છે. પણ એના જમાનામાં પણ વિદ્યાવિદ્યાસી કોઈક કોઈક કળાનો ફકિરો નહીં પડે છે. તદ્દારે લાગે છે કે ના, માનવ જાતિ માટે નિરાશ થવા જેવું તો નથી જ. ન્યુયોર્કમાં આવો એક કળાનો ફકિર જણમાં છે—ને મિ. હેનરિ. હુન્ડ્ટગ્ટન. તદ્દારે માણસો, વિદ્યા, સ્નેહ, માનવભાવ—સર્વને દ્રવ્ય ખાતર વિદ્યાય કેવો તૈયાર થાય છે તદ્દારે આ સાહિત્યવિદ્યાસી સતે "ગટનખર્ગિ બાઇબલ"ની એક જ પ્રત માટે ૫૦,૦૦૦ ડોલર અધિયો હતી. તદ્દારે "ચિનસ એન્ડ એડેનિસ"ની માત્ર એક જ પ્રત માટે એણે ૭૫,૦૦૦ ડોલર નવરી મોટી રકમ આપી છે. મનુષ્ય જાતેની કાંઈ ભેખડોમાંથી આવા મૂલ્ય કોઈક કોઈક ચોરો સંભળાય છે તદ્દારે આપણને લાગે છે કે પ્રચુ કળાયુગમાં પણ સત્યગુના ભણકારનો અનુભવ કરાવે છે ખરો. અર્થવાદનું હિમાયતી ગુજરાત આની નોંંચ લઈ શકશે? અને સાતાની વેશો ઉપર વિકસતો સુંદર પુષ્પોની ખરી કિંમત આંકતું યશે ?

૨૩-૫-૨૧

‘ચેતન’ના લેખો

ગુજરાતને ઘેરેઘેર વંચાય છે.

તો તેની સાથે આપની જાહેરખબર કેમ ન વંચાય ?

આજેના લેખો:—જેનેજર ‘ચેતન’ કાર્યાલય.

ગોપીપુરા—સુરત.

જનતાન

જનતાન-ઉલ્લીને તરતજ બધ કરે છે.

જનતાન-પાચનશક્તિ માટે અકસીર છે.

જનતાન-શક્તિ માટે એના જેવી એક

પણ ચીજ નથી.

આખો વખત ખોં ખોં કરનારા-

એએ જનતાનનો તરતજ

ઉપયોગ કરવો.

દરીયાની સુસાફરી કરનારા દરેક માણસો તનદુરસ્તી

માટે જનતાન પાસે રાખે છે.

જનતાન-ગાતારાઓ અને લાપણ કરનારાઓ પોતાના કંકને

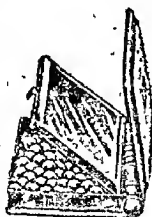
માટે જનતાનનોજ ઉપયોગ કરે છે.

જનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમાં ખાવાથી પાનનો અજબ

સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે

જનતાન વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

જનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ ૦-૧-૦

મધ્યમ કદનું પેકેટ ૦-૪-૦

મોટું પેકેટ ફ્રેન્સી પોલ કેસવાળું રૂ. ૧-૦-૦

સોલ એજન્ટસ, જનતાન એજન્ટ્સ

(અ. આર્. ચૌખળ)

જુમા મસજિદ, સુબકી

દરેક આબરુદાર વેપારીઓ જનતાન વેચે છે.

જાહેર આગ દરીયા મોટરકાર

અને

એકસીડન્ટ વીગેરેના વીમા ઉતારવાનું
બરોસાદાર અને સદ્ગુણી બાતુ.

મેસર્સ ધુરંધર બ્રધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

ઑલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.
નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પો. લી.
મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પો. લી.
મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પો. લી. ઑફ બેંગ્લોર
આલ્ફા જર્નલ ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પો. લી.

એજન્ટસ:—

કલાઈવ ઇન્સ્યુરન્સ કોર્પો. લી.

સેક્રેટરીઝ, ટ્રેડર્સ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રેપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ.

મેસર્સ ધુરંધર બ્રધર્સ

૭૨, અંબાલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

“વિનોદ.”

ત્રીજીએ

બધોતના ગુકલ.

અહુ ઉમરચડિયા, બી. એ.

ગુજરાત અને કાશિયાવાડના ગેરેષેરને ગોળ, સરતુ, સરળ અને બાનદ બાપે એવું મહેલું બાસિક બાપેના સાહિત્યમાં વાતોરસ, અને હાથપરસ જેવું કયા પગ દેખાતુ નથી ગમિરતા નવાં તમે બધી પડી છે. તેથી વાંચકના ખનને દારસ, બાનદ અને વિનોદથી પ્રકુલ છે તેવું આ બાસિક બાસિક સંગ્રહ જેવું થશે. અમ્હે આપા રાખિએ છીએ કે તેનો સરવળ સહાર થશે. વિનોદ બધેની વધુ સાહિતી નામે આપેલી રૂપેના પદથી મળા શકશે.

ચાલુ અપકની રૂપેઆ.

—ત્રીજીએ

મ વીસ અથવા રૂપગાળની એક કયા. લીરેસની વાતો લે. શા. અહુ કારવાડિયા. ગાંધી અદિરા મંડળી. લે એક બહેન. હાથપરસ પ્રધાન એક આકર્ષક સંવાદ. હાથપરસ લેખકનો લે... અદલો હાથપરસ પ્રસંગો, આકર્ષક પ્રદર્શન! મુદ્દાકર, કુળ, અથવા સિદ્ધિ પ્રસંગોનંતે, ગમિરેસન કથાની સાદમ બરી પાછી. શી. સા. કોઈએ આસ-એક અમળ દિવા બહેરની કયા.

“વિનોદ” (કાન્થ)

શ્રી વિભાગ: શુદ અને કાશિયા લે: “નહિલી” ગુજરાતી બહેનેને કેદ. આકાશવિભાગ અહાર: લે. અંત. સેતનવન્તા કમારો મારે. કહેવાય છે કે— શિવવિચિત્ર કહેવનો અને માનનાઓની પોથી. મેં તોતલી તંદવ તંદવ વિગ્રાક વાંચકની કથનોનો કપાળ. જરૂર લખને ખુબ દસોળા વિના નેવન રહે વિગેરે.

મોગાલને અને સેમળની લડના અને ગમિરતાથી ચાહેલો દુનવી મુસાફર જરૂર આ વિનોદ પ્રસારનો લાભ લીધા વિના નહીં રહે એમ અમ્હે માનીએ છીએ. બહુ લાગણ અને આમ આમ અને તમરે મારવા સરતા સાહિત્યના કિનાવણી સંજ્ઞાનોની મારને લીધે પ્રનોગ બહેણા ફોસાણી કેમહો આપા રાખીએ છીએ. બાહરે પામર આપાર બાપગો અપુરમ એનો લાગે અમ્હે. ચતાર આરુ બહેનેએ મનીઆરદરથીન લાગણ ગોઠવવા કુપા કરવી. દરેક એકરમાં છુદે નકરો પગ મળા શકશે. લેખકાએ લેખ રૂપે. સેતન અથવા વિનોદ આરુ કપાળી કાન્થપર. ગમિર નંદા-કોલ ને ત્રીજીએ ગોળ લીધે જે પામને તે લેણ પ્રદર્શન આરુ અપકની શિરનામું પ્રદર્શક.

વિનોદ

ગાંધીપર—રૂપે.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

હા ! પરતાપો વિપુલ અસ્તુ. સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે
પાપી તેમાં ડુગડી દઇને પુણ્યશાળી બને છે
શત્રુઓથી કે હુલ્લભવતી કે દંડથી ના બને ને
તે પરતાપો સહજ વહતાં કાર્ય આપી શકે છે.

—કલાપી

રાજકીય કે સંસારી-સર્વ વિષયોમાં ત્રુટી થયા પછી કોઈ પણ સમ્બંધને
નિભાવી રાખવો એ અશક્ય છે. ત્યારે જીવનની સંપૂર્ણતાજ જતી રહી હોય છે.
કૃત્રિમ સમ્બંધ નિભાવી રાખવામાં અંતરાત્મા શંકાથીલ થઈ થઈ પાછળ નજર કરે છે.

—જ્યોર્જ ઇલિયટ.

અશક્ત અવસ્થા કે ગરિબાઈ પાપનાં જ પરિણામ હોય છે એવું નથી; અને
તેથી પહેલીજ દૃષ્ટિએ રહેને તિરસ્કારવાં એ અન્યાય છે.

—ડિ. કિન્ડેસી.

ગર્હને તોલી માડવો એ ભેટહું પાપ છે તે કરતાં પણ મનુષ્યમાં રહેલી
મહાશક્તિઓને વધતી ચાંટકાવવી એ વધારે પાપ છે.

—પરિચાર.

જડનામાં જીવન નથી; જડઅભિપ્રાયો પણ જીવન હીનાં બને છે. સત્યતાની
મતીતિ થતાંજ આપણા અભિપ્રાય બદલવા આપણે તૈયાર થવું જોઈએ.

—ગા. ચોરેલિયસ.

નીતિશાસ્ત્રીઓ બોધ આપે છે કે દરેક માણસે પાપોથીને સુધારવા પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ. કોઈને પણ સુધારવાની સ્ફૂર્તામાં શક્તિ હોય તો તે વડે હું સ્ફૂર્તા
લાવતો જ સુધારું.

—ચાર એલ. સ્ટીવનસન.

ચારે તરફની વસ્તુથી તારા કદિ બંદીતા નથી
જે જે જુએ છે એજ નજરે તે ઘડી પહીંતા નથી.
વળી જાણ વસ્તુથી કદિ શાંતિ મળે કે ના મળે,
આનંદ કે સહાનુભૂતિની તેમને પરવા નથી.

—સ્વામી રામતીર્થ.

હસો એટલે તમારી સાથે આખી દુનિયા હસવા લાગશે, પરંતુ જો તમે રડશો
તો તમારે એકલાને જ રડવું પડશે. કારણકે આ સત્તાતન સંસારને માત્ર આનંદ
નીજ જરૂર છે, શોકતો તેની પાતાની પાસેજ પુષ્કળ લયો છે. આનંદ અંદરમાં
પુષ્કળ માણસો અને આગીર ઉમરાવો માટે જગ્યા છે, પરંતુ સંકટની સાંકડી
ગડીઓમાંથી તો આપણે દરેક જણ એક પછી એક નીકળીને નાસી જઈએ છીએ.

—ઈસા બહીસર વિદકોશ.

ये त न -

(रसो ये सदा)

आ आना गम्य क्षेत्राः

संसारं गच्छितुं पुनर्विधानं

सर्वं भाव्यं

भद्रासं विधातुं प्रयासः

निश्चयः

संसारं व्यर्थान् शास्त्रं ह

परिहारयन्तु भगवन् आपन्नं

सर्वं गतं

देवतायां राजयोगः

आत्मा इन्द्राणां

देवतायां अस्मिन् अस्मिन् (सर्वं देवता)

निश्चयः

पुनः, १९२१

तन्त्रिणाः

सर्वं साधनार्थं विभक्त्याद्याः

विभक्त्याद्याः विभक्त्याद्याः

प्रकाशः

सर्वं साधनार्थं विभक्त्याद्याः

विभक्त्याद्याः विभक्त्याद्याः

संसारं गच्छितुं पुनर्विधानं

सर्वं भाव्यं

भद्रासं विधातुं प्रयासः

ચેતન

કહાન કુમાર.

કહાં ગયો એ કહાન કુમાર ?
સૌન્દર્ય તલો શણગાર,
કહાં ગયો એ કહાન કુમાર ?

અન્ધારિયાંમાં હૃદ્ય અનલ,
પ્રકાશમાનો પરિભ્રમ;
દાનવ દળનો એકલ મલ,
અવનિ કેરો ઉદ્ધાર:
કહાં ગયો એ કહાન કુમાર ?

પ્રણય વૃક્ષને પાન પાન,
ભક્ત હૃદયને ગાનગાન;
તત્ત્વમાનીને ધ્યાનધ્યાન,
અનંત મધુ અવતાર:
કહાં ગયો એ કહાનકુમાર ?

રસના રાસે રાસેનાર,
ધર્મધ્વજને મારનાર;
ગોધનનો એ ચારનાર
આત્મનનો ઉઠકાર:
કહાં ગયો એ કહાનકુમાર ?

દશાણ્ણ પરમાર.

* જ્ઞાને ત્યાગી એ સાધવી નાર ? એ જીનનો રાદ.

કપાળ નસોદા લક્ષ્મી લશઈ એ ચોદિનિમાં પળ ગાઈ રામરો.

શુદ્ધાખ.

(૧)

કહો એ ક્યાં છે રમ્ય શુદ્ધાખ ?

બહલાવે તનુ બાગઃ—કહો.

* ૨૬.

વિલસિત કેવળ યુલ-રાગ-શો,

રંગ-રંગે શુદ્ધાગ;

મનુ માળી કો બરી બરી માવે,

છલકાવે હર યાખ;

કહો એ ક્યાં છે શુદ્ધ શુદ્ધાખ ?

(૨)

જેદ ગૂંથાય કવિ-કવિતા શુ,

સુદવવા સદમાખ;

પૂન્ય જેદથી કુદરત-પ્રતિમા,

જીવનને અનુરાગઃ

કહો એ ક્યાં છે પુનિત શુદ્ધાખ ?

(૩)

જેદ ખીલી સુંદરી સામાખે,

ખીલવે શિશુરણ-રાગ;

ઝીંઝે વિરલ વિભૂતિ જેને—

કરી ત્રિભૂવન સુખ ત્યાગઃ

કહો એ ક્યાં છે ધન્ય શુદ્ધાખ ?

(૪)

શ્વાસ શ્વાસ સુવાસ પહે ન્યાં

બડતાં સુલ-પરાગઃ

સુગન્ધ ભેતાં, પડ્યા અંતરે—

શીટે ફરી ન હાથઃ

કહો એ ક્યાં છે દિવ્ય શુદ્ધાખ ?

(૫)

વન, ઉપવન, બુવન, ભવ ફોરે,

ફોરતાં જ શુદ્ધાખ;

જેદ પરમે આખંડ ઉધડે

જીવન જીવનનાં સાગ્યઃ

કહો એ ક્યાં છે કાવ્ય શુદ્ધાખ ?

કેશવ હ. શેઠ.

આ કાવ્ય અમદારા ને અંકમાં પ્રગટ થયેલ, રા. પ્રભાસકરના 'શુદ્ધાખ' નામક કાવ્ય ઉપરથી રચાયું છે.

—અધિ.

અશોકને.

તારુ જન્મમાં જન્મને ઉભી,
કો વિરહિણી નવયૌવનાઃ
કહે છે અશોક તરપતિ,
મુજ વિરહ કેમ શમાવ ના ?
તું નવીન પત્રે રક્ત છે,
અવરક્ત છું હું સ્નેહમાંઃ
બ્રમરો, મને છે વરેરે,
મુજ ઉપર આજી અનંગનાં !
આખ્યાયે મુજ પુષ્પનાં,
સવનાષ્ટે યાતાં, રતને
આનન્દનો પરમાવધિ,
જેવો થતો-તેવો રહનોઃ
આપણુ પરસ્પરની
આવધામાં દિમે સમતા લખી,
પણ ભેદ માત્ર; અશોક વં
મે હું અશોક સદા રહી !

૩-૬-૨૧

જનાર્દન ન્હાનાભાઈ પ્રસાદકર.

શું એ ખરું કે આ ખરું ?

શીખતી રહી છે કિશ્કીરીઃ
“આ જીવન તો આનન્દ છે,”
શીખતી રહી છે હંદગીઃ
“આ જીવન શેરો જોડ છે,”
શીખતી રહ્યું સાદિલ કે
“જીવન જીમનિદાર છે.”
શીખતી રહ્યું આ જીવન કે
“જીવન નરકનિવાસ છે.”
કયા કલ્પના નિદાર એ ?
કયા દૂર આ વસ્તુચ્છિન્ન ?
કયા “સ્વપ્ન” યાત્રી-સિક્કના ?
કયા “નૃપિ” દુનિયાદારની ?
કોણે અને સા જેનુથી
દોઝે રચી “પાછ સદુ ?
મુંજાન છે મન માયકું”
શું એ ખરું કે આ ખરું ?

૩-૧-૧૯૨૧

અન્દરીકર નર્મદાશંકર પંડ્યા.

ખાકે હિન્દ.

(મૂળ ઉર્દુમાં રચનાર, પંડિત બૃજનારાયણ ચક્રવર્તી)

(૧૯૧૬ની કોંગ્રેસમાં પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીએ રૂ. ૫૦૦ ની કિંમતે મૂળ ઉર્દુ કાવ્ય ખરીદેલું.)

અંધિ ! હિન્દભૂમિ તારા મહિમા દિગંત ગાળે,
રેલી અમીનધિ કેં કુદરત તને નવાજેઃ
તુજ બાલપર સનાતન સૌન્દર્ય તેજ રાજે
જેજેડી જગે નિરખતાં તારી જડે ન આજેઃ
પ્રતિ પ્રાતઃ ખાલમાનુ તુજ આરતી ઉતારે,
હિમાદ્રિ-દેશ તારા કિરણો થકી સમારે,

૨

સંસ્કૃત-પૂર ફેલાયો અહીંથી દિશાએ ચારે,
ચીન આખરે કિનારે, ચેતન અજબ પ્રસારેઃ
આલમ ગંધી હયાહ અસાન અંધકારે,
અમ ભૂમિ દીપ સ્લાહ દોરે બૂલ્યાંને દારેઃ
ઝીસે ન સંસ્કૃતિની જોતાં જડે નિસાનીઃ
ત્યારેય હિન્દ આંગણુ રેલી ઉપા યુવાની.

૩

પુરાણુ દેવભૂમિ કાવ્ય ડોહાતમે યશાળી,
તજ દેશ સરમદે નિજ અહીં દેહને પ્રગળીઃ
પોપી પ્રગટતી પ્રીતે કેં અકબરે ઉગાળી,
સીંચી રુધિરે રાણે સુરવાડી આ રસાળીઃ
આ ભૂમિની સમાધે ચરફીર કેં સૂતા છે,
ખડેર અસ્થિ જેનાં અમ અલુમ્બહી મતા છે.

૪

ખડેર છલ્લુ એ કેં ચરફાર્તિ હજી રહે છે,
જેનાં અમારી રમરમ ઉન્હોં રુધિર વહે છેઃ
દેવો ચક્રી વિમાને હજી એ ધ્વની અવે છે,
એ કીર્તિ ઘોષ હજી અમ કાનમાં રહે છેઃ

હરિમર શું ન દાખે કેં સ્વર્ગ રંગ હજીયે ?
વહતી શું ન પ્રતાપી યુનિત ગંગ હજીયે ?

૫

માધુર્ય ને મૃદુતા એનાં એ ફલ ફળોમાં,
કરતા કલા - કલાપી આજે એ જંગલોમાં:
પન વીજના કડાકા એના એ પાદળોમાં,
પશુ બપો રહી સિમિલતા અમ દિલુની ચર્ણવળોમાં:
એની એ સંસ્કૃતિ કે' રતી પ્રકાશ અમને,
બહાણું વતન રણું નહિ, બહાણો વિનાશ અમને.

૬

વર્ષોવી વામ વિધિ: પમડી રિયતિ અમારી,
પૃથ્વી પરે ભુસાધ ને ને રમૃતિ અમારી:
પરી થઇ હજી જરી નહિ થન નિંદ ને અમારી,
શયસમ કદન વિનાની બુમિ દિન્દ ને અમારી:
જેનાં ખૂખી ખગાતા કલકા વડી રલા છે,
કમ બાખ વારસો કે' ગારેલ સધ રલા છે.

૭

વિષુ' દેસપ્રેમન્યોન, લદ થઇ, દવે જગાવો,
ભુખ્યા: બધિર કાતોમા મંત્ર કંઈ મુણાવે:
ચેતનવિદીન ખોખ્યા: ચેતન અગળ્ય રુદ્રાવો,
આ બરમરાશિમાયી ચીજુગારી કંઈ ઉઠાવો:
બહાણું વતન સમાયે નયજોમાં તાર થઇને,
સિદ્ધમાં ખુમારી થઇને, દિલમાં કરાર થઇને.

૮

કુલ્યાગ શોખીનોને કુલથી લગન સુખારક !
રંગે રસિક જનને રસનાં ઝીલન સુખારક !
ચુલચુલને ચુલ સુખારક ! ચુલને ચામન સુખારક !
બેસી વિનાના અમને બહાણું વતન સુખારક !
નન્દન વને આ ખીલશે અમ ઉર પ્રકુલ કળીશું
ને જનની આંક મુખ્યા તે અંકમાં દળીશું.

૯

બોજન બૂખ્યાંતે: અમને બહાણું છે વર વતનનાં,
નમનોની રોશની એ, સુખ સત્ય એ હવનનાં:
ઝગદગાં એ છે જ્યોતિ રંગ રંગ એ પ્રેમ અગનનાં,
બહાણા કુસમ સમ છે કંટાળે આ ચમનના:
છે, ગર્જુધૂલિ જેની અમ બરમલેપ તને,
મરીને અરે ! ચડીશું પ્યારા વતન કુશલને.

—વિરહ.—

(જાનું કાંચ.)

સખી શંકર નંદને-વર્ણવું, સુધિધિ બુધિધનો વાસ;
 કૃષ્ણ કૃપાએ વર્ણવું, રચુ દાદશ માસ. ૧
 માગશરે મથુરા બાણી ગયા ગોકુલ નાય;
 હાથ યદી મૂક્યાં અમો ન ગમ્યો ભાદવ સાથ. ૨
 ન્દાનાં મોટી નીસર્યો નર કરોડા રે કરોડ;
 ન્દેડ વખાંડી માહેરી, દેવો દેવને દોશ.— ૩
 ચંદર બાગા રે ચંદરાવલી બલી દરે રે વિચાર
 ચાર પહેર રજની તણા કયમ કરી રાખું ધીર ૪
 ચાપટ એક ગમે નહી, ન ગમે જાન ને ગોરટ
 યુદ્ધ ન મૂકે પારથી, ગનીશા મારે છે. મોટ. ૫

પ્રગટ મદન બાંધી
 મોર લે બાણ સાંધી
 દરી દરી દહે રાધા
 પ્રેમની પાશ બાંધી ૬
 પ્રેમની બાકુલ નેતી
 ચીર શું નીર દોતી
 અશ્વલ નેન દીસે,
 આંસુડે સેજ બીજે ૭

સખી પોશ વિષે કહે પ્રેમદા પતિ શું કરે રોશ,
 મંલોન ચણું મુખ આપણું દર્પણનો શો દોષ. ૮
 ઉતર દેશ આવ્યો રવી નવી તાર વિલાસ
 વાસ દાવો મથુરા વિષે ન મધ્યા અવિનાશ. ૯
 દિવસ થયો અતિ દોડયલો કયમ કરી રાખું પ્રાણ
 શોકન અમાણી બામની યદ્યપ્રદા રે પ્રોડ. ૧૦
 અશ્વલ યદ્યપ્રદા મોરડી, દોરડી, યદ્યપ્રદ
 તે કયમ જીવે ગોરડી પતે આવે મર. ૧૧

પ્દેરી છે પેરોળી
 પાંમરી, પાન મોલી
 વેહે વંદે વાલી
 પીડતો કમ પાપી? ૧૨
 લખીત પ્રેમની ત્યાગી
 નીસરી તંન લીટી
 યદ્યપ્રદ માસ દાગી
 પ્રાણ નાણો અંગીરી. ૧૩

ગોપ પછીનાં મહિનાઓતું રસિક વર્ણન આવતા અંકમાં.

એક આખ્યાયિકા.

શિશિરદિનથી મેઘાયેલ અન્તિમ મરોઝ, સૂદસે ચૂંટ્યું ન શબમહાવનને દાર ગળાવડ કને વેચવા ગયો.

માર્ગમાં તેને એક યાત્રાળુ મળ્યો, જેણે કહ્યું, “તારા આ અન્તિમ સરોઝનું મૂલ્ય કદે—બગવાન બુદ્ધને ચરણાવિદિદ હું તેને ધરીશ.”

સુખસ યોલ્યો. “એક સુવર્ણ મહેર આપી આપ તે સઠ શકશે.” યાત્રાળુએ મારણું રાશ કમરે.

તેજ દસે સમગ્ર પળ પધાર્યા ને એમણે મે એ શિશિરમેવિત પુષ્પને બગવાન બુદ્ધચરણ પધારવા દગ્ગા દાખવી.

પળ માળીએ જમારે જળાશ્ય કે એક સુવર્ણમહેર તેની કબજાઈ હતી, ત્યારે સમગ્રએ તે દશ મહેર આપવા કહ્યું, પરંતુ યાત્રાળુએ તેો તેથીય જમાણ મૂલ્ય દખાડ્યું.

સોબ ને લોહુપતા વડે આપ્યાં માળીએ કદ્ય કે જેને સમર્પવા એ જાને જાળ પુષ્પમૂલ્ય માટે છે, નેનીર્જ કનેથી સવિશેષ લાભ મળી ગયો. માળી જાનેને વન્ન વન્ની તે જોશ્યા, “હું આ મરોઝ નવિ વેચી શકું.”

નગરદરતા દૂર્ગની પાથ આંઘાવાડીઆની શાન્ત છાયામા બગવાન બુદ્ધ સગીપ સ્વાસ ઉભો લ્યો. દેવગદનનું શ્રેમ-આદાર્મભૂતમાન, ને નયનકચની પ્રવાની શુક્યાવા સમી માનિત આશો-વતો ને સ્થિર એકનયન ઉભો રહ્યો.

સુગમે એ દેવચરણે પુષ્પ સમાપ્તું ને શિરસાવન્ની ગ્યો.

બગવાન બુદ્ધને સૌમ્ય મુખડે જ્ઞાન ફરક્યું ને તેમણે કહ્યું, “વત્સ, તારી મી વાંછના છે?” શુભ સંકર્ષ વયો, બગવાન પંચપાદનો ચોટક શો ચરણપર્શન હું માત્ર વાંછું છું, જો !”

—મંબુસાસ કવે,

દર્પણ.

જોશી ગ્યો સદ્ પુરતક પાનાં

માહિત્ય સિન્ધુમા ખુબ તયો

નેદ વેલંગ પુરાણ પડ્યો પળ

એક ન અક્ષર દાય અર્યો;

માનિનિના મુખની ઉપમાસમ

માત્ર રતનો સારે ગ્યો,

યાત્રી ઉભો ધરી દર્પણ મુખનું

તો-શ્રુત અર્થ અવળ સર્વાં

નાગરદાસ ઈ. પટેલ.

સમય દૂંડો છે.

તે મ્હને ત્યજ દીધો અને ત્હારે મળે પડી.

મ્હે માથું કે હું ત્હારે માટે શોક કરું અને ત્હારી એ ઝોપાડી મુઠિ દો મુવર્ણગીતમાં ગૂંથી મુગ હૃદયમાં રચાયું.

પણ રે! મ્હારું હત બાળ્ય; સમય દૂંડો છે.

મૌલનાં વર્ષ પર વર્ષ એજે જાય છે; વસંતઋતુના દિવસો વીતી જાય છે. દૂંડાંની કામળા ને નાશવંત પુષ્પો નસકામાં કરનાર જાય છે; અને સાણા જનો એતવે છે કે કમલેપત્ર પર, બંસિમિ-કુશી આ છન્દગી નાશવંત છે.

તે મ્હને છેલ્લું દૃષ્ટ-ગમ છે તેની પાછળ શક એક રહેનારો આ ગયું જવું કરે?

એતો-હૃદનાઈ ને મુખાઈ ભયું કહેવાય; કારણકે સમય દૂંડો છે.

પ્રેમી તો ખડખડાટ કરતાં પગલાં પાડતી મ્હારી વર્ષાની રાત્રીઓ આવે છે; મ્હારી સુખ પાનખર-મંદમંદ હસે છે; ત્હારા મુગજોના ભયુધાર વિખેરી નાખતો બેઠકાર દાસ્યુત આવે છે.

મ્હારાં પ્રિયજન! ત્હમે તો જાણો છો ને, કે આપણે તો યત્યુક્તોનાં માનવી. જે પોતાનું હૃદય લઈને આસલી થાય એની પાછળ આમ હૃદયમંગ થયું એ તે હડાપણ ભયું કહેતાયે! કારણકે સમય દૂંડો છે.

એક ખૂણે એસીને એકની એક વાતનું રટણ કર્યાં કરવું અને 'તું' નાર જામી છે એની કવિતાઓ રચ્યા કરવી એ કેટલું મધુર છે?

એક ને એક વાતનો શોય કર્યાં કરવો અને કેઈ દિવાસો આપણા આવે ત્હેણે 'શાન્ત' ન થવું એ કેવું લીરતા ભયું છે?

પણ મ્હારા આરણ્યમાંથી એક પ્રકુદ્ધ મુખારવિંદ ડોકિયું કરે છે અને મ્હારાં નયન સ્કંધે મીઠા મારે છે.

હું, નથી મ્હારા અશ્વ ધ્રુવે શકતો, કે નથી મ્હારા ગીનનો ગાદ દેરની શકતો; કારણકે સમય દૂંડો છે. *

બચુભાઈ રાયત.

મહારી રંગા.

બાર વરસની હતી ને હું ન્હાના હતો

રંગાને મહેં ઘણી વખત પુછેલું, “રંગા” તું આ શું લાવ પીગા ને તીમે રંગ બણેલી ? ” રંગા હમતી ને મ્હને આપાડવામા લઈ જઈ પડેલી ચોપડી બણાવતી

હમારા ગામની પૂર્વે આવેલા મદિર તરફ મ્હવારમા શીશીથી કાપંને સાણ પડેલી રંગા જતી. તેની પાછળ પડના સાચા હાથડામાં કુનો કુનો તેના પગનાંમા પગલાં મુકતો હું જતો. તે દહેગના ધુમ્મટમાં પૂલ કરતી ત્હારે કોઈ ના હોય તો પોરીઆપર બેસી જતો કે કાંતો અપ્રાપ્ત લાગતા હનુમાનને નિરાખર કરતો. “જાણુ ચલ” હેતુ ત્હારે સંતનાતુ ત્હારે હનુમાન કે ગણપતિની નજરમધીમા સપડાયતો હું સમ ધિમાથી ભગ્ન થઈ રંગાને આગળ આગળ એજ ક્રમે જતો. રંગા પાસે ધીમે ધીમે ગાવાનું શીખ્યો. તે પાણી ભરના વાવ તો હું વેગળે જાડની ડાળિએ બેસી ગાઉં, જેવું આડે હેતુ ગાઉં. વચ્ચે વચ્ચે દોરકુ ઉંચું બેચંગા તે મ્હાગ તરફ જોતી. કદપનાને ચું કે ભમરા જેવો હોત તો દોરકા ઉપર બેસી ગાન ને ત્હના મુખ આગળ ચર્ચ ગણગણ કરતો ઉપર ઉડી જાત એકે બમરા એટલે ‘કાના-કા’ મેળતી. મ્હારું સગીત તેનાં ઘડામા તરારી જતું.

રંગા પરમ્ણી. તેને વળાચી ત્હારે કપડા સુચી હું બેરાં મેડે પાછળ પાછળ ગયા. કેટલાંક બેરા ગાના પાવ મ્હને મ્હું મ્હું થતું. છંદે મ્હામે મ્હારી પામેથી કેટલાંક દવ લીનાં. થેર આવી ચોપડી જડતી નથી એમ બહાલું કાઢી હું જુગ રડ્યો

.....

વર્ષો વીતી ગયાં, પણ રંગા વિનારે ન પડી. હું રમઝોળાં મ્હારે ગામ આવતો પણ રંગા આવતી નહી. રંગાના એક ભાઈ સિવાય કોઈ આ ગામમાં તેતુ મળું નહોતું. કોઈમાં હું જડા ગાંડો ગણાવા લાગ્યો. કાળુ ભામે કેમ વિવાહની વાત મ્હનું ત્હારે હું નિરાશ થતો ને મ્હારે “પામ્ણું નથી” ના મન્દ બણા કરતો.

કુવા ઉપરની સ્ત્રીઓ હોળીની છંભો સમી લાગતી; તે આંગણવાડિયામાં પહોંચી પાંડાનાં દાંડામાં દટિ કરતી. ત્યાં એસતો ત્યારે પવનના-સુસવાટમાં કે પાંડાના જળદાટમાં “ગાય, કાય” ની ઝૂંસો પડતી જાસતી. સંધ્યાકાળથી માંડી માંડા સુધી કુવા ઉપર રોજ ગેરૂડી રહેતો. ધિના હલ્લમાં વહતાં જરણોમાં ખેતમળાટ થતો કે દુહ્યતો ખેતમળાટ સંવાદો થઈ ઉભા જાપતો. જાંબોદોમાં વસતાં ક્યુતરો નાચ કરેલું કરતાં તો રંગા પાંખ સાથે ઉડી ઉપર આવશે એમ થતું. જૂના જમાનાની કમ્પનાઓ-દરેકો-જુતાવળી મચાવી મૂકતાં.

આત્મની સંધ્યા વિચિત્ર હતી. વિધવા રોળા કમળગત હોય એમ સૂચ સૂચના કરતો. વિચારશ્રેણી મૂકા જાડ ઉપરના ધ્રુવડ ઉપરજ રીછ ગાઇ.

જોસમેર પવનની અંદર કોઇ કાળ તૂટી પડ્યું ને હોના જોસમાંજ તણાઇ આવી હોય તેમ કંચાલુમાંથી કુતરતી સાદ કાળા વસ્ત્રમાં દંડાથી કોઇ સી જાયુઇ મ્હારી રંગા!

“કોણ? રંગા!”

“હા ગાયુ, રંગા. આભાગણી રંગા.”

હેઠ્ઠા કોળગીયામાં રંગાનો ગાઇ મરી ગયો. મ્હારાં માથાપ પહોંચી મરી પડવાની. વિધવા રંગાના છપનમાં અચૂત રેડનાં કોઈના હાથમાં ઝેર રેડવાનું હવે નહોતું. —
પ્રજ્ઞ થઈ રંગા મ્હને “વધાજા!” કહેતાં સીખી.

૨૧-૫-૨૧.

“ત્રિવિંદ”

સ્વપ્નમાં રાજયોગ.

ચેતન્યુએટ ચાકે કે નક્કાઇ જુહાના આપરમાં પહોંચી; એમ. એ. ગયું છી ક્યો મેરી. ગિદિ. પંચામ કદે; વચીત ચાકે કે રડીમ લાન્ડી લાગે સુન્દરી દયના ધોળીની દુકાન ખેલે; કોઈને ગયું કે હિર કદીંગ સહુ રૂં કદે કેલ કાપગયાંજે હુકાન જમાયું; છતાંદિ અંતે: તદ્વિનિ. ગ્રીધા હશે પશુ નિચિન નિચિન પર નદિ આવી વડનાથી, ચુલરાતી દિપતે-દાન્ડી પરિણા. ધના હાથના કયે નંચે માનસદિન પકાર કરી મ્હે કેલાણી મેણે અદિસતમ. અત્રકાર આંધો. ત્યાંથી આંધો તે કિસતરીની દુકાન ખેલી તે: ઉપાડી ‘અ...’-કેન્વી કદયતી સાંકી લાંબો. કરી કાપડની ફેરી ક્યો. નેમાં પંચ કરી કોલાથી આંધ નેકાનો સાર ખેલો અને પાછી ફેરવતી વચન આવના છેવટે દમ્મચુ જઈ દમ્મચુ ગંગાને તીરે “ધીર સમીદે, પેપુ” સૂરીયાનું ગાયન ‘માતા મુજલ્લા જાપયા રીડીમા ફેપા કોલવા’ ગાઈ એ વડી છાંને ગહેલાઓને ખેરી પરનુ અરોસન. પાંચતાર વસના! આ મ્હારી ગી:દેશી કે કદમપેશી પર ક્રમતને ખાતર રંગા આંધા તે ચાર આંધનાં રીયાં ગઠવાના ના, નદિ તે: એક છેવડની અજમાયણ તરીકે મ્હે હવે રાગની લાંબનમાં પડાનો વિચાર ટાળો છે નેને અપશુકન યશે અને હું વિચારા ગાયન માથાપ વિનાના કોઈએ રવડી મરનાનો વચન અપાશે ધનિયાથી આ મ્હારો છેલ્લોજ પ્રયાન છે મેન માનને કારનુ એમાં પશુ ને પેતીકે અપેડી ઉમ: થા જમાનો સમય ગાયે તે વડી પેડીમાં જવાર નેપાતી એક ટામાં ગાળી હુ નેમાં ફળી મરનાને. મ્હે નિચન ટાળો છે. આપના

કરનાનો ઝંઝો અભ્યાસ નહિ એટલે દરીઆથી કે નદીથી સરુઆન નહિ કરનાં ટગધીજ સરુઆન કરનામાં હોંડું ડહાપણ સમાવડું છે. એ કહેવાની જરૂર નથી. કહેવાય છે કે 'ધીમે ધીમે માવના લાગે પંચ કપાય'.

કલ્પિત તમને એમ લાગે કે આ માસમારીના અને લોકસત્તાવાદના યુગમાં મહેં રાખીને માઈનમાં પડવાનું તે સાહસ શેં જીવું હશે. હું ધોવાદાસ હોવાને લીધે કદાચ તમને મહારી મરુવીરના પર શંકા લાવવાનું કારણ મળ્યું હશે. પણ એમ તો માંધીજીએ ઘોતીકે પહેરે છે તેથી શું ? પરંતુ એમથી ને એમથી જવારે તમને શંકાજ થઈ છે ત્યારે તેનું નિવારણ પણ આવશ્યક છે, સાત વસ્તુચિત્તિ આમ છે કે આપણી આ વાતોનો પ્રવાહ બધે સ્વપ્નમાંજ વહેતો હોવાને લીધે મહારા રાજ્યકારમારથી નારાજ થઈ મહારી પ્રજા મહારા સાસુ ઝડ વડાવે અથવા અર ધાનો કે અમેરીકનો મહારં રાજ્ય હોઠયા કરવાના હેતુથી મહારી સાથે યુદ્ધમાં હિતરે તો-એ તે/ગુ વળી ?-એકાદ તોપના ધડાકાથી આંખ ખુલી જઈ નિદાનો બગ થાય એટલુંજ, મુંડીની શેકાણુ પિનાના ધંધામાં આટલીયે હિમ્મત ન રાખીએ તો પડી વાપર કેમ થાય ? હરનાયકે તને રાંમના કરતાં ! રાંમને મુદ્ધિ અર્થાત્ દામયુવન પર કોઈ પણ વસ્તુને આરે શારીરિક શ્રમ કરવો પડે નથી માંગે અર્તે મળશે, અરે મુઝો અને ફગશે એજ સત્ પર દામયુવનનો બંધાર સાથે છે. આ સ્વપ્ન મુદ્ધિ પર કીધેના બા વા ખેરા કાર્યોના પરિણામ કેવિચારે સક્ત બાન ઉપર શ્રમિયુન થય છે અને મનુષ્ય ચોનાના વિચારોના અનુરૂપ સુખ ના દુઃખને પામે છે. સ્વપ્ન બુવનની ન્હાનામા ન્હાની મર્યાદિત વસ્તુ સક્ત બુવન ઉપર અમર્ગદ મહોદામાં મહોદું રૂપ ધારણ કરે છે એટલે સક્ત બુવનનું સુખ પણ મહોદું અને દુઃખ પણ મહોદું. આપણે જેને સુખ કે નર્મ કહીએ છીએ તે આજ. અસ્તુ ! પણ આ બધા તત્વોનાનું હોઠયાણુ કોઈ કોઈથી દારીસળા વિચારકને માટે કાજ ન રાખે આપણે તો આપણી વાતોના પ્રવાહમાં લપરસા જઈશું.

મહેં હનિયું કે હું કોઈ મહાન પ્રેક્ષકો રાજ બનું-અને જીવો. મહારા વિમાન કપાટમાં ધગ્ગાડમાં પાટનગર લડનમાં ઝીંઝાયું. વિમાનની સાથે મહારા પણ લાડત પાસમાં કુશાયા હવા ને નામી ઘોતીઆને હું વળેલી તે ખખેરી વળી પાછું મહેં હનિયું-અને મહારા સમક્ષ આશાનું વિખ્યાત મરુસાસન અને કેલીનર્મ હોરાવાળું તાજ લાજરું. થયાં અને જટ લઈને નાજ માથે દયાળી રાજદંડ લઈ હું મરુસાસન પર નિરાજ્યો અને નિરાસન લડનમાં મહેં મહારી આંચ વર્તારી છીયી, તત્કાલ પંચમ જ્યોત પેતાના રંગ મહેવમાં શાન્ત નિદાની થે ડા આરામ લેના હતા એટલે નિર્દોષ મહારી પદ્મભિષેકની ક્રિયા થઈ ગઈ. વિદુશ્યાનમાથી મહેં મહારા માઈનિ મીનીન્ટર તરીકે જાણીત. દયણી દેશબંધ રાજ્યથી કપાળ રોને ચોપાતી વ્લીયા હતા. મેનાંપનિ, ખજાનથી તથા સૈનિકા દત્યાદિ પણ બીનકુવ હિંદુસ્થાનીજ હોવાથી મહારા રાજકારમારમાં જરૂરે આવી આવે એમ નહિ હતું. રાજ થયો એટલે મહેં મહારો વણીશ સજ પેતાક ત્યજ દમારી પોશાક સજ ફીંકા. ઝાવાગી ઉપર એક આકે શીરર મોનસ્તુર અમાગમ પાસે મહારા માટે કીધેલી જરીમી બરેલો ડમરો અને લેલી સીપકાન્યા અને મહારા રાજીકને માટે એક દેવો પક્ષાકેજ કરાવ્યું. એક વખત પક્ષાકેજના ગદારી સરક લાગી એટલે મહારા રીલીગમાં રાજીક તો નસ મૂકાં લેવા પડેજ મંડવા. મોનસ્તુર કેસનેરજ મોનસ્તુરજ બેસાતીઅલા હારો વિચાના આંદા આવાજ માંડ્યા. એ નમય આવી કરવામાં રાજાની.

નાણાં વિચયક સ્થિતિ ઉપર ઉઠાવેલો ચાલતા મહેં ખમનચીને પૂછ્યું. "મહારાં પિત્ર ખમનચી!
ચીપણી ત્રીજેરીનું તળાકું કેમ છે?"

"ખીલકુંલ સાફ છે નામદાર!"

"ખીલકુંલ સાફ? એટલે!"

"હર મેજેસ્ટી ધી કવીન એટો દિગ્ગમદારના 'પેટીકોટ'નું છેલ્લું ખીલ મુકવવાને પચું
હવે પેસા નથી."

આ સાંભળી હું શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો. અને 'હર મેજેસ્ટી'ના લેણદારને એક ગરામર
માફ શીખવવા મહેં દેવાળામાં નોંધાવ્યું. રામ ચંદ્ર આમ. લીકવીડેશનમાં મનાય નહિ. એમ મહારા
વડા પ્રધાન રાજેએ ઘણું કહ્યું પણ મહેં માન્યું નહિ. આજે હું રામકું પચું કાલે રેલવારે
ગત્યન થતા લીખારી ચંદ્ર મનકે ત્યારે આવા ખરચની દેવ કેમ પાલવે?—

આમને આમ દિવસો વ્યતિત થતા હતા પણ બાવિને મહારાં મુખની છાયા આવી. હશે
એટલે ધીમે ધીમે રાવિતું સાધ્નાત્મ્ય મરી દિવસ ઉગતો હતો. લંડનવાસીઓ પણ નિઝામાનાના
પંનેમાંથી ફરી આગસ મરડી ગયુંન થતા હતા. લોકો સંપૂર્ણ રીતે ગત્યન થતાં તેમને પોતાની
પરિસ્થિતિનું જાન થયું. સદાચારે તવમવાન પંચમ બ્યોર્નની નિઝા હથ ફરી નવિ હતો.
લોકો ગમે તેટલા ગત્યન થાય પણ અમલું અમદારો પમડો એવો જમાવેલો કે કેટલી મક્કર
નહિ કે અમદારા રહાને મુકે ચાંકરે, લોકો ગત્યન થાય તે પહેલાંજ અમલું એક-યા બીજો
ખદાને કાલદાની નંગ એરી પાથરી દીવેલી કે કોઈ સદગર માથું હાથું કરે. કે તરતજ તેને
સપડાવેલ છે. દરબારી બાપા અમલું હિન્દી ફરી દીધી હતી એટલે લોકોને પણ તે શીખરી
પડી. આ રીતે દરબારી કામકાજ માટે હિન્દી ગણનાગ દારકુનો મેળવવામાં અમને સરળતા થઈ
ગઈ. લોકોનો અમદારા મદામેના અણગમો ચાલુજ હતો તો પણ કેટલાક આગેવાનોને પરીતબોધ
અને કેટલાકને બીજી લાલચોથી અમલું વડા કચેત્રા એટલે અમારું દંડ હીક આપતું હતું. પચું
ગણના કાંઈ લાલચ પડ્યા નથી હોતા. યોદા હિમ્મતવાન લંડનવાસીઓએ મોંઘાને પૂરે પૂરાં
ગત્યન કીધા, હવેતે લંડનના એક પુણ્યો બીજે ખુલ્લે એક પ્રયંડગારના માથ રડી. 'હોમ-ફલ'

ગાપરે! આ વળા 'હોમફલ'ના એમ કયાંથી આવ્યો? આ પોણ પતાપમાનું કામ મહેં
વડા પ્રધાન રાજેથી કપાળકુંડેને શોધ્યું.

'હી. હી. હી. લોકાલા કાલ વેડ લામરી કાલ! જલો જરામાં હોમફલ. પચું ગાપુ મરડા
કહેસો તમારી લાલચન શી છે તે?'

રાજેથી કપાળકુંડેનું અમ બેલિતું સાંભળી હું તો ફેંજ થઈ ગયો. આ ગત્યની દરબારી
દેવમકા દિગ્ગમદારનાં તો હોમફલને માટે આકાશ પાનાળ એક-કરી નાંખવા હતાં અને અરી
આમ કેમ થઈ ગયું હશે? મહેં એને આનો ખુલાસો પૂછ્યો તો કહે "સંચ ખા તો વડ
દય છી—"

"તમારી દરબારી બાપા મહેરા લો અને ગુમનાનીમાંજ બોલો "મને દરબારી બાપા નહિ
ચાલતી હોવાથી મહેં કહ્યું."

"આપ નામદારની જેવી હજી! ખરી તાન એમ છે કે છ. સ. ૧૯૨૧ માં જારે
કાલ આંખણા હાલ"—

“ ત્યારે હાલ-કાલુ” વર્ષ ચાલે છે ? ”

“ હાલ આપણે દરમિયાનના ૨૦૨૧ની વર્ષમાં છીએ નામવર ! ”

“ જોહો, એમ કેમ ? ” મહેં પૂછ્યું.

“ આપ નામવરને અગર હમે કે આપણે હાલ સ્વપ્ન સુષ્ટિમાં છીએ. આ સુષ્ટિમાં હવે આગલી આપણે હજારો વર્ષ અગમ ગયી રાત્રીએ છીએ તેમ હજારો વર્ષો પાછળ પહોં દહીં સુષ્ટિએ છીએ. ”

“ સમજ્યો, હવે આગળ ગયાયો. ”

“ ત્યારે ખરી વસ્તુ એમ છે કે ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં જ્યારે એ લોકો આપણા ઉપર રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે આપણે હોમરુસને માટે ખાટા પાણી પાણીને મરી ગયા, તો પશુ સંપૂર્ણ સ્વનશ્વ આપણને એ લોકોએ આપ્યું નહિ તો હવે જ્યારે એ લોકો આપણી સ્થિતિમાં મુકયા છે ત્યારે એની જે દલીલો પાછી એમના માથામાં મારવામાં શો વાંધો છે ? આ અર્થ આપણે પ્રત્યક્ષતાના નિર્માણમાં જાય છે ”

આપણને તો ગાંધી આપણા પ્રત્યક્ષતાનો નિયમ બહુ ગમી ગયો, પણ લોકો કાંઈ માને ? સિનપ્રતિદિન હોમરુસની પ્રચંડ ગર્જના બિલકુ રૂપ ધરતી ગમ. લોકોએ કહ્યું “ અમદારી કાલકાન ? અમદારે હવે સમીર નથી. અમદારા ઘરનો કારભાર અમદાર દરીએ પછી ને બહો હો વા બહો એ નિર્મલિક છે. અને એ અમદારા જનસંહિ દકનો ભોગવડા અમદાર દરીએ તેમાં લાપકાતનો પ્રશ્ન કમ્પાર તમે કેવું ? ”

“ જોહો ! નથી જોડતા એટલે છેક જ કાલકા કે હું ? જાણો છો કે અમદાર તમને નયવાંધી છતાં છે અને નયવાંધી પાંસળાં રાખીયું ” સમજીએ કહ્યું.

“ હવે મહેવા દો, મહેવા દો એ બધી શીસરી મહેવા હોય તો સમાન થઈને રહે નહિ તો વિદાય થઈ જાયો. આપી આ તમારી તકવાગ અંદર તો બધાં અમદારે મન બચાવે રમવાના રમકડાં છે ! ”

“ અત્યાર મૂંઝી તો હીકે હવું પણ જ્યારે વિદેશી રાજ્યની જુસરી નીચે કચડાતી એક પ્રજા તકવાગ અંદરને જડવાનાં રમકડાં મળતી થઈ જાય ત્યારે તો વિદેશી રાજકર્તાએ કચાળા ભરવાનો વખા. આવી પહોંચ્યા છે એમ સમજવું. બરેબર અંગ્રેજ કવિ કલીફસે કહ્યું છે કે ‘ Unhappy lies the heart that wears a crown ’ ચુકત પહેનારને શિષ્ટે ચિન્તાનો જોખને હોય છે. ”

“ ત્યાર અસ્ત હવે હું ‘ આસ્તે કદમ આશુમે બાશુમે નીવાહ ’ રાખનો મદારા રંગ મહેવા પહોંચ્યો. ”

“ મહેવા પપારો મદારાજ મથુનર મહેવા પપારો ” રાણીજીએ મને જોઈ ગીત લલકાર્યું.

“ આજે એ તમારું ગીત ગીત રહેવા દો. મદારા છવને આજે હીક નથી ” મહેં કહ્યું.

“ એ મદારાજ આજ તમારે વડનકમલ કાંઈ જ્ઞાન છે ? રાણી જોડ્યા. ”

“ જસ કર ! તારે જોડવું મને આજે જડાયે ગમતું નથી. ” મહેં કહેવા દેવા દેવા

“ હીકાં આજે કહ્યું. ”

“એમ પ્રિય ચંદ્ર! તમે મૂકને નહોતું કશું કે આપણે રાજરાણી થયાં એટલે હવે આપણે આપણી સુંદરી સું-સાં-ની માપામાં વાત નહિ કરતાં સરકારી માપામાં વાત કરતી?” રાણીજીએ દલીલ કરી.

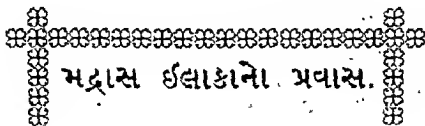
“જાસ કર! મ્હેં તને નહિ કશું કે આજ મને તારાં જોડાનું બરોડું ગમતું નથી મ્હેં ખીજવાઈને કશું.”

“નહિ ગમે તો પડને મ્હોરી લૂઠીમાં, જે મોડો રાજો થયો. આપણે જાણું કે એવું પોત સાચીએ ત્યારે તો એ છેકર ફાટ્યો, હંદ? “હર મેન્ડેરી ધી કવીન એટા, દિવ પહાર હંદ” મ્હારા પટરાણીના થતાં તાગડા ફેડીને બચ્યાં.

વાત વધી જાય તો પછી મ્હાંડે રાજો તરિકેતું ‘પોઝીશન’ બધું ‘ધુગ ભેગું’ થાય મારી જે હાથે હિંમતને પકડી મ્હેં તો ઝડ લાગે આંખ જોલી નાંખી. તમારા સમ તમે માંના પાત્ર નહિ માનેા પશુ મ્હારી તો બાહ બાવી યજ સુરી છે કે આ માંથી રાજની લાઈનમાંને હવે ઝોઝા કસ નેવું નથી રહ્યું.

સમાપ્ત.

છાયાલાલ રાહાવાઈ જાગીરદાર.

મદ્રાસ ઈલાકાનો પ્રવાસ.

[૧]

અધ્યાપક; કવિ ખજરદાર; વિનીત પરિપક્વ.

પરમ શ્રેણી! તમે આ જાણુ આવ્યા હતા તો મને જાહેર મજ પડત. નવા પ્રદેશના નવા અનુભવો તથા તાજ impressionનો મ્હેં વિનિમગ કરી શકું એવું મારી સાથે કાઈ નથી એટલી પ્રવાસમાં મળ જોઈએ આવે છે અહીં હું તા. રજાએ આવ્યો છું. આવ્યો તે દિવસ સવારના તેમજ બપોરના કસગના વેપારીઓને મળ્યામાં મેં માંજના [કવિ] ખજરદારની-ખજર દારૂ મળ્યા નહીં પણ મારી તોટ મુઝી. બીજે દિવસે સવારે અધિવાર મેં અધિવાર મદ્રાસથી છ મહિને ઉપર નહિ અને સમુદ્રના સંગમ ઉપર આવેલું છે. જાહેર રમણીય રથગ છે ચાર પાંચ માંજની વળ્યા રોજી છે આખો વિભાગ મુશ્કળ ઝોડાથી ભરેલો છે. રથગ ચાન્ત, રમણીય અને ચાતાનરનું પશુ કસત ઝોમીક છે. થીએસીદીકસ સોસાઈટીનું કન્વેન્શન અને તેને લગતી પ્રસિદ્ધિ આપતી હતી જે અધિવાર બે વખત વાલ આવ્યો બધું જેવું કેટલુંક મને જાડું મરપું. હાયડેરી તથા હેકગાર હોસ વું સુન્દર છે. પુન્ડ્રકેનું વેચાણ ખાતું પણ જાડું મોડા પાયા ઉપર છે. ત્યાં એક વડ છે. તેની નીચે ઘણી રખત બાપણે આપરામાં આવે છે. વિનાયકોને રહેવાના રથગો પ્રાચીન રાજ રોજીની વર્ષ કરીઓનું રમણ કરામે નેતાં છે. અધિવાર વિનાયકોગીયા બચવાનું એ તારક

પણુ લેખનું. ફીઓસોફીનું કેટલુંક ધોધધ પગ અનુભવ્યું. ખીમન ખેતો માફક તેઓને લાગ્યું કે કમી હોઈ પિના સંસ્થાનાં મળ સમાજમાં ફરક જતાં મરફત છે, તેથી તેઓ પણ ગાન ગાતની ceremonies કરવા મંડ્યા-છે. હજારાજ્ઞાસ તથા ગેર ઇશ્વરના બાપનો સાંભળ્યા. તા. ૨૮મીની સાંજે ખખરદારને મળવા ગયો. તેમને ઘેર મને ક્ષમ ગયા. શુભરાત્રી સાહિત્ય કપર અને કવિતા કપર ઘણી વાનો યજ્ઞ. તેમના પરિચયથી મને બહુજ આનંદ તથા સંતોષ થયો તેમણે 'માર્ગ આનિથ્ય પણ કીધું' મુખા કૃતિ રિમન બરી, બાપા સ્વચ્છ સ્પષ્ટ તથા મધુર, તેમની સહક્રમ પ્રકૃતિ પણ એકત્રીજ આકર્ષક, શુભરાત્રી તથા અંગ્રેજ સાહિત્યનો તેમને બહુજ ગાદ up-to-date પરિચય જણાયો. શુભરાત્રી આટલા દૂર રહેતાં છતાં શુભરાત્રી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી સંપૂર્ણ વાકેફગાર રહે છે. જોટું અભિમાન કે અહંતા મળે નહીં. નાનાલાલની આવ કવિતા સાંભળે એમને વિરોધ છે. અંગ્રેજ બાપામાં પણ બહુ સુંદર કાવ્યો રચે છે વળી તેમનામાં નૈસર્ગિક કવિત્વ રહેલું છે. કવિતા જનાવવામાં તેમને નથી દરેવો પડતા પ્રયામ કે તથા કરતી. પડતી ગેર શુદ્ધ. આવો માણસ અવશ્ય સન્માનને પાત્ર છે. હું તેમને બે વાર મળ્યો, અને ધાતું શિખ્યો. મોડેટ કોન્ફેડન્સ જોઈ, તેવું નામ National Liberal Federation. સંમેલનમાં કાંઈ દમ નહીં. પુરા સો ફેફાઈ પણ નહોતા એથી ઓછા વીઝીટર અગ્રગમ્ય મોડેટમાં પણ કેટલાક અંદાવકર વાચ્યા, પર્સોન, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કલ્યાણિ આવ્યા નહોતા. પ્રમુખનું બાપણ પગ મને ન. ગમ્યું. અસહકારનો ઉપદાસ કીધો છે. ગાંધીજીમાં બચ્ચ રીને ગાંધનું આરોપ કીધો છે. બીજા ફેટલીક બાબતમાં સરકારની લરકરી રાજનીતિનું દીક 'ફીડીમીઝમ' છે. પણ સમગ્ર રીને સાધાન્યુ મીસીસ બેસેન્ડની પાર્ટી આદરીરેલનમાં જોડાઈ છે. મીસીસ બેસેન્ડ અસહકાર વિરુદ્ધને કસવ રજુ કરી-દીક જુગસાદાર બાગણ કીધું હતું. બીજું કાંઈ નોંધ લેતા જેવું નહતું. આના contrast માં નાગપૂરની ધમસ મંજાર ગણાય. આ વખતે નાગપૂરની કેબ્રેમ સુલેક ધ્યાનિતથી પુરી થઈ તે જણી આનંદ થયો. વિશેષ હવે પછી.

પરમાનંદ

સંસાર મંદિરનું પુનર્વિધાન.

(તા. ૨૦-૫-૨૧ને દિવસે મુનના સેવા મટજના આશ્રા નીચે જાપાનનું આ જાપાન કેટલાક બંગા મળે અહિં વિસ્તૃત અને મધુર્મ રૂપમાં આવ્યું છે-- વિ. ક.)

માનવતા પ્રમુખ સાહેબ, બહેનો અને બંધુઓ.

છેલ્લો પ્રાંત જ નથી છાપાઓમાં, માસિકોમાં, વાતચીતમાં અને જાહેર બાપોમાં "Reconstruction of the World" એ પદ આપ સર્વેએ પાંચ અથવા સાંભળ્યું હશે જ. આજના બાપાનું દિવસ તે શબ્દો પરથીજ મગિત થયો છે એ તુરત સમજાશે. પરંતુ હે મહેનતુ માત્ર બાપાંતર નહિ કરતાં આપણે અહિં "મંદિર" શબ્દ કોયેયો છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું જરૂર છે. તે શબ્દને સક્ષમાં રાખવાથી જણાશે કે આધુનિક સંસારની પુનર્વિધાનો પ્રથમ આપણે જરૂર રચ્યુ દિગ્દિશી મર્ગવાનો નથી. સુખ્યત્વે કરીને સદમ જીવનના પ્રદેશમાં સમરત સંસારને

એક પુણ્યચેતરક મંદિર તરીકે દર્શાવે જ આપણે આગળ વધીશું. સંસારમંદિર આજે ખરે સમાન દશામાં છે કેમકે હવેનો અધિષ્ઠાતા દેવ, માનવીનો પ્રભુઅંશે આત્મા, આજે સર્વ રીતે પતિત દશામાં પડ્યો છે. આજે જગતમાં પ્રવર્તી રહેલા અનવસ્થા, અસાચાર અને બુદ્ધિનો પછાત આજનાં મનુષ્યોની પાપમય હૃદયોની ફળરૂપે જ દેખાં દે છે; અને તેથી, સંસારના પુનર્વિધાનની વિચારણા કરતી વખતે આપણે એટલું જ જોવાનું છે કે મનુષ્યાત્માને વિશુદ્ધ, સર્વજ્ઞ અને તેજસ્વી શી રીતે બનાવી શકાય.

સ્વૈચ્છિકતાથી અનેક સુંદર પ્રાર્થનાગીતોમાંના એકમાં આ મનુષ્યનું વચન છે: “પ્રભો! અમને હજુ ય આશા છે; તારા રાજ્યમાં ખરેખરે સમારવામાં આવતાં તથી, પણ નવસંસાર મુગ્ધ છે.” આજના ખરે સમાન સંસારમંદિર પર ચોક્કસ પણ સમારકામ કરવાથી જ અર્થ સરે તેમ નથી. અહિં તહિં છુટા છવાયા સુધારાથી કશું વળે તેમ નથી. નવીન સદૃશ સંસ્થા અને ચિરંજીવ થાય તે માટે ખરેખરે સર્વથા નાશ કરીને, માનવાત્માનાં નિર્જળ અને અતિ જૂના, અનિષ્ટ અંશોને છેક દૂર કરીને હવેના અલુપ્તિકર્તા નવીન તરવો ખીસવવાનાં છે. આ પરથી સમગ્રશે કે આપણે સંહારક તેમ જ સર્જોગક એમ બંને પ્રકારનું કામ કરવાનું છે. અગ્રેજીમાં જોને “રેડીકેલીઝમ” કહે છે તે માર્ગ સાચો અને સુયોગ્ય જગતસુધારણા કાર્ય સ્વીકારવો ધરે છે. આ વિષયમાં દેવ. રેવોલ્યુશનનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત જણાવું છે. આપણે આજે જોઈ શકીએ છીએ કે તે સમયે જે અગણિત સંહારો થયા તે ન થયા હોત તો આજે પણ હજી આખી દુનિયાં સત્તાશોભી ધર્મશુદ્ધિઓની અને મર્વાંધ આંધુમુક રાજાઓની એડી તમે કચકાચથી જ હોત અને સ્વતંત્રતાએ દુનિયાંમાંથી દેશરો લીધા હોત. સમસાધીન હંતિહાસ તરફ નરર કરતાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અસહકારના મહાસંચલન પરત્વે પછે આરંભમાં નિષેધાત્મક માર્ગો લીધા પછી જ સંવિધાયક કાર્ય હાથ ધરવાનું હતી શક્યું છે. આ અને તેવાં બીજાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ થાય છે કે સંવિધાનનું કાર્ય શરૂ થઈ શકે તોર પહેલાં, કોઈવાર હિંસક તો કોઈ વાર અહિંસક ઉપાયો લે, સંહારકાર્ય હાથ ધરવું પડે છે.

આજનો માનવી.

તો હવે વિચારીએ કે સંસાર મંદિરનું ફરી ચલનર. થઈ શકે ત્યાર પહેલાં તેના-એટલે સંપ્રત સમયમાં મનુષ્યોનાં-કર્તા કર્તા હર્ષદાસોને જરૂરથી જ ઉપેક્ષાની જરૂર છે. આજે કરવી માટે આજના માનવીના મનની સ્થિતિ અને જીવનની રીતિનું કોઈક વિસ્તારી અવલોકન આવશ્યક છે.

મનુષ્યના ઇતિહાસમાં સંસ્થાઓએ અને અમુક વ્યવસ્થિત સમાજ સંસ્થાઓએ પહેલાંની મોક્ષક અંશે ઉપયોગી ભાગ બજાવ્યો છે. પરંતુ આધુનિક જગતમાં પૂર્વ સંસારવ્યવહાર ઉદ્યોગ વ્યાપાર, રાજ્ય પ્રકરણ ઇત્યાદિ સર્વ વિષયોમાં સંસ્થાઓનું ખરું કર્તવ્ય વિસારે પડ્યું છે. તેમને સાધનને ગરબે સાધ્ય તરીકે માની લેવામાં આવી છે. આ પરથી, કોઈ પણ સંકલનના પ્રયત્નનું નિરાશરૂપ કરવું હોય ત્યારે પરંપરી અને આંતરિક પ્રણાલિકાને બેટલું વગળા આપવામાં આવે છે તેટલું માનીવના આદર્શ, પ્રેમી અને જીવંજામી આત્માને અપાનું નથી. પરિણામે જટિલ અને અરૂપી સંસ્થાઓના અને પદ્ધતિઓના અતિ ઉપયોગને કારણે આત્મા પર જાન

પ્રેરક, અવળી અને વિનાશકારક સ્વરૂપ થયા મિના રહેતી નથી. મીયોમાં, ઓગ્રીસોમાં, કચેરીઓમાં ધણીખરી શાળાઓમાં અને કેટલીક વાર શુદ્ધ વ્યવહારમાં પણ, આ પ્રમાણે મનુષ્ય પ્રાણીને કેવળ એક હથીઆર રૂપે વાપરવાનું અને ગરુડાગાડવા માણસોના અંધ સ્વાર્થને સારૂ તેને તીચોવવાનું વધારુ આધુનિક માનવ સમાજમાં જાણું. વિસ્તીર્ણ અને પ્રચળ સ્વરૂપમાં પ્રસરેલું હોવાથી પ્રત્યેક મનુષ્યની સર્વ સક્તિઓ જડ અને નિષ્ક્રિય સંસ્થાઓનું દાસત્વ ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં ચોખાઈ જાય છે. છવનભાથી સુરક્ષતા અને પ્રકૃષ્ટતા ઉઠી જાય છે અને મનુષ્યની મનુષ્ય તરીકે કિંમતજ રહેતી નથી.

વ્યક્તિઓની આ દયા હોવાથી વર્ગો અને પ્રજાઓ પણ ઊંચલીન થતો હોય તેવી રીતે વર્તવા લાગે છે. મેસરમ સ્વાર્થમગતા અને અત્યંત સક્રિય મનોવૃત્તિ એ જાને તેમના સર્વ જાવેદારમાં પ્રધાન પદ ભોગવી રહ્યાં છે, અને તેમાં પણ, ગોરી પ્રજાઓના રંગીન પ્રજાઓ પ્રત્યેના અધમ વર્તનને તો હક યાળી છે. આ પ્રશ્ન હાલ ધણી તીક્ષ્ણતાથી સર્વ જાણીતો હોવાથી હું ખુબ વિચારોમાં ઉતરવા છડુંતો નથી પણ “ગ્રીન ઓવર એશીઆ” એ લઘુ ગ્રંથના બાવનાશીલ લેખક મો. પોલ રીશારે આ જાજનમાં સુચવેલ એક અત્યંત સચોટ દર્શનથીજ સતોય માનીય, પૂર્વના દેશમાં રંગીન આગવી સાથે જન્મેલા મહાત્મા ઇસુ ખ્રીસ્ત જે આજે ફરી એક વાર જગતમાં પધારે અને પોતાનીજ અનુવાચી એવી ખ્રીસ્તી પ્રજાઓના દેશમાં પ્રવેશ કરવા છડે તો તે પ્રજાઓએ રંગીનો વિરુદ્ધ ધડેલા કાયદાઓને પશ્ચિમીને તે મહાત્માની સ્થિતિ કેવી થાય તેવું તાદરશ પર્યવન મો. રિશારે આ પ્રશ્ન ઉપર છે, ઇસુ ભગવાન અમેરીકા જા હોવાથી, એક ‘સદ્ શુદ્ધ’ ગણુવા માટે તેમની પાસે જરૂર નાણા નહિ હોવાથી તેમને સદેસ પ્રાપ્તિ પર ઉતરવા દેવામાં આવે નહિ; તેઓ દક્ષિણ આફ્રીકાનાં સંસ્થાનોમાં જાય તો તેમનેજ માનવતા અને પૂજ્યતાનો દાવો કરતાં યુરોપીઓનીની ભેડા બેડ તેમને પ્રાપ્તિ મેસરના દેશમાં આવે નહિ; અને એસ્ટ્રેલીઆમાં જરૂર માગે તો એક પરદેશી બાણીની પરીક્ષા તેઓ પમાર કરી શકે નહિ તે માટે તેમને ત્યાં પણ મેડા દેવતાં આવે નહિ આ સરખું છતાં તે મુખ્ય એક ‘સુપરેશી હોવાનો દાવો કરે છે; પણ તે ‘મુવાશે’ અનાડી માણસોનોજ સુધારો છે.”

આવી આરોમ અનાર્થતા પાંચાત્ય પ્રજાઓમાં છે તેમ ખીજ જે પ્રજાઓ તેમની સમગ્ર અને સતત અતર હેઠળે છેલા સ્થાનેક વર્ષ દરમીઆન રહી છે તેમનામાં પણ કોઈ ને કોઈ રૂપ આવી છે તેવી રીતે હાલવેસો જડવાદ આજે અજા માનવ સમાજમાં પ્રવર્તી રહ્યો છે. આજ હોવાથી આજના મનુષ્યે કેટલાક મહાદુર્લભોને જાણે એક કળા તરીકે ખીતર્યા છે. સાલિય જાવનાઓની હીજલી હાંસી, નિજતા તેમ પારકાના માનવ ગારવને અવકાર કરતી વખતે, રુસુવાની પરી પરી બેદરકારી, એક ટેવરૂપ જની. રહેલી સુપરેશી અને ટંકાવલી નીચતા, પોતાના માનવ બધુઓ સાથે કામ પાડવી વેળા તેમનાં અંતર પ્રીત્યાની, તેમની જ ગિયતિમાં મુશ્કાલી બેપવાઈ અને તેથી માગી, ઉઠી અને સુમંગલ સદાનુશ્રુતિનો એક જ અભાવ આવાં આવાં કોળા કલકોથી મનુષ્યે આજે પોતાની મનુષ્યતાને હણી નાંખી છે. વધુમાં, જોઓ ઉંચી પદવીએ કોળા કલકોથી મનુષ્યે આજે પોતાની મનુષ્યતાને હણી નાંખી છે. વધુમાં, જોઓ ઉંચી પદવીએ મુશ્કાળા છે અને રંજના હાથમાં ધણી સના રહી છે તેવા માણસોની નિર્દયતા અજાવતાં પણ મોખી મરવાનું એક એવું કાંઈક જાણાય છે કે તેઓ પોતાની જતાવદારીના અર્થે મેડા પ્યાદને સીને મનુષ્ય અને અનુમાન જની રહે છે. આથી કચેરીઓ અને અર્થના વચે રામ અને

પત્નિ વચ્ચે તથા પત્નીઓ અને બાળકો વચ્ચે પણ કુદરતી, બપરહિત અને નિર્મળ બચકાર થતો અટકે છે. તે ઉપરે સ્થાને બેઠેલા માણસોની અંતરદ્રષ્ટિ (vision) આવડામ છે અને તેમની પ્રમાણ્ય બુદ્ધિનો હોય શાય છે. પરિણામે, હાલકાઈબુલે, બળબેરીના સત્તાપ્રવર્તનને સ્વંત નિરાશા કપાળબનાર સાંકડી મનોવૃત્તિને હોતબળ મળવાથી હલત પશુબળને જ સંસારવ્યવહારમાં અથ સ્થાન મળતું હોય છે અને આત્માનાં સંવળાય સુંદરતર, સદ્ગતર તથા ધર્માર્થને નજ પ્રાપ્ત થઈ રહે છે.

પોતાનું આત્મ વર્તન “બચકારજ્ઞાન” અને “અતુલવ”ને આધારે સ્ત્રીપુરુષોનું છે. એમ કહીને આ અતિ જવાબદાર, અસ્પર્શી સત્તાધિકારીઓ તે અવધ અને બીજા કુદરતી વર્તનને વાળખી દેવાવના પત્નિ દરે છે, પણ બચકાર જ્ઞાનની ખરી જાણના કાંઈક બુદ્ધિ જ છે. મનુષ્ય સ્વભાવને ઝંડી અને સમય દૃષ્ટિથી અવરોધતાં શીખવું. મનુષ્યો સાથે યોગ્ય અને ન્યાય રીતે કામ પાડવા પૂરતાં આતુર્ષ અને કળા વિકસાવનાં, અસામાન્ય પ્રસંગો અચાનક આવીને ઉભા રહે ત્યારે ગભરાઈ પડવાને બદલે સમય સમ્યક્તાથી મુરંદેરીને હલકાવા માટે કોભરહિતના, માનસિક સમતોલન અને સહય સંતિને નિરંતર કેળવનાં આ સાચી અને સર્વોપરી વ્યવહાર દક્ષતાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. તે લક્ષણોથી હમેશાં વિમુખ રહેવાને મથી રહેનાર હોઈને તે વસવાનું ખરું સ્થાન મનુષ્ય સમાજથી દૂર-સુદૂર વેરાન, વગદામાં છે.

આ પરથી સ્પષ્ટ થશે કે માનવીએ સમગ્રજિવ અનિષ્ટો વિનો કારક બંધારી લીધાં છે. જે નિયમોથી હથેર સષ્ટિક્રમ ચલાવે છે તદનુસાર આપણે જીવન ગળાવું હોત તો આવી સ્થિતિનું અસ્તિત્વ પણ અશક્ય થાત. પણ આજે તો આપણે બંધારી લીધેલા અને અલ્પ પ્રયાસે નિવારી શકાય તેવાં અનિષ્ટોને હલાવવામાં શક્તિ વધ્ય એટલે જાણે શાય છે કે વધારે બળ્ય વસ્તુઓની સાધના કરને તક પણ મળી શકતી નથી. વળી ઘણી વાર તો એક નિષ્ક્રિય, અર્થહીન જીવન અને અતાર્કિક વાતો કે વસ્તુઓની નિરૂપણોગી અતિ ચિંતામાં પણ તેવોજ રૂત રહિત કાળ ફરે અને શક્તિ વ્યય થઈ રહ્યા છે.

વિપયની આટલી ચર્ચા પછી એક પ્રશ્ન સદંત્ર હૃદયવશોઃ માનવીની આવી બેહદ અવેળામ અને સ્વેચ્છહિતાનું મળ કારણ શું? અને સુહિત્તા આરંભકાળથી આ વિશે જે હિતર આપ્યો છે તે આજે પણ અપાય-અહંકારથી વિમુક્ત થએલ આત્મા વસ્તુ માનવી કતા પોતેજ હોય તેવી રીતે જગતનું તંત્ર પોતાની નિરંકુશ અને મનસ્વી રીતો વડે ચલાવવા છાકુ છે. તે આજે અહંકાર, લોભ, સ્વાર્થ અને સંસ્કાર દીનતાની અતિશયિતાનાં રક્ષ રૂપે મોનવ જાતિની બાધ સ્થિતિ વિશે એક બે બાલુવા જેવી તદન નિરાશાત્મક કથનાઓ પણ થઈ ગઈ છે. પ્રખ્યાત જર્મન હિસ્ટ્રી નોવાલીસ એમ માનતા કે માનવી પોતાની નમજાઈ અને કુષ્ટતાથી આખરે એટલે કંટાળી જશે કે આખી માનવ જાતિ એક સામૂદ્રી આત્મ હલા કરીને સર્વ કુખને આંત આપશે અને તેમ કરીને, કાંઈક વિશેષ સારી જગત્પરસ્થા માટે કથરનો મોગ સરળ બતાવશે. મી. ગર્નાઈ શેની માન્યતા આથી કાંઈક બુદ્ધિ છે. તેઓ એમ કહે છે કે પર-મેશ્વર પોતેજ મુજથી આપણું છે અને પૂર્ણતા પામવાને પહેલેથી સંત દરી રહેલ છે. તે જેટ પાર પાડવાના સાધન તરીકે તેણે સરૂચ્ચાતમાં મહા સર્ણી, માનસ ક્રમદિ જાતિઓથી પૃથ્વી વસાવી પડતું વખત જતાં તે જાતિઓ સંતુ સિધ્ધિ માટે નિરૂપણોગી સાધનાં તેનો બહુધા સંકાર કરી

નાખવામાં આવ્યો અને નેમને સ્થાને મનુષ્ય સૃષ્ટિ વસાવવામાં આવી હવે, અગ્રુક વર્ષોની અજાણતા પછી જો મધ્યસ્થ એમ લાગશે કે મનુષ્યની નીચતા પેતાને પ્રાપ્તિમાં ; પરંતુ નહિતર. રૂપ છે, તો તે માનવીનો એક સામગ્રી સંહાર કરીને કોઈક વધારે સુંદર અને પવિત્ર જાતિથી પૃથ્વી વસાવશે !

આ જાને કદાચનાઓ પરી હોઈ જોડી; પણ તે પરથી એટલું તો સમજશે કે પરિસ્થિતિ કેટલી ગંભીર થઈ છે અને દિવમે દિવમે કેટલી વધારે ચિંતાજનક અને શોકજનક થતી જાય છે.

—આલ.

—(૦)—

વ્યાસ, માલગીરી અને હોમર.

મનુષ્ય માનવો એ એક સ્વભાવ છે કે પોતાના જ્ઞાન પરિમિત થયેલું જોવાને તે હચમચે નથી, પોતાની સુધિ કામ નથી કરી શકતી એમ જ્યારે તેને માન્ય પડે છે ત્યારે તે કદાચનાઓ આસરે છે; અને ત્યારે જ કાવ્યનું નૃત્ય થાય છે, આલગ્યન મનુષ્યના અનન્યગતિમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે અને તે એકમાત્રનું રૂપ ધારણ કરે છે. જડની સાથે ચેતનનું સંમિશ્રન થાય છે. બુદ્ધિને જ અવલંબીને રહે છે તેને સ્થોળ્ય એક સાધારણ વસ્તુ છે, તેને મનુ, હિમાલય માન પર્વત અને મન્દાકિની એક નદી જ છે. પરંતુ કદાચના દ્વારા કવિ સ્થોળ્યમાં કદા દેવીનું દર્શન કરે છે, હિમાલયમાં બગવાન ગિરનું વિસદ સ્વરૂપ નિરખે છે અને મન્દાકિનીમાં માતૃમૂર્તિ જોઈને અદ્ભુત થઈ જાય છે.

પ્રસિદ્ધ અર્જુન લેખક મેકાંસ કહે છે કે જ્યાં સંસ્કૃતિ (civilization) વિકાસ પામે છે ત્યાં કવિત્વનો વિકાસ થાય છે. એના કદાચનાઓ અર્થ એવો છે કે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યમાંની પ્રાકૃતિક શક્તિ નષ્ટ થતા જાય છે અને કૃત્રિમતા આવતી જાય છે—જ્યાં જ્યાં મનુષ્ય પ્રકૃતિનો સંપર્ક છોડીને સંસ્કારમાં પ્રવેશ કરતો જાય છે. ત્યાં ત્યાં તેનો જીવન રસ સુનાતો જાય છે—ત્યાં ત્યાં કવિત્વને પાંખો ચાપે છે અને તે કોઈક ઉચ્ચતર પ્રવેશમાં ઉડી જાય છે. જીવનના પ્રમાણ કાળમાં જગત્ કોઈ સુંદર નથી લાગતું, એ સમયે તો પવનની સાથે આપણે દોડ કરીએ છીએ, ફોતની સાથે ચેલી યાંત્રીએ છીએ, અને પૃથ્વીની ગ્રહમાં નિહિત વિશ્રામ લેનાં સહજે છીએ તે સમયે હૃદય પામના સૂર્યની પ્રતા સમાન આપણું જીવન નિર્મલ, સામ્ય અને મધુર હોય છે. પરંતુ જીવનના મધ્યાદ્યકાળમાં આપણે મારે પ્રકૃતિનું મોન્દર્પ નષ્ટ પામે છે. સંસ્કારનાં આત્મ કાળમાં નિરત થઈને આપણે કેવળ નિશ્ચિત વિશ્વ સંતાપનો અનુભવ કરીએ છીએ સર્વ કંઈ એનું એક રહે છે: માત્ર ગદાકાળે છીએ આપણે વર્ષાકાળ સમયે કાદવ કાંચકાને કદ પડે પાણી કયાં વિના આપણે આકાશની નિર્મિત પૃથ્વીના જડ સ્વભાવ પર વિચાર કરના પદ્ધતિ પાણીનાં

ન્હાનાં ન્હાનાં ઝરણાં દલ, દલ કરતાં, હંસતાં. નાચતાં, ચડકતાં વહાં જતાં ત્યારે આપણે પણ તેમની સાથે ખેડતાં, ફરતાં અને લેડતાં હતાં પરંતુ સંસ્કૃતિ પામ્યા પછી-સમ્યક થયા પછી આપણે કાદવ ડીયાડને ગંદછીનું સ્થાનક માનવા લાગ્યા અને આપણે આપણા સંસારને ન બુદ્ધ્ય વાસ્તીકિ અને તુલસીદાસના વર્ણવર્ણનમાં આપણે આ વાતની મર્યાદિતા રખાઈ નેહ શરીરે છીએ. અને વિખ્યાત કવિઓ છે, અનેએ એકજ વિષયનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ વાસ્તીકિનાં વર્ણનમાં જ્યારે પ્રકૃતિનું યથાર્થ રૂપ દેખાય છે. ત્યારે તુલસીદાસના વર્ણનમાં આપણને સંસારની કુટિલતાનો પરિચય થાય છે. એનું કારણ એજ કે વાસ્તીકિએ તપોવનમાં કવિતા લખી અને તુલસીદાસે કાશી યા અન્ય કોઈ નગરમાં.

કવિના પર દેશ અને કાળનો પ્રભાવ પડે છે, એ પ્રભાવ તેની કલ્પનાગતિનો આવક નથી હોતો. તો પણ એટલું તો-કહેવું પડશે કે એને લીધેજ કવિની કલ્પના અમુક નિશ્ચિત પરંતુ વિચરણ કરે છે. હોમર સીનાની કલ્પના નહિ કરી શકે તેમજ વાસ્તીકિ હેમનની કૃતિ કલ્પના નહિ શકે. ભિન્નભિન્ન યુગોમાં ભિન્નભિન્ન ભાવો પ્રધાનતા ભોગવે છે. એકજ દેશનાં શુદ્ધ-શુદ્ધ શુભેતા કવિઓની કૃતિઓમાં પણ આપણે ભિન્ન ભાવોની પ્રધાનતા નોંધએ છીએ, તેનું કારણ પણ એજ છે. સમયતાના અદિકાલમાં જ કવિઓ યથા હશે તેમની રચનાઓમાં આપણે ભાવોનો આકાર નહિ નેહ શરીરે, નિર્ભગ જરૂરયા સમાન તેમની કવિતા સદૈવ પ્રાસાદિક અને વિલસ રહેવાની પરંતુ ધન અને વૈભવસંપન્ન દેશમાં કવિઓની ભાષાની સમગ્રજ એવી અધીનીજ હોવાની એટલુંજ નહિ પણ એવી કવિતાનો વિષય પણ ખાલ જગત હેવાનો.

સાહિત્યનોએ એવો મુખ્ય મુખ્ય લક્ષણો અનુસાર સાહિત્યના યુગને ત્રણ કાળમાં વહેંચી નાખ્યા છે: પ્રાચીન કાળ, મધ્ય કાળ, અને નવીન કાળ. સાહિત્યોમાં નગરે પડે છે. સાહિત્યના મુખ્ય વિષય એજ છે: અન્ત જગત અને બાહ્યજગત. ભિન્નભિન્ન યુગોમાં એ બંનેનો સંમિશ્ર ભિન્નભિન્ન હોય છે. કોઈ પણ યુગ લગભગ તો તે કાળની સર્વ રચનાઓમાં કોઈ કોઈ સમાવેશ અવશ્ય હોવાનું પ્રાચીન કાળમાં કવિ બાહ્યજગતે અન્તજગતમાં મેળવી રહી એક નવીન પ્રાપ્તિની મુખ્ય રચના અને તેજ દેશ અને ખુદેશનું સંપ્રદાય હતું, તે સમયે અન્ત જગત અને બાહ્યજગતમાં ભેદ નહોતો રહેતો. પૃથ્વી જુધુપૃથ્વી બની રહેતી, તે કાળ તે વ્યાસ, વાસ્તીકિ અને હોમરનો સત્ય યુગ.

કાવ્યના બે વિભાગ પાડી શકાય. કોઈ કાવ્ય એવા હોય છે કે જેને કવિનાં વ્યક્તિત્વે જુદું નવી પાડી શકાતું. એમાં કવિનોજ આત્મા જડાણે હોય છે, એવા કાવ્યોમાં કવિ પોતાના પ્રતિભાજગતી પોતાના હૃદયના અનુભવો દ્વારા સમગ્ર માનવ જાતિના ચિન્તન હૃદ બાવેને વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ કોઈ કાવ્ય એવાં પણ હોય છે કે જેમાં વિષયભાગો સંચારવાય છે તે કાવ્યો મહાકાવ્ય કહેવાય છે અને તેની રચના એવી હોય છે જેથી તે કાવ્ય-રચયાર વિષયક તરીકે સ્વીકારાય છે-જેથી સમગ્ર દેશ અને સમગ્ર યુગમાં ભાવો પ્રગટ કરીને પોતાની કૃતિને તે માનવ જાતિનું હૃદયધન ગનારી કે છે. ગિરિજાજ દિગ્વિજ સમાન તે પૃથ્વીને- એટલે આકાશ મહાજ સુધી પહોંચી જાય છે: કાળનો પ્રભાવ તેના પર નથી પડતો, તે સદા અદ્વૈત બની રહે છે અને તેની કવિતા-ગદ્યની અનિશ્ચિત કાળ પર્યંત લોકોને પવિત્ર કર્યો કરે છે, ભારત વર્ષમાં સમગ્ર અને મહાભારત એ પ્રકારનાં તથા કાવ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં કલિપ્સ અને ઓડેસી એવાં કરી

કેમનાં મહાકાવ્યો છે, ભારતવર્ષમાં જે સ્થાન વ્યાસ અને વાલ્મીકિનું છે તેજ સ્થાન ગુરૂપનો હોમરનું છે.

વ્યાસ, વાલ્મીકિ અને હોમરનાં વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર: આપનાનો વિકલ્પ પ્રયત્ન નહિ કરનાં તેમનાં કાવ્યો વિશે વિચાર કરવાનું અધિક મરુચિત કાર્ય આપણે અહીં કરીશું. એ કવિઓના સંબંધમાં અનેક કિંવદન્તિઓ પ્રચલિત છે. હોમરનાં કેટલાંપણે જીવન ચરિત્રો પ્રસિદ્ધ છે. એમાં એકનો લેખક હિરોડોટસ મનાય છે. એ દંત કથાઓમાં કવિઓની આસાધારણ પાત્રોનોજ ઉલ્લેખ કર્યો હોય છે. વ્યાસ વાલ્મીકિ આ હોમરનાં કાવ્યો અંગ્રેજિક છે. તેમની કૃતિઓથી સ્પષ્ટ વિદિત થાય છે કે તેઓ દિવ્ય શક્તિ સંપન્ન હતા ને તેમનાં જીવનમાં મનુષ્ય, અંગ્રેજિકતા જુએ તો તેમાં અઘર્ય પશુ શું હોય? કહેવાય છે કે વાલ્મીકિ પ્રથમ અત્યંત દુર અને વૃથાસ હતા; પણ પછગથી રામનામનું રટન કરીને તે તપસવી બન્યા. જેના કાવ્યોમાં કશ્ચરસનાં અપૂર્વ જોત વળાં છે તેની કૃતિ પશુ જોવા જેવી હશે. રમાયજુના વાચનથી ભક્તિનો ઉદય થાય છે, અને એથી પાયાળ હૃદય પણ દ્રવિત થઈ જાય છે. એજ વાતનો ઉલ્લેખ આ કિંવદન્તિમાં છે. કાવ્ય પદ્ધતિ મધ્યથી વ્યથા પામીને એજે સ્ત્રોતની રચના કરી એ વાત પણ વાલ્મીકિ વિશે પ્રસિદ્ધ છે. એવી પ્રકારો આસાધારણ છે જના અસંભવિત તો નથીજ. તો, પણ એ પ્રતીતિ થાય છે કે એ કિંવદન્તિઓ કવિઓની કૃતિ પર સર્વમાધારણની આશયજના છે. કવિનાની કલ્પિત કૃતિ રીતે થાય છે તે એ ધરના દાસ બનાવવામાં આવ્યું છે, મર્થ લોકમાં જીવન અને મુશ્કેલી ને સીધા યદ રહી છે, મનુષ્યના હાસ્યમાં પણ કશું વેદનાનો જે છાનિ ફરી રજો છે, કાવ્યિક સંયોગની પદ્ધતિ અત્યંત વિશેષતી જે દારૂ નિશા આવે છે તેથી કવિના હૃદયમાંથી સદસા ઉગાર નિર્ગમી પડે છે; અને તેજ દ્રવિત છે, જે કવિતામાં વિષવેદનાનો અર નથી તે કવિતા માધુર્યવિહીન છે. એજ ભાવ શેનીએ નીચેની પદ્ધતિમાં વ્યક્ત કર્યો છે,

Our Sweetest songs are those
That tell of saddest thoughts.

વ્યાસ દેવે દિન્દુ સમાજને ધર્મ અને નીતિની શિક્ષા આપી છે. એમના મહાભારતમાં દિન્દુ સત્તાવારની અદિ રચાઈ છે, એથીજ એને 'પંચમ વેદ' કહેવામાં આવે છે. 'પરંતુ' વર્તે અને ગાંત્રીની મૂલ્ય વિવેચના કરનાર વ્યાસજીનું જન્મસ્થાન એવું નથી કે જેને પ્રગટ કરવા લોકો ઉત્સુક થાય. એના જીવનથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જન્મથીજ 'મનુષ્ય' ભવિષ્ય નિશ્ચિન નથી થતું. હોમર અન્ધ હતા. 'હોમર' ગ્રજ્જનો અર્થજ અન્ધ થાય છે. એજ રીતે આપણા સુરદાસજી પણ અન્ધજ હતા. જે વ્યક્તિ જન્મનાં બાલ સ્વરૂપનો તિગ્રહાર કરીને અન્તર્ગત સત્યની શોધ કરે છે તો મારે અમંચત્તુ સર્વથા વ્યર્થ છે. આભોથી તો આપણે પૃથ્વી પર પૃથ્વીજ દેખીએ છીએ. પણ હોમર નેવ વિહીન હતા છતાં પણ તેમજે પૃથ્વી પર રાઈનું દર્શન કર્યું.

વાલ્મીકિ વાદપર્વના અદિ કવિ મનાય છે. એની ગજુના મહાકાવ્યોમાં થાય છે. દિન્દુ સમાજનાં સુવિચારનું સ્થાન ધણું ઉચું છે, તેમની દેવગુરુ પૂજા થાય છે, તેમનાં કથનનું ખડન કરવાનું પાંદે સાદમ નથી કરી શકતું. તેમનાં વચ્ચે કહી મિલ્લ નથી થતાં. આદિ કવિની ગજુના મહાકાવ્યમાં યદ એથી એ સૂચિત થાય છે કે કવિઓ તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે જે સ્થાન સુવિચારને આપણે સુવિચારમાં પણ કહેવાય છે કે 'ફર્મિસીનો, પર્મિસીનો' સુવિચાર વચનમાં જે થાય.

પાવકપદ છે તે યુગ્મ એ કવિના વચનમાં નહિ હોય તો તેમ આપણે કવિ વાંચે કહીશું. અક્ષરકાર, બોધાત્મક માધુર્ય વિગેરે કાવ્યના યુગ્મો કહેવાય છે. પરંતુ સપ્તિઓની કૃતિમાં આપણે એકલાથીજ સતેષા હિં પામીશું. આપણે તો એની પાસે તેની આશા રાખીશું. જે આપણમાં સ્વર્ગીય બાવ બરી દે. કેપિતું વચન કામધેનુ સમાન આપણી સર્વ વાસનાઓનો અન્ત આણી શકે છે. અને રામાયણના વાચનથી પણ કાંઈ વાસના રહી નથી જતી. તેથીજ એને સ્વર્ગની સીડી કહી છે.

રામાયણમાં આદર્શ સમાજનું ચિત્ર છે. એથી કાષ્ઠક લોકોને તેની કથા અવસરોચિત છે, એમ લાગે છે. પણ તે તેમના બ્રમ છે. માનવ સમાજ આદર્શ રૂપમાં કેવી રીતે અવતરી શકે એ રામાયણ બતાવે છે. પૃથ્વી પર સ્વર્ગ શી રીતે અવતરી શકે તે એમાં જાણવાનું છે. આરવિંદ બાપુ કહે છે તેમ "રામાયણમાં વિશુદ્ધ સુ નૈતિક અવસ્થાનું ચિત્ર આપણી નજરે પડે છે. એમાં શારીરિક અને માનસિક બંને શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થતાં જોઈ શકાય છે. સાથે સાથે એ શક્તિઓના સ્વભાવની શુદ્ધતા અને એને શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક જીવનના કાર્યોની સહાયક બનાવવાની આવશ્યકતા પણ એમાં બતાવાઈ છે.

બ્યાસજીએ મહાભારતમાં પાર્થિવ શક્તિની પરાકાષ્ઠા જાતાવીને એની નિસ્સારતા જણાવી છે. કર્તવ્યા દ્રવ્ય અને ધર્માધર્મનો અતિ સૂક્ષ્મ નિર્ણય એમણે કર્યો છે. પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં હોમાઈ જવું એમાંજ ધર્મની પરાકાષ્ઠા છે, એવો એનો બોધ છે.

હોમરનાં બે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે. એક ઇલિયડ અને બીજું ઓડેસી. પ્રાચીન ગ્રીક ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં 'ટ્રોજનવૈર' વાંઘનાં યુદ્ધનું સવિસ્તર વર્ણન ઇલિયડમાં છે. એની કથા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે. 'પ્રાચીન કાળમાં એશિયામાં એક સમૃદ્ધ રાજ્ય હતું. તેની રાજધાની ટ્રોય હતી.' તે રાજ્યના અધીશ્વરનું નામ પ્રાયમ હતું. તેનો એક પુત્ર પેરિસ નામે હતો. રમાચરિત્ર એનીલાક્ષ્મીની સ્ત્રી હેલનનું પેરિસ હરણ કરી લાવ્યો. એ અપમાનથી ક્રુદ્ધ થઈને એનીલાસે સર્વ ગ્રીક રાજાઓને એકત્ર કરીને ટ્રોય પર આક્રમણ કર્યું. બીજા યુદ્ધ અગ્ર્ય. બંને પક્ષના મોટા મોટા વીરો ધરાણીએ લગ્યા. અન્તે ગ્રીક વીરોએ ટ્રોયને હરતગત કર્યું, આ ઇલિયડની કથા છે. ઓડેસીમાં યુલીસેસ નામના એક ગ્રીક નરેશની માત્રાનું વર્ણન છે.

હોમરની કવ્યનાશક્તિ અતિ પ્રચંડ હતી. એનાં કાવ્યોમાં વિલક્ષણ શક્તિ છે. મહાકવિઓના કથા પરજ આર દેવામાં આવે છે. પણ હોમરે તો બિન્ન બિન્ન ચરિત્રો આંક્યા અને પોતાના કાવ્યને 'નાટકનું રૂપ આપ્યું. એક વિદ્વાન સમાજોચક કહે છે કે જે આપણે નાટકકારોમાં હોમરને રચના આપવા ઇચ્છીએ તો તેમાં હોમરને શેક્સપીયરની કક્ષામાં મૂકવો પડે. આ દૃષ્ટિથી તેના કાવ્યોની તુલના રામાયણ અને મહાભારતની સાથે આપણે નથી કરી શકતા. પરંતુ રામાયણ અને મહાભારતની પેઠે હોમરનાં કાવ્યોએ યુરોપમાં એક વિચારધારા ફેલાવી. મનુષ્યનો જીવનમાં જે અદ્વૈતશક્તિનું પ્રાપ્ત્ય છે તેનાથી પૃથક્ કરીને તેણે માનવ જાતિને અધ્યાત્મ શક્તિ વિહીન જીવનું દર્શન કરાવ્યું. ટ્રાપેડી દિવાલશક્તિની અને સ્ત્રીતા વિશુદ્ધિની પ્રતિમા છે. હેલન પાર્થિવ શૈલ્યની પ્રતિમા છે. તેમ એનાજ પ્રભાવથી - ટ્રોય જાગરે ચર્ચ અગ્ર. હવે આપણે એમની કવિતાના યુગ્મેના વિશે વિચાર કરીએ.

કવિતાને માટે અક્ષરકાર આવશ્યક મનાયાં છે. હોમરની ઉપમા વિશે એક સમાજોચક કહેવું છે કે હોમરે 'સાન્ડર્સ' શબ્દ માટે ઉપમાનો પ્રયોગ નથી કર્યો. જે વાતને વિશેષ

સંભવિત નથી. પરંતુ એવે રીતે તુલસીદાસજી તરેતર કહી દે છે કે એ તો માર છે-તુલસીદાસ
હરી રજા છે-એને સુખ દુઃખ શાનાં ?” એવે સમયે હૃદય હતાશ થમે જાય છે. આપણે જ્યારે
તુલસીદાસજી આપણને કહે છે ત્યારે આપણને લાગે છે કે રામ આપણથી ઘણાં દૂર રાહવા
ગયા. કૌશલ્યાની પેઠે આપણે પણ હાથ જોડીને કહીએ છીએ કે ‘ભગવેન, તમે તમારું વિચાર
અમને નહિ ગતાવે. હરવરનું રૂપ ધરીને તમે અહીં ન આવે. તપસ્વીરૂપમાં તમે અમને કશું
વેળા આપીને રીતે ધનુષ્યમંગ સમયે સીતાના હૃદયમાં અશો અને નિરાશાનું જે કંઈ મૂકે છે
એથી હૃદયસ્પર્શન કાણેકર શકાય નથી. પરંતુ જ્યાં તુલસીદાસજી આપણને સ્મરણ કરાવે છે
કે સીતાજી તો જગજગતની છે ત્યારે આપણી કંઈક નાશ પામે છે. કાશ્યુ કે ત્યારે તે આપણથી
ઘણાં દૂર હોઈ જાય છે. ત્યાં છતાં મનુષ્યોના છતાં બોલો પહોંચી શકતા નથી. વાલીશ્રીએ
સમય-રહીત ધૃતતાપર બાર નથી મૂક્યો. મનુષ્યપ્રપંચ લાવીને એમણે રામનું ચરિત્ર આપણને
મનુષ્યો માટે સુગમ કરી દીધું છે. સીતાજીનાં ચરિત્રચિત્રણમાં એમને કાણીન સદગતા મળી છે.
એવું હિંમત ચરિત્ર બીજા કોઈ કવિએ નથી આપ્યું. એજ કારણે લીધે હાજરો વર્ણો વીતી ગયાં
તો પણ વાલીશ્રીનું મધુર ગાન ભારતનાં નરનારીઓના કર્ણમાં આજે પણ ગૂંચી રહ્યું છે.
પ્રાચીન અપેક્ષા નાશ પામ્યું છે પરંતુ હિન્દુસમાજના હૃદયમાં રામાયણમાંનું અપેક્ષા આજે
પણ અવનું જગતું છે. સંસારમાં હિન્દુ માનિતું જ્યાં સુધી અસ્તિત્વ રહેશે ત્યાં સુધી તેમની
હૃદયમાંથી રામાયણનો પ્રભાવ ધીધર દૂર થઈ શકશે નહિ.

માનવગતિ સર્વત્ર એકજ છે; તેપણ દેશ અને કાળનાં કારણોને લીધે એ અતેજ અપ્રમાણ
પરિવર્તન ગઈ છે. મનુષ્યોને એક બીજાથી છુટા પાડનાર આ વ્યવસ્થાની અસરવા, એ કહેશે
ધર્મની પેઠે સાહિત્યના પણ છે. જ્યે એમ થઈ જાય તો આપણે પૃથ્વીપર સૌકર્ષનું યથાર્થ સ્વરૂપ
જોઈ શકીએ ખરા; પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે એ ભિન્નતા દૂર થવાને અદેશ કહી સંભળીને
રહી છે. વાર્ષિક સ્વેચ્છામાં કાંઈ મહાત્માએ જ્યારે માનવગતિને એક કરવાનો પ્રયાસ કર્યો ત્યારે
તેની એકાદ થઈ એકજ નહિ પરંતુ તેથી સંસારમાં એકતાય વધારનાર એક પૂણ્ય નવાજ
પાંચેનો જન્મ થયો. જગતમાં નિરક્ષા મૂળ જ્યારે પ્રચલિત છે તે સર્વનો પ્રાચીન
એ કહેશીને થયો હતો. તો પણ આપણે જોઈએ છીએ કે દુનિયામાં પસંદ દેવ
અને મુક્તિનો આજ દેશવસ્ત્ર છે. પરંતુ સાહિત્ય રસમાં એ સ્થિતિ નથી. અહીં તો
કોઈ પણ મહાન આત્માનો અમુકદય વચાકો દેવ કે યજ્ઞોતે રચાને પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનો જાન
ભરત થાય છે. સર્વે લોક પસંદ કરે છે અને પોતા પોતાનાં સારા તત્ત્વોની અપને
કરે છે. અને એવી રીતે પોતાનું મગત્ત છેડીને મનુષ્યત્વ મંડણ કરે છે. સાહિત્યમાં લેખક
દેવકનું એ કાર્ય અત્યંત શાન્તિથી થાય છે, બારને યુરોપને મુંઝી જીવે તથા કેટલું તીવ્ર એ
વિપાતનું અનુસંધાન કરવાનું કાન પુરાતત્ત્વવેદાઓનું છે. આપણે તો એટલું જ કહીશું કે સમગ્ર
સાહિત્ય વિશ્વસાહિત્ય છે. અને તે સમસ્ત માનવ જાતિનાં કલ્યાણાર્થે નિર્માણ છે. રમ્ય, ગમ્ય,
મિત્તિશીલો વિગેરે નહીંઓના કૃત્રિમ ક્યાં ક્યાં થયો દશે પરંતુ અને તો તે સર્વ એકાં
મહાસંગ્રહમાં જઈ ગયે છે. તેમ જ્યાં વાલીશ્રી અને હોનરનો જન્મ જગતમાં થયો છે
રચાને થયો હતો પરંતુ તેમની કાવ્યધારાઓ તો એક અનુન વિશ્વમાં ફરીને પર્ણકનો જાન
મેળવે છે. x

મનુષ્યો કદાચ એક દેશમાં

હાસ્ય-નિરીક્ષણ.

(આધુનિક નાટ્યગત ઉપયોગિતાનો દૃષ્ટિબિંદુએ.)

ગત્રાક પૃષ્ઠ પર રેખી ચાલુ.

ઉપરોક્ત દશાવસ્થા જે આપના-કચ્છે છે-તેની હાઈલી તેમાં કિંદાત પ્રકૃતિ રાસ્ય-હાસ્ય કચ્છે-મધ્યમ પ્રકૃતિ તેમાં રહેલી અપૂર્વતા, અદ્યુતના, પ્રત્યુત્પન્નમનિની વિજયતા પરત્વે હાસ્ય કરશે અને અધમ પ્રકૃતિ તેમાં રહેલા તુરંગ-વિચલન પરત્વે હાસ્ય કચ્છે. આમાં-હાસ્ય સર્વ સામાન્ય ને કોઈપ્રિય રહે છે.

(ક) અનુભવજન્ય ને અતિયોગદિનમર:-આનુ ક ઇન્દ્રિય વિવેચન દ્વારા આવી ગણુ-નેથી તે પૂરતે વધુ કહેવાની જરૂર નથી. અનુભવજન્યતામાં અનિયમોક્તિ મળતી જે અમરચિત્તા હશે થાય છે-ને-અસૂચિવિનુ સામાન્ય જાના દશામાં મન હાસ્ય-પ્રકાર છે-અનુભવ જન્યતાની ઝડપ તે તેમાં હુન્નમયાથી દૂર કરે છે. કેટલાક સંપ્રયોગના હાસ્ય-અપનાઓમાં આની અમર, આ દશ્ય થતી અસૂચિવિનુની અમર એવી પ્રવળ સત્તા હોય કરે છે કે-જેમાં પ્રવાહે પ્રયોગના સાધ્ય નથી થતું-હાસ્યમાં કોડી જાય છે. એટલા માટે આ પ્રકારના હાસ્યની કીમત હું મર્મી-અપના: વધુ આકર્ષક નથી. જે હાસ્ય-અપનાઓ આમ સંપ્રયોગના નથી-તેની આ બીજા પ્રકારના જરૂર વધુ રીતે આ બીજા પ્રકારમાં જે દશાને આપું છું-વિચરણ દ્વારા છે:-

(૩) (નિયમોક્તિ)-એમિયને દીરેથી ભુતશાપ અક ૪. (પ્રયોગના અત્રે નિર્મળ છે-સગળ નથી). (૨) (સંપ્રયોગની જાન કહાકાનો સચો અક ૧૧ અથવા (સંપ્રયોગ) માન પવ વિશે પદાર્થપાક અક ૧૭.

(ક) અનુભવજન્ય-અનિયમોક્તિમર:-અતિયોગદિનમર અનુક વાચનચિત્તા અમરચિત્તાના દેશથી છોડી જાય છે: પરંતુ આની કઈ હર? માન-પ્રકૃતિને તેની નામાન્નરિયતિપરથી અત્યુચ્ચ રિયતિ પર લગ્ન જરાથી. અનિયમોક્તિમર દરારથી-તે અનુચ્ચ રિયતિમાં માનવજીવનની સ્વાભાવિક જન્યસિદ્ધ પ્રકૃતિના અંશ તો તેમાં રહેશેજ: અતિયોગદિન એટલી મધી અનિયમોક્તિમાં જાય કે ત્યાં આ નેમનિકે આગની ઝાપા પશુ ન દેખાય-તે ને જીનું કાઈ નહિ પણ અમર-ચિત્તા, યા તો અતિયોગદિનનુ આ પ્રકારમાં આગેવડુ કયા જુદી ને કહેવે સુધી થકુ જોડએ તેની જનમીનતાના આવે દશ્ય થતી મર્જતા. આવા પ્રકારના હાસ્યમાં અમર પ્રકૃતિ હશે ખરી. પરંતુ, કિન્તુ અને મધ્યમ પ્રકૃતિને તો આવા હાસ્યખખતરા પરત્વે તિરસ્કારે છુટશે-અને હસતું આવશે તો તે નહિ કે તે હાસ્યખખતરા પરત્વે, પરંતુ કહેવાતા કચિની વા લેમકેની મર્જતાના વિચલન પરત્વે. આ પ્રકારના હાસ્ય-અપના મનોત થવા નથી-એટલા નહિ પણ તે જ્યારે સંપ્રયોગના હોય છે, ત્યારે તેની અમર નહી થતી, અને થાય છે તો સારી નથી થતી કમય કહામાં તેની પરાસ અમર પશુજીવ ખરાપ જાય છે. આમાં પ્રકારના હાસ્યખખતરા કહે નથી, પશુ જીવ છે. દશાવસ્થા દશાવસ્થા તરીકે:-કોઈપ્રિય નેશ અવરજી મયમ: અટાની પ્રત્યમ-કયા.

દમયમો ઉપરાંત મર્યાદાનું ઉચ્ચન જોઈએ તેથી વધુ પ્રમાણમાં વધુ છે. હાસ્યને બદલે ધૃષ્ટિ બળે છે.

હાસ્ય-અખતરાઓનું ધણી સામાન્ય નિરીક્ષણ કરતાં આપણને કંઈક 'ખીન્ટું' આશય માન્ય પડે છે. કેટલાક હાસ્ય-અખતરાઓ સંપ્રયોજન આલેખાયલા માત્રમ પડે છે, તો કેટલાક માત્ર હાસ્ય ખાતરજ નિષ્પ્રયોજન આલેખાયલા માત્રમ પડે છે. કેટલાકનું કહેવું એમ થાય છે કે-પ્રયોજન, આશય જે કહેવો હાસ્ય વિધાનમાંજ; હાસ્ય વિધાનત્વ સિવાય અન્ય કંઈ પ્રયોજનની જરૂર નથી. કેટલાક એમ કહે છે કે-હાસ્ય-વિધાનત્વ એ તો જાણે લેખકનું અધુરું પ્રકારે આલેખવાનું. માનસિક વસ્તુ: માનસિક વસ્તુ ધીમ પ્રકારનું હોત તો તેજ 'અખતરા' વિધાનત્વ કંઈક ધીમ પ્રકારમાંજ દર્શ થાય. અખતરા પસંદ કરવામાં, અખતરા આલેખન કરવામાં પ્રયોજનની ખાસ જરૂર છે. પ્રયોજનમનુદિસ્ય મન્દોડપિ ન પ્રવર્તે. હાસ્ય મદિર માંજ હાસ્ય-અખતરાઓ તરફ નજર કરતાં સામાન્યતઃ સર્વ હાસ્ય અખતરાઓ સંપ્રયોજન આલેખાયલા માત્રમ પડે છે. માત્ર એકદ જ નિષ્પ્રયોજન જેવા લાગે છે, પણ તેમાં પણ કંઈક બારીક નજરથી જોતાં કંઈક ક્ષુદ્ર પ્રયોજન માત્રમ પડે છે.

સંપ્રયોજન આલેખાયલા હાસ્ય અખતરા હાસ્ય નથી ઉપભવતા એમ તો નથીજ. હાસ્ય સર્માં કંઈક ક્ષતિ પહોંચાડે છે, એમ પણ નથીજ. એથી વિરુદ્ધ એમ કહીએ તો પણ આશરે-કે-કે, પ્રયોજન સાત થતાં કંઈક વધુ કાંત, મનોગતા લક્ષ થાય છે, કેટલાક હાસ્યમાં પ્રસંગો ત્યુત્પત્તિ, આકસ્મિક હોય છે-તેમાં પ્રયોજન નજરે લાગે; પરંતુ જે હાસ્ય-અખતરા હાસ્ય ઉપભવવાની ખાતરજ પ્રથમથીજ પૂર્વ વિચાર કરીએ, આલેખાયલા છે-તેમાં પ્રયોજન ન જણાય એ કંઈક આશ્ચર્યદાયક છે, દર્શાવે તરીકે એકાદ સમામાં જાત હાસ્ય ઉપભવવાની ખાતરજ એક મહાશયને પ્રેમથીજ કહેવામાં આવેલું હોય: સમય આવતાં તે મહાશય ઉમા ધ્રુવ-અને સુમંગલ પાત્રાપિત્રાય કરે. આ હાસ્યજ ક ના થવાનું જ-ગદ્યાને તે હાસ્ય તો કરાવામાંજ; પરંતુ હવે ઉત્તર હૃદયમાં આ મહાશયની, તેમના હાસ્ય અખતરાની પુલકા કેવી થવાતી? મુખ્યત્વે કરીને પૂર્વ વિચારિત હાસ્ય-અખતરામાં પ્રયોજનની ખાસ જરૂર છે, અને તદ્દિન તેના અખતરા પ્રયોજન દર્શક છે-એમ માફ ધરવું છે, આ સંબંધમાં મોટે એક પ્રસંગ યાદ આવે છે: તે નીચે પ્રમાણે:

પોરબર કેમ્પમાં The Bombay Students Federation (B. S. F.) તો વાર્ષિક મહોત્સવ હતો. તેના કર્ણક્રમમાં સ્વન-ગ્વન-વિભાગ પરત્વે-હસવાની શરત-કની કમાવવાનાર આ શરત આવી આઠ દસ ઉમેલવાર આગ્યા: એક, બે અને ત્રણ: હસવાની ક્યા શરત. આ શરતમાં હસવાનું કારણ કંઈ ન હતું-કસે શા ખેર, ક્યા પ્રકારે! હાસ્યની શરત-એટલે હસવું પણ હાસ્ય. કૃત્રિમ, અસંગત. આવાંજ હાસ્ય પૂર્વ વિચારીત નિષ્પ્રયોજન હાસ્ય અખતરો થાય છે. ઉદાત્ત પ્રકૃતિને તેના પર વિસ્ફોટ છુટે છે: મધ્યમ પ્રકૃતિ તેમાં પોતાના મનોગીત્યની રાગ છે: અને નીચ પ્રકૃતિ તુરંગમર જાહસ સ્વમાટે પેટ પકડીને હસે છે. સારંશ કે પરાક્ષ સ્ત્રી સંદર્ષ કરી શકે તેમ આવા નિષ્પ્રયોજન હાસ્ય અખતરાઓ અકસ્માતે મૂલક અને અધોગચિત્ત છે, અને ત્યાજ્ય છે.

હાસ્યપદ દૃતિ-પ્રવૃત્તિનું જળી સામાન્ય અવલોકન કરતાં એમ જ્ઞાન થાય છે કે-હાસ્યનું ઉત્પત્ત્ય-સ્થાન ચાર પ્રકારનું છે- (૧) ચેષ્ટા, (૨) વાણીવ્યવહાર (૩) આલેખન અને (૪) ચેષ્ટા વાણીવ્યવહાર.

ચેષ્ટા-અમુક હાલ ભાવથીજ, અમુક આંગિક ચાળા ચરકાથીજ-કેંઈ પણ બોધમાં સિદ્ધાન્ત જે હાસ્ય જન્મે છે-તેને આપણે 'ચેષ્ટાપદ' કહીયું.

વાણી વ્યવહાર-કેટલાંક હાસ્ય માત્ર વાણી-વ્યવહારમાંથી જન્મે છે. અમુક પ્રસંગે અમુક વાણી, અમુક બોલ, અમુક પ્રસંગે એવા આત્મચર્ચ, એવા અપર્ષ, એવા અદ્યુન,-હાગે છે તેથી હાસ્ય જન્મ છે. આમ જે હાસ્ય જન્મે છે-તેને આપણે 'વાણી વ્યવહારપદ'-કહીયું. આ પ્રકારમાં 'નર્તયુક્ત વાક્યાનુર્થ' (Wit), 'સમર્થ હાન્યમ્' Humour આદિ હાસ્ય-જાતનાં જો આવી શકે છે-આવી જાય છે.

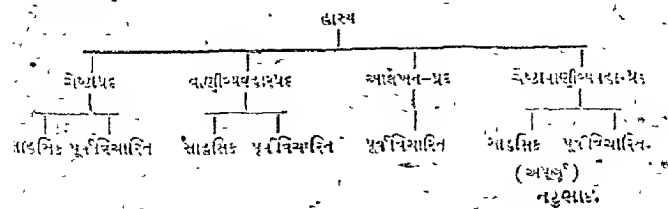
આલેખન:-આલેખપદ જે હાસ્ય થાય છે, તેને આપણે વાણીપદ વા ચેષ્ટાપદ ન કહી શકીએ: ચેષ્ટાવાણી વ્યવહારપદ પણ ન કહી શકીએ. આમાં જન અલેખનપદ જે સ્વામિ ભાવ તેનાથીજ હાસ્ય જન્મે છે, આ પ્રકારનાં 'લમ્પોન' (Lampoon) 'ટીંગલેંગ' (Caricature) 'પરિકારામય અનુકરણ' (Parody) આદિ આવે છે, આ પ્રકારને આલેખનપદ' કહીયું.

ચેષ્ટાવાણી વ્યવહાર-કેટલાંક હાસ્ય અખતરગ એવા છે-તેમાં નહિ કે એકલી વાણીથી વા નહિકે એકલી ચેષ્ટાથી-પણ વાણી અને ચેષ્ટા ઉભયથી હાસ્ય જન્મે છે, આવા હાસ્ય રસના હોવા આજ્ઞાગોને આપણે 'ચેષ્ટાવાણીવ્યવહારપદ' કહીયું.

આ અખતરગોનું નિરીક્ષણ કરતા કેટલાંક પ્રસંગોપાત આભાવિક હાસ્ય-વૃત્તિને હાલને ખદર નીકળી પડના માત્રમ મને છે; ત્યારે કેટલાકનો અવિનિર્ભર પૂર્વ વિચારીત હોય છે. હાસ્ય રમતો જનાવ કરવાનો જ્ઞાની સાંકલના પ્રથમથીજ થયેલી હોય છે, પ્રથમ પ્રકારને આપણે 'સાહસિક' અને બીજા પ્રકારને આપણે 'પૂર્વ વિચારિત' કહીયું.

માયાનયન-સાહસિક હાસ્ય નિષ્પ્રયોગજ હોય છે: પૂર્વ વિચારિત હાસ્ય હરક મેંજ અચોક્ષ્ણ હોવા જોઈએ-સામાન્ય: જોય છેજ. જ્યાં આમ તે નથી હોતાં, ત્યાં તે લેખકની અર્થના દર્શક. ઉદાત્ત હૃદયને હાગે છે.

આટલા સામાન્ય વિવેચન પછી ઉપરોક્ત વિભાગનું પૃથકકરણ આપતું હીંક લાગે છે-અને તે નીચે પ્રમાણે:-

કલ માર્ક્સ

અનુવાદક:—બોલેના શુક્લ.

કાર્લ માર્ક્સનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૧૮ ના મે મહિનાની પંચી તારીખે ત્રેન્ડ ખાતે થયો હતો, તેનો જાપ આગેવાન ચાલુદી વજીવ હતો, તે ઘણો ફનેશ્વાળો ને સુશિક્ષિત માણસ હતો અને અરાધમી મદીના ક્રાન્સના આગળ વધેલા વિચારો ધરાવતો હતો, ૧૮૨૪માં પ્રશિયન સરકારે હુકમ બહાર પાડ્યો કે સમગ્ર ચાલુદીઓએ ખિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેવી, ને જે ન લે તેને કોઈ પણ સરકારી ઓધ્યો ધરાવવા દેવો નહીં. કાર્લ માર્ક્સનો પિતા સ્વતંત્ર વિચારનો હોય વેસ્ટરનો શિષ્ય હતો છતાં પોતાનો ઓધ્યો છોડી દઈ કુંડુંગને પાયમાલ કરવા કરતાં આ હુકમને તાબે થવાનું તેણે વધારે પસંદ કર્યું. કાર્લ માર્ક્સની માતા હેનરિયન વંશની ઇય ચાલુદી હતી, તેના તેના વંશજો મોટા પડીત હતા.

નાની ઉંમરથીજ કાર્લ ઉત્તમ મનઃ શક્તિ જતાવવા લાગ્યો ને સારે ભાગે તેની માનસિક ખીલવણી માટે હરકોઈ પ્રયત્ન કરતોજ તેમજ તક તેનાં મા માપ તેને આપી શકતાં. તેનો જાપ તેને નસિન ને વોલ્ટર વાંગી સંભળાવતો, ફ્રેન્ચ સાહિત્યનાં જાણીતાં પુસ્તકોનો તેને પરિચય કરાવતો; અને પોતાના અગ્રિયતા સમય પ્રાપ્તે તે કોસ્ટર અનો શેકસ્પિયરને આકર્ષા શક્યો. મચ્ચુર વર્ગ તરફની કાર્લ માર્ક્સની ઉડી મદાનુમતિ તેમજ તેનો ઉચ્ચત્વપદ કરાવતો જુલસો એ ખાલી લાગણીનાં કે અંગર ફાગના નહીં, પણ શુદ્ધ તર્ક, અતર-દર્શન તેમજ અભ્યાસનાં પરિણામ હતાં. છતાં એ શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞની, અચિન્ત્ય વર્ગરતો વૈજ્ઞાનિક, કે એકલતથો હસિહાસનો અભ્યાસી તો નહોતોજ. તેના ગદ્ય અંગત ખિસ્તાના કહેણ-પરથી તેમજ તેના આખાં છવનં પુરથી જુલુપ છે તેમ તેનાં સમગ્રજિન હાલિનની પેરે તે કાઢ્યું. અપુક વિષયો પારંગત નહોતો પણ એક અદ્યુત અગ્રિત હોવા ઉપરાંત માનુષિક પ્રેમી, હંઝજો, વાત્સાળો, તેમજ જામીઓ વાળો મનુષ્ય હતો સાહિત્યની દિશામાં તેના પ્રથમ પ્રેક્ષનો. હિના લખવાનાં હતાં તે મોંઘલેવા યોગ્ય છે. એની પુત્રી એલિથાતોર જુલુવે છે કે સામર્થ્યના તેના રાહકસરીઓ તેને ચીંહતાં તેમજ તેનાથી કરતા-ચાલતા કારણકે હોરવાદી અર્થાંજોદાન કરવાનું તે કહેણો નેચાર હતો; ને કરતાં કારણકે એ તીણી, રીકાતક હિના લખતો ને પોતાના હુમનેને હાંસીમે પાલ કરાવતો છવનંતો અન્ત મુધી તે કવિતા, ઇજ. ને સગી નો ભગ્ન રોગ, હોનર કાન્ડે, શેકસ્પિયર, સાર્ટિયાજક, શેકિન તથો પુષ્કીત તેના મનિના લેખકો હતા, તેના વખતના ઉલ્લખિતવાદી જર્મન કવિઓ હેબ્બ, ફેલિયાથ, વીહરનો તે અંગત મિત્ર હતો, માર્ક્સ અસરે અધ્યો રજન ભાગ્યો જાંગ્યો, ને હયા પ્રકારનું ફ્રેન્ચ તેમજ અંગ્રેજી લખી ચકતો. તેમજ વેતન-વિષયક પ્રગતીનાં ધણો રમ કોનો આ અધુ જુલુપીએ છીએ તે એટલું જતાવવાને કે માર્ક્સનું રીને મતો છે તેમ માર્ક્સ માત્ર મૂકો અર્થ શાસ્ત્રી નહોતો.

૧૮૩૩માં તે પિતાની હઝગી જાનન યુનિવર્સિટીમાં કલમરતો અભ્યાસ કરવા માટે ગયો પણ આ એવું જોતએ તેવું ચિત્તે ચોંટું નહીં. એને રીકોમેરીનો શોખ, લાગો અને કુટુંબીઓની નાસીપાસી વચ્ચે ને રીકોમેરીનો અંગત અભ્યાસી થતી રહી કલમરત એને ઘણો મોટો માણસો સાથે જોગખાસ વધુ જોગ્યો. વળી જાંગ્યતાં એની સાથે અન્તગેઢ પડેલા છતાં એની શુદ્ધિ અને દરજાના શક્તિની કદરે ક્યો ચિત્તે રહેતા નહીં, તે સમયે એની જાનની આપદા જોગરતરે કેલ રહી હતી, નિહાલ એની કાર્લ-કલમરતો અને તંપત્તવક

મહિન મરુવાનિ પ્રસંગા પાત્તવદર્શી. ૧૮૪૨માં તેજે યુનિવર્સિટીના પ્રીવોયોસીના અધ્યાપક થવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેના એક અનુભવિ મિત્રની સલાહથી એ વિચાર પડ્યો મૂક્યો, તેજ વર્ષે તે સેક્ટ પડા તરફથી નવા નીકળેલા એક ધરતો નવી થયો તે મળ્યો એની ઉમ્મર ૨૪ વર્ષની હતી એના નામ પર સ્ટ્રોસીની સાથે નજર રહેતી, એ કે અવિકાસીઓનો રોષ ખમીને, પંજુ મેન્નરો નામ વખખુ તરફ આંખ વિંગામમું કરતા એ મેન્નરોને ધમકી આપવી તાર તાર નવા માન્યો ગદ્યવાન પંજુ તેતું 'કેઈ ક્ષણ આવતું' નહીં; આખરે અર્જિસી 'સરકારે આ કીતુર અટકાવવાને એક ઉમદા અને ખાલી લાયક ઉત્તર અરજદારો - તે પાને પ્રમિદ થતું અટકાવ્યું !

તે મળ્યે એ કેક મુન્ડેક સન્નોગીમાં મૂક્યો હતો એની સમજ પ્રમાણે બરકતા તુશરએ, અને તેતુર તથા સંસ્થાનુ વિશેરે નરરી જામતે પર ધ્યાન આપવાની-ચર્ચા ગાવાવાની ગદ્ય નરરી; આખરે તેજે અર્ધ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતો નિશ્ચય ક્યો.

એજ અરસામાં માર્ક્સ પોતાની જાળખતી મોતની જેની પેલ માથે લગમગંથી બોડાયો. તે અતિ ચચા અને મુશિશિન રી હતી, આવો મરગાગ સાથી મેળવાતા મારે માર્ક્સ ખરેખર માગવાથી નયો-સગવ સગવથી મૃત્યુ પર્વત તે વિચવાનાથી તેતા સુખ દુઃખની સમગમીગી થઈ રહી હતી તેઓની અન્યોન્ય તરફની મદ પ્રીતિ અનન અને અખડ હતી. ૧૮૮૦ની પાનખર મરુમાં નરરી વિગતના વન હતી, અને માર્ક્સ પંજુ કોઈક માની વિખરીથી ફેગલ થતો એક ખી ન ખડમાં મરો હતો તે સમયનું વર્ણન કરતા તેઓની પુત્રી એલિસાબેટ લખે છે કે: "તે દિવસ દુઃ કદિ. પંજુ જાણી શકીય નહીં-જ્યારે પિતાજી મરુવામાં પોતાના ખડમાંથી કડાર નીકળ્યા અને સાના પડો જઈ શકે કોઈની શક્તિ મેં તેમનામાં જોઈ, ફરી એકવાર તેઓ મથ્યા, મોંઘીમાંથી ઉઠ્યાં, દરચીવાળા-ગીમળાખાં વદ્ધ રી-મુગ્ધ નહીં, નવરોયનાદિત પ્રમુથીઓની જેમ તેઓ ફરી એકવાર મળ્યાં."

નર્વગાન પેા અર્ધ દયા પડી-માર્ક્સ અને તેની પત્ની પેરેત મથા ત્યાં માર્ક્સ તે ફેરગી એન્ગેલ માથે પરિચય થયો અને તેઓ જન્ને રાજનીય અને આદિમ વિષયોમાં મમતાથી હોવાથી અનન મિત્રો જાવા. આટલા વખતમાં માર્ક્સ અર્થવાદના પોતાના ખેપનની પ્રથમિતિ લઈવાડ્યો જાણી હતી. જ્યારે એન્ગેલ વગેરે વખત ઈલોગિ, પ્રતિષ્ઠા પારકા કરતા મરુવામાં મરો હતો તે મરુવામાં એ વોગિક છવનની વ્યવકામિક કિયતિના અભ્યાસ કરીને એજ અનુમાન પર આજો હતો એ રીને એ જન્નેએ એન્ગેલની અપૂર્ણતા પૂરી અને જે કાર્ય અગત્ય તે નહીં છતાં તાર પાડ્યું વાલુનર મુરકેક હતું તેમા સડરને જાગે સફળતા મેળવી મેક્યા, આ પછી તેઓને અર્ધ દરરોગતો થયે; કાનો તેઓ કાનગ લગતા અથવા અગત્ય થુવાકત લેતા તેઓને નાકિલ વિષયક પા વ્યુદાર કેટલો બોલો કોનો રમ ભયો હતો તે ઉકેલ તત્તે. Bismarckના એ થોડા વર્ષ પર જર્મનીના પ્રમદ દરેક તેજે એ એન્ગેલને લખે તે પુત્રોમાં ચાર, પુત્રના પછી ભગી શકાય છે. માર્ક્સ થજે જાને પોતાનાં કામને લગતા સિધ્ધાંતો શોધવાનું તથા તેને અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય કર્યો, જ્યારે એન્ગેલ માર્ક્સને તે સિધ્ધાંતો અભ્યાસ ખડોતુ તથા ખામ કરીને તેને લખતા નિચારે દેશરેકાતુ તેમજ વિરોધીઓ સાથે વિવાદમા લેશવાનું કાર્ય કર્યો એન્ગેલનાં જાણવા પ્રમાણે તેઓ જે કેઈ લખતા કે જે કેઈ-ચિયોરનો પ્રચાર કરતાને પોતાપોતાની વચ્ચે ચર્ચાં વગર કદિ પંજુ કરતા નહીં.

—અર્જુન.

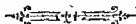

કોનો વાંક !

એક આત્મકથા.

લેખક :

કનયાલાલ માણિકલાલ મુનશી.

પ્રકાશક :

૧૯૬૬

[૧]

જો સંસારમાં દરેક માણસ જીવનને ચોર કે લાદેજો માનવાને પ્રયત્ન કરે છે, જ્યાં દરેક જો પોતાના શીશ્ય જીવ જાંતી આગરનાર નથી એમ પુરવાર કરવાને સક્ષમ ફાંફાં મારે છે, જ્યાં સ્વચ્છ આચરણની તકને અભાવેજ થયે બાગે સ્ત્રી પુરુષ નીતિમાન હોવાનો ડોળ કરે છે, ત્યાં સીધા રસ્તાના પુરુષને કોઈ જાંતીને બેસવા દેતું નથી તો ગરીબ જીવારો અદારે લગ્નની ખીન અનુભવી હું તેનું શું ?

હું મારા બાપના ઘરમાં રહી, એકલી મુખે જીવન ગાળું જોમાં કોઈને શું એમ લોકો શુદ્ધિ ને ખેલે હોય તેને જાણે; પણ મારા સંસારમાં એ દશિમિતું કોઈને જાણ્યું નેહી.

સગાં વડાજાં ને પડોશીઓની સ્ત્રીઓ મારી દીક્રા કરતી, મારી બેટા કરતી, મારી પાછળ કદામ ફાંડતી; અને મને એકલી પાડવામાં ગાલક માનતી. હું શું કેડું છું, શું આડું છું, કેમ કિંમત વિતાવું છું તેની જાણી ન્યાત ને મહોજાને ચિંતા થઈ પડી; અને જો ચિંતા જાણવા છુપી પોલીસની જાગૃતા રચાયા માંડી. કોઈ મારા બાપના સ્મરણ તાજું કરી મને સ્વાધુના, કેઈ મને સલાહ-આપવા, કેઈ મને વાદ કરવા, કોઈ મોડું ગાંગવા તો કોઈ કાંઈક ખાવતું લઈ-એમ અનેક મિત્રે મારે ત્યાં આવતાં, ચક્રાર આંગિએ મારા જીવનકમ જોઈ જતાં, અને કુશળી જીવે મને જોગાયવાની દરજ્જા માથે કાઢવાનાં.

પુરુષ વર્ગનું તો પુછવું જ શું ? મારી હુનિવામાં તેમના માત્ર એ પ્રેરણા હતાં એ અચકત હોઈ સમુદ્ધિ અનેકા, ને જીવન શક્તિઓન સમય સામયને ઉત્સુક અનેકા.

પહેલો વર્ગ મારે મોંઢે મારી દયા ખાતો, ને પાછળ મારું નિકેદન કાઢતો મથતો; અને સારા આયુસ મંજા હોય ત્યાં કોઈ માંડું નાથ ન લે. મારી જોડે કેમ સારો માણસ સંબંધ ન રાખે જોયું જાનાવરણ પ્રસરે તેની તજવીજે કયાંજ કરતો. તેમને મન તો હું રાજગેયી રેગથી પીડાતી હતી. તેમની સમાજની ધાસની જુપડી આજુ એવો જીવનો અંગારો હોઈ, તેમ મને હોળવવાનો તેજ્યવન કરતા.

ખીજો વર્ગ એથી પચ્છુબુડા હતો. જોમાંથી દિગમવન સમજતા કે હું અમ્યવધૂ છું; કિંમતો મારતા કે શ્રીમંતવધૂ થવાનો ધરાદો લઈ ખેડી છું. અને મને આરોગેમો દયા કહેશ હું સિદ્ધ કરી ફાંકું મારે જોને બનતી ચરલસા કરી આપવાની તરડી લેત. કોઈક, જોહું જોવા અડાપીંપી દલાડમાં એ વાર જતા આવતા, કોઈ પોતાની બાહોશી જાનાવવા પડોશીને ત્યાં તપકા મારતા, કોઈ મહોજી માં દલાડામાં રહે છે તેની કાળજી પૂર્વક તપાસ કરવા મારું આરણ્ય કવચની એ

મોક્ષની વાતચીત કરી જતા. કેટલાક આગળ પડતા વીરો અને મદદ કરવાને બદલે મારી મહેર-
યાની મોખના; કેટલાક રસિકો નનામાં પેત્રો ધૂળી તેમના અંતરના બાવો પ્રગટાવતા.

અને આ બધું શા માટે ? કારણ કે મારો ધૂળી મરી ગયો; તે મારાં સાસરીયાંએ મને
નંખીને રહેવા દીધી નહિ.

આ બધાંનું બાન અને ધીમે ધીમે ચયુ; પણ દયામ કરે પહેલો પાક શીખતો હતો એટલે
પાકળના પાક સહેલા ચમ પડ્યા.

[૨]

મેં ધાયું હતું કે સાસરીઓથી છુટી પડી અને સ્વતંત્ર બની એટલે હવે નિરાંતે રહેવાનું જ
રહ્યું; પણ આ ધારણા માત્ર પંદર દિવસજ ટકી.

થોડા દિવસમાં મને એકલાતાનું અજ્ઞાનથી શરૂ ચયું. સાત્ર નણદને જોડાણીની તીખાસની પાક
જોઈતી થતી ગઈ, અને તેમના સદયામ નગર કાંઈક એવેની ઉત્પન્ન થઈ જેમ જેમ મારી નાનકડી
દુનિયાની ફરતા અને જણાતી ગઈ, તેમ તેમ સમય ને જોડે મારે માથે ધરેલા છેનથી ગેરહાજરી-
પણ સાલવા લાગી.

જ્યારે મારી દુનીયાએ મારે માટે રચેલા બધંકર વ્યવસ્થી કાંઈક સમજ મને પડતી ગઈ
ત્યારે મારા મનની વેદના શરૂ થઈ. હરિશ્ચિતે પ્રાયુ લેવા માટે વેદમાં વાનગો કોશણ રજા હોય
તે તે નિરાધાર હરણીની જે દશા થાય તેવી મારી થઈ.

સમજ પડતાં હું સ્તબ્ધ બની; પણ થોડો વખત કોષ્ઠમન રહી; પણ કોષ્ઠની નીજીજાતનું
બાંન આવતાં મનોવેદનાતો પાર ગ્લો તડિં મારા પર હું કાળ કાઢવા લાગી. ક્યાં જયુ; શું કરજુ;
કોની મદદ માંગતી તે પણ સૂઝ્યું નહિ,

મારું મન આગ અસ્વસ્થ રહેતાં હું લોકોની વાતને વર્તણૂકમાં અપમાન જોવા લાગી,
અને જેમ બને તેમ તેમનાથી દૂર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી પણ એ પ્રયત્ન કરવો સહેલો ન
હોતો. વિધવા તરીકે મારાથી બહાર જવાય એમ નહોતું, બીજાની સાથે વાતચીત થઈ શકે એમ
નહોતું. અને મારો પોતાનો કારમાર અજ્ઞાનના માટે મારે બીજાની મદદ માગવી પડતી. અને લોની
મદદની જરૂર પડતી તે મારો દુરમન છે જીવી ધારણાથી મરી ગયેલા, મારી નિરૂપાની ને મારું
જીવન વધતાં જતાં,

દશ દિવામાં હું મદદ, સદાનુબૂનિ ને મેદની વાટ લેવા કરતી; પણ જ્યાં તે ત્યાં મારે માટે
નિરાશાજનક નિર્જનતા ગિવાય શીજ્યું નહોતું. ને આ રિથતી કો પણ અદ્યાવાની નથી એ અપ્રાપ્ત
હેખાનું ગયું.

મારું સ્વાનંદ્ય માત્ર નામનું જ રહ્યું. સંસારે મારી આસપાસ આકુલી છતાં જગતી
ગળાએ મરી લઈ પાંચરફોળાનું હતું. અને મારા પાંચરફોળાં હું રીપાર્થ રીપાઈ ગુંગાવા લાગી.
હું દિવસે બારે હોયે ફરતી, રાતે રડતી અને નાસતાયક સ્વપ્નાં અનુભવતી.

ધૂળી વખત દુઃખમાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતી; જગતી જગતીને તેને કહેતી કે આ દુઃખ-
માંથી મને હોડવ. ધૂળી વખત તો ધધિર તરફ દોષ થતો મારે માટે આ સારું આવું દુઃખ
સંજુ ? મેં શું પાપ કર્યું ? મેં શો વાંક કર્યો ? આ ધધિરનો ન્યાય ? અને આ તેવી દશા ?

આ દુઃખથી મારું કાળજી કંઈક ચયું ગયું; ને દુનીયા સાથે દરજી મુક કરવાની મક્કિ

મારામાં વધતી ગઈ. ઉમર અને અનુભવ બે વધતાં દુનિયાનો દેશ, નિર્દોષ ને પ્રસાદવાળી ને ગરીબને રહેઠાણની યુક્તિઓની પણ સમજ પડતી ગઈ.

કોઈક દિવસ તો મારા હૃદયમાં એવો કોષ વસતો કે હું દાંત ખીસતી, મુઠીઓ વાળતી, ને ફાટકના ફાટક સુધી બસાનક જગદગ્યા બની દુનિયાને મારા અપ્પરમાં લેવાની ઇચ્છા રાખતી.

વખત જતો ગયો પણ પરિસ્થિતિ બદલવાનાં કાંઈ ચિન્હ દેખાયાં નહિ. અને સંસારનું પાંજરું તોડવાની મારી મુઠ્ઠા ફરીથી સુગળ થઈ. મને આખો દહાડો થયા કરતું કે હું શું કરું કે જેથી મારી નિરાશીરી જાવું-આ એકસનામાંથી બચું-અને બીજાની માફક સુખ અનુભવું. ક્યાં ત્યાં કે જ્યાં આવે ધાતરી સંસાર ન હોય. આવા ધાતરી નરનારી ન હોય, જ્યાં નિર્દોષ હૃદયનાં આનંદો અનુભવું. દિવસને રાત આ ઝંખના વધતી ગઈ.

મારા આત્માને પાંખો કમવા લાગી. સાંસારિક મર્યાદા છોડી બદર ફરવા, તોફાને લેડે ખોલવા, ફરવા, સંસારના રક્ષા લેવા, મન ગમતી મોઝે માણવા મન ફરી રહ્યું. અને કોને માટે, શાં સારું આ દેશનાં આગવતું-એ સવાસે તો જવાજ નહોતો નહિ. ફરીઆ બધું કરશે તો મારો દેશ, ગાલીસાઓ ન્યાત બદાર મુકશે, સંજનીઓ ત્યાજ્ય મુકશે: પણ અત્યારે શું નહોતું થતું ?

આખી દુનિયા મને દુઃખી કરવા નેનાથી ચાલે કરતી હતી. છતાં હું મારે શુભાશીરીમાં માથું નમાવી, આરા રૂંધી, દુઃખ સલાજત જતું ? આવા વિચારો આવતા, ને મારું હૃદય તોડતું ફરી રહેતું કોઈ રાતે આ શુભાશીરીમાંથી તાસી છુટવા, કાંઈક નેનો છંવન કમ ચર કરવા મન એકે પગે થઈ રહેતું.

આખરે મારે શું કરવું તેના વિચાર કરવા હું બેઠી અને ઘણો વિચાર ફરી મેં. નિશ્ચય કર્યો કે બધા બંધો થીમે થીમે છોડી નાંખવા અને અને તો કોઈની મંદદ લઈ બચવા માંડ્યું. હું અજ્ઞાન હતી અને મનની કે મનને ગમશે. ને ફરીશ તો દુનિયા શું કરશે, પણ મને તેની વાચકર મનાતું હતું અને નહોતું.

૩૦

સંસારે મને અરુચ્ય ફરી મૂકી હતી; પણ એને મારું માથું સુશાન્નિત થાય તો મારા મર માટેથી અરુચ્યનાની મુદ્રા જતી રહે તેથી દર આજીવિને મને માથું હથથતો સ્પર્શ થતો.

દિનું સંસારે શોધેલી શીખવાની અનેક રીતોમાં આ શ્રેષ્ઠ હતી. જેણે એનો અર્થ સમજી નથી તેને એની ખુશીઓની ખાચર પટે સ્થિત નથી.

એક નાનુક, કોડીલી, બાવનરી જાગડીને બધાથી આડસો કરતી; તેને સંસારના દરવાજા ને લેવા દેવા; મુખી છેકરતો તેને અનિદાર ઝીંકતી લેવે: તેને ફુડામાં ને જાનમાં દાખલ કરી કરતી-આ જ્યાં દુઃખે દાસદ તે અસં. પણ દર અંતર કીચે એક નીચ દેવની વર્ણના પૂર્ણ આંખે માથું નમાવી, તેને હાથે વાળ જતરવા એ દુઃખ અગમ ઝીમ દુઃખનો હીમળ રહેતો નહિ કેઈ દેવા લોકો રાસલો હરવામાં આ યુક્તિ મુકી દશે. અને દેવા નીચ ને દરોર હૃદયે આ રીત અમર કરતા બધાનાં દશે ને મારાથી વર્ણો લાગતું નથી. શું આ રીત જાતરી રાખવામાં મમાવતી મરદોની મરદોની બેઠાંઓની મુકમલતા ! કેમ વખત તે અવરતની આજ્ઞાકારી કરતો, કોઈ વખત પોતાની પૂરવડે આવી પાછવતો-કેમ વખત કોંઈક રીખવ ફરી આંખમાં લેડીનાં અંધિ અંધો ને આવે તેવા બે દરવાજા પદેનાં હું જાગતી: તેના આવી ગયા પછી મેં દરવાજા તેના સંસાર, અંધરો કમકમાં આવતા.

મેં મારે રવાત બપુલ શરૂ કરવાના પહેલા પગમાં તરીકે હાથમને ગોલાવનો બધા કુરો. પંદર દહાડામાં આ બધા પગના ચારે તરફ દાવાનગ સમગ્રો. અચાંર નવાર આવતી પડેસાંજો મોર ઘર તબુ ને પોતાનાં છોકરાં આવતાં પાસુ બંધ કર્યાં, જે પાટણીઓ વરને ખૂબે મારે માટે બોલવા તેણે કળીયાં લગ્ને મારાં સ્ત્રીયરો કાઢવા માંડ્યાં મારા માથાપતા સગાંઓએ મોઢે સડી મોજો ભાંડી. કળીયામાં ને ન્યાનમાં દાહકાર થઈ રહ્યા.

હું એકની એ ચર્મ નહિ. વાન વધીને મારે સાસરે પહોંચી ત્યાંથી શહેરા આવ્યા, પાસુ મેં ગણકાર્યા નહિ. મારાં સાસુ આવ્યાં ને મને સમજાવી, ધમકાવી, પાસુ હું ડગી નહિ. કોઈ કહેતા મારે આજરૂ સમાજની નેત્રણી, કોઈ કહેતા મારો ધર્મી નહંમાં જશે. કોઈને લેકસાજ સાચવવામાં મદદતા હેખાતી; કોઈને પૂછતી રસાનાય ત્યજ તેનો ડર લાગતો. 'શા માટે?' હું થયાને પુછતી પાસુ મારો સંસાર નિરુત્તર રહેતો. અને મેં મળે કેવું ય ચોર કર્યું કર્યું હોય તેમ બધા ગંગારામાં મોંઢીય થઈ જતાં

વાદવિવાદમાં હું થયાને પહોંચી વળતી. પાસુ પાછળ મને બધા ડામ દેતા ને મને સંગ્રહનતા. અને તે ઉપરાંત કેટલાક બદમાશોએ મને ડરાવવાનો પ્રયાસ શરૂ કર્યો. રાતના મારા છાપરાપર દેખા ને બારીએ કાંકરા નાંખવાના પ્રયોગો શરૂ થયા આવી વખતે બીકથી માઝ હાથ પાછું લઈતું. ને મારો જીરવો એકાદી જતો. હું રડતી, માથાં કુટતી. કોઈ કયાય ચોખ્ખા નરકડીયા મારતી, અને ઘણી વાર સસારનું સાક્ષાત્ત્વ રીકારી, તેના અમનુષી જીવનને તાંબે ઘરાનું મન થતું. પાસુ સંબંધાર પડનાં વિગત પાઝી આવતી અને આસુઓ નુકાઈ જતા અને છેલ્લે પાટણેથી નજર ઉઠાવતો નિશ્ચય દૃઢ થતો. આ બુદ્ધિય બધ નો ધક્કો લગે છતાં મને રન પડતો, અને સંસારના નાનાં મોટાં ફેંપો નિસરી ગઈ. આ વિસરેલાં દુખે ફરી અનુભવના કરના, આ બુદ્ધિ બનીજ શક્યાનું અમ્યું.

[૪]

જ્યાં ન્યાન મલકાતી વાતો જીડા લાગી, કે મારા સસરો અગત્યા, અને હું રડેલી હતી ને ગામ આવ્યા. તે સાત પેદીના ન્યાતનાં પટેલ હતા. અને મોજમામા જમણવારમા તે ઉંમરે તેનો એકરો પહેલા હોતો. તેના જીરવો અમ્યું અંડ ધર્મ, એવળા જાજમળા મુળીયાં હસપડયા માંડ્યા. અને જોનિયાન જોગને ન્યાન બકાર સુકે તો એમનું શુ શુ થઈ ગય એવે લાગે તે મને પારવા આવ્યા.

તે પાછા હતા, એટલે મારા પાને જાતે ન આત્યા પાસુ એક મરી નૃધ સગીને મોકલી મનકુજરકારી થરમાં ને ડાકપનુ તાળા લતા તેજુ છોકરા જેવા પરજાવી, સમારમાંથી નિવૃત્ત થઈ પરમેયરનું મગ્ગા કરતા માંડ્યુ હતું; અને પોતાની અનાકાથી ને અગત્યા ને અનેકની સીઃ નાયાનાં એમ અમારા ગામમા કહેવાતું

તે મને મળ્યા આવ્યાં અને હું બુદ્ધિ માટે સંગ્રહ થઈ પડ્યુ તેનું મીડું, દેશાગ હાસ્ય નેત્ર મારી સંગ્રહના કાંકરે જતી રહી. મેં પાટણો આપી તેમને એમાડ્યાં.

'જોમા' તેજુ કહ્યું. 'નાગ મમરાએ મને મોકલી છે.'

'એવો હું જાણી ગયો. તમે શુ કામ લઈને લીધી? મને કહાવુ હોય નો આવના.'

'બહેન! ને' આ બધું હું કામ માંડ્યુ છે? ને' તેજુ આપેકે લેવ જ્યાં હાસ્યથી કહ્યું.

કામ ધનકાવળા આવી નથી, પાસુ હું કાઢી એકની કે વારને બેડું મને એવું આ માટે કરે!

મેં આવા હેતાળ રાખેલી આસા રાખી નહોતી એટલે જ્યાંય હેતાં હું મળગળી થઈ ગઈ.
“માછી ! બધા મને વારસા આવે છે; પણ કોઈ મારે હુણ મળે છે. બધા તો મને
દુસ્મન દેખે છે. પણ હું કરું શું ? સાસરે જાં પીને કોઈએ હું કંડો નહિ ખાવા દીધો ત્યારે અદિયા
કહેતાં કહેતાં મારાથી રડી દેવાયું.”

માનકુવરે મારે વારો હાથ ફેરવ્યા “મજરા નહિ બેઠા, આપણો સંસાર બહુ જુડે છે.
“માછી ! જે કશું એવાથી લુપ્તું શું બની શકે, ? મેં શું કશું કે મારે આવું વેઠવાનું
આવે ? હું નથી કોઈને આડે આવતી, નથી કોઈને કાંઈ કહેતી, કે કરતી; છતાં કોઈ મને
જાંપરા દેતું નથી”

“પણ તું આવું કારણ સા માટે આવે છે.”
“માછી ! મેં શું કશું ને કારણ આવ્યું. વાળ કઢાવતાં મારા પ્રાણ છતાં કતા. તે નહિ
કઢાવ્યા તેમાં શું થઈ ગયું ?”

“બહેન ! આપણા લોકો મૂખ છે-એમ માને છે કે વિવરાને માથે જોડલા વાળ હોય
તેવા વડે તેનો પતિ રચરચ નકાળો રહે. અતે ન્યાતવાળા મનુષ્ય તોફાન-લઈ બેઠા છે એટલે
મારા સંસારને કહેવું થો છે.”

“એટલે, લોકો ગમે તેમ ખાંતી બેસે, તેથી મારે હુણી થવું ?”

“એમ બહેન ! સંસાર,” માનકુવરે કહ્યું.

“જે સંસારે મને સુખ નહિ લોગવવા દીધું, તેણે ઉચું ફેરવું હુણ સા માટે વેઠવું ?”

“પણ લોકો કહેશે કે વહી ગઈ ?”

“તો શું કરશે,” મેં કહ્યું “ એમનાથી યાચ છે તે કરે છે. હવે શું બાકી છે ?”

“બહેન” ડાહીએ ધીમેથી કહ્યું “ આપણા લોકો યદુ અશાય છે. કેટલા તો કહેતા હતા
તું નહિ મને તો જોર જીતમ કરાવે વાળ કઢાવશે.”

મને શરૂઆત આપ્યો; મારું મગજ કાચમાં ન રહ્યું. “જોર જીતમ ! હજી શું કરવાના છે તે
હું જોઈશ.”

“બેસ અકળા નહિ ! જો એક રસ્તો ચલાવું.”

“શા ?”

“.....મામમાં મદાયોળી મકરાજ રહે છે. તે તો તે સંમિશ્રુ હશે, તે સમયે વિદ્યાને
પોગી છે. થયુંએ હાખના માથો એને કારણ જાય છે. તેના આગમમાં થોડા દિવસ રહી આગ
તો તું ટાપી પડશે.”

“પણ ત્યાં મારાથી એટલા દેમ-રહેવાય ?”

“વહી હુણી સ્ત્રીઓ ત્યાં જીવન વિતાવે છેને મકરાજ પાસે મોથ તે શાન્તિ મેળવે છે. હું
પણ ત્યાં પંદરેક દિવસ રહી આવી. મકરાજની મર્તિ એવી છે કે જોનાં વારજા જાંતરમાં શાન્તિ
પસરે. અને ત્યાં નહિ રહેવે તેજ દરકન નહિ. થોડા દરકનમાં આ ન્યાનતું હોફાન-શખી જશે. હું
તેને સુતી આવું. પડી કાંઈ છે, ?”

ડાહીનું કડાવણુ હવે પ્રગટ્યું, તેણે આ નવો રસ્તો જાણ્યું એન સમજ કરવા-શોધો દતે
મારું નવો જાનુમત મેળવવો હતો અને મારા એવાન વાસનાથી છુટવું હતું. વહી મને એક

પથુ લાગુ હેતુ' કે દુનિયા સાથે યુદ્ધમાં હારી જાઉં તેના કરતા આમ નાસી છુટું તો ખોટું નહિ. અને આમ કરવાથી હું સુખામીરી ફરીથી સ્વીકારવાને ક્યાં જા'વાતી હતી.

મેં કહ્યું હતું; ને ખીજે દિવસે મને મહાયોગી મહારાજને ત્યાં લઈ જવાનું. માનકુંવરબાએ વચન આપ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું.

મહાયોગી મહારાજને શરણે

[૧]

મહાયોગી મહારાજની ખ્યાતિ એવી પ્રસરી હતી કે ગામે ગામ તેના શિષ્યો જડતા; અને જનસમાજના ઉદ્ધાર માટે તે અવાર નવાર તેમનું આતિથ્ય સ્વીકારી, જુદે જુદે ગામે જતા. આમ ફરતાં ફરતાં મારા સસરાને ઘેર, હું હતી ત્યારે એક વખત મહારાજ આવ્યા હતા, અને મારે સાસરે તેમની પધ્ધતિખી યજ્ઞ હતી. તે વખતે તેમની સાથે અનેક સ્ત્રી પુરોહિતો અને તેઓના બધાં જોતાં આનંદમગ્ન દેખાતા હતા કે તેમના આનંદ એકસી હાંડગી ફરતાં અત્યારે વધારે ગોઠક લાગ્યો.

અત્યાર સુધી ધર્મનું આધાસન કે મહાયોગીના આશ્રય શોધવાનો વિચાર પણ મને ન આવ્યો કારણકે મારું મન સંસારના અનુભવ સેવા તત્ત્વનું હતું, માત્ર શાન્તિ શોધનું ન હતું. અત્યારે મારું મન બદલાયું ન હતું. મારે શા માટે સંસારના ક્ષાવા ન સેવા એ વિચારો મને સદાય યથા તો કરતા, એકપણ વર્ષના સખત અનુભવે મને દુનિયાની એવી કડવી ઓળખાણ કરાવી હતી કે તેના તરફ કોઈ અને નિરસ્કાર પેદા થયાં હતાં, અને સંસારના ક્ષાવાનો મોહ કાંઈક ઓછો થયો હતો. તેમજ તે મને સદાય અપ્રાપ્ય રહેવાના એવું પણ કાંઈક જ્ઞાન થતા લાગ્યું હતું. હવે માત્ર સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા હું મથતી હતી. મારી હાલની પરિસ્થિતિમાં તે મળવું એવું અશક્ય લાગતું હતું, અને મારી એકજનાથી અને ન્યાનીસાઓએ કરેલા બુલમથી હું એવી કસર થઈ હતી કે મહાયોગીના આશ્રમમાં મને વધારે સ્વાતંત્ર્ય ને સુખ મળે એમ યોક્તિ લાગ્યું. મતમાં એવી પ્રશ્ન અપ્રક્ટ અપ્રક્ટ મ્હા આવી કે મહાયોગી મહારાજના પ્રતાપથી જો હવે મને શાન્તિ મળે તો જ્યેમ તેમ ફરી શાન્તાથી બાકીની હાંડગી ચુકાઉં.

આનાં અનેક દષ્ટિમિન્દુથી મને માનકુંવર કાકીની હુકિત પસંદ પડી.

[૨]

ખીજે દિવસે સાંજના મારું ઘર માનકુંવરકાકીના મોટા છોકરાને સોંપી, હું અને માનકુંવર કાકી જો સહેરમાં મહાયોગી મહારાજને આશ્રમ હતો ત્યાં આવ્યાં, અને રાતના એક માનકુંવર કાકીના સગાને-ઘેર ઉતર્યાં, અને સંધ્યા ૮ વાગે આશ્રમમાં ગયાં.

તે આશ્રમ શહેરના આગળ પડતા જાગમાં એક જૂની પણ વિગાળ હવેલીમાં હતો; અને અત્યારે ત્યાં મોટા ઉત્સવ હોય તેમ લોકોની આવ જા દેખાતી હતી. દરરોજ અને આગ કરી અગ્નિપાર્વતે ગામે ગામથી હજારો ભાજુઓ મહાયોગી મહારાજના પવિત્ર પાદપંક્તિ સ્પર્શી પવિત્ર થતા આવતા; હજારો સ્ત્રીઓની ભેડ તેમના ચર્ચમાં સુકાની અડિયા અનેક તેમના બાકો તેમની સાથે-રહેતા, તેમની મેવા કરતા, અને તેમની સેવાનો બોધ જરૂર સર્વે લઈ જતો સર્વ રાખતા.

આ આશ્રમનો આગણો જોરડા-તેમનાં પ્રવચનો માટે વપરાતો. ત્યાં વિશાળ પારીઓ-વોટ જણું દિશાથી દવાને અગ્રવાળુ આવતાં. આરે ભૂતિ-ટાંગેલી ભક્તિનો વિચાર દર્શાવતી અનેક છબીઓ અને છત્રનું કોતરકામ તે ખંડને રમણીય બનાવતાં. એક ખુણે મુકેલું સુખડું સિંહાસન પ્રેક્ષકને મંદિરની ભવનાનું ભાન કરાવતું. આપારે આ ખંડમાં પાંચસો, સાતસો સ્ત્રી પુરુષો આવી ગયા. હતાં. અને હજુ કોઠો આવતા હતા.

મહારાજની સાથે અનેક ભક્તો રહેવા હતા, તેમની સેવા કરતા હતા, અને તેમનો જોષ નર નર સર્વે લઈ જશે એમ માનતાં. આ ખંડ સિંહાસનની આસપાસ ખેંચેલો. તેમાંના એક જણે માનકુંવર કાકોને જોયાં, એટલે-આગળ આવી અગતે સિંહાસન પાસે લઈ જઈ બેસાડયાં.

મહાયોગી મહારાજના કમમાં કદી પણ વિપવનો ફેર પડતો નહિ. કદી ધરીયાળ મોડી વહેલી ચતી પણ મહારાજની નીચમિતતાતો નિઃશ્વજ રહેતી. આ વાત મારા કાનમાં માનકુંવર કાકોએ કહી અને સાડાઆડેના ટકોરો થયો.

ટકોરો ચતાં સામેના પારણા ખુલ્યાં, ને મહારાજ આવ્યા. મેં મહારાજનાં ઘણાં વખાણાં સાંભળ્યાં હતા પણ તેને સરેહ જોતાં વખાણુ ઓછાં લાગ્યાં.

તેને આવતા જોઈને નેની ખ્યાતિ મને સફારણુ લાગી. અતિશય ચરખીના કદરૂપાપણાં મેના તેનું શરિર જનકું લીધું ને ચળકતું હતું; હતું કંઠાવર-તેજાવીયું પણ એક સ્વાધુની દોરતા દેખાતાં નહિ. તેનું મોહુ ખણે બુદ્ધિને સિદ્ધિના તેજે હોય એમ લખણપાટ થતું હતું. આંખોમાં એક આંખીયું ને શાન્ત તેજ, અમકતું હતું. ઉમરે છેલ્લાં દશવર્ષ થયાં તે ત્રીસ વર્ષનો લાગે. તે નાહી ધોઈ, ચંદનથી ચર્ચિત થઈ, સફેદ કિમની કદ પહેરી, ફેપેમટેક્ષી પાવડીપર ચઢી કાંઈમાં ભંગવતગીના લઈ પગે પડના ભકત ગતના ટોળામાંથી જણે દારકાની રાજ્ય સન્નામાં મગવાન જોવર્ધનધારી હોય તેમ આવ્યા ત્યારે સન્નામાં અજય શાન્તિ પ્રસરી રહી શ્રદ્ધાળુમાં આંખો આવે ભક્તિ પેદા થઈ, અનુયાયીઓ દિગ્મુડ બની આ દીવ્ય મુર્તિ નિહાળી રહ્યાં. નજારે તેમનાં મુદર દાંત દેખાય નેમ તેણે હસીને આશીર્વાદ દીધા ત્યારે જમાએ સાચિસાતદનો રનાદ ચાલ્યો.

આ તેજસ્વી વ્યક્તિને જોઈ મારા પણ દુઃખી ને અકળાપેશા અંતરમાં શન્તિ સ્થૂરી; મને પણ લાગ્યું કે આને ચરણે મારી અશાન્તિ વાગ્યા વિના નહિ રહે.

મહારાજ જોડા અને ક્ષીથી મીઠું, રમણીયું કહીએનો આલે એવું એક હાસ્ય ભકતજનોમ તરફ, જોણે કોઈ સખીગીતનો પનદય ભીખારી તરફ જોડો ફેકે તે આદર્શથી ફેક્યું. જે પાદ્યજનોએ પંખા ચલાવ્યા એક જે ભકતજનોએ આગળ આવી તેને ચંદન કપું ને તેની ઉનારી આસતીનાં અર્ચાં સન્નાજનોએ લીધી ને નવ વાજે પ્રવચન શરૂ થયું.

હું તે સ્તંભ બની મહારાજ સામું જોઈ રહી. તેની વાતચીત, પ્રવચન, તેનું હાસ્ય મારા હૃદયમાં ઉનારી રહી મહારાજના મુખમાંથી મીઠો શાંત પ્રવાહ નીકળ્યો, અને પાતળવની સાનને ધસી ગયો.

તે શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ ચુગરાની સહેલાઈથી જોવાતા; અને તેમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી તેમજ ગીઝ ભાષાના મુદ્રો આવતાં થોડો થોડો વારે પ્રવચનમાં નાત દુચકાઓ આવતાં અને જોવાજનો પેટ પકડી હસતા; કોઈ પ્રેમયુક્ત યસગોતું હૃદયબેદક વર્ણન આવતું ને બધાની આંખો સંમળ થતી.

મહારાજનો સરેકારી અગજ નહીં પણ પ્રવાહની માફક પળમાં શાન્ત, પળમાં ઉઝળતો, પલમાં બધાને પોતામાં પૂરમાં જોડતો આગળ વધ્યો.

સમકાલીન વિચારસૂષ્ટિ.

જીવન-વિકાસ.

જ્યાં જ્યાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોમાં જે જે સિદ્ધાંતો છે, તેમાંના ઘણા ખરા માનવ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીઓનેજ કામના છે અને તેઓજ તે સહમત થઈ શકે છે. પણ સર્વ પ્રકારના વિચારકો, તત્ત્વવેત્તાઓ, ધર્મજ્ઞો વિગેરેના મન ઉપર ઉઠી છાપ પાડી શકે અને તેઓના વિચારોને ફેરવી નાંખે તેવા સિદ્ધાંતો તો માત્ર વિજ્ઞાનમાં ગણ્યા ગાડ્યાજ છે. ગઈ સદીનો મોટો સિદ્ધાંત જીવન વિકાસ (Evolution theory) નો હતો. તેનો જન્મ દાતા ઇંગ્લેન્ડનો પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ચાર્લ્સ ડાર્વિન હતો.

વિચાર શક્તિવાળા દરેક મનુષ્યને હવે ડાર્વિનના સિદ્ધાંતમાં સંદેહ નથી રહ્યો. તેનાં પુરાવાનાં પ્રમાણો અગણિત રાષ્ટ્રમાં મળ્યાં છે અને હજી પણ મળતાં જાય છે. પણ આપણે તો હજી કંઈ અસ્તજ રહ્યા છીએ. જે વિચારો આપણા પૂર્વ જોએ આપણને આપ્યા તેને જોયા જાણ્યા વિના ગળી જવાની આપણને ટેવ પડી છે. આપણે તો 'એમજ માનીએ છીએ કે પૃથ્વી ઉપર ખેડનાં પાણી હતું, તેમાં એક 'એન્ટનુ' ઇંકુ' આપ્યું', તેમાંથી શેવચાથી લગવાન પ્રગટ થયા, તેમાંની નાલિમાં કમળ ઉગ્યું, તે કમળમાં પ્રજ્ઞા આવી વસ્યા અને તેમને એકદમ પૃથ્વીને એક સાથે સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓથી ભરી દીધી. આ સિદ્ધાંત આપણા પુરાણનો છે. તે માટે પુરાવાઓ માંગતા નથી કારણ કે જે વાત પુરાણમાં લખેલી હોય તેના પુરાવા માંગવા એ પાપ છે, એમ આપણે સહમતજો છીએ.

ડાર્વિનના સિદ્ધાંતને પૂરેપૂરો સહમતજવા માટે તો, તેણે પોતે લખેલી ચોપડી 'ઓરિજિન ઓફ સ્પીસીઝ' વાંચવાની જરૂર છે પણ તે સિદ્ધાંતની ટુંકી રૂપરેખા માર્ચ માસના 'માઇ મેગેઝિન'માં પ્રગટ થયેલા 'નિચર ઇઝ એનુ ઓપિડિમિસ્ટ' નામના લેખ ઉપરથી લીક નજો છે.

પૃથ્વીને આપણે હાથ જે સ્વકર્મનાં, મનુષ્ય, પ્રાણી અને વનસ્પતિથી વસાવેલી જોએ તે સ્વકર્મના આરના તેને ઓછામાં ઓછા દસ કોટિ વર્ષો તો ચલાવે છે, એમ બેંગેના શાસ્ત્રીઓ કહે છે. તેથી ફરજત તો પૃથ્વીનો દરિદ્રાસ્થને એવી કંગાઈ વર્ષના લેના દોવાઈ પણ થયે છે.

કૃષ્ણપદ્મની કેઈ અંધારી રાત્રે દેવતાં તેજ સંગી આપતી દુષ્કર્મગાને તો હૃદયે બેઈ હરી. તે ગયા અગણિત પાસે પાસે આનેલા તારકસમુદ્ધની બનેલી છે. તેણે તારકસમુદ્ધને નિહાવિકા અંધવા મેષુદા કહે છે. આપણી પૃથ્વી પણ ત્યારે સૂર્યમાંથી બહાર પડી આતરિકામાં ધૂમવા લાગી (ત્યોત્તે ચેતના) પ્રગટ થયેલા 'મંચગ્રહ'નો (છે) ત્યારે તેવાજ મેષુદાના રૂપમાં હતી અને અતિશય ઉષ્ણ એવા હાઇડ્રોજન વિગેરે વાયુઓની બનેલી હતી. પછી તે વાયુઓના ગિચ્છલુથી રહેમાં હવાં પ્રાણી જાતો, અને તે સૂક્ષ્મમાંથી રચુલ સ્વરૂપમાં આવવા લાગી. વધારે રચુલ સ્વરૂપમાં આવતાં જમીન ખંખેલા લાગી અને અંદા તથા મહાસાગરોનું મંદાણ થયું. પૃથ્વી હવે જીવોના વસવાટ માટે યોગ્ય થઈ ચૂકી હતી.

આ પ્રમાણે કુદરતે જ્યારે પ્રાણીજીવનના સત્કાર માટે સઘળી તૈયારી પૂરી કરી ત્યારે જુનામાં પહેલીજ વાર જીવ ઉત્પન્ન થયા, અને કુદરતના ઇતિહાસમાં એક ભવ્ય પ્રકરણ શરૂ થયું. તે જીવોની પ્રથમ ઉત્પત્તિ પાણીમાં થઈ, એટલે કે તે વખતે જમીન ઉપર તો કોઈ વનસ્પતિજી ઉગી શકે શકે હતી. પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાક જીવો સાદસિક હતા. પોતાના પાણીની વહાર ખીલું કાઢી છે કે નહિ તે જોવાનું તેમને મન થયું અને તેઓ પાણીની વહાર જમીન ઉપર આવવા લાગ્યા. પરંતુ તે તેઓ પાણીના રહેઠાણને ટેવઈ ગયેલા હોવાથી જમીન ઉપર જીવી શક્યા નહિ, પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ જમીન તેમને અનુકૂળ થવા લાગી અને વનસ્પતિઓ ખોરાક લઈ તેઓ જીવવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે પ્રાણી જીવનના બે વિભાગ પ્રથમ, - જલચર અને ભૂચર.

આજ દિવસ સૂધી આ જીવોનાં શરીર હજી જાંઘા ન્હોતાં, તેઓ ઘણાં સૂક્ષ્મ રૂપમાં જોવાં હતાં. ત્યારે તેમના બે વિભાગ પડ્યા ત્યારે તેઓને વધારે શક્તિ અને સ્ફુટતાની જરૂર જણાવા લાગી અને તે સંજોઈ રાજવા કોઈક પ્રકારની વસ્તુનો પણ તેમને ખપ પડ્યો. કુદરત હજીથી માછલી સહજ જઈ અને તેઓને વધારે જાગવાનું અને ઉલોચી બનાવવા માટે શરીરને તો મોઢાં, પણ સાથે સાથે મૂલુને પણ પાડ્યું. કાણ કે હજી સૂધી મૂલુ શું તે આ જીવોને અખર ન્હોતી. મૂલુની કિમત આપી તેમણે શરીર ખરીદ્યું. પણ ખરીદી જે કરવા ભેગી હતી, કાણ કે હવે પ્રાણી જીવને જે વિકાસ કરવા માર્યો, તે જોતાં મૂલુ ધણીજ નજીવી વસ્તુ લાગે છે. કાણ ઉપર આ મૂલુ લખતાં વાર નથી લાગતી, પણ કુદરતે તો આ કિયતિએ આવતાં લાંબો વર્ષો થયાં હતાં.

કુદરતના ઇતિહાસમાં હવે એક ગાદીમાર દિવસ આવ્યો. તે દિવસથી પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ પોતા પોતાનાં બહાર બહાર વાત્રાજીયા રચાયાં. આજ સુધી વનસ્પતી અને પ્રાણી એક સરખાનું હતાં, તે બંને વચ્ચે જોગબત્ત પછું સુરેક લટું. આજે જીવન વહાને બે યાખાઓ પડી, એક પ્રાણી રાખા અને બીજી વનસ્પતિ રાખા. ને દિવસને શુભો ચીતી ગત.

પછી પ્રાણીજીવનના વિકાસમાં એક નવું પગલું બરાયું. એક પ્રાણીને ખરેખર ખીલું ન્હોતું. પ્રાણી આજ પ્રેમ સૂરતે અને બહાર પડી જતું. આ રીતે ત્યાં પ્રાણીનો જન્મ થતો. પણ આપી તો જન્મ આપનાર પ્રાણીને ઘણું દુઃખ થતું, અને ઘણી વાર તો તે મરી પણ જતું. હવે કુદરતે નવો માર્ગ શોધ્યું કૃષી. જન્મ આપનાર પ્રાણીમાં તેણે ખીલ સૂરતે એક કાપ મૂક્યો. હવેથી પ્રાણીમાં બે ભાગ થયા લાગી, નર અને માદા. બન્નેમાં જન્મ હંડામાંથી અને માદાના પેટથી એમ બે પ્રકારે થવા લાગ્યા.

કુદરતના આ પગલા સાથે પૃથ્વી ઉપર એક મહાન બનાવ બન્યો. તે દિવસથી નર અને માદાને પોતાપોતાનાં કામની વહેંચણી કરી નાંખી. માદાએ અન્નને સંભાળવાનું અને કહેવાનું માથે લીધું. નર પૃથ્વી ઉપર ભમી જરૂર પડે તો ખીલ પ્રાણીઓ સહે લડી કુટુંબના પોષણમાં ખોરાક લાવવાનું પાડે કહ્યું. તે દિવસે પ્રેમ અને હર્ષા બંને એક સાથેજ ઉત્પન્ન થયાં. નર અને માદા વચ્ચે પ્રેમ અંધારા લાગ્યા અને તેઓ પોતાનાં અન્નને પ્રત્યે વહાલ દેખાડવા લાગ્યાં. બહાર બહાર કુટુંબમાં ખોરાકની જરૂરને લીધે હર્ષા ઉત્પન્ન થઈ અને તેથી એક જીવ ખીલ જીવને મારવા લાગ્યો. પણ આ હર્ષાથી જરૂર હતી, કાણ કે હવેથી પ્રાણીઓના મોટા વર્ગ પડવા લાગ્યાં; અનુક વર્ગના પ્રાણી જાગવાનું થવા લાગ્યું, ખીલ નજાઈ થયાં, અનુક કોમતા થયા. ખીલને બહુ થવું પડ્યું.

મનન અને વિવેચન.

"Truth for God's sake, lest men believe a lie."

વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નરસિંહરાવનું મંગલ-ભાષણ.

એક્ષીન્ડેન કોલેજના ગુજરાતી મંડળની સ્થાપના સમયે શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેગીઆએ આપેલું મંગલ-ભાષણ જે માત્ર પર પ્રસિદ્ધ થયેલા આપ-ઓસના કે "વસન્ત"માં છપાયું છે, વક્તાએ પોતે ભાષણને અંતે તેને "નિશ્ચિન્ત વ્યાખ્યાન" કહ્યું છે, પરંતુ અમે ધારીએ છીએ કે તે વિશેષજ્ઞમાં હકિકતનાં કથા કરતાં વિનય વિશેષ છે. ઉપરાંત પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનમાં તેમણે જે મુદ્દાઓ સ્વર્ણા છે, આપણા સાહિત્ય જ્ઞાન વિશે જે નિર્ણય દર્શાવ્યા છે તથા, તેમના પોતાનાં દ્રષ્ટિબિંદુથી વાર્તાવિક અને આવસ્થિક જોવા જે યોડીક દીકાઓ સમકક્ષીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં તથા સાહિત્ય જીવનનાં કેટલાંક અંગો પરત્વે કરી છે-તે સર્વ ધ્યાનમાં લેતાં તેમનાં વ્યાખ્યાનને માત્ર પ્રાસંગિક ઘટના તરીકે ગણવું એ મેઝબ લાગતું નથી. અને આ કારણથીજ, ભાષણ પ્રસિદ્ધ થયાને કેટલોક કાળ પીત્યા છતાં હજી સચિસ્તર નોંધ લેવાતું, અને જે જે મુદ્દાઓ સંચારપદ વાળાયા છે તે વિશે વિવેચન કરવાનું કાર્ય અસ્થાને નહિ ગુણ્ય એમ અમે માનીએ છીએ.

પ્રસ્તુત મંગલ ભાષણ તરફ વિદ્યાર્થીઓના મંડળ સમક્ષ આપાયું હતું, તે વાત સંકેપી પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. તેમ પ્રસંગે વક્તાએ શું કહેવું જોઈએ અને શું નહિ કહેવું જોઈએ તે વિશેની લાંબી દીપ આપણા અમે હચકા નથી; પરંતુ એટલું તો વારંવાર લાંબા વિના એકેવું, નથા કે નરસિંહરાવે જે જે વચનો માર્ગદર્શનના કે વ્યાવહારિક ઉપયોગિતાનાં હેતુથી કહ્યાં છે તે સર્વમાંથી ટ્રેસણા કે ચોત્સાહન કરતાં અતિસારધાનતા, શુદ્ધ ઉપદેશ અને નિરર્થક ભયર-ચિન્તો ધવી વનારે સખા રૂપમાં સંમળાય છે. યુવાન હૃદયની અમૂલ શક્તિઓનું અત્યંત નિરીક્ષણ કરીને હોને કેમ સિદ્ધ કરવી તે ઉત્તેજક શબ્દોમાં વર્ણવવાને અરે તેમણે યુવાનોની મર્યાદાઓ અને અપૂર્ણતાઓ પર એટલો અધો વાર વિના કારણ મૂક્યો છે કે, તેમણે શુદ્ધ નિષ્કાંક્ષી આપેલાં તે યોગ્યતાની અસર પણ ફડી કે વ્યવસ્થા કે ચિરસ્થાયી થાય એ અસંભવિત લાગે છે. "લોકપ્રિય" ભાષણકારની માનીતી રીતે એટલું કરીને તેમણે તર લોને કૃત્રિમ હોત્સાહથી ઉત્તેજી મૂકવા જોવી નહોતી અને અવળી સત્તાવ આપણા અમે તત્પર થયા-છીએ એવો અમારા કથનનો અર્થ નહિ થાય એમ આજ્ઞા છે. તેના કાર્ય માટે જે અમુક પ્રકારની યોગ્યતા અને સામગ્રી જોઈએ તે નરસિંહરાવે

રાત્રીમાં ફરતેજ મૂરી નથી; અને મૂરી હોત તો પણ તે પ્રસ્તુત વિધાના સંબંધમાં અનુચિત
 હોવાત. છતાં, બાળ્ય કદતી વખતે તેમને પોતાની કિંમત પકડીને મન આદિથી અંત સુધી કંઈક
 વધારે પ્રમાણમાં અને અખંડપણે હતું એ તો સંકેદોષ તરફથી આ મતપ્રદોષક જોતો જોઈ શકે
 તેમ છે. યુવક પત્રે તેમનો સમભાવ છેક નથી એમ પણ આશરું કહેવું નથી. યુવકનો પ્રકટ
 અને ઉદાસનિમિત્તો તિરસ્કાર આ બાળ્યાનમાં નથી તેટલે જાણે નરસિંહરાવ “સમભાવશીલ”
 છે એ હરીક્ત અને એકદમ રીકારી લક્ષણે છીએ. પણ યુવાનોનાં અંતર અને જીવન સાથે
 કદાચની મહાશયી એકરૂપ થવાની પ્રેરણામાં પરમ સૃષ્ટકર્મી દેવતા જે બાળ્યાનકારમાં
 ન માત્રમ પડે, તેઓ પોતાની તે કુદરતી કે ખીલવેથી અશકિતને લીધે બહે પાતનના
 તરણપર્ણના પન્નીય સાહિત્યનાયક ન થઈ શકે; તે પ્રકારના પુરોગે તે તરણના હૃદય
 મનને નકડીને જડ થવાયતો યતન કરવાને લેશમાન અધિધુર નથી. જે અનિ ઉત્સાહ વિશે
 નરસિંહરાવ આ બાળ્યમાં અને ખીલે રખો પણ વારવાર કંપેણ કરે છે તેના તેઓ પોતે જ
 જોગ થયા છે-પોતાનું મંતવ્ય વધુ પડતા બારથી રમુ કરતાના ખનિ કિતાહમાં તલાઈ ગયા
 છે-એ શોચનીય છે. બાળ્યાનને અને “સુખમાયુતા” અને “નમમાયુતા” વિશે વાર્તાવિક અને
 વિકલાગરી ટુંક સર્થા કરીને તેમણે જે આદર્શ નજર સમીપ રાખાતી શીમામણ આપી છે
 તેને તેઓ આ પ્રસંગે અદ્યપણેજ અનુસરી શક્યા હોય તો આ રે જાતી કીકાઓ કરેતાનો
 વખત આવત નહિ. એક વિરોધાભાસી વાક્ય પ્રોગ કરીને કહીએ તો નરસિંહરાવનો અનિ
 ઉત્સાહ હાલથી રીતે અને મહુ શાન્તિપ્રદ અને ચોષ છે. પણ તેમ કારણથી તે વધારે
 હાનિકારક છે.

કીકાકારો સામાન્ય રીતે જે હોયમાં પડે છે તેમાંની જાને અંશે મુલ રહેતા માટે, માત્ર
 ઉપદેશક બનતાના બાળ્યાનકારના મોહની એકાદ જે દુશ્મન આપીને આ વિભાગ સમજા કરીએ:
 (૧) વિવાદાંશો આખી દુનિયાને અમંતકતાના જ રોગથી પીગાળી જોઈ રવા હોય એવું
 માની લઈને નરસિંહરાવ શીમ દે છે કે, આ તમારા મનની કૃત્રિમ ચૂરકાપા અગોથી.
 આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ આ પરિસ્થિતિથી અમગદ છે એમ માનવાનો પ્રથમ કરોશ નહિ.
 એકિંચ વિવેક-તરીકે-છનિકાનો પમદ કરનાર, પુતાન એ-ની-ગાની-મનના તો આ કુટ પ્રમના
 જોમે નહિ જ થાય એ જણીને “બાળ્યકારની ચિન્તા કાંઈ એવી થતા સંભવ છે.
 (૨) કાલના નિર્વંદમારે જાનચુર, સાહિત્યના અન્વેષણું સૂર, નાગોનો ખજો જાન થયો...
 સાહિત્યના બાળ્યાનમાં પણ કૃત્રિમતા તરફથી હોય તો ખરી કંઈના નર શોષી રહેવું મેલન
 કરજો, જે મેલી જરામલારીના જાન સાથે, જે ચિનાલીન વારમયાં માં માં આંખે આ જે
 બેચસારક અનુચિતમિત્ય મંચે, આ વાક્યો ઉચ્ચારવા હશે તેની નેકે કંઈના ચંદ્ર નેકે તેમ છે.
 ઉપરના વિભાગમાં ચર્ચલા કાંચોને લીધે બાળ્યાનમાં જ્ય કંઈનું “જાણે ચિત્ત ર્જન” પણ
 જાણે સમયી જગી રહેવું હોય તેનું પાંચત વધુ નથી. જે જો જાણે પાંચતમાં રમુ-સાંચો
 અને બાળ્ય ઉપાદેશોના અમંતકારોથી ધૂણી જાણે કોઈ છે એ તો દેખીતું છે. “કદવળ
 ખજે જાને ઉમા રહીયે.” “આ મર્મ ખજેનીને દરે ખીલ મર્મ જોઈએ.” “પાન” હરે-જરક
 અમંતકાર જો સંભાળ છે?”-આવા કૃત્રિમ અને રમણી પોષી પોતાના “ચિત્ત” રમુ કરનાર
 અમંતકાર સંભાળના સંજોગ સામાન્ય પ્રકારનો અસંધિ માં જોડે-જાન પાને પણ રમિક કવિ

તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેલા પુરુષ પાસેથી હોના શ્રોતાઓ અને વાચકો વિશેષ ઉત્કટ અને સચર ચિત્તે દર્શનાત્મક આશા ફેલાતી રીતે જ રાખે, કદાચ તે બધું અમુક સ્થળે જાતે જ હોવાની આશા કરવાથી અમર કદિ પણ થાય નહિ તેવી કડી અમર કદાચ જાગે એના ઉપોદગ કરવાથી થઈ શકે કે જેથી કરીને જ્ઞાનકાલનાં મનુષ્યોનો સંસ્કારકાર થવા જેવો અનુભવ થાય. પ્રસ્તુત પ્રસંગ નિર્ણય પૂરાણો દેવી સંવાનક મદદથી રંગ શ્રુતિ પર આવ્યાં લગ્ન-કલાનું દર્શન કરવાનું છે તેવા અસંધિ અને અણુગમનો અનુભવ થાય છે. હોવા ચિત્ત દર્શન સર્વોચ્ચ નિર્માણ છે એમ અમારો દહેવાની માન્ય નથી; તેનાં વિજેત્રોમાં આપા પાંડિત્ય નિવૃણના એકાએક નેટમાં છે. નંદાસત્મક સમયને વધારે નંદાસત્મક જાણીને રા. જગત્તરણ કહેરે જેને એક સ્થળે “અનુદિધિ-accuracy” કહેજે છે એ યુગ પણ એ નર્તનના સમયોમાં સારા પ્રમાણમાં જગત્તરણ છે. પરંતુ ચિત્ત માટે આવશ્યક ઉત્કટ રસિકતા અને તત્ત્વજ્ઞ સંપન્ન તાલકલાનો પોતાના અનુભવીજ આશ્રય પડી આવે છે. યુગસત્તી સાહિત્યમાં પહેલી જ વાર પ્રવેશ કરનારને કવિઓના આ મુદ્દેના પ્રવૃત્તિથી તેમને વિશે માહિતી રીઃ પ્રમાણમાં મળી શકે; તે સંસારિત્વમાં એક અપ્રાપ્તકારી પણ ફરી કાળ સુધી સ્મરણમાં રહ્યા કરે તેવું, એક કવિ પાસેથી જેને માટે આશ્રમી પડે આશા રાખી શકાય તેવું, તે ચિત્ત નથી.

“ભવશ્રુતિ અને કાળગણતરી કવિતામાં પ્રવૃત્તિનાં દર્શનો સાચાં, સુન્દર અને વાચકપ્રી છે. તે અપવાદરૂપ સ્થિતિ જ મળી શકે, અને હોવાં પણ ક્યારે કહેશે માનવ અને પ્રકૃતિને. આ સંબંધ જે પાશ્વર્ય કવિતામાં આપ્યું કરીને ઓગળીતમાં ભેદની પાશ્વર્ય કવિતામાં ખીલવાય છે તે તો નથી જ એમ કહેવામાં કદરેજ ગૌરવઅંગ અને થાય, સાત્તમય તો નહિ” કાવ્ય સંદેશ ગૌરવને જરૂર પડે તો પાંડિત્ય કરીને પણ સત્યને અમીશુદ્ધ રાખવાની તરસિલસરા પી આ ઉત્તર મળ્યા પે જે. કિમંતર સુનિર્માણ અને અનુદરશી છે. પરંતુ જે કદાચ એકમુખ છે કે જ્યાં કદરેવા મારરને પણ નાથ રીતે તેજો જગત્તરી સદસ હોત ત્યાં પણ તેજો બંધ કરવાની તીવ્રતા બરી થઈ કરીને તેમજ નિરર્થક પોતાની જાતને રીત પાવ થવા દોડી છે. આ મુખના ઉત્કટ દેખાવિમાલમાં તેમને રોમાં દેખાય છે તેવી તેજો રખડે તે કાળને, તેજા તેમજ આલેખ રીતે, તેની વિરદ “એનકલ્પીના પુદાર” કરવાની એકે ૧૪ પૂરા નથી એ દેખું જોનારપદ છે એ તો તેજો બધું પણ સાચા, સુનિર્માણમાં સીતળ નિર્મળ જાતમાં તેમજ રિથર ચિત્તે માત્ર એકાદ, કદાચ પાષી હોત-અને ઉત્કટ કિંમત પાળી સુધી, કદાચની દામ શ્રીની રાત્રા દેવ-તેના પુદાર તેમને ચૂની આપ કે ઉપનિષદ અને વેસંતના અસંખ્ય મંથેમાં જે પરમ અને તો ઇશ્વરીના નેટમાં અને કવિતાના મંથા છે તેમાં તેની વિરદ. આજીવ સંસાર એ જે જે સંસાર અર્થે જાણમાં, “નાના અને પ્રકૃતિના” શ્રુતિ મંથના આલેખમાં પ્રમાણ મળી નથી કદરે કદરે નહીં છે. તે મંથે સાહિત્ય મંથે નકલના અર્થાત તો પોતે માત્ર રસ-સાદિય રિતેજ મંથે કરવા દતા, પરંતુ સંદેશ રિથે નદિ-અર્થ આપા ઉપર તો આપા કદ નહિય નદિ જેવી અપને આજા છે. આજી જે વજીજો નદિનાર કે સેરી પામેથી પડેની માત્ર સાચા તેમ સંસ્કૃત આપવા મિત્ર પર સામવચી પડે અને હોવા વખત દર્શા કરે છે.

જાતના જંગ છે, પરંતુ એ સ્થિતિને એટલી હદ સુધી શા માટે વસ થઈ જતું જેથી કરીને મનો-
નયન (vision) પર પડતો વરે, સમ દર્શન થાય નહિ અને સ્વદેશનું ગૌરવ ભાગવાનો
કમચોક્ક વાદ આવે ?

૪

કેટલાક સમજી શકાય એવાં કારણો ને લીધે જેઓ ઝાંખ માને-મનાવે છે કે નરસિંહરાવ
અને તેમના સમકાલીન સાક્ષર બંધુઓમાં સ્વદેશપ્રેમ કે સ્વદેશપ્રેમીની બાવના છે જ નહિ અથવા
જક નહીં પ્રમાણમાં છે, તેમની સાથે આજે પૃથ્વીએ સંમત થઈ શકતા નથી. તો પણ દરેકે
નિર્ભયતા મનુષ્ય એટલું તો સત્વર જોઈ શકે તેમ છે કે જે પ્રયત્ન, ઉત્કૃષ્ટ અને અનિવાર્ય
સંદેશાભિમાન છે તે પાંચ વર્ષમાં-અને વિશેષ કરીને છેલ્લા દસેક મહિના દરમિયાન-ભારતભરના
પ્રાવજનના વિરક્ત અને અધુન શત્રીય મેનન રેડી રહ્યું છે, તેની સાથે મરણાવનાં ગત યુગના
કેટલા ભારતવાસીઓનું દેશાભિમાન બહુ પડી ગયું છે. સમાવેશ સત્તેજોએ તેમને આ સ્થિતિમાં
મનવાળી તેઓ જે ન્હાનમ અનુભવે છે તે તેઓ ઘણી મુશ્કેલીથી જ સહી શકે એ દેખીતું છે.
તેની સ્થિતિની મુશ્કેલીઓ દર કરવાને સંશોભના મહાનિયમને આધારે તેઓ વળ કરે છે, અને
તેમ કરવાની જેટલી જેટલી નોક મળે તે સર્વે કરે છે. આ આખ્યાનના ઉપાત્ત્ય પરિચેદ (paraphrase)
આ "શત્રીય સંચયન"થી આપણા પર આવી પડનાર અનર્થો, પિનાશો, વિરંગનાઓ, પ્રસંગો,
ક્ષેત્રો, ધર્યાદિ ધર્યાદિ વિશે જે દેવળ અંદેશ (paranoia) અને અપરિણત કલ્પેશ થયો છે.
તેના નરસિંહરાવની ઉપદેશક વૃત્તિ પ્રકટ થાય છે ક્યા અને સાહિત્ય જેના તરફ નિર્વિકારી
ઓ સાન્નિધ્ય વિષયોની ચર્ચા કરતી જાને જે પુરોગ સમ્પ્રદાય અને અન્યવિષયક, સાંપ્રતિક
સંચયનોથી નિર્ભરનાર, જક અંગે સાંપ્રતિક અને દેશ અંગે વાસ્તવિક, ચાર્જો અને પિનાશોના
ખગલને પોતાના મગજમાંથી દૂર કરી શકતા નથી. તેના છુટોતી "સચમ" કે "સમનોક્તિ" કે
"સમજાણ" વગેરે વહેણે આપણની ચોખ્ખા વિશે મ કહેવું ? "નવીનર દરિયા" આ
ક્યાનનુના સંચય વિશેના તેમના મહાગ્ન સાથે મને મર્ સદિપરમિક ચુસ્તનીઓ મન
ન થાય; પરંતુ તે મનદર્શન સમજી શકાય તે છે એની ઉપર, અમર ઓ સક્રિય
અભિપ્રાયોને અધુરને કરાને કુમારની કાવસા જેટલી અચૂકાતલી, ગૌરવહીન અને નિર્ભયના
પ્રદર્શક છે તેટલી જ અસરકારક અને અસા છે.

દીન વિવચન પરિચેદને લેવા ન્યાયાધિક સરપમા વિચારોનાં આખ્યાનકારની એક
શોધાય જમણુ દર કરવાની જરૂર છે. કૃતિમતા નહિ પણ કળાની સુરોગ્ય અને પ્રયત્નનીય
માગણી કરતાં તેમજે-ક્યાનવની નિશ્ચિત ત્વે મરસાદ ચીખામા કરી છે તે કળાનો એક
સુન્દર સિદ્ધાંત રચી કરતી હોવા છતાં કળાના અમુક અંગ વિશે અતિ અસર
કરતી હોવાથી સક્રિય અને એક પછી થઈ ગઈ છે. સરમાચના, સમનોક્તિ અને સંચય એ
ત્રણની અનિશ્ચયિતાને પુરિવારે ક્યાકૃતિમાં જરૂરના, કૃતિમતા અને રૂઢિ મનતા આવી જતાને
ગંભીર બધ છે એ નરસિંહરાવ જેના આખમી ક્યામીમાંથી તો અનુભુ ન જ હેઈ શકે.
ક્યામાં પ્રેરણા, સફા અનેશ, અને કસાદ હોવાં જોઈએ એ મનમનો કલ્પેશ મરોએ તેમને
ક્યાં-ક્યાં તો અમારી ક્યાં દીક્રા માટે અનમર રકન નહિ. પરંતુ તેમજે, તે પોતાના ક્યાઓને

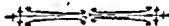
એમના રસમળવાના માંડવું લાગે છે કે ઉત્સાહને રહેજ પશુ વચ્ચે થયો તો વિવાદનામાં અગતી પડેશો? આમ ન હોય તો તેમના સમતોલના માટેનો એકપક્ષી આમકે ખીચ કોઈ રીતે સમજાવી શકાય તેમ લાગતું નથી, કળા અને સાહિત્યમાં કુદરતી બાંધીસ અનુસાર હંમેશાં વિવિધ નમુના (types) હોય છે અને સમજી તથા દીર્ઘદર્શી કલા વિવેચકે તે સર્વ માટે પોતાના હૃદયમાં સ્થાન રાખવું ઘટે છે, પોતાને માટે જે અનુભવ સુદર્શ આપનાર નીરડેનો તે સફળ બેસેને લક્ષણ રાખ્યા વિના સફળ કામને ગમે વળગાડવા ચત્ન કરવો એ હરેક રીતે અનર્થકારક અને વિવાદ કારક છે. નરસિંહરાણી પરનુ મીમાંસા સર્વોચ્ચ સ્તીકારી લક્ષણે તો તો, "Poetry must surprise by a fine excess" એક કીટસની ઉક્તિ ખોટી પડવાનો વખત આવે. કીટસ શુંજાતી સમજી શકતો હોત તો હવેના અમ્મા નરસિંહરાણીના વિદ્વાત બધાં વિવેચકોની કંપીને ઉકેત એ વાત નિઃસંદેહ છે.

ય.

જે મંડળ સમક્ષ પોતે બાળશુ કહ્યું હતું તેની ઉપગોષિતા દર્શાવતાં બાળશુકરે કહ્યું છે કે શુભરતી બાળાની અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ વેધારના માટે વિવાદી અવસ્થામાં જે યોગ્યતાની સામગ્રી સંપાદન કરવી ઇચ્છે છે તે શુભ હેતુ પાર પાડવામાં તે મંડળે સાધનશૂન્ય થઈ શક્યો. આટલે સુધી તેમનું કથન વિદ્યાર રહિત છે અને તેમાં કશી અજ્ઞાન શયના રહેતી છે પણ તેમને એટલેથી ન સંતોષ થયો નથી. તે સ્થળના પર એક પ્રાસ કીકા દ્વારા પોતાના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા પાડવા પશુ તેઓ કસુક છે. તે તીવ્ર કસુકતાને તેઓ આ રીતે બચાવ કરે છે: "અમી યોગ્યતા સંપાદન કર્યા વિના માસિકના તંત્રીના ઉચ્ચ આસન ઉપર ચડી ગેસમાંથી અગ્નિ માસિકનાં પૂઠોમાં ધસારો કરાવ્યા આપણી આત્મવિશ્વાસની જ્વલિતી યુષ્ઠિ શિખાવ બીજું કંઈ થયોના સંભવ નથી." આ અપ્રિય વચનો પોતાના કર્તવ્યધર્મને વચ્ચે ધક્કો મેલેલી તરીકે ઉચ્ચાર્યા છે. એટલું જોખમી પડી તેઓ આગળ કહે છે, "માસિકાનું તંત્રીય સેવું એ ન્યાયિકતાના નથી; તેમ પ્રાણની સમક્ષ લેખકજીને સાહિત્યની રંગમુખિ પર જામા રહેતું એ પશુ રમતવાન નથી."

આત્મવિશ્વાસની અને રાજ્યનિયંત્રણની જ્વલિત એ ખરેખર બહુ કુટ વસ્તુઓ છે. એટલી કુટ કે હાજરો વર્ષો સુધી હાજરો ધર્મોપદેશકોએ તેની વિરુદ્ધ ગીરનાથી દારણુ યુદ્ધ કર્યા છતાં તે સાતત્ય રમવામાં વધુવડું ઉડી પેસતી જતી હોય એવું લાગે છે. આની અનિ-યોગ્યતા પરિસ્થિતિ માટે ધર્મોપદેશકો જેટલા જવાબદાર છે તેટલા પેલા પાપીઓ નથી, અપારાધીને પણ શબ્દોનાં કે કટુ ઉપદેશમાં બાળ્યથી વીંધવા માંડીએ કે તુરતજ તેને આત્મા રડામો ઉઠે છે. યોગ્યતા સંપાદન કર્યા વિનાના માસિકના તંત્રીઓના સંપાદનમાં આવવાનું દુર્ભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું નથી પણ નરસિંહરાણીને દેવાય થયું હશે એમ લાગે છે. તેમને હીણવાને બદલે જે સંપાદનના આશય હોય તો તે આશય પાર પાડવાને "ફરજી" કારણે અપીને પણ કંદા શબ્દોથી હેતુ સિધ્ધિ નહિ થાય. જે માણસ સમજી હશે તે તો યોગ્યતા વિના તંત્રી થયેલ નહિ; અને અશુભમુજી થવા હોય તો તેઓ પોતાની આત્મવિશ્વાસની સફળ વાસ ધારે વચ્ચે તથા, કંઈ નહિ તો કંઈની કીકા કરનાર સાહસોની આશયશૂન્ય કરારને ખતારજ, પોતાની પ્રગતિ આશય અશયનાનાર તેના અશય સંખ્યા દર્શાવી છોડેની વિરુદ્ધ ગીરવશીલ સાહિત્યદારો આવી

રીકા કરે તે નિર્દર્શક અને સદ્મહીનન નીપડે. જીજ્ઞુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે નિઃસંતપ્ત માસિકોના સંસ્કારી પ્રજાની હિંમતી રસવૃત્તિ ધાત કરી શકે. તેવી રસવૃત્તિ આજની યુગરાતી પ્રજામાં હજુ પશુ જીવી ન હોય તો તેવી સ્થિતિ ઉપજવા દેવાની જવાબદારી તેવા સાહિત્યકારોને શિરે પડશે. જેઓએ લોકજન સાથેનો સંપર્ક જાડુધા તથા દહન પોતાના સ્વચ્છિત એકદંડીયા મહેલોમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું છે, અને તેવી રીતે, પ્રજાના ભાવના વિકાસનો રોધ કરે તેવું પરદેશગત સાહિત્ય દેશમાં પાંચીસેક વર્ષ દરમિયાન આ પ્રાંતમાં વસાવ્યું છે. આ ધટના તે સાહિત્યકારો કરતાં તેમની આસપાસના વાતાવરણને અને તે વર્ષાતનાં દેશકાળને વધુ અંશે આભારી છે એ હકીકત અમારા ધ્યાન અદાર નથી. પરંતુ હાલની સ્થિતિ માટે ફરીઆદ કરવાનો જોશમાં આજે હક દોષનો પશુ હોય. તો નરસિંહરાય અને તેમના સમકાલીન યુગર વિદ્વાનોને છે કેમકે પાંચીસ પાંચીસ વર્ષ સુધી નવીન કવિતાના રસ આ પ્રાંતમાં રેલાયા છતાં, અને વીમલીસ વર્ષ સુધી “વસન્ત” અને “સમલોચક” જેવાં માસિકો અહિં આજનાં હોવા છતાં, આ છતાં વર્ષ ૧૯૨૧માં પશુ જ્યારે એક પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર ફરીઆદ કરે છે કે આપણે ત્યાં જે અપાકીન તત્ત્વો પડે છે અને કાંચી બુદ્ધિના લેખકો પશુ બહુ પાકે છે, -ત્યારે આ જોમાંથી એક વાત સ્વનસિધ્ધ હોવી જોઈએ: કનિ, (૧) સામાન્ય દશકા સુધી પ્રાંતના સાહિત્ય નાયકોએ જે માર્ગે યુગરાતી સાહિત્યને દાયું તે માર્ગે પ્રધાન અંશે અસ્વાભાવિક, અસ્પષ્ટિથી પ્રેરાયકો અને ગભીર દોષોથી ભરેલા હોવો જોઈએ અથવા તો, (૨) યુગરાતી પ્રજા એટલી રસવિમુખ, બુદ્ધિદારિયવાળા અને કૃતજ હોવી જોઈએ કે સાક્ષરોના અચિરત, અસાધારણ, ભગીરથ પ્રયત્નો છતાં કશા તત્ત્વો કે સમર્થ અને પ્રભાવશાળી લેખકોને તે સારા પ્રમાણમાં ઉત્તર કરી શકી નહિ. આ જોમાંથી કયા મતને સ્વીકારવો એ વાચકોની ન્યાયવૃત્તિ અને વિવેક બુદ્ધિ પર છોડીએ છીએ.

પ્રાસંગિક કે.ક.

આજનો સંસાર અશાન્ત શાથી ?

કવિ ન્હાતાલાલની મર્મગામી મીમાંસા.

[નોં ૧૨-૬-૨૧ ને ત્રિવેસે મુંબઈ પ્રાર્થનામંચાળના આશ્રય ખીચે ઉપાસના ચલાવતાં કવિ ન્હાતાલાલ દશપત્તાયે ધર્મ દષ્ટિએ સમકાલીન જગત અને તેની અપ્રાપ્તિનાં કારણોનું જે મર્મગામી અવલોકન કર્યું હતું તેનો સાર એક એવાજને પોતાના શ્રવણોને આસારે નીચે પ્રમાણે લખી મોકલ્યા છે.]

અંગ્રેજ કવિ ટેનિસને પોતાના સમયના જગતની અધોગતિ જોઈને પોતાના એક કાવ્યમાં કહ્યું છે કે આ દુનિયા સર્વ શક્તિમાન પ્રયુજ્યે નહિ -પશુ કોઈક “lessor goods-જીણી શક્તિ વાળા ન્હાના ન્હાના દેવોએ વચી હોય-તેવું લાગે છે. આજની દુનિયાં તે પશુ એ જ વાનું નાણું પાડનાનું કેટલીક વાર મન થાય છે. આજે સર્વ જ દુનિયાં ખડેર જેવી દશામાં છે. જાઓ વર્ષથી મહાસંક્રામ પૂરો થયો કહેવાય છે છતાં આજે કયાંક પશુ શાંતિ કે સ્થિરતાનાં દર્શન થતા નથી તેવું દારણું શું ? એક બુદ્ધ પૂરું ન થાય ત્યાં જીજ્ઞુ, અને એક કહતાળ માંડ પૂરી

થાય ત્યાં ખીજના બહુકારના વાને-આ સ્થિતિનો અર્થ શો? ધરતીકંપ થયા પછી તે પ્રદેશ અસ્તવ્યસ્ત થયોતો જાણાય તેવો આજના જગતનો દેખાવ શો કારણથી છે? મહાપુરુષ આરબીને જગતના રાજપુરોએ જાણે મેંધનાંબુ મરતક ડોલાવ્યું; પણ આજે તહેને પાણું સ્થિર કરવાની શક્તિ તેમનામાં કેમ નથી જણાતી? આપણા દેશમાં પણ સર્વ અસંતોષ અને અશાંતિ શા કારણથી પ્રસરી રહ્યાં છે?

આ સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એટલો જ આપી શકાય કે ધર્મને તહેના ઉચ્ચ સિંદાસ પડ્યા પડ્યુલ કરવાને લીધે આ દેશ યજ છે આજથી આર શ્રદ્ધાપર યુરોપના વચ્ચે ધર્માંધિકારી પોપની સત્તા તોડીને “રેફર્મેશન” શરૂ થયો ત્યારથી. અને આપણા દેશમાં એજેક્ટ તરીકે પર શંકરંચાર્યોની સત્તા હવેળીને આપણા “રેફર્મેશન”નો આરંભ થયો ત્યારથી, આજની સ્થિતિની ખીજ નજારામાં તે વખતથી માનવીએ ધર્મના ખાત્રી સિંદાસ પર “પોલીટીક્સ-સાજીબી”ની સ્થાપના કરતા માંડી. મધ્યકાલીન ધર્મનાવના તરવા સને યુરોપમાં એવો વખત આવી લાગે કે “આઠ દડાં એકઠ વાર દેવગમાં પ્રાર્થના માટે જવાય કે ન જવાય, પણ પાલકિયેટમાં તો હમોશાં કલાકના કલાક બીનાડયા રિતા નજ આસે! આપણા દેશમાં પણ તમે કાળની સંધિ અને પાંચ ઘાસની નિમાઝ એ હવે બહુ વિરલ થયાં છે. તેથી એકસી ધર્મયુગના રાજામાવનાં હેલી રોમન એમ્પાયર સાથે સંકલિત હતી અને જ્ઞેન સાચી રાજવા ઇન્કિશાં એલીવેટ કોમ્પેસે પેતાનાં સ્પીરિટન પંથ દ્વારા ચલ ક્યો હતો તે આમ નજ થવા લાગી. મુસલમાનોની ખીજાદતમાં પ્રયુ તે જ શીએકસીની બાવના છે; પણ અત્તનની ખીજાદત પણ હિત મિત થયો સાથે તેમના જીવનમાંથી જે ધર્મતત્ત્વ કમી થયું.

ત્યાર પછી, જગતના ઇતિહાસમાં મ્હોટા ફેફાર ફરનાર અને ધર્મબાવનાને વિશેષ વિચિર ફરનાર જાનારો ઓગસ્ટીસમી સદીમાં ગયા. ફરવાનાં તરવો પર મનુષ્યને પ્રચુતા મળતી અથ તેમ તેમ વરાળ, વીજળી અને વાયુને લગતી શોધગોળા-આગમડી, આગમોટ, વીજકીની તથા ખીજ યંત્રો, વિમાન, ઇલાકિ થઇ. તે શોધોને લીધે સ્વજાતગરડનાં સાધનો અસંત વધી પડ્યાં; અને એકીસન જેવા મહા હુદિમાવ પુરો પણ તે વધાત્તમાં હમેશે કરવામાં આયુષ્ય ગાળી નાંખ્યાં લાગ્યા-જગતની ઉંચામાં ઉંચી હુદિઓ તે સુખ પૂજના કામમાં રોકાઇ રહેવાથી અનેક અનિષ્ટોને જન્મ મળ્યો “જુરોકસી-ધવવાનેની મરોપિત સત્તા” સ્થપાઇ અને પ્રિભુએ વર્ગબેદ સર થકો સાથ સાથે કૈનિકવાદ અને સાસ્રાજ્યવાદની પણ ચિત્રાત-થવા લાગ્યા અને જાનીય-ઉચ નીચતાની તથા ગોરી-પ્રજાઓના મકજ પ્રચુતની (White man's Burden) બાવના પ્રચારમાં આવી આ વિવિધ પ્રકારની સ્થૂળ પૂજનાં પ્રજા પ્રજનાં મરો-કુષ્ટ મનુષ્યો રચ્યાં પડ્યાં રહેવાથી સાચા પ્રજાહિતના માર્ગે શોધવાનું અશક્ય થઇ પડ્યું.

આવાંબીન માવનીએ “સુખ” શબ્દને તહેના એરીટોરેકીઅન અર્થમાં વાપર્યો હોત તો આવી દુર્દશા ન જાણત. પણ તેણે ને સુખની અંધપૂજા જ માંડી. આધુનિક સુખશોધક અર્થશાસ્ત્ર શિક્ષણે જીવનમાવનાને એટલી હદ સુધી પહોંચી કે વમનિયમ, અક્રયર્થ, તપશ્ચર્યા, વેરાગ, પ્રામશ્ચિત્ત, એ સર્વને હસી કહાડીને મનુષ્યો નુ-હકારવા લાગ્યા. ધર્મની આવી પૂર્ણ અને માંતરી ઉપેક્ષાને લીધે આજે સ્થળેસ્થળ આત્માના મહેતો ને મનદેરા નહિ પણ પડી મળે ખરેખરે દલિઓચર થાય છે.

આં ઉપરાંત મહા સદીમાં વિજ્ઞાન અને ધર્મ વચ્ચે પણ જરૂરો ઝગડો ચાલ્યો. વિજ્ઞાનની શોધોમાં મન અતિશય પેરાવાઈ રહેવાથી સહુ કોઈ તેનાં મતોનેજ છાવનમાં પ્રધાન પદ આપવા લાગ્યાં. તે પવનથી વિરૂદ્ધ પદનાર યુરોપમાં તે વખતે એકજ પુરુષ જેમ્સ માર્ટિન (૧૮૦૫-૧૮૦૦) હતો. તેણે પુકારી પુકારીને કહ્યું કે વિજ્ઞાનનાં સત્યો છેક નિરૂપણી તો નહિ પણ ધર્મસત્યો કરતાં ઘણાં તો ઊંચા. ધર્મ એ માત્ર એકજ વસ્તુ સિદ્ધ અને ધર્મ છે. આજે હવે સર યોહાન્ન વેર્કર જેવા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રી પણ માર્ટિનના તે અભિપ્રાય સાથે સમત થાય છે; પરંતુ યુરોપી પ્રજાનાં સામાન્ય માણસોના પગો ખેંચેલા અમુકય તો હજી પેળાં વિજ્ઞાનનેજ છાવનમાં બેઠા પડ્યાં આપે છે !

આ પ્રમુખ, ટેનિસનના “ન્દાનો ન્દાના દેવો” એજ મુદ્દિ વડી હોય તેવા બાસ થાય છે. તે ન્દાનો દેવો કોણ ? મત્તાન્ય અને મવાન્ય ગનેસા કપર, ઝાર, હામર યોડનાયર એ મવાગો તો પ્રકાશના દેવો છે. ‘મવા મનુષ્ય-ચાપ્પરનાય’ ની આવના પ્રસારનાર નીડળે તેમનો ગુરુ થાય. તેમણે પોનાતુવર ધાર્મિક કરવાનો મનસુઓ કરીને પોનાની સ્વાર્થી રીતો પ્રમાણે દુનીઆને પ્રકાશતું મિથ્યા મથન કયું. હાલતું ધર્મચિકીત છવન તેવાઓનેજ આભારી છે કેમકે તે પ્રથુ સંદેતના વિરોધીઓ છે. મંસારાકાશમા ધુમકેતુઓ સમા તે આવે છે અને આપણા છવનની સુધૃષ્ટિ મુર્ખાઓઓમાં તોફાન મચાવીને અદસ્ત થાય છે. પ્રગતિ આવતા તે દુશ્મનો છે અને સર્વ પ્રકારના નિષેધોનાં કારણ રૂપ અને છે.

પશ્ચિમના કેવળ જડવારી ઉદ્યોગ છવનથી ચેતી જતી આવશે પણ નં આજથી મતિરેક વર્ષથી તેમની ઝોમને ઝોમ નકલ કરવાનું શરૂ કયું ન દેન તો આપણે ત્યાં આવતી વેપારકામી દકતાઓ અને અન્યનસ્યાઓ આવત નહિ.

ઉપર આલેખેલ ઓગણીસમી મહીરી પરનાઓને મરિણાએ વિશ્વમન્દુતવની પુરાનન આવતાની કાય થવા લાગે; તેં એટલે સુધી કે, પ્રજાઓના મહા નંદળ (League of Nations) સમત્ત જમાવે જપાને ઝોલો ફરાવ મક્રો કે રંગમેદ વિના સર્વ દેશોની પ્રજાને સમાન પદની આપવાતું સદસ્ય મહા મંદળે સ્વીકારતું લેખજે, ત્યારે તે ફગવને યુરોપી પ્રજાઓએ ઉઘાવી નાંખ્યો ! અને ‘વદાનું ઝોલું’ આપવામાં આવ્યું કે તે ફરાવની નહેનુમા જે મર્દ સતિ થયું છે તે અપરની છે સર્વોત્તમનેજ તે પમાર થવો લેખજે ! આ વર્તન યુરોપ વાસીઓએ ગયા શતકમા ખીકવેવાં મંદુલિત અને એક પક્ષી પ્રાનવદ (parliamentary) પરિચામ છે, તેઓ નથી સમજતા કે વ્યક્તિવાદની માદક પ્રજાસદ પણ અમુક દહ સુધીજ સાચો અને ઉપયોગી છે; મત્તની સીમા જોખાયા પછી એ વતે હાનિકારક છે. સ્વતંત્રતાનો સર્વ ક્રોડ સિધાંતજ એ છે કે વ્યક્તિએ તેમ પ્રજાએ યીજાને મન કર્યા વિના આત્મવિકાસ સાધવો લેખજે. જે પ્રજાઓ આ મગજે નહિ તે માત્ર વધુતવની, internationalismની મદાન અને ભ્રમ્યભાવના શી મેને કરતી શકે ? તે વારતા ગીરાછમાં કહેન અધ્યત્વ જેવી છે. અમર માનવ ગાંઠિ એક મહા વૃધ મમાન છે. તેનાં કડક પાંદડાં જોડે દડડે, પાંદડાં ઢાળીની છખ્યાં કરે અને થડ બેઠે અણુચનીય રાખે એ કેમ ખાડવે ? જ્યાં સર્વ અંગ વેપારોમાં એકજ રસ વહી રહ્યો છે ત્યાં તેવો વિમવાદ શી રીતે પ્રગતિ કે વિકાસ આપી શકે ? નંનાદળી ન અમુકય કાળે સર્વ ઝગોનો સમનસ આત્મક છે. તેવો સમનસ થાય ત્યારેજ આપણે દમગાં અજનમાં ગાણું તેમ સર્વ જૂત પ્રાણીઓ નિર્ધર થઈ દહ ઝોમ શાહ વગર અને સમાતન ધર્મ નિંદામતેથી પચ્છાદ કરેલા મત્ત અને પ્રેમને પૂન ત્યાં સ્થાપન કર્યાં વગર, જગતનો દહાડ અશકો છે છવનનાં સદેજે યોજામા આજકાળ રાજ્ય મમાને પાષાંન્ય મને જે તેને

સ્થાને ધર્મસત્તાને મુજબ જીવેએ, અને ને આદર્શ સિદ્ધ કરવા માટે. પ્રાચીન ગ્રામમાં જેમ ભારતના ધર્મોપદેશોમાં પ્રાચીન દેશેદેશમાં ધર્મ બાવતા પ્રસારવા અને સુદૃઢ કરવા નીકળી પડતા, તેમ આજે પણ આપણા સંતમદને એ ખડેખડે આચારની પ્રસિદ્ધ પુણ્ય મંચનાઓનાં, પ્રચારનું કાર્ય હોય છે. તેમજ નેત્રીએ, હવેના બાવતા પરત્વે અને આ કાળમાં અર્થતંત્ર સુલભ થએલ સુખ આમથીયો પરત્વે તેમજ શીખરનું થર કે વૈભવના કેરળ મ્હાણનાર શવચુરાજ કરતાં, વૈભવની મધ્યમાં રહેતા, છતાં નિકેપ ચિત્તવૃત્તિ રાખનાર વનકવિરેલી પરત્વે અને ઘણું કેટલું પદ ભોગવી છે, આજે આપણા જેમ બીજાઓએ તે બાવ વિસારે નાંખ્યો છે. અને તેથીજ, આજે એના પ્રભાવશાળી ભાગીદારીની અગત્ય છે જેઓ યુગપતે, અમેરીકાન, ઓસ્ટ્રેલીયાને અને બૂલા પડેતા આપણને પણ આ મહા સત્ય સમજાવશે કે મનુષ્ય છાત્રમાં શુદ્ધ ધર્મ બાવનાઓજ શ્રેષ્ઠ છે, અને નિર્લોભી દુનિયાદારી રાજ્ય સત્તા એ સર્વ ગૌણ છે. તેથી રીતે ધર્મનો ધુન કલ્પ થશે અને ક્ષણિક એક તરફ સુખ પૂર્ણતા યેતજ નાશ પામશે ત્યારેજ આજેનાં કાળારોગ ચરિત્રેનું જન્મન થશે. આજે આજે અને કિરોત્તર અધિક વિદ્વાસ સાધીને પ્રચરના હેતુ, પાર-પાડામાં સદાય રૂપ થઈ ચકુરી.

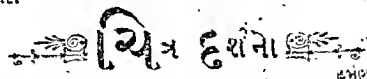
ગુજરાતના ટેનિસનને કોણ નથી

ઓળખતું ???

એની મનમોહક, મોઢી કલમને કોણ નથી ધિછાનતું ?

પ્રાચીન કવિ કુટુંબના, નવયુગના એ
કવિ નહાનાલાલ દલપતરામની

તવીદ્વિસાદી

લખાણના નેરસીજ ઉમતા છપાઈ અને સુદર આંધણીવાળા એ પુસ્તકને મુદ્દય માત્ર ૩. બેજ છે. આજને આજ લખો—

મોતીલાલ શામળદાસ શર્મા

પ્રેમભક્તિ અંધમાળાના પ્રકાશક

૧૦, મેન્ડેલ્સ્ટાઈન મુર્ખ નં. ૬

તા. ૬—ગુજરાતના દરેક બાણીવા, પુસ્તકો વેચતાઓ પાસેથી પણ મળશે.

આપના ઓરડામાં એનનેવી નોંધ લેશો ?

હનતાન

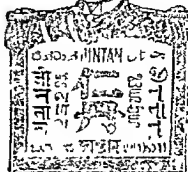

હનતાન-ઉલ્લીને તરતજ બંધ કરે છે.

હનતાન-પાચનશક્તિ માટે અકસીર છે.

હનતાન-શક્તિ માટે એના લેવી એક
પણ ચીજ નથી.

આખો વખત જોં જોં કરનારા-
એએ હનતાનનો તરતજ
ઉપયોગ કરવો.

હનતાન-ગાનારાઓ અને ભાષણ કરનારાઓ પાતાના કંઠને
માટે હનતાનનોજ ઉપયોગ કરે છે.

હનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમાં ખાવાથી પાનનો અગ્રણ
સ્વાદ આવે છે. અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે
હનતાન વાપરવાની ખામ બહામણ કરવામાં આવે છે.

હનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ ૦-૧-૦
મધ્યમ કદનું પેકેટ ૦-૪-૦
મોટું પેકેટ ફ્રેન્ચી પીલ કેસનનું રૂ. ૧-૦-૦.

મોલ એજન્ટ, હનતાન એજન્ટ

(અ. આર. જોશી)

લુમા મસજીદ, મુંબઈ.

દરેક આગરદાર-વેપારીઓ હનતાન વેચે છે.

જાહેરી આગ દરીયા મોટરકાર
અને

એક્સિડન્ટ વીગેરેના વીમા ઉતારવાનું
ભરોસાદાર અને સફર ખાતું.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, એપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

ચીફ એજન્ટસ:—

આલ ઇન્ડિયા યુનાઇટેડ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

નેશનલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

મોટર યુનીયન ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

મીનરવા ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી. આંદ્ર પ્રદેશ

આલ્ફા ગનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

એજન્ટસ:—

કલામ્બ ઇન્સ્યુરન્સ કં. લી.

સેક્રેટરીઝ, ટ્રેડરસ એન્ડ એજન્ટસ:—

ધી રીપીડ મોટર સર્વીસ લીમીટેડ.

મેસર્સ ધુરંધર પ્રધર્સ

૭૨, એપોલો સ્ટ્રીટ

ફોર્ટ મુંબઈ.

“વિનોદ”

પ્રકાશક
શુભરામ ત્રી. શેઠ

તંત્રીઓ

અમીતરનાં શુકલ.

અદુ ઉમરવાડિયા, બી. એ.

શુભરામ અને કાકિયાવાડનાં ઘેરેરો યોગ્ય, સચ્ચુ, સરખા અને સ્વામી આને એવું પ્રહુલું
સાક્ષિક આપવા સાક્ષિયાં વાતારસ અને દાકપરસ જેવું ક્યાં પચુ દેખાનું નથી મનિસા
આં ત્યાં વની પરી છે. તેથી નાચકતા મળી દાકપ, આનંદ અને વિનોદનો પ્રદક્ષ કરે તેવું આ
સાક્ષિક વાંચકો સોમ રહુ કરીએ છીએ. અન્ડે આવા રાખીએ છીએ કે તેનો સદર્પ સંભાર
પરોળ વિનોદ વિભી વધુ માહિતી તો આપણી રૂપરેખા પરથી મળી શકશે.

આપણો મન (તંત્રી લેખ)

મહાનો આપણ (વંતી) લે. “નચિતી”

ત્યાગ લે. અમીતરનાં શુકલ.

અમીતરનાં શુકલ (દાર્પ) લે. એક બદલ.

હી વિભાગ

વડ સાવિત્રી લે. “નચિતી”

આલ વિભાગ

અલિ તરંગ લે. ૨૨. તલુગાલ વિવેદી.

ધારવ તરંગ લે. પનચકર.

ગોપ અને સંવા. લે. મ

માલકોપની મુલાકાત.

વાલકોપની આપણ.

શુભરામ સમીપ્ય પરિપદ.

હાલકોપના લે. મહુ વિવેદી.

વિદ્યની વિચિત્ર સાતો લે. અનુભાઈ રાવલ.

સામાજ અને સમયની જડના અને અનિરપાથી આગેા દુનિયા મુસોર જરૂર આ વિનોદ
મનોવીનોદ દાખ હોય વિના તકી રહે એમ અન્ડે માનીએ છીએ જુદા સ્વાગત અને ગામ
ગામ અને નગર નગરના સખા સાક્ષિયા કિશોરની રાજ્યતોની મદદ લીધે વિવેદન બદોળ
કેમી પાની સખા આવા શુભીએ છીએ તલકુર પદમર આપનાર આપણો અવરર એવો દાખ
મેરુત આપક થવાર બાક બદોળને માની આકરનીજ સવાગત મોકવતો ક્યાં કરવી. ફરક
અમીતર લોકોના છુટક નકલો પચુ મળી શકશે. દેખાકો લેખ કસર ગીનન અપવા વિનોદ
ગીતરના લખો કાનુવેડી એમ નહિ હોય તે તંત્રીએ તે યોગ્ય સાતો તે પચમાં તે લેખો
અમીતર અને અમીતરનાં શુકલ પ્રકાશક

આપણુરો—ફરક.

જીવન પન્થે પ્રકાશ.

મૃત્યુ ના પૂરે કરે
જીવનું જીવન સદી,
અધિક અધિક વિકાસની
હે ભૂમિ અન્ય જનું તહી.

—નરસિંહરાવ.

મોટા કિચારો ઉત્પન્ન થઈને તેમને ચોર્ય સ્વરૂપ મળે એટલે પંડી તે મૂળે
મે તેટલો વિપરીતાર્થ થાય, હરકતો આવે અથવા હારીને અમુક વખત મુખી
જણે પરી રહેલું પડે, તો પણ તેનો કદી પણ નાશ થતો જ નથી.

—સ્વામી રામભીષ.

જેઓ દુઃખ દે છે તેમણે ખમવાનું પણ છે, કારણ કે જો ત્યારે તેમના
હૃદયો પોતાના કૃત્યો પારખશે. આપણે તો એજ પાંડલો છે.

—શેલી.

દરેક જાનુએ સંજોગો રૂપી લુટારૂના સરકારો ભરઈ બેઠા છે અને તેથી
જીંદગી રૂપો અસ્થિરને મારતે ઘોડે દોડવાનું છે.

—હાકિમ.

જગત ભેગ પુલ છે. જો સુમદરની તે વટનીને આક્રોશ, તોના ઉપર
અવતર આવીય નહીં.

—શ્રીલક્ષ્મી સીકોના પુલનો શિલા લેખ.

કુદેહ-ગતિ પ્રેમની અસંભવ નથી પરંતુ મનુષ્ય સતિએ જીવે તો
કેવી જીવે છે.

—પોલ રિચાર્ડ.

અનુષ્ઠાન હિંચા કરી શકે છે, ચાપદાન કરી શકે છે, સમજ કરે છે, અને શોષ
જોવા પણ કરી શકે છે પરંતુ તેની મહત્તા તેમાં સમાવી નથી. તે મહાનુભવ
કારણે તેના આત્મામાં તે બધાનો અવરોધ થઈ જાય છે. તેનો આત્મા સદા
મોક્ષ દેવ તો તેનું મૃત્યુ જ છે.

—શ્રીનંદનાથ દાગોર.

જુદિયાન અન્તિમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ આન્તિયત્વ વડાન
જીંદગીની અમર્યદમાં જ આવે છે.

—ગાંધી.

ચેતન

(રસાધિ દ્રાગા.)

પ્રવચન

જાગૃતિ સુધારક સંઘ:

ગોમતી કવિતા:

સંસ્કૃતકાવ્યો લખાવે.

પૃથ્વી વાસી.

મદ્રાસ કલિંગમતી પ્રવાસ.

અમારું મનિરૂપ સુવર્ણચંદ્ર.

કવિતા સંગ્રહ.

અર્ધશાનતી યાત્રા.

ગીતગોવિંદ સુવર્ણ (કાવ્ય)

ગુણો પદ્મીત-મુખ્ય.

(પ્રથમ અનુક્રમી અંગ્રેજી પૃષ્ઠા કપર.)

લુગાર્થ, ૧૯૨૨.

તત્ત્વજ્ઞ:

અદ્દ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

વિજયરાય કલ્યાણરાય પેઠા.

પ્રકાશક:

અદ્દ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.

ચેતન મનિરૂપ ગોપીપુરા.

મુદ્રા.

સંસ્કૃતકાવ્યો: ૩. ૧૦ (અંગ્રેજી નંબર).

ગીતગોવિંદ: ૩. ૮ (ગોવિંદના લુગાર્થ).

પ્રથમ અનુક્રમી: ૩. ૫-૮.

પ્રથમ અનુક્રમી: ૩. ૧૦-૮.

સુખાનો અનુક્રમ.

૧	અંતિમ આશ.	(કાવ્ય)	ગોરીશંકર ગોરધનરામ એશી.	૫૧
૨	જૂના પરિચીત ગુખલા.	"	મનુ ત્રિવેદી.	૫૨
૩	પ્રિયતમના પુર્નદર્શન.	"	જનોદન જ્ઞાનાભાઈ પ્રભાસ્કર.	૫૨
૪	પ્રભાત.	"	રમણિક ર મહિલા.	૫૪
૫	રસ સાગર.	"	નલિની.	૫૪
૬	અકબરનું સ્વપ્ન.	"	લલિત.	૫૫
૭	સુવર્ણની પથરામણી.	"	બચુભાઈ ગવત.	૫૭
૮	વિરહ.	(કાવ્ય)	અબ્દુલ અ. હમીદી.	૫૮
૯	એ અદિશાનની યાદ.		વિ. ક.	૬૦
૧૦	સંસાર મહિરનું પુનર્વિધાન.		પરમાનંદ.	૬૫
૧૧	મદ્રાસ ઈલાકાનો પ્રવાસ.			૭૦
૧૨	કાન્ય-વિવેચના.			
	પૃથિવી વદલસ.			
૧૩	સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.			
	જોમરની કવિતા.		મનુ ત્રિવેદી.	૭૩
૧૪	કોનો વાંક (આલુ વાતી).		મનેયાલાલ માણિકલાલ સુનશી.	૭૩
૧૫	પ્રાસંગિક કૈંક.			૮૩
	રણુછતરામની વ્યતિ.			
	એ સપ્તિત્ય લક્ષ્મીની અયતિ.			
૧૬	આશાસ્ત્ર સ્વીકાર.			

આ માસિક સુરત અગાધરી બાલમ હિર અલેકા શ્રી અનાવિલમ પ્રિયમ સમ્મો મોવલ
 રાજાબાઈ નાયક છાપુ, અને બચુભાઈ લાખભાઈ હમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુત્ર
 સમવિવાદમાં આપેલી પેરાની એડિટમાંથી પ્રકટ કરે.

ચેતન

અંતિમ આશ:

:(માઢમાં ચાલશે):

ઝોક જ અંતિમ આશ,
જીવનની

ઝોક જ અંતિમ આશ !

‘ગ્લાનિ ભયાં’ હદીં નયનોને

કયાંય નહિ ઉલ્લાસ

‘ઝોકલ શાંત રહું અંધારે’

ઝોક જ આત્મન નાદ: જીવનની.

કેમ અશાંત અધીર અરેરે !

જનમંડળ સામાન્ય

હગલું ઝોક જ દૂર જવાનું

સમય અનંત મહાન: જીવનની.

કોઈ ભલે ન પિછાને દિલને

મળે ન હદીં દલિાજ

‘ઝોકલ રહેલું: કોઈ ન કહેલું:

ઝીલવો આત્મ અવાજ: જીવનની.

નેને ભર્યું ચેતન ચળકે,ને,

દેખું દૂર ઉભાસ

આશ નહિ-નિરાશ નહિ-

મારે યશસ્વિનો આત્મવિશ્વાસ

ઝો ઝોક સનાતન છાપ: જીવનની.

ગોડિલ:

૯-૭-૨૧.

ગોરીશંકર ગોસ્વમીનામ જોશી.

જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

અનુવાદક—મનુ ત્રિવેદી:

મુજ બાળપણના દિવસમાં,

આનંદી શાળાકાળમાં,

મારે રમતના જોડીઆ, વળી વર્ગમાં મિત્રો હતા;
એ સૌ ગયાં, નવ કો રહ્યું, જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

મુજ છવનમાં હું હાસ્ય કે,

પીતો સૂર હું મોજથી,

મુજ હૃદયસાધ્યા મિત્ર સૌ સાથે હું મોજ ઉડાવતો;
એ સૌ ગયાં, નવ કો રહ્યું, જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

મેં એકને અંતર દીધું,—

સાન્દર્ભની શ્રૂતિ હતી;

તેનાં વસાયાં હારે સૌ, ઝાંખી ન તેની લાઇ શકું,
એ સૌ ગયાં, નવ કો રહ્યું, જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

મારે ભસો એક મિત્રાંજી,

રે! મિત્ર એવા ના મળે;

કૃતદંતી જન જ્યમ મિત્રને અણચિન્તબો છોડી દીધો,
ત્યાગી ગયો હું ચિંતવા જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

હું જૂનની મારક ભમ્યો,

મુજ બાળપણનાં સ્થાનમાં,

પૃથ્વી લાગી રણ સમી મારે રહી ને કાપવી.
કાપી એ શોધતાં જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

મુજ હૃદયના પ્રિય મિત્ર જો !

મુજ બાઇથીય વધુ પ્રિય !

મારા પિતાના શુક મહોં શાને ન તું જનમ્યો સખા ?
આની રહી વાતો દવે કરવી પરિચિત મુખડાં.

થોડાં જાણું મુજરી ગયાં,

ને કેટલાંક ત્યજ ગયાં,

થોડાં ઝંટાવી કો ગયું; સખ્યાં દવે ચાલ્યાં ગયાં;
એ સૌ ગયાં, નવ કો રહ્યું, જૂનાં પરિચિત મુખડાં.

* Charles Lambનાં 'The Old Familiar Faces' એ

કાવ્યનો અનુવાદ.

પ્રિયતમનાં પુનર્દર્શન.

પ્રીતિરસે બરપગ, પ્રીતમને દોડો મ્હેં ફર
દોડોતો પ્હોર તેથી મગવા પ્રીતમને
હવું તલપવું હર:

પ્રીતમને દોડો ત્યાં ફર !

૧.

નયન હતા મુગ્ધ થાક્યાં નિહાળી પન્થ,
મગવાને કન્યને આતુર:
પ્રીતમને—

૨.

એવે મુગ્ધો શબ્દ સરોવરમાયથી,
પગ્ગ્યો પ્રીતમનો સૂર:
પ્રીતમને—

૩.

સલિલની હોરપગ, કમળને પાદે,
જાસી જાગનાને મધુર.
પ્રીતમને—

૪.

જળને હિન્ડોત્ત હવું કમળ એ ડોલવ,
તહેનાપર ડોલતો ચતુર:
પ્રીતમને—

૫.

અધર અગડી હતી જાસી એણે અનાપ,
અમ્મ્ય હવું પ્રેમનૂર:
પ્રીતમને—

૬.

નિરહનજી ગીત એ હતો અનાપતો,
મુણી જની હુ ઘેલીનૂર:
પ્રીતમને—

૭.

તહેણે ગાયું ગીત ગાયું મ્હેં સોદથી,
પૂર્યો પ્રીતમ સરે સર.
પ્રીતમને—

૮.

પ્રેમતણે આમ ચાતાં સાક્ષાત્કાર,
પ્રકટયા ત્યાં સ્નેહના અકુર:
પ્રીતમને—

૯.

જાણું નહિ ક્યાર આઞ્ચો સમીપ પહો,
ચાપું મુગ્ધ હર સાથ હર:
પ્રીતમને—

૧૦.

‘ પ્રભાત. ’

(ખિલાસ.)

તિમિર-ટબ્બાં શુભ વહાણું વાણું,

અનેરી ઉપાથે વ્યોગ છવાયું—તિમિર.

‘ચેતન’ હીન પદે નિદ્રાના સુખ સમણામાં માણ્યું.

સ્વપ્ન સર્થો ને સત્યનું ટાણું ઉજ્જવળ મંગળ આપ્યું—તિમિર.

ઋકૌશિક સાદ સમી ગયા સૌ ભારત આશયી નાણું,

બરડતા આનિ દૂર થયાં ને જોમ રોરગ બમ્બું—તિમિર.

ધર્મ ધરી હર કર્મને પથે અરણે વિપદે મક્કાવ્યું,

ધર્મે દીલ સું ? હોડો વાદે નાહક માયું ભમાવ્યું—તિમિર.

રમણિક ર. મહેતા.

રસ સાગર.

રસસાગર આ ઉલટ્યો શું સખે ?

વણું પૂર ન તોય જીવાય સખે !

રસ એ જીલવા મમ પ્રાપ્ત ધરી

કરૂં ચલ ન તોય જીવાય સખે !

રસસાગર એ નીરખી નીરખી

બહી બાન કંઈ હર આશ ધરી;

- રસ પાન કરી રસસાગરનું

રસમસ્ત બની ફૂજવાય - ચણું.

રસસાગર એ ઉજળી, ઉલટી

મયુરો રસ દે પૂન આગર રહ્યો;

તદખી રસ એ ન જીવાય સખે !

જીલતાંય કદિ ન પીવાય - સખે !

રસસાગરનું રસ પૂર ક્યહાં ?

રસરોગ સર્પો રસદાન ક્યહાં ?

શુભ આશ અને અભિલાષ ક્યહાં ?

રસવિહિન એ અહ ! છવન ક્યાં ?

“ નલિની ”

* કૌશિક=યુવક, કૌશિક-રાગનું નામ છે અને રાત્રિના ખીલ પ્રકરમાં ગવાય છે. (ર)
ગાશ=આશા, આશા રાગનું નામ છે અને સવારમાં ગવાય છે.

અકબરનું સ્વપ્ન.

(અંગ્રેજ કવિવર ટેનિસનના કાવ્યનું અનુગાન-આગળ ચાલુ.)

(“ Well spake they brother etc. ”)

૪-પ્રભુકીર્તિનાં આત્મ શુન્ન.

“ તારો વાઈ ઇશને જો સ્તવે છે:
ત્યાં ફેઝીની પ્રેમ-લકિત વહે છે !
તારા ગાને, સર્જને જેમ ગાજે:
આત્મા શુન્ને, જ્યાં પ્રભુ કીર્તિ રાજે !

“ પ્રભુ ! કીર્તિ તહારી ગહન જ વિવેકે થ દિસતી !
સુવિદ્યાઓ બહેતી તુજ સ્વરૂપ પૂણ્યાંશજ પ્રતિ:
હિસે અધારે એ વિજન રણરેતી લઈ જતી:
શકિયે ના ખોલી પ્રભુપદ કકકો તુજ કહી !

“ આત્મગતિ પ્રભુ જાણે: નતે, ન પ્રભુ, માગવી !
પ્રતિ પન્થી કહે:—મારી સદ્ગતિ ! ન જ અન્યની.

“ શુલાળ શું કમલને “ કુલતું ન ! ” કહેયે ?
“ હું એક રાય ! ” સરને ત્યમ તાડ શું કહે ?
કેરી, કલિંગ ફલ, ફેંકી પડે, શું કહે કે:—
“ હું એક છું પ્રભુ રચ્યું, ધનુ લોગ અર્થે ? ”

“ પ્રભુનું એક ચેતન્ય, સર્વ વિશ્વે, વહી રહ્યું:
નાડિયે, નાડિયે, કેવું થડકે એક એ નયું ?

“ પ્રત્યેક તારક કહે:—હું જ એક સ્વર્ગે ! ”
ગ્રીકે ન જાણ્યું ગ્રહ સંગીન શીદ ગજે ?
જો ! જ્યેષ્ઠ તો ઝગહજે સ્થળ સર્વમાં જે—
પૂજા પ્રણાલી મનુની—રચી સર્વમાં તેહ”

*

*

*

(આગળ ચાલુ)

—લલિત.

યુવરાજની પધરામણી.

મા, આપણા દ્વાર આગળ થઇને યુવરાજ નીકળવાના છે, આજ સ્કુલારે હું મહાકે કામ કેમ કરી શકું ?

મહારી વેણી મહારે કેથ ગૂંથવી. એ તો મહુને બતાવ. મહુને કહેને, મહારે કયાં વસ્ત્રાભૂષણ સજવાં ?

મા, આમ નવાઈ પામીને મહારી સ્હામે તે શું જોયા કરે છે ?

એ તો હું સારી પેઠે જાણું છું કે યુવરાજ મહારી ખારી સ્હામે જાંખીને જોવાના ચે નથી; હું જાણું છું કે આંખના એક પલકાસમાં એ મહારી નજર આગળથી પસાર થઈ જશે; ફક્ત હર વાતાવરણમાં વિદીન થતો વેણુનો સૂર હર-સુહરથી ડચકાં ખાતો ખાતો મારી તરફ આવશે.

પણ યુવરાજ આપણા દ્વાર આગળથી પસાર થશેજ, અને હું તો એ દાણ માટે મહારાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરીશજ.

મા, યુવરાજ આપણા દ્વાર આગળ થઇને નીકળી ગયા. પ્રભાતનાં સૂર્ય-કિરણ લેનાં રથમાંથી અખકતાં મહારા તરફ આવતાં હતાં.

મહે મહારા મુળપરથી લુધટ હર કર્યો; મહારી ડોકમાંની હીરાકંઠી એથી કહાડીને મહે લેમના માર્ગમાં ફેંકી.

પણ મા, આમ સાનંદાશ્ચર્ય પામીને મહારી સ્હામે તે શું જોઈ રહી છે ?

એ તો હું સારી પેઠે જાણું છું કે તેણે મહારી હીરાકંઠી ઉચકી ન લીધી, હું જાણું છું કે એ તેના રથનાં પૈડાં તળે કચરાઈ ગઇ હતી અને મૂળપર ફક્ત એનાં રક્તવણાં ચિહ્નોજ પડ્યાં રહ્યાં છે; અને કોઇને ચે ખબર નથી કે મહારી એ લેટ શી હતી, અને કોને માટે હતી.

પણ યુવરાજ આપણા દ્વાર આગળથી પસાર તો થઈજ ગયા, અને મહે પણ મહારા હૃદયપરનું રત્ન તેના માર્ગમાં ફેંક્યુંજ. *

અચુલાઈ રાંવત.

— વિરહ —

સખી માથ વિશે મ્હારે મુખે, દુઃખ પડીઆરે ડાઘ;
રાત્ર અકર નર હિલટા અંગે થાસ ન માગ. ૧૪
બોવન થયું લોપાકશું રાક્ષસી થઇ રાત
ભાત પડી મ્હારી જાતમાં ન લાડે મ્હારો નાથ ૧૫
પાતળું અંગ પદંગમાં રોજ બોગનો સાજ
આજ મ્હારે શા કાગનો ન મન્યા નજરોજ ૧૬
મ્હારું જોગન હજલ થયું મુકાકુંબ ઉરજ
માધવ વિના કોળુ મ્હાલશે મનમથની રોજ ૧૭

સુરત સુખ વિશાળા
સાંભળો ત્રીજા બાલા
ચુકતી કેસુમ માલા
મેહેની નીશ જાલા ૧૮
નીરખીતાં તન નીચે
આંસુડે અંબ સીચે
મેહેની સખી હવે
બેદજાલી જોલાવે ૧૯

કાગણુ ફૂલો જોલણી લખી લુખજે દ્રાક્ષ
પાંદડે પંખી રો ન ગજે હરિ વિનાગ ૨૦
મન ભરી જોતું રે આંખડી વાકડી થઇ કેટ
જાણું મનમથ કેડી રે આંખડી વેળુ હીડે સુવેશ ૨૧
મધુકર જોસે રે કાશીસો લાગે શ્રાવણુ કઠોર
શારકર શુક સારિકા કાં નહી નફ કિશોર ૨૨
અખીસ સલાહ ઉડે ઘણું વાજે તાલ મરઘંગ
વિદુલ વિના વસંત જો દાહ ઉપજ્યો અંગ. ૨૩
રંગ કશો રે કેસર તણો ગાકું રાગ મલ્હાર
ફાગુ વિના કશું ઘણી રહી કશું રે વિચાર ૨૪

તન મન ધન ભાગે
હારનો ભાર લાગે
મેહે વ્હાકેલ ચાપ
અંગ મુકાતું જાય ૨૫
નીપટની રહી શી જો
આંસુડે અંગ ભીજે
લશી સુખી છે પાગે
સનેદ વાખજે માંહે ૨૬

એ અહેશાનની યાદ.

લખનાર:—અખબાર અ, હલુરી.

માદ મુદતકે હવે શુદ્ધ. વાહ મયદાં શુદ્ધ.

શીરતો ક્યુ હમ ન તો કાચે કરાચરમાં દિલકા.

પુસ્તકોમાં અહેનિશ માયાં ખોંસી ભલે વિચિત્રા ગુપ્ત બેઠો બહુવા મયના ગુપ્તો, નવવિકસિત કુસુમના પિયુષરસનું પાન કરનારા ભોળી જમરો, કોકિલ તથા સુલભુસના મુંદર સરોદોના ઉપાસકો, આવો, આવો, ભવે તમને એથી સ્વર્ગના જેવી મીઠી મોજ મળતી હો. પણ જે મજા મારા શુષ્ક હૃદયને મળી છે, મારી જલ યયતી છ'છીને નવચેતન આપ્યું છે, તે આગળ એ સર્વ તુલ્ય છે. અહા, સી મીઠાસ ભણે હોંશો ચોંટી ભય છે. હા, તમે ક્યાંથી બહો કે ચો. આનંદ મને પ્રાપ્ત થયો છે? શું નવો ક્યાંદસિકે છે? તમને શ્રુતાર પ્રિય છે? નહિતો બહુશો તો તમે પણ રસથોળી થરો.

એ મંજાની તારીફ મીના વાતરતા શાહી મેળામાં વિલાસ પ્રિય શાહબદા સલીમની પ્રેમચુષ્ટિમાં વારો કરી આવેલ શુવતીઓ તા, યાએ ખારી રૂયેરી હંમાં આંખ મીચાંમણી રમી આવેલ રસિકોનો, ગાગર લખનાના રંગીલ નવાળ વાહુનેદઅક્ષીસાહુનાકેસર બાજબાજા, જલસાઓમાં સામેલ રહેનારાઓના ફલથી આત્માથી પુછા.

તેજ, હુશ્વર પંચમ જ્યોત્સ્ની તાજગોશીનો પુત્ર હંજાગ હતો ત્યારે આખા દિલ તેમજ કુનાવા મારે ખુલાશાથી સંખ્યાબધ લોકો દિલ્લી, આગરા વગેરે પ્રખ્યાત રથો નીહાળવા ઉતરી પડ્યા હતા. નવરોમાં મારે તરફ લોકોના ટોળે ટોળાં, પુરાતન કારીગરી અને ગોઝલણ બહોળવાકીના સ્મરણ રમ મહેલો, મસજીદો અને મકાનઓ વગેરે, અઘાંકિક વસ્તુઓ જેવા નીકળી પડ્યા હતા. આવા મેરુથિક પ્રસંગના અંગે હુવારી આચારકોએ જાંબ હતીલખ મારા નેત્રો પરિદાના પરિણામ થતક ઉપર ચોંટલા હોવાથી, મન અસ્થીર હતું. મારા મિત્રોના અજકહથી હું પણ તેઓની સાથે આગરા શહેર ની દિગ્વ નવના જેવા નીકળ્યા. ફરતાં ફરતાં, તાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યા. ધોમરના શુલાળ, બટમોગરા તથા મેદોનીના છાટવાઓ, મંદ સમિતની લલિત હલેરોમાં આનંદથી ગુલના હતા અને યમુના ઉપરનો વાયુ કુલોનો મધુર સુવાસ ધસી લીધી મારાં અચાંદ દિમાગને તાજગી બકાવા લાગ્યો. બહાર કુલોની કાળ લઈ માસીઓ મેડા હતા. કુલોના ધોતક ગજરા ખરીદી તાજગીની અરકમંદની આરામશાહે સુંબવા અંદર ગયા. મારા મિત્રો જલકીથી કળર ગુમી તાજનો બીજે ભૂખ જેવા આગળ વંચા; હું ત્યાંની ખુશમુદતીથી આકર્ષાઈ, દિવાલો ઉપર લખેલી પાક કોશનની આંખોતો, તથા ગવેરાતથી મદેડી વેલ બુટીઓ નિહાળવામાં નિમગ્ન હતો, એટલામાં ફરથી મોંકીના ખંખરાટનો અવાજ આંખો. મોડે વાર માં વલ્લ બુરખાવાળી મુંદરીઓ લાયમાં ફલની કાળ લઈ અંદર દાખલ થઈ બુરખા ખોલી નોંચ્યા.

અહાહા, આ તેજ ધડી હતી જેણે મારા સ્વભાવમાં અજળ પરિવર્તન ક્યું છે. જેની યાદ અજ પડી તક વીસરી રાધો નથી તેઓજા દરિદ્ર દેવના એક ઉપર મારી ચંચો સ્થિર રહી ગઈ. ભણે અજવાળ ન ચાહતી હોય. મારા તળખાનમાં રોમાંચ ખરા થયા. કુદરતી માંદ દિલ એના દેરકે ખંજાણું. પછે માંદપુ કે નવર દેરથી લઈ પણ નાકરમાન દિલ ન માન્યું. આખરે તે શુવતીઓએ સારમથી મુખ દેરવી લીધ અને પોનાનું કાર કરી ખાંદેર ચોંટી ગઈ. મારો આચરંથી માવળ લઈ—અકરૂર થઈ. માર કંદર નેરથી બળકાસ મારતું હતું અને મરમોં પુના; તે પરી મુરતને જેવા કલ્પક બની. માદા, ભલે કંચાગને ફેરનો

બહાર મળ્યા, ખાખીને મોઢા ગાંઘી. ગરબને ગમીહા—હિંદુ શ્રીરામ મળ્યા તેમ મારી બેઠારીમાં ગારા
 બુદ્ધ કિમ્મને ને મધુરીતા પુત્ર દર્શન કરા તક ગમી. આગામક મારી દિગ્ધ નીચે પડેલા નરીથી બંદેલા
 ગુલામી કમાવ ઉપર પડી. તરતજ દોડી લાંબાથી લઈ માગ હોડા પર તે નાખ્યા. તેમ નિર્દય સંવાદ—
 વાધરી બાગમાંથી બુદ્ધબુદ્ધને પકડી પાંચરામાં કેદ કરે છે અને મોકો મળતાં તીર માફ નાહસે છે તેમ હું
 કમાવ આપવા દોરતો હતો કે તે ચિત્તચોર હો હું બુદ્ધ નથી કરતો તે વખતે માત્ર કિમાય રાત લઉં
 માત્ર દૈવ્ય કાબુમાં હતું, તે મારી ગમીય આવી તમને તે વખતના આનંદનું શું—ખ્યાન કરે. તે
 મુગચોચાની કામળ કહે મુગચરાઈ બોલી, “જનનાથ, આપે તકનીક લઈ મુગ નાચીય પર અહેવાલ કર્યું.”
 આ મોંઠા મળતા મે હસી જવાબ આપ્યો, “સાહેબા, આપ જવાને એને અહેવાલના માનો છો નો
 અહેવાલનો બન્ને વાળવો એ દરેક દનસાની ફરજ છે.”

આ કસાથી તે મુંઝરી લાગ્યું થઈ જવાબ ન આપી રાકી હું વધુ વાર દિલ્લેર કાબુ ન રાખી
 રાખ્યો. બાનમાં હનડતા પેરા થઈ. એને મારા બુદ્ધ પારમાં બેસી એના દિગ્ધ બોલો પર મારા
 માંડયા. તે વખતે સ્વર્ગનું મુખ પણ તુચ્છ હતું બસ, હોડા ખસવાન ન ચાહતા હતા પણ એવામાં
 બહારથી કોઈ કમામને અવાજ દીનો, “રુદ્ધઅંજા, કેટલીવાર કમાવ મર્યા કે નદિ.” મારી અનિચ્છાએ
 એને ઓળી પડી. તે ગઈ ગને મારી રિયલિટી બાન ન રતું મારા મિત્રો પાછા આગ્યા અને પ્રશ્ન થયો,
 “કમ ખરીર, આ તારાંથી સિદ્ધપગથી મુન થઈ તમારા ભાવિ જનિતુ સમગ્ર આપના જગતો.”
 અફસોસ, તે લોહા યાથી બંધે કે ચીરે હકરીસ—પારસો સ્વર્ગ દર્શા છે. તેની યાદથી બસ
 બધાંજ નય છે, રોમેંરામાં વીજળી જેવો બનનાર થાય છે બધે, સમાજ માં નાંદે હનડે કંઈના કર,
 હું તો માગ અહોભાગ્યનું વર્ણન કરીશ. મારી જીદની માટે એજ મુખ સ્મૃતિ બળ છે

વડોદરા અને પોરબંદર રાજ્યોનાં કેળવણી તથા લાયબેરી ખાતાંઓએ સત્કારેક
 ગુજરાતમાં નવચેતન રેકલું એકલું સામાજિક માસિક
સમાજ જીવન. વાર્ષિક લઘુજમ રૂ. ચાર
 વી. પી પી થી રૂ. ૪-૪-૦
 જીવનના ગહન લેહો ઉકેલતી. વિશુદ્ધ પ્રેમના અલૌકિક દર્શન
 કરાવનાર સ્વતંત્ર નવલકથા
અધકાર પર પ્રકાશ. કિમ્મન રૂ. ૨-૮-૦
 સ્ત્રી જીવનના અતિ ગહન પ્રશ્નોના ઉકેલ બતાવનાર
અખળાની આત્મકથાઓ. કિમ્મન રૂ. ૨-૮-૦
 સંસારની કાળી ઘોળી બાળુના તાદશ્ય ચિતારો રજૂ કરનાર
વિશ્વલીલા. કિમ્મન રૂ. ૨-૦-૦
 પાશ્ચાત્ય તથા હિન્દી મહાપુરુષોનાં બોધદાયક રસિલાં જીવન ચરિત્રો.
આદર્શ ચરિત્રાવલિ. કિમ્મન રૂ. ૧-૦-૦
 સમાજ જીવન ઔકિસ
 ૧૫૭/૫૬ ગુલામવાડી મુખર્જી નં. ૪

સંસાર મંદિરનું પુનર્વિધાન.

(ગાંધીના ગ્રંથ ૨૧ થી સંપૂર્ણ.)

પરંતુ આપણે તો જગતની પુનર્ધર્મતા સ્વયં છે એટલું સ્વીકારી લીધું છે તેથી સાર્વજનિક મહા સંહારનો વિચાર આવ્યાને છે, તેવી પુનર્ધર્મતા આપણે ઇતિહાસમાં પહેલીજ વાર કરના નથી. રાજકીય દૃષ્ટિએ તે દિશામાં થયેલું કાર્ય દૂર મૂકીએ તો પણ, જ્યારે જ્યારે ધર્મની ઝડપિયા ધૂળ ત્યારે ત્યારે અર્ધમર્ના અબુધ્યાન માટે શુદ્ધ, શંકર, કાશ્મર, મહમ્મદ, ઝરુઅ, હત્યાદિ અવતાની પુરુષરત્નાઓ પોતાની અદ્ભુત અને વિરલ વિભૂતિઓના બળે યુગેયુગે સંસાર મંદિરને ધરીથી ધડવાના મહા પ્રયાસો કરેલા બતાવી શકે છે. પરિસ્થિતિમાં તોલકાણિક અને સર્વગ્રાહી પરિવર્તન કરવા માટે - તેના જ કોઈક અવતારી મહાત્મા પધારનાર છે એવી ઘણાંક મનુષ્યો અને મંદિરોની માન્યતા છે. આ વિષયમાં યુનકાગનો અનુભવ વિચારતાં એટલું તો એકદમ સ્વીકારવું પડે છે કે અવતારધારી મહા પુરુષોએ પોતાના સમયની હુનિયાને તો પક્ષી નાંખી હતી અને પોતપોતાના સમાજ પર અમુક સમય સુધી તો તેમનો પ્રભાવ મગગતથી જાણી શકેલો. પણ એજ અનુભવ, બીજું એ કે કદાચ સત્ય પણ કીધું છે - જગતસુરોની શક્તિ સમય જતાં પરિમિત અને પ્રમાણમાં અપહીની માત્રમ પડી છે. જગતના અતિ મોટા ભાગે તેમના કુપરદેશની આજ બાવનોઓને વિસારે નાંખીને, પોતપોતાના સંકેતિય સંપ્રદાયોના ર્થ કાંઈક અને ધર્મ વિધિઓમાંજ પ્રતુરે શોષવાનાં કાકટ કાંઈક મેળાં છે. તરીક જગતસુરોના સંજ્ઞમાં પણ તેવું જ નહિ અને તેની શી ખાતરી? આ પ્રશ્નના મેર્મમાં એક બીજો પ્રશ્ન રહેલો છે: મનુષ્ય-પ્રાણી સ્વભાવથી સંપૂર્ણનીય (perfectible) છે કે નહિ? મહાપુરુષોએ ક્યારેક સનાતન સત્યોને મનુષ્ય જાનિને મોટા સમય તપોવ્રતથી સંસાર વનમાં કરેલાં તપનાં તપોવ્રતથી-પરેપૂર્ણ પ્રીતી લે-અને જીવનમાં તેનો સંદેશ સાક્ષાત્કાર કરી શકે તો સંસાર દિવસે દિવસે વધારે પૂર્ણતા શા માટે પ્રાપ્ત કરે તો જાય નહિ એ સમજવું નથી. પરંતુ તેમ ન અને તો તો આનાદિ કાંઈથી ચોક્કસ આયેવ સંસારચક્ર એમ ને એમ નિરંતર ફર્યા કરે અને ચાલી માટે આ કોઈકમાં તો કશી આશા નહીં જ નહિ. આને જોયો પુનર્વિધાન મારું પ્રયાસ કરી રહ્યા છે તેઓ તો એમ માને છે કે બાવળમાં માનવ પ્રગતિ અસ્થગિત વડે તેવી રીતે જગતની રચના થઈ એજ ને. આપણું કયું કારણુ સો પ્રયાસ વર્ષ પછી યુગ મગગતનું હોય તો પછી કેવા લક્ષ્યની સિદ્ધિ માટે. આટલો બધો શ્રમ લેવો? તે લક્ષ્ય જગતની માનવ-સ્વૃષ્ટ પ્રગતિને અનુકૂળીને નિર્દીશિત થવું નથી. મનુષ્ય તરીકે જન્મ ધર્યા પછી આત્માએ જેટલો વિકાસ આ કોઈકમાં જ સાધવાનો છે. તે વિકાસના પંથમાં હથેરે પોતે જે સ્વમ.વિક મર્મતઓ સત્તરશ મૂકી છે તે વિનાનાં એકે-એક મનુષ્યને અને જગતનિવ બંધનેને તોડી નાંખીને સંસારજીવનને કુદરતી અને રસમય બનાવવું એ નવસંસારના બાવળાગીત્ર વિધાયકનું કૃતવ્ય લક્ષ્ય છે. જોયોએ એમ માની મૂક્યું છે કે પોતે જે જગતના વાતાવરણમાં અને જે હુનિયામાં જન્મ્યાં અને જીવ્યા તેજ સૌથી સરસ તરીકે સ્વીકારવાં જોઈએ, તેઓ આ બાવળા સિદ્ધ કરવાના મર્મમાં જાણીને કે અજાણતાં પત્યરૂપ થાય છે. તે મનુષ્યોમાં બીજાઓની સાથે જગતમર્યાદા વડે વર્ગોના સમાવેશ થાય છે. “અનુભવી વરીય” તરીકે

પોતાનું “ કર્તવ્ય ” જાનવની વેળા તોએ વણી વાર સમસ્ત માનવ જાતિના મહા વડીલને બહી જતા જણાયા છે. તેઓમાંના કોઈકોઈ સાચી નિષ્ઠાથી અને શુદ્ધ હૃદયથી આજીવન મયાનતા હશે એ હું સમજી શકું છું; અને તેથી જ આજિ ર્પણ કરી દેવા માગુ છું કે આ દીકાઓ વૃદ્ધત્વની સંસ્થા સામે થાય છે. અપવાદ રૂપ અને નિર્દોષ વૃદ્ધ વયની વ્યક્તિઓ સામે નહિ. વૃદ્ધત્વની સંસ્થા એવી ચીજ છે કે તેમાં કંઈક તેમ કોઈક વાર સોળ વર્ષના માણસોને પણ સમાવેલો થઈ શકે. વૃદ્ધત્વ કે વૃદ્ધતા હૃદયનો વિષય છે, ગરીબનો નહિ, એ કથનની માગીતી તરીકે સ્વીકારનાથ જેવા નિત્ય યુવાનનું દર્શન આપી શકાય.

આ વૃદ્ધત્વની સંસ્થાએ જગતના જન્મકાળથી જોડેલા કેર વર્નાઓ છે અને જે જે ઉચ્છ્રાંબલ અભ્યાસારો માનવીના પરમ ખવિત ગૌરવ પર કર્યા છે તેની પાપકથા વર્ણવી આવ. તેમ નથી. આજના જગતની અસ્થિતિ, નિરાશાનલક અને નરક સમાન સ્થિતિ કરવાની જગતપાદરીમાંથી તે વર્ગ. અને જે પૂર્વજોની કાકાતીન જીવન રીતિ તે વર્ગે અંધશ્રદ્ધે પોષા કરી તે વર્ગને મુકત થઈ શકે નહીં. તે હવે અને આજુ-ઢાગે જીવનરીતિ તેમને પોતાને પોતાના સમય માટે બધે સર્વોત્કૃષ્ટ અને સર્વોચ્છર લાગી; પરંતુ યુવાનોના ઉત્કર્ષાભિષેષની આત્મા પર પડે તેની તેમ જીવન બારાડ અને જીવન વ્યવસ્થા તેવાજ રૂપમાં જગતપાદરે અને મારીકોટીને વળગાડવામા આવે છે. પરંતુ તે તે અચરણ આચરનારોએ પ્રયત્નોહી કહેવા એ એક સાવ સદા સત્યનું જ કથા છે કારણ કે પ્રયત્ન પ્રયત્નિના પ્રેમી છે, આ વર્ગનો દેખી છે. જ્યારે હોય ત્યારે યુવાનોની સાહસતટ્પત્તિને શેકવાનો યત્ન કરવો, જે પ્રયત્નો સામે તેમનો જીવન પર્વતનો સમર્થ છે. તેની ચચામા તેમની મરજી સરખી થે ન પડવી તેવી મરજી દાખવવાનો સહેજે પ્રયાસ થાય તો બચવાન ચરતાવીને યુવાનોને દબાવી દેવા ને હક્કા પાડવા, તેમના ભોળામાં જાણે ભૂતું ભૂતું હોય અને પોતાના ભોળામા રડાવવાનું આદિ પકડવોનો જ બધાં હોય તેવી રીતે તેમના વિચારોને સાંભળવા પડે નહિ. આ અને ને રીતે, અને ને ભોળે, પોતાનો કક્કો ખરા કરીને કમા રહેવું, તથા અધી ખીજ અનેકાનેક મતાન્ય રીતો વડે તરણોનાં દંવદીયા માનવજાતિને એક ધડીમાં કોડીની કિમ્મતનો કરી નાંખવા-આ સવળા અધમ પ્રતિષ્ઠાનો આદરનાર અને ઉચ્છરનાર માણસો પ્રયુદ્ધ નથી કરતા તો શીજી? શું કરે? એ રોજો કથારી દરિયાં નિર્દોષ છે એમ કથા, વિચારશીલ માણસથી કહી શકો? શરીરની ઉંચાળને જ લીધે ‘જોડેરા’ ગળવાર આવા માણસોને માટે યુવાનોનાં પુણ્યપંથુ, પ્રેરણા વિધાસુ હોયને માનવત્તિ પણ કપાથી મટે? અને જેટલી રહે તેટલી પણ ઉપકારજન હોય, અંતરનાં ઉડાણમાંથી ઉડેની ન હોય. ગૃહજીવનના અને સમાજ જીવનના જુદા જુદા માસનપદ જુદામોને લીધે સજાએકા અસંતોષનો અગ્નિ અત્યારે યુવાન હૃદયોમાં ધુમપાઈ રોજ છે; જાગા સુખની મદક કારીને એ વિનાશ કે વિભવનો કારણ બનવા થાય ત્યાર પહેલાં તેને ધંકીન શાન્ત કરવા જેટલું સુલભી છે. આ તેમ જ મંતર દેશના સનાતન યજ્ઞપદોમાં રજું હોય તો જ નહીં યુગનાં પુણ્ય પ્રવાહને કમવ પદ સકડે સકડેના નજાર ચો મગારો. તે યુગના પુણ્ય રહાવ દેવા માટે યુવાનો કરતાં વધીમાં વધારે સુધરવાપાત્ર છે એમ લાગવા વિશ્વાસ રહેવું નથી. વડીલો સાસા હોત તો જાગકોના કે જુવાનોના નરસાનના માટે કિરિઆદ કરાવું, કોઈક જ રક્ત નહિ. આ વચ્ચે અરચિકર છે પણ હરીકો પ્રત્યેક પળે તેવું, પચાદ કો રી છે.

તરીકે પાળાતો. જે આદર્શ પ્રાચીન આર્ય ધર્મોએ આશ્રયે છે તેની ખોટી છાયા સુકાંત આજના ધણીખરા વડીલોમાં શોધી શકાય નથી. જે યશોભજનના યુગમાં તે મહામત્રો લખાયા છે ' માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, આંચાર્ય દેવો ભવ ' તે યુગમાં તો માતાપિતા અને ગુરુઓના દેવતા જેવાં ને તેવાં શુદ્ધ હતાં. તેમને નિરખતાં જ તેમનાં મન થતું. તેમની સેવા આનન્દ મિશ્રિત કર્તવ્ય તરીકે થતી, માથે પહેલી વેડ તરીકે યાચ છે તેવું કારણ એટલું જ કે તે ગુરુજનોનાં ગુરુત્વ આજે નષ્ટ થયું છે. ધર્મ કમળની અતિ આડંબર છતાં તેઓમાંના મોટા ભાગ વર્તનની અને મનુષ્ય ધર્મની દૃષ્ટિએ નારાજિક જ છે. વરવિક્રમ કરનાર કન્યાવિક્રમ કરનાર, કરખતનાં લખતાં કરીને તેને વાજાથી દગાવવા મંથનાર માનસિક અને શારીરિક ક્રમ્હેષોએ અણીખૂનીને થવા દેનાર, વિપત્તિઓને બહુ બહુ રીતે રંગનાર પોતાની મહાંધતને પોપવા ખાતર જ પુત્ર પુત્રીઓનાં છવનમાં નકામી દગાગમીરી કરનાર, અને પોતાનાં કૃત્યોથી જ પોતાની વડીલ હોવાની નાકાવધી સાચી કર્યા છતાં લાંબક મહાગતો તરીકે યોગ્યથોગ્ય શીખામણોની અતિવૃદ્ધિ કરનાર, આ સર્વ પ્રકારનાં માયાઓ અને યુરુઓએ નિર્લજ્જપણે ધર્મની એકેએક આરાને ઠોકર મારે છે. જો પૂજ્યતા પામવાનો તેમને રહેજે અધિકાર હોય, તો તે અકસ્માતથી વહેલા જન્મવા પૂરનો જ છે. અને વહેલા જન્મવામાં પાપ નથી; પરંતુ વહેલા જન્મીને જન્મવું સર્વાંગી સાર્થક કર્યું વગર જ દેવતાને ધારણ કરી લેવાં, અને મનુષ્ય તરીકે પોતે પણ જીવને પાત્ર છે એ વિસરી જવું, તેમાં ધેર પાપ છે. આ પ્રકારના ગુરુજનો શું એટલું ચેત્તુધાનમાં નહિ રાખે કે પોતાની આત્મી બહુશી અપૂર્ણતા છતાં અને યોગ્યતાની હજુપ છતાં પણ બે યુવાનો પાસેથી પોતે પૂજ્યપદ્ધતિની આજ્ઞા રાખે, અને તે આજ્ઞા મનેકમને પૂરવામાં આવે તો તેવી કૃત્રિમ પૂજ્યપદ્ધતિના સ્વીકારથી તેમનાં પોતાનાં જ ઝોરને અને ટેકની ક્ષતિ થાય છે? અને યુવાનો પાસેથી પરાણે પૂજ્યતા કહાડવાની રહેવાનું કરતાં પોતાનાં જ હૃદય, આદર્શરૂપ અને સમમાવશીલ છવનથી તેમની સફળ પૂજ્યતા આદર્શની તે સોગવું સાફ નથી શું? બળાતકારે તો ધર્મ પશુ સ્વપૂજા નથી કરાવતો. ત્યારે ધર્મજીવેલાઓને શો અધિકાર કે સ્વકર્મોથી જ અપૂજનીય થવા છતાં પૂજા પામવાની અસાધ્ય આજ્ઞાઓ અનુરમાં હોય ?

આ મહત્વનો વિષય આરણ્ય વિસ્તારથી અને અગિયારમી સ્વપર ચક્રવર્તી વિચારવાને કારણે દેખીતાં છે. આજે જગતનો સંક્રાન્તિકાળ ચાલેલો હોવાથી આ પ્રશ્ને સ્વામી વિકીરીને જ સર્વત્ર જંબીર અને તીવ્રરૂપ લીધું છે. પુનર્ધ્યાનની વિચારણા કરનારને તેના પ્રશ્નો દર્શાવીએ. ચર્ચા કરવી શી રીતે પાલવે? સત્યને પોતે જ સ્વરૂપમાં જોયું હોય, તે સ્વરૂપમાં તે જીવનને દર્શાવવા યત્ન કરવો એટલું જ રહેવું કર્તવ્ય હોઈ શકે. તે કર્તવ્ય અજાણતા માત્ર " સપ " અને " સહકાર " ના હુખ્યા ઉપદેશોથી લાભ થવા સંભવ નથી. વળી, આત્મી ચર્ચામાં જે આકરોપણ અને કેટલીક કહાણા પ્રવેશ છે તે અચુક દૃષ્ટિએ જોને તેટલાં શોચનીય છતાં નિષ્પ્રયોજન તો નથી જ. જેઓ સ્વાર્થ પોપવા કે શોખને ખાતર સખત લાખા વાપરે છે તેમને માટે તો કશો બચાવ જ નથી. પરંતુ, પોતાની જગતમહારીના પરતા ભોનપડી, અને આવા અમોલ્ય પ્રશ્નને નિષ્કામવૃત્તિથી અવગોઠવાનો સમગ્ર પ્રયાસ કર્યા પછી પણ, જેઓ પોતાના સમગ્ર રહેલ આત્માને વ્યક્ત કરવાને આકરા લાગતા સખદો વાપરે છે, તેઓ તો કાષ્ઠક બુદ્ધિના આદર્શનો

બકતો છે. તેઓ “ પશ્ચિમ વિદ્યા ” ના ભોગ થવાથી આવા “ મહા તહા બકતોદ ” કરે છે એમ કહીને મૂળ મુદો ઉઠાવી દેવાનો નિર્ણય અને અનીતિમાન માર્ગ હવે વધુ વખત ચાલી શકે તેમ નથી. પૂર્વ પશ્ચિમના મેદાને તદ્દન દૂર કરીને આપણે મનુષ્યો તરીકે આ વિષયને વિચારવાનો છે; તે દ્રષ્ટિથી જ એવાનું છે કે વૃદ્ધ વર્ગ વિરૂધ્ધની જે ત્રીકાઓ થાય છે તે સંકારણ અને સત્યના આધારે કરાયેલી છે કે નહિ.

આગામી મહા મનુષ્ય.

સમકાલિન માનવ સ્વભાવનું અને માનવ પ્રવૃત્તિનું આપણે દિવદર્શન કર્યું. આજના સંસારના અનિર્ણય અને ગંભીર, ચિન્તાગતનક અધુર્ણતાઓને પણ અવગણ્યાં, અને છેવટે, આ સ્થિતિ માટે સંસ્થાકરે મહેસા જે વર્ગની જવાબદારી સંકુલી બારે અને સંકુલી ગભીર છે, તેના કેટલીક દાષ્ય યુક્ત, અતિ શોચનીય લક્ષણોની પણ કંઈક ખીમાંસા કરી. આશુ” કર્યા પછી હવે ભવિષ્ય તરફ દ્રષ્ટિ વાળવાની છે.

આવના યુગનો મનુષ્ય તે આપણા સર્વ જેવો સામાન્ય કાટિનો નથી. સર્વોત્તમ અર્થમાં તે ‘મહા મનુષ્ય’ (Superman) છે. તેની મહત્તા નીત્યશીએ કમ્પેચ પુરુષન્યાય જેવી કેવળ કુટુમ્બ પગુ જાતરમક કે માત્ર યુદ્ધિ જાતરમક નહિ હોય. આગામી નરોત્તમની મહત્ત્વ ભાવના અરવિંદ જાયએ આ રીતે આદેશી છે : “ નરોત્તમનો ખરો આદર્શ તો પ્રગતિશીલ માનવ જાતિ કાળે આપણી સંસ્થાને ઉઠાર ભાવના ધરે છે, વ્યક્તિજો કે એકાદ વર્ગના ગર્વિક અધિકારના રૂપમાં તે આદર્શનું પરિવર્તન થયું ન જોઈએ. પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં જે મહાકાર્ય આજ સુધીમાં કોઈ પણ જાતિ (species) એ કર્યું નથી તેમ કરવાની અભિલાષા સરખી થે ધરી નથી તે કરવાને માનવીને પ્રેરવો, એવો તે આદર્શનો હેતુ છે. નિર્ભયના ક્ષણે ચિન્તનોમાં વ્યક્ત થના વિશ્વભક્ષ નાના અવિન્ન વિદ્વાન વ્યક્તે પ્રનામે, અત્યારથીજ અસ્પૃશ્યથી પણ દર્શન હમ રહેન ભવિષ્યના એક માનવ પ્રકારને મનપુરુષ વિકસાવવો-એવું તે મહાકાર્યનું સ્વરૂપ છે.”

આ ભવ્ય મનોરથને સિદ્ધ કરવાને આજની અસમ્પન્ન મહાનતાઓને ક્યાને સાત્ત્વિકતા આપવી પડશે અને આવી અધમ સ્થિતિમાં પણ ખીજ રૂપે રહેલી સુશકિતઓને ધોળીને ખીજવવી પડશે. તેની સુધારણા થવા માટે, સમસ્ત સંસારનું વાનાવરણ ત્રિયુદ્ધ અને એતનમય અને જડવાદ અને જડના ટળી જવ, સંસ્થાઓ અને નિષ્કેષ પરંપરાઓના દાસત્વમાંથી આ પછે યુક્ત થઈએ, આજની “સુવરેલી આર્થિકતા” આ રાજનતાને પદમૃત કરીને સાચી આર્થિકતાને, સંસ્કારીતાને મોનરજીવનમાં વ્યૂત્પન્ન એક પદ મળે, એા ઉગાથો અને મોર્ણો એાજના એ ઉાચુક્ત વિકાસ માટે અવરજક છે. મનુષ્ય મનુષ્યના સર્વ સંબંધોમાં ધર્મીત્વની આપણીતા, સક્રિયતા, માનવ મોરવ માટેની પૂર્વ વૃત્તિ-જાતવ રીતરાય તો જ કાર અતેગેલી નરોત્તમની મહાભાવના સાર્થ, સુદય દાયક અને શુભ પ્રેરક નીવડે.

આવા-મનોરથો અંતરે ઉદ્દેશાર પર હમ્મેશાં અને ખાસ કરીને આ નિર્ભય જડનાદા સમયમાં-એવા આદેશો મૂકાય છે કે એાઓ તો તરંગી છે, માનવ રાષ્ટ્રદર્શી છે, અખાલસ છે, વારસદાર જગતની તેજાએ તે કુટુંબ અંતર નથી તેઓ મનુષ્યોના મૂળ સ્વભાવને પક્ષી તાળાની મિથ્યા બાધામય કરીને નેમા હવેક પામતી નકાળી, જીવી. આગાઓ આદે છે !

વચહાર પુનઃક્રોની આ આલેખાવલિના ઉત્તરમાં એટલીજ વ્યવહાર સિદ્ધ વાસ્તવિક અનેલી હકીકત દર્શવાની છે કે, માનવીના સ્વભાવને “વહન્ય”ના નદિ પશુ તરીકેની અણુખીલી દળાઓને ષીલિયવાના આવા ચલો આજ પહેલાં ઇતિહાસમાં અનેક વાર થયા છે અને ઓછેવત્તે અંશે સકળ પશુ થયા છે, તે તે યુગોની નિષ્ણતાનાં કારણોને ધ્યામાં રાખીને આજે અધિક વિનય પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેમ થતાં જ અપૂર્વ, સાચો સંસ્કારી નવમાનવી અવની પર અવતરશે તરીકેનાં તાર્કિક લક્ષણોનું દિશિત દર્શન આ પ્રમાણે થઈ શકે:-

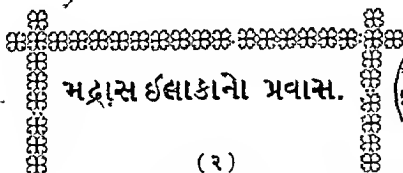
તે નિરાતમ છાનના સદુ એ પ્રસંગમાં-કુટુંબ વહેવાર, સાંસારિક સમન્વય, કામધંધો, રાજકાર્ય સર્વમાં સામાન્ય રીતે જમાનત્ર ચત્રાવત્રામાં-કેવળ-હુનિયાંદારીનું એક તરફી પ્રશિષ્ટિ-દ્વારી તે જ્ઞાતિપેરી (classism) નદિ આદરે, પશુ ભાવના પ્રવાન વ્યવહાર દલિથી વર્તશે. આજ સુધીના ઘણાખર ભાવના ભક્તોએ સીધી ગંભીર જૂલ એ કી કે પૃથ્વીવાસીઓને અશુભદંતી રીતે તુચ્છકારીને બોમમાં ન રિકત કર્યું. આ વનગ્રામ પ્રત્યા ધાતરો ઉપર ઉદ્દેશી તે જ્ઞાતિ યુત્તિ જન્મ પામી કેમકે મનુષ્યો ભાવના દર્શના દેખીતા પરાજ્યથી પોતાની જડધિયતને વધુ કેળવનાં શોખ્યા. પશુ પારે છાન છાન માટે ઉચ્ચ લક્ષ્ય, મનોરથ તેની સાથે નિર્મળ, ન્યાયમય વ્યવહારપણાને સમન્વય આવશ્યક છે. આ ત્રિધતિમાંથી મરિયુમનું સમતોલન એ નવમાનવીનું મનવત્વ લક્ષણ છે. તે લક્ષણ વિશેષ વિદ્યા પ્રાપ્તિને દિવર યુગ્મજો તેમ તેમ મનુષ્યોની અન્ટરિયે (vision) હરશે, અને એ રીતે પ્રમાણુસુધિ, કેળવતાં આજે અગણિત નિરર્થક કષ્ટો સમશે; નિર્મલ અને ધૂળ જેવી વસ્તુઓ પાછળ યેલાં જનવાની દેવ પશુ કમી થઈ શકશે.

નવયુગમાં સંસ્થાઓને તેમનું યોગ્ય સ્થાન આપીને સાધનરૂપે જ ગણાશે. માનવ પ્રગતિનો સમયો આધાર તેમની પર જ રાખવાની મૂખ્યો દાઢ નદિ હરે. તેમનાં અંધ પૂર્વ કે અનિદાસત્વ નદિ થાય. જડતા ત્યાં મૂળ ધાલીને મનુષ્યોનું ચેતન હરી લે ત્યાર પહેલાં સંસ્થાઓની યોગ્ય સ્વાભાવિક મર્યાદા સમાજનારા સ્ત્રી પુરુષો તેનાં ચૈતન્ય પ્રમાણ સાધુ રાખવાનો અને જમાવવાના સકળ પ્રયત્ન કરશે.

વૃદ્ધ યુવાનો સંગત જે આજે ગરુડા એક પક્ષે સત્તાન્યાયા અને સ્વાર્થ શુદ્ધિ તથા ખીજ પક્ષે વિવેકહી દાસત્વ અને કૃત્રિમ વિાપના પાયા પર સ્થાપનો છે તેમાં મહાન મુદ્દગત પરિવર્તન થશે-થવાની જરૂર જ પડશે, જો માણસમાં માણસાઈ રહેવા દેવી હોય અને તેની માનુસ તરીકે કંઈ પશુ ડિમન સ્વીકારી હોય તો. તે સંગઠમાં અને પક્ષે સકીય, સુરોગ્ય સમભાવની, સ્વાતંત્ર્ય અને સાચા વિનયની, શુદ્ધિમયતાની અને સંપૂર્ણ સંસ્કારિતાની છાપ પડી રહેશે. આજની જેમ જુવનોની હંદગીનો સદો તે યુગમાં નદિ ખેલી શકાય. તેમનો ઉપયોગ ધનોત્પાદક અને સંતાનોત્પાદક યંત્રો તરીકે કરનાર વડીલ નામી વડીલોને દાના હોવાનો દાવો કરનાર તે નાદાનોને તેમની એકદ, એસરમ ઉચ્છેદનના અંગતપરવાની છટે લેશમાન પશુ નહિ રહે. અને વર્ગ સકળ સમાનતાની બુનિષ પર રક્ષીને પરારું અંતર પ્રીતિમાં, નદિ કે પોતા પોતાની નિગરુસ સ્વચ્છતાને રમાડ્યા ઉત્કુષ્ટ રહેશે.

હુંકમાં નવયુગનો મહા મનુષ્ય એટલે સસાર ધર્મને સર્વશ્રાદ્ધી દૃષ્ટિથી પ્રીતિવાર સંસારયોગી. યોગગાયત્રીનાં ઉચ્ચ તરત્રોને આજ સુધી વ્યક્તિઓએજ નિજ જીવનમાં જીવી બનાવ્યા છે. પણ આપણો નરોત્તમ તો તે તરત્રો સામાન્ય માનવજીવનમાં અવતારીને સિદ્ધ કરી દેખાડશે. તિલ જીવનમાં પળે પળે, મનોરથ અને અવહારના સુન્દરતમ મિશ્રસ્વરૂપ આ સંસાર યોગ સાધવા આતુર અને યત્નશીલ રહેશે. અખંડ, ઓઝસ્વિતી સ્વાનંધ્યજ્વાલા ત્રેને હરે ઝગશે; તેનાં નિર્મલ નયને અદ્ભુત ગાનપ્રકાશ ફેરી રહેશે. x મનુષ્ય જીવનનું જે પરમ લક્ષ્ય. પ્રભુનાં દર્શન નહિ, પ્રભુત્વતાં સંવેદન, તેને તે નિરંતર દષ્ટિ સમિપ ધારશે, અને સ્વજીવનમાં તેને શિદ્ધ કરીને માનવ પ્રગતિને તેના સત્ય, અત્યુ, ઉચ્ચ માર્ગે દોરશે.

વિ. ૬.

મદ્રાસ ઈલાકાનો પ્રવાસ.

(૨)

પ્રાચીન મન્દિરો: શ્રી અરવિન્દ ઘોષ.

ચિદંબરમ તા. ૫-૧-૨૧.

રનેહીવર્ગ હીરાલાલ.

આજ એક કાળ તમને ખીડો છે. આ કાળ ચિદંબરમ રોજનના વેઈડીંગ રૂમમાં બેઠો બેઠો લખું છું. ગયા કાળમાં મદ્રાસના પ્રવાસનું વર્ણન લખતા અધિવાર, શ્રી. ખાવરજી, અને ચૌરશેટાની ક્રાન્દરન્સ વિગે ઉક્ષેપ પ્રીયો હતો. તે બધી જાણતો જીર નવરાગ હોય તો ઘણું લખી શકાય, પણ હિંતાં પંખી જેવા મદ્રા પ્રવાસમા તેની નવગણ કાંપી મળે! જેમ ચિત્રકાર રંગો પુરીને આપું સંપૂર્ણ ચિત્ર જનાવવાને ગદલે માપ રોકે આલેખી સંતોષ માને તેમ હું પણ મારી impressionsના નો સામાન્ય ખ્યાલ આપી સતેષ લઉં છું.

અર્ધિ અમારો હેતુ એ વર્ણનો એક મદ્રાસી ધરાક છે તેને પહેલી વાર મળવાનું અનુભવ. તેનાં પરિચયથી મારા વેપારમાં મને ઘણું બજવાનું મળ્યું, એટલુંજ નહિ પણ ખીજી રીતે પણ મને આનંદ થયો. તે મેટ્રીક સુધી બજેલ છે પણ નેનામાં જે જાડું ઉડી સરકારિતા અનુભવી. વેપારમાં બહુ પ્રમાણ કે તૃપ્તિ નહિ. સાદું જીવન તેથી થાય એટલી કમાણીથી પણ સંતોષ માને, તદ્દુર્ગમના શંકરના અદિતવાદનો તે હિપાસંક લગો. તે એક વિદ્વાન શાસ્ત્રજ્ઞને મુદ્દ તરીકે માને છે. તેની પાસે નિરંતર તે અભ્યાસ કરે, નવરાસના વખતમાં તત્ત્વગાનના પુરવઠો વાંચે. આજે

With flame of Freedom in his soul,
With light of knowledge in his eyes."

—Symonds.

માણસ વેપારી વર્ગમાં મળવો દુર્લભ! ઝરીના વેપારીને લખતી કેટલીક ઝોશીઓ જોઈ, કેટલાક વેપારીઓ ને મળ્યો. આ બાળુ ઝરીના જોઈને બહુ છે પણ અમે મુબમના વેપારીઓના આ બાળુના વેપાર વિષે કેટલું અજ્ઞાન છે તેની અહિં આખા પછીજ ખબર પડી. અમુક માણ બહુ યાદે છે એમ સમજીને અમે મુબમનાં કેટલાક સંચક ક્ષેત્રો છે તેના અહિં ખપત મળે નહિ. બીજી સ્વદેશી ઝરી બનાવવાની અહિં પહેલ પહેલી ફેક્ટરી જોઈ. તે જોતાં મને બહુજ આનંદ થયો. એક મદ્રાસીએ આ હુન્નર શિખવામાં ઘણી મિલકત સુમાવી છે. અત્યારની કચ્છ પાથલનાં કારણે તે ફેક્ટરીવાળાએ એટલું સુમાવ્યું છે કે તેની ફેક્ટરીના સંચા અને મકાન સિવાય તેની ખાસે કંઈ નથી રહ્યું અને તેથી ફેક્ટરી તદ્દન બંધ રહે છે. આ માણસને પંદરથી વીસ હજારની બરડર છે લીમીટેડ કંપની કરવા પણ તૈયાર છે.

મદ્રાસ શહેર મને મુબમથી વધારે ગમ્યું. શહેર મોટું પણ છતાં મકાન કે માણસનો એવો ભરાવો નહિ. જે આજનું મકાન ભાગ્યેજ દેખાય. શહેરની બાધણી એરી કે ભૂમા પડવાનો બહુ સંભવ નહીં સમુદ્ર તંટોતો બંદુજ સુન્દર. હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ પણ શહેરને આવો તટ નથી. મદ્રાસ શહેર પ્રવાસિયુગ સમુદ્ર કિનારે વસેલું છે. કિનારે કિનારે માઇલના માઇલ સુધી ઝીણી ચોખ્ખી રેતી કોઈ દેકાણે કીચક નહિ કે ખારાઓ નહિ અને સમુદ્ર પર તો આપણા મુબમથી જુદીજ જોતો. સમુદ્ર પર એકદમ જુરો લાગે અને આખો સમુદ્ર પર જોતાં ધરાયજ નહિ.

મદ્રાસનાં જે પ્રાચીન મંદીર જોયાં. એક પાર્થસારથીતું અને બીજી કાપાલેશ્વરનું. બહુજ મોટાં બાંધણી સારી અને ભવ્ય, પણ મૂર્તિ જે ભાગમાં આવેલી હોય ત્યાં બહુજ અંધારું, અને ધીને લીધે શીકાશથી ભરેલું. પાર્થસારથિ એટલે કૃષ્ણ, તેની મૂર્તિ પ્રચંડ છે, કાપાલેશ્વર તે રાક્ષસતેલું તો શિવલિંગજ છે. આગળ પ્રવાસમાં જે મોટાં મંદીર જોવાનાં છે તેની આ તો રાફઆતજ હતી.

અહિં મુબમ, જનવરખાનું તથા છવતી માઝલીઓનો સંચક મને બહુ જોવા લાયક છે. મુબમમાં સર્વોત્તમ સંચક તથા ધાતુ તેમજ પરધરની વિવિધ પ્રકારની મૂર્તિઓનો સંચક બહુજ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. જનવરખાનામાં કોરોંગ ઉઝોંગ અને હંસ પહેલીસાર જોયાં. મત્સ્ય સંચકનું તો પત્રમાં વર્ણન થાયજ નહિ. આખી દુનિયામાં આવ્યા બીજાં જેજ છે. મુબમની બાળુએ લાઇબ્રેરીનું મોટું મકાન છે, લાઇબ્રેરી માટે આખું ભવ્ય મકાન અને પુસ્તક દુકાનોની ગોઠવણી હજી સુધી મારા જોવામાં આવેલ નથી.

મદ્રાસથી પહેલી તારીએ અમે કોનલ્લરજ આગ્યા આ તો તદ્દન અજોડ્યું શહેર અને જોઈખાણુ વિનાનું હતું. આ લોહાંતી તામીલ ભાષા આપણને આવડે નહિ તેથી અગરડ પડ્યાજ કરે. પણી વખત એટા અને નિશાનીથી સમજાવતું પડે. એક રાત્રે આવ્યા, ધર્મશાળામાં કુતરો. માઇજોર સરકારી હાઇસ્કૂલના વીશેક વિદ્યાર્થીઓ પણ તે નિશાળ તરફથી સુસાધરીએ નીચેલાં તે અહિંજ કુતરો સમયે કુતા. આ વિદ્યાર્થીઓને બહુ ઝોઢી ઝીલેથી ચલવી લેવા જોઈ મને આનંદ થયો. તેજો કે. ટી. દાહને સંભારતા હતા.

કોનલ્લરમાં જે મોટાં બુખીનાં મુખ્ય મંદિર છે. એક વિષ્ણુકાંચી, બીજી શિવકાંચી, શહેર પાપડી-પને ત્રણ માર્થસ લાંબું છે. વિષ્ણુકાંચી એક છેડે, શિવકાંચી બીજે છે. વિષ્ણુકાંચીમાં મંદિર છે, તેની કાચીગીરી રમતા. ગોફવળ પવમાં વર્ષેવી શકાય નહિ. નેતરે જુઓ તોજ

આપને આપે. નાનો સરખો મંદિર છતાં જે કલાક સુધી જોવા કરે તોપણ સંતોષ ન થાય અને જોવાનું પૂરું થયું ન થાય. ચાંબલે ચાંબલે આંધ્રમાં ગરકાવ કરે તેવી અનેક મૂર્તિઓ જોવાનું કરે. શિવકાંચી પણ ઘણું મોટું અને ભવ્ય મંદિર છે. આ મંદિરના થાંભલા રાજકુમારની પણ વધી ગય છે, આખી ગાંધારીની જુદી જાનની ગગનચુંબી ગોપુરા, દરેક મોટા મંદિર સાથે જોડાયેલ મુન્દર સંરોવર, પતાકારથબ જુદી જાનનો, ચાંબલાની રચના પણ નવીન તરેહની અહિં કામાલીનું મંદિર છે તે પ્રમાણમાં છે. ત્યાં રાક્ષસચાંચની મૂર્તિ જોવા જેવી છે.

કાંચેરમથ્લી બીજી તારીખે નીકળી રાત્રે બાર વાગે પોંદીચેરી આવ્યા. મારી સાથે લગભગ ચારસો સ્ત્રીઓના કસબના સેંપલ છે. પોંદીચેરીમાં દાખલ થતાં આ માલ રજીસ્ટર ન કરાવીએ તો પાછા ફરતાં દશ ટકા જગત આપની પડે. આની મને ખબર નહિ. સદમાએ એક મદ્રાસી વેપારી સાથે હતો તેણે ચેતાઓ અને હું જમી ગયા. અહિં જતે ત્યાં ઉતર્યાં તે પ્રોળ (કાકીચાવાડ) ના અહિંના બાળીલા વેપારી છે તેમનું નામ જોડા જમારામ હથ્થર. હું બીજાની યોગપાણી લઈને ગયો હતો છતાં તેઓ જો. મારૂં જે આવિશ્ય છાંડું તેનાથી હું બહુત પ્રસન્ન થયો.

પોંદીચેરીની આંધળી બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. પોંદીચેરી સમુદ્ર કિનારે પુર્વાગિમુખ આવેલું છે જામા સીધા દરેનો. આડો અવળો જોનો ન મળે, જુના પડાયજ નહિ. બધી ગણતરીઓની રીતે જાણેલું છે કે સૂર્યના ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયનની ધરમાં એક ખબર પડે. અહિં ખાસ કરીને સમુદ્રની ઉપર ફરવાની બહુ મજા છે. અહિં એમન આવેલી; પોંદીચેરી ઉપર મજલાકટ નાંખેલી. સવાના છ વાગ્યા સુધી રહેલી, ઘણાં જોયેલી. સમુદ્રની અંદર લાંબે સુધી પુક છે; તેને હિંદુસ્થાનમાં બીજી નથી. તે પુલને છેડે જઈએ એટલે આપણને જોમ લાગે કે આપણે કોઈ સ્ટીમર ઉપર જઈએ આ કેકાણે મેં મૂર્તિઓ જોયો તેથી થયેલો આડલાદ શી રીતે વર્ણવું ?

અહિં અરવિંધ ધોળ રહે તે તમે જાણો છો. હું તેમને ગળી આવ્યો. અહિંનો ફેરા સફળ થયો. એક મહા પુરણનાં દર્શન થયા. સાંજના ચાર વાગે ગયેલો, મારૂં નામ મોકલ્યું. “આર્ચ” ના આકલ્પ તરીકે મને યોગપ્રયો. મને બોલાવ્યો. બહુ મુન્દર મૂર્તિ; દાદીયો વધારે જોયો છે. પ્રથમ પરિચયમાં વાત તો બહુ સું ધામ તે ઉપર, શરીરે બેઠેલા. તેમનું શરીર બહુ ફૂલ લાગ્યું. તેમની સામે જે અંગાળીઓ બેઠેલા. તે તેમના શિષ્ય જેવા લાગ્યા. મારો તેમને મળવાનો તેમણે ઉદ્દેશ પૂછ્યો. મને તેમનાં દર્શન મિનાય અન્ય દાંડકદંડે જ હતો નહિ. “આર્ચ” તો હું આકલ્પ છું એમ સમજી મને તત્ત્વ વિદ્યાને લગતાં પુસ્તકોમાં પ્રીતિ હોવાનું કમ્બુ પૂજ્યું મેં તેમને કાંઈક ઉપદેશના વચનો સંભળાવા વિનંતી કરી તેમણે કહ્યું કે મારે કોઈ ઉપદેશ આપવાનો છેજ નહિ પોતાની સ રિયે તેમના વિગારો જાણવા વિનંતી કરી તે જાવામાં પણ લગભગ તેવાજ ઉપર મંડ્યો. હું મેંડેરગલી કાંચરમમાં ગયેલો તે રિયે ઘોડીક વાતચીત થઈ અને મારા તેમની સંચોના પુણ સમાગમ સમાપ્ત થયો.

પોંદીચેરીમાં મારાં વેપારને લગતી અજમારી કેટલીક ખબરો મળી. જે ત્રણ ફેંચ સાહેબોનો પરિચય થયો. અહિં મને અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ વચ્ચેના નજાવત બરોબર મળ્યો. ફ્રેંચ વાતો કરવે એટલા બધા મળનાવડા, હંમયુમા, અને સરખ, કે આપણને બહુજ આનંદ યાજ. ફ્રેંચો મળે નહિ, ગાંડ નહિ, વેપાર સમજાવે, તેમજ સમજાડે કરી આપે, અને સાચી સવાઈ

આપે. પણ તેઓ તામીલ લેખક સારી રીતે જાણે. આમને જોતાં તેમજ પોદીયેરી જોતાં એમ આપણને થયા વિના ન રહે કે અંગ્રેજો દ્વંડ્વતાં ફેર આપણને વધારે સારી રીતે સમજાશે. દુષ્ટેતુ પુત્રો જોયું. તેનું પોડેટક આપું સુન્દર ઇન્ડીયન સ્ટાઇલનું. મેદનમાં શોભાનાં મોરારી થાંભલાં મુકેલાં તે પણ તદ્દન ઇન્ડીયન ધારના. પોદીયેરીમાં ફેરસને કમાણી નથી. ફેર વર્ગે ૩. નવ લાખ મોકલે છે ત્યારે હિંદુસ્થાનના મુલકો ફેર સાંચવી રહે છે.

અહિંથી ચિદંબર આણ્યો. ત્યાં ઘણું મોટું એક મંદિર છે. તેમાં મુખ્ય મૂર્તિ નરેશ (શંકર)ની છે. શંકરના કિંમતે બદલે મૂર્તિની પુજા થતી જોઈને મને ગમ્યું. વિષ્ણુનું પણ સાથે મંદિર છે. આપું મંદિર બહુ જગ્યા રોકે છે.

આ આજીવન મંદિરો ખાસ જોવા લાયક. બહુ બધા પણ ઘણી જગ્યા બીજા લાગે. નાની મોટી શરેલી તેમજ છુટી મૂર્તિઓતો પાર નહિ અને તેમાં ઘણી તો અદ્ભુત અને ભાવપૂર્ણ, પણ મંદિરનું વાતાવરણ બહુ સારું નહિ. આખા મંદિરમાં ઘણું દેકાણું બહુ અધકાર હોય. પારિવારિક કાનકડિયાંનાં તો મોટાં નિવાસ ગૃહની બહુ છુટી વપરાય. મંદિરના કેટલાય ભાગોમાં વર્ષોના ફરેલા બરેલો હોય, દુર્ગંધ જ્યાં ત્યાં આવે (શી તેમજ પારિવારિક ચરકળી) વળી મંદિરના દરવાજા મંડપ વિગેરે સુદર હોય પણ જ્યાં મુખ્ય મૂર્તિ અથવા કિંગ હોય ત્યાં અધકાર બરેલો, જાળીન લપસાણી, દવાનો લગભગ અભાવ, અને મડી દરબુ-ગણે નહિ.

મદ્રાસ આસપાસનો તેમજ નીચેના પ્રદેશ બહુ જ રમણીય. સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં જે વર્ણનો વાંચીએ છીએ તેનો હારો અનુભવ તો અહિંજ થાય. પ્રદેશ બહુ રસાળ; અહિં દુષ્કાળને કામ જાણે નહિ! મોટે ભાગે ઝોખાનો પાક; નાળાંયેરીનાં વનનો પાર નહિ. દેવમાં બેઠાં બેઠાં મુઝો તો વન, અંરુમ, જંગલો તેમજ નાનાં મોટાં તળાવ, સરોવર, નદિ નાળાંની પરવરા, ગાસાંજર, હરે, તળાવોમાં ઘણું દેકાણું ફરેલાં બરેલાં હોય. આ મધું જોતાં 'દાદાબરી'નું રમણ વારંવાર ચાલુ રહે છે.

મદ્રાસીઓ પહેરવેશમાં સાદા. વરંડિયાન બહુ ઝોડી, બહુ નરમ. તેમ કાંઈક પીકનું. વેપારમાં આડી પીડે ફરી જાય તેવા, પણ ખીજ રીતે સાદા. આ ગામજો ઝોડી, હુટશાક કે મૂર્તિ ભંજાળાનીજ નથી. દેખાવમાં બહુ કાળો અને કપ જોયું કે વાલી સુધીય, અને હલુમાન ગાંઠ આવે. હું તો આ ભોંડાને મુમીયવંશી તરીકે જ ઓળખું! આજ એક આકાર જોયો અને મને વિભીષણ ગાંઠ આણ્યો. આમ જ્યાં આ જાતિમાં પણ refined type છે. ઘણી સ્ત્રીઓ તદ્દન મોર વર્ણી નહિ પણ વમણી અને સ્ત્રીય મુદ્રાણી જોવા મળે. રજાના-કટિમેખલાનું સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં વર્ણન બહુ આવે છે. મારવાડી આપણો ફરોડો પહેરે છે તે જોઈને આપણને ઘણી વાર આશ્ચર્ય થાય છે કે આમાં તે સંસ્કૃત કવિએ શું સૌન્દર્ય જોયું હશે! પણ અહિંની સ્ત્રીઓમાં કેટલીક કક્ષીન ધનિક સ્ત્રીઓની જે મેં જોનાના કટોર જોયા તે જોઈ મને રજાના સૌન્દર્ય સમજ્યું. આ મેખલા તે જોનાના વનરની કંચ દોડ દેખી પડી હોય અને તેની કારે મુખરોઓ ખોપરી હોય અને તે સ્ત્રીઓ પડાની મારક કટિ ભાગ હવર તંગ આવી જાય તેમ તે પહેરે છે.

ચિદંબરથી કુંભકોણમ આણ્યો. મર્મશાળામાં કતપો. વેપારીઓને મળ્યો અને કોંઈક રામસ્વામી, ગણપાળિ અને સાંરંગપાળિ એ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય મંદિરો અને કવિદોશીની વડેલી સાખા નવીના યાદ જોયાં. આ વધારાનાં વિગત બધાં વર્ણન કર્યાં છું? એક વાર આવી જો.

જના જેવાં છે. અહિં એક રચનાકવારની જાંજી મળી ગયા તેજે અમારી જાડ સારી બંધિ કરી. કુબાકેલુમથી તાંત્રેર આજે સારિતા સાડા અગિયાર વાગે. ધર્મશાળામાં જત્યા નહિ તેથી પરશાળામાં સુમ્મ રવા-સવારના યોરડી મળી. આ ધર્મશાળા જહુજ મુંદર અને સમયડ વાંછી છે. એક દિવસ એક કમનું ચાર આના બાકું લે છે.

તાંત્રેરનું મુપસિધ્ધ મંદિર જોયું. રચનામાં plan માં પહેલાનાં મંદિરોથી અટિયાતું, લાગુ. અહીં નહિ એક પથરો છે. આવડો મોટો નહિ કે આવડો મોટો પથરો જોયો નથી. અહિં ગંડરના મંદિરમાં સર્વ દક્ષિણ ગર્ભિની મૂર્તિ હોય છે. ચિત્રમરમમાં જે મૂર્તિ ન્તેષ. તે જાડ સરસ હતી જ્ઞેરનીના મંદિર નું symmetrical planning જોતાં મોતીશાની દૂક વાદ આવે છે. તાંત્રેરનાં હેક્ષા રામની રાજ્યથીના અવગેગો તેમજ તેના મહેલનું જાડિયેર પણ જોવા જેવું છે. આ મહેલમાં પ્રાચિન દરજ લિખીન પુસ્તકોનો મોટો જાણીનો સંગ્રહ છે. તમે અહિં આજો તો તમને જાડજા ઉપરોગી સાદિત્ય મળી શકે. એક મેં સચિત દરજવિખિત રૂમેરની પ્રા જોયું. તે ખરે ખર મનોમુર હતી.

મધ્યકે રાજ અહિં (ત્રીચીનાપોલી) આજે. અહિં જુગુગજ ના ગમીતા તેપારી મંગુમય જેસીમ્મ ને ત્યાં ઉતર્યો છે. કાળની ઓળખાણના કાળે તેજોએ મનો મોનાની દુકાને ઉતારી છે અને મારી સારી સંભાળ લીધી છે, મારાના વહેવા અહિં બજનમંડળીઓ હોરગોનિયમ અને નગલા સાથે મુંદર સ્વરે ગાતી ગાતી નીજે છે, ને માનના- અર્થ ને પમુ અરસા બગના અને અરસા કંધનાં-આપસુને મર્જર ગીતની બાન્ની થાય છે.

ત્રીચીનાપોલી ત્રણથી ચાર લાખની વસ્તીનું શહેર છે તેની લગભગ મધ્યમાં 'મમ્મ કોટિ' નામની દેરી છે. તે એક દેરી મોટી મોટી શી.જાઓની ગનેની છે. ચાઇનીઝ પીકચરમાં જ્ઞેના દેકરા દેકરીના દેખાવ ચીનરેલા હોય છે તેનીજ આ દેરી છે. તે દેરી ઉપર એક વાલું વિશાળ મંદિર છે અને રાજ ઉપરગણપતિનું મંદિર છે. રાજ ઉપરથી ચોનર તાંત્ર સપાટ પ્રદેશ હોવાથી 'હું'દર, સુધી નજર પડે છે. આજુ ત્રીચીનાપોલી, દેરી ઉપરથી સરખ લગે છે. એક જાગુએ કાવેરીના પટ દેશને મનોહર ગતાયે છે. દર શ્રીરંગમ રેલ્વેવાની થાનાતુ મોડું ધામ નજરે પડે છે. 'પ્રાતઃકાળ' કે સુપરિત સમય આ દેરી પરથી જોવામાં જહુજ મમ્મ આવે.

શ્રીરંગમ ત્રીચીનાપોલીથી જો માળન દૂર છે. કાવેરીનો પૂવ ઓળંગેવો પડે છે. શ્રીરંગમના મંદિરને સાન કીક્રા છે. તે ગદની અંદર મોટી જાળો, વીસીઓ, વિગેરે આવેલા છે. આ રીતે આ મંદિરે જહુ જત્યા રહે છે. શ્રીરંગમ પ્રમુ તે પિપ્પની લવન મૂર્તિના દર્શન ક્ષીચીનાપોલી આવનારે શ્રીરંગમ જરૂર જોવું જોઈએ. શ્રીરંગમ ખામને હોર જોમેપર મકાદેવનું પુ. જહુજ વિશાળ જોવા લાયક મંદિર છે.

આવની કાકે લીડીમલ જતુ છે ત્યાં તો વેસાર ચીસાજ જીજુ કાંઈ પ્રયોગ નથી. ત્યાંની મંદુમ અને ત્યાંથી જો રામિંદ રામેધર જહુજ જે વિગે કહે પડી.

ના. ૮-૧-૨૧ }
ત્રીચીનાપોલી }

તમારો
પરમાનંદ.

સુધી આ કૃત્રિમતા ઊઠાડી પડી નહિ.—ત્યાં સુધી તેલગણની રાજ્યવિધાત્રી સહુને મંસારગિરકત સામ્પી તાપસી જેવીજ લાગ્યા કરી અને પ્રજાભનની સાર્વભાત પછીનો હોનો વિનિષાત પશુ જોવો કમિઝ અને શ્રુતમ છે કે મૃગાલવનીને પોતાને પશુ પ્રભાં વખત સુધી તેહું જાન થતું નથી. સ્વારી જોવા જતું કે નહિ અને મુંઝવે મગવા જતું કે નહિ એ પ્રશ્નો ઉઠેજતી વખતનાં તેનાં આત્મશુદ્ધિને તેની રસવ્યનાનાં હિતમ દુષ્કરો છે. “તવે શા માટે તે જોરા જાય ? તરત પ્રેરણા, થઈ-કારણ સ્કમજાય. તે પોતે આ દેશના રાજપ્રકારકારની વિધાની હતી; તે આવે પ્રશ્ને અદૃષ્ટ રહે તો વિધાનીના ધર્મથી બાદ થાય.” આ કારણ હોને પોતાને લાગે છે એટલું “શુદ્ધ” હોત ને તે સ્વચ્છ પહેલાંની અસ્થિરતા અને અકળાટનું કાંઈ પ્રયોજાજ નહોતું. પશુ પોતાની સર્વદેશી પર્જાનાના ગર્વથી ચકચૂર થએલી આ હોમ તાપસીને પોતાની નિર્મળતા કે આત્મવચના સૂચી શકે તેમ નથી.

તે નરને ગાળી નાંખતાં અને ત્હેને લેતા મનુષ્યત્વનું બાન દરાવતાં મુંઝવે કરો. પ્રપત્તો નથી. “ પ્રસંગે પ્રસંગમાંથી, પયોગમાંથી ” રસ ખેંચતાર રસેષર રંગમુખિપર અપનાં બાન ન રુપક વૈગમની કૃપાસિકાનો—કેદાર કે પ્રપાત ને કહેા તે જા ચાય છે. મુંઝતા પહેલા ને હાસ્યમાલ્ય સચે “ એકાએક નિર્મળ આકાશમા રતિ હોતે તેન મુગ્ધ સુંદર મુખ જોઈ, મુગ્ધાઈ મધું જુડી ગઈ—માત્ર નીછઈ રહી.” આ અર્ધગમન ખેમનીની મૂર્છા બાણે ન વળી રહે છે હાં તો સંધ્યમધ્યમની પરંખ મેલિશ, રૂપમુગ્ધ ચિત્તાતે કાન મઝી નાંખીને મળે છે : “ જુઓ ! મ્હને કેમ કાંઈ નથી થતું ? ” પોતાના મનની સ્થિતિનુ ચિપરી પ્રસૂતિ ચવાતું શરૂ થતાં ને રતિરોધ અને વ્યકળામલ્ય મુગ્ધાકતા મગમતે ધૂનાવવા પામે છે તે આંધેખનાં કર્તાની હાસ્ય રસહવાને ખેલવાનો અત્યંત અવકાશ મળે છે. તે હાસ્યરસ કેટલાક ક્યજે એવેા સૂક્ષ્મ અને માર્ગિક છે કે બોળા મનના માલુમે ત્હેણ લક્ષ્યવિદુ કદાચ સમજી પડુ ન શકે. પોતાની મી પડતી વૈરાગ્ય બાવનાને કાઢી રાખવા કાંઈ મારતી મારતી મુગ્ધાઈ જે આત્મચુંવતો આદરે છે તે વખતનાં ત્હેની વ્યથા મનોદશાનાં વર્ણનમા રહેલી કટાક્ષીકામાં હાઈંગમિત્રા સાથે કળાનર પખુ એટલું ન પરિપૂર્ણ છે. આની મનોદશા, પ્રથમ મેળાપ પછીના પ્રકરણ “ દયા ” મા અને કાપક પિંજરમાંથી મુંજે મુક્તિપૂર્વક સામેલા વિજ્ય પછીના પ્રકરણ “ ફરી એક વાર ” મા મચેલમ રીતે વ્યક્ત થાય છે. તે પ્રકરણોમા મુગ્ધાકાલીના રત્નાવની એક બીજી કળા પચુ વચની દૃષ્ટિએવારે ચાય છે. ‘ અત્મ ’ ‘ પાપી ’ અને ‘ દયા ને પાત્ર ’ અવસ્થાના ના આત્માને લગાડવાની ત્હેની પ્રયત્ન, સન્નિષ્ઠામુક્ત હજી આ પ્રકરણોમા તરી આવે એ પચુ “ કેમ કેને શીખે ? ” એ સત્તરમા પ્રકરણમાં પરિવચિત એટલી હદ સુધી ગદ્યાય છે કે “ અંદાજ ” અને “ નર ” પ્રથિતી વેદકેમ મુગ્ધાકાલીના પુણ્યવીરક હાય પર મુંજવતો અશ્વમય ડાંખ દેવાની કૃષ્ટના કરે છે ! શિશા ફરીકેતેજ “ હાપર ” નો હાય હરમાવવામાં આવે છે. પચુ ને નથી ચોક્ષ પાડતો કે નથી દગળી લઉંતો; “ અરે નમ્હારી ! આટલેથી ન તરહે નજી કાન એમ અરૂં દોલ તો કિમા કિમા હું હાય બાળન. ” હ-રી મહા તત્ત્વોની માટક એ નિર્ગન્ધ અને અપરર્પ છે. ત્હેના નિસ્તીખ, સેવિયાપદ, અનિવાર્ય પ્રમાણનું કારણ પચુ એ ન છે.

સાંજે સાથે, અનિવાર્ય બનાવતું દર્શનું પલ્લુ ઝળકે છે.
જમણાં પ્રખ્યાતિ શ્રોતા સપાથી જ મહાપુરૂષો પલ્લુ એક જ પ્રકારની નથી હોતા. કેટલાકને
અબજોનીયી મદના વગમાડવામાં આવે છે; કેટલાક ચોનારી પરિમિત સંનિષ્ટોને જમણાં
આવડીને મદના સાથે છે, અને માયા, સર્વજ્ઞ મહાપુરૂષોની મદના અન્ન મિદાન હે. જે.

મુજબી મહત્તા આ ધીજ પ્રકારની છે. તે મુજબની માદક કષ્ટ વેડી વેડીને મહાન થયા મયતો નથી; તેનાથી મહાન થયા વિના રહેવાનું જ નથી. અત્યંત અજવાન ઓકક દેવ શક્તિઓએ માલવરાજ મુજબે અવતરવામાં ધન્યતા આની લાગે છે. હેની સાન્નિયોગીઓની નિષ્પૃષ્ઠ સાંનિયોગી સ્વદીઆતી છે. સરિતાપવાડ જેવી હેની પ્રગ્નતા અરુણાલિત અને આપૂર છે, હેની વાક્યપુતા શુદ્ધસ્થિતિનું સ્મરણકરાવે છે. બાજે ભવભાગર તરી નક્ષત્રે મોક્ષની પરિપૂર્ણતામાં હમણાથીજ મહાસતો હોય તેવી રીતે તે હવનને અંધલોકે ને અનુભવે છે. આ કારણથી જ જે બધાનક મોત બાંધે હોય ક'ગાળીયતભરી બીજતાથી મર્યા હોય તેને તે હસતે મુખે, રમતો રમતો ભેટે છે. આવી પશુ નિકસિત શક્તિઓના પ્રતાપ એજ હેની દુર્ધર્ષિતાનું મુગ છે. તે મહાનવાક્ષની સમીપ આવનાર એકેક એક પનંગીક ન્હાનું કે મ્હેલું તેમાં હોમાવાનું જ. શિશુપાળ હૈર્ય હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણને હાયે મર્યા માટે જ સ્વર્ગમાં બધ તેમ આશુચ, અર્થકર વરાગથી નિહર, હૈર્ય હીન, અમાત્ય સમી જતી રહેલી તેલંગજુની મન્યમાતા મુજ સરખા પૃથ્વી વસનને હાયે વસ અર્થ અને હેના બધ બ્યક્તિતત્ત્વના પ્રચંડ અગ્નિમાં અહંતા માય ને હોળી કરી. મરે જ પોતાની મનુષ્યતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરીને સંસારમાં સ્વર્ગ અનુભવીને સદ્ભાંગી થઇ શરી રોમે રોમે હવનના રસ પી રહેલા પૃથ્વી વસનમતી વસલભતા હેવા વિશાળ, મહન હૃદયમાં હુજળી રસ સાગરનાં અમૃતથી જ પેલાય છે. તે વસનમતાથી સાંપડતી શક્તિઓને સહાયવામાં રહેને મેદદ આનંદ પડે છે, તે આખરે મુજબને તમાવે છે તેમાં પશુ તેના પ્રાથમિક હેતુ તેવી અસામાન્ય માગિની પર પ્રચુતા મેળવની એ નથી બંજાતો, કેન્કે પ્રચુતાનો સ્વાદ તો અત્યાર સુધીમાં તેજે એટલો બધો આખો હતો કે વિશેષની ઉચ્છા બળે જ હેય. પ્રજે પોતાની ગ્રામ્ય વૃત્તિઓ અને શક્તિ ઓને નિરંકુશપણે ભમવા દેવાતી અને તેજ ભમણમાંથી મળતો આનંદ હાટવાની હેને દેવ જ પડી હોવાથી, મુજબ જેવી મત સ્ત્રી પર તેમને વ્યગ્રભાવમાં હેને આર હેજત, આવે છે. જનસંખ્યાને પોતાની સંગવડ અને સલામતી માટે જે નીતિનિયમો ઘોષ્યા છે તે એ સ્વેચ્છા વિહારી ભમણને આધિક્તી થઇ શકના નથી. નીતિની સામાન્ય ભાવના સાથે મુજે એવો સંપૂર્ણ અને સુદઢ અસહકાર થયો છે કે "સ્વર્ગ કે નર્કની મ્દન પરવા નથી પશુ હમણાં અનુભવું છું તેવી સ્વર્ગે વધારે મુમ નથી, ને નર્કે જતાં તે ઓહું થવાનું નથી", એમ કહેતાં હેને સ્વેચ્છે સંકાય થતો નથી. 'હેતુઅધીન મત' એવું છે કે "આનંદ સમાપ્તિ અનુભવતાં કદીયે કલંક હોય નહિ કે અજ થવા નહિ. એનો તપની મહાસિધ્ધિ" - સિધ્ધાંત જનતાના અનુકરણ માટે દ્વેષો દિલકર છે તે પ્રથમ શુદ્ધ છે; પરંતુ સીકરથી માંડીને નેપોલીયર અને તેની પછીના નૈતિક ગણના સર્વ મહાપુરુષોએ પશુ તેને જ હવનના આદર્શ તરીકે સ્વીકારવામાં મનુષ્યજનમાં સાધક માન્યું છે એ ઐતિહાસિક સત્ય મોંઘાની જરૂર છે. તેજ વચ્ચે અને વર્તનમાં કેવળ પશુગાને જ પ્રાધાન્ય મળે છે, એજ મનનું ભુવ બરેકું છે. તેમાં કાણું, જંગલી પશુગળ નથી એટલું જ નહિ પશુ જે સ્વૃષ ગણ વેપરાય છે, ને પશુ બુધ્ધિ પ્રભાવથી અને અગત્યારીત વ્યક્તિત્વથી સમૃદ્ધ થયેકું હોય છે. નીતિમત્રતાથી નિશાળા એજ આત્મગાળની કળના આ તનુ અસ્તિત્વ શક્ય હોય તો તેવું ગળ પશુ મુજબમાં અને નેપોલીયનમાં છે. જે વિમુનિઓએ ધર્મા પ્રાપ્તી અને ભગ્નમસાએને હથેલીમાં રમાડ્યા તેમનામાં આત્મમંજ ન હોય એ કેમ સંભવે? એટલું ખરે કે આત્મગાળના પશુ મિનનમિન પ્રકારે સ્વીકારવાની જરૂર છે. અને પ્રકૃતિ તે સર્વ પ્રકારને પોતાના આદળ હેતુઓ સિધ્ધ કરવાને આપત તરીકે વાપરે છે.

સાહિત્ય અને સાહિત્યકાર.

ઓમરની કવિતા.

લેખક: મનુ ત્રિવેદી.

જગતના આદ્યકાળથીજ લોકસાહિત્યો દોર જાય છે. એ લોકસાહિત્યની અવકાષાને પામેલો માણસ જે અમરારનાં પદો છે તેમાંથી સૌક્યો પછી પણ તેને કોઈ બંધાર કાઢે તો તેનું મહા-ભાગ્ય ! ઓમર અત્યંત મિયારો બહો માણસ હતો. જીવન, મૃત્યુ, પ્રજા, વગેરેને લગતા મહાન પ્રશ્નો એણે જ્ઞાત વિચાર્યો ને એ વિચારણાને અંતે જે જે જવાબો એ મેળવી શક્યો તે 'નિખસા-મખ્મો જમતને જાહેર કરવાની એણે હિંમત કરી'. એ ખુલાસા પરાપૂર્વથી ગાળી આવેલી માન્યતાઓથી નિરૂદ્ધ હતા; એ જવાબોમાં લોકોને માન્ય એવા ધર્મના સિદ્ધાંતોથી હલ્કી ચાલ હતી, 'ને લોકોને એની ખાતર પડતોજ ઓમરને મોર અધારમા નાખી દેવામાં આવ્યો !

સાત સેકાથી વધારે વખત સંઘી અમરારના સમયના પદો એડર્ડ ફ્રિડ્રીચરાઈ નામના આયરિશ કવિએ તેનાં 'રુબાયત' નામનાં પ્રખ્યાત કાવ્યકૃત અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરી ઓમરને પ્રમુખમાં આણ્યો. 'રુબાયત'નાં અંગ્રેજી ભાષાંતરની પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૫૮માં પ્રકટે થઈ. માત્ર 'એસ' નકલો ઉપાવવામાં આવી હતી તે પણ પાંચ મિલિંગ પરથી એક પેની જેટલો ભાવ ફતારી નાખ્યો ત્યારે ખાખી. પણ હાલે એલિયસ રોઝેટી, રિચનર્ગન વગેરે મહાન લેખકોના હાથમાં એ પુસ્તક આવ્યું ને તેમને લીધે લોકોનું ધ્યાન એના તરફ દોરાયું. એ પુસ્તકની થીજ આવૃત્તિ મારે માંગણી થઈ ને લોકોજ સમયમા એની ખ્યાતિ અમેરિકા મુખી પ્રસરી ગઈ. અમેરિકાના લોકો ઓમરની કવિતા પાછળ ગાંઠ થઈ ગયા ને અમેરિકામાં એક વખત એવો પણ આવ્યો કે જ્યારે ઓમરની 'રુબાયત'નાં વખાણનાં ગોમાગૂસો એક થીમના મંગમમાં આવતાં તરતજ ગાંઠ મિચો થઈ જતાં !

'રુબાયત' ત્રણસો લીટીનું સુંદર અદ્ભુત કાવ્ય છે. એમાં સમયાનથી તે અત્યંત મૂંઝવે જન્મ, મરણ, જીવન, વગેરેને લગતા પ્રશ્નો ધણીજ મોહક રીતે ચર્ચાયા છે ને એ અર્થને પરિપૂર્ણ ઓમર જીવન કેમ ગાળ્યું તેના મોક્ષ નિર્ણય પર આવે છે. એ નિર્ણય ધણીને સરકાર્પ ન લાગે એ સંભવિત છે, પણ તેથી 'રુબાયત'ની એક અદ્ભુત, મોહક કાવ્ય તરીકે કદર હોવા કોઈનેજ સાંધો ન હોઈ શકે.

મરુજીવન વિશે એ મુખ્ય માન્યતા જગતનાં પ્રચલિત છે: એક કહે છે કે મનુષ્યજીવન એ ધરતીની લીલા છે, મનુષ્ય હાથરોજ આંગ છે, અને અંતે સદૃશ કંઈ ઇશ્વરમાં સમાઈ જવાનું છે. થીજ માન્યતા એની છે કે મનુષ્ય વિશ્વનો ધવો કદાચ અંગ છે. એ શા માટે જવાબો.

ક્યાંથી જન્મ્યો, ક્યાં જશે. એ બધું અગમ્ય છે; કાંઈ અદૃશ શક્તિ પોતાની મરજીમાં આવે તે ને પ્રમાણે બધું ક્યાં કરે છે ને મનુષ્ય તેના ન્યાયા પ્રમાણે નોંધે છે ! એમર ખરખરું વક્ષ આ બીજી માન્યતા તરફ વિશેષ જણાય છે :

Myself when young did eagerly frequent
 Doctor and Saint, and heard great Argument
 About it and about; but evermore
 Came out by the same door as in I went.

‘ મારી જુવાનીમાં મોટા વિદ્વાનો તથા સાધુઓને હું મળતા જતો ને ઘણી ચેત્તિજન વાતો સંભળતો : પણ જે આજીવ્યો હું અંદર જતો તેમ આજીવ્યો હંમેશાં બહાર આવતો.’

જીવનમાં કાંઈ વાર પણ ‘ જગત્ શા માટે ? ’ ‘ જીવન શા માટે ? ’ ‘ આ બધું શું ? ’ એવો પ્રશ્નો જોનાં મનમાં ન ઉઠ્યા હોય એવો માણસ જગત્માં મળતો મુશ્કેલ છે. પણ આ પ્રશ્નો જેટલા સામાન્ય છે તેટલાજ એના જવાબ અસામાન્ય છે; ખરું કહીએ તો એના સંતોષકારક જવાબ દર કોઈને મળ્યાજ નથી, ને એમર કહે છે તેમ સફળે કહેવાતું મન ધાય છે કે :

There was a Door to which I found no key :
 There was a Veil past which I could not see.

‘ એક આશય એવું હતું કે તેની કીચીજ મને ન મળી; એક પડદો એવો હતો કે તેની પાર-હું જોઈજ ન શક્યો.’

ને જો આપત્તર પ્રતોજા મનુષ્યજીવનને લક્ષ્યસ્થાન વિનાના પ્રવાસ જેવું અન્યથાર્થિય જનારી મુદ્દે છે. એ અતુતર પ્રતોજા જીવનનાં ગયાં ફળોનાં મૂળ છે. મનુષ્ય-જીવનનાં ફળોનાં નાશ આ ‘ શા માટે ’ જોના નાશ પર આધાર રાખે છે. એ ‘ શા માટે ’ જોના નાશ કરવા માટે સંપૂર્ણ નિરાશાવાદ સ્વીકારવાની તેમજ આપણાં ચિત્તમાંનાં એજીવતો ખ્યાલ છોડીદેવાની જરૂર છે.

પણ એમરનો નિરાશાવાદ જગતની મિથ્યા માનવામાં નથી; ને તેથીજ એની પ્રાપ્તિ કશી કશી છે. એનો નિરાશાવાદ ‘ શા માટે ’ જોના જવાબ મજાવાની, અવિચ્છિન્નો અવધારરમિત પડે; સ્વીકારવાની, મનુષ્યજીવનનું ખરું હકથ સમજવાની ગાયતમાં છે. એ નિરાશાવાદ પ્રાપ્ત કરવા માટે અવિચ્છિન્ની હસ્તી બુદ્ધિ પડે, જીવનને વર્તમાનમાંજ સંકીર્ણ કરી દેવું પડે, એ મરનાં શબ્દોમાં કહીએ તો, વર્તમાન મધુર હોય તો ન જન્મેલાં અવિચ્છિન્ને મરણચક્ષુ મયેજ જનકાળની ચિંતા કરીજ ન શકેજો.

જણી મનુષ્યની સાચાર દશા, કમરે ને પગલે એને કાંઈ અદૃશ શક્તિને આધીન રહી કરવું પડતું કાર્ષ, એ ગયાંને લઈને પોતાનાં કાંઈ પણ કોર્મને માટે મનુષ્ય જગ્યાજાર હોઈ શકેજ નહિ. એમ એમરનું માનવું છે. આ માન્યતા, એ માન્યતાના રેકાની દલીલો, વગેરે દર્શાવતાં એ કાળના દારા ધણું સુંદર ચિત્ર પોતાની કવિતામાં રચ્યું કરે છે. મનુષ્ય જીવન દારી રહેલી અદૃશ શક્તિને એ કુબાર કહે છે. ને આજીવ્યોને માણીનાં વાસવ, કહી ઘણીજ મોટક રીતે મનુષ્યની ગાગાર રિપિત એ દર્શાવે છે. એ ચિત્ર રચ્યું કરતી કહીએજો બારાઈ નોંધે આપીશ :

“અમરનામ દિવસ પરા થતા આઘ્યા હતા ત્યારે એક વાર સાંજે હું કુંભારની દુકાનમાં ઉભો હોતો તે મારીનાં ગદ્યાં પ્રાણીઓ મારી આસપાસ હારખાઈ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં.

“આશ્ચર્યની વાત એ હતી કે તેઓમાંથી કેટલાંક બોલી શકતાં ને કેટલાંક ન બોલી શકતાં અભણતાં એક અધીર બોલી ઉઠ્યું. ‘કુંભાર કાણ છે તે હાલું કાણ છે?’

“બીજું બોલ્યું: ‘મારીમાંથી મારું તરવ લંબ મને ઘડ્યું તે મારીમાંજ મેળવી દેવાને એ મનાતું નથી.’

“ત્યારે ત્રીજાંએ કહ્યું: ‘ખરાબમાં ખરાબ છોકરો પણ જે ખાતેથી પોને પાણી પીધું હોય તેનેજ કોડી ન નાંખે, તો માત્ર શ્રેમ તે ગંમનને ખાતર જ રેળે એ જનારું હોય તે તો મુસો ચઢી આવવાથી એનો નાશ કેમજ કરે!’

“આનો કાંઈએ જવાબ ન આપ્યો; પણ ચોડીકવાર શાન્તિ રહ્યા પછી એકાગ્ર ધ્યાન એક વારાણુ બોલ્યું: ‘શેકા એકાગ્રપણાં માટે મસ્કરી કરે છે; શું કુંભારનોજ હાથ કૂચ્યો હશે?’

“એકે કહ્યું: ‘શેકા કંઈ કંઈ વાતો કરે છે, ને નફના કાળજીથી એતું મોઢું ખરડે છે; આપણી સખત કમોટી થવાની તેઓ વાત કરે છે-છટ’ એ તો બહુ સાચો છે ને બહુજ સાચું થવાતું.’”

મારી રીતે એમર છવનની પાવનમાં પોતાના કેટલાક સિદ્ધાંતો સ્થાપે છે. દુકાન, છવન એટલે અદૃશ શક્તિ ઉપર આધાર રાખતી, જવાબદારી વિનાની, સર્વજ્ઞ રીતે લાચાર નિયતિ. એ નિયતિ આપણને દા માટે મળી છે, કોણે આપી છે, ક્યારે પૂરી થશે, પૂરી થવા પછી આપણું શું થશે, એ બંધાતા જવાઓ મળ્યા અસંકલ્પ છે. આથી ભવિષ્યકાળ ને જૂનકાળનાં ચિંતનમાં વખત શુભાવશે એ મૂર્ખાઈ છે, જે કંઈ કરવા જેવું લાગે તે વિચાર કર્યા બગર ઝડ ને પડ કરી નાંખતું, કારણ કે,

The Bird of Time has but a little way

To fly-and Lo! the Bird is on the Wing.

‘સમય પ્રાણીને ચોક્કસ અંતર ઉડતાતું છે ને એણે તો ઉડતું પંથુ સાર કરી દીધું છે.’ છવનને આ દૃષ્ટિએ નિદાણીને એમર પોતાને માટે એક પ્રકારનું આદર્શ છવન કહેવું છે ને તેમાં સહચર્ય કરવા પોતાની પ્રિયાને નિમંત્રે છે:

‘વેરાન રણ ને લીલોતરીવાળા પ્રદેશના સંગમ પર આંજાંઆંજાં હોનાં ધાંસ પર આવીને મારી પામે બેસ; અંહી શુકોમો ને સુસ્તાનોનાં નામ અજરયાં છે, ને છવન એટલું આનંદ લાવક છે કે તપનનશિત સુસ્તાન મદમદની દયા ખાત્રાતું મન થાય.

‘અહીં ઝાઝની છાયામાં રાટશે, શરણતું પાણુ ને કવિતાતું પુસ્તક સખ બેસીએ ને તું પામે બેસી આ વેરાનમાં ગાય તો એ વેરાન સ્વર્ગ બની જાય’

પણ એમરના છવનના સિદ્ધાંતો આપણે સ્વીકારીએ, એવી અસંજીવની કદાચ સાથે સંગમ થઈએ, છતાં એ કહે છે તેમ જૂનકાળને એક વિચારી દેતાતું ને ભવિષ્યની ચિંતામાં ન પડતાતું કેટલે અંશે સંકલ્પ છે એ વિચારવાતું છે. એ પોનેજ એમ નહોતો કરી શકતો એ જોનાં કાગળની છેવટની લીટીઓ પરથી જણાય છે:

‘શુધાળને લાકને વસતં ચોરશે જાય છે! જુવાનીનું સુગંધે છાંટું ‘પુસ્તક બંધ થઈ જાય છે! છાંટામાં બેસીને ગાતું તે યુવયુવ કાણ જાણે ક્યાંથી આવ્યું હતું તે ક્યાં જઈ ગયું! અફસોસ!

‘હંદાલી ! નસિબદેવી સાથે કાઠી રીતે ગોઠવણ કરીને આ બધી શોધકારક ઘટનાને આપણે આપણા હાથમાં લઈ રાખીએ તો એના ચરેચર કરી નાંખી આપણી ધુન્ન પ્રેમાંણે એને કરીવી ન થકીએ ?’

આ લીટીએ એનું ખરું હૃદય આપણી આગળ રજુ કરે છે, એ વાંચી આપણને લાગે છે કે એ પણ બિચારો આપણા જેનીજ લાગણીઓવાળો સામાન્ય માણસ હતો, ને ત્યારે આપણે એને ચઢવા લાગીએ છીએ.

આખા વિશ્વની ઘટનામાં મનુષ્ય ઘણો સુસ્તક અંશ છે. પણ એનાં પોતાનાં મનથી તો એ બહુજ છે. જીવનની છેલ્લી ઘડીએ સુધી એને એક આશા રહે છે કે થોડો વખત પણ હું સોકોને સાંભરીશ, કોઈક વાર, પ્રસંગોપાત્ત પણ મારે માટે આંસુનાં એ લીધાં પાકશે.’ આ આશાજ મનુષ્યનું આંખું જીવન ઘટવામાં સદાયબદ્ધ થાય છે, એ આશાજ ધણાને જીવનના સુરચે દોરે છે. એમને પણ એની આશા હતી, ને પોતાનાં કાવ્યના અંતે એ ગાય છે:

Ah, Moon of my Delight who know'st no wane,
The Moon of Heav'n is rising once again :
How oft hereafter rising shall she look
Through this same Garden after me-in vain !

‘મારા આનંદના અક્ષય ચન્દ્ર ! આદાશનો ચન્દ્ર શરી એકવાર ઉગે છે તે જો : હવે પછી અવિષ્કમાં કેટલીયે વાર ઉગીને આવજ બાગમાં એ અને શોધશો-ને મને નહિ દેખે !’

And when Thyself with shining Foot shall pass
Among the Guests Star-scattered on the Grass,
And in thy joyous Errand reach the Spot
Where I made one-turn down an empty Glass !

‘અને તારાઓની પેઠે ધાત્ર પર વેરાયલા મીઠામાને વચ્ચે થઈ તારાં પ્રકાશિત પગલાંથી હું જ્યારે પસાર થાય, ને શરાબ પાવાનું તારું આનંદહાયક કાર્ય પગલવતાં હું જોઉં છું ત્યારે હું એઓ ચરે-ત્યારે એક આંસુ ત્યાં ઠાલવી દેજો !’

દારૂ નિષેધના ક્રૂરા જમાનામાં દારૂનાં પીંચનાં પીંચ ઠાલવી દેવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ તે તારે ખાતર નહિ; દારૂ પ્રત્યેના અમારા અભ્યુદયાને લીધે, તારે ખાતર તો, એા કરિ ! અમે અમારાં હૃદયનો પ્રેમ દોળાશું !

પ્રેમી-સુસાકરને:

સુસાકર !- હું મારી પાસ આવ ને મારા આ નિર્મોહ્ય દિલનો બાગીદાર બન; ને મારા દિલના દર્દને તારામાં હું સમાવી દે. ને પછી છુટના પેલા શરાબપાનમાં જે શરાબ વહેવાળું છે તેની એ વાજ આવીએ કે જેથી હું ને હું આ દુનિયાના દર્દથી છૂટા થઈ ને છેવટના સુખમાં બાગી બનું.

ઝોના વાંક !

ઝોડ આત્મકથા.

લેખક :

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

પ્રકાશક :

પ્રકાશ ૭ મું.

મહાયોગી મહારાજને શરણે.

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

[૩]

વિષય “ નિયત્ત કુર્ય કર્મત્વ ” હતો, અને યોડો વખત ઝોના પર થતા શાસ્ત્રીય વિચે-
ચનમાં મને રસ ન પડ્યો. પણ પછી તો અણે પ્રવચન મારેજન મારે હોય એમ લાગ્યું.

“ કેટલાક શોધો-વિદ્વાન પણ દુઃ સુહિના-પાશ્વત્ય કેસવણીથી સંસ્કારમુન થઈ કર્મ કરવા
માંગે છે-પણ નિયત-શાસ્ત્રવિદિત નહિ : આપણાજ શહેરમાં મમાજ ઉદ્ધારવાનો પ્રયામ થોડા કાલ
ધર્માં શરૂ થયો છે. સંસાર તો સુધારવો છે, પણ શાસ્ત્રની મદદ લેવી નથી. તેમને ધરતો પાપયુ
છે પણ સ્થાપત્યના નિયમો સ્વીકારવા નથી, સમુદ્ર તો તરવો છે પણ નાવનો ત્યાગ કર્યો છે.
અને આ રીતે તો બંગલો બાંધવાનો પાપો ઝીઝોના સ્વચ્છ પરચવા તેઓ માંગે છે. શું મુખાંક !
અથા સતોવાય પણ

ન તુ પ્રતિનિષિદ્યમૂર્સજનચિત્તમાસાદયેત્ ।

પ્રથમ તરંગોથી બપોરે બનેલો દરિયો પણ તરણ : વિદરેલો નાગ પણ મસ્તક પર રાખી શકાય,
મંદા મહેનતે સસલાંતું નૃગ પણ હાથ આવે-પણ ભગદરિ મહારાજ કહે છે કે ન તુ પ્રતિ-
નિષિદ્ય મૂર્સજનચિત્તમાસાદયેત્ ।

સ્ત્રી એ સંસારનારણી છે; ભગનકેશરિણી છે, પણ ભગમ્નાનો અવનાર છે. તેના
આધાર ને વિચાર પર બ્રહ્માન્દનો આધાર છે-તેના સ્વચ્છથી પ્રથમ કાલ પાતે છે, મારેજ
મનુમંદારાજ કહી ગયા છે.

“ ન ત્વી સ્વાન્ત્યમર્હેતિ ”

મારું હૃદય ઉછળી રહ્યું. મહારાજ-મારે માટે ગોલતા હોય એમ લાગતું હતું. ધડી ધૂર ધૂર
પણ મારા વિચારો ધૂંધી મહારાજના સૂત્રોની સત્યતા બોધે રહી.

“પણ આપણા સ્વચ્છંદી સમાજવેદારકો શ્રીઓને સ્વનંત્ર બનાવવા એકે પગે ચમકે રહ્યા છે;
અને એમ સમજે છે કે વિશ્વાચોનો પુનર્જનમાં આસ્વાત્ય સમજે ગયું છે. પણ તેઓ
વિસરે છે-મહાકવિ કલાપીનું સૂત્ર “છે વેદ્યે વદુ વિમલના બહેન ! સૌભાગ્યથી કંઈ.”

“શાસ્ત્રે કરેલો વિધવાવિવાહનો નિષેધ સંકારણ છે. ક્યાં તો સમાજમાં વિધવાઓ રહેવા દે. કે
નહિ તો, કુમારિકાઓ રાખવી પડશે. વિવાહનની દાઢ સ્થિતિ છે તે આપણી યશો સંસારમાં
દુઃખ તો છેજ; પણ મોટું દુઃખ છેડી નાતું દુઃખ સ્ત્રીકારવામાં જ વિવેક બુદ્ધિ જણાય છે.

નારી નિંદા નહિ કરે, નારી રતનની ખાણ.

તેમાં સૌ પેદા થયા, ધ્રુવ પ્રજ્ઞાદ સમાન.

પણ જો વિધવાવિવાહ પ્રચલિત થાય તે સમાજ અપરિણીતાઓથી ઉભરાય તો શી દયાયામ ?
ક્યાં તો આશુમાંથી રત ન નીકળે-કે ક્યાં તો તેમાં પત્યર પાકતા થાય. આશુને ગીતાશ્રમાં કહ્યું
છે તેમ-

“અધર્માભિભવાત્કુળેષુ પ્રદુષ્યન્તિ કુલસિયઃ ।

ઔયુ દુષ્ટાસુ યાચ્છેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥

સંકરો નરકાયૈવ કુલેષ્નાનાં કુલસ્ય ચ ।

પતન્તિ પિતરો દોષાં લુપ્તપિણ્ડોદકક્રિયાઃ ॥

દોષૈરેતૈઃ કુલેષ્નાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।

ઉત્સાદ્યન્તે જાતિધર્માઃ કુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ ॥

ઉત્સન્નકુલધર્માર્ણા મનુષ્યાર્ણા જનાર્દન ।

નરકે નિયતં ષાસ્ટો ભયતીત્યનુશુધ્ધમ ॥ ૧”

આરે આ શ્લોકોનું તાત્પર્ય મહારાજ સમગ્રવી રહ્યા ત્યારે મારા મગજ પર નવું આશ્ચર્ય
પડ્યું અને મેં કેવા ઘેર વિચારો ક્યાં હતા તેનું મને ભાન થયું હોય એમ લાગ્યું. પણ તેઓ
આગળ ચલાયું.

૧ અધર્મે ઘેરતાં થાય દુષ્ટાચારી કુલશ્રીઓ;

શ્રીઓ દુષ્ટ યનાં, દુષ્ટુ ! જેને છે વર્ણસંકર.

કુલને કુલધર્મીને નાખે સંકર નર્કમાં;

પડેજ લેમના પિત્રો કોપાનાં પિંડ તપણ.

વર્ણસંકરકારી ઓ દોષથી કુલધર્મીના

જો છે જાતિ ધર્મો, ને કુલ ધર્મોયે શાશ્વત.

કુલ ધર્મો દુષ્ટા જેના, તે જતેના જનાર્દન !

સદાનો નર્કમાં વાસ, થાય એમ મુજેનું છે.

“ પૂર્વે એક ત્રીયારાજ્ય હતું ત્યાં કુંવારી કન્યાઓ રાજ્ય કરતી. ત્યાંની રાણી કુમારિકા હતી; ત્યાં સૈનિકો પણ કુમારિકા હતી. તે રાજ્યમાં મહાયુદ્ધ મત્સ્યેન્દ્રનાથ વિરય્યા; અને જે તપસી હિર્વશી ને મેનકાથી ન ચળ્યા તે સ્વચ્છંદી કુંવારિકામાં ફસાયા ને યોગભષ્ટ થયા.

“ આ કારણથી ત્રિકાલત્ર મહાવિષ્ણુએ કન્યાને અપરિણીત રાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે. અને જે કન્યાઓને અપરિણીત ન જે રહેવા દેવી હોય, અને વર્ણુશ્રમની પવિત્રતા જાળવવી હોય, તો વિધવાને પરણતી અટકાવવી જોઈએ. આ અર્થાં રહસ્યો સમાજશાસ્ત્રથી અણગમણ ખીચારા સમાજ-ઉદ્ધારકોને ક્યાં જોવાની પરવા છે ?

“અને આ બધા કરતાં વિધવાની સ્થિતિમાં જે વિમલતા છે તે શામાં છે ? નિશ્ચય તપ તપની તે માતાઓ તો અવનિનો આધાર રૂપ છે. તેજ ખરી પુણ્યશાળી છે, તેજ ખરી પેદાન્તી છે; તેમની કુટુંબજાળમાં એક કુટુંબ નથી-પણ આખી વસુધા છે. તેમને એક ધરનાં આંસુ કુછવાનાં નથી પણ આખી દુનિયાનાં દુઃખ વિસરાવવાના છે. અને તેની એકતાત્ત્વ સમાવૃદ્ધિમાં સર્થે નથી, પણ આખા જગત જોડે છે, અવિનાશી પ્રભુ જોડે છે.

“ સંસારીનું સુખ કાચું, ઝાઝવાના નીર જેવું,

તેને તુચ્છ કરીએ રે.

સંસારીનું સુખ કાચું, પરણીને રહવું પાશું,

તેને ઘેર શીદ જાડીએ રે.

પરણ તો પ્રીતમ ખારે; અખડ સાભાગ્ય મારે;

સંડવાનો બધ ટાળ્યો રે.

મીરાબાઈ બલિહારી, આરા મને એક તારી,

હવે હું તો ખડ બાગી રે.

મોહન તારા મુખાગની સાથા લાગી રે.”

મહારાજની ગાવાની કક્ષા પણ અદ્ભુત હતી, અને આ પદ પુર કરતાં તો છેલ્લી લીટી બંધાએ ઉપાડી લીધી.

[૪]

સાગ્રાવનો ટકોરે થતાં પ્રવચન પુરું થયું. મહારાજે હાથ લંબાવી આશીર્વાચન કન્યાયુ-

“કંઠ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ.”

આતા જતોએ નિસાસો મુક્યો. સમજ જગતે જાદુ પુરો થયાં તેમની અંત્રે જાન દેરી પુરી ગઇ હોય એમ લાગ્યું. ત્યાં એકેતી વિધવાએના સુખ પર વિજય તેજ જાણ રહ્યું હતું. વણી સ્વધવાએના હૃદય આવા પ્રભુ જીવનના લ્હાના લેવાની તક મળી જિન્ટ થયલાં હોય એમ લાગ્યાં. હું પણ મારા ગાંડખયુ તરફ તિરસ્કારથી જોઈ રહી અને મારે ભાગ્ય આડ વર્ષે મને આ ભૂમિકા પર જગત મહેનતે લઇ આવ્યું તે યાદ આવતાં પસંદાર મારે હૈયું મને હાજી રહ્યું.

જાતોએ મહારાજને ફરીથી હાર પહેરાવ્યો ને તે હાડીને આંદરના ખડમાં ચાસા ગયા. લોકો

“તું જીન અનુમતી છે-આપણા સંસારની રૂઝના નિમિત્ત છે. મળશે, તો મારા જામશે. તેના કરતાં વેધવ્ય સાઈ લાગશે.”

“નહિ મળે તો પછી હું સુખ જોગવીશ. પરણ્યામાં જ ખરું સુખ સમાયું. નથી. પણ આજા કુર સંસારની શુભામ હું રહીવાની નથી...”

“તે હું ક્યાં કહું છું, થોડો વખત મારું માને તો તને સુખ પણ મળશે ને સ્વાતંત્ર્ય મળશે”

“કેવી રીતે ?”

“મન મારવાથી. તેજ બાંધે છે, ને છોડે છે.”

“તે કેમ મરાય. દશ વર્ષ બહુ કાંઈ માર્યા” મેં કહ્યું.

“પણ ત્યારે તું સંસારમાં હતી; હવે તેને તીરે ઉઠી છે. ગમશે નહિ, હું રસ્તો બતાવીશ”

“આપ તો સમર્થ છે. પણ મારું મન સંસારી છે, લીધાવાણું છે. આપનો જોશ નિરર્થક જશે.”

મહારાજ જરા હસ્યા “માર્ષ ઉતાવળી થા માં. તું કોની સાથે માન કરે છે તેવું તને માન નથી. બદાર લોહો આવે છે, પ્રવચન સાંભળે છે, ને ઘેર જાય છે; પણ મારા પ્રભાવનો ખાસ તેમને આપનો નથી. તું સંસારી છે, દુઃખી છે, અજ્ઞાણી છે. હું થોડી છું, આનંદ રાશિ છું. થોડાં દિવસમાં તું સુખી ને સંતોષી થશે. તારામાં શુદ્ધિ છે, દ્વિમન છે. તું દસરમાં એક છે. તું જ અસાધ્ય સાંધી શકશે.”

મહારાજના શબ્દો વણા જતા હતા પણ તેની આંખો પાછી નિશ્ચિત ધર્મ માર્ગ હતી. હું પાછી દિગ્મુદ યજ્ઞ મણ, મારું જ્ઞાન જ્યાં મંડ્યું. મારું માયું ચક્ર ચક્ર દરવા લાગ્યું. મારી નજર તેની અર્ધ વધારે તેજસ્વી ને પડછંબ થવા માંડી; પથે પથે મોટી થતી તેની આંખોમાં અખિલ વિશ્વ સમાયું હોય એવો ભાસ થવા લાગ્યો.

તેની સામું જોવા ધણી મહેનત કરી, પણ તેની આંખોનું તેજ મારાથી નહિ સહેવાયું. મેં આંખો મીચી. મને લાગે છે કે મેં પથ છું મેં જ્ઞાન રહી.

મારા કન પર મહારાજનો શાન્ત રાર ફરીથી અથડાયો “મોહન ! મોહનકંવર બાને મોહન”

હું જમણીને સાવધ થઈ ને બીજી પથે મોહનકંવર કાઢી આવ્યાં.

“મોહનકંવર આ !” મહારાજે તેને કહ્યું “આ છોડરીની વ્યથા હું સમજીશ છું. એને સુખ મળશે. સમ્પ્રિદાનંદ કરશે તો એ સુખી થશે. તમે સુખથી જાઓ.”

માન કંવર કાઢીએ પ્રણામ કર્યા ને મહારાજને ને આશીર્વાદ આપ્યા.

“મોહન !” મહારાજે પાર્શ્વકને કહ્યું “આ બાલને ૧૨માં આશ્રમમાં લઈ જાવ સખ” હું મને મોડે નમન કરી, મોહન સાથે બદાર નીકળી.

પ્રાસંગિક કેક

રણજિતરામ જયંતિ.

(“એતન” માટે ખાસ.)

જયંતિ સમ્પન્ને ગુજરાતમાં રૂઢ કરનાર એ. રણજિતરામ વાવાબાઈ મહેતાની ચોથી જયંતિ એક શુદ્ધ ૧૪ (એમના અવસાનની દેશી તિથિ) તા. ૧૯મી જુનને દહાડે અમદાવાદમાં પ્રેમાબાઈ હોલમાં, શ્રી. આનંદશંકર બાપુબાઈ ધુવતા પ્રમુખપણા હેઠળ ઉજવાઈ હતી. એ પ્રસંગે એ. રણજિતરામ વિશે જે સમ્પદે કહેવા માટે એમના માઠ પરિચયમાં આવનાર શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પડ્યા નહિયાદથી આવ્યા હતા.

શ્રી. ચન્દ્રશંકરે એમની મીઠી અને રસમરી વાણીમા એ. સાયેના પોતાના સબધનો પાંચે મંડાવો તે પ્રસંગથી મીઠીને એમના અવસાન સુધીના દશમાર વર્ષના ગાળામાં એમની સાથે ગાયેલા એકલગનનાં કેટલાંક સ્મરણો વર્ણવ્યા હતા સાધારણ રીતે જયંતિ જેવા પ્રસંગે વ્યાખ્યાનો અંબીર ને પ્રાંક બાવમરી બાળામાં અપાય છે. એને સમયે વાતાવરણ બારે બારે હોય છે. આનાજનો ભારેખમ થવા હોય છે, રમ ચમાડવાને માટે સજાના છતેગર શ્રી. ચન્દ્રશંકરે આ પ્રસંગને વધારે રસમય ને સચોટ બનાવવા માટે પોતાનું વ્યાખ્યાન બહુ રમૂજ બાપામાં આપ્યું. પણ એમની એ રમૂજ હદ ઉપગંતની હોવાને લીધે મૂળ પ્રસંગને યોગ્ય સચવાતી જોઈતી ગંભીરતાને કંઈક અશોભન્યાપ થયો હતો. (ને એટલે મુખી કે વ્યાખ્યાનને, અંતે જ્યારે સ્વર્ણજ્યની અવસાન વેળાનું અંતિ કશું ચિત્ર એ અત્યંત આદ્ર ભાવામાં ચીનરી રહ્યા હતા અને આતાઓનાં હૃદય પીગળી ગયાં હતાં તે સમયે કરજતાના ચિત્રમાં એમનાથી રમૂજનો એક સમ્પદ વપરાઈ ગયો હતો; કે જે તાત્કાલ અગ્નિ અને અશ્વિકર શબ પડ્યો હતો.) એમનું વ્યાખ્યાન હદ ઉપગંત રમૂજ હતું. મુખ્ય વ્યાખ્યાનકર્તાની એ રમૂજ અને પાઞ્જથી પ્રમુખશીએ ઉપસંહાર કરતા કહેલું કેટલુંક વિષયાતર—એ જે વાતો બાદ કરતાં, આખી જયંતિનું કાર્ય એટલું તો સાંજેપાંચ રીતે પાર ઉતર્યું તે એમાં, એટલો તો રસ પડ્યો કે “જે કલાક ક્યાં ગયા એ જણાયું” નહિ.

પાઞ્જથી ઉપસંહારમાં પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું તેમ શ્રી ચન્દ્રશંકરે આતાજનો સમક્ષ ગુણંતરગમ વિષેનાં પોતાનાં સ્મરણો કહેતાં જેવડી કથા કહી હતી—વેવળં ચિત્રો દોર્યાં હતાં. એક આટલો જયો રસ દોળાયુક્ત અને અસ્થાને મનાયથી રમુજને આજ્ઞાની તો નહિ હોય? મળી પ્રસંગે “રસમય ને સચોટ” બનાવવા માટે જ વ્યાખ્યાનાએ હાથ રસ અવલોકતી રીતે સ્થાપ્યો હોય તેમ માનવા કરતાં આ પ્રસંગે જરા નુનઃ કટિ પિન્ડથી અવશેષતાં તેમને વિશેષ અહમ થશે. પોતાની વ્યાખ્યાનની આડી અસર વિશે સમગ્ર જીવ આપતા ને પડતાએ આ અર વિશેષજો અમારી સરજા વાપરેલાં “Human, humanized, humanized and humanized.” અને તેથી, રણજિતરામ માથેનાં પ્રસંગે જે ઉપનાં નેના નેજ રૂપના તેમજો વર્ણવ્યા થીજ રીતે કહેતાં રમૂજ વિષયગત હતી, કેવળ વ્યાખ્યાનનું નહોતી એમ જણાય છે. આ વિષય પરત્વે અન્ય મંડામાં પણ ચર્ચા નહોતી હોવાથી આટલો છુટાએ અવશ્યક ધાર્યો છે.—અમિ.

રજુજિતરામનું અને ગીતનું એમનું પોતાનું; પણ સ્વર્ગસ્થિતુ ચિત્ર પૂજ્યભાવ, પ્રોદતા અને મનના બંધી લાગણીની પીછી વડે અને પોતાનું નમતાની પીછી વડે.

એમણે કહેલી સંસ્મરણની વાતોના અધાર પસંગો અડી નથી આવ્યા. જરૂર હપગોળી ને સયોદ જાણ્યા છે તેટલાજ આવ્યા છે. અને તે બધા બને ત્યાં સુધી શ્રી ચન્દ્રશંકરના શાસ્ત્રોમાં (રમુજ બાદ કરીને) પણ કંઠમાં સાર રહે આપના ચત્રને ક્યો છે, અલખત, અક્ષરતા તો નહિજ. 'સુગંધમાં રવ. ગોવર્ધનરામભાઈ અંતકાળ હતા તે સમયે (ઈ. સ. ૧૯૦૬-૭ માં) મારે રજુજિતરામ સાથે પ્રથમ ઓળખાણ થયું. ગોવર્ધનરામભાઈના મંદનાડ ગંબીર થતા જતા હતા અને એ હવે નહિ બચે એમ 'સાને લાગવા માંડ્યું હતું પણ પ્રો. ગવ્ગરે બધાને હિમ્મત દેતા. એક દરોડી પ્રો. ગવ્ગરે કહ્યું કે પ્રો. સાંકળચંદ સાદ અંતકાળ માંદા હતા તે વખતે ડૉ. અ-એ એમ ને મનસ્વાદિક દવા આપી ચમત્કારિક રીતે સાજા કર્યા હતા. આપણે પણ એ ડૉ. ને ગોલાચી દવા કરાવી નેમુએ. પણ એ પ્રોફેસર ને ગોલાચી કોણ ન્યાય? કોઈ એમને જાણતું ન હતું. એ સમયે રજુજિતરામ ત્યાં હતા. એમણે કહ્યું: હા, હું એ ડૉ.ને વિશે જાણું છું. હું દરોડાં કરવા બંધ છું ત્યાં રસ્તામાં એમનો ગંગોત્રે આવે છે. આમ કહીને એમણે એ ડૉ. વિશે એટલી માહિતી આપી જાણે 'એનસાઇકલોપીડિયા' માંનું લખાણ! આપણે કરવા તો રાજ જમુએ છીએ, અને એ વખતે રસ્તામાં થાયુષે શસ્ત્રો, વસ્ત્રો કે એન્જિનિયરોના બંગલા આવતા હશે, પણ એ બંગલાઓમાં વસનારાઓમાંના એકાદ વિશે કોઈ આપણને કંઈક માહિતી પૂછે છે તો આપણે નથી કહી શકતા. આમ થાયુષે વાર બને છે. રવ. રજુજિતરામની અવસોક્ત શક્તિ તે નિરીક્ષ્ય શક્તિ એટલી ઝીણી ને તીવ્ર હતી કે એમના જીવન માર્ગમાં આવતી, પ્રત્યેક વસ્તુ એ બાળી શકે તેટલું જાન મેળવી લેતા."

"ઉપજા અનાવ પછી ગોવર્ધનરામભાઈ તો ગુજરી ગયા. અમારા સંબંધ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. એ સમયે સરકાર સેવાનો પવન દેશમાં વાતો હતો. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં નોંધાય, તેમાં કંઈક નવીન શોધખોળ કરીને દેશને ઉપદ્રોગી થઈ જાય એવા વિસ્તાર ને આશાથી હું પ્રો. ગવ્ગરની લેબોરેટરીમાં દાખલ થયો. હું ત્યાં પ્રવેશો કરતો ત્યારે રજુજિતરામ આવતા. પ્રવેશો પ્રોજેક્ટને ડેકોણે-ચૂકા ઉપર-હોય. અને હું ને રજુજિતરામ એક જામુએ જેસી અને પ્રકરણ પસંગો ચૂંચે જતા. ગુજરાતમાં સરકારાખિયાન કેમ પ્રકરણનું. ગુજરાતમાં કેવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી, નહું ને મદદ ગુજરાત કેમ થઈ-પરે વિચારો-વાતો ઉપર વાતો રજુજિતરામ એવું જતા."

"એ વખતે મુંબઈમાં બીજી સાહિત્ય પરિષદ બસવાનો હતો અને શ્રી. શંકરજીભાઈ એક સભા એની નેચારીઓ થતી હતી. એ પરિષદમાં સાયન્સ ઉપર એક નિબંધ વાંચવા માટે તેવો કરવાનું મને રજુજિતરામે કહ્યું. મેં કહ્યું: 'અરે! પણ સાયન્સ ઉપર લેખ લખું?' અને તેમને રી? એમણે કહ્યું: 'હા તમેજ એ લખી શકશો.' પ્રો. ગવ્ગરે પસંગો નેત્ર માટે વિષય બંને સમજાવે મેળવી લેવું. પ્રો. ગવ્ગરને આ વાત કરી, એટલે એમણે તો એમની આખી લાયસેરી બનાવી લીધી ને કહ્યું કે 'આ બધી લાયસેરીઓ રહી; એમાંથી મદદ પડે તે લઈ જાઉં, વાંચીને વિષય ઉપરની કોઈ' મેં તો સાયન્સ વિશે પાશ્વર્ય ઓછું-અધિક વિચારક નહિ-અંગેનું કે નહિનું એટલે એટલી મોટી લાયસેરીમાંથી વિષય પસંદ કરવો એ તો મોટી મુશ્કેલીની વાત થઈ પડે. આ વખતે રજુજિતરામ મદારી કુર્મકે આગળ લાયસેરીમાંથી એમણે પગીશ નીચ પાડીને મૂકી

કાઠી મને આપ્યાં. અને એ વાઝી વઘ તે પટથી એક નિર્ગંધ ઉપગ્રાવી કાઢવાનું કહ્યું. સાધનસંતુ
પણ એ એટલું વાંચતા. એમનો આસ્વાસ અતિ વિશાળ અને સર્વદેશી હતો. એમનું વાચન
એટલું વિસ્તૃત હતું—એમનું જ્ઞાન એટલું, બહોળું હતું. કે જેને તે વિષય વિશે એમની પાસેથી
પુરતી માહિતી મળી શકે.”

“પ્રેરણા પાનાર, નવો ઉત્સાહ ને નવું બળ રેડનાર, કાર્યના પ્રદેશમાં ઘુમવા માટે જોમ પ્રકટાવનાર જોમના જેવો જગજગર દાહ નહિ ઉગના લેખકાને બળી સુરનાઓ કરતા, વાંચક થાપડતા ને તેને ઉત્સાહથી ભરી મૂકતા. ઉપરો નિગ્રધ મે' તૈયાર કર્યો ત્યારે જોમજી ને અબિ પ્રાપ્ત આપ્યો, તે આત્મસાચા થવાની બુદ્ધિ કે અહીં નથી જણાવતો, જો કે એમાં એટલી કિમત તો ન હતી, તો પણ નવા કાર્યપ્રદેશમાં પડનારાઓની પીડ થાપડવાની એમની રીતતું” એ પરથી મને તો બહુ બાન થયું. જોકે હહાડે જોમજી મને કહ્યું : ‘ચન્દ્રાંકર’ મરે તમારો દાઝો-તમારી સાથે વાંચતો છે.’ અમે જોમપ્રેસ બાગમાં ગયા. મેં જોમને એ વાચી-ગાઈ સભ-ગાવ્યાં. જોમજી કહ્યું : ‘મને આ બધાં ગમે છે, તમે આનો સંબંધ છાપો તો ?’ પ્રેરણા મોંઝનાર તો એ જોવા લાતા, કે એમની સાથે વાનો કરીને છૂટા પડ્યા પછી આપણને જોમજી એમજ થાય કે ક’મનું કંઈ કરી નાખીએ.”

“પાતાને ઉત્તમ લાગે તે અને નવા લેખકોની નવી કૃતિઓનો પ્રચાર કરવાને તો એ મિશનરીની દૃઢતાથી કામ કરતા. એક દહાડાં, એ હાથમા ‘વસંતોત્સવ’ લઈને મારે ઘેર આવ્યા. એ વખતે ઈવિ ન્હાનાલાલનું એ પુસ્તક તુરનમાં જ બહાર પડેલું. ને એમની નવીન મેક્ષીની નવી કૃતિ ગૃહસત્તામાં પહેલવહેલી પ્રસિદ્ધ થયેલી. ન્હાનાલાલની એ પ્રકારની કૃતિઓ એમને બહુ ગમતી અને એનો પ્રચાર એ બહુ જ આગ્રહથી કરતા. હું એ વખતે કાચકાલુ વાચતો હતો. મારે ઘેર આવી અને નીચે બેલાવીને ક્યું: ‘અન્નદંડ ! બોલો, હું વાચશો ‘નરીકાતલું’ કે વસંતોત્સવ ?’ એ ક્યું: વળી, વસંતોત્સવ હું ?’ એમણે મને એ બતાવ્યું, એનો આશય વિનાશથી સમગ્રઓ. એ પ્રતિ માફ મન લક્ષ્યાનું, પોતે જનને એ વાંચી બતાવ્યું અને મને એનો રસ લગાડ્યા પાનાનાથી બન્યું એકલું ક્યું.”

[illegible]

જીનતાન

જીનતાન-ઉલટીને તરતજ બંધ કરે છે.

જીનતાન-પાચતશકિત માટે એકસીરછે.

જીનતાન-શકિત માટે એના જેવી એક
પણ ચીજ નથી.

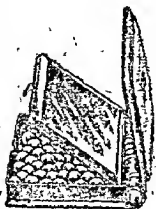
આખો વખત ખોં ખોં કરનારા-
ઓએ જીનતાનનો તરતજ
ઉપયોગ કરવો.

જીનતાન-ગાનારાઓ અને લાપણ કરનારાઓ પોતાના કંઠને
માટે જીનતાનનોજ ઉપયોગ કરે છે.

જીનતાનની એક બે ગોળીઓ પાનમાં ખાવાથી માનનો અજબ
સ્વાદ આવે છે, અને મોઢામાંથી દુર્ગંધ દુર કરવા માટે
જીનતાન વાપરવાની ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

જીનતાનનું એક પડીકું આજેજ ખરીદો.

નાનું પેકેટ ૦-૧-૦
મધ્યમ કદનું પેકેટ ૦-૪-૦
મોટું પેકેટ કેન્સી પીલ કેસવાળું ૩-૧-૦-૦

સોલ એજન્સ, જીનતાન એજન્સી

(અ. આર ચૌખળ)

જુમા મસજિદ, મુંબઈ.

દરેક આગરદાર વેપારીઓ જીનતાન વેચે છે.

લેખોનો અનુક્રમ.

પ્રભુચતી બોધાત. (કાવ્ય)	૧૦૭
રિદિયાળા રાજવી!	૧૦૮
એક દિન.	૧૦૯
અંકમરતું સ્વપ્ન.	૧૧૦
મિલન.	૧૧૧
પ્રાણની સિતાર.	૧૧૨
“એકદા બધારે સાથે હતા.”	૧૧૩
પ્રેમને:	૧૧૪
૭ ફેલ્ડાક-પત્રો.	૧૧૫
૧૦ મનુષ્યગુહિની સીમાઓ.	૧૧૬
૧૧ બાલ-શિક્ષણ અને ડૉ. મોન્ડેસોરી.	૧૧૭
૧૨ દર. (કાવ્ય)	૧૧૮
૧૩ કળા-વિષે કેટ.	૧૧૯
૧૪ રોમનો પ્રવાસ.	૧૨૦
૧૫ સાતિ કે મુદ્દ.	૧૨૧
૧૬ પાલમરિને પગથીયે પાતિકના પડ્યા.	૧૨૨
૧૭ કોનો લોક!	૧૨૩
૧૮ લોનું સ્વાતંત્ર્ય. (નાટક)	૧૨૪
પ્રાસંગિક કેટ.	૧૨૫

સૌ. સુવર્ણ.	૨૧૭
મંજુલાલ-જી. દવે.	૨૧૮
દેશાનંદ પરમાર.	૨૧૯
વસ્ત્રમલલિત.	૨૨૦
અખ્યાસ. અ. લન્ડોરી.	૨૨૨
હાફિઝ.	૨૨૩
પ્રેરિત.	૨૨૪
રાગોર.	૨૨૫
ગોલનદાસ કરમચંદ ગાધી.	૨૨૬
બ. કુ.	૨૨૭
ગિરિનથકર બ. બધેકા.	૨૨૮
મીર હમરવાડિયા.	૨૨૯
મનુભાઈ દલ્યાલજી દેશામ.	૨૩૦
માવજી દામજી શાહ.	૨૩૧
મનુ ત્રિવેદી.	૨૩૨
પુષ્પક.	૨૩૩
દત્તેયજીવાલ માજીદાસ મુનશી.	૨૩૪
“એક મુલક.”	૨૩૫

અમહારા ગ્રાહકોને

આનિયાય કરજો અને મનંગો તથા અનેક ગિરિવાસીઓને લીધે વેળાસર પ્રકટ કરવાની વાતો છતાં આ અંક અમદે વર્ષાતરે બહાર પાડી શક્યા નથી. એવાં કારણોથી આ સાં. શ્રી. ૭. ના પંચમાની ગ્રાહકો વાતો “પ્રાયશ્ચિત” તથા બાકી ગ્રહસ્થાન પરથી વાંચવાની કૃતિ વાંચી “મતિદાન” અને પ્રયાસોકન તથા વિવેચન અને સમકાલીન વિચારોથી આ કૃતિ ચેક્કરનો મનનીય લેખ અમદે આ અંકમાં પ્રકટ કરી શક્યા નથી. એ માટે અમદે ગામી તથા એ લેખકોના આશી ક્ષમ્મીએ હિએ. એ મનકર વાંચીઓ ય. તથા બીજા અનેક ગ્રહસ્થાન અને મનનીય લેખો તથા કાવ્યોવાળો આપનો અંક અમદે થોડાજ દિવસોમાં પ્રકટ કરી ગયો. એવી આશા છે.—અધિ.

પ્ર. મોરિય સુરત ભરતપુરી બાગળ ઉપર અમદે આ શ્રી. “અનાવિદ્ય” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં ગોવિંદક. પ્રાણીમાં નાપકે છાપ્યું અને બહુનાઈ સાક્ષમાઈ કિરમવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુત્ર અને અમદે આપેલી પાનાની ગોવિંદકમાંથી પ્રકટ કર્યું.

ચેતન

પ્રણયની જ્યોત.

પ્રણયની જ્યોત જાગી, જ્યોત જાગી:
હું તો આત્માને આંગણે ઉભી'તી, સખિ !
મહારા જીવનની તંત્રી જગાડી:
પ્રણયની જ્યોત જાગી, જ્યોત જાગી:

નયન-દોરે હું જઈ છું તણાતી, સખિ !
પ્રાણ-પરવશતા એ તો અનામી:
પ્રણયની જ્યોત જાગી, જ્યોત જાગી:

જગત્ જગતું મેં મા-યું અજગતું, સખિ !
અહો, અમૃતધૂન એ અનેરી:
પ્રણયની જ્યોત જાગી, જ્યોત જાગી:

જીવન જીવું, મેં, જીવું-જીતાડયું, સખિ !
પ્રીતમ પુરુષ. હું પ્રકૃતિ અનાદિ:
પ્રણયની જ્યોત જાગી, જ્યોત જાગી.

—સા. સુવર્ણ.

રઠિયાળા રાજવી !

રઠિયાળા રાજવી ! સ્નેહયોગ યોગી !

માયા તમ મુખડાની મોંઘેરી રે:

પુણ્યોદક જાણવી આ જગની ધુમન્તી,

શા શા ઉત્સવ ખીર માણ્યોજી રે:

૨.

સાગર શા રાજ આપ: હું તો ઘોઢુહિતા:

ઉશું તમ ઉર રસનીતરી રે:

હું છું હિંડોલે હસી હાસ્ય રાજ ! મીઠડાં:

નિત્ય નિત્ય નવરૂપ નીરખી રે:

૩.

મારે દેવદેશ તમ ઉર્મિનાં નિમંત્રણ:

આંખું માંહિ અંજનો હું વિરલાં રે:

સંયમ ને શીલ સમાં યોજીએ વિનિમય:

શક્તિ ને જ્ઞાન રાજ ! શુન્નતાં રે:

૪.

જાજો જી ઘેરાં અદ્વૈત ભાવ ઓપતાં:

આત્માનાં ગીતડાં ઉદારતાં જી રે:

સંજાગ્યોતિ અમૃત અનંત રાસ જેલતાં,

એવાં એ વર્ષો દશ દિશમાં જી રે:

૫.

રઠિયાળા રાજવી ! સ્નેહયોગ યોગી !

માયા તમ મુખડાની મોંઘેરી રે:

પુણ્યોદક જાણવી આ જગની ધુમન્તી,

શા શા ઉત્સવ નીર માણ્યોજી રે:

એક દિન.

દિન એક ઉપા પ્રગટી ન જહો,
નિકળ્યો—તુજ દર્શન કાજ સખી !
જુદ મોર સશોભ રહે,
ત્રુજ ને બદળો રવડે;
અવ મન્દિર આવી શકું ન સખી !

દિન એક બપોર થયા ન જહો,
નિકળ્યો—ગૃહ બંધ બધું નિરખી.
તુજ હાર ટકાવ કરે,
પછી નામ પૂકાર ભરે;
અવ મન્દિર આવી શકું ન સખી !

દિન એક સહાંજ પડી ન જહો,
નિકળ્યો—ગૃહહીપકળ્યોત ઝગી;
શળિયે, ઘર, વાડી બમ્બે
મુજને નવ કોઈ મળે;
અવ મન્દિર આવી શકું ન સખી !

દિન એક હુંમે મધરાત જહો,
નિકળ્યો—ઉભી તું પુરવાટ બારી;
નગરે જાવ મૂર્તિ ઘરે,
ગઈ તું - હુંપવી મુખાડે;
અવ મન્દિર આવી શકું ન સખી !

દિન એક ઉપા પ્રગટી ન જહો,
નિકળ્યો નવ દર્શન કાજ સખી !
જુદ મોર પ્રકુલ્લ ઝુલે,
તુજ કોમળ સાદ ખુલે;
અવ મન્દિર આવી શકું ન સખી !

મિલન.

લખનાર: અણખારા આ. હજીરી.

ગાઠ અંધકારમાં તારાઓની મદમસ્ત આંખો અમઠતી હતી. ચંદ્રની નોંકા ધીમે ધીમે આગળ વધતી હતી. મ્હારા નેત્રે પણ તેની વાટ નેત્રાં નેત્રાં ઝપાટી મળ્યાં. ચેતના લંડલુત થતી ગઈ. મ્હારી આસપાસની વસ્તુસ્થિતિ વિસરવા લાગ્યો. વ્યાકૂળતા તથા ક્ષેત્રજરિની વેલનાથી લાજુવાર મુક્તિ મળી. એવે તેના નૃપુરકંઠાનું સંગીત ઓરડામાં અણખી ઉઠ્યું. અર્ધ અણખી વસ્ત્રામાં હું તે ઝીલવા લાગ્યો. તે આવી ને મ્હારા જોશકિ ભેડી. તે મ્હારા લકાટ ઉપર તેના કાંમળ કર મુકી મંજુલ સ્વરે બોલી. “વીર, શું ઉઘો છે?”

આહ! હું શું કહું! તેની જુદેલી અગમ્ય આંખોથી સેંકડો વિદ્યુતધારા વહી રહી હતી, તેના મુરાચુમ્બિત જોખોના અધુરાં હારવમાં અને લજ્જાથી સંકેતબોલા તેના અંગમાં અંદજીત જાદુ ભરેલાં હતાં.

તેના આગમનનો આભાર હું વાણીથી તો પ્રગટ કરી ન શક્યો, પરંતુ મ્હારા કોંચનો તે દર્શાવવા લાગ્યા. તે પણ અજોલ રહી ન શક્યા. કંધાયેલા કંઠ પ્રેમથી કહ્યું; “વીર, ગમરાણ નદિ. વ્યાકૂળતાની અશુભ થકીઓ પૂર્ણ થઈ છે.”

આ વખતે મહેં સ્પષ્ટ જોયું તો તેની આંખો સજલ હતી. અકસોસ, આ વખતે મ્હારી કિલ્કા મ્હને સદાય કરતે અને હું તે પાવોતે. યુગી ક્ષેત્રે-તે પાવો જે સુધારસથી છત્રાલ્ય ભરેલાં હતાં, યા તો તે પ્રિયતમા મ્હારી આ લાલસાને વૃષ્ટ કરવા મ્હને મદદ કરતે, પરંતુ મિલનની આ મંગળ થકીએ ઉભયને ઉન્મત બનાવી દીધા હતા.

મ્હને યાદ નથી કે મ્હારા હૃદયની શી સ્થિતિ હતી. ગામ-જોટપુર યાદ છે કે તેનું પ્રાણ અચુગિંદુ મ્હારી કિલ્કાનું ચોક્કસાર ગળી રહ્યું હતું.

આહ! અચાનક મ્હારા ચકુઓમાંથી કંઠલાટ અચુગિંદુઓ તેની મુદ્દીનાં પાત્રવ ઉપર સર્પી તથા તેના મુકતાચુઓ મ્હારા વચ્ચે ઉપર ગમડી પડ્યા.

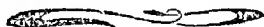
મહેં ગમરાણ જોયું તો તેના પાત્રવ ઉપર ‘વ્યાકૂળતા’ તથા મ્હારા વચ્ચે ઉપર ‘પ્રેમ’ સંકેત લખાયેલા હતા.

હા, આકાશમાંથી સ્વર્ગના દુતો પણ સ્વર્ગીય કંઈ આંકાથી રંગા. “પ્રેમનું આંકુ નામ ‘વ્યાકૂળતા’ તથા સંકેતનું-ખીજું નામ ‘પ્રેમ’.”

પ્રુદાની સિતાર.

દિવસો એકસર ન પિછાનતાં તે ચાલ્યો
ગયો. ઓ! પ્રુદા! કદીમી હું રહેને આર
નહિ બહ. ઓ મન! પ્રુદાની સિતાર બજવી
શે-એનાજ તાલમાં હું મથયુવ રહે. એક વાર
હું નીચું નમું હું-પ્રુદાજ રહેમથી હું બચ્યુ
છે, તો બસા 'હું' ત્યાં ન જાણ્યાં બધાં દગરો
મરે ખૂવાર થયા છે.

—હાફિઝ.

“ એકદા જગહારે સાથે હતાં. ”

[રવિમાયુનું આ સુંદર ગીત ધી નેશનના તાગેતરના અકમા પ્રકટ થયું હતું. —અધિ.]

એકદા જગહારે આપણ સાથે હતાં, ત્હારે વસંત આપણી વાડીમાં આવી. ત્હારે કહ્યું, “હું
આયું?” આપણે માટે કંઈ જાનો જાનો આનંદ તે લેતી આવી હતી; નયા પાદડાંના ગીતો
પણ ત્હારે આપણાં હતાં.

હું મ્હારા તરંગોમાં જ રમતો હતો; હું કાંતતી હતી. આપણે દરદાર કરી નહીં એટલે તે પાછી
ગઇ. જતો રહેતો રહેતો પંકજાશે જોયો અને રવી ગયલાં ત્હારાં કૃત જોયાં ત્હારે આપણે
ચમકી લેયાં.

બહાલી! હું દુર દેશોમાં ગઇ છું, અને વસંત આપણા વાડામાં આવે છે.

“ હું આયું?” હેવી યુમ તે પાડે છે. અપોરની છાંય જેવા ધ્રુમરાને લેતી આવે છે,
તે ધ્રુમરાના વિરહી ધ્રુમરા તે લેતી આવે છે. હું મ્હારીએ એસું છું અને કશું કંતાવું કંતાવું
મ્હારે માટે દરજમયાં સ્વપ્ન કાતે છે.

હવે જગહારે વસંતને જાનાં જાનાં દુઃખો જ મેટ આપણાં છે તો ચાર કલાક છે.

‘ઝરિત.’

પ્રેમને:

રાતે અધારી છે, તે મ્હારે ગાનન છવન ત્હારી નિદ્રા થ લડી છે, જાગ, ઓ પ્રેમ જાગ;
કેમ જોણવું તે મને નથી આપણું: તે હું દાર બંદાર કોનો છું.

કાળ ચાલે છે, તારાઓ ન્યાળે છે, વાયુ નિમગ્ન છે ને મુજ અંતર નાનતો ખાર છે,

જાગ, પ્રેમ, જાગ; મ્હારા આવી પાવને બરછક ભરી દે તે સંગીતચાસે રાખિતો મુશ્કટ જોવ,

કેટલાક પત્રો.

લેખક:—મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

[આ સુંદર મનન યોગ્ય પત્રો ગાંધીજીએ આફ્રિકાથી લખ્યા હતા. તે પ્રકટ કરવાની જન આપવા માટે અમ્હે તહેમનો સમાન આભાર માનીએ છીએ. શુભરાતમાં ચોરાની દેરા સેરાથી જેમનું નામ ઘરગતું થયું છે અને જેમ્હને ગાંધીજી જોડે અગત અને ગાંડ પરિચય છે તેવા એક વિદ્વાનના ઉપોદ્ધાત તથા અન્ય વિગત સહિત ચોરાના વખતના “ગાંધીજીના પત્રો” પુસ્તક રૂપમાં પ્રકટ કરવામાં આવશે એવી આશા છે આ પ્રકાશનના કામમાં મદદ આપવા માટે અમ્હે લાંબ મહાદેવ દેશામ્હેનો ઉપકાર માનીએ છીએ.—તન્વીઓ]

પત્ર ૧.

કેપટાઉન, કાગણ વદ ૨.

ભાઈશ્રી.

તમારો કાગળ વાંચ્યો, ને ફરી વાંચ્યો. શંકરાચાર્યે એક સ્લોક કહ્યો છે તેમાં એવું છે કે સમુદ્રને કિનારે માણસ બેસી ઘાસની સળી ઉપર પાણીનું મિન્દુ મુઠી સમુદ્ર ઉલ્લેચતાં નેટલી ધીરજ ને નેટલી વાર લાગે તેવા કરતાં વધારે ધીરજ અને વખતની જરૂર મનને મારવામાં એટલે મોક્ષ સાધવામાં જોઈએ. તમે તો હતાવળા યથ ગયા લાગો છો. મરણનો ભય બહુ મેં વિચાર્યું છે તો પણ મારેયે નથી ગયો. છતાં હું અધીરો નથી થતો, પ્રયત્નવાન રહું છું ને કાઈક દિવસે તો સુકત યથશક્ત પ્રયત્ન કરવાનો એક પાણુ ક્ષાગ ન હોડવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. પરિણામ લાવવું કે છંદવું એ પ્રથુ આધિન છે. પછી પંચાત શાને ? ખાતા બાળકને મવરાવતાં પશુબાળનો વિચાર નથી કરતો. તેવું પરિણામતો આવેજ છે. મરણુ ભય ટાળવા-મનોવિકાર નસાડવા પ્રયત્ન કરી પ્રકુલિત રહો એટલે જરૂર નહીં તો તાંદળનો વિચાર નહીં કરવાનો વિચાર કરતાં વાંદરા વિચારમાં

આખાજ કયો એવું થશે. આપણે પાપણોનિર્માથી, જન્મ્યા, પાપકર્મથી દેહાધીન થયા. એ બધા મળ તમે એક પળમાં કેમ ઘોષ સકશો? “અતર આવે તેમ પું રહે, જેમ તેમ કરીને હરિને લહે” એ જોધ અખા ભગતે ક્યો છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે સંકરો હોય થા ન હોય પણ “રામ” નામ જપો. એટલે મર્વાંશ સિદ્ધ. આપણે તો એજ અર્થ સિદ્ધ કરવાનો છે. એટલે તે જપ જપ્યાં કરવો. રામ કયા તે મનની સાથે નિશ્ચય કરી લેવો. તે રામ નિરંજન છે નિરાકાર છે, રાક્ષસી વૃત્તિઓના સમક્ષ રૂપી રાવણનો દેવીવૃત્તિઓ રૂપી અનેક પ્રકારના શસ્ત્રો વડે સંહાર કરનાર છે. તે પ્રાપ્ત્ય માટે ૧૨ વર્ષની તપશ્ચર્યા કરનાર છે. છેવટમાં શરીરને કે મનને એક ક્ષણભર પણ નવરા ન રહેવા દેવાં. ઉત્સાહપૂર્વક બંનેને કામે લગાડવાં એટલે તમારી ઉપાધિ માન ટળશેજ. જાણી તો પ્રજા ઉપર બરોસો રાખવો ને મારી ઉપર તે ક્રોધ છે. એ બધા બરંસા ઉપરનું કયો પછી શામ આવશે. આપણે માગીએ તેવાજ દેવ મળે છે, એ યાદ રાખવું. તુલસીદાસે રામચંદ્રને માગ્યા ત્યારે કૃષ્ણથી રામ થયા અને લક્ષ્મીજી સીતાજી થયા

પત્ર ૨.

૧૧માજ વદ ૧૩ શુક્રવાર ૧૯૭૦.

આજે મને ઉપરાઉપરી ધો વાગ્યા છે. ગા ૨૪ કલાકમાં કંઈના કંઈ ખનાવો બની ગયા છે. જેથી મારું મન ચાકી ગયું છે. શુસ્તાથી બરપુર મારો સ્વભાવ આખો દિવસ રહ્યો છે. દોષની વાત મને ગમતી નથી. ગાંધી કહે રાત્રે કે...ને એવા સખત શબ્દો કહેવા પડ્યા કે તે નાના બાળક માફક રોયા. મેં તેમને કહ્યું કે તમારે આમજ વર્તવું હોય તો મારી પાછોથી રજા લ્યો. (એટલે મારી સાથેનો મિત્રતાનો સંબંધ છોડી દ્યો.) તમારી મોજ મજા હું સહન નહીં કરી શકું. મારી પાસે તરવારની ધાર ઉપર ચાલવાનું છે. વળી આજે બાઇ જ...ને પણ મારી પાસે રોવું પડ્યું. આ બધા ઉપરથી ભોંછ શકારો કે હું ઘણો સખત થયો છું. સખત ચાઉં છું તે તમારા માટે જ. મી. કોન્ડરૂઝ, મી. ગોખલે, મી. પીઆરસન જેવાઓ અહીંને માટે બારે બારે બોલી ગયા છે. અને તેનું કારણ પણ અહીંનું શિક્ષણ છે. તમે ગીતાજીના શ્લોક પાઠે કરી જરો તેથી હું રાજી નહીં ચાઉં. તમે ઇતિહાસ, વંચો કે નહીં, મંચીત ગણ્યો કે નહીં, સંસ્કૃત બણ્યો કે નહીં તેની મને કંઈ પણ ચિંતા નથી. પણ તમે સંમમવૃત્તિ ધારણ કરો એ જરૂરનું છે. એ મારે જોઈએ છે. હું માણસનો શુદ્ધામ થવાને ઇચ્છીશ, પણ મારા મનનો શુદ્ધામ થવા નહીં ઇચ્છું. મનના શુદ્ધામ થવા જેવું અધમ પાપ નથી. માટે તમે સમજીને મનને નિયમમાં રાખતાં રીખો. આવી સ્થિતિમાં તમે મારી પાસે રહી સકશો. નહીં તો મારે દોષની જરૂર

નથી હું તમને કહેતે. શીખવાતું. અક્ષિમાન પણ રાખતો
પાસે એક શિષ્ય છે જેને શીખવતું એ બારેમાં બારે કારણે
શિક્ષણ આપનાથીજ હું તમારું કે હિન્દુ કે મોનવ ખતતું બહુ
અને તે હું પોતેજ છું. જેને હું મારું મન કરું છું. આમ બધ
પોતાના શિષ્યો બનાવશે તેઓજ અહીં રહેવાને લાગક છે. આ
જેનાથી ન છડવાય તે અહીં ન રહે એ ગહેતર છે. તે અહીંથી ફર
તો તેણે ઠીક કર્યું કહેવાય. પણ સમજ્યા સિવાય (હિતુ પૂર્વક નહીં
સંચાની માફક કરતું) એ પાપ છે એવું હું નથી મનજો *

પત્ર ૩.

વધીલાત મારે ફરી નજ દસ્વી પડે. તેમાંજ ઠીક છે, એમ બા
ધન્યથા કરે છું. મારી હયાતીમાંજ આપણે શ્રીનીકમાં સંપૂર્ણ ગરીબાંદ
ભોગથીએ, એમ પણ હું ધન્ય છું; તેવો વખત મધ્યર પાસે મોથું છું.
પણ ચિન્હો બધાં વિપરિત જોઈ છું. આવતી કાલે પે નથી ને કેમ થશે.
એવો અલભ્ય લાભ આપણને નથી મળવાનો એમ થયાં કરે છે. એ લાભ
હું અલભ્ય ગણું છું, કેમકે તે સ્થિતિ હુનિયાંના સુખ્ય ભાગની છે. ને તે
સ્થિતિ બુદ્ધાદિની હતી ને હવે પછી થશે. તે વિના આત્મારામ ન બન્યો
થકાય, એમ ચોક્કસ થયા કરે છે.....એ આપણને જાન શીખવેયું પણ
તે શુદ્ધ જ્ઞાન એમ લાગે છે. અરૂં તો નરસીદ મહેતાએ અને 'સુમખાઈ'એ
શીખવ્યું એમ લાગે છે. ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગની દહેવું કે હું કાંઈ નથી
કરતો પણ ઇન્દ્રિયો પોતાતું કામ કરે છે. હું તો જુષ્યું છું. વિ. વાક્યો તદન
મિથ્યાવાદ જેવાં છે, જેણે તદન ઇન્દ્રિયકર્મન કર્યું છે ને સરિરયાગાને
સાર જેની ઇન્દ્રિયો વ્યાપાર કરે છે તેનાથીજ ને વાક્ય બોલી થકાય. આ
દિસાએ આપણામાંથી એક પણ માણસ ને વાક્ય બોલવાને લાગક નથી
ને ત્યાં લગી ખારી ગરીબાઈ ના આવે ત્યાં લગી તેવું. આપણને મળવાનું
નથી. રાજા વિ. પુણ્યના પ્રતાપે રાજા થાય છે એ માનવાનું કારણ નથી.
કર્મના પ્રતાપે થાય છે એટલુંજ કહેવાય. પણ ને પુણ્ય કર્મજ એમ
કહેવું એ આત્માના શુદ્ધ તપાસતાં તદન જોડું લાગે છે. આ વિચારો તમને
બધાને ખરા લાગે ને તમે જે પ્રેમ પદવીના હું ચિતાર આપું છું તે
આપણે બધા ભોગથીએ એવું કહેજો તો એવો વખત મધ્યર આ
પણ ખરો."

૧૮૮૯

તમારો પ્રાર્થના સમયે જ્યાંને કપરેય આપેલો તે કાલથી.

મનુષ્યબુદ્ધિની સીમાઓ.

— એક વિચાર —

ક્યા છે.

નમન ! આ તે શો ઘોરાનો ? જગતમાં ત્હને લક્ષ્યાવધિ વર્ષો થયા છતાં હજી ત્હારો મન અધુરોજ રહ્યા કે કોણ, કેમ અને ક્યા ગત પ્રતો થે ત્હારે ઉઠેલતા રહ્યા ?

તે ગતની પડખે રહેલાં દેવલોકમાં કોઈક અધીરું દેવગન આમ બોલી ઉઠે તો શું આશ્ચર્ય ?

શું વિચારો મનુષ્ય આ ગદન પ્રતોની ગુણો ક્યાંથી ઉઠેલી શકે ? ત્હના ઉપર પણ ઓછો ? દેહ અને મિદ્ધતાની રચનાના ત્હને નથી તે તો બેર પણ ત્હની બુદ્ધિએ ક્યાં સ્વતંત્ર છે ? જોઈ સમાજ અને જંગલનાં “નિર્વિવાદ સત્યો”ની દૃષ્ટાન્તમાં ત્હની બુદ્ધિ ઉપર અચૂક છાપ મારી આવે છે. એની બુદ્ધિ વિચારી એ છાપને ભૂમરામાંથી નિહત ચામત્યારે જ આમપાસની સ્થિતિ જોઈ શકે તે ? કોઈ વખત રચન તરંગો ઉપર રહેલ ભારતા રસ્તેથી નંત્ર છે. રસ્તાની કેટલી યુગીઓ નિગળે છે ? વિચારો રાજકારભારીનું મગજ વિચારોથીજ એટલું તરપર હોય છે કે બીજા પ્રજા માટે રચાનાર હોયું નથી. દર્શન રૂપે મનુષ્ય હિન્દુ જનમ્યો બેટલે લોકોમાં ધન પાછળ દુઃશાકા ભારતા સર્પો પેડે દેત અને અદૈતનાં ગુંછળા તો હોવાના. તાળકમાં વિચાર-શક્તિ જગત યજ્ઞ ત્યારથી “જે ન્યુ તે નય” એ માવના રૂઢ થવા માંડે છે. ગાંધીશ, દેશ અને કાળના આવરણથી મનુષ્ય બુદ્ધિ એટલી ઘેરાઈ ગઈ હોય છે કે તે પડકારની રીતે માર્ગ જોવાનું કેવળ અશક્ય થઈ પડ્યું છે, એનાજ પરિણામે વનમાં કોઈ એકલ અદુશી પતિના શગને લઈ આંખો મીચી બેસી રહે તેમ આજે મનુષ્ય જાતિ બૂન સંપત્તિ - લઈ બેસી રહી છે. જરાક મનુષ્યની બુદ્ધિ આડો માર્ગ લે છે કે તરત “નૂતા સત્યો” પુનર્જીવન પામી રખ્યામાંથી ઉભા થતાં હોય તેમ ખર્ચ થઈ જાય છે સૌથી વધારે “જૂથમ” તો આ નિર્વિવાદ સત્યો”ના છે. કે જેણે વિચારી બુદ્ધિને અદ્યવાન બનાવી દે.

— પણ કોણે હજી કે આ “સત્યો”ના મહેન અમંગ છે ? — કોઈક દિન આપણે એમ નહિ મનુષ્યનીએ કે મૂર્ધ કળેને ને આયમને નથી પણ પૃથ્વી રૂર છે ? વિજ્ઞાન માનવજાતિનું ભવિષ્ય હું ઘડશે એ સાર્વજનિકોમાં સર્વથી અગ્રોક્ષસ શાસ્ત્ર-જ્યોત્સિય-ના વિષયનીવાત છે પરંતુ એ સું મરકાય છે કે અર્થશાસ્ત્રી બને “ના” કહ્યા કરે તોયે કોઈક દિવસ મનુષ્ય જાતિ એમ અનુભવે કે મુખ્યત્વે મનુષ્ય કાંઈ ખાસ આવશ્યક નથી [વિચારોના ભૂવમ વિષે એક દર્શન આપવાનું મન હોય છે. મોત આપણે નથી ને જીવે નથી એમ થયું જાણે છે છતાં જૂની દૃષ્ટાન્તમાં પાયલો મિદ્ધા તો બોલી કહે છે: મનુષ્ય-આનુ. નિ.] મનુષ્યે મનુષ્ય એ જોઈકું ગણાય છે અને પાંડે કહેતાકેતો મન છે કે અચૂક કિસાઓથી વર્ષો સુધી અત્યા અને દેવ જૂન પાડી સ્થાય અને પૃથ્વી આ મા દેહમાં પ્રવેશી કિ છે. સંસ્કૃતના અન્યાસ ઉપરથી તથા soul-forced નો માંતો ઉપરથી કેટલક આશ્વાસીનો એમ માને છે કે, મોમ અને વિજ્ઞાન, એ ઉભયને સંયોગે તો સિધ્ધાંત તરીકે તો એમ પુરતાર થઈ શકે મનુષ્ય મનુષ્ય માટે “નિર્વિવાદ” નથી. તો નિર્વે પચ આપણી પ્રચલિત અનંતતા બોલી કરે એવા પ્રમથો નહિ આવે એમ મહેન એ

કુળા વિષે કુંક.

મૂળ લેખક: Hareendra Nath Gupta-Artist.

અનુવાદક: મનુભાઈ કટ્યાણુજી દેશાંધ.

કુલાનો અભ્યાસ શરૂ કરવા કચ્છનાર નવયુવાનોને કળાશ્રવણના અનેક વિચારો આવે છે અને એ શ્રવણ ગાળવા માટે તેમના હેતુ પણ અનેક હોય છે. ક્યાં તો કુળાના અનંદદા અનુરાગને લીધે-એથી મળતા લોકોત્તર આનન્દને લીધે તેઓ એને પ્રસંદ કરે છે કે ક્યાં તો શ્રવણનિર્વાહના એક અત્યંત સુંદર સાધનને લીધે તેઓ એ તરફ આકર્ષાય છે. કદાચ વિનોદ અને મનોરંજનાર્થે કે પોને કળાનિષ્ઠ ગંગાચ એટલા માટે પણ એમને એ તરફ વ્હાલ, ઉપજાતું હશે. પણ કુળાના અભ્યાસની ખરેખરી સાર્થકતા તો ત્યારેજ થાય જ્યારે એ અભ્યાસમાં સદૃશતા હોય-આનુરતા બની ભાવિકતા હોય. એટલે આ હેતુ કારણ આપણે પડતું મુકતું પડશે. અહીં ધ્યાનમાં રાખવું હીં મુક પડશે કે કુળા-પ્રેમ અને પૈસા વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો નૈસર્ગિક સંબંધ નથી. વસ્તુના પ્રેમને ખાતરજ મનુષ્ય કાર્ય કરવા પ્રેરતો હોય તો અસંખ્ય તે પ્રેમકર હેજ છતાં સાથે સાથે એ પણ હૃદયને નોંદાંડે કે આર્થિક વિરંજનના લાલના સમયમાં કારીગરને કંઈ નહિં તો ચોતાનક મહેનતાણી જેટલું તો અવશ્ય ચળવુંજ નોંદાંડે. મહાન ચિત્રો ચિત્રણના અને છાતિ તથા ધન પ્રાપ્તિના અભિગ્રાપ યોડાનાજ પુરાય છે. કવ્ય કેટિની કળાકૃતિઓ તૈયાર કરવામાં તો લક્ષ્યમાં વસ્તુના પ્રેમને ખાતરજ શ્રમ લેવાયો નોંદાંડે પછી બલે તેમાંથી છાતિ કે ધન મળો ધાં ન મળો. કિતમ ચુગેની પેડે સુંદર કળા, એ પોતેજ પોનાનું પારિતોષિક છે-એની કિમ્મત એની બદલ શોધી શકાતી નથી. બદલથી એની કિમ્મત મળી પણ શકે નહિં. જેવી રીતે સદૃશ્યોના વિદ્યા-સાગે અનુકૂળ સ્થિતિની જરૂર છે તેવીજ રીતે કુળાદારને પણ આશ્રય. સદાનુશ્ચિત અને કોજનની જરૂર છે.

હવે 'કુળા' ગીરમે શું તે આપણે નોંદાંડે. મનુષ્યને પહેલાંને પ્રજ્ઞ, રહેવાને પર અને શામ કરવાને ઓગારની જરૂર પડે છે. આ બધી એના ઉપરોગની વસ્તુઓ મુક. માનવી જે સ્થિતિમાં રહે છે તેમાં સર્વજ ને નજર નાંખે છે અને દેવલીક ચીકકસ નીમેથી એની અમુક કનિગોને આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આનન્દની આ ભાગ્યશ્રી ઉપોગી નહિં એવીજ વસ્તુઓમાંથી કંપચ થાય છે. પાસ માજ લીધુંજ દોડ અને અવનવા રંગના કુદોના ચળગાર એને નહિં દોડ તો એ આટલું બધું આશ્વાસ નહિં લામગઃ આશ્વાસને કષ્ટે માજ વુડવુડ રંગીજ દોડ અને એના ઉડા ઉડાજમાં રૂપેરી લાસાઓ રૂપે મેન્ડિ રતોના આનન્દનું ન દોડ તો ને આટલું બધું આશ્ચર્ય નહિં લામગઃ પર્વત અને ખીજોના આશ્વાસ અને સમુદ્રના તથા પર અને પુણેવા પરેપરે બદલના ને નરાનવા આનન્દ મનુષ્યને ન મળત તો સર્વજ એક સરખી ઉડાલિવના જાપ રહેન અને નિસર્ગની અનન્ય શોખમાં કનિ માન. પોતાની જાતીચાતો મેળવવા માટે મનુષ્ય શારીરિક શ્રમ ને છે ત્યારે તે પોતાની આસપાસ આશ્રય અને આશ્રિતા પ્રજોના-પ્રજ્ઞને 'જનકલેખ' નેતરવું જુએ છે અને આશ્વાસ રીતે પોતાના ઉપોગની વસ્તુઓમાં જમ ને નેતરવના અનુભવ કરવાની મેને પ્રજ્ઞ થાય છે. નિસર્ગમાં અહીં

રહેલું સૌન્દર્ય પિછાનવાની શક્તિ કેટલીકમાં વધુ તો કેટલાકમાં ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે પણ એ શક્તિ અભ્યાસથી મેળવી અવગણનથી વધારી શકાય છે. વસ્તુના રૂપ અને રંગમાં સૌન્દર્ય પારખ્યા પછી ધરનાં ચંદ્રચંદ્રમાં, મંદિરોની બાંધણીમાં, શુદ્ધજનના શબ્દગારમાં અને પોતે જે જે ચિત્તે વાપરતો હોય તેને મુશોભિત બનાવવામાં તે સૌન્દર્ય પ્રદર્શિત કરવાને મનુષ્ય પ્રેરાય છે. સૌન્દર્ય નિરખ્યા પિછાન્યા અને અનુભવા પછી મનુષ્ય સૌન્દર્યની પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. ભાવનાનું આ મૂર્તિમંત વ્યક્તિત્વ તે કળા. પોતાની ભાવને કૃત્રીને નમ્રતાપૂર્વક થયેલી કળાની ઉપાસના તે કળા. વિષ્ણુ સૌન્દર્ય આલેખવાને પ્રયત્ન મનુષ્ય ભૂતિને ઉપયોગી અને ઉપકારક થઈ પડે છે. ઉત્કૃષ્ટ કળામાં એ વસ્તુનું અસ્તિત્વ આવશ્યક છે. એક તો કુદરતનું ભારીક અંબલોહન અને બીજું, અસરકારક આલેખન શક્તિ. અને અસામાન્ય અને પ્રેતિભાવાન કળામાં આ બેનો સંયોગ હોવો જોઈએ. એ એ સિવાય એવી સર્વોત્તમ કળા ઉદભવવી અશક્ય છે. સર્વોત્તમ કળા તો તેજ હોઈ શકે કે જેમાં સર્વોત્તમ સૌન્દર્ય રાજનું હોય અને જેની અંતરે જેનાર પર ચિરસ્થાયી થતી હોય. સાદાઈ અને સરળતા જે ઉત્તમ કળાઓના પાયારૂપ હોય છે તેનાથી આપણે દુર જઈએ છીએ ત્યારે પરિણામ સારૂ આવડું નથી. કામ કરતી વખતે કળાકારને તો આનંદ થવો જોઈએ પણ તે ઉપરાંત જેનારને પણ તેવોજ આનંદ થવો જોઈએ. જ્યાં સુધી લોકોને કળાની સત્ય ભાવનાનું જ્ઞાન નથી ત્યાં સુધી આપણી કળાની સ્થિતિ એવીને એવીજ રહેવાની. 'આ સંસ્કૃતિ અને આ જોડું' એમ લોકો પોતેજ વિચારતા થશે ત્યારેજ કાંઈક સારાં પરિણામની આશા રાખી શકાય. જ્યાં સુધી પ્રભાવા સર્વ વર્ગોને કળાકાર, કારીગર અને લોકોને-કળા વિષયક ઉત્તમ કેળવણી ન મળે ત્યાં સુધી આપણી આધુનિક કળામાં કોઈ પણ ભાવના સુધારા સંભવતો નથી. કળાને લગતી ખાસ જુદી શાખાઓ (Schools of Arts.) જુદાજુદા પ્રાંતમાં સ્થાપી સંસ્કાર એ વિષયમાં પોતાનો રસ બતાવ્યો છે, અને એથી કરીને લોકોમાં કળા માટે પ્રેમ અને રસ ઉદભવવા લાગ્યો છે, જે કે આ શાખાઓમાંથી બહાર આવતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી થોડાઓજ નામના મેળવી શકશે છતાં પણ એ તો સત્ય વાત છે કે એમાંથી બહાર આવતા દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીની કળાભાવના બહુ મોટા પ્રમાણમાં કેળવણી અને જ્યાં સુધી દરેક વસ્તુમાં તે કળા નહિ જુએ ત્યાં સુધી તેને સતોષ નહિ થાય. શાળાના અભ્યાસ દરમ્યાન તેને કળા પ્રત્યે જે પ્રેમ ઉદભવ્યો હશે તે પોતાના મિત્ર વર્ગમાં પણ ઉદભવે તે અર્થે તે જરૂર પ્રયત્ન કરજે. એના અભ્યાસ કળાના મૂળતત્ત્વો પર રચાયેલો હશે અને જ્યાં જો અભ્યાસ સંકળા અને પર મૂળતત્ત્વો બરાબર હશે-એટલે કળાશ્રવનમાં તેને ઉચ્ચ સ્થાન મળવાનું. આપણને ભણતે હવે થયા વિના નહિ રહે કે આજે આપણામાં સત્ય કળાનો કેટલાક ઉપાસકો છે અને આજેની કળાકૃતિ શરી સ્થાપવામાં કેક પ્રયાસો થઈ ગયા છે. ઉત્કૃષ્ટ કળા રાષ્ટ્રીય તત્ત્વ બની રહે તે કાર્ય પ્રભાતી કળાભાવના ખીલવી જોઈએ. કળા શિખવતી આપણી શાળાઓ (Schools of Art) વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રભાતી મનમાં ધીમેધીમે કળાભાવના ભયત કરી રહી છે, એ સંતોષની વાત છે. *

ધી બોલે સૂક્ષ્મ એક આટું સમજી એક નોંધ લેતાં અમુકને આનંદ થાય છે. એ કુશળતા વિદ્યાર્થીઓ પાસે સુખાદર્શી ગવર્નમેંટ હાઉસમાં સ્પર્ધા પેન્ટિંગનું બહુ સુંદર ચિત્રકામ તૈયાર થયું છે. ધી શોષક (વીકલી)ના એક અંકમાં તેના કિતારા આપના હતા- —અધિ.

રોમનો પ્રવાસ.

લેખક:—માવજી દામજી શાહ.

(ગતિકથી ચાલુ.)

એક દિવસ અમે ગેરિબોદીનું પુતળું જોવા ગયા હતાં, ત્યાંથી પાછા વળતી વખતે સાંજ પડી ગઈ હતી. રસ્તામાં જેની સાથે વાત કરીએ તે કોઈ વાત સમજે નહિ. આખરે એક સ્ત્રી, માળકને ફરવા લઈ ગઈ હતી તેને અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું તેના જવાબ અંગ્રેજીમાં આપ્યો, ત્યારે ખમર પડી કે તે વિલાયતની રહીશ હતી, પરંતુ નાનપણથી રોમમાં રહેવા આવી હતી. ત્યાં તે એક રોમન પુરુષ સાથે પરણી હતી, તે ઘણા પ્રેમથી બોલી. અમે જાને ધીરે ધીરે ફરતા હરતા હતા, એવામાં સામેથી કોઈ એક ઢાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા અને ગળામાં માળા ધારણ કરેલી હતી તેવા પાદરી સાહેબ આવતા જોવામાં આવ્યા. મેં તે વિશે બાંધને પૂછ્યું: આ કોણ છે? તેણે જવાબ આપ્યો: કે એ સત્યાનાથ વાળનારો પાદરી છે. તે અમારા લોકથી થોડાં અમન અમન હોવા છે, ઉપરાંત તે કહેવા લાગી કે એકવાર આ મારો નાનો છોકરો આંદો પડ્યો, ત્યારે મારા પતિ અને પાડોશીઓએ કહ્યું કે પાદરીને એકદમ બોલાવો, બસ! તે પ્રમાણે કરવું જ પડ્યું. હું જ્યારે પાદરી પાસે ગઈ ત્યારે તે તો પચીસ લાંબરા (Liatra) માંગવા લાગ્યો. (એક લાંબરાની કિંમત લગભગ દસ આના અકામ છે. આ આપણા આંદોના આઠ આના જેવો ત્યાંનો સિકકો છે.) મેં કહ્યું હું આટલું બધું દઈ શકું તેમ નથી, મારે કંઈક થોડું સો તો લીધું. મેં ઘણું ઘણું કહ્યું પરંતુ તે બધું ફાંટી, આખરે હું પાછી ઘેર આવી. મારા પતિ તો ગુસ્સો થયા, કારણ કે તે રોમન હતા, પાદરીના દોરાધાગા તથા આશીર્વાદ પર તેમનો પૂરો વિશ્વાસ હતો. મેં કહ્યું હું તેને મારે કરજ કરવા કહેતી નથી, તેમજ એ મુર્ત કરતાં તો કોકરને બોલાવી દવા કરીશ. અમારા જન્મે વચ્ચે ખુબ બોલાચાલી થઈ, આખરે સ્ત્રીની વાત માન્ય થઈ, તે કોકર આવ્યો, બાળક જન્મી ગયું, અને પાદરી કોરો ધાકકો જેવો રહી ગયો. એ બાળકે એવા બીજા બે દાખલાઓ સંબળાવ્યા. એ સંબળાવે અમે તો નવાઈ પામી ગયા. એ વખતે અમને પ્રવાગના પંડયાઓ સાંભરી આવ્યા, ધર્મના મુખ્ય કામેમાં કોઈ પણ સ્થળે જાઓ, આવી પુતાઈ નગરે પડશે. દીવાની આસપાસ અંધારું અવરજ હોય છે. ધર્મના નામે જેટલા જેટલા દેગો આ દેશી વિદેશી કહેવાતા ધમશરૂઓ કરી રહ્યા છે તે ન કહેવાનું સારા છે, એમાં કોઈ કોઈ સારા પણ હશે તેમાં લગારે સંદેહ નથી, પરંતુ તેઓ તો અંગ્રેજીના ટરવે ગણાય તેટલાં હશે. રોમ તો શું પરંતુ આખો રોમન કેથોલિક સંસાર પાદરીઓની મળમાં સંપડાયો છે. રોમના અધ:પતનનું આ પણ એક કારણ છે.

છત્રી હવાથી કેટલોક વાતો.

પ્રાચીન શહેરોની માફક રોમની ચોમેર કાંઈકો છે પરંતુ આ કાંઈકો હવે તૂટી ગયો છે. તેની એક બાજુ યેરીક દેખાય છે. આ દીવાલ રોમની પુરાણી વાતોનું સ્મરણ કરાવે છે. છટાલી દેશની બુમિ આપણા દેશને લગભગ મળતી આવે છે. ખેડૂતો બળદો વડે ખેતર ખેડે છે, તેઓ ઘણા ગરીબ છે. તેમને પગમાં બેડા સુધાં મળતા નથી. તેઓ શત દિવસ ખેતરોમાં પડ્યા પાયર્સ રહેતા હોવાથી સ્ત્રી પુરો ઢાળા જોવામાં આવે છે, પરંતુ અત્યંત ઢાળા તો નહિ. એ દેશી સ્ત્રીઓના પોશાકમાં એક લીસો અણીઓ તેમજ નાની ચોળા હોય છે, ને માથાપર લાલ રમણ બાંધે છે. તેના

નેડા દેશી જગ્યા હોય છે. દેખાવમાં તેઓ મહેનતુ જણાય છે, શહેરની સ્ત્રીઓ શરીરે કંઈક ગોરી હોય છે, તેની આંખ કાળી તથા ચહેરા લાલરુપમયા હોય છે. પુરુષો ઘણા ઉંચા હોતા નથી, તેમ મજબૂત પણ હોતા નથી. છટાલીમાં સખ્ત, મરમી હોવાથી ત્યાંના લોકો વધારે ખંસાહાર કરતા નથી, શાક, શન કંદ વગેરે તથા ઘણી જાનના મેવાઓ પર તેઓ ગુજારે કરે છે. વિલાયતમાં એવું સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, છટાલીના લોકો ઘાણોર અને ચોર હોય છે, આ વાત કદાચ સાચી હોય, કારણ કે ઘણે ભાગે પ્રવાસીઓ કઠાયા વગર રહેતા નથી. એ કારણથી અમારે ઘણા સાવધાન રહેવું પડ્યું હતું. એવું કારણ તેમની દરિદ્રતા હોય છે. ખીખા દેશોની અપેક્ષાએ છટાલી કંગાલ છે. શહેરની બહારનો ભાગ ખરાબ દેખાય છે, હિંદની માફક કોશો સુધીની જમીન વાવેતર વિના પડી રહેલી છે. અંધે પહાડો તથા જંગલો જોવામાં આવે છે સર્વ વસ્તુઓ ઉદાસ તથા અન્યકારમય જણાય છે. અહિં સજ્જ તાપ પડતો હોવાથી લીલોતરી ઘણી થોડી દેખાઈ. કવચિત મુદ્રા જોવામાં આવતી નથી એમ કહીએ તો ચાલે, આખો યાદી જાય છે, રેલ્વેઓમાં થાંતિ હોતી નથી. સારા માણસો ઉત્તમ કપડાના ઘણા શોખીન હોય છે, મરમી પણ પડતી હોવાથી જાડીટ પહેરવાની જરૂર પડતી નથી, તેથી તેઓની પડીયાળ પાટલનમાં રહે છે. છટાલીનું લાકડકામ તથા પત્થરની કારીગરી વખણાય છે, તેવીજ સ્થિતિ ચિત્ર કામની પણ છે. મોટા મોટા નામાંકિત ચિત્રકારે છટાલીમાં થઈ ગયા છે. તેઓની કારીગરીના નમૂનાઓ ગયા દેશોમાં મળી આવે છે. રોમ મિલ્કાન તેમજ નેપોલિસ વગેરે શહેરોના સંચલકરણોના તેને માટે સાહીબૂત છે. છટાલીના કોઈ કોઈ ભાગ ખરેખર! રમણીય છે. જૂન મહિનામાં છટાલીની નદીના કિનારા પર વસાવણા એ સહેરોનો કાઠ કોઈ અઢોલક દેખાય છે, પરંતુ સ્ત્રીઓએ કંઈ વેધી શકે નહિ. મેરી કોરેલી વગેરે નવલ કથાકારોએ આ છટાલીનું ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ જ્યારે જાતે જઈને જુઓ ત્યારે એટલા ગયા પ્રમાણમાં જણાય નહિ. ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે રોમ અથવા છટાલીના રહીશો - વિવિધ પદ જમીને ઘુળમાં રમેદળાઈ રવા છે. જેઓ પાસે ધન છે તેઓ તો લોગવિકાસમાં ધન પાણીની માફક ઉડાવી નાંખે છે, છટાલીવાસીઓનું આતરિક રહસ્ય અત્યંત, સરમાવનાર છે. લોર્ડ સિટનની નવલકથાઓમાં તેનું વર્ણન ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પોમ્પીયાઈ શહેરના બાગ્યા તરુયા મકાનો પર જે ખીમ્લસ ચિ-હો, નજરે પડે છે. તે તેની પોકારી પોકારીને સાક્ષી પૂરે છે. તે જોતાં સરમાઈ જઈ મુખ, નીચું કર્યું પડે છે, આ ઉજ્જડ શહેર સ્ત્રીઓએ જોવું લાભકારક નથી. રોમના સમસ્ત સ્થળોની આ હાલત છે. મેકાલે, લોર્ડ સિટન તથા ગ્રેડ-સ્ટન વગેરે એ રોમના વખાણ કરતાં કત્તાં પાછથી ઘણું કુખ ઉપજાવનારું ચિત્ર આલેખ્યું છે. ખરેખર! આજે તેઓ ફરીથી છટાલીને જુઓ તો તેમના હૃદયને કેટલું અર્ધ-પારાવાર કુખ થવા પામે. હવે માત્ર ફરીથી ફગર રળીયામણુ જગી વાત છે. તેની યાત્રીન નજીવના નજીવના થઈ ગયું છે, કવિઓએ તેના ગુણગાન કરવા બંધ કર્યા છે, તેના મરણોની તલવારે મુઠી યથ ગાઈ છે, તેના વક્તવ્યોની આણી તથા હાતાઓનાં દાન પૂરા થયા છે. હવે ત્યાં કોઈ પણ દેશમત રહેવા પામ્યો નથી, તેમ નવો કલ્પન થાય એ સંભાવના પણ નથી. તેના દરતાં તો આપણે, પોતાનો આદર્શ ટકાવી રાખ્યો હોવાથી ઉન્નત છીએ.

અનુવાદક-મનુ ત્રિવેદી.

(ઈંગ્લેંડના પ્રખ્યાત લેખક મિ. એચ. જી. વેલ્સના વૉશિંગ્ટન કોન્ફરન્સ ત્રિપેના લેખેની હારમાળા 'ધી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'માં પ્રકટ થઈ રહી છે. આ લેખે ઘણા વિચારણીય ને મનન કરવા યોગ્ય છે. એના પ્રથમ હકતાનો સાર અહીં આપવામાં આવે છે.—મનુ.)

રૌબિનસોન યુદ્ધવિષયક સાધનોની સંખ્યા નિશ્ચિત કરવાતે મળેલી વૉશિંગ્ટન કોન્ફરન્સ કાં તો હાથની વસ્તુસ્થિતિમાં મોટા ફેરફાર કરી નાંખશે કે નહિ તો મનુષ્યજાતની આસપાસ ફરી વળેલ વિનાશને અટકાવવાના હેતુના નિષ્ફળ પ્રયત્ન તરીકે યોદ્ધ રહી જશે.

હાલમાં યુદ્ધ થઈ ત્યારે ઘણા એમ માનતા કે તે પૂરી થયા પછી પ્રથમ જેવી સ્થિતિ પાછી આવી રહેશે. પણ હવે ભોંકાને જણાયું છે કે એ આશા ખોટી હતી. ૧૯૧૪માં યુદ્ધ ચંપલો મહા વિચલ હજી પોતાનું કાર્ય કર્યેજ નહય છે, અને ૧૯૧૭ માં રશિયાના પડખાથી, અને ૧૯૧૮ માં મધ્ય યુરોપમાં ખોરાદી તેમજ દારૂગોળો ખૂટી પડવાથી મનુષ્યજાતની હાવાની શક્તિ કંઈક કમી થઈ, તેમજ વરજીત ખાતે મળેલી પરિપ્તે બધું કરીશમ કરી દેવાનો ડાંગ ઘાટ્યા છતાં કંઈક કર્યું નહિ એ બધું ખરું છે. પણ એ કંઈ વિચલે લેખન કરેલાં વિનાશનાં કાર્યોનો અંત ન હોનો. એ તો તેનું બીજું સ્વરૂપ માત્ર હતું. ૧૯૧૯ પછી દુનિયાને પોતાને થયેલા નુકસાનનું-લાન ચતું ગયું છે.

આ નુકસાનોમાં સૌથી મોટું આર્થિક પરિસ્થિતિને પહોંચેલા ધોતકો છે. જે વખતે આખી દુનિયામાં માલની તંગી છે ત્યારે પેદાશ વધારે વધારે ઓછી થતી જાય છે. આનું કારણ એ છે કે જુદી જુદી સરકારોના પ્રમાણિક સહકારથી ટકી રહેલી જગતની નાણા પદ્ધતિ તુટવા માંડી છે. નાણાંની ખરી કિંમતમાં વધારે વધારે ક્યલવાયલ થયા કરે છે ને આથી સામાજિક સહકારનું આખું બંધારણ ખખડી હોં છે. નાણાંની કિંમત નહીં યથા વિના આપણું આર્થિક તેમજ સામાજિક જીવન વધારે વધારે ખગડતું જવાનું. આ માત્ર આખી દુનિયાના ભેગા પ્રયત્નથી જ થઈ શકે.

આખી દુનિયા આરો ભેગો પ્રયત્ન કરે એ લગભગ અશક્ય છે એ વરજીત ખાતે મળેલી નિષ્ફળતા પછી સમજાય છે. દુનિયાની સરકારો એક એક સાથે સુષ્ટ બનાવે એ અસંભવિત લાગે છે ને અત્યારે પણ મનુષ્યમાં હાવાની હાથએ માટે દરેક સરકાર મોટી મોટી તૈયારીઓ કરી રહી છે.

દુનિયામાં સૌથી બળવાન તેમજ હાથવગવાળાં રાજ્યોના પ્રમુખ અને પ્રતિનિધિ પ્રેસિડન્ટ હાર્ડિંગે આ હવસરોસટની પરિસ્થિતિ ઉપર વિચાર ચલાવવા દુનિયાનાં ધણીખરાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવ્યા છે.

રાજનીતિજ્ઞોની હુચ્ચાઈ કેન્દ્રરસ્તમાં ઉઠનાર પ્રશ્નોને બંને ગમે તેટલા કાપી કૂપીને રજૂ કરે પણ મનુષ્યની સાદી અકલ્પ તો તેના મુખ્ય પ્રશ્ન આટલોજ સમજે છે: 'લડાઈ માટેની તૈયારીઓ' લડાઈ ને સામાજિક અધોગતિ એ બંધું. ચાલુ રાખવાની વૃત્તિને અટકાવી રોકી રાખવા માટે ન્ને કંઈ થઈ શકે એમ હોય તો આપણે શું કરવું?' ને આપણે ધારીએ કે આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાને દરેક પ્રકારની તૈયારી કરી પોતાની મદાન બેખમદારી ધ્યાનમાં રાખી આ કેન્દ્રરસ્ત મળશે.

આવો ખોટા ખ્યાલ આપણાં મગજમાંથી દૂર થવો નોંધવો.

વોશિંગ્ટન કેન્દ્રરસ્ત જેવી પ્રવૃત્તિની ચર્ચા કરતા ધણીવાર ભૂતી જવાની ખરી વસ્તુસ્થિતિનો આપણે વિચાર કરીશું, ને તે આ છે દુનિયાની સુલેહ શાંતિ લગતા પ્રશ્નો હાથમાં ધરતાં મનુષ્યનું મન ધણીજ આનાકાંની કરે છે ને તે છોડી દે છે ધણીજ ખૂચાલાંથી

આપણે, બધા બહુ-કુદ પાણીઓ છીએ આપણે એક વર્ષ, બે વર્ષ એમ આપણું જીવન નથી ગણતા; આપણે તો એક દિવસ, બે દિવસ એમ જીવન ગણીએ છીએ. કુદરતી રીતેજ આપણું મન કુંડી દ્રષ્ટિથી વિચારે છે ને બહુજ જરૂરના પ્રશ્નો ધ્યાનમાં લે છે. ધણીજ સ્લેશાદથી આપણે વસ્તુઓ બહી રાખીએ છીએ. અતિશય કામ કરીને કંટાળી જઈ ઘેર જતા માડીમાં વોશિંગ્ટન કેન્દ્રરસ્તના હેવાલ વાંચનાર કક્ષાઈની ગામતમાં આ ગેરહુ સાચું છે તેટલુંજ સાચું કેન્દ્રરસ્તમાં લેખો મળેલા મદાન રાજદ્વારી પુરથો માટે પણ છે. આ મદાન પ્રશ્નો દરેક વ્યક્તિને લગતા છે ને દરેકને માટે અતિશય મોટા છે. બુદ્ધિપૂર્વક તેમજ નૈતિક રીતે મહા પ્રમત્ત કથાંથીજ એ પ્રશ્નોનો કંઈ પણ અસરકારક ફાટો આણી શકાય.

સુદ્રતા તરફની આવી વલણનો ધણે સારો દાખલો મને મારા પોતાનામાંથી મળે છે. વિજ્ઞાનનાં જગતમાં ગુહ્યમર્શક યંત્ર દરદર્શક યંત્રને ગદ્દ કરે છે ને નાનામાં નાનો પદાર્થ મોટામાં મોટા પદાર્થને અજન્માળે છે. પોતાનું મધુ ધ્યાન વોશિંગ્ટન કેન્દ્રરસ્ત પર ચોંટાડવાનું કાઢને પણ કારણ હોય તો તે મને છે. એના પરજ માફ ધ્યાન રાખી જીજ કથાનો વિચાર ન કરવો એ માંડું કામ છે એના વિષે જે કંઈ હું લખીશ. તે જગ્યાંજ ભરેલું દશે કે ટકાપણ બહુ, પણ ધણાં પત્રોમાં પ્રકટ થવાનું ને એના પર મારી કીર્તિ વધવાનો કે ઘટવાનો ધણો આધાર રહેશે. બુદ્ધિયા એ પ્રશંગની મદાન શક્યતાઓની મને ખાતરી થઈ છે. મનુષ્ય જાતને ક્યાં તો એ સુધારશે કે ક્યાં તો બગાડશે. નાનામાં નાના તેમજ મોટામાં મોટા આસથો સાથે રહે છે, મારી આત્મપ્રીતિ તેમજ મનુષ્યજાત માટેની આટલી બધી દરકારનું એજ કારણ. ને આ પ્રશંગ પર માફ બિચ્ચનું મુખ ધણી રીતે અવલંબેલું છે.

અંધાધુધી તેમજ યુદ્ધની ખીજીમા થતો આ ધસારો ન્ને ન અટકે તો ચોક્કસ વર્ષમાં મારા છોકરા એમાં ધસડાઈ જાય ને માર્યા જાય; ને ઓસ્ટ્રિયા ને રશિયામાં જેમ આજ સદીમાં હાનરો કુટુંબોનો અંત આવ્યો છે તેમ હું ને મારી વડે ધણી કંઠાળ રીતે રવડી જઈએ.

ફેલાશે, ગામો, શહેરો તેમજ વ્યવહારના માર્ગો અખંડી જશે, ને ભૂખે મરતા નોકરી વગરના લોકોનો મોટો સમુદાય વધારે વધારે ઝલતી જતી પોતાની ફરિયાદો તોડીને આરક્ષા વગરે કરીને રજી કરશે ને આખરે એ બધું એક મોટા બળવામાં રૂપાંતર પામશે. કેળવણી, પાંચી ઠાકો, સામાજિક સલામતી ધીમે ધીમે નાશ પામતી જઈ અંધાધુંધીમાં બદલાઈ જશે. આપણે જેને સંસ્કૃતિ ગણીએ છીએ તે નીચે ડગાઈ જશે ને અંધકારનું સામ્રાજ્ય સર્વત્ર સ્થપાશે.

ને સંસ્કૃતિની આ દશા થવાની માત્ર ધમકીજ નથી. અત્યારેથીજ તેની એ દશા થવા માંડી છે. સંસ્કૃતિનું વહાણ પાંચ વર્ષ કે પચાસ વર્ષ રહીને ડૂબવાનું નથી. અત્યારેજ એ ડૂબી રહ્યું છે. રશિયા જળની સપાટી નીચે ગયું છે. તેની પેદાશ બંધ થઈ છે ને હવે તેથી ભૂખે મરે છે; પૂર્વ યુરોપના ને એશિયાના વિશાળ પ્રદેશોની પણ એજ સ્થિતિ થવા માંડી છે; જર્મનીના ઉલોગોનું ક્ષેત્ર કંઈક એવાંજ પ્રદેશોની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી રહ્યું છે; બ્રિટીશ કારખાનાઓ માટે આ શિયાળો અગાડના કોઈ પણ શિયાળાથી વધારે ખરાબ નિવડશે. અમેરિકન આપારની નોક ધીમી પણ માંડી છે.

ઉતાવળમાં ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ, તેઓના મંદનનીશો, આશ્રિતો તથા સેવકો આ પ્રકારની દુનિયાની પરિસ્થિતિ પર મંત્રણા કરવા બેઠા થયા છે. પ્રેસિડેન્ટ હારિંગ્ઘી તે નવામાં નવી દેશકક્ષરી છોડી મૂકી તેઓ દરેક જણ મનુષ્ય પ્રાણી છે. એટલે કે તેઓ બધા ધર્મા આપનારા, ધુની, કુદ, સ્વાર્થી, ઉદાવનારા, દેશભિમાની, તેમજ વ્હેમીયાં પ્રાણી છે, અને ચોક્કસ માટે પણ હોશિયારીથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની શક્તિ તેમનામાં નથી.

પોતાની સામે આવી રહેલી ખરી વસ્તુસ્થિતિને ખરડવા મચાડવાનું દરેકને કંઈક અંગત લાભનું કારણ હોય છે. રાજદારીઓને પોતાના રોકનો, પોતાના મંડળનો વિચાર કરવાનો હોય છે; તોફાંખાતોના તેમજ લશ્કરના વ્યયમાં પ્રવીણતા ધરાવનારાઓને પોતાની કાગીદોનો વિચાર રાખવાનો હોય છે.

કોઈ દેશો કે હાલના સંજોગોમાં શક્ય એવી સારામાં સારી પરિપદ આ છે. કંદાય એમાં ભાગ લેનાર દરેકના મનમાં માણસ જાતનાં મલાં માટે કંઈક લાગણી હશે. આપણા ઉપર અત્યારે રહેલ બંધકર વાદળનો જરા પણ ખ્યાલ ન હોય એવો ભાવેજ કોઈ એમાં હશે, પણ બૂધકંથા તો બધાજ છે.

અને છતાં આ પૃથ્વી પર પોતાની દશાની સામે થવાના મનુષ્યે કરેલા પ્રયત્નોમાં વૌશિષ્ટ્યન કૅન્ટરન્સનો પ્રયત્ન સર્વશ્રેષ્ઠ નિવડે એ સંભવિત છે. આપણે હાઇએ તેનાથી ઢાળ્યા તો નજ જતી શકીએ, પણ આખી દુનીયા પર બળનું વાદળ જ્યારે લટકી રહ્યું છે ત્યારે આપણે આપણી શક્તિનાં પ્રમાણમાં એક બીજા સાથે સરલ તેમજ ઉદાર જતી શકીએ, તેમજ દેવાદારોનાં દેવો માફ કરી શકીએ, ઉતાવળી તેમજ અશક્ય ધારણાઓ છોડી દેવાને રાજી જતીએ ને સામાનુ સાંમંજવામાં ધીરજ તેમજ કાર્યમાં ઉદારતા પ્રાપ્ત કરી શકીએ. ઉમદા આશયો તેમજ આત્માની નમ્રતા હજી પણ મનુષ્ય જાતિને મચાવી શકશે.

મળમંદિરને પગથીયે પાતિકના પડયા.

જમની મહાત થયું. પ્રેસીડેન્ટ વીક્સનનાં ચૈદ રતોએ સમાજના અવિચ્છેદો ઉત્કર્ષ કરવાને બહુ દંડ જંગતને સમાર્યો. પ્રજા મંદિર સ્થપાયું. સ્વાતંત્ર્ય દેવીના પુજન માટે. પણ દેવીએ તો બલિદાનની હક કરી. તેના પુંજરીઓ પણ પાકા બકત તેમણે તુર્કેસ્તાન રૂશીઆ અને જમનીને આગળ કર્યાં. આ તો રાજનૈતિક કૌશલ્યની અવધિ; છતાં મંદિરના પાયે તો નંખાયોજ. મંદિરની અધિશાસ્ત્રિનું સ્તવન ચર થયું, 'નાસ્તિકોનો બ્રહ્મકાર કરવામાં આવ્યો. રાવનનું ગાંધીર્ષ એકાએક ભંગ થયું. બહારથી એક ચીસ સંભળાઇ. વિશ્વની આંખો કંચકી. પ્રજા મંદિરના પુંજરીઓના હાથમાં નહોતી વીણા કે સારંગી. માત્ર ચક્રચક્રતાં ખડગ માત્રમ પડયાં. રિક્ષત તે ક્યારનાયે પંચાયત કરી ગયા હતા. પુંજરીઓ અમટી ગયા. ચૂપકાદીથી શયનાનસિંહને આ પવિત્ર સ્થાનકમાં પ્રવેશ કરાવવાનો વિચાર કરતાં કંચ્યા. મંદિરની અધિશાસ્ત્રિનું તો બાનજ ભૂકી ગયા. વીણા ને સારંગીને બદલે પુંજરીઓ પોતાના હાથમાં ખડગ કંચાંથી આવ્યા ને સમજ્યા પણ મમજરી શક્યા નહિ.

*

*

પણ રાવનમા ભંગાણ કેમ પડ્યું? પુંજરીઓએ કયું બેયું. દેવી અશોષ થઇ ગયાં હતાં. બહારથી માંમે વધારેને વધારે ભયાનક થવા લાગી. રૂશીઓ બુખમરાથી મરના હતા. તેમના મ્હેરા પર નહતું તેજ કે નહતી રાપની રતાશ. પુંજરીઓ બહાર ધર્યા. મંદિરનાં દ્વાર ઉઘાડી રાખતા માટે જરા પસ્તાવો થયો. રૂશીઓએ ઘણાએ કાલાવાકા કર્યાં, ખોળા પાથર્યાં. પ્રભુને નામે વિનવ્યા. દેવીના પુંજરીઓને અતુકમ્પા માનીજ હોય? તેમણે રૂશીઓને નિકાળ્યા. આતું સત્વકીન, બહુ માતાજીને ધર્યા? ખડ્ગ દેવી આજ દારૂથી અસ્થ થય્યાં. પણ હવે તો છૂટકા? રૂશીઓને આગળ ધર્યાં. મંદિરના ઘૂમઃમાંથી ગેબી નાક થયો. "સચ્ચર, મ્હે' લંભારી લાજ ગળી છે, તમારે માટે આત્મ બલિદાન આપ્યું છે. મહેનશાહતનો મ્પરે કીર્તિના દ્રષ્ટક તો વિચાર કરો." ઘૂમટમાં એકદમ પ્રકાશ થઇ રહ્યો. રક્તથી ખરડાયેલ રૂશીઓને નિકાલસ. દષ્ટિઓચર થયો. દેવી પાછાં ખીરાળ્યાં. તેમની દષ્ટિ અમી વર્ણવતી હતી. પુંજરીઓ ગળતા હતા. એક પલ્લારમાં આ બધું થઇ ગયું. "લોગ તમારા, અમારે ક્યાં બોલ્યું કામ છે. અમારે મજૂરોને કામ પુરું પાડવું છે અને નાણાંની ચંચલણ દૂર કરવી છે. નિકાલન, તને ત્દારા પાપત્તુ પ્રાયશ્ચિત્ત મળ્યું છે. અને તારી પ્રજાના દુખનિવારણ માટે અમને સમજ નથી." પુંજરીઓએ સિંદનાદ કર્યાં અને નિકાલસ માતાજીના તેજમાં સમાઇ ગયો.

*

*

*

જમની શંત કચડના ક્રમા હતા. તેઓ અરજદાર હતા પણ સુમજીત હતા, અરજ ને સંભળાઈ. શાસ્ત્રેશીઆના ભાગલા કરવામાં આવ્યા. જમનીને ઔચોગીક ત્રિકાણ તૂટ્યો. પણ રાપથી સંતા થયા. પુંજરીઓને શયતાન ધાર્યો, પણ ચૂપકાદી પકડી અને પાછા થયાં. એકાએક વરતિકમ્પ થયો. મંદિરમાં ફાટ પડી. પુંજરીઓ નાહા-કેટલાક દગ્યા. વાચક! કોનો વાક? પુંજરીઓ ભૂંચ્યા. દેવીએ વિશ્વની દિશકકટિતિ બલિદાન માગ્યું હતું. મનુષ્યોનું નહિ. "ખી. હાર્ડીંગનો દરિયાપારથી આવતો સ્વર સંભળાવો.

કોના વાંક !

એક આત્મકથા.

લેખક :

કનૈયાલાલ માલિકલાલ મુનશી.

૧૯૩૬

પ્રકરણ ૬ સુ.

મુબારકનો સમાગમ.

(૧)

બીજે દિવસે મહાધોળીના પ્રવચનમાં મારું ધ્યાન ચોટ્યું નહિ. તેનાથી અને તેના આશ્રમથી હું કંટાળી ગય હતી; અને કોઈ પ્રકારે તેમાંથી છુટવાનો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. માત્ર અધિ-ચોથી નીકળી પાછા ઘેર જવું કે અશુભન્યા પુરોને સરણે જવું તેનીજ ધર્મમાં મારા મનમાં આત્મ્યા કરતી હતી.

હું મારે સામરે હતી, ત્યારે કુસમે અને ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરજી જીવનચરિત્ર વાંચી સંભળાવ્યું હતું; એટલે મને કાંઈક એવો ખ્યાલ હતો કે વિધવાચિવાદના દિશાચત્રીઓ યોરેક અંશે દેવ, ને યોરેક અંશે મહાત્માઓ હતા. આ ખ્યાલથી મને તેમને, સરણે જવું તે પ્રશ્નના મંદિરમાં જવા જેવું લાગ્યું.

પ્રવચન પૂરું થતાં હું જ્યાં શ્રાતાજનો જોડાવહાર નીકળી એટલે આંસુ વિચારેએ ચોટા તરફ જવાની ઇચ્છા મારામાં પ્રેરી. યોગાંક ઇલાં ચોલી હું ચુંચવાઈ ચીકું કરી તરફ આંખું તેનું મને માન ન હોતું.

મેં મારે તરફ જોયું તો લોકો જાણ પોત પોતાને રસ્તે જતા હતા; અને મારી નિસ્તેજ આંસુ કેટલાક જનારણું ધ્યાન ખેંચી રહી હતી. હું ગમરાઈ ગયું. શું કરવું, ક્યાં જવું તે પણ વિચારો ધોમને લીધે અટકી ચલા લાગ્યા.

હું દિશા દારી નહીં તે પહેલાં કોઈને રસ્તો પૂછવાનું મન થયું. બેચારનાં, ચોટા સાધુ જોયું પણ તેના પર હાથ રહેલી કંકોરતાથી ગમરાઈ તેમને કોઈ પુછી નહિ સહી. એક કુવર મહારાજના આશ્રમમાંથીજ નીકળીને આવતો હતો. તેના મોંઢા પર સાદાઈ હતી, તેની ચોસમાં તમ્બા હતી, તેના ચરમાની પાંજળ તેની આંખ મીઠાસથી ચમકતી હતી. મને તેને પૂછવાનું મન થયું.

“ જાણ ! ચીકું ક્યાં ? ”

તે વિચારમાંથી ચમક્યો, ને મારા સાધુ જેઠ રહ્યો. “ મારી સાથે આવો. હું ત્યાં નહીં છું.” બહે ધીમે અવાજે તેણે ઉમેર્યું. મને લાગ્યું કે ખુસ્તે રસ્તે અશુભથી આ જોડે ચોસનું તેને ગમતું ન હોતું.

હું મુર્ખામુર્ખા, તેની પાછળ ચાલી.

યોડી વારે એક ચકલું આવ્યું. તેના મધ્ય ભાગમાં એક મોટા નામના પાટીયાથી શોભતા મકાન આગળ તે યુવક ઉભો રહ્યો. પાટીઆ પર મોટે અક્ષરે લખ્યું હતું “ મહત્વાક પ્ર. ભારતી બી. એ, એલ. એલ. બી. દાદા કોર્ટ વજીલ.”

યોડી વાર પેસો યુવક મને કાંઈ કહેવું કે કેમ તેના વિચારમાં ઉભો; અને પછી હિમન કરી બોલ્યો. “ બેન ! અહિંયા ક્યાં જવું છે ? ”

મને આ માણસની અહરયાઈમાં કાંઈક અદા પેદા થઈ. “ મારે સમાજઉદ્ધારિણી સંમાના મંત્રીને મળવું છે. ” મેં ધુમ્મસે જવાબ કહ્યું.

“ મી ભારતીજ મંત્રી છે. ” જતા અન્યથામાં અખિ પહોળી કરી પેલા યુવકે કહ્યું. “ ચાલો મારી સાથે. ”

“ તમે કોણ છો ? ” મેં પુછ્યું.

“ હું એમનો કારકુન છું. ”

બંને ધ્રુવે મને રસ્તો બતાવ્યો હોય તેમ મારા હૃદયમાં આશા આવી, અને હું તેની પાછળ તે મકાનનો દાદરે ચડવા લાગી.

દાદર વચ્ચે એક પંદર વર્ષનો મુસલમાનનો છોકરો પગ લબાવી, મેદામાં બીડી રાખી પડ્યો હતો. તેણે અમને બંનેને તિરસ્કારથી નિહાળ્યાં.

“ કેમ રહેશું ! રોક છે કે ? ”

“ કાચકું ધ્રુવે રહેવું ? ” મોઢાંમાંથી બીડી કાઢી, અદ્ભૂત ગોરવથી નાકમાંથી ધુમાડો કાઢતાં રહેશું એ સાચું પ્રશ્ન થયો.

કારકુન, આ પ્રશ્નમાં સમાયેલો તિરસ્કાર ધ્યાન પર લીધા વિના ઉપર ચડ્યો તે હું તેની પાછળ ચડી. જે ખંડમાં અમે ગયાં ત્યાં એક રાખીના છંટકાવે કાચરચિત્તો ગાદી તકીયો ને એક દેવદારની પેટી હતી. તે ખંડના એક ગંદા પડદાથી બે વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા.

“ તમે અહિંયા બેસો. ” પેલા યુવકે કહ્યું “ હું ગેઠ ક્યારે આવશે તેની તપાસ કરી આવું. તમારે શું કામ છે ? ”

“ મારે સમાના મંત્રીને મળવું છે. ”

અત્યારે અહિંયાથી નાશી જવાનું મન થતું હતું; પણ હવે પાછા દશાય એમ નથી એમ માની હું હિમત રાખતી હતી.

(૨)

એટલામાં અમારી પાછળ એક ચસમાવાળા ચિત્તચરત દેખાતા. સર્વગતિએ ચાલતા, મુકરમ દાખલ થયા. તેની લાંબી ડાક, સુકડે, ઉંચું શરીર, અવારનવાર વગર કારણે ડાકે ઉંચું કરવાની ટેવ, ને આગળ પડ્યું મોઢું તે કાંઈ હિટ દગ પર ઘડવામાં આવ્યા હોય એમ લાગતું હતું.

તે આવ્યા, મને જોઈ ચમક્યા ને ખંચાઈ ઉભા રહ્યા. તેમનો નીચકો હોઠ નજીક ધુટી યથા ગયો હોય તેમ પડી ગયો. મેં શરમાઈને નીચું જોયું.

“લો. આ સમાન! બીજા મંત્રી આવ્યા.” પેલા કારકુને કંઠું; “અકટર! આ જુદી આપને મળવા મળે છે.”

“મને?”

મેં ઉચ્ચ: જોયું. આ નિર્માલ્ય વ્યક્તિને જોઈ મને હિંમત આવી. “સંમાન-ઉદ્ધારિણી! આના તમે મંત્રી છો?”

“હા. કેમ? શું કામ છે?” તેણે આતુરતાથી ઉતાવળા બની પુછ્યું. મારા અવાજે તેના પર કાંઈ અદ્ભુત અસર કરી હોય એમ લાગતું હતું.

“આ મહેર ખચર તમારી છે?” મેં મારા છેડામાં સંતાડેલું છાતું કાઢી આગળ ધકેલ્યું. અકટરે કપાળ પર કસ્યલી પાડી, ડાક લાંબાની પેલી મહેરખચર જોઈ તેણે કહ્યું. “હા.”

મેં શાંત બની અકટર તરફ જોયું. જેમ કેમ સીકારી સાવજ તેને જોઈ ધુનતાં પશુઓના મનની વ્યથા પામી જાય, તેમ મારા રૂપથી લોકો પર જે અસર થતી હતી તે હું પણ તરત અનુભવતી. મેં જોયું કે નિરધારીથી પેલા યવેશો મારા ક્ષોભ, મારું મૌન્ય જોઈ યવેશો અકટરનાં ગમ-રાઈથી ધણો ઓછો હતો.

મેં હિંમતથી અકટર સામે જોયું ને પુછ્યું. “વિષય પેરણનાર તૈયાર હોય. તેનું મને નામ કામ આપો.” મારી હિંમતથી પેલા યુવક થોડે દૂર ઉભો ઉભો ફિંગ બની જોઈ રહ્યો.

અકટરના મોંમા પાણી આવ્યું હોય એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. તેણે એવાર વખત ડાક ઉચી કરી પુછ્યું. “પેરણનાર કોણ તમે છો કે કોઈ બીજું?”

“હું જોને.”

“તમારું નામ?”

હું હસી “તમારું નામ કામ જાણ્યા વિના મારાથી કેમ કહેવાય?”

“મારા પર વિશ્વાસ નથી?”

“તમે કોણ છો તેની ય મને ખચર નથી.”

“હું અહિંયાનો પ્રખ્યાત અકટર છું. મારું નામ ધનેશ્વર.” અકટરનું પ્રાચિન શારીરિક વિદ્યામાં ગમે તે હોય પણ તે વિદ્યાના જ્યાં નિયમોનો ભંગ કરી તેમનું હૃદય ઉછળીને તેમનાં ગળામાં આવી બેઠું હોય એમ લાગતું હતું. “તમે ક્યાં રહો છો?”

“મારે ઘર બહાર, સજી વહાલું કોઈ નથી.”

“હીહ! ચાલો મારી સાથે. જોય! જોય!”

રૂઢિમખાં પાછળ રાખેલા હાથમાં ચેતલી બીડી સંતાડી દોડ કચેત્રે આવીને ઉભો.

“એક બાકાની માડી લાવ તો.”

“અરજી” કહી તેં ત્રણ પગથીયાં સાથે કુદતો દેશ ઉતર્યો.

“ આજો જરા ગમરાણો નહિ, ” તેણે કહ્યું, “અમે નીચે ઉતર્યાં.”

એક યુદ્ધનાંકા (ફૂજર) વેપારી વહાણને પકડીને દુસ્મનના બંદરમાંથી બહાર પડે તેમ ડાકટર પોતાનો વિજય દર્શાવતા, અને સાથે લઈ માર્શીના ઘરનો દાદર ઉતર્યાં. પણ જેવાં અમે ઝોટલા પર ઉતર્યાં કે તેવાજ એક મગા ને હાથેથી ચૂરસ કાટનાં બરત ઉધાડા મુકી, તોણે દુસ્મનની પુદ્ગનાંકા ધમ્મ પતાવ્યાં કરકરાવતી સાચું આપે તેમ આવી ચઢ્યાં. ડાકટર ધનેશ્વર ગમરાણા, મારા તરફથી રહેમું તરફ બે ચાર વખત જોયું, ને દિવંત ધરી અને કહ્યું.

“ આજો ! ગાડીમાં બેસી જાઓ. ”

પણ “હું” ઝોટલા પરથી ઉતરું તે પહેલાં નવા આવનાર ગાડી ને ઝોટલા વચ્ચે આવીને ઉભા રહ્યાં. તેનું મનું મોટું હાસ્યથી પ્રફુલ્લ હતું. તે હાસ્ય ખુશ્કા દિલનું પ્રતિબિંબ હતું. તેનાથી હું આકર્ષિત.

“ ડાકટર ! ” એણે મોટે ને મનઃકમળે અવાજે પૂછ્યું. “ મારે ઘેરથી કેને લઈ આવ્યા ? ”

“ કાઢને નહિ ” જરાક ચરમિંદા પડેલા ડાકટરે કહ્યું અને મને ગાડીમાં બેસી જવાની નીચાની કરી.

“ અરે એમ શું કરેા છો, મારા બાઈ ? ” નવા આવનાર તે મહનલાલ પ્ર માર્શી હાથકાટ વફાઈ લાગ્યા. તેણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું “ આગતરી છે કે અસીત છે ? ”

“ આ બાઈ આવને સમાજ ઉદ્ધારણી સમાજ મત્રી તરીકે મળવા આવ્યાં હતા ” પેલા કારકુને પાછળ ઉભા ઉભા હાથકાટથી પોતાના શેઠને ખગર આપી, પોતાની ફરજ અદા કરી.

“ ત્યારે તમે ક્યાં લઈ આવ્યા ? ” માર્શીએ ડાકટરને પૂછ્યું.

“ હું પણ સહમતી છું. ” કહી ડાકટર ઝોટલા પરથી નીચા ઉતર્યાં ને માર્શીને જરા આલાકાત કરી નહિ કહેવા માંડ્યું “ આ વિધવા છે. પુનર્જન માટે આવી છે. તેને કાઢી દેશો સુધી આવું. ”

મારા કાન સરવા હતાં ઝોટલા રાખે રાખે હું સામગી રાહી.

“ આપણી મહેર ખબરને લીધે કે ? ” કહી માર્શીએ મારી સાચું જોયું “ પણ તું લઈ ક્યાં જાય છે ? તું તો એકલો છે ? એકલું બાઈ માણસ તારે ત્યાં લઈ જઈ શું કરશે ? ” કહી મોટેથી તેણે મને સળોધી “આજો એના કરતાં મારે ઘેર.” તેણે ધનેશ્વરનો હાથ પકડી તેમને ઉપર ધમકાયા, અને કચવાતા ડાકટર ન પુટકે પાછા ઉતર ચઢ્યાં. હું, કરકન ને રહેમુનો રસાસો પણ તેમની પાછળ ગયો.

મારા ધુમોટામાં ચરમથી, ચુસ્સાથી મરું મોં લાલચેળ ચઈ ગયું હતું. કેવી દયાદિનનાથી કેવી દરામખેરીથી, મારી બેચાતાણુ મત્રી હતી ને જોઈ મારે પિતો હાલતી આવ્યો, અને પેલા કારકુનની મીઠી આંખો દયાદિનનાથી મારા પર ફરેલી જોઈ અને તેના તરફ પણ ચુસ્સ આવ્યો.

(૨)

અમે હવે પહાણી આંતરેલા અફરના ખંડમાં ગયાં માર્શીએ કાટ ને ટોપી રહેમું તરફ ફેંક્યાં, ધનેશ્વર એક ખુરસી પર બેઠા, ને હું ઉભી રહી.

“એવો બહેન! મું કામ છે? મનલેખ કરવું છે!” માફતીએ પુછ્યું. તેને મોટા ને હુલસડીયો ઢાંઢો કાઢી બોલવાની રેવ એવી હતી કે ગંબીરમાં ગંબીર સવાલ પછી ગમ્મતનું સ્વરૂપ પકડતો.

“હા”

“તમે કયા ગામના છો? કેવાં છો?”

“એ બધા સવાલનો હું હમણા ઉત્તર નહિં આપું?” મારા સરકારી અવાજની માર્શી ૧૨ પછી અસર થઈ. તેણે ધીમે અવાજે પુછ્યું. “પણ હમણાં રહો છો ક્યાં?”

“નિરાધાર ન હોત તો તમારે બારણું હોકતી “શા માટે આવત?” મેં પુછ્યું.

ત્યાર પછી તેણે ને ડાકટરે અંગ્રેજીમાં કાંઈક વાત કરી. તેનો મુદ્દો મને પછીથી ખાલમ પડ્યો. માર્શીને વહેમ લાગ્યો કે કોઈ સમાજવ્યવસ્થાને તેમની મશ્કરી કરવા માટે તો આ તાગેડો ત્યાં રંગેયો; પણ ડાકટરને મારામાં અડગ બેસેલો આવી ગયો હતો એટલે તેમણે એ વહેમને છેદી નાંખ્યો.

“ત્યારે તમે રહેશો ક્યાં?” માર્શીએ ડાકટરની સાથું જોઈ સવાલ કર્યો.

“અનાયાત્રમમાં” ધનેશ્વરે સૂચના કરી.

“કાંઈ ગોડા થયા? એવા જોડાંતમાં આ જુવાન બાઈથી રહેવાય? નો-સ-મ”

“તેમાં મું વાંધો?” ડાકટરે પૂછ્યું.

“પૂ આર એન ઇડીપટ (તમે મુરખા છો.)” હાઈકોર્ટ વકીલે પ્રમાણુ પત્ર આપ્યું ને ડાકટરને આંખની નીચાની કરી અંદરના ખંડમાં લઇ ગયા.

માર્શીની બોલવાની ઢબ એવી હતી કે ત્રીજે ઘેરથી એમના અવાજનો પડો પડો; એટલે ઉંચાડા બાંહેણમાંથી તેમના શબ્દો બહાર આવતા હતા.

“હો હો! મોટા પ્રેક્ટીકલ પગલાં લેવાના હતા ને, આ જોડ કેને વળગાડશે?” માર્શીનો અવાજ આવ્યો.

“ડાકટરનું વાક્ય કાંઈ સ્પષ્ટરીતે સમજાયું નહિં, પણ તેમાં કોઈ તોછડાઈ વિશે ટીકા હતી.

“તમારી પસંદગીની અને પદવા ત્યાં” માર્શીનો અવાજ આવ્યો. “પણ આને પરણીને કોણ? તમે?”

પછી વાત અંગ્રેજીમાં ચાલી. એક વખત માર્શીના વાક્યમાં “મારું તો ગમે તેવું” પણ બચ્યા; બાકીવાળું ઘર” એ શબ્દો સંભળાયા. મને લાગ્યું કે મારે ક્યાં રહેવું, તેની તકરાર ચાલતી હતી. માદી જાણે હરણાજી બોલાતી હોય એવો કાંઈક ખ્યાલ થયો. મારી ખિન્નતાનો, લોભ તે નિરાશાનો કોઈ પાર રહેવા નહિ. સાચું ઉભો ઉભો પેશો કારકુન મુજે મોટે આ ખેલ ભેગા કરતો હતો; એ જ ને ન હોત તો હું આટલી ઘરમ ને લોભ ન અનુભવત એવું મને લાગ્યું.

ચોટી વારે સહમંત્રીઓ પાછા આવ્યા; અને ડાકટર ધનેશ્વરે એટલા વિના ગુરુસામને ગુરુસામાં ચાલ્યાં ગયા. વિતતી સહમંત્રી ચોતાની પુરથી પર બેઠા, પગ રેખા પર નાંખ્યા, અને ચોતાની વકાલતીયા મુકિનો મારા પર અજમાયશ કરવા બેઠા.

“માહ! તમારે કેમ સચું છે?”

“ના”

“કંઈ રહેવાનું કેદાણું પણ નથી?”

“ના”

“તમારી જમર થી છે?” વખત છેને જી સમઠણના ડુનોડ તો નથી રહેતા ને, નાજી કરવા તેજે પૂછ્યું.

“લગભગ વીસ વધની”

“તમે કંઈ ન્યાતનાં છો?”

“જુઓ માહ!” મેં દિગતથી કહ્યું. પેલા ખંડમાં ધયેલી વાતથી મને આશોકની આખરમાં ઝાંઝી થઈ આવી ન હોતી “હું સવાયોના જવાબ આપવા નથી આવી. ને શુદ્ધ્ય પુનર્જન કરવા આંગના હોય તેનો માત્ર પતો મને જોડ્યો છે?” મારો જુઓ જોઈ મારતી જોઈ રહ્યો.

“તે બહારમાં ગયા છે. હું આજે તેને પન લખી બોલાવીશ. બહેન!” તેજે માયાળુ આવજો કહ્યું “હું વિના કરજો સવાયો નથી પૂછતો. પદ્યુનાર શુદ્ધ્ય આવે અને તમારે નમી માય ત્યાં સુધી તમારે ક્યાં રહેવું તેના હું વિચાર કર છું” તમે મારે ત્યાં રહેશો?”

“કેટલો વખત લાગશે?”

“ત્રણ ચાર દહાડા”

“તમારે ત્યાં ઘેરાં છોકરાં છે.”

“હા. જટલાં જોઈએ તેટલા” મારતીએ હસીને કહ્યું.

“હીક ત્યારે રહીશ.”

“હવે કેદેશો કે કંઈ ન્યાતના છો?”

“આજણું” મેં કહ્યું

“આજો ત્યારે ત્રણી નહિ, આવો અંદર” આવવાનું નિમંત્રણ તેજે આપ્યું. મેં પલ્લવાર વિચાર કર્યો: મારતી પહેલાં જેવા લાગ્યા હતાં તેનાં કરતાં અંદરને માયાળુ લાગના હતા. અને આટલું ક્યાં પછી પાંડા પગ કરવાની મારામાં દિમન નહોતી. મેં નિમંત્રણ સ્વીકૃત્યું ને હું છડી.

જતાં જતાં મારતીએ મને ધીમેથી કહ્યું “તમે શું કામ અહિંયા આવ્યા છો તે કેદેશો નહિ.”

“માર.”

સીનું સ્વાતંત્ર્ય.

(ગતાંકથી આશુ.)

અંક બીજો

લેખક:—“એક ગુપ્તક.”

સ્થળ: વિમલાકુમારીનો ‘કોઈમ-રમ’

સમય: સાંજના ચાર.

[વિમલાકુમારી એકલી બેસી છે. જોરહાની મધ્યમાં નોકર એક ટેબલ ગોઠવે છે અને આગુત્યાગુ નવ દસ પુરશીઓ મૂકે છે. ત્યાં બારણું ઉઘટે છે ને ઇન્દુભાઈ દાખલ થાય છે. તેની ઉમ્મર બાવિસ-ત્રેવિસની લાગે છે. મુખપરથી કાંઈ અસાધારણ નથી જણાતા.]

વિમલા: આવો, ઇન્દુભાઈ! આજે કંઈ થયું દહાડે દેખાયા.

ઇન્દુ: હા, થયું દહાડે આજે આદિયા આવું છું. મેં કશું થોડા દિવસમાં તો ત્હમારો લમ થયું એટલે મળી આવું. (પુરશી વગેરે જોઇને) આજે શું ત્હમારી સમાજની મીટિંગ આદિ છે?

વિમલા: હા, ત્હમારી સમાજ કામ તો સાફ કરે છે. અને હજી તો સરખાત છે ને. કેમ ત્હમારો શો મત છે?

ઇન્દુ: ખરેખર સાફ અને તે પછી વળી આરમ્ભમાં. ત્હમારો મતને હું અક્ષરે અક્ષર મળતો આવું છું. એક મહિનામાં તો એ કેટલી આગળ વધી ગઈ? (અંદરના જોરહામાંથી વિમલાને બોલાવવાનો સાદ પડે છે.)

વિમલા: (સાદ સાંભળી)...એ આવી. (ઇન્દુને) હું જરા આવું હોં—

ઇન્દુ: પુરશીથી જાઓ. હમણાંજ હું ત્હમને કહેવાનો હતો કે કામ હોય તો મુખેથી જાઓ. (વિમલા અંદરની બાજુએ જાય છે. ઇન્દુભાઈ એક આરામ પુરશીપર પડે છે. બહારના બારણામાંથી વિજ્યા દાખલ થાય છે.)

વિજ્યા: (દાખલ થતાં ઇન્દુને જોઇ) જોહો! ઇન્દુભાઈ, ત્હમારો દર્શનનો લાભ હમણાં તો લીક મળે છે.

ઇન્દુ: ત્હમારો દર્શન હમણાં કેમ દુર્લભ નથી-મ્હને પણ એજ સવાલ થાય છે. વિમલા બેઠેન, અંદર ગયાં છે. આજે ત્હમારી મીટિંગ છેને?

વિજ્યા: (કોચ પર બેસતાં) હા, પણ ખરું પૂછવો તો ઇન્દુભાઈ ત્હમારી સમાજ મીટિંગ ત્હમારી આશા અર્થ ગઈ છે. એ કાંઈ પણ સંગીન કામ હજી સુધી કરી શકી નથી. કેમ ત્હમે શું ધારો છો?

ઇન્દુ: કંઈજ સંગીન કામ નથી કરી શકી-કેમજ નહિ. હું ત્હમારો મતનોજ છું. એક મહિના થયા આજો છતાં એ શું કરી શકી છે?

વિજ્યા: મોટું મજા બોલવાનું કામ કરું તો પણ ખરું સંગીન કામ—

હંદુ: (અટકાવીને) બસ! ત્હમારા મનને હું તદ્દન મગજનો ચાઉં છું સંગીન કામ-સંગીન કામની આપણને ઘણી જરૂર છે. સંગીન કામ શું છે એ હું જાણુનો નથી પણ સંગીન કામનો હું હમેશાં દિમાયતી છું.

(વિમલા આવે છે અને વિજ્યા આગળ બેસે છે જે વાંતમાં ગૂંચાય છે ત્યાં લેડી મનોહર-દાસ પ્રવેશ કરે છે. તેઓ સ્થૂળ સારીવાળાં ને સ્થૂળ અવાજવાળા છે. એમનો બપડો કુદગતી નથી) મેશનો છે. મ્હોંઠાં દેખાવાનો એ નિરંતર પ્રયાસ કરે છે. હંદુ એ તરફ પડેલાં ગેરિલો છે એટલે ઉભો થઈ એમને તમસ્કાર કરે છે.)

લેડી મનોહરદાસ: (હંદુને) સ્વી સ્વાતંત્ર્ય સમાજની મીટિંગ અહિંયાજ છેને ?

હંદુ: છ, ખમર નથી કદાચ પાસેના ઝોરડામાં પણ હોય (એ આટા મારે છે. ત્રણે ઓઝો ત્યાં તો મળે છે અને થોડી સામાન્ય વાતચિત કરતાં બેસે છે.)

વિમલા: આજેજ કેમ મીટિંગ ભરવાનો વિચાર થયો અને આમ અચાનક ?

લેડી: આપણાં હપ-પ્રમુખ વિજ્યા બહેનનો વાક છે. બાપી ત્હમારા આવા કામના દિવસમાં નકામો—

વિજ્યા: મ્હારે ખાસ અમલવતું કામ છે નહિ તો ત્હાગ આનંદના દિવસોમાં ખમલ ન પાડન. પણ હજી હંદુના બહેન કેમ ન આવ્યા ?

લેડી મ્હને પણ એજ વિચાર થયો. આપણે ફોટોગ્રાફ લેવડાવવો છે એમ કહ્યું હોત તો એની સારામાં સારી સાડી પહેરીને આવત.

વિમલા: આવશે તો ખરીજ. ફોટોગ્રાફની બાગત સિવાય એ જુના વિચારની છે.

વિજ્યા: ના, ના. એવા વિચારો જુના પક્ષ તરફ ટળે છે ને વાતો સુધાગવાળાની જેમ ફરે છે. એવા માણસો આ હડાડમાં ઘણા મ્હોટા પામ છે.

લેડી: (હંદુને દેખાડીને) આ પ્રદસ્થ કાણુ છે ?

વિમલા: મ્હારા કાકાના પુત્ર હંદુભાઈ છે. (હંદુ નીચે વળી નમન કરે છે.)

લેડી: તેઓ આપણા વિમલમાં માથું મારે છે ?

હંદુ: છ, જગતની દરેક પ્રતિષ્ઠામાં હું એક શુદ્ધિમાન નાગરિક તરીકે રસ લઉં છું અને દરેકમાં થોડું ઘણું સમર્થ છું. હને રસી સ્વતંત્રતાનો વિષય એ જગતની પ્રતિષ્ઠાને એક અંગ છે એટલે એમાં મ્હને રસ પડે તો એ લેલમાન પણ આસ્વાદ્ય નથી એટલુંજ નહિ—

લેડી: (વિમલાને) માણસ તો ખરેખર હોંનિયાજ જણાય છે. (હંદુને) ત્હમે શું કરો છો ?

હંદુ: (ચોતાના બાપણના હરકેટમાં તથા લેડીના બાપુપર વિમલાને કહેલા શબ્દો સામ-જવાનો પ્રયાસમાં એટલો સંચવાઈ જાય છે કે આ પ્રશ્ન સાંભળતો નથી) —

વિજ્યા લેડી મનોહરદાસ પછે, જે કે દરેક જાગતમાં રસ લેવા સિવાય ત્હમે બીજું કંઈ કામ કરે છો ?

હંદુ: આ શહેરનો હું એક બી. એ. થયેલો યુવક છું અને આ શહેરના બી. એ. થયેલા યુવકો પૈકે ફરે શું કરવું એની મુશ્કેલીમાં છું.

વિમલા: સુભાગ્યે યુવતીને એ મુસ્કેલી નથી નહતી. દારણ કે યુવતી માટે તો સનાતન કાળથી લગ્ન શિવાય બીજો નિર્વાહનો માર્ગ નથી. લગ્ન શિવાય તોને માટે બીજું બંધન નિર્માણ નથી થયું.

કન્દુ: પણ હુમાંએ હું યુવતી નથીને !

લેડી: નથી જ. પરંતુ હું ત્હમને મહારા સેક્રેટરી તરીકે રાખું તો રહેવા તૈયાર છો ! માત્ર એક સરત છે.

કન્દુ: જી, શું ?

લેડી: કે ત્હમારે સ્ત્રી સ્વતંત્રતાની તરફમાં રહેવું જોઈએ. મહારા બધા નોકરો એ આજતમારે સે લે છે અને સ્ત્રી સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરે છે. (બંને સ્ત્રીઓ તરફ ફરીને) કાલે રાતે એવોજ એક બનાવ બન્યો. મહારા વાલકેશ્વરના બંગલામાં ઉપલે માંહે હું જતી હતી તો વખતે પાછલા બાગમાં હોદારા સંભળાતા હતા. ખમર દંડકાર્તતા આદ્યમ પડ્યું કે હમંસા બેટ, રામો ને માળણુ દહડતાં હતાં. રસોઈયા કહે કે 'સ્ત્રીઓને ધરતી ચાકરી ન કરવાની વાતો રહેલી છે, પણ એ મહોટા માણસોને નબે, એવો રસોઈયું કામ કરવા બંટ રાખી શકે. આપણે ગરીબ માણસોને તો વડુ સંધી આપે ત્યારે જ ચાલે ને !

કન્દુ: આહા ! જે ધરનાં ચાકરો પણ આવી વાત કરે એ ધરનાં શેઠ શેઠાણી તો શાતીજ વાત કરતાં હશે ?

લેડી: (કન્દુના વખાણથી મન મન દારણ કરીને) ના, ના. એવું કંઈ નહિ, મિ: કન્દુભાઈ. ત્હમને મહારા સેક્રેટરી તરીકે નિમવા હું ખુશી છું. કાલે રહેવારે મહારે ત્યાં આવજો એટલે સર સાથે વાત કરીને પગાર, કામનો વખત વગેરે નક્કી થઈ શકે.

કન્દુ: (નમીને) આપનો અત્યંત આભારી છું.

વિમલા: પરમ દિવસેજ એક સ્ત્રી મ્હને કહેતી હતી કે 'જ્ઞેન, આપણને મત મળવાથી શો લાભ થશે ? એટલું પુરતને વધારે આપવાનું.'

વિન્યા: ખરાબ છે. જ્યાં સુધી આપણને પ્રતિનિધિ થવાનો હક્ક ન મળે અને ધારાસભામાં સભાસદ થઈ શકીએ નહિ ત્યાં સુધી મત આપવાનો અધિકાર નફામોજ એક પુરુષને જલ્દે બીજો પુરુષ આપણી પર રાજ્ય કરે એમાં શો ફેર ? એવો એક રીતે મત આપનાં જુવુંજ છે. દારણ કે જે દાન ઉપયોગ કરવા માટે નાકાવક છે એ દાન નથી પણ અપમાન છે. આપણને ખરાબ ગાવ આપવી એ પ્રુણ નથી એટલુંજ નહિ પણ પાપ છે.

વિમલા: ત્હાર કહેવું ધણુ અંશે સાચું છે. પણ કેટલાક આપણા પક્ષના આવે તો ફેર પડે.

વિન્યા: મહે ત્હને કેટલીકવાર કહ્યું કે કેલ પુરુષ આપણી પક્ષનો હોઈ શકે નહિ. આજેજ હું ત્હને એની ખાતી કરી આપીશ—(વિમલા ચમકે છે.)

લેડી: હું તો એટલું સમજું છું કે આવા વિચારો ઉપલા વર્ગમાંજ ન રહેતાં નીચલા વર્ગમાં પણ પ્રસારી છે એ જ્ઞાનદતી વાત છે.

વિમલા: લેડી મનોહરદાસ, જગતમાં નીચલા ને મધ્યમ ને ઉપલા વર્ગોજ નથી. જગતજ

એક જ વર્ગ છે અને એ વર્ગ મનુષ્ય જાતિનો જ નેહો છે. એક ખીજાને આવા ખોરાં નામો આપતાં આપણે જરૂરી ઓટકરો તો વધારે સાચાં. બધાં મનુષ્યો એક પિતાના બાળકો છે એમનામાં સામાજિક દૃષ્ટિ કે નૈતિક દૃષ્ટિથી ભેદ ને વિભાગ પાડવા અને કેટલાકને ઉચ્ચ ને કેટલાકને નીચા કહેવા એ મૂંઝવે તો ગંભીર ભૂલ લાગે છે.

(લેડી મનોહરદાસ મોત, ધારણ કરે છે પણ ત્યાં “સમાજ”ના ખીજા આઠ નવ સમાસદો આવે છે અને સર્વે પુરશી પર ગોઠવાય છે. લેડી પ્રમુખની મોટી પુરશીએ બેસે છે. ઇન્દુમાધ અંદર ચાલ્યા જાય છે.)

લેડી: આપણે હવે સમાનો કાર્યક્રમ શરૂ કરીશું, મૂંઝવે નથી લાગતું કે હવે કોઈ આવે (બંધા દા. પાડે છે એટલે ઉભા થઈને) આપણા ઉપ-પ્રમુખને બાપણ કરવાની વિનંતી કરું છું.

એક સ્ત્રી સમાસદ: ઉપ-પ્રમુખને બોલવાની કોણે રજા આપી છે ?

ખીજા સ્ત્રી સમાસદ: આજની મીટિંગ કોણે અને શા માટે બોલાવી છે ?

લેડી: ઓઈર ! ઓઈર ! ખૂંદો, આપણા માનવતા ઉપ-પ્રમુખને બોલવા દો. એમણે કંઈ ખાસ મહત્વના કામ વાસ્તે જ આ સભા બોલાવી છે, માટે એમને શાન્તિથી સાંભળવા વિનંતી છે.

વિન્યાસ: મહેરમાન પ્રમુખ સાહેબ અને ખૂંદો, સ્ત્રી સ્વતંત્રતા વિશે મહારા ગા વિચારો છે એ ત્હમે સદે જાણો છો એટલે એની પુનઃકિતલી આ સ્થળે જરૂર નથી. છતાં એટલું તો આ સ્થળે હું કહીશ કે મહારા એ વિચારો બિંદૂલ જોયા નહોતા. આથી દુનિયા એમના હાથમાં છતાં પુરુષોએ એને એટલી ગોટાળામાં નાખી દીધી છે કે મૂંઝવે આપણે થાય છે કે તેઓ જ મહા પ્રશ્નમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા છે તેમાં પણ આપણી સહાય નથી સ્વીકારતા. ખરી રીતે જગત્પત્ની વ્યવસ્થા હવે આપણને જ એમણે સોંપી દેવી જોઈએ. પુરુષો એમ કહે છે કે આપણને રાજ્ય કરતાં નહિ આવડે. હું એમ પૂછું કે હાલ રાજ્ય થાય છે ત્હના કરનાં વધારે ખર્ચા રીતે રાજ્ય શી રીતે થઈ શકે. મૂંઝવે તો હાલની વ્યવસ્થા, ગોટાળો, શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય, અન્યાય એના કરતાં વધારે ખર્ચા થઈ જાય એની કસબ આવતી નથી. હું એમ નથી કહેતી કે સ્ત્રી અને પુરુષ સાથે સ્ત્રીને કામ કરે તો એ વધારે સાચું નથી. એ ઉત્તમ છે. પરંતુ પુરુષો એમ કહી કરશે નહિ—કરવા દેશે નહિ, કોને તેઓ ઉચ્ચે છે, હાથમાં આવેલી કેવી સુધર ને એમણે તક તેઓ જવા દે છે એવું ત્હમને બાન નથી. (અદમ્ય લાગભૂમિથી) આહા ! બધા પુરુષો માટે જેવો મહારા મત છે એવો બધી સ્ત્રીઓએ યશે તો ભારતનાં એ દુર્મોચ જાણ્યાં—

વિમલ્લા: (સ્થેજ મહીડમાં—કડતાં) ઉપ-પ્રમુખને આવી નકામી વાતો કરવા માટે મીટિંગ બોલાવવાની જરૂર નહોતી. પુરુષો દુષ્ટ છે એટલું જ નહોતું એમને કહેવું હોય તો હું આ મીટિંગ છોડી જવાની રજા લઉં છું. હમેશાં એ સાંભળીને હું હવે કટાણી ગઝલું.

લેડી: (સ્થેજ પર હાથ પગડીને) ઓઈર ! ઓઈર ! ઉપ-પ્રમુખના બાપણમાં ખજાનું ન પાડવા વિનંતી છે.

વિન્યાસ: મીટિંગ છોડી જવાનો સડ કોઈનો સંપૂર્ણ હક્ક છે. પણ તો ત્હમે કોઈ મહારી આવી સામાન્ય શિક્ષા સોંપી શકતાં ન હોં ને! હું સુક્તી વિશિષ્ટ વાન પર આવું. ત્હમે “સમાજ”ના મેમ્બર મિ. બાબુકમારને તો જાણો છો—

વિમલા: (ચમકીને) તહેમનું શું ? એમને કંઈ અકસ્માત તો—

લેડી: ઝાંઝર! ઝાંઝર! જાહેર સભામાં ખાનગી લાગણીઓ ન દર્શાવવા વિનંતી છે.

વિન્યા: અકસ્માતથી પણ કંઈક ખરાબ થયું છે. અકસ્માત તો શારીરિક હાનિ. એમણે તો આત્મા વેચ્યો છે. શરીર જાય તો કંઈ જવું નથી. આત્મા જાય છે ત્યારે સર્વસ્વ જાય છે. ગઈ કાલે આપણા ઘસાકાતી ધારાસભામાં એક યુદ્ધયે સ્ત્રીઓને મત આપવામાં આવતે હતાવ મુક્યો. આ પ્રશ્ન પૂર્વે વિરૂદ્ધ ૪૮ મતે હારી ગયો. એ હારવની વિરૂદ્ધ મત આપનારાઓમાં રા. રા. બાનુકમાર બી. એ., એલ. એલ. બી.; મુઝબની હાથકાદીના વકીલ અને 'સ્ત્રી સ્વતંત્ર્ય સમાજ'ના બોનરરી મેમ્બરનું નામ પ્રથમ હતું.

(એ બેસી જાય છે. લેડી મનોહરદાસનું મ્હોડું પકી જાય છે. જગડી સાથે રમતી વિમલાની મુખપર ગમરાટનાં ચિન્હો ખુદ્શાં છે.)

વિમલા: મ્હને એ વર્તમાન પત્ર જોવા દે.

વિન્યા: મ્હારી પર ત્હને વિશ્વાસ ન હોય તો લે આ—(પોતાના હાથમાં જાગવી ગયેલું વર્તમાનપત્ર ત્હને આપે છે. વિમલા એ વાંચતી જાય છે તેમ એના મુખ પરનાં ચિન્હો જલ્દતાતો જાય છે. વિન્યા કંઈક ગર્વ ને વિજયની દૃષ્ટિથી ત્હેની તરફ જોયો કરે છે.)

વિમલા: (વર્તમાનપત્ર પાછું આપતાં) વિન્યા, હવે તારો શું કરવાનો વિચાર છે ?

વિન્યા: હું આ હારવ મુકું છું કે “મુઝબની ધારાસભામાં ‘સ્ત્રી સ્વતંત્ર્ય સમાજ’ના એક બોનરરી-મેમ્બર રા. બાનુકમારે આવી અપ્રમાણિક વર્તણૂક ચલાવી તેણે જે સમાજનાં સભાસદ હતા ત્હેને તેમજ તે સમાજના હેતુને છોડી દીધો છે માટે ઉપરોક્ત રા. બાનુકમારને આજે અને આજથી” આ ‘સમાજ’ ત્હેમને આ ‘સમાજ’ માટે તદ્દન નાશાયક ગણે છે અને ત્હેમને માટે અણુગમો દર્શાવે છે.”

લેડી: હારવના શબ્દો બહુ આકરાં છે. આવી ભાષા આવી ખાચતમાં વાપરવાનો રિવાજ નથી.

વિન્યા: શબ્દો આકરા છે કારણ કે મ્હારી લાગણીઓ પણ આકરી છે. અંશોમ વસ્તુને ખરાબ સિવાય બીજું કંઈ વિશેષ વસ્તુ જ નથી. કાળને કાળાશ પડતું હોય તો ને ધોળાને ધોળાશ પડતું હોય તો એ અસત્ય અને અપ્રમાણિક છે. સત્ય અને પ્રમાણિક થવાનો રિવાજ આવી ખાચતમાં ન હોય તો હું એ પાટલા માંસું છું. દગાને છોડી નામજર થોડું છે. ખોટા વિવેક પાંતર બીજું એક નહિ.

લેડી: પરંતુ મધ્યમ માર્ગ પકડવો જોઈએ. જને માથું એ “હેલ્થે પાટલે” બેસતું હીક નહિ.

વિન્યા: “હેલ્થે પાટલે” બેસતું જોગ્ય છે. મધ્યમ રસ્તો પકડવો જોઈએ જને પક્ષમાં પણ સંપત્તિ, સિદ્ધાન્તો વડે વેપાર કરવા, જને માર્ગો ખોલા, હલ્યને વેચી દેવું—ગુમાવતું. મધ્યમ માર્ગ સફળ થવાનું છે. વિનીતતાને ખાવરજ વિનીતતાને કોઈ માન આપતું નથી. ભક્તિ ભાવે ભાગ્યા કરતાં વેરમાથે મજવાથી ભગવાન વડેના પ્રાપ્ત થાય છે આ પુરાણની કથાઓમાં સ્પષ્ટ છે.

વિમલા: જે મંડળ મ્હારા અવિષ્ણના પતિને અપ્રમાણિક ને દગાખોર કહે. એવામાં હું રહું ?

વિન્યા: હું ત્હને એજ સલાહ આપવાની હતી, અત્યારે તું રાહતામું આપ. એ નહિ

આપે અને બાલુકુમાર સાથે સગ્ન કરીશ તો તું હમને શું મોઢું દેખાડીશ ? ત્યારે માટે પણ હમે આવો અણુગમાનો ઈરાવ પસાર કરીશું.

વિમલા: મ્હને રાજનાશું આપવું તો નથી ગમતું.

વિજયા: આ ગમવાનો સવાલ નથી; કર્તવ્યનો છે.

વિમલા: મ્હને એમને મળવાની રજ નહિ આપો ? ત્યાં સુધી નહિ? રોકાઓ ?

સેડી: શું બાલુકુમાર ત્હમને રાજનાશું આપવા અટકાવશે ?

વિમલા: એ તો કાશુ જાણે પણ એમણે આવો અસાધારણ માર્ગ કેમ લીધો એ મ્હારે જાણવું છે.

વિજયા: કેમ લીધો ! સ્વાર્થ શિવાય પુરુષને બીજું કશું કારણ હોઈ શકે ? તું વાર નકામી લગાડે છે.

વિમલા (એક હાથ વિચારમાં રહ્યા પછી અચાનક ને નિશ્ચયપૂર્વક) હું રાજનાશું આપવાની ના પાડું છું. શું પુરુષથી સ્ત્રી હારશે ? આવો દગાબોર પુરુષ મ્હારો પતિ થશે ? કદી નહિ. સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા ખાતર મ્હાં ઇરાવ પણ આપવા જ્યારે નૈવાર છું એમ કહું છું ત્યારે મ્હારા સ્વાર્થ માટે સ્ત્રી જાતિના સ્વાર્થનો ભોગ આપુ ?

વિજયા: સામારા, વિમળા. હવે તું ત્હારું કર્તવ્ય સમજે છે, ત્યારે આ મીટિંગ આ હાથ કબ્જ રાખે છે કે કોઈને કંઈ સુધારા સૂચવવા છે ?

(કોઈ બોલતું નથી) સેડી: આ હરાવ આપની સમક્ષ રજુ કર છું. અને એ સર્વાનુમતે પસાર કરશે એવી વિનંતી છે.

એક સ્ત્રી: પ્રયુષનાં આપણે ઘણાંજ આગારી છીએ. એમને માટે ઉપકારનો હાથ નહીં મૂકું છું. (આ હરાવને “અન્તઃકરણપૂર્વક અનુમોદન” અપાયા પછી સત્તા પૂરી થાય છે.)

વિજયા: ચાલો ત્યારે હવે આપણે જઈએ. આવજો, વિમળા, આજે રાતે હું પૂને જઈ છું.

વિમળા: કેમ અચાનક ?

વિજયા: અનાથ સ્ત્રીઓના આશ્રમની યોજના વિશે મ્હારે જાણવું આપવાનું છે અને એણે થોડું દામ છે.

સેડી: ચાલો, વિજયા, મ્હારી. મોટરમાં ચાલો આવજો, વિમળા, કેમ હવે કયા દિવસના સગ્ન છે ?

વિમલા: સગ્ન ! કોનાં સગ્ન ?

વિજયા: વિમળા તો હવે સફળિષ્ટ થઈ છે. બાલુકુમારનું ચર ન થાળતી હો !

(મને જાણ છે ને એમની પાછળ બીજાં બધા સત્તામંદો પણ જાય છે. વિમલા એમને પગથી અંદરની બાજુએ જાય છે. ત્યાં બારણા પર ટકોરા પડે છે ને દુનિયાં લખાય થાય છે. મ્હાંની એ પ્રોફેસર રૂમમાં દેખતી નથી એટલે આગળ વધે છે.) વિમલા : અચાનક સામળી અંદરથી આવે છે.)

પ્રાસંગિક ઉંક.

મનુષ્યે પોતાના વારસે બહુ કૃત્રિમ સમાજવ્યવસ્થા રચી લીધી છે, એ કારણથી અથવા તો હજી હજુ પશુતા નથી હોડી એવાં દર્દીઓ વિત્તનથી અનેક મહાપુરુષો આને મનુષ્યમતિતું નિશ્ચય ફેરવવા ચિંતાતુર થયાં છે; અને અન્યોન્ય સમચુતથી કાગળના કરારનાંમા વડે મનુષ્ય સ્વભાવ બદલવાના હેતુએ અનેક યુગ પશુ નિરર્થક પ્રયત્નો કર્યાં છે. વિલસન અને લીમ એક ને સંતસના નામો આ પ્રયત્નોના અધુરા ઇતિહાસમાં નમરે પડે છે; પરંતુ એથીયે વધારે મહત્વની હિલચાલ હમણું વોશિંગ્ટન ખાતે થઈ રહી છે, એ પ્રસંગે માનવજાતિના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન લેશે એ તો નિર્વિવાદ છે પરંતુ તે અમૃતાક્ષરી જ યશ કે કેમ એ એક શકાભરી વાત છે. વર્ષો ઉપર નવલકથાઓથી અને ચોડક વળતથી ફિલ્મ અને ઇતિહાસકાર તરીકે જાણીતા રમલા મિ. એચ. જી. વેલ્સ વોશિંગ્ટન કોનફરન્સ વિષે મનનીય વિચારમાળા લખી રહ્યાં છે અમદારા અંકમાંના ઉદ્દેશોને લીધે અમદારા વાચકો મિ. વેલ્સના નામથી અંગત નહિ જ હોય. આ અંકમાં મિ. વેલ્સની વિચારમાળાના પહેલો મુદ્દો, અગ્રે પ્રગટ કરીએ છીએ.

આ પ્રશ્નના સંબંધમાં રેવ. રોકસ કૃત ધી દેશ્વર એક યુરોપીઅન સિવિલિઝેશન, તથા ધી ડેલી ન્યુસના અધિપતિ મિ. એ. જી. ગાર્ડિનરના ધી સેન્યુરી મેગેઝિન (અક્ટોબર)માં પ્રગટ થયેલા લેખ (જેનો મુખ્ય સાર નીચે આપ્યો છે) તરફ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

“મહા વિશ્વહની સમાપ્તિ પછીના ત્રણ વર્ષનું યુરોપ એટલે બર દરિયે ત્વળતરે જઈ જતાં તોફાન સમા ગયું છે; એના આંધાં શાંત છે પણ જઈ જતાં તૂટી ગયું છે. હેના અશાંતિઓ યુગ થયા છે; સદા દારી ગયા છે ને સુકાતી પણ રહ્યા નથી.

વિશ્વહના વળતમાં જે કડીઓ ગ્રામી વસ્તુઓને એકત્ર રાખતી હતી તે છૂટી પડી ગઈ ને વિશ્વહના એક સાદા મહા પ્રશ્નમાંથી રાષ્ટ્રીય, આર્થિક, સામાજિક એવાં અનેક છૂટા છૂટા પ્રશ્નો ઉભા થયા. પવનના ભારી તુફાનમાં નાવગારાનો જળધોધ વિઝીકું થઈ ગયો. આને બળતે રીના આવેશમાં વિશ્વહ પેલાંની સમાજ અસ્તવ્યસ્ત થઈ છે ને યુરોપની સંસ્કૃતિ હેરાત પામી થઈ ગઈ છે. હેના જૂન ઇતિહાસ વિચારે પણ છે ને હેની અમૃતાક્ષરીઓ જાંસાં ગઈ છે. સંસ્કૃતિને વ્યક્તિઓમાં મૂકા રહી નથી ને જેટલી રહેલાઈથી રાજદારી સંબંધો હોડવામાં આવે છે તેટલીજ રહેલાઈ નીતિના પ્રશ્નો પણ લેવા મૂકાય છે. બર્લિનમાં ભરમ કરેલા અદભાવ ને ખુલાસા જાણે કરી સજીવન થતા હોય તેમ યુરોપના રૂઝમાં, રાષ્ટ્રીય પ્રજામાં, પ્રભુથી વ્યક્તિઓમાં રેતરી રહ્યા છે. જૂનું નીતિશાસ્ત્ર ને જૂનું સંબંધો એ મહા તુફાનમાં નાશ પામ્યા ને જગત જેવું યુરોપ લેખક પેડે હજુ રહ્યું.

આ વસ્તુસ્થિતિથી આપણે જોયું કે આપણી સંસ્કૃતિમાં જીવનસત્વ બહુ ઓછું હતું. આ સ્થિતિમાંથી યુરોપને મુક્ત કરવા દેશનાયકોને નિરર્થક પ્રયત્નો કર્યાં. પણ આને તો અગ્રે સુકાતને સુકાતી

વિનાશના યેષ રહ્યા હિંમે. દિન પ્રતિદિન બધાં રાષ્ટ્રો વિનાશની આજમાં વધુ ને વધુ ફૂંચી જાય છે. બૂખ્યાં પશુઓની ચીસો પેટે પ્રજાઓ કાંસાહલ કરી રહી છે ને શાંતિ કે સમાધાની અર્થે એકે સુર ઉઠતો નથી. સમય અને સંજોગોએ શું એવું કદાચર સ્વરૂપ લઈ લીધું છે કે મનુષ્ય-સુદ્ધિની દક્ષામાં તે સમાધ શક્તી નથી કે પછી આપણે ભાગે જેવ્યા હિંમે ?

*

*

*

*

“નોએલ પ્રાક્ટ ક્રાન્સેના સુવિખ્યાત એનરેશ ક્રાન્સે મંત્રુ છે” એ સમાચાર આવ્યા ન આવ્યા એટલામાં જ ખેંચેર આવી કે ‘રશિયાના સંકટ નિવારણ ફંડમાં એનરેશ ક્રાન્સે તે આખા ઇનામેનું દાન કર્યું છે.”

અધરાત્ર્યના બપોરે અધિકારમાં કોઈક દિગ્ગજ દેખાય ને અધારા પામતી આખો પંડીત આશ્ચર્ય પામે તેમ જડવાના જમાનામાં નસવારને આ સમાચારથી મનુષ્ય જાતિના મનિષ્ય સંબંધી કેક આશા બાંધશે.

મનુષ્ય-પ્રેમથી સમર ઉમરાળા આ દલિહલપના પ્રેમ સંદેશનો પાઠ યુગરાત ચિખે એવું અમદે ઇચ્છીએ હિંમે અને આશા રાખીએ હિંમે કે રશિયાના દુઃખીમાંએ માટે દલેશ્વરી દાન દેનાર આ ફ્રેન્ચ સન્ત જનના પગલે ચાલી આપણા ધનિકો આપણા દુઃખી ભાઈઓ માટે આવી પ્રવૃત્તિએ હાય ધરશેજી.

*

*

*

‘વર્તમાન જગતમાં પોતાનું પશુ સ્થાન ક્યોંકે હોય એ લાલસા મનુષ્યમાં રહેલા પશુની આછી પગલીએ છે. આ દુર્ગર લક્ષણ કહેવાતી બ્હોટેરાઓમાં પશુ હોય છે. યોગ વખતે કંઈક દાલના સમાજ બંધારણમાં ફેર કરવાની હિચચાલની સામે એક ધર્મશૂરએ વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. સંસારિક ઘટનામાં પોતાને સ્થાનજ નથી. એ વાત વીમરી જઈ જતી હિન્દુ સમાજના ચાલને સાચવી રાખતા માટે તેમણે એક નિર્ણય પ્રવલ્ન કર્યો હતો; અને એ કાર્ય માટે તેમણે ‘શાસ્ત્રો’ના આધાર લીધા હતા. પરંતુ વિવેકી વિચારકોએ એ વાત વીસરી ન જોઈએ કે સ્મૃતિ અને પુરાણો વેદની પોંડે દેવદસ નથી. દરેક યુગ માટે સમયાનુકૂળ સ્મૃતિઓ રચાઈ છે. સુસંસ્થાન ગુરૂની હિન્દુ પત્નીને પણ હિન્દુ ધર્મે સ્ત્રીકાર કરેલો સાંમગ્યો છે. એજ આર્યધર્મના યથોચે નિયોગતા સ્ત્રીકાર કર્યો છે. ઘણી વેળા તો એમ પંચ રૂપજ જડાય છે કે સ્મૃતિકારે પશુ મુલ્યુરીઓજ દતા. પોતાનો મન સર્વમાન્ય ને સર્વાનુકૂળ - યાય એરી, આપણા જેમ તેમને જે લાલસા હતી. તેમણે તેમના સમયાનુકૂળ સ્મૃતિઓ રચી આપણે આપણા યોગ્ય રીતિઓ ધરી રાખીએ; અને હિન્દુ સમાજઘટનાં આટલાં વર્ષો જીવી રાહી એ પશુ લેનામાં રહેલા સમયાનુકૂળ યજ્ઞ રહેવાના તત્વના પરિણામેજ. અકિત હો કે રાષ્ટ્ર હો સમયના વ્હોની સામે ધક, સમયથી પ્રતિકૂળ છવન છવવું તે શરૂ કરે તો પરિણામે લેનો વિનાશજ ચાય.

આ સદીના હિન્દી વિશિષ્ટતા કે વિચિત્રતા એ છે કે રાજદારી કે ખગરપતી, તે લેખા-
કરતાં પણ આ યુગના વિદ્યા-અર્થાગીની ખુદી ઓછી તીક્ષ્ણ છે-તેની જાનની છાંપા ને સંશો-
ધનની ઇચ્છા ઓછી જાયત છે. કેટલાઓ સહેલગાહે નીકળેલા અમેરિકન કે જાપાનીઝ
સુસાક્ષરને અચ્ચિત્તેવ્યા પુરાતન ખંડિરે, ગ્રંથો છ. જડી આવે છે તે તેટલાં ઉપરથી તેઓ
ગ્રંથો લખી કહાડે છે, તે આપણે ગાઢ નિદ્રામાં આપણું નિર્જીવ જીવન જીવીએ છિએ. x x
ચોટાક વખત ઉપર રચિયત લેખક MOROZOV એ 'કાષ્ટર', નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે. અચિત્,
ભાષાવ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર ને ખગેળા વિદ્યાની મદદ લઈ તેણે કેટલાક એવા સિદ્ધાંતો રચ્યા છે કે જેને
લીધે કાષ્ટર અને દિશચિયાનિર્ગીનો આખો ઇતિહાસ નવેજ પ્રકાશ પામે છે. આજમંત્રી વાર્તા-
ઓમાં વર્ણવેલાં અનેક સ્થળો, તારાઓ, મનુષ્યોનાં સ્થળ અને તવારિખ તેણે શોધી કાઢ્યાં છે.
પૃથ્વીના પટની પેલી બાજુએ, જ્યાં સૌ રાષ્ટ્રોનાં પાલક-દેવતાઓ વસે છે ત્યાં કાષ્ટક પૂછે છે:
આરા હિન્દમાં સંશોધન, કે એવી પ્રવૃત્તિઓ કર્યા જેવું કાંઈજ નથી? x x
મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરના કુટુંબમાં અનેક કળા ભંધારે હતા. કેટલાક હજી ત્યાં છે; કેટલાક
દેશ બહાર ગયા છે. ચોટાક વખત ઉપર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનાં કુટુંબી બાજુ સુપ્રકાશ-ગ્રંથોલીએ
તાંડપત ઉપર લખેલાં ભગવાન ચેતન્યની જીવનકથાનાં છ ગ્રંથો એ જ ઓરિસાના કવિ પાસે
ખરિદેલાં. તે પછીથી એક અમેરિકન સુસાક્ષર તે ખરિદેલાં, અને અત્યારે એટલાન્ટિકની પેઠે
બાજુએ કાષ્ટક થીમત અમેરિકનના પુસ્તકાલયના ભૂખણુપ તે હશે. x x ભગવાન ચેતન્યે પોતાના
જીવનના ૧૮ વર્ષ ઓરિસામાં ગાળેલાં. ઓરિસાના રાજા પ્રતાપરૂદ્ર શ્રી ચેતન્યના પરમ ભક્ત હતા
અને એમ જણાય છે કે શ્રી ચેતન્યની જીવનકથા લખવાના ઉદ્દેશથી રાજાએ ઘણા દરબાર
કવિઓને શ્રી ચેતન્ય પાસેજ રાખેલા. આ તર્ક ખરો હોય તો ઓરિસા દરબારના દસ્તરમાંથી યથું
ઉપયોગી વિગત જડી આવે. ઉપરાંત ત્યાંના અનેક મંદિરોમાં પણ શ્રી ચેતન્ય સંબંધી ગ્રંથો છે.
એમ સંભવાય છે. ડૉ. ચંદ્ર શેખર દાલિએ સંશોધનથી શ્રી ચેતન્ય સંબંધી સ્વતંત્ર નિબંધ આપે
શ. પાંચસોનું ઇનામ આપ્યા કલકત્તા મહાવિદ્યાલયને જણાવ્યું છે. સુજાતના ધનિક અને
ચતુરતાના જ્ઞાન-તારકાઓ આની તોષ લેશે ?

*

*

*

*

લીંગ જોડ નેશનલતા ખર્ચની વહેંચણી નીચે મુજબ છે. (૧) (અ) બ્રિટિશ એ પાયર તથા (આ)
ક્રાંસ, ૮૦ (ર) ઇટલી, ચીન, જાપાન, ૬૫ (૩) કેનેડા, ૩૫. (૪) જોરજીવિયા, સાક્રિય આફ્રિકા
અને તેવરમેન્ડ, ૧૫ (૫) ન્યૂઝીલેન્ડ. પરશિયા, ગ્રીસ, પોર્ટુગાલ ૧૦. (૬) હિન્દ, ૬૫.

નોંધ: નં. ૨ ના દેશો સ્વતંત્ર છે; નં. ૩-૪ વિ. સ્વાસ્થ્ય ભોગવનાં વસાહતો છે. નં. ૧
ને હિંદી વર્ગમાં ચૂકવું તે હજી અનિશ્ચિત છે. તેનો પ્રતિનિધિ લોકોનો પ્રતિનિધિ નથી પણ
નં. ૧ (અ) એ તેની નીમણુંક કરેલી છે. નીતિવાદી પૂછશે કે કે "જગત હવે કુખથી છૂટકે ગયું
કારણ કે જગતનું નીતિશાસ્ત્ર હવે ગદ્યવાળું છે." "લીંગ જોડ નેશનલતા મહાપુરુષોનાં
હૃદયની બહાર જગતનું નીતિશાસ્ત્ર વચ્ચે છે ? "હાં પામતું દિવ ધીમું ધીમું રહે છે.

Will be shortly out
only limited
Copies.

FOR STUDENTS & LAWYERS
Hindu Law at a glance
'A Hand book of Hindu Law.'

Concession to
Coupon-
holders.

Containing exhaustives explanatory and prefatory notes,
decided cases, Questions etc.

Best and cheapest Guide to Hindu Law and Usage, available.

Price Re. 1-8-0 only. (post extra.)

Will be had from all leading
book-sellers at Bombay or from

The Gujarat Publicity Syndicate,
Gopipura, SURAT.

Coupon-holders are requested to
communicate direct & not
through this Journal

OUT ME OUT.

To
The Gujarat Publicity Syndicate,
Gopipura, SURAT.
Please send me "A HANDBOOK OF HINDU
LAW" for Rs. 1-8-0 by V. P. P. when ready
postal charges extra.

Chetan

વરોદરા અને પોરબંદર રાજ્યોમાં કેળવણી તથા સાયકેરી ખાતાઓએ સત્કારેલ
ગુજરાતમાં નવચેતન રેકનું એકલું સામાજિક માસિક

સમાજ જીવન.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર
વી. પી. ચી. રૂ. ૪-૪-૦

જીવનના ગહન બેદો ઉકેલતી વિદ્યુદ પ્રેમના અલૌકિક દર્શન કરાવનાર

સ્વતંત્ર નવલકથા

અધિકાર પર પ્રકાશ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

શ્રી જીવનના અતિ ગહન પ્રશ્નોની ઉકેલ બતાવનાર

અબજાની આત્મકથાઓ.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦

સંસારની કાળી યોળી બાબુના તાદર્ય ચિતારો સમુ કરનાર

વિદ્યેલીલા.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

દાંતી બ્રાહ્મણોથી બચવા અને સત્ય ધર્મ જાળુવા માટે અવશ્ય વાંચો

“સ્વર્ગમાં એરાન્સ”

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

પાશ્ચાત્ય તથા હિન્દી મહાપુરુષોનાં બોધદાયક રસિલાં જીવન ચરિત્રો

આદર્શ ચરિત્રાવલિ.

કિંમત રૂ. ૨-૦-૦

સમાજ જીવન આદિસ.

૧૫૭/૫૮ સુધાવતી મુબં નં. ૪.

કુડ ઓઈલ.

હમારે ત્યાંથી કુડ ઓઈલ છુટકે તથા જ્યાંબંધ મળશે.
તેમજ બહારગામના ઓઈલો પર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવશે.

મળવાનાં ઠેકાણાં—

૧. સાલેમાઈ ઈશુકઅલી આઈસવાળા.

ઠે: છકકાપોર કાણપોઠ બજાર સુરત.

૨. બદરી આઈસ ફેક્ટરી સ્ટેશનરોડ સુરત.

માત્ર મરદોનેજ માટે.

સંસાર સુખમાં અન્યથા મદદ.

પરત્ન ગોળીઓ.

આ ગોળીઓ, કોઈ પણ પ્રકારની મદદ પડેલી શક્તિને પ્રતિષ્ઠા કરે છે.
મસ્તી, કમ તાકાતીને દુર કરી ખરૂં પુરવત્વ બણે છે. ક્રકત પાંચજ દિવસમાં
એનો ચમત્કારી શુભ બતાવે છે. કિંમત ગોળી પાંચનો રૂ. ૧૦.

રોગીશ્વર હવાને દુર કરી સુખાકારી વધારનાર.

ઉંચી અંખરી અગરખતી.

હમારે ત્યાં. સર્વે જાતની હલકી તથા બારી અગરખતી, ઉંચી ખુશબોદાર
ગુલાબ, કેવડો તથા ખરા ગુલાબનો શલકદ છુટકે તથા જ્યાંબંધ મળશે.

એ. એમ. જી. હનુરી.

ઠે: આંખાજાલર—સુરત.

જીવનપન્થે પ્રકાશ.

મરણાંતે લગી પાળ્યો એજ ધર્મ, ખાત્રી તો સગવડ કે વિનોદ.

—ગાંધી.

તદાસથી ખની શકે તો દાન આપ અને તેમ ન બને તો સહાનુભૂતિ દર્શાવના એક સુધુર શબ્દ તો કહે.

—હેરિક.

માણુઆઈ, વગરની દોલત કરતાં રહેને તો દોલત વગરનો માણસ વધારે કિમતી લાગે છે.

—થેમીરકોટલીસ.

હું આ જગતમાં ખાત્રી હાથે આપ્યો છું, અને તેવાજ ખાત્રી હાથે પાછો જતાર છું. માટે તેના વચગાળામાં કંઈ પણ સંજીન કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકે તો તે ખરેખર એક સદ્ભાગ્ય છે.

—જગદીશચંદ્ર બોઝ.

લોકો માટે નહિ તો પછી કોને માટે મારે કામ કરવું? લોકો માટે જન્મેલો, લોકોનો વિશ્વસુ બનેલો છું. લોકો માટે મરીશ અને દેશ કે ભતની હાનની ભય નથી.

—સાદસ બેડલો.

સદગુણી સદ્ગુણો માટે લડત ચલાવે તો અવશ્ય જીવતાજ જોઈએ.

—મહાભારત.

ત્યારે આપણે ગમગીનીમાં એક યજ્ઞએ છિએ ત્યારે એમ નથી લાગતું કે એમ પંક્ષીને ગાતાં શીખવા તહેને પિજરામાં જકડી દઇએ છીએ તેમ જો પણ આપણા શિશુઓ મારેજ મોકલવામાં આવે છે!

—રિચર.

જે હું હાર કરી શકતો નથી તે બલિધ્યમાં શું કરીશ તહેની નિશાની છે.

—અરવિંદ લોખ.

મનુષ્ય જુદાને સ્વતંત્ર બનાવી તહેની કરજતુ ધોરણ ઉચું કરી અને તહેની સર્વ સંસ્કૃતિને વિકસાવીને તહેને સંપૂર્ણ; શુદ્ધ અને નવીન બનાવવી એ આપણા કાર્યનો એક આદેશ છે.

—રાનાડે.

જુની મનુષ્યોને હાસ્યથી ચળુગારવા, રોનારાનાં આંતુ દહોવા અને તહેના દુઃખને રોનેદપૂર્વક આસ્વાસન આપવા હું તહેને વિનવું છું.

—એ. એડિંગ.

૧૫૨ છું

માર્ચ ૧૯૨૨.

અંક ૧૦ મો.

ચેતન

વાર્ષિક લેવાજમ: દિન ૩૦, ૩ (પેરેન્ટ જુડ) દિન બહાર ૩૦, ૪-૮
- આ અંકની છુટક નકલના આઠ આના.

રસ્તે જતા કનડતા, નડતા અને સતાવતા
ઋષ્ટપુષ્ટોને દાન દેતાં તમે
અચકાતા નથી.

—તો—

અનાથ, નિરાધાર બાળકોનો
તમારી પર પૂરો હક છે !

રાંક નિરાધારોને ઊગારી

એ હક ક્યારે અદા કરશો ?

વિશેષ વિગત માટે લખો :—

મંત્રી-હિંદુ અનાથાશ્રમ-

નડીઆદ.

લેખોનો અનુક્રમ.

૧. વસંતવું આવાગમન (કાવ્ય)	રા. ધીર ઉમરવાડિયા.	૭૭
૨. ગુજરાત અને સંસ્કૃતિ	રા. ચંદ્રશંકર અ. ખુશ.	૭૮
૩. ત્યારે ક્યાં છે (કાવ્ય)	શ્રીમતી જ્યોત્સ્ના શુક્લ	૮૨
૪. એ રહાંત્રે નો- (કાવ્ય)	રા. લલિત.	૮૩
૫. નિશા અથવા એ અસહકારની વાર્તા.	રા. મનુ ત્રિવેદી.	૮૪
૬. નવા યુગની ગુજરાતી	રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર.	૮૬
૭. વિધવા (કાવ્ય)	ગ. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ	૯૨
૮. વત્સલ દામ્પત્ય	રા. પ્રેમરાય ગૌરીશંકર.	૯૪
૯. સ્ત્રીઓ અને પુતળીઓ	રા. મનુભાઈ દેવાલુછ દેસાઈ.	૯૮
૧૦. કોનો વાક	રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ ગુનશી	૧૦૧
૧૧. આખરે (દ્વિતી વાર્તા)	રા. બટુ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા.	૧૦૫
૧૨. સામાર સ્ત્રીકાર	રા. શ. મ. અને 'પ્રેરિત'	૧૧૧
૧૩. સ્ત્રીનું સ્વાતંત્ર્ય	રા. એક યુવક.	૧૧૩

આભાર દર્શાવું:

આ અંકના પૃષ્ઠો પરનાં ચિત્ર માટે અમે 'હિન્દુસ્થાન' પત્રને આભારી છીએ.

આ માસિક સુરત જસનપુરી ભાગળ ઉપર આવેલા શ્રી "અનાવિલ" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં ગોવિન્દજી ગજાભાઈ નાયકે છાપ્યું; અને બટુભાઈ લાલભાઈ ઉમરવાડિયાએ સુરત, ગોપીપુરા સંવાદિયાવાડમાં આવેલી પોતાની ઓપ્રિસમાંથી પ્રમુદ્ધ થયું.

વિદ્યુત શોભે ધનની ધડાથી
શોભે મધુરો કલગી કળાથી
શોભે કવિતા રસ શબ્દ સારા
શોભે વનિતા શિર કેશ કાળા

અને

કાળા વાળને હમેશા કાળા, ચળકતા
અને સુવાળા રાખવા દરેક સ્ત્રીઓ
કામીનીઆ ઓઈલ વાપરે છે.

કામીનીઆ ઓઈલ—વાળના મુળીઆને જોઈતું પોષણ આપે છે
જેથી વાળ ખરી પડતા અટકે છે તથા માથાના વ્યાધીઓ દૂર કરે છે.
તમે

આ મનોરંજક (કામીનીઆ ઓઈલ) તેલ નિરંતર વાપરવા કોશિષ કરો.
કી. બા. ૧) નો રૂ. ૧-૦-૦ વીં પીં ખર્ચ ના રૂ. ૦-૫-૦ જુદા
કી. બા. ૩) ના રૂ. ૨-૧૦-૦ ” રૂ. ૦-૧૪-૦ ”
હરેક શહેરમાં વેચાય છે. ખરીદતી વખતે “કામીનીઆ ઓઈલ”
આ નામ વાંચીને સીલનું ધ બાકસવાળી બાટલી ખરીદજો.

તાલ કુલોના જેવી, મધુર, મીઠી ખુશબો દેનારું અત્તર

આઈલ-દીલબહાર

જેના ફક્ત ત્રણ ચાર ટીપાં રૂમાલમાં નાંખવાથી દીલને ખુશ કરનારી
સુગંધ ફેલાઈ જાય છે, એક વખત વાપરી ખાતરી કરો.

કી. બા. ઓંસની બાટલીના રૂ. ૨-૦-૦ એક દ્રામની શીશીના રૂ.
૦-૧૨-૦ બા દ્રામની શીશીના ૦-૮-૦ વીં પીં ખર્ચ ૦-૫-૦ જુદા.

સોલ એન્ટ:-

ધી એંગલો ઈન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

નાં ૧૫૫, જુમા મસીદ-મુંબઈ.

रसो वै ब्रह्म ।

१५ - जु - अंक १० मे

वसंत

अने
विनोद.

मास - एप्रिल.

वसंतनु' आवागमन.

आवे काण वसंत सुदाग, नचिन रंगराग धरीरे
नाये धूरे तवसणु' विश्व, सुजन नवसान करेरे

मरती धगमग यती धरे रंग, विविध पदकुण सज्जरे
जणजे रये कंठ दिव्य रास, हंडा सदताव धरीरे

डायल कंठ निरुंनभां रेसे दिन निनाद
जाती छाना गीतध, दरे मित सुखोद.

हंडे सरडे नदीना तरंग, जंसीसभा नाद वलीरे
जणजे हाड कलाधारी कुण्ठ, मृदंगधार नाद हंडेरे

दिव्ये भारे लयकती दाण, गहोर एत आन धरेरे
आपे सुमि, सुगम पान, पयिक आत्म सान्त करेरे

उसुधां शशी ज्ये, धरे वसंत सुगम
चनवन विकसे एसा, आपे धन्य पशम

नाये यनगल कणामल गोर, संरस देद डोली संचरे
जणजे दुर्गे येती दती नाग, संगोद प्रियतम हंडेरे

धुने हुरती कणपना, वडे तरंग सवेज
ग्रेम प्रदीप प्रगटाली, ग्रेरे अर्धन कोन

जमके जमके विद्युत्तम स्नेह, गसातम वग वषोम धरीरे
जणजे विश्वविमोदन मंन, प्रितममान आत्म हंडेरे

गयो प्रितम हंड पडेस, विरदिली जंभी वृद्धेरे
सुधी सुनी रेभी जुरे पाठ, गृहना वृद्धा तंन गनरे

आती कणु वसंत सुदाग, नचिन रंग राग धरीरे
जणजे कंडे सज्जनमण हास भीम' म' म' म'

ગુજરાત અને સંસ્કૃતિ.

લેખક:—પ્રોફેસર ચંદ્રશંકર અ. બુથ બી. એ. એ.

ગુજરાતને કદચરહ શુનિર ખનાવવાના પ્રયાસ રૂપે, મુખ્યમાં રા. કનૈયાલાલ મુનશીનાં પ્રમુખપણાં નીચે સાહિત્ય સંસદ સ્થપાઇ છે, સંસ્કૃતનાં શિખરે બિરાજતા ફાંસ દેશની લ' આકાડેમી લા, ફ્રાન્સ સાથે કોઈ કેઈ એને સંબંધાવી રહ્યા છે. આ તે ભાવિ પ્રતાપનો સોનેરી અંશ છે કે મોહદશામાં આંખે તરતાં રાતાં પીળાં છે એ સમય દેવવશે. વર્તમાનમાં તો ગુજરાતની સંસ્કૃતિ વિશેનો આ લેખ વિદ્વાનોના ઉપયોગ કે ઉપયોગ માટે પ્રસિદ્ધ કરિયે છિયે

ગુ

જરાતને આંગણે રવીન્દ્ર પદાર્થો અને શ્રીમુખે વસન્તનાં વધામણાં દીધાં. આજ મુખી રંક રહેલી અને રંક કહેવાતી ગુજરાત, એમાં રંકને સત્યોક્તિને બદલે કેવળ વિનયોક્તિ કેરવવાનો, કોઈક મુખે એકજ વાર આવતો હવા લેનાર મહાત્માએ એ વધામણાં ગ્રીધ્યા-આવતી વસન્તનાં સ્થાપન માટે, કુમકુમ જેવાં રાતાં હૈયાનાં લોહીથી માંડ્યાં લીધ્યાં અને માંડે કેસરિયાં રંગે ચિત્ર પુરવા જીવાન ગુજરાતને નોતપુર્. દૂર દૂરથી વસન્ત સ્વારીના નૈઅત ડંકા સંભળાય છે, અને ગુજરાતમાં ફેરફેર આવદ મંગળ વરતી રહ્યા હોય એમ લાગે છે

આ મંગળ સમારંભનું મંહત્ તે ગુજરાતની સંસ્કૃતિ વિશે પ્રયાસો. અનારમ્મો દિ કાર્યાણામ્ એમ કહેવાતાં શુદ્ધિનાં પ્રથમ લક્ષણમાં સુસિદ્ધ ગુજરાત, આરદ્યસ્યાન્તગમતમ્ એમ કહેવાતાં શુદ્ધિનાં બીજાં લક્ષણે કેવી નીવડશે એ કાણ કહી શકે ?

સંસ્કૃતિનો આત્મા ધર્મભાવના છે. ધાર્મિકતાનું અભિમાન ધરનાર ગુજરાત ! હવે ત્હાંને હૃદયને કોઈવાર સત્ય નિકળે કર્યું છે ? ગુજરાતમાં મંદિરો છે, પણ તે મંદિરોમાં દેવતાઓ નથી. ગુજરાતમાં દેવ મંદિરોમાં સમય સમયના વાગા બદલાવતું પાખણ પૂજાય છે. ગુજરાતમાં ધર્મ મંદિરોમાં તુલ્ક રંગમહેલોના વિલાસ બિરાજે છે, ગુજરાતમાં ન્યાય મંદિરોમાં ધનસાધના વેપમાં ધનલપટ કામોડા વસે છે. વિચાર મંદિરમાં અદંતા અને એકું પાવાની પ્રજલ વાસના રહી છે અને અભ્યાસ મંદિરમાં જીવન્ત વિદ્યામુરને સ્થાને ન્દ પુસ્તકોનાં ગોખાં આદર પામે છે. ગુજરાતમાં સિદ્ધ તીર્થો છે પણ ત્યાંની પ્રાચીન પ્રુણ સરિતાનાં નીર ધરતીના પેરે સમાઈ ગયાં છે. ફેરફેર તીર્થધ્વાસો શોર કરી રહ્યા છે અને અન્ધ અદાળ માત્રિકાને છુટી રહ્યા એ. શાસાતીર્થના પુરતક પડુ ગોરોએ ગુજરાતનાં બહિત અને અદા છુટ્યાં. અને માત્રિકાને ભોગસી અંધારો અને દમ પ્રસાદ રૂપે બંદાંટપ, ન્યાયતીર્થના ગોરોએ ગુજરાતની પરપર પ્રત્યેની

ઉદાર જ્ઞાતિ હુડી અને એ હુડમાં અધિનીકુમારના યુધુતાચાર્યના વંશજ ગોરો બાપા. બાપી રહ્યું તે સાહિત્ય તીર્થના ગોરોએ પુરં કહ્યું અને ઠગાયેલ યાત્રિકાને દમ્ભ અહંતા અને અતાવની દહાણી કરી મ્હોટા પરમાર્થી જનમાં બાપા. સાહિત્ય ગોરમાંના કેટલાક નટ પિંટ બની રંગમંચિએ સંચર્યા. ગુજરાતને ઘેર ઘેર અધુરાં, હુબખાં સંસ્કૃતિના ચાળા ન્હવા જીવન બન્યા છે. જ્યાં ધર્મભાવનાજ ન રહી ત્યાં સંસ્કૃતિ ક્યાંથી સંભવે ? સંસ્કૃતિ એટલે જીવન-ઉદાર અક્ષિતજીવન, બહાલ હાલકાણું કુટુંબજીવન, ઉદાર નાગરિકજીવન અને સનાતન સત્વ ઉપર મુસ્તાફ વિચરજીવન, અને ગુજરાતમાં જો કોઈ વાતની ઉચ્ચ હોય તો તે જીવી બાણ્યાની છે. જીવનું અને હોવાનું એ બે વચ્ચેના અન્તર જે જાણે તેને સંસ્કૃતિનો અર્થ સમજાય. જીવે તે સદા જીવાન રહે. હોવાનું જાણે તે જલ્દ જન્મે અને જલ્દતર યજ્ઞ અવસાન પામે. જીવે તે તરૂં, હોનાર કેવળ તણાય.

સંસ્કૃતિ એટલે રસિકતા. સંસ્કૃતિ એટલે કળા અને લાલિત્ય. સંસ્કૃતિ એટલે લયિત ચિત્ર. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એટલે અગ્રેજ માસિકા અને ચિત્રો જોઇ તે ઉપરથી ધીં-ઝીયાચાર્ય પાસે દોરાવેલા હબર ચિત્ર નહિ. પણ ચિત્રકળાના આશરે પેતાના સર્વ સંપત્તી બરખ બનાવી માંહે દેધું નિચોવીને બનાવેલા રંગોતુ' પછી બસે એક ધાતુ'.

સંસ્કૃતિ એટલે લલિત સંગીત ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એટલે આરાસતે દિવાનખાનાઓમાં બેઠવાન ચૈતખાજોના બેકદર કાન મારે હ્રદય હલવાતા ખર્યોજી જલસા નહિ, કે કાજમાંથી બૂત-હાજીના અવાજને જગાડતા ફોનોગ્રાફ નહિ કે વર્ગોની મ્હેનતે શીખી રાખેલા હબરવાર ગાયેલાં તેના તે ગાયતો તેના તે શ્રોતાગણે તેના તે 'હાર્મોનિયમ' ઉપર તેના તે શ્રોતતીર મ્હોથે તેની તે પ્રદક્ષા કરીને અને તેના તે દમ્ભથી સાંભળવાં તે નહિ. પણ કોઈ પૂજાણીપેરી જૂનિએ ચુણીખાના કકડા ઉપર બેસી ચીંથરે હાલ કાઈકે રસિયો. હ્રદ ધીની કરકસરમાધી ગયાવેલ પૈસાએ ખરીદેલ દિલ્લખામાં મુખ ફાખના હર્ષ શોક કલવે તે.

સંસ્કૃતિ એટલે કાવ્ય: કાવ્ય એટલે કળા. કાવ્ય એટલે રસ. કાવ્ય એટલે કલાત બાવનાં. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એટલે રસિકતા હજીજી જાય એવા, રિરાગને નામે સસારનાં બીભત્સ વર્ણનોથી સડતા મન્ધરાળા ચાખખા અને કાંડીઓ નહિ. મન્ધમા પણ અતિહિલ્લટ હરે અને કળાની દષ્ટિએ અધમ હરે એવા વેદાન્તકુદતા પડો નહિ કે છટાલિયન વારાંગનાઓનાં સાહિત્યને પણ કોરે મુકે એવી 'મ્હોટતરી'ઓ નહિ કે ગામડિયા શ્રોતાવર્ગની હિંગ્મોણ સમજ શક્તિમા હરે મારે લખેલી પાત્રોઓ નહિ કે વાણિયાના દીકરાને વણિક વિચરનું દોવેલની બ્યોતે ઝગરનું હડાપણ શીખવવા રચેલા વાણિયાશાઈ હાખા દોહરા નહિ, કે લાગણી અને કળા વિનાનાં, વાદળીનાં કટકા, તારલાની જુડી, ચોસંક કુલો, કામલનો કાકડા, જકરીનાં ખાળનાં કરણ બેંબેથી ઝગમગી ઉઠેલી પ્રતિમામાંથી માળી કહાડેલો બાપાનનો નહિ તેમ રસ કે ભાવના વગરનાં લીંગતા લીંગલીઓનાં ઘરગોલિકાના મૂર્ખ બેજ અને " ગુપ્તુ' જુપ્તુ' બગપુ " હોય તેના વ્યર્થબોલના નમાલાં જોડકાં પણ નહિ.

સંસ્કૃતિ એટલે મહાજન અને મહાજનની વિશિષ્ટતા. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ એટલે મિરનારના ભક્તરાજનું ભગ્ય આત્મ નિવેદન અને મિરના સિંહ સમા મર્જતા ક્યાનન્દના ચાસ્વાર્થ; ભોળાનાયતી 'બકિત અને અધિપતરાખને લેકેમેગાનો રસ; નવનરામ ન સયોટના અને દેશકાક

ત્યારે ક્યાં છે ?

“ પામી મૃત્યુ ? ”—અહ ! ન વદશો યોલ ઝોવા કદિ કો,
 “ સુકાષ થું ? ”—અમર રસની વેલ સુકાય ના હો !
 “ છે રિસાઇ ? ”—અરર ! કદિ ના એ રસિલી રિસામે,
 “ ત્યારે ક્યાં છે ? ”—અમર જુનિમાં પુષ્પ શી મહેંઠતી એ !

ના છે મૃત્યુ, વિરહ નથી જ્યાં, દ્યોભ કાંઈ નથી જ્યાં,
 નિતો વેલી રસ-મરિત વૃદ્ધે પૂર્ણ આનન્દ છે જ્યાં;
 પ્રેમાશ્વિની લહરી પર ત્યાં એ સુમાળી રમે છે,
 તે અશ્વિના જળગીત મહી સૂર એનો સણાયે !

ધારી ઢાઠે પ્રણય વિશુતી રમેલવેલી હસે છે,
 અંગારેથી વિમલ અરણ્યાં પ્રેમનાં વૃદાવતી એ;
 પૂર્ણેન્દુ યાં અવિરત ઝરે નેત્રથી શીત રશ્મિ,
 જો જો કેવી જગદળા રહી પ્રેમની પૂર્ણ જ્યોતિ !

સ્પર્શોં એને નથી મરણનાં શ્વેર તિમિર પેલાં,
 એને સ્પર્શી જરીય નથી તે અગ્નીની ફૂર જ્વાલા;
 રિસાઇ કે નવ સુષ્પ એ છે રસે પૂર્ણ વેલી,
 પૂર્ણત્વે એ પ્રણય પ્રસુરી પાસ પ્રેમે વિરાજ !

—જશતેન્ય શુદ્ધ.

એ સહાંએ તો-

(સ્વ. સા. દનુષ્ઠેન દવેના જન્મતીર્થ કરનાક્ષીના નર્મદાના કુબેર ધાટે એ મનોમંજુલ હંપતીના સહજવિતનો પ્રભાવે સ્ફુરેલું કાવ્ય. સં. ૧૯૭૪ દાસ્તુની બીજા.)

૧

એ સહાંએ તો	પ્રભુ-પ્રિયજનો	આપણે ધૂમતાં'તાં,
ને ત્યારે હો	લલિત હરને	સંગમે દિવ્યતાં'તાં,
સર્પાસ્તે શ્યાં	કનક કિરણો	પુષ્પ શ્યાં ઝીલતાં'તાં,
દૃષ્ટિ શોએ	નયન નયનો	મંજુલાં મીચતાં'તાં.

૨

આરે બેહાં	હૃદય ભરતાં	નર્મદાના પ્રવાહે,
ત્યાં ઉગીને	દસવી નયન્યા	દાસ્તુની ચન્દ્રિકાએ;
એ દારણે તો	પરિમલ વહે	પ્રાણુ ફરી ફૂલીને,
ને એ નાએ	પ્રભુથી ચૂમતાં	અંતરાત્મા ઝૂલીને.

૩

ગાવા લાગ્યાં	સહજવિતની	આપણે સ્નેહ વાણી,
ત્યાં તો રેલી	અચૂતઝરણી	એ કરુણાલપાની,
ને એ જોવા	હસતી નીકળી	તારિકા લાડબૂખી,
જોતા એને	અનિદ્ર ગસિયા	સૌરએ સામ્ય ઝૂંટી

૪

બૂલાતું ત્યાં	બહુ જગત એ ભાવતા માંલ ફૂલી,
હો ત્યાં તો એ	અગીર રસ બપો ભાવની છોળ ઝૂંટી;
ને એ છોળે	સરસ વહતાં આપણે ડોહતાં'તાં,
કે દરથોમાં	અભિનવરુપે આપણે રોળતાં'તાં.

૫

જોયું ત્યાં તો	ભર-સુવનમાં રમ્ય ચૈતન્ય રાત્રે,
તેના તારે	સમરવ ભરી ચેતના હૃદય ગાત્રે;
જોની સાથે	હવિત પુલકયાં કમ્પ-કુબેરન્યાટે,
આત્મોદ્ધારે	પ્રભુ-અનુચરે મહાલનાં સર્વ સાથે!

લક્ષ્મી.

નિશા

અથવા

એ અસહકારની વાર્તા.

લેખક: રા. મનુ ત્રિવેદી.

“ઉપા”-એ મુજબ જુની વાર્તા સહુ કોઈ જાણે છે. નિશા ઉપાથી પણ જુની છે એ સ્વયંસિદ્ધ છે માત્ર આ બે વાર્તાની તુલના કરવાની કોઈ બૂઝ ન કરે એ માટે ઉપલી હકીકત ઉપર ધ્યાન બેંચિયે છિયે.

મારા મિત્રોના પરજ મારે ટીકા કરવી પડે એ ઘણી શેયની વાત છે. પણ મારી નિશાને એ લોકો જે અન્યાય કરી રહ્યા છે તે જોતાં મારે એમ કહેજો છૂટકો. કોઈ કહે છે કે એ જાટો છે, ને કોઈ કહે છે કે એ ચીંગી છે; કોઈને એનો સાદ બોખરો લાગે છે, ને કોઈને એની આંખ ગાયની આંખ જેવી ભાવવિહોળી જણાય છે; કોઈ એનામાં અદકાર દેખે છે તો કોઈને એ સ્ત્રીમાવશી લાગે છે. પણ વાંચક! અક્ષર જે તારી ચરવા નહિ મધ હોય તો મારા મત સાથે તુંથે મળતો યઈને જગતના ગોકની વચ્ચે ઉભો રહી પૂકારીશ કે નિશા એટલે વિશ્વની સૌન્દર્ય દેવી.

ને મેં તે નિશાને પહેલી જોઈ ત્યારેજ તે ભાવ અનુભવેા હતાં જે રાજકવિ કલાપિએ ‘મને બહાલી લાગી, પ્રથમ મળતાં હું તુજ થયો’

એ પ્રભાણ ગાયો છે. તે ધન્ય દિવસથી તે આજે આ રાત્રિના બાર વાગે બ્યારે દૂર દૂરથી કંતરાના ભસવાના અવાજ આવે છે ને સાહી મારી ક્લમમાંથી સરસર કાગળ પર સરી રહી છે ત્યાં સુધી નિશાને મેં મારા હૃદયની દેવી માની છે, જીવનનો ચન્દ્ર ગણ્યો છે, મારી સંસારયાત્રાની એક અને અદ્વિતીય સહચારિણી કહી છે.

અને જતાં હું તે વાત સંજ્ઞારું છું ત્યારે મને એ હૃદયની દેવી ઉપર, એ જીવનના ચન્દ્ર ઉપર, એ સંસારયાત્રાની એક અને અદ્વિતીય સહચારિણી ઉપર એટલો તો કાળ ચઢે છે કે ગાંધીજી પર સરકારને પણ એટલો નહિ ચઢ્યો હોય! મારી બધી બાજી એણે ખગાડી નાંખી, મને ‘પરિમલ’ ના તંત્રીને માટે આવી નમાલી વાર્તાઓ લખનારાઓની સ્થિતિમાં એણે આણી મૂક્યો, એ મને ઘણું લાગે છે!

મારાં નસિંગે મને કોઈ દિવસ યારી આપી નહોતી ને ઘણું ખર્ચે બેઠકગામ રહેતો હોવાથી નિશાને હું ન જોખળતો તેથી મેં એને પ્રથમ જોઈ ત્યારે ‘એ મારી ન થાય’ એવા નારીખાસીના શબ્દો મનમાં ગણગણીને મેં મ્હોં નાખી દીધેકું. તે દિવસે મેં એને કોઈ દેવી અપ્પમરા ધારેલી ને માનવનાં અભિમાનની માફક પત્રકમાં એ બેઠી જશે એવી બીતિથી માઝે કદવ્ય ઘડકઘડક ફૂજ

- મરેહું. પણ માફ કમનસિય નસિય બેર કરતું જણાયું ને મને ખબર પડી કે નિશા મારા મહોદ્દામાંજ રહેતી હતી. આ ખબરે મારાં હૃદયને નવજીવન આપ્યું, મારાં પ્રત્યેક અંગમાં ચેતન બરી દીધું.

‘જે મારતું તે પોષતું’ એ નસિયને જેટલી સારી રીતે લાગુ પડે છે તેટલી સારી રીતે બાળજેન પીળાં કંઠાંને લાગુ પડતું હશે. મને નસિયે અત્યાર સુધી પુષ્કળ રસાવેલો. હવે ખૂબ હસાવવા માંડ્યો. નિશાનો ને મારો સંબંધ એટલો તો ઝડપથી વધતો ગયો કે અત્યારે એનો વિચાર કરું છું ત્યારે હું પણ એ કેમ જાન્યું તે સમજી શકતો નથી. પણ ધીમે ધીમે વાત બહુ વધી ગઈ એમ લોકોને લાગવા માંડ્યું ને સાંજે પોતાની જામ પરનો કાટ સાફ કરવા માંડ્યો. કોઈને અમારાં બંનેના કુટુંબોનો વિનાશ થવાનો બય લાગ્યો, તો કોઈને પ્રલયકાળ સમીપ આવેલો જણાયો; જગત્ જેની જગીસીએ ચરેલું એવાં અમારી ન્યાતનાં એક વૃદ્ધ ડોસીમાને હડહડતા કળીકાળનાં દર્શન થયાં ને સીધાંજ તેઓ નિશાના બાઈ પાસે પહોંચ્યાં. નિશાનો બાઈ બિચારો પોચો હતો ને લોકોના દોરબો દોરતો. ડોસીમાની વાત એને વાજબી લાગી ને નિશાના મુખચન્દ્રને તે દિવસથી રાહુએ ગ્રહી લીધો !

સત્તુના છીંદ્ર શોધી કાઢવામાં હું લગભગ ગાંધીજી જેવોજ ચગરાક છું. નિશાની ચારે તરફ ફરતો કોટ અણી લીધો હોય ને ચાપ એટલું અમારું મળતું અશકય યજ્ઞ પડ્યું. પોચો પોચો પણ એનો બાઈ કોઈ બાબતમાં ગાંડો જાતો તો આકાશ પાતાળ એક કરવા ચૂકતો નહિ. એની આ ગાંડાઈ બીજા કોઈ પ્રકારની ગાંડાઈથીજ દૂર ચાપ એ મને ચોખ્ખું સમજાયું. ને ‘મે’ એ બાબત શોધ થઈ કરી.

જાહે શ્રમ વગર હું સમજી શક્યો કે અસહકારની જોસજોર ચાલી રહેલ ચળવળનો લાભ લેવામાંજ મારું શ્રેય સમાયુ હતું. નિશાનો બાઈ પિતૃદશાન્ત પોતાનાં અંગઅંગમાંથી અસહકાર અને ગાંધીજીનાં અધશ્રદ્ધા ઝરવતો. ગાંધીજી એટલે એને મનથી રાગ, કૃષ્ણ વગેરે ઇશ્વરાવતારોથી થે અધિક. એ કહેતો કે ‘રાગ, કૃષ્ણ વગેરે ઇશ્વરના અવતારો હતા; ગાંધીજી તો ઇશ્વર પોતેજ છે.’

એની આ લેવાઈ વડે એની નિશાને ને મને મળવા દેવાની લેસાહનો નાશ કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો. મારી ઉંચી જાતની બેંગ્લોર કેપને મેં પાતળા કાગળમાં વીટાળીને સંભાળથી ઉંચી ચૂકી દીધી; મારાં વિલાયતી કપડાંને ધોવાડાવી, અચ્છી બચ્છી કરાવી કપાટમાં ડેકાણે મૂક્યા; ને આ બધું કર્યા પછી એક જ આનાની સફેદ ટોપી, તથા ખાદીની કદની કરાવી, અને તે પહેરી સૌ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાય એવી રીતે મને ઓળખતા એવા લોકોના ઘર આગળથી કામસર તેમજ વગર કામે આટા મારવા માંડ્યા. નિશાના બાઈએ મારાં થપલું આ પરિવર્તન દીઠું ને એની આંખમાં કંઈક ચીકણ અવી હોય એમ જણાયું. એના પર થયેલી આ અસરમાં વધારો કરવાના ઇરાદાથી રથાનિક અસહકારી મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખને રોડ દિવસ એના ઘર આગળ

ઉમા રાખી પાંચ દશ મિનિટ સૂધી મેં વાત કર્યા છાધી. એણે આરીએ ઉમા રહીને આ જોયું ને એનાં દિલમાંનું ગરદ ધીમે ધીમે પીગળતું હોય એવાં સ્પષ્ટ ચિન્હો એનાં મુખ પર જણાયાં.

મારે ખદ્દમે બીજે કોઈ હોત તે આટલામાં જ ચોખ્ખા થઈ ગયા ધારી ચૂકલા પરથી ઉતારી મૂકત. પણ મેં જોયું કે હજી કોઈ કોઈ દાણો કાચો રહી ગયો હતો ને જરાક તાપની જરૂર હતી. આથી મેં સહેરના આગેવાન અસહકારીઓ સાથે કપાટામાં ઝાળખાણ કરી નાંખ્યું ને લાહોરના એક સ્વાગિજીતું જાહેર બાણજી હવું તે કિવરો શરૂઆતનું ગીત ગાવાનું મેં માથે લીધું સમારથાને વિનોદકાંત અને નિશા નિયત કરેલા સમય કરતાં અડધો કલાક બેઠાં આવીને બેઠાં. હું આમથી તેમથી તેઓની દૃષ્ટિ મારા ઉપર પડે એવી રીતે વારાફરતી ઉભો રહેતો અને છતાં તેમની કંઈજ દરકાર ન કરતો હોઉં એવો ડોળ રાખતો. આખરે સમાનું કામ શરૂ થયું ને મેં સ્ટેજ પર ચઢી 'સર ફરોસી ધી તમન્ના'નું વીર રસથી છલકાતું ગાયન જેટલો કાઢી સફાય તેટલે માટે સાહે ગાયું. ગાતાં ગાતાં મને માફ જાન રહ્યું નહિ, અને મારી નીચેનાં પાડીયાં, આસપાસ ટંગેલા ધીટ્સન લાઇટના દીવા તેમજ એકેએક સમાજના મારાં વીરસમર્થા ગીતથી ઉત્કેષાઈ જઈ નામદાર સરકાર સાથે બળવો કરવા માટે બળમળી ઉઠ્યા હોય એવું મને લાગ્યું. હું ગમ-રાયો; મેં ધીમે ધીમે, સાદ બેસી જતો હોય એવો ઢોંગ કરી અવાજ ધીરે પાડી નાંખ્યો ને છેલ્લી લીટી ગૂપ્તચુ છોડી દઈ હું નીચે ઉતરી પડ્યો. વિનોદકાંત માંડી ચાલાઈ સમજ્યા, ને પાસે બોલાવી અહિંસાના સિદ્ધાંતનો ભંગ કરવાની વાણી ઉપર આવી ગયલા લોકોને ઉગારી સેવા માટે મને અંતઃકરણ પૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યો.

હવે બાજી બરાબર પાડી હતી. ઘેર જતી વખત વિનોદકાંત મને પોતાની સાથે લઈ ગયા ને ઘરમાં લઈ જઈ લાંબો વખત સૂધી અસહકારની વાતો કરી મસાલાવાણું દૂધ પાછને મોડી રાત્રે ઘેર જવા દીધો. હું ઘરમાંથી બહાર નીકળતો હતો તે વખતે ફરી એક વાર એમણે મારી દેશમંડિતનાં અત્યંત વખાણ કર્યાં. કટોકટીનો સમય આવી લાગેલો જોઈ મેં હિંમતથી એમને કહ્યું.

“વિનોદભાઈ, તમે જો મારા પર ખરેખરા ખુશ થયા હો તો નિશા મને આપો.”

મેં આ કહ્યું તો ખરું પણ બીજી ધડીએ મેં માણસ પારખવામાં કેટલી જૂલ કની હતી તે સમજાયું. વિનોદકાંત હસતા હસતા બોલ્યા: “મધુર, તમે બહુ ઉતાવળા થાઓ છો! નિશાને મેં શિક્ષણ આપી આપીને એવી પાવરથી બનાવી છે કે ગંધીજીના કહેવા પ્રમાણે જેલમાં ન જઈ આગ્યો હોય તેને એ પરજીવાનીજ ના કહે છે. તમે જેલમાં જશો?”

બાળપણમાં હું પાનાતો મ્હેલ બનાવતો ને છેક ટોચ સુધી જઈ તે તૂટી પડતો તે વખતે જેવી લાગણી મને થતી તેવીજ અભારે થઈ. વિનોદકાંતની વાત સાંભળી મેં જોરમાં નીચેનો હોઠ ફરડ્યો ને એક જો પળ મૂકો ઉભો રહ્યો. પછી એકદમ નિશ્ચય પર આવી જઈ મેં કહ્યું: “હા, જઈશ,” ને જય જય કરી હુમિત ચિત્તે ઘેર આવી સૂઈ ગયો.

અમારા સંસ્કૃતના ગોદેસર પંડિત સત્યજિતે ગાંધીજી સાથે આગત જન્મનું વેર કર્યું. પાંચી-

છતુ' નામ યાદ આવતાંજ એએ જાન ખોઈ દેતા ને ગાંધીજીના હોયોતું, ગાંધીજીની મહાત્માના પદ મારેની અયોગ્યતા વગેરેનું ધ્યાન કરવા મંડી જતા. એમને યુદ્ધ રાખવામાં મેં આજ સુધી મારું શ્રેય માન્યું. આથી કોલેજ સુધી કદની વગેરે પહેરીને જતો છતાં હોમ્સમાં રહેતા એક ઇકારને ત્યાં રાખી મહેત્તો કોઈ પાટલૂન કોલેજમાં જઈને ચઢાવી દેતા.

લાહોરના સ્વામિજીરાણી સંખાને ખીરો દિવસે હું હમેશથી હસડી રીતે કદની વગેરે પહેરીનેજ પંડ્યા સાહેબની કલામમાં ગયો. ઘંટ ચલા પછી ગ્રોફેસર સાહેબ આવ્યા ને મને જોયા ને જોયા કરી ઉપનિષદ પર નોટસ લખાવવા માંડી. હું અકળાયો; પહેલાં ધીરેસથી એક ઉધરસ ખાધી, ખીંછ ખાધી, ત્રીજી ખાધી; પણ આજે સાહેબ માથામાં બરફ બરીને આવ્યા હોય એવું મને લાગ્યું. ગ્રોફેસરો ને ગધેડાઓ વચ્ચે કંઈ ફેર ખરો કે નહિ તેનો વિચાર કરતાં આખી કોલેજ ગાજી ઉઠે એટલે મોટેથી મેં એક વધુ છોંક ખાધી. હવે પંડ્યા સાહેબ અકળાયા. હાથમાંની ચોપડી જોરથી બંધ કરી દઇ કોપથી મ્હોં લાલચોળ બનાવી એઓ મારી તરફ ફરી બોલ્યા: “મિ. ત્રિવેદી, તમે કલાસતી બહાર જાઓ.”

મ્હોં પર લવાયો તેટલો કોપ લાવી ફડાક દેતા કે લિખા ચંદ્ર જઈ પાટલી પર હાથ ફેંકતાં મેં પૂછ્યું: “સાહેબ, તમે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર હુમલો કરો છો? હું મારા દેશના બંધુઓને મારે જમફં જીવંત જગાવીશ. તમે શું એમ કહેવા માગો છો કે અસહકારી રાખી પહેરવી એ ખોટું છે, અસહકારીઓની કદની અમે ન પહેરી શકીએ? જરૂર પડે તો હું” જેલમાં જવાને તૈયાર છું તમારી મજબૂમાં આવે તો સિપાઈને બોલાવો. મને કોઈની દરકાર નથી.”

પણ મારાં આ વ્યુસ્તાબનાં બાપજી પેલિસને ત્યાં અધ્યયનને બદલે, મને જેલખાંસે મોકલવાને બદલે પંડ્યા સાહેબને ઠંડા કરી દીધા. એઓ હસીને એટલુંજ બોલ્યા કે “મારો વાંધો તમારાં કપડાં સામે નહિ, પણ તમે અવાજ કરો છો તે સામે છે” ને પછી અગાડી નોટસ લખાવવા માંડી.

મારી બાજી આમ નિષ્ફળ ગયલી જોઈ મારા કોપનો પાર રહ્યો નહિ. ચોપડીઓ હાથમાં લઈ ધમધમ અવાજ કરતો હું ચાલતો કલાસ છોડી ગયો ને સમકક્ષ પર ચડી સમકક્ષ મોઢા રસ્તા તરફ મારી મુકી. ત્યાં ઠંડા સોડા લેખનની પારસીની દુકાનમાં જઈ રાતપમેરીનાં એક ગ્લાસની વર્ફે આખી મારાં નસિયને રડતો બેઠો. પાંચેક મિનિટ હું વિચારમાં ને વિચારમાં બેસી રહ્યો હોમ્સ એવામાં પૂણ્યામાંથી કોઈએ હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “કેમ મધુકર, આજે કોલેજમાંથી ગપ્પી મારી છે કે શું?” જરા મન ઠેકાણે આવતાં મેં ઉપદ્રો પ્રથ પૂજનાર મારા મિત્ર શરતને બોળખ્યો. મેં તેને પાસે બોલાવ્યો ને મારાં હુ:ખની ગપ્પી વાત કહી.

મારાં નિરાશાભર્યાં મ્હોં સામે થોડીવાર જોઈ રહી એ ખડખડાટ ઢસી પડ્યો. મને એની આ વર્તણૂક અક્ષમ્પ લાગી. મેં કહ્યું: “આજે મરફરી કરવાનો વખત નથી મારું જીવન ધૂળમાં જળી જવાની અલ્હી પર છે અને કંઈ રસ્તો બતાવ, શરત નહિ તો હું આપઘાત કરીશ.”

“શાન્તિ, શાન્તિ: અસહકારીનો શાન્તિ રાખ્ખેજ ફૂટકો,” એણે કહ્યું. પછી જરા ગંભીર

થતાં એ બોલ્યોઃ મધુકર, એક રસ્તો છે. મારી ટોપી ઉઘડીને તું નાસવા માંડ ને હું પછાડી દોડું છું. પછી સિપાઈને હાથે તું પકડાઈ જશે ને જે શિક્ષા કરે તે ભોગવશે.”

જેલમાં જવાનો આ રસ્તો અને એકદમ ન ગમ્યો. પણ ઉંડો વિચાર કરતાં અને જણાવું કે એમ ક્યાં સિવાય આથે એમ નહોતું. હાથમાંનું ઝાસ જમીન પર પછાડી, એની ટોપી લઈ મેં દોડવા માંડ્યું. થોડેક દૂર નહિ ગયો હોઈ એટલામાં એક સિપાઈનો હાથ મારા હાથ પર પડ્યો ને ખોટી ખેંચતાણ કરતો કરતો હું પકડાઈ ગયો. શરતે મને જેવાર ગાળ ચોપડી ટોપી લઈ જવા માટે પોલીસ ચોકી પર ફરિયાદ નોંધાવી. હર્ષથી ઉછળતાં હૃદયે હું એ બધું જોઈ રહ્યો.

કોર્ટમાં મારો કેસ ચાલ્યો ને ત્યાં હાજર હતા તેમાંથી ઘણા વકિલોએ મારા પિતાની આખર ધ્યાનમાં લઈ મારા જમીન થવા ખુશી બતાવી. પણ હું જ્યાં સામે થયો ત્યાં એ લોકોનું શું આથે ? હું તો હક કરીને મારા દેશને ખાતર, અસહકારના વિજયને અર્થે, ગાંધીજીના આદેશને માન આપવા માટે જેલમાં જ ગયો !

હવે નિશા મારી થવામાં કોઈ પ્રકારનો વાંધો રહ્યો નહોતો. આથી જેલમાં રહ્યો તે દરમિયાન અમારે પડપડ્યા પછી અમારું જીવન કેમ ગાળતું તેનો બધો વિચાર મેં કરી રાખ્યો. ને એવા એવા મીઠા વિચારોમાં જેલમાં પડતું અસહ્ય કષ્ટ હું ભૂલી જતો.

જેમ તેમ કરતાં મારા કારાગૃહવાસની સફત પુરી થઈ ને હું જેલને નમસ્કાર કરી ઘેર ગયો. મેં ધાર્યું હતું કે નિશા, વિનોદકાન્ત, વગેરે અને અલકાર આપવાને ખોટી થતાં હશે. પણ એ આશા ખોટી હતી. માફ મન મનાવતાં મનાવતાં મેં નાહીવોષ બોબન કરી લીધું ને પછી કહી, ટોપી વગેરે ચઢાવી દઈ નિશાને ઘેર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. આરસામાં જોઈ મારી મુજબ આંકડા હું ઠીક કરતો હતો તેવામાં નિશાનો નોકર ચિટ્ટી લઈને આવ્યો. એકદમ હર્ષમાં આવી જઈ મેં તે ચિટ્ટી હાથમાં લીધી ને હાથાડીને વાંચવા માંડી, એ ચિટ્ટી વાંચ્યા પછી મારે બદલે બીજને કોઈ હોત તો લોકોમાં પાણી લઈને ખૂડી મરત. પણ હું જો તેમ કરું તો મારામાં ને બીજનામાં ફેર શે ? આથી મેં જુદાજ પ્રકારની શિક્ષા ખમી લેવા નક્કી કર્યું ને ‘પરિમલ’ માટે નમાતી વાર્તાઓ લખવા માંડી. પણ ‘પરિમલ’ ને ‘લોકોમાં પાણી’ ને એ બંધાની ગરબમાં નિશાની ચિટ્ટીમાં શું હતું તે કહેવાતું તો રહી જ નવ છે ચિટ્ટી આ પ્રમાણે હતી :

મધુકર,

તમે જેલમાં જઈ આવ્યા તે જાણ્યું. એવી નાણેશીમાં તમે ફરીથી ન પડો એવું પ્રયત્ન પાસે માંગી લઉં છું. આ બનાવ પછી આપણાં લગ્ન થવાની આશા તો તમે નહિ જ રાખો એમ માનું છું. એન.

લી.

નિશા.

વાંચક ! સાચું કહેજેઃ નિશાની ચિટ્ટી વાંચી તનેયે નથી લાગતું કે અસહકારીઓ ‘વાણિયા વાણિયા ફરવી તોલ’ની નીતિમાં બહુ પારવશ છે ?

એ બધાંને પરિચય.

(૩)

થોડાક વખત ઉપર એક અંગ્રેજ અને લેખક જ્યોર્જનું ચિત્ર છાપ્યું હતું. તેમાં ઇંગ્લંડનો પડો પ્રધાન પોતાના બાગમાં સંઘ્યાકાળે ફરે છે ને તેને S'orthand typist લેખી સાથે છે. એ જોઈ મને આપણા આનંદશંકર સામર્થ્ય એવો ભાગ્યે એક પ્રસંગ હશે જ્યારે આનંદશંકર સાથે એમની તરવચાનની ટેવ નહિ હોય આનંદશંકર એટલે ગદ્ય વિચારબળ-અંગ્રેજ અને સરકૃતના તે હોડા અભાસી છે. એમનામાં અંગ્રેજ અને સરકૃત તત્વચાનીઓનું ભારોભાર જ્ઞાન તમે જોશો આનંદશંકર યુગરાતના ગણ્યા ગાંડ્યા વિદ્વાનોમાંના એક છે. કાષ્ઠકવાર જુનો જમાનો યાદ કરતા એ બધા બેઠા હોય ત્યારે શાંત. ગંભીર બોલો વડે નવી પ્રજાની છાલકાઈ ને છીછરાપણા માટે હેમને વિવેચન કરતા ત્યમે સામળેશો પણ એ વિવેચનમાં દેવાની હાથ લેમને નહિ જણાય. એ યુગનું અને ખાસ કરીને આનંદશંકરનું એ એક લક્ષણ છે જગત, મનુષ્ય અને કૃષ્ણ સંબંધે વિચાર કરના આનંદશંકર અનેક મનિઓ ગાળી હશે; કાન્ટ કે શંકરના મત જોખતા હેમના વિચારપદમાં ઘણીવાર ત્યમે હેમને જોયા હશે અને છતાં કાંઈ પણ બિયયમાં આનંદશંકર એમનો નિર્ણય વિના સંકેતે, અને હૃદયની તીવ્ર ભાગણી સાથે જાહેર નહિ કરે એટલું નહિ પણ એમણે પોતેજ હજી ઘણા વિષયો સંબંધે નિર્ણય નથી કર્યો એમ જણાય છે. આથી આનંદશંકરના આદર્શ તત્વચાનીની ભવ્યતા અને વિશ્વશ્રેષ્ઠ નથી, આથીજ આ સમર્થ વિચારકતા જીવનમાં વિચારસૃષ્ટિ અને જીવનસૃષ્ટિ એવા બે નીગળા ખડો પડી જતા જણાય છે; આથીજ પ્રજાની મીમાંસા કરનાર બુદ્ધિ સામાન્ય સંસારી પેઠે દુનિયાના હિપલેવો અને જાલચો સામે નથી જાય છે.

નવા યુગરાતને ઘડનારા આ બધાના જીવન જોતી વખતે અતિશયોક્તિનો પવન તંબારા મગજમાં થોડો થોડો ફુકાતો હશે તો કાષ્ઠકવાર ત્યમે લાગશે કે કેવલાક અપવાદ સિવાય જીવન જાણવા જીવવા, ને જીવવાની કળામાં નો કદાચ નવીન યુગરાત ચડે. એવા ઘણા મહોટરાઓ જાણીતા છે જેઓ જાણે મનુષ્યો નહિ પણ વિચારો હોય એમ જણાય છે. જીવન જોડે એમને મહોત્સવ જ નથી જીવન જોડે કાષ્ઠક મોંઘામૂલો અતિથિ હોય તેમ બધા વળે છે-હેમનાથી જીવન જોડે મિત્રાચારી નથી થઈ અને હવે એ માટે દિલ ખોલી કસપાંત કરવા જેટલું જીવન પણ હેમનામાં નથી રહ્યું. ડિકન્સના મજાના સમાચાર બહાર પડ્યા ત્યારે અત્યંત સદનનતની સામાજી મહારાણી વિક્ટોરીયાથી માંડી, સમર્થ વિચારકો, અનેકવિધ કાર્યોમાં મગ્ન થયેલા અમલદારો, બંદરપર ગોદીમાં માલ ચઢાવતા-ઉતારતા પલાસીઓ, તપેલા લોકોને મરોડમાં આણતા લુહારો, ઘરરખુ માતાઓ અને કસોલ કરતા, રમતા બાળકો-એ બધાંએ "Dickens is dead" ના હૃદયદાયક ઉદ્ગારો સાથે થંબી જઈ પોતાનાં કાર્ય બંધ કર્યા. એમને જ્ઞાનસરિતાઓથી પોષાતા યુગરાતમાં આજે એવું કાંઈ નથી જોના મરણથી યુગરાત આમ એકધારે આંધ્રુ સારે. આ કહું સત્યનું દારણું પણ એજ છે કે આપણા વિદ્વાનોને જીવન જીવનાર મનુષ્ય કરતા પુસ્તકાધીન વિચારક થવાનું વધારે યોગ્ય લાગે છે.

પણ આ ઉપરની વાતમાં એક અપવાદ નોંધવો ઘટે છે. વિસાચલા હાજીના જૂના થયેલા “સદી”ના અંકોમાં Oriental Conference ની છબિ છે. તેમાં તે જડશે બ્રહ્માની શિખામાં ગ્રહેલું તત્વશાન શોધવા મથતા આનંદશંકરના મ્હોં જેવું તેમનું મ્હોં વિશાળ નથી ને અને તે સુર્યાચન્દ્ર જેડે પણ લટી પડે એવા નિખાલસ નરસિંહરાવના મ્હોં જેવું ભવ્ય પણ નથી હેમના મ્હોં ને આંખોમાં રસસરિતાના અખૂટ રસ પી પી વામ થયેલા માનવનો સંતોષ છે ચન્દ્રિયાના પ્રદેશમાં છૂં છૂં ચાથ એવા મનવાળા કવિના ભારો કે માર્સના પ્રદેશમાં વેપાર કરી કરોડોની આશા રાખનાર વેપારી વિદ્યાનીનાં ચિન્હો નહિ પણ પ્રતિપર્વ રસોદય પૃથ્વીના રસ ઝીલવા તારક-ગણને આમંત્રણ કરનારનો આત્મસંતોષ જણાશે. યુવના જીવનવિદ્યાસને ચોખ્ખા દિશાએ વાળવા જેવા અંગત વિષયોના ભોગે પણ યુગરાતની ધણી ખરી પ્રવૃત્તિઓમાં ચોડો ઘણેએ ભાગ લેતા ત્હમે હેમને જોશો. પેલી છબિમાં, પાસે ખેડેલા બારેખમ શરીરને “ત્હારી રચૂલતામાં રસિકતા ક્યાંથીજ હોય ?” એમ કહે એવા પેલા પાતળા શરીરવાળા છે, તેજ સુરતના પણ અમદાવાદી ગણાતા રા. બ. રમણભાઈ નીલકંઠ. પહેલીવાર ત્હમે મળશો ત્યારે એમનામાં સુખી પુરૂષની સાદેજ અતડાઈ કદાચ જણાશે.

ત્હમે રોડ હો તો કોઈવાર ત્હમને ન સમજાય એવો રમણભાઈમાં કંડો હાસ્યરસ છે. એમના હવે કરમાતા મ્હોંના ખૂણાઓ હજી છુપું છુપું દસી શકે છે. એ રમણભાઈજ ત્હમારા બદ્ધબદ્ધતા કર્તા. લોકો હેમને યુગરાતી સાહિત્યના હાસ્યરસના પિતા કહે છે. પણ વધારે લોક હેમને નરસિંહરાવના મિત્ર અને પ્રશંસક તરીકે ઓળખે છે. આજ સંબંધમાં અવિવેકી જુવાનીયાંઓ, કોઈ ન સાંભળે તેમ કાનમાં, અહો સર્વવ્રહ્મો વ્યક્તિઃ ॥ કહી જાય છે. નરસિંહરાવ પેડે રમણભાઈ પણ અભ્યાસક અને કવિ છે. પણ એમની કવિતા એમના જીવનની પૂર્ણ પિછાન નહિ આપે અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના મંદિરમાં વ્યાખ્યાન આપતા રમણભાઈ, મામરમતીને પેલે પાર “રસહાર” બંગલામાં, સોશયલ કોન્ફરન્સ માટે આવેલા નટરાજન અને શ્રેયસ્સાધક મંડળનાજા નર્મદાચંકર જેડે વાતો કરતા રમણભાઈ, કે કોઈ સામોવડીયા સાથે જીવનના રસિક પ્રશ્નો ચર્ચતા રમણભાઈ, પેલા પુરાણ જેટલા પુરાણ લાગતા “કવિતા અને સાહિત્ય” ના કર્તા અને કાવ્યો રચતા રમણભાઈની જુદા પડી જાય છે.

જીવનમાં છે તે શબ્દોમાં ન હોય. રમણભાઈનું જીવન એ વાતનું માત્ર આપતું જણાય છે. સંતકુંજ.

ધીરજલાલ ગમ્તાનનજી મહેતા.

નવા યુગની શુજરાતણી

— વિચાર પુષ્પની એક પાંખડી —

લેખક:—શ. રા. ત્રિસિંહદાસ લગવાનદાસ વિલાકર, ખી એ. એલ એસ. ખી.
ગેરીટર-એટ-લો.

નવા યુગની સ્ત્રી: સુવર્ણ કલસમાં માટી કે માટીના વાસણમાં સુવર્ણ જેવી દેખાવાને બદલે સુવર્ણ કલસમાં સુવર્ણ જેવી શોભશે; સુંદર શરીરમાં જડ બુદ્ધિ અથવા તીવ્ર બુદ્ધિ સાથે શરીરની માલેક બનવાને બદલે ચેતનમય શરીરમાં ચેતનવતી બુદ્ધિની અધિષ્ઠ બનશે, પૂર્ણમાના અંદરમાં જગપ્રસિધ્ધ કલંકની છાંટિથી ઓળખાવાને બદલે મદ્રની સનિધિમાં ઝગમગતા તારલિઆના ઝંખા પ્રકાશથી પ્રકાશશે; પ્રતાપી પુરુષના કિમતી પડછાયાને બદલે સામાન્ય પુરુષના સાદા મુકુટમણિવું સ્થાન સ્વીકારશે.

નવા યુગની સ્ત્રી: હૃદયનાં પરાક્રમે કરી ગનાવશે, જેની પાસે પુરુષનાં શરિરનાં તેજશ્ચ મનનાં પરાક્રમે ઝાંખાં દેખાશે. યુદ્ધમાં અને સમાજમાં સરકૃતિ અને શાંતિ ફેલાવશે, જેના વિના પુરુષ-આચાર્યો અને અધ્યાપકોના પ્રયત્નો રેતીના રણમાં જળાદિ જેવા જલ્દીથી દૂર ઉપાધ્યાય કરતાં એક આચાર્ય, સો આચાર્ય કરતાં એક પિતા, અને હજાર પિતા કરતાં એક માતા, બાળકના શિક્ષક તરીકે વધારે માનને અને આદરને પાત્ર છે, એવું મનવું મહા વાક્ય સિદ્ધ કરી આપશે, મનુષ્ય એટલે માત્ર પુરુષજ નહિ, પરંતુ પુરુષ, સ્ત્રી અને સંતતિની એકરૂપતા એ સામ્રાજીય સિદ્ધાંતના સાક્ષાત્કાર કરાવશે; પવિત્ર અને સાત્ત્વિક રમેઢ લગનજ જગતની મહાન દેવેદો, ઉચ્ચ આશાઓ અને ઉદાર ભાવનાઓને ચિરંજીવ કરવાનું અનુષ્ઠાન સાધન છે તે આદર્શ સંસારથી બતાવી આપશે; સ્મૃત્ત સૌદર્ધનો આધાર સૂક્ષ્મ સૌદર્ધ ઉપર છે, અને સૂક્ષ્મ શક્તિથી બરપૂર સંસારવરના આશ્રય વિના સ્મૃત્ત શક્તિનું ઝરણ શણમંચુર છે એ અચળ નિયમ યોતાના સૂક્ષ્મ સામર્ધથી પુરુષના મન ઉપર કસાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી: સંયમ સદગુણ અને સ્વાતંત્ર્યની મહત્તા કદી નહોતી તેવી સ્થાપિત કરશે. વાસનાઓ, હુસ્તી અને દાસત્વની બેડીઓ હમેગને માટે તોડશે, પુરુષ અને પ્રકૃતિના પરસ્પર સંબંધની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરશે. પુરુષ ને મુદ્ધતોજ ઉપદેશ કરશે તો પોતે આતિના પાઠ ભણાવશે; પુરુષ ને જડતાનાંજ શુભ ગાયા કરશે. તો પોતે ચેતનની દીપાવલી પ્રકટાવશે, પુરુષ ને બુદ્ધિનો દાવો કરશે તો પોતે હડાપણનો અનુભવ કરાવશે; પુરુષ ને સર્વ થશે તો પોતે પ્રકાશ બનશે; પુરુષ ને સમુદ્ર બનશે તો પોતે સમુદ્ર તટ; પુરુષ સિતાર તો પોતે સગીત; પુરુષ શાસ્ત્ર તો પોતે કલા, પુરુષ ન્યાય તો પોતે કરણા, પુરુષ ઓજસુથી તો પોતે સૌદર્ધ; પુરુષ શબ્દ તો પોતે અર્થ, પુરુષ બળ તો પોતે ધૈર્ય; પુરુષ વાસના તો પોતે સંયમ; પુરુષ સત્તા તો પોતે લક્ષ્મી; પુરુષ ધ્વજ તો પોતે સિદ્ધિ; પુરુષ અગ્નિ તો પોતે અશ્વત્થ, પુરુષ બીજ તો પોતે ધરણી, પુરુષ પુષ્પ તો પોતે પરાગ; પુરુષ હાંચા તો પોતે શાંતિ; પુરુષ રથ તો પોતે ચક્ર; પુરુષ મ્હારથી તો પોતે સારથિ; પુરુષ ધર્મ તો પોતે વાચા; પુરુષ વાચા તો પોતે વિચાર, પુરુષ વિચાર તો પોતે જીવન; પુરુષ જીવન તો પોતે આત્મા.

નવા યુગની સ્ત્રી : જુના જમાનાના ધર્મ કરતાં નવા યુગના ધર્મમાં વધારે તદ્દતીત રહેશે; આત્મિક ઉન્નતિની વાતો કરવા પહેલાં શરીરના અને મનના મળ ધોવાનું કાર્ય પ્રથમ પાર ઉતારશે; મંદિરો શુષ્કારવા પહેલાં મંદિરો તરફ જતા રસ્તાને પ્રથમ ઝાડી ઝુડી સાફ કરશે; વેદોના મંત્ર ગુણ પાક કરવા પહેલાં શરીરને તંદુરસ્ત, મનને સ્વચ્છ, હૃદયને ઉદાર અને આસ્પાસના વાતાવરણને ચેતનમય બનાવવાને પ્રથમ પગલાં બંદરશે; બાળણે આપવાં પહેલાં તીવ્રચુદ્ધિ, ઉદાર વિચાર, પ્રમાણિક હૃદય, સંગીત અભ્યાસ, વિશાળ અનુભવ, નિર્દોષ વર્તન, બીના છગરની સામગ્રી પ્રથમ તૈયાર કરી રાખશે, ઉપદેશ આપવા પહેલાં ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર પ્રથમ પ્રાપ્ત કરશે, હકકો માગવા પહેલાં હકકોનો ઉપયોગ કરવાની કળા પ્રથમ હાથ કરશે, મોટા મનોરથો આધવા પહેલાં નહાના ધર્મો પ્રથમ અગ્નવશે; ગોઠાનું શાસ્ત્ર શરૂ કરવા પહેલાં સંસાર શાસ્ત્રમાં પારંગતતા પ્રથમ મેળવશે; સીતાના આદર્શના શુભગાન ગાવા પહેલાં મીસ રશેરેન્સ નાદીંગેલના આદર્શ સૂક્ષ્મ પહેંચવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરશે; સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કે અંગ્રેજ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પડિતાની પદ્ધતિ મેળવવા પહેલાં દાષ્ટ્યોની નિશાળમાં સારી દાષ્ટ તરીકેનું સર્ટીફિકેટ પ્રથમ મેળવી લાવશે; ધર્મ ગ્રંથોના જ્ઞાનનો ફેલાવો લોકોમાં કરવાને બહાર પડવા પહેલાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય શાસ્ત્રનો હકકો તેમની પાસે પ્રથમ હુડાવશે; ઋષિમુનિઓના દૃષ્ટાંતોનું અનુકરણ કરવાની સભાઓમાં અપીલ કરવા પહેલાં સાદા શહેરીના આદર્શજીવનનો મર્મ પ્રથમ નહાનાં યુવકોમાં સમજાવશે, સગરત વિશ્વના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવા પહેલાં પોતાના દેશની આર્થિક અને સાંસારિક ઉન્નતિ કરવાનું નહાનું કાર્ય પ્રથમ સિદ્ધ કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી : પુરૂષને શરમાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી શરમાશે ઓછી; પુરૂષને દીવાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી દીપશે ઓછી; પુરૂષથી પુનશે વિશેષ, પણ પુરૂષને પુનશે ઓછી; પુરૂષને હાંધવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી હાંસશે ઓછી.

નવા યુગની સ્ત્રી : કાષ્ઠ ગોલાવશે તો મેંદાઓનું જોન ધારણ કરશે નહિ, છતાં સ્વભાવ, જન્ય ગૌરવ ધારણ કરશે, એમેરિકાની વાગાળતા નહિ બતાવે છતાં કુદરતી મધુરતા બતાવશે, કોષ છંદોને તો પથરા નહીં દેંદે, છતાં ક્ષમા મંગાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી ક્ષમા આપશે; પણ સક્રિયને લીધે, અસક્રિયને લીધે નહિ; ઉદારતાને લીધે, પરાધીનતાને લીધે નહિ; સ્નેહને લીધે, બચને લીધે નહિ.

નવા યુગની સ્ત્રી જીતશે, પણ આંસુઓથી નહિ, આંખના તેજથી; નિરાધારના મથકર પલ્લાથી નહિ, પોતાના અધિકારથી; પોલીસ કેટ દારા નહિ, ગૃહરાજ્ય દારા; યુવામતથી નહિ, પ્રેમથી; રડાવીને નહિ, હસાવીને.

નવા યુગની સ્ત્રી પુજશે, પણ રૂઢીને નહિ, સ્વાતંત્ર્યને; અમાવાસ્થાને નહિ, પ્રાર્થિમાને; ઝડલુને નહિ, સર્ગને; દેવતાઓને નહિ, દેવને; મૂર્તિને નહિ, મૂર્તિના આત્માને; પુરૂષને નહિ, પણ પુરૂષના હૃદયને.

નવા યુગની સ્ત્રી રમશે, પણ રસોડામાં નહિ, બગીચામાં; ધુમાડામાં નહિ, પવનમાં; અધિકારમાં નહિ, પ્રકાશમાં; ખુરસી પર નહિ, ટકરી પર; સોફા પર નહિ, રેતી પર; ઝાડીમાં નહિ, બોંયરામાં નહિ, ગળતમાં; પાલખીમાં નહિ, સચુદ્ધમાં; જન્યવર સાથે નહિ, કુદરત સાથે;

જડ સાથ નહિ, ચેતન સાથ; દુરંગ માટે નહિ, આનંદ માટે; હક્ક માટે નહિ, જરૂરિયાત માટે; રિવાજ માટે નહિ, સ્વભાવ માટે; ખીળ્યોને રીઝવવા નહિ, આત્માને સંતોષવા.

નવા યુગની સ્ત્રી વિચારશૈલી, પણ પડોશીના ઝગમગ નહિ, પોતાના જીવન ધર્મ; ખાવાની વાનીઓ નહિ, સંસારની ખુશી-ખામીઓ, દરજ્જાની દુકાનો નહિ, ગરીબનાં મકાનો; કવેસતવા નમુનાઓ નહિ, ઝીંદગીના આદર્શો.

નવા યુગની સ્ત્રી આળખાણ, પણ શીકા ચક્રેણી નહિ, પણ તંદુરસ્ત લાલીથી; શરીરની નળખાણ નહિ, હૃદયની સત્તાથી; સાચીના અકર્ષણથી નહિ, તેમના બદ્ધથી; આશુપણના નેજાથી નહિ, બુદ્ધિના ગૌરવથી; બાલ્ય ઝગમગાટથી નહિ, આંતરવિશુદ્ધિથી; અનળાના નામથી નહિ, અનેસં પરાક્રમથી; ક્ષેત્રમય ગુલામગીરીથી નહિ, સ્નેહમય લાગણીથી; ખૂર્ખાઈની કાળી ટીલીથી નહિ, ત્રિવિધ સંપત્તિના કુમકુમથી; પુરૂષના રમકડાં તરીકે નહિ, પુરૂષને રમાડનાર તરીકે; દેશના બાર તરીકે નહિ, જગતના ઉદાર તરીકે; કલાની દાસો તરીકે નહિ, કલાની રાણી તરીકે; ચક્રની પુતળી તરીકે નહિ, સંસારના મહારણી તરીકે.

નવા યુગની સ્ત્રી આળસથી શરમાશે તેમજ આળસુઓને શરમાવશે, વહેમોથી નંદાસશે તથા વહેમીઓને નંદાસાડશે; દુષ્ટોથી દયાગે નહિ તેમજ દુઃખીઓને દયાવશે નહિ; પદ્મીથી ગલકાશે નહિ તેમજ પદ્મીધારીઓને મલકાવશે પણ નહિ; જ્યાં લાગણીની જરૂર હશે ત્યાં સ્નેહ વરસાવશે; જ્યાં દિલાસાની જરૂર હશે ત્યાં હાથ માત્ર અગ્નિપાવશે; જ્યાં સ્ત્રીની જરૂર હશે ત્યાં દેવી ઉભી રહેશે; જ્યાં મદદની જરૂર હશે ત્યાં આત્માના ન્યોછાવર કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી જગતે જોયું નથી તે જતાવશે; કામળાને હદના સાથે દીધાવશે; સૌહાર્દને સામર્થ્ય સાથે મિલાવશે; કળાને ઉત્તેજિત સાથે જોડશે; હૃદયને બુદ્ધિથી અગ્નિપાવશે બુદ્ધિને દયાથી મ્હાત કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી: પુરૂષ જેમ કરશે તેમ નહિ કરે, પણ પુરૂષ જે નહિ કરી શકે તે કરશે; પુરૂષને કમાણને નહિ આપે, પણ પુરૂષની કમાણીમા જામ પડાવશે; પુરૂષના જોડાઈ ધન નહિ કમાય, પણ પુરૂષ જયાવશે તેથી વિશેષ જયાવી આપશે, પુરૂષની જવામદારીનો દિરસો નહિ માગે, પણ પુરૂષની આજ્ઞાનો ધ્વજો તોડશે; પુરૂષની શરતો છીનવી નહિ લે, પણ પોતાના હક્કો છીનવવા દેશે નહિ; પોતાનોજ દરજ્જો ખસે નહિ કરે, પણ પુરૂષનોજ દરજ્જો ખસે થવા દેશે નહિ; પોતાની ખાવના ઉઠી ખાંધશે, પણ પુરૂષની ખાવના નીચી ખાંધવા દેશે નહિ; પોતે સ્વાર્થ લાગ કરશે, પણ પુરૂષને સ્વાર્થ થવા દેશે નહિ; પોતે ગરીબી વેઠશે, પણ પુરૂષને મોજ-શોખમાં આળોટવા દેશે નહિ; પોતે હાવ થશે, પણ પુરૂષને ઉદાગતા શીખવશે; પોતે ભગ્ન થશે પણ પુરૂષને હાંધવા દેશે નહિ; પોતે દોડશે, પણ પુરૂષને બેસવા દેશે નહિ; પોતે લડશે પણ પુરૂષને રડવા દેશે નહિ; પોતે બંદ ઉડાવશે, પણ પુરૂષને બાંધી રહેવા દેશે નહિ; પોતે સંઘન કરશે પણ પુરૂષને સહનથીય થતાં શીખવશે; પોતે સંકટો વેઠશે, પણ પુરૂષને પીમળાવશે; પોતે બાંધે તોડશે, પણ પુરૂષનાં બાંધે તોડાવશે; પોતે નાચશે, પણ પુરૂષને હસાવશે; પોતે સ્વર્ગમાં ઉડશે પણ પુરૂષને નર્કમાં સડવા દેશે નહિ; પોતે જોખ સાધશે, પણ પુરૂષને ચોગસાથ થવા દેશે નહિ; પોતે પ્રાણ પાશવશે, પણ પુરૂષના પ્રાણ જયાવશે, પોતે મોક્ષ મેળવશે, પણ પુરૂષને મોક્ષ અપાવશે.

વિધવા

રચનાર:

૨૧. રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ

૧ બાલે ન ચંદ્રક, ન કંકણ હસ્ત માલ,
ધાર્કું શરીર પર વસ્ત્ર જ એક સ્વેત;
ચક્ષુ જડયાં ક્ષિતિજમાં, અસતાં ન ત્યાંથી,
બાળી રહી પૃથિવિપાર ગયેલ પ્રિય.
સ્વસ્તિક નિર્જીવ સમો કરનોય વાળી
હમેલી આરસ સમી પુતળી શી બાલા !
શું એ હશે જડ ?-ન સંદરતા કદીએ
ચૈતન્ય વિષ્ણુ જગમાં નજરે ચ આવે !
ચૈતન્ય તો જડમહી બદલાયું બાલે;
એક સ્થળે તન અતે મન ત્રિવ ઘોંટયાં;
હાલે ન કાંઈ પણ માન જ વસ્ત્ર હાલે,
કો કો કાણે સ્વસ્તિક પાંપણ હાલતી'તી.
આકાશ મધ્ય ચક્રી સૂર્ય ઢગી જાળે
રેતાં રતાશનર કિરણ રેલતો'તો.
બાલે ઝીલી લગીર રશિમ સુન્દાલ જાળી;
કંઠે ચક્રી હઃપ્ર ભયું મધુરં અર્પું કે:

૨ “નયન યાટકી શી નિહાળતી ?”
“નયનતી હવે મર્તિ તો ગઈ !”
“હરી રહો સદા શુદ્ધતા બર્ચા”
“જીવનમાં જુઓ મૃત્યુતા બણી.”
“હૃદય શે' હવે ઘડકુ' ગમે ?”
“ઘડક ઝીલતા દેવ તો ગયા !”
“લગતું મન્યું, તોય શે' હવે ?”
“પ્રિય તણી નથી સોડય દેખતી !”

૩“ અધિકાર જગમા બધો, મુજ અંતર અધાર ! ”
 “ એક ધડી ધડી ઝમકતા નાય તારા શાલુકાર ! ”

૪આકાશે નથી વાદળ,
 નવ હજી વીલી ગઈ રાત્રિ વા,
 ક્યાંથી આ સમયે દુવાર સરીખાં
 ભીનાં ખરે મોહિતકો ?

૫“ આંસુડાં, પાછાં વળો, પાછાં વળો ! ”
 “ હારે હવે અંજલી ધરીને કોણ ઝીંકશે ? ”
 “ હો આંસુડાં, પાછાં વળો, પાછાં વળો ! ”

“ હારે હારી થાણી રિયોગીની આ બેસશે ! ”
 “ હારે તેના ભીના કપોસ કોણ લુછશે ? ”
 “ હો આંસુડાં, પાછાં વળો, પાછાં વળો ! ”

“ હારે ભર્યા ઉંઠા નિસામે હૃદય ધીકશે ”
 “ હારે મહારાં થાકેલાં ચક્ષુ કોણ ચૂમશે ? ”
 “ હો આંસુડાં, પાછાં વળો, પાછાં વળો ! ”

૬“ જો પંથે પ્રિય પરવર્યા, તે પંથે જ પ્રવાણ ! ”
 “ મિત્ર મૃત્યુ દર્શાવતું પ્રિયતમની સ્વેદાણુ ! ”

વત્સલ દામપત્ન્ય.

લેખક: શ્રી. ત્રિભરાય ગૌરીશંકર એમ, એ.

(ગતાંકથી ચાલુ)

અત્યંત પશુતામય વ્યવહાર બીજીને કેવો હોય ? કુદરતમાં બીજીનું શું દેખાય છે ? એ કુદરતનો બોધ મનુષ્યે ન સ્વીકાર્યો તો સ્વર્ગનો વ્યવહાર “ સ્વર્ગીય ” ગણ્યો. છતાં કુદરતથી પણ મનુષ્ય ન બેચારો એમ તો નહિન. પછી કોઇ કિલ્લ સંપ્રદામાં કહે તો કોઇ બહુ કવિત્વમયતા વાગે.

What Tyrant then these obvious Laws began
Made not for any other Beast but Man.

... ..
All Creatures else are happier kind
Whom no ill natured laws from pleasure bind
Nor thoughts of Sin disturb their Peace of Mind.
But Man, a Slave of his own making lives
The Fool denies himself what Nature gives.

આ સંપ્રદા બહુ કડવા છે. બીજીને કવિ એજ વાત બીજી રીતે શુકે છે.

ભૂં ભૂં ભૂં શુંજતો આવે પુષ્પો ઉપર ભૂંગ ત્યાં
ખીસેલાં ફેંક પુષ્પોને ચૂસતો તે દર્શા કરે

... ..
અહો કેવાં પુષ્પો જામરપર ગ્રેમે ઝૂકી રહે
અને કેવાં ચુમ્મે સ્મિત અધરથી સો જામરને

... ..
પરન્તુ આ ઉડ્યો નવીન કલિયો ને કુમુદમાં
ફરી ધ્વજા યાતાં લપટી પડશે એજ કલિમાં

કુદરતનાં આ દર્શન કરવાં, મનનું ધાર્યું માની ભેવાની લાલસાવાળું દેખું શરિયાદ કરે છે.

“ અરે હું માટે તે કુદરતતણા શું કમ કરે ?
મદને શું રીત-છે ” લપટી પડતાં પાતક પડે ?

કુદરતનો આ અર્થ બોધ લાગ્યો. સુન્દર શોખનાના રસતરસ્યા કલાપી, સામાન્ય બનાવમાં આમ ચૂસતો નેમ, રમા પણ વ્હાણી અને શોખના પણ વ્હાણી અને બેચનાં રસમંદારનો તે સ્વામી આ સ્વપ્ન નેમ રહે: પરંતુ દશ કુદરતે તેને માટે વિશેષ નિમિત્ત ‘દત્ત’.

આવે છે શુંજતો બીજીને તે પુષ્પો પર ભૂંગ ત્યાં
નેમ તે અશ્રુ આલા ને વ્હાણી તે બન્યો ફરી

જે શરીરના સૌન્દર્યે એક ભૂંગને રસવેશ્યા લગાડી તેજ સૌન્દર્ય અનેકને લગાડશે અને હરેકને ત્યાં લપટવા અધિકાર રહેશે ? આ વિચાર આવતાંજ સ્વપ્ન નષ્ટ થાય છે.

એક ત્રીજી કવિની દૃષ્ટિથી જોઈએ. આજ પ્રજા અનેક દલિઓ સાથે કેલિ કરાગ અનેક અનિસોની સ્વચ્છન્દ લીલાના વર્ણન રૂપે એ કવિ મુકે છે.

કલિ ગાપડી અનિસની અસ્થિરતા કળી ગઈ છે. તે કહે છે.

અનેક કળિયો ચૂમી આજ-આઝો અહિંમાં તું હમરાજ
વળી તજ મુજને તું જરો-જરૂં કળિયો ખીજ ખીલી હશે
માર્ગ જતાં સડુને તું ચૂમે-નિર્લજ તો પણ દરખે ઘૂમે

પ્રસ્થરયાનીય અનિસ પોતાની ભતિગત (રસિકજનને દક્ષતા કહે છે તેવી) નિર્લજતાથી હસતો ઉત્તર આવે છે.

કેમગઈ કલિ તું કાં, રીસાય-તુજ સરિખી નવ દોડી ક્યાંય
અનેક અનિસો આવી જમે-અહિં તુજ શું તે રમે રમે

ખીચારી કલિ આજ ખેશરમ ઉત્તર સાંભળવા તૈયાર ન હતી. તેણે પોતાનો બચાવ કર્યો.

રે હમ મુજને કાં તું રહામ-નહિ એ જુદા અનિસ બધાય
જુદાં જુદાં રૂપજ ધરી-તું તો તું આવે ફરી ફરી

ત્રણ કવિઓએ કુદરત નિહાળી અને એમાં પ્રવર્તતી સ્વચ્છન્દ નિરંકુષ લીલા પણ જોઈ, એની રસમયતામાં મોહા, પરંતુ મનુષ્યમાં એજ લીલાની સંભાવના ન કરી શક્યા, છેલ્લા કવિએ લખ્યું.

સુણી આ બે જાણની ગેઠડી-કું આથો મન ખેંચ ધરી

છેવટે એક સારસતું જોડું જોયું. ભવભૂતિને કાન્તાનુદૃષ્ટિ ચાતુર્ય કહે એવું આતુષ્ય કરતો સારસ, પત્નીને કહે છે.

જો આ લહરી સરિતા તણી

તેમાં આપણુ ખેતી છાય-મળી એકઠી શી મલકાય

હવે આપણા જોમજ મળ્યા-મરણુ લગી નવ ટળશે. ટળ્યા

અતિ કિલ્લટ એવી પ્રથમની કદપનાથી ઉપજેલો નિર્વેદ ફર કરવા ખીજ કદપના થેજ કવિએ ગાન ધણું. પ્રથમ પણ કુદરતને હતી ખીજયે કુદરતજ છે તો પછી ખીજ કદપના કવિને કે આપણને આપણી ધર્મ દૃષ્ટિએ ધર્મ લાગી માટે ધર્મ ?

કવિઓની ફરજ તો લાગણી દર્શાવવાની છે. તત્વની ગુણો ઉકેલવાની નથી એમની Immediate tendency is to innovation and anarchy; an impetuous eagerness to subvert and compound, with very little care what shall be established. • (Johnson.)

જ્યારે તત્વના ઔષક ઉપર તો ગુણો ઉકેલવાનીજ ફરજ આવી પડે છે; પરંતુ ધડી ભર ઉપર અવતરણુ આખ્યાં છે એમાંજ ગુણનો હાથ ખુલાસો હોય તો જોઈએ. પ્રથમ ભૂંગ પ્રખેતો

સ્વેચ્છા વ્યવહાર જોઈ મનુષ્યને માટે તે યોગ્ય નથી એમ ન કહેતાં મનુષ્ય તે માટે યોગ્ય નથી એમ કહે છે.

ક્ષમાવાળાં હૈયાં કુદરતી બાંધે આમજ રમે
મનુષ્યો તે માટે નથી દણુ થયાં લાયક ખરે !

આ કવિએ આવાં જીવનનું મૂળ ક્ષમામાં શોધ્યું. એવી ક્ષમા નથી તેથી મનુષ્ય એ જીવન ન શું કરી શકે.

ખીન કવિની કવિતાનો દક્ષ નાયક અનિલ પ્રેમે આવાં જીવનનો ખ્યાલ કરતાં જોવા પોતે કમળાચારી છે તેવીજ કહી પણ છે એમ કહી પોતાને દોષમુક્ત માની લે છે. એ કહે છે

We neither believe what either can say
And neither believing we neither betray.

આ ખ્યાલ નહિ પણ નકારાત્મક છે !

કુદરતમાંના જીવનમાં ક્ષમા છે. માટે એ જીવન ક્ષમાત્મક છે ! પરંતુ કુદરત ખરેખર વાંચતાં આ વાત ખોટી ફરે છે.

અત્યાંતિતમ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે રચીલ સદવાસની ધૃતિએ જોકાદ સાથી માટે ઉપજતી અનેક પશુઓની લડાઈને પરિણમેજ પશુઓની વિધવિધ જાતોમાં બલિષ્ઠતા અને સંપૂર્ણતા efficiency આપ્યાં છે. ક્ષમા ત્યાં હેન નહિ. આ તે Nature, નેચરધર્મ. અથવા વનેચર ધર્મ !

હવે આપણું પુરાણોનો સ્વર્ગીય ધર્મ જોઈએ.

સ્વર્ગની કલ્પનામાં લગ્નથી અગ્રાધિત જીવન વ્યવહાર એટલુંજ મૂળ રૂપે હશે. અને એનો અર્થ મનુષ્યે પોતાની રચીલ દૃષ્ટિએ કર્યો અને હિન્દુ પુરાણો અને ગ્રંથોમાંની કુરાનમાં “સ્વર્ગ” એટલે “અહિ જે જે પાપાચરણ મનાય તે સર્જના યથેચ્છ લોગ કરવાનું સ્થાન તે” એમ કલ્પાયું. લગ્નથી અગ્રાધિત જીવનનો અર્થ એક ખીજનો દેહભોગ કરવામાં નિયંત્રણ ન હોય એમ કર્યો આ તો રચીલ મદન અને સ્ખૂલમદન ત્યાં લગ્ન અને અલગ મનમય ત્યાં નન્દનયન । આર્ય જીવનની પ્રાચીનતમ માલના આધો । ઉદ્ધાલકનો સનાતન પંથ આ । માત્ર અલક્ષ્યસિદ્ધિ પ અધિકાર દોષ તો પંથે પઢાય । અધિકારી પછે તો મનુષ્ય મંત્રી પણ થાય । પણ યર્ગ દેશાય છે સર્વપ્ર, અને સર્વને । દેવયર્ગ પળ અદ્વૈત નથી કારણ કાલ્પનિક નથી. યોગ અને પેશ્વર્વ ચીલે તો દિવ્ય નયન હીરે અને હૃદયના દહરમન્દિરે અલક્ષ્ય જ્યોત સાગતી દેશાય ।

સ્વર્ગીય સમ્પત્તિ ખરો અર્થ આ.

દામ્પત્યમાં દેહના કોષપણુ જ્વંચને રચાન નથી. આ વિવરણના આરંભમાં “દામ્પત્ય” શબ્દ સ્ત્રી પુરુષના કોષ પણ સંબંધને વર્ણવતો વપરાયો છે. એ અર્થમાં દામ્પત્યનો અર્થ રસપ્રસાદ “પ્રેમ પ્રેમ” આત્મ કલ્પાયું અર્થ “સદવાસ.” સદજીવન આમ માનો છે.

દામ્પત્યનો રૂઢ કલ્પ 'દમ' વૈદિક, Domus લૅટિન અને પા એ હોય તો દામ્પત્યમાં "પરસ્પરના રક્ષણ માટે સહવાસ" એ અર્થ પુષ્ટ થાય છે.

શબ્દાર્થ એવો હોય કે ન હોય પરંતુ અભિષ્ટ મત એવું છે કે દામ્પત્યમાં આવશ્યક તત્ત્વ સહવાસ અને એકજ આવસ્થક ભાવના-પરસ્પરના કલ્યાણ માટે, આત્મ કલ્યાણનો ઉચ્ચ પ્રયત્ન-સંયોગવશે પ્રાણુઓવારી નાંખવા જોડણી કટકટ ભાવના રહેતી છે.

સહવાસનો અર્થ Existing under one roof એકજ ઘરમાં રહેવું એમ નહિ સ્થૂલ સહવાસ એમાં કાંઈ જરૂરનો નથી. સ્થૂલ એવી કોઈ પણ વિગતને એમાં સ્થાન નથી. પ્રેમી આત્માના આત્મસુખ માટે કોઈ સ્થૂલ વિગતની જરૂર નથી. તે ચૈતાના પ્રિયતમઆત્મા પાસે સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ બદલો વ્હાતો નથી.

પ્રેમીને એકજ અભિલાષા છે, પ્રિયતમને જીવનભર વ્હાવાની ! પ્રેમીને જીવનનો હેતુ પણ એકજ છે. પ્રિયતમના કલ્યાણ માટે શરીર અને મનથી મગ્ન રહેવાનો !

પ્રેમીને એકજ મહત્વાકાંક્ષા છે; પ્રભુને પ્રાર્થા એક ક્ષણ એવી ગેળગલી જ્યારે પ્રિયતમના સુખને માટે-કલ્યાણને માટે તે પ્રાણ પાથરી દે.

આ ક્ષણ માટે તે જીવે છે. ત્યાં સુધી તે દરથી પણ પ્રિયતમને સુખી જોઈ સુખી રહે છે તેના સુખમાંજ તે દૂર રહે છે. દુઃખમાં પ્રિયજન અને દુઃખની વચ્ચે આવી જોઈ રહે છે અને પ્રિયજન ઉપર પડતો એક ધા અટકાવવા સો ધા ખાવા પડે તો તે દરેક ધાને જીવન સાદૃશ્ય વધાવતી માફાના યુષ્ય હોય તેમ અનુભવે છે. આવી રીતે હૃદય ત્રિપુટિ તો શું પણ સ્નેહકોટી હૃદય જોડાઈ શકે-તે નમ્દનચન્ન-કારણ હૃદય માત્ર સ્નેહમયી હિ માત્ર સ્નેહમૂલી લીચનનો હેતુ સ્નેહદાન અને લીચનનું સાફલ્ય સ્નેહભોગ બંને હૃદય અનેકના સ્નેહમાં રસજાતે-અને પરિણીત યુદ્ધિને પણ સ્નેહ સમર્પે. યુદ્ધિ હૃદયના બળન ધ્વજન એ લગ્ન. યુદ્ધિ તે વર અને હૃદય તે વધૂ. આ રીતે સ્ત્રી વરસ્થાને અને પુરૂષ વધૂસ્થાને હોઈ શકે, યુદ્ધિ તે પ્રેમ સેનાર, હૃદય તે પ્રેમ દેનાર. યુદ્ધિ હૃદયને વ્હાય અને એ હૃદય તેને ન વ્હાય તો યુદ્ધિને જીવન આકાર યદ્ય પડે છે. પરંતુ હૃદય કોઈ ઉપર સ્નેહ ઢોળે અને એ યુદ્ધિને તેની ખબર પણ ન હોય તો હૃદયને કંઈજ દુઃખ નથી. હૃદય વ્હાય છે ત્યારે સામે વ્હાઈ મળશે કે નહિ તેની રાહ જોવાની ધીરજ નથી રહેતી. I love you with all my heart, but what is that to you પુરૂષ અને સ્ત્રી એ બેમાં યુદ્ધિ હૃદયના પ્રભાવમાં વધુ ઓછું પ્રમાણ હોય તેથી જુદા જુદાં સુખી દુઃખી દામ્પત્ય પરિણમે અત્યંત ઉચ્ચ યુદ્ધિઓ કંઈ પણ ચાહ આપી ન શકે માટે અતિ પ્રેમભૂખ્યાં હૃદયો સાથે એમનો દામ્પત્ય યોગ સરખો નજ નીવડે.

સ્ત્રીઓ અને પુતળીઓ !

લેખક:-શ. મનુભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ

“ડાશીઓને મુદ્દાં ઢીંગલીઓ સાથે રમવાનું ગમે છે” તથા “વધ્યા વહુ સાથે સાસુઓ વઢે છે કારણકે ત્હેમની પાસેથી સાસુઓને રમવા માટે ઢીંગલીઓ નથી મળતી”-આમાં અતિ રમુજ સત્યો જણાવતો આ લેખ જરૂર ત્હેમને પસંદ પડશે.

પુતળીની છોકરીઓનો પુતળીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ કૌ કાકાને પરિચિત છે. બહારથી ઢીંગલીઓને રમાડતી, હુલાવતી ને પારણામાં હાંચીળતી તેમને સાચે દીડી હશે. કુવાન માતા પોતાનાં પ્રથમ બાળક તરફ જેટલા બહાલ અને ઉમંગદાયી બુએ છે તેટલાજ બહાલ અને ઉમંગદાયી આપણે ઢીંગલીની માવજત કરતી છોકરીઓની આંખમાં રચ્છ રીતે જોઈ શકીએ. તે આ વાત જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ છીએ ત્યારે આપણને ન્હાની છોકરી તે સુખ ઉમરની સ્ત્રીની ન્હાની દુઃખવેલી આશ્વત્તિ હોય એમ લાગે છે.-જેમ કાઠ શિષ્ટ લેખકનાં મ્હોટાં પુસ્તકની ન્હાની શાળાપયોગી આશ્વત્તિ નીકળે છે તેમ :-આમ સ્ત્રીઓનાં લગભગ બધાજ શુભો અને ખાસીયતો છોકરીઓમાં ન્હાનપણથીજ જોવામાં આવે છે. જ્યારે પુરૂષોનાં પોતાજ અથવા નદિ જેવા શુભો અને લક્ષણો ન્હાના છોકરાઓમાં નજરે પડે છે.

પુરૂષોને આકર્ષવાની કળા, આકર્ષાને પછી નિરાશ કરવાની ટેવ, સુન્દર ગૃહવ્યવસ્થા અને પોતાની પુતળીઓ પ્રત્યે બહાલસાઈ માતાનો ઉમંગદાયી આપણે દંસદમ અને ખારખાર વર્ષની છોકરીઓમાં ઘણી વખત જોઈએ છીએ.

એક વખત રજના દિવસે એક મિત્ર સાથે રહેલગાહે જનાર હતો. મિત્રનાં ઘરનાં બધાં માણસો અમારી સાથેજ આવવાનાં હતાં. પણ આઠ દસ વર્ષની તે મિત્રની એક છોકરીએ અમારી સાથે આવવા ના કહ્યું. રહેલગાહની મ્હળ જતી કરી-કારણ ?-કારણ કે તેના કહેવા પ્રમાણે તેની એકની એક ઢીંગલીને બચકર ચરદી ચઢી હતી અને તેથી તેની હાલની ધેર જરૂર હતી !! આખરે તે અમારી સાથે નજ આવી. ધેર એકથી રહી અને આખો દિવસ માંદગીના બિજાના નજીક ખેસી ઢીંગલીની સારવાર કર્યાં હોય અને આંસુથી બિજાનું બીડું ક્યું !! આમજ એક વખત એક ખીલું છોકરીની બાળતામાં બન્યું હતું. પોતાની પુતળીનું ધર સાંધ કરવામાં, રાતરગીલું ગોઠવવામાં ને તે સુખ મ્હેનથી રહી શકે તે માટે તેણે રવિવારની રજાનો આખો દિવસ ગાળ્યો. ને છેવટે સાંજે સર્વ કામ પુરું થયું ત્યારે કામનો બોલો ઉતરવાથી સંતોષ થયો હોય તેમ નિશ્ચય નાંખતાં તેણે કહ્યું “હાસ ! ચાલો...હવે બિચારી મુખે રહેશે” કાઠ ધરરખુ. વ્યવહારી ને શુદ્ધિની દરજ્જા સારી રીતે સમજનાર સ્ત્રી પણ આવા સંજોગમાં આજ ઉદગારો કાઢતો.

પણ આ બધું મારે શા સાંધે લખવું ? નાંચક ! તે ત્હારી જાતેજ ન્હાની છોકરીઓને

પોતાની દીગલીઓને દવા આપતી, તેને પારણામાં સુવાડી હીચકતી, તેને કૂડે બેસાડી-લાડે
હડાવતી, તેને ખિજાનામાં નાંખી બચીઓ કરતી, તેનાં ઝમલાં સીવતી, તેનાં કપડાં ઘોતી નથી
જોઈ ? મેં તો ઘણુચિ વખત તેમને આ માતૃકાર્મમાં નિમગ્ન થયેલી સંકીર્ણ નિહાળી છે.

ન્હાનપણે કોઈ કાળે ન જાણ્યામાં લક્ષણો મ્હોટપણે પુરોમાં જોવામાં આવે છે પણ ત્રીસ
પાંત્રીસ વર્ષની સ્ત્રીનાં બધાં લક્ષણો તેની દસ વરસની ઉમરથીજ તેનામાં હાજર હોય
છે. હા. કેટલીક વખત એવું બને છે ખરું કે ન્હાનપણના ગુણો અને ખાસીયતો મ્હોટપણે
શ્રીઓમાં વધુ વિકાસ પામેલાં નજરે પડે. ખરાબ છોકરો મ્હોટો થતાં સારો પુરૂષ થઈ શકે
છે તેમજ સારો છોકરો મ્હોટપણે નહારો નિવડે એ સંભવિત છે; પણ સારી કે નહારી છોકરી
ગમે તેટલી મ્હોટી થાય તોયે તેની તેજ રહે છે. કારણ કે છોકરો એટલે માત્ર છોકરોજ; જ્યારે છોકરી
એટલે માત્ર છોકરીજ નહિ પણ સ્ત્રીની ન્હાની આદતિ !

આમ હોવાથી જ શ્રીઓ ન્હાનપણમાં દીગલીઓ સાથે તે બાળક હોય તેમ વર્તતી તે
મ્હોટપણમાં પોતાના બાળકો સાથે તે દીગલીઓ હોય તેમ વર્તે છે.

કેટલીયે શ્રીઓને છોકરી સલાહ મળી હોય કે બાળકોના વળો અનહદ વધારવાથી તેમનાં
શરીરનાં બીજાં ઉપયોગી અવયવોને પુરતું પોષણ મળતું નથી; છતાં તેઓ પોતાનાં બાળકોના વાળ
વધવા દઈ ડોક પરથી ખખખાં પર ગુલતાં રાખે છે; કારણ કે તેમ કરવાથી પોતાના બાળકો ન્હા-
નપણની પોતાની પુતળીઓના જેવાંજ બરાબર દેખાય છે.

જ્યારે કોઈ શ્રી પોતાનાં છોકરાંને ન્હવડાવે છે, તેને સારાં સારાં કપડાં પહેરાવે છે, ફરક રીતે
તેની દરકાર રાખે છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે તે શ્રી માતા તરીકેની પોતાની ફરજો
બરાબર જાણે છે. તે આદર્શ માતા છે. પણ છોકરાંની સંભાળ રાખેલી એ પોતાની ફરજ છે
એટલા મારોજ તે સંભાળ નથી રાખતી; પણ પોતાની ન્હાનપણની જૂની ટેવ તે છોડી શકતી
નથી અને તેથી જ ન્હાલ ન્હાનપણમાં તે પોતાની પુતળી પ્રત્યે દર્શાવતી હતી તેજ મ્હોટપણે તે
પોતાનાં બાળક પ્રત્યે બતાવે છે. એમાં ફરજની લાગણી બળવાન નથી હોતી.

ન્હાનપણની પુતળી વખત જતા છતાયે મ્હોટી મ્હોટી થતી. પણ મ્હોટપણની આ જીવની
જાગતી પુતળી તો નહાડે નહિ તેટલી રાને વધે છે. પરિણામે તે પુતળી સમજણથી યતાં પોતાની
સાથે પોતાની મા પુતળી પેરે વર્તે તે તેને પસંદ નથી આવતું. મ્હોટો યાય તોયે છોકરાંને
તે એકલા રહેવા દેતી નથી. એકલાં બહાર જવા દઈ શકતી નથી.
સંભાળ રાખવાની જ્યારે જરાયે જરૂર નથી હોતી ત્યારે પણ તે છોકરાને કંટાળો આપી તેની
સંભાળ રાખવાતું ચુકતી નથી. અલગત મ્હોટાં થયેલા છોકરાને આ હદ બંદારની સંભાળ-આ
પરાધીનતા પસંદ નથીજ પડતાં. ને છતાં માની જૂની ટેવ છૂટતી નથી. આમ યતાં બહુજ
વિચિત્ર સંજોગો ઉભા થાય છે.

કોઈઓની પોતાનાં છોકરાં અને છોકરાંનાં છોકરાં પ્રત્યેની વર્તણૂકનું જોઈ બ્યાન દઈ
અવલોકન કર્યું હશે તેને ખબર હશે કે તે ડાહીઓ પોતાની છોકરીનાં કરતાં છોકરીનાં છોકરાં-
ઓને વધારે ચાહે છે, આટું કારણ પણ એજ કે એક વખતની પોતાની જાતની છોકરી-દીગલી
ઓની યતાં સ્વતંત્ર થઈ તે જાતેજ ન્હાવા લાગી, પોતાનો મોટલો પણ જાતેજ વાળવા લાગી
જ્યારે આ છોકરીની છોકરી-નની દીગલી-હાની હોવાથી તેની સાથે તે પોતાની દીગલી પેરે વર્તે
શકે છે. આમ જ્યારે ડાહીની પોતાની છોકરી હવાવ હોય છે ને તેને પણ ન્હાની છોકરી હોય

છે ત્યારે તરૂંચ ઉભા રહી જ્ઞેનારને બહુ ડુબુલ પડે છે. કારણ કે ત્યારે એક દીંગલી સાથે બે જણ રમનાર એકઠાં થાય છે ! તેને રમાડવાની અને તેની સંભાળ રાખવાની બે વચ્ચે સ્પર્ધા થાય છે ! હવે એક દીંગલી સાથે બે જણાં પુરેપુરા સંતોષથી નહિ જ રમી શકે એ વાત બાણીતી છે. એટલે પરિણામે આંતરે બે વચ્ચે અણબનાવ પણ થવા પામે છે. . .

નહાતાં છોકરાંને સાફ સાફ ખાવાનું આપતી દાદીઓને આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. તેનું કારણ શું ? છોકરાં મ્હોટાં થાય એ ? ના; એનું કારણ એજ કે સ્ત્રીઓને-ડાહીઓને સુદાં દીંગલીઓની સાથે રમવાનું ઘણું ગમે છે. ઉત્તળાં દુધ જેવાં ઝમલાં ટાપી દાદીઓ પોતાનાં પૌત્ર પૌત્રીઓને પહેરાવે છે તે શા માટે ? સ્વચ્છતાને આતર ? ના; એનું કારણ પણ એજ કે સ્ત્રીઓની પુતળાઓ સાથે રમવાની એ વ્યવસ્થામાંથી છૂટી નથી ! !

આમ સ્ત્રી પોતાની ઇંદગીની દરેક દરેક પક્ષે દીંગલીઓ સાથે રમે છે ! નહાતપણમાં રમકડાં સાથે, મોટી થતાં પોતાનાં જાતનાં છોકરાં સાથે. ધરડી થતાં છોકરાંનાં છોકરાં સાથે અને તે બધાં પણ જ્યારે મ્હોટાં થઈ જાય છે, -દીંગલીઓ રહે છે તેમ તે પોતાના કાશ્વમાં નથી રહેતાં ત્યારે ઉપરે સ્ત્રીઓ પોતેજ દીંગલીઓ બની પોતાની સાથે રમે છે ! !

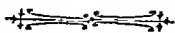
વન્ધ્યા વહુની સાથે આપણે ત્યાંની સાંસુઓ કેવી રીતે વર્તે છે ? તેનું કારણ શું ? કારણ એટલુંજ કે તેમના તરફથી પોતાની સાસુઓને દીંગલીઓ રમવા નથી મળતી !! બિચારી બેન-સીંગ સ્ત્રીઓ ! ખરેખર પોતાના પુત્રોને તેઓ પરણાવે છે તે એજ આશાએ કે તેઓ પોતાની બ્હાલી માને રમવા માટે કોઈક દિવસ પણ દીંગલીઓની ભેટ આપશે !

ઘણી વખત આપણે સાંભળીએ છીએ અને નગર જોઈએ પણ છીએ કે દાદીઓ છોકરાંને જોડી દેવા પાડે છે અને તેમને બગાડે છે. તેઓ છોકરાંની સંભાળ રાખે છે તે ખરું. પણ તે ધરજ બળવવાની વૃત્તિથી નહિ પણ દીંગલીઓ સાથે રમત રમવાની વૃત્તિથી. કેટલીક માતાઓ દૈન્ય સમય હરો પણ દાદીઓ તો અથોર પાપનાં દુખને અધિકારનાંજ કર્મે કરે છે. અને વિચિત્ર વાત તો એ છે કે એ પાપ કરતાં એમને પરતાવો નહિ પણ ગર્વજ થાય છે !

આઠોઠાંને કાર પોતાનાં “રમરણુમુકુર” માં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. એના ઝાળખાણની એક સ્ત્રી પહેલાં નહાતપણમાં એની સાથે ઘણીજ માયાળુપણે વર્તતી. પણ મ્હોટી થતાં તેની વર્તણૂકમાં ફેરફાર જણાયો. આનું કારણ તે સમજી શક્યો નહિ. અનેક વેળા આઠઠઠ કરીને તેનું કારણ તેણે પૂછી જોયું; છતાં ક્યાં સુધી તે સ્ત્રીએ તેને ખરું કારણ બતાવ્યું નહિ. પણ એક દિવસ આઠોઠાંને કારે હૃદયપૂર્વક વિનંતી કરી કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે કહ્યું “આજથી જરાજાર ત્રીસ વર્ષ પરની વાત છે. તમને કદાચ તે યાદ નયે હોય. પણ હું તે કેમ કરી વિસરી શકું ? તે વખતે મારી બાએ તમને મારે ત્યાં બોલાવ્યા હતા. તમને ખુરસી પર બેસવાનું કહેતાં મારી દીંગલી જે ખુરસી પર સૂતી હતી ત્યાંથી તેને ખસેડી જરા પણ લાગણી વિના તમે તેને નીચે નાંખી દીધી અને પછી તમે તે ખુરસી પર બેઠા ... તે દિવસથી તમારા પ્રત્યે મને વિદ્વેશ ઉપજ્યો છે. અને હું સોમન આધને કહું છું કે આજે પણ હું તમને તમારા એ ગુનાદ માટે માફ કરી શકું એમ નથી.”

જો તમારે કોઈ સ્ત્રીની મહેરબાની મેજવવી દોષ તો તેનાં છોકરાંની પ્રશંસા કરો. જો કોઈ છોકરાંને તમે ખુશ કરવા ઇચ્છતા હો તો તેની દીંગલીનાં વખાણ કરો ! -

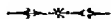
કોના વાંક!

એક આત્મકથા.

લેખક

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

પ્રકરણ ૬ મું ચાલુ.

સુધારકનો સમાગમ.

[૪]

“ યોડાક દિવસ પર તેમણે તેમના જીવનની ભાવના સિદ્ધ કરવાનું મોટું પગલું લીધું. રવિવાર હતો. હું બહાર એક દાવા અરજીની નકલ કરતો હતો; અને વધીલ સંદેશ અંદર ખેંચા હતા. એટલામાં ગામના ડાક્ટર ધનેશ્વરે સર્પગતિથી ત્યાં સરી આવ્યા.

“ તે ભારતીયો જરા મોટી વયના, સદાના ચિન્તાશરત ને શું ચલાતા, થોડી કંમાણી ને મોટા આડંબરના, આગળ પડવાની હોસ ધારતા જાહેર જીવસાવાળા શહેરી છે. મારા માલીક અસીલની આશાએ ખેંચા હતા તે નિરાશ થયા પણ હસતે મોટે તેણે આવકાર આપ્યો.

“ ‘ઓહોહો ડાક્ટર! તમને કાંઈ ફરસદ! શું’ ધનભાગ્ય.’ ”

“ હો મી. ભારતી! તમારે તો આખો દહાડો કામ કામ ને કામ. આજે રવિવારે પણ આ ”—ધનેશ્વરે કહ્યું.

“ શું કરીએ: અમારે તે કાંઈ તમારી આજક એવાર પાણીની ચીરીએ ભરી કારભાર ચલાવવાનો છે? ગમે તેવો પણ મગજમારીનો ધધો. ” મારા શોકે કહ્યું.

“ હવે જરા ગભીર થાવ. ” જીરણી પર એસતાં ડાક્ટરે કહ્યું “ હું તો એક કામ માટે આવ્યો છું. ”

“ બોલો શું છે? ” કહી મનલાગે ટેમ્પ પર શોભા ખાતર પાયરેલાં કાપદાનાં પુસ્તકો બંધ કરી જીરણી પર પસાંકી મારી.

“ જુઓ આખી પ્રજાના લાભનું છે. આપણા શહેરમાં કાંઈ જાહેર જીવસો નથી; તે હવે લાવવો જોઈએ. ”

“ બરાબર! મારો પણ એજ અભિપ્રાય છે. પણ કાંઈ એવું કરવું કે સ્વાર્થ ને પરમાર્થ બે સધાય. એકલા પરમાર્થમાં આપણે તો શ્રદ્ધા નથી ” ભારતીએ દીસતો એકરાર કર્યો.

“ જાઓ! જાઓ! આમ શું કહો છો? કોઈ સાંભળે તો કેવું? પહેલાં તો તમને કમા-મીની ચિન્તા હતી. હવે તે તો છે નહિ, હવે તો કાંઈ પરમાર્થ કરવો જોઈએ. ”

જવાબમાં મી. માસ્તીએ ચક્રલા સુધી સંભળાય એવો હાસ્ય-નાદ કર્યો. “ હા ! હા હા ! ડાક્ટર આ કાંઈ બ્યાસપીઠ નથી. બધાં બાંધણા તેને મારે સંધરી રાખજો. હવે સીધી વાત તો કરો કે આ બધાનો મુદ્દો શો છે.”

“ મુદ્દો તો છે. પણ અહિંયા કોઈ સાંભળે તો. ”

“ અરે કાંઈ ગાંડા થયા ? વકીલનો રૂમ એટલે શું સમજો છો ? બોલો. આપણે જાહેર કારકીર્દી તો સર કરવી જોઈએ એ વાતમાં તો આપણી સંમતિ છે. ”

“ હીક ત્યારે એક જીલ્લા એસોસીએશન કાઢીયે. આજ કાલ તેની બહુજી જરૂર છે. હું તરફડીયાને કહેતો આવ્યો છું ” અસલ મારફતીયાતું મિત્રોએ તરફડીયા અપમંસ કેમ કહ્યું એ હું હજી સમજી રહ્યો નથી.

“ કાંઈ ગાંડા થયા ડાક્ટર ! તમારે તો સરકારની પરવા નથી. પણ મારે તો ડગલે—”

“ હવે ખેસોની. તમે કયાં મુનસફ થવાના હતા ? ” ડાક્ટરે પૂછ્યું. “ અપલાવો પોલી-ડીકસમાં, કોંગ્રેસમાં જોડાયા વિના કિંમત નહિ ”

“ મારું કર્યો ! છ મહિના રહીને મથુપતશકર સીટાવર થાય છે; ને મારે સરકારી વકીલ થવું છે. સમજ્યા પોલીડીક્સ સીવાય કાંઈ હોય તો ખંદા હાજર છે. કહેતાં હોં તો એક સમાજ ઉદ્ધારણી સમા કાઢીયે. એના જેવી જાહેર ચળવળ કરવાની ખીંછ એક નિર્દોષ રીત નથી. ને મને મુંબાઈનો અનુભવ છે. કહો તો સર નારાયણ ચંદાવરકરને પ્રાયો નાંખવા બોલાવીયે. ”

“ જાઓ જાઓ, વકીલોને તો વાતજ વદાલી. કાંઈ પ્રેક્ટીકલ (વ્યવહાર) પગલાં લેવાં જોઈએ. ”

“ સુધ્ધિ મયાં પ્રેક્ટીકલ પગલાં ” મારા શેઠે કહ્યું “ પ્રેક્ટીકલ પગલાં જોઈએ તો દોઢીયાં કમાવવામાં. ”

“ માસ્તી ! તમે તો બહુ સ્વાર્થી છો ”

“ તમે કપુલ કરતાં નથી એટલેજ આપણામાં ફેર છે. હા ! હા ! હા ! ” માસ્તીતું હાસ્ય ફરીથી ગાળ્યું.

“ નહિં. પંજુ ત્યારે સાથે એક અનાયાચમ પણ કાઢીયે. લોકોને પણ સુખ થાય ને આપણને જસ મયે ”

“ એટલે તમારે પૈસા ઉવચવી હાંઓ જોડે ઝોળખાણુ કરવી કરો ” માસ્તીએ પૂછ્યું.

“ ના ત્યારે સમાજ ઉદ્ધારણી સમા કાઢી એકલાજ ખાણુ કરવાનો વકાવો લેવો દરો ”

“ જરૂર ! નહિં તો વળા એ બધો કાણું દરે ”

“ ત્યારે એ નહિં મને. એવી વગર અર્થની સંરચાને હું મારા શેઠા નહિં બાધું ” ડાક્ટરે મજામુત વાંધો ઉઠાવ્યો.

“ ત્યારે મારા મદદજાન ! શું મોટું સત્યાનામ જવાબુ છે ? ” કદી કડે પેર થી મદનલાલ માસ્તીએ પક્ષી છોડી, એ પગ ટેપરપર લંચાના.

[૫]

“કેનું સત્યાનાશ જવાનું છે !” પૂછતા એક નવા ગ્રહસ્થ આત્મા.

“કેણુ તરફીયા !” બન્ને ગ્રહસ્થો બોલ્યા, અને ડાકટરે ઉમેર્યું “તમારીજ વાત હમે કરતા હતા. તમે જદુ સારે વખતે આવી લાગ્યા” રા. ત્રીભોવનદાસે મારફતીયા ઉર્ફે ગામની બાપામાં તરબોવન તરફીયા માર્તિંક પ્રકાશ નામના ૭ પાનાનાં સ્થાનિક સાપ્તાહિકનું મંત્રીપદ ભોગવે છે.

“હા, સેવક દાબર છે. શું ચાલે છે !” તરફીયાએ ખુરશી પર બેસતાં પૂછ્યું.

“અમારી વચ્ચે આ તકરાર ચાલે છે” ડાકટરે કહ્યું “તમે જાણો છો કે પ્રેક્ટીકલ પગલામાં માનનારો છું. હું કહું છું કે અનાથાશ્રમ કાઢીયે. મારતી કહે છે કે માત્ર એક ભાષણીયા સભા કાઢીયે. અમારું કાંઈ સમાધાન ચાલ એમ લાગતું નથી ને જાણું પડી ભાંગવા બેઠું છે. મદનલાલ દહાડે દહાડે ઘણા સ્વાર્થ ચતા જાય છે” પરમાર્થિક તેજથી તેમનું મુખ ડાકટરે તરફીયા તરફ ઉઘડ્યું લાંબાબું.

“નેન્સેસ ડાકટર !” ટેબલપરથી પગ લઈ લેતાં ટેબલપર હાથ ટેકતાં ને ખુરશીપર ટકાર બેસતાં મારા શેડે પરમાર્થનાં મહાચત્ર ઉઘાર્યાં “હુનિયામાં સ્વાર્થ જેવી ચીજ હું જોતોજ નથી. હું ખાઉં છું, કમાઉં છું, છવું છું તે હુનિયાના ભલાનેજ મારે. બોલો તમે શું કહેો છો ? છાપાના પ્રતિનિધિ વિના અમારો છુટકો નથી.”

“હીક ત્યારે હું રસ્તો બતાવું એક સભા કાઢો. ને તેને આંગે અનાથ શ્રમ કાઢો. ભાષણીયો હુલી ચલાવરો ને પ્રેક્ટીકલ પગલાં વાળો પગ ધસડરો” તરફીયાએ ન્યાય કર્યો.

“શાચાશ દોસ્ત તરફીયા મારે તેં તોડ કાઢ્યો ખરો”

“ખબરદાર મારતી ! અને મરફરી પસદ નથી”

“તો આ રહી પાછી ! કેમ ડાકટર તમને આ રહે છે ?”

“પણ સભા પ્રેક્ટીકલ પગલાં રા લેરો ? આર્થન પ્રધરહુડની માફક જમણ કરશો ?” ડાકટરે કહ્યું.

“પછી શું મુછો મુઠાવીને પ્રાયશ્ચિત કરવા ? આપણે એ નહિ પરવડે” મારતીએ કહ્યું “ડાકટરને તો નહિ ઘર ને નહિ બહાર એટલે ગમે તે પરવડે.”

“હમા રહે” માર્તિંક પ્રકાશના તંત્રીએ અજવાળું નાખ્યું “આ પેશો મહાયોગી વૈધવ્યનો મોટો હિમાયતી છે. તેની સામું ઉઠાવો જુડો ને સભા તરફથી આપો એક જાહેર અખર મારા માર્તિંકમાં-”

“શું ?” ડાકટરે પૂછ્યું.

“કે જેમણે છે એક સારા ઘરની વિધવા; પરજુવા માટે એક આનરદાર વિધુર તૈયાર છે.”

“ પછી કોઇ મરણ કરે તો ? ” ભારતીને ચુસ્કી નહી.

“ અરે એમ તે કોઇ પરણવા નવડું બેઠું છે ? સારા ઘરની વિધવા કોઇ અરણ કરે નહિ; ને કરે તો સારા ઘરની નહિ. ”

“ ચાચાશ ! ચાચાશ ” બુક્કદ અવાજે અને એક પ્રાંત હાસ્યની ગર્જના સાથે ભારતીએ કહ્યું “ ને બહુ થાય ને આવે તો આપણા ડાક્ટર તૈયાર છે ”

“ કાણ હું ! ” ડાક્ટરે ગમરાઈ નહીં પુછ્યું “ હું વિધવા પરણું ! ”

“ પ્રેક્ટીકલ પગલું ડાક્ટર ! ” ભારતીએ કહ્યું.

“ બોલો હવે પહેલાં પાંચો નાખવા એક સમા બોલાવીયે ”

“ એ સરસ ! ” તરફડીયાએ અતુભોદન આપ્યું. “ મારા પત્ને નહેર ખચર પણ મળશે. બોલો ત્યારે મંત્રીઓ કાણ થશે ? ”

“ હું ને ડાક્ટર ” ભારતીએ કહ્યું “ ને તમે ત્રીજોરર. માત્તું પ્રકાશની ત્રીજોરી તો સદા જાણીજ છે. નહિ ? ”

“ મને વાંધો નથી ” ડાક્ટરે કહ્યું “ પણ પ્રમુખ કાણ થશે ? ”

“ આપણા નવા રાવસાહેબ. તે મોટા સુધારક છે. ને મને કોંગ્રેસ-સાહેબ પાસે લઈ જવાનું વચન આપ્યું છે ” ભારતીએ કહ્યું. બીજા બે જણ ભારતીની સ્પષ્ટવચની હરામખોરી સામું તિરસ્કારની નજરે જોઈ રહ્યા, પણ તેના વિના ચાલે એમ નહતું. એટલે તેઓએ તેની સ્થળના સ્વીકારી.

“ ચાલો ” ભારતીએ આખરે કહ્યું “ સમાજ ઉદ્ધારણીનો જન્મ મહોત્સવ હાજરો જોઈએ ! બોમ ! રહેમુ ! રદિમ ! છડીયટ ! ”

સામું પાનવાળાની દુકાને એસી બીડી પીતા રદિમખાંતું ધ્યાન ઉત્ક્રી પુમે જોયું, અને તે ધીમેથી ઉપર આવ્યો: ભારતીએ સામુની હોટેલમાંથી બજારમાં ને સંગ્રહ ૪૫ ચાંદના મંગાવ્યા.

“ આ હોટેલે કેટલું સુખ કરી આપ્યું છે. ડાક્ટર ! કહે તો રેવાઈકર બજારવાળાને પ્રમુખ કરીયે. એ બધાથી પ્રેક્ટીકલ પગલાં લેનારો મોટો સુધારક છે. ”

“ પાંદાની માછળ બેડો બેડો આ સંસાર સુધારવા હત્તુક બનેલી ત્રિમૂર્તિના વિચાર. વાચા ને કર્તવ્યનો ડું. મરો મોટો પ્રયત્ન કરી રહો. મરીજ બીચારો દિન્દનો સંસાર. ”

(અપૂર્ણ.)

આખરે.

લે. રા. બટ્ટ લાલભાઈ ઉમરવાડિયા, બી. એ

એક જુઠાણાની તો ઇશ્વર પણ માફી આપે છે ને ?

અનેક ન્દાની મ્હોટી આંશાઓમાં મરી શીટનાર દુનિયાનાં સ્ત્રીપુરુષો શ્રીમંતોની છાંય હરે છે ને તેવાંઓને ધનાઢ્ય પિતાના એકના એક પુત્ર નવીનચન્દ્રની નિરસ જીંદગીનું ભાગ્યેજ માન થશે. ધન જે કાંઈ મેળવી શકે છે તે ગણું નવીનને મળ્યું હતું; દુનિયામાં હવે એક પણ વસ્તુ એવી ન હતી જેની પ્રાપ્તિ માટે નવીનનું મન આતુર થાય કેળવાયતી બુદ્ધિને લીધે તેને સમાજમાં માન મળતું; બહુલાઓ તેને આદર આપતા; પ્રશંસાઓ તેની દા જી હા કરતા; ને આપની શ્રીમંતાઈ તેની બધી જરૂરીયાતો પૂરી પાડતી. તેને એવું એકે વ્યસન પણ ન હતું કે જેમાં તે મગ્ન રહે તેને ધન માત્ર એકજ હતી અને તેમાંજ-જૂના સિકાઓ ભેગા કરવા-માંજ-તે જીંદગી પૂરી કરશે એમ એના બધા ઓળખીતાંઓ કહેતાં

કવિતા-સાહિત્ય અને સ્ત્રીઓને તે ધિક્કારતો. સાહિત્યકારોને તો સ્વપ્નાં સરજનારા માની હસી દાડતો. સ્ત્રીઓને, મનુષ્યની વિટળનાએ વધારનાર ગણી હેમનાથી દૂર રહેતો, તેની માતા માનખેન તેને સંધ જોડવાના અનેક પ્રયત્ન કરી ચૂકી હતી, પણ એ વાત તો નવીનના ગર્વજ ઉતરતી નહિ. ઋષિમુનિઓના માન મુકાવનાર લલિત લક્ષ્મીની સહીના આ યુવક આગળ હારી ગઈ હતી; અનેક સૂક્ષ્મ કન્યાઓ, જેની અંગરેખા નીરખી દુનિયા નમન કરે છે; અનેક ગોરવવતી, યુવાનોના ઉત્સાહ જેવી ડુમ્મરીકાઓ જેના ઉગ્મસને લીધે જગ-નુમાં પાપના અંધારાં ઉતરના અટક્યા છે. અનેક મનમોહન મહાર સુંદરીઓ જેની મુખમુદ્રા સામું બંધવસ્તીમાં ડાહ્ય જેમ આપણે જોઈ રહીએ છીએ, તે બધીઓ નવીનના દષ્ટિપથે આવી હતી ને છતાં પ્રત્યક્ષ બિંબ જેવો નવીન એના જુના સિકાઓની શોધમાજ જીંદગી વીતાડતો.

આ જગતમાં મનુષ્ય માટે સાચી સ્વતંત્રતા તો એટલીજ નહીં છે કે તેને પ્રીતિ કરવાનું આપણે દલી શકતા નથી.

“ કેમ નૃસિંહ ! આજે વળી ક્યાં જતું થાયું છે ? ”-મુઆઝના એક બંગલાના ખંડમાં પોર્ટમેન્ટો તૈયાર કરતા એક યુવકને કાઢ્યો પૂછ્યું. તેણે ઉચ્ચ નેચું. જરાક હસી તેણે કહ્યું.

“ આજે ? આજે તો કસકસે જઇએ છીએ માનખેન, પણ પછી તો નવીનનાં સિકાઓની શોધ છે ”

“ નૃસિંહ ! આમ બટકતી જીંદગી ક્યાં સુધી રહેશે ? હવે તો તું બાંધને સમજાવે બારે. જે અમારી બંનેની હવે અવરયા થઇ ને નવીન છોટરવાદી છોડતો નથી. મ્હને તો ઠીક છે પણ તારા કાકાના લોહીનું તો પાણી ચતું જાય છે, ને હવે કેટલો વખત—”

નૃસિંહ કામ પકડતું ચૂકી બોલનાર સામું ઉભો રહ્યો. રૂબારૂ તરફ તણાતાં માનખેનની આંખોમાં પાણી બારાયાં.

“ એમ ન કહેશો, માનખેન. ઇશ્વર હજી મારે દીર્ઘાય આપશે. ”

“ ઇશ્વરે તો બધું આપ્યું નૃસિંહ ! હવે તો છોડે તો સારું કે જીવનું નહિ ને જોવા નહિ. ” ખંડના ખારણમાંથી કાઢતો અવાજ આવ્યો.

નસિંહ વિના બોલ્યેજ ઉભો રહ્યો. શેઠ કોધમાં—મુંગળામણીમાંજ—જરાક વારે જતા રહ્યા.
 મહોદી આશાઓ આપી કામદારોને જવાહનાર ને જતનાર મુંબઈગરા શેઠીઆઓની કુનેહથી
 નસિંહે કહ્યું: “ માનખેન, આ વખતે તો નવીનને જરૂર છેકાણે લાવીશ હોં; ત્હમે જરાયો
 મુંઝાશે નહિ.”

(૨)

માનવ માનવી પ્રીતિને તરછોડી ત્યજી જનાર વખત આગળ ધણો ગયો હતો.
 કલકત્તામાં એક ન્હાનકડા મકાનની આટારીમાં પોર્ટમેન્ટો તૈયાર કરતા નસિંહના રમંચ
 પટ પર ઉપરનો પ્રસંગ ચિતરાતો હતો. “ આ પશ્ચિમની કેળવણીજ એવી છે.” તે બળકયો
 “ હિન્દુસ્થાનમાં વળી પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર પુત્ર જન્મશે એવું હનુર-મે હનુર
 વર્ષ ઉપર કેણે ધાયું? દશે? પેલાં ગિયારાં વૃદ્ધ માઆપ પુત્ર માટે હોંસ-કોડ ભર્યાં જવે છે
 ને આ બાધને...”

નસિંહ ત્રિચાર પૂરો કરે એટલામાં કોણએ કમાડ ઉઘાડયું ને કોઈક આવ્યું.

“ કેમ નસિંહ! આ બધું શું કરે છે?”

“ પોર્ટમેન્ટો તૈયાર કરે છું.”

“ અરે પણ શું ધીરજ તો રાખ. આપણે આજ નથી જવાનું.”

પાસેની દીપોષ પર કાગળોનું બંડલ મૂકી એક આરામ ખુરશી પર પડતાં આવનારે કહ્યું.

“ કેમ? વળી શું થયું? નવીન ત્હારા વિચારો પણ ધડી ધડીમાં બદલાય છે તો.”

પોર્ટમેન્ટો ટેબલ ઉપર ઉઘાડાજ રહેવા દઈ નસિંહે કહ્યું. “ ત્યારે આપણી દીકરીનું શું? મ્હે
 તો ક્યારની મંગાવી લીધી છે.”

“ કાડી નાંખ.”

“ અરે પણ—”

“ અરે-અરે કાંઈ નહિ. આપણે હવે નથી જવું. ચાલ, શું તૈયાર થ તો આપણે અત્યારે
 પાર્ટીમાં જવાનું છે.” કહી નવીન ખીલ બંડમાં ગયો.

નસિંહ ધડીમર જનારને જોઈ રહ્યો. પણ આ ઘનાદય મિત્રની વિચિત્રતા અનુભવવાના
 એને અનેક પ્રસંગો મળ્યા હતા એટલે પરિચિતતાથી તે પાછો ફર્યો. દુનિયામાં ધનસત્તા ન હોત
 તો આશ્રિત વર્ગમાં આટલી સદનચાકિત ખીલતેજ નહિ.

અચાનક દીપોષ ઉપર રડી ગયેલા બંડલ પર નસિંહની નજર ગઈ. તે હરલી પાણું મૂકતાં
 ત્હેણે કહ્યું:—“ એમ લાડે.”—અને અડધમધ. એક કાગળ ચિતરી નાંખી ત્હેણે ટપાલમાં રવાના કર્યો.

x

x

x

x

જે મહાસયોના અગ્રગાઠ જોઈ અસંખ્ય ગરિબો ગિયારા નિરપરાધી છત્રવરને પદાપાત્રી
 રહે છે તેવા એક બચ્ચ અને વિચાળ શુનનમાં જે પ્રસંગ માટે અનેક નવરાં સ્ત્રી પુરુષો નિર
 પયોગી જીવન જવે છે તે-પાર્ટીનો-પ્રસંગ હતો.

“ આવો નવીનચન્દ્ર.” આવકાર આપતાં એક યુગ્મચાત્રી સુન્દરીએ કહ્યું, “ આજ નસિં
 હબાધ ને?”

“ હાં જી.” નસિંહે માથું નમાવ્યું.

“ નવીનચન્દ્ર ! આ મહારી સપ્તિ નિરંજના. ”

યોડીકવારે આમ્ય જીવનમાં તોછડાઇ અને અકુલિત ગણાય એવી પરિચિતતાથી ચારે જાણ વાર્તાલાપે ચક્રમાં.

“ મીરાં ” બહેસતના શિરસ્તા ધર્મો કરે એવા મધુરા કંકથી નિરંજનાએ કહ્યું : “ ત્હમે બધાં કાલે મહારે ત્યાં આવશે ? અત્યારે તો હું હવે જઇશ. ” મીરાંએ નવીન સાથું બેસ્યું.

“ હા, ધણીજ ખુશીથી ” નવીને તરતજ ઉત્તર વાળ્યો.

નૃસિંહ નવીનને જોઇ રહ્યો, ત્હને લાગ્યું કે, વશીકરણનો જે મહા માતાપિતાના જન્મગૃહમાં નથી તે જગત મહોદધિમા અકરમાતે મળતા-મેળા થતા તે વિખુટા પડતા રાજાના અલપ પરિચય વાળા જે મનહર આંખોમાં હજી છે ખરો.

“ મીરાં બહેન ” નિરંજના મવા પછી અધીરા નૃસિંહે પૂછ્યું : ‘ કેક પૂછું ? ’

ચક્રાર મીરાં કંઈ સમજી ગઇ. “ એમ જે કે નિરંજનાના વિવાહ થયા છે કે નહિ ? ”

“ હા ”

“ નૃસિંહભાઈ, એ તો અલ્પ ધુની છે. કાંઈનું કહ્યું માને એમ છેજ નહિ ” નૃસિંહ મનમાં બગડ્યો : “ લાગે છે કે ગદ્યાન મિત્રો એવા છે. “ કેમ શું છે ? ” ત્હણે સંકેતક પૂછ્યું.

“ અરે એ તો એવી વિચિત્ર છે મત્પસાદીકું પૂનર્જીવે, ને સાદિત્યનો તો કાકા રાખે છે. પેલા ‘ પરિમત્ર ’ મા “ રોદસ ” કીને કામ લેખક છે, ને એ તો ત્હનેજ મનથી વગી ચૂતી છે; તે બીજાનું નામ મુદ્ધાત નથી સાચમતી. ”

નૃસિંહ અને નવીન બેઠના મ્હો પડી ગયા. ભવ્ય મહાલયના ઝગઝગતા દીવાઓ અકેક આસાની ચિત્તા હોય તેવા નવીનને જણ્યા. યોડીકવારે બેઠુ ત્યાંથી જતા રહ્યા.

એ પ્રેમનો છદ છેજ એવો જ્યાં લગી ત્હને જકાર ઉભા હો ત્યાં લગી ત્હમાં મરણી આશુનારાં અને મૃત્યુ પામનારાં જીવન બ્યર્થ વીત્રાડતાં હોય એમ લાગે છે ને જ્યારથી એના દીર્ઘ-મે દીર્ઘથી પણ ત્હમે જીવવા સ્વારથીજ ત્હમારો કદાપણના દરનારો દમ વિનાના જણાય છે.

x

x

x

x

બીજી રહવારે મ્હા પીતાં નવીને કહ્યું : “ નૃસિંહ, આપણે બયોરે મુંબાઈ જવું છે. ”

“ પણ નવીન, મહારે અહિં ચોક્કસ કામ છે. તે આપણે ચોડાક વખત રહીને જઈશું ” કહી નૃસિંહ જતો ગયો.

નવીન ત્હને જોઈ રહ્યો.

વર્ષો સુધી અસ્પષ્ટિત વહેતા નિર્મળ રોદમાં પણ આખરે વિલેપ ન આવે તો તે મનુષ્ય રોદજ નહિ,

વર્ષો સુધી ભાઈ જેવા ગણેલા નૃસિંહ ઉપર નવીનને કાંઈ ચડ્યો : “ આહા ! શી હાલકાઈ ” તે બગડ્યો. “ ત્હણે પોને કાંઈ ગર્મશીમંત ન હોય ! એમાં મહારીજ મૂલ છે. અને

રાત્રિરેલ વ્યંસીત કહેનાર રામચંદ્ર માટે, મોતના ગુન્હા માટે પરેજ થયલા કાંસીની શિક્ષાની રાહ જોતા કેદી માટે ને આવા નવીનો-એ બધા માટે વખતનું મહાચક્ર તો એક સરખું જ રહે જાય છે.

*

*

આશા-નિરાશાના બહુની જાળમાં રસાયણો નવીન એક બપોરે તારની રાહ જોતો હતો, એવામાં તાર આવ્યો. આખરે નવીનનો જ લેખ ઉત્તમ નીકળ્યો હતો સત્તર નવીન નિરંજનને ત્યાં ગયો.

તેજ ભવ્ય ખંડમાં, પુસ્તકોના અમોલા દરખાસમાં સામ્રાજી જેવી નિરંજના પુસ્તક વાંચતી બેઠી હતી. નવીનને જોઈ “આવો” કહી દારૂકા આવકાર આપી તે ઉભી થઈ.

“નિરંજના ! તાર આવ્યો. મને ચન્દ્રક મળ્યો.” અથડાતા ડોકરાતા સ્વરે નવીને કહ્યું.

હસતાં-નાચતાં નયને નિરંજના જોઈ રહી. “એમ ” સંદર્ભ રહેજો કહ્યું. ને નવીન તરફ હાથ લંબાવ્યો.

“પણ નિરંજના ! મારો એક ગુન્હો તું-તમને માર કરશે ? હું ” રોદહ ” નથી. પણ મને ચન્દ્રક તો મળ્યો છે. ”

બધા પ્રાણોને યંબાવી નવીન જોઈ રહ્યો.

બહાણને બેઠવા મન તણપણું હોય રહેને ક્યાં સુધી આંધી રાખશે ? નિરંજના નવીનને બેઠી પડી. પ્રેમના મહારાજ્યમાં ગુન્હાઓ માટે શિક્ષા કરવા ડોકરને અવકાશ જ નથી.

“હા-જી. અમને ખબર છે હં.” ખરતીથી બરબક હસકાતી આંખોવાળી નિરંજનાએ કહ્યું : “નવીન ! મને ખબર છે એ તો. ”

“પણ-ત્યારે- ”

“ત્યારે કેં નહિ, રસિંહબાઈ ને માનખેન પેલા ખંડમાં છે. તે બધું કહેશે. આશે આપજો. ” કહી બેઠ પાસેના ખંડમાં ગયાં. ત્યાં માનખેન, મીરાં, અને રસિંહ રસમર વાતો કરતાં હતાં. નવાં આવનારાંઓને જોઈ મીરાં બેઠી ઉઠી;

“આ રહમારા નવીનબાઈ માનખેન. ”

વૃદ્ધ માનખેન દીકરાને બેઠી પડી.

“મીરાં, એમને કહે તો કે ‘રોદહ’ કે જુ છે. ” નિરંજનાએ ધીરે સાદે મીરાંને સૂચનું.

“અરે મારા નવીન ” રસિંહ બેઠી ઉઠ્યો “આખરે તું હાથોજ. આ નિરંજના ખેન જ ‘રોદહ’ છે. ”

“નિરંજના ! તું ? ” આશ્ચર્યમય થઈ નવીને કહ્યું “રસિંહ ત્યારે આ બધું કેમ થયું ? ”

“એ તો આપ સાદિત્યને વિદ્યારના હતા કતી તે તમારે મારે તકિટ ઉઠું ક્યું હવું ” મીરાંએ કહ્યું.

“ત્યારે આખરે તું હાથો. ”

બહાણનાં ડોક જેવી નિરંજના તરફ નજર રાખી માનખેન કહ્યું “નાં દીકરા, આખરે તો તું જીતો.

સાબાર સ્વીકાર.

અધિકાર પર પ્રકાશ (સૂચિત સામાજિક નવલકથા.) લે. સાકરસાલ મ કાપડિયા.
પ્રકાશક સેવાસમિતિ પુસ્તકાલય ગુલાબતાડી. મુંબાઈ નં. ૪ મુ. રૂ. ૨-૮-

ડેમોક્રસી એન્ડ લિબરટીના લેખક મિ. લેકિને એમના મિત્ર ગ્રેગએ કહ્યું હતું કે “ ચોખા-સતું વાતાવરણ જ્યારે હવ મટોસટના પ્રશ્નોથી સમર ભરાયું છે ત્યારે હમને આવા શાત સિદ્ધાંતો વિચારવાનું ક્યાંથી સૂઝે છે ? ” અત્યાઘાત રાજકીય વાતાવરણથી હેરાયલું ‘ગુજરાતનું’ પ્રજામંડળ સામાજિક ને સાહિત્ય વિષયક વસ્તુઓથી આટલાજ પ્રભાવમાં ભડકે છે; પરંતુ ‘હવનના’ શુદ્ધ શુદ્ધ ખડો એકમેક જોડે એટલા સકળાયલા છે કે કોની વધારે અગલ છે એ નક્કી કરવું અતિ મુશ્કેલ છે; અને એટલું તો નક્કીજ છે કે એકની કેવળ અવગણના કરવી એ આપણા વિનાશનું ખીજ રોપના જેવું છે. આ સત્ય ઉપર પ્રકાશ પડવાનો રા. કાપડિયાનો આ એક પ્રયાસ છે. લેખક લખે છે કે:

“ સમાજની હાલની અરવભાવિક અને માનવ હવનને પ્રતિકુળ લગનપદ્ધતિથી કટાણી ગયલા બહુ જીવાવાના અંતિમ રસ્તા ઉપર ન આવે તે જોવાને દરેક સમાજનાયક તથા દરેક વિચારક આત્મર છે. સામાજિક બહુ રાજકીય અસાધ્યતા કળાય વધારે બધકર હોય છે. એ બધકર ક્રાંતિના સમય ન આવે તે માટે એક ચેતવણી રૂપે આ નવલકથા લખાઈ છે ”

લેખક ‘આવતી કાલ’ના ગર્ભમાં સામાજિક બડને ધૂંકવું જુએ છે. પરંતુ અમ્હને તો એમ લાગે છે કે કોનો ચિર પરિચયને લીધે પ્રજાને નામાજક અનિષ્ટો પ્રિય થઈ પડ્યાં છે અથવા તો પ્રજા મંડળ એટલું સત્વરીનું અને સ્વમાન રહિત છે કે બધકર અને ખીલામણું ભવિષ્ય ડોળા કદાદી ઉતું છે છતાં પ્રજા નિર્જીવ હવન છતી શકે છે. It is better to live a dead dog in the city than a living lion in the forest એ સિદ્ધાંત સ્વીકારતી આવેથી પ્રજા એક નવલકથાથી જાગી કોં એ અમ્હને તો અસંભવિત લાગે છે

‘અધિકાર પર પ્રકાશ’ કળાદષ્ટિએ લખાયલું પુસ્તક નથી, એ તો દેખીતું છે. હંમેશા સાહિત્ય અને કળાના દેવો છે; કેટલેક કેકાણે સંસ્કારિત વાયક સંકાય પામે એના પ્રસંગો છે; વૈષાકરણી અને સાહિત્યકારો ક્ષમા ન આપી શકે એવા દેવો છે; અને આ નવલકથા The Book of all times નથી. વર્તમાન અધકાગ્રમાં પ્રકાશ પાડવાનો આ પ્રયાસ છે, માટે તે ‘આજનું’ પુસ્તક છે- આવતી કાલ’નું નથી. અમ્હને માનીએ છીએ કે સામાન્ય વાચકોના ‘આજના’ અધકારમાંથી છૂટી ‘આવતી કાલ’ના ઉજાસમાં જવાના પ્રયાસોમાં આ પુસ્તક કાંઈક યાદ આપશે

છપાણ અને દિદાર જોતા અમ્હને મૂલ્ય વધારે પડ્યું લાગે છે આટલા મૂલ્ય સાથે, વધારે સુંદર છાપ અને દિદારની આશા રાખી શકાય. ચિત્રો હાલની પોપાતી ચિત્રકળાનું ઉદાહરણ છે. રા.

એંગલ સંધ્યા: લેખક અને પ્રકાશક: રા. રાજેન્દ્ર સોમનાથયજ્ઞ બી એ.

‘ગુજરાતી’ પત્રે ઐતિહાસિક નવલકથાઓની ભેટો આપવા માંડ્યા પછી આપણે ત્યાં એ જાતની નવલકથાઓની કાલ ખૂબ શરૂ થઈ છે. પણ તેમાંથી ખરેખરી સારી એવી તો; ધણીજ પોડી નજરે પડે છે. આ દિશામાં રા. રાજેન્દ્ર સોમનાથયજ્ઞ પોતાની ત્રણ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ વડે ગુજરાતના વાંચકવર્ગની રસરુચિ ઉત્તમ રીતે કેળવી છે આની બન્ની રસરુચિવાળા ગુજરાતના વાંચક વર્ગમાં ‘મોગલ સંધ્યા’ને કેવો આવકાર મળે એ વિચારવા જેવું છે.

પુરોને ઓળખતાં નથી. પોતે કયા પ્રમાણે નદિં વર્તે એમ જણાવવાનું તેઓ વચન આપે છે. એમનાં વચનો એજ સ્ત્રીઓને અણુવિશ્વાસ કરવી જોઈએ.

વિમલા: મને એ ખજાર નદિં. મને પુરોષર વિશ્વાસ હતો. પુરુષને પણ હું મનુષ્ય ગણતી હતી. પરંતુ મને આ વખતે બચવા ઘો અને એવી બૂલ ફરી કરી નદિં કરે (એ દયાશયી રીત ઠોડી દબને-કરમરે સારે) મદાર. આપું છવન દુઃખી થશે. મદારે ખાતર ત્દમે આ દશવ પસાર થતા ઘો અને તદમારો વિરોધ પાછો ખેંચી લ્યો. મદારે ખાતર નદિં તો ત્દમને જે કાંઈ પ્રિય હોય ત્દને ખાતર. (વિનવતાં) સર વસ્ત્રમદાસ, ત્દમારૂં આગક ન્હોતું ? ત્દેનું મધુર સુખ યાદ કરો ! (આ પ્રશ્નો સર વસ્ત્રમદાસના મુખપર ગમરાટ દેખાય છે અને એ બોલી નથી શકતા ત્દે પિમલા સ્વામેથી આવતા બાનુકમારને જોઈ કઠાટની આંધુએ પાછી ભરાઈ જાય છે. સર એનો અર્થ સમગ્રી વાંચવામાં મરણુલ થઈ જવાનો ટોંગ કરે છે.)

ભાત્ર: સાહેબ, તમા આપની વાટ જુવે છે. એમને ચિન્તા થાય છે કે આપને આટલી વાર કેમ વધ ?

સર: (વાંચવામાં ખસલ પડી હોય એમ) —ઓહ ! સાચો હું વિચિત્ર છું. ચાલો ચાલો. (કંઈક યાદ આપું) હોય એમ જરા મ્હેરે સ્વરે-વિમલા સાંભળે એમ) બાનુકમાર. હું ત્દમને ચાલો એક મવાસ પૂછું. ખાનગી છવનમાં આપેલાં વચનો જાહેર. છવનમાં પાળવાં જોઈએ કે-ત્દમારો શા ખત ?

બાનુ: (સ્વેદ અચળીને) એ સાહેબ, ક્યાંથી વિચાર આવ્યો તે-હા સાહેબ. મદારે ખત તો એમ કે ખાનગી છવન ને જાહેર છવન બે બિન્દુ છે-જનેના કાયદાઓ જુદા છે ! જનેના મારી જુદા છે. પણ સાહેબ આપે-છ-આપે મદારાં 'વામ્ફ' ને દીઠાં છે ? (સર વસ્ત્રમદાસ કંઈ જવાજ આપે તે ખેડ્યાં મેડી બનોદરવાસ જતાવળમાં દાખલ થાય છે.)

સેડી: ખાસ કામ ન હોય તો નિમે પધારવાની ચિન્તાની છે 'વિનિર્મલ' જતાવળા થયે નથી છે. (તમા જાય છે. વિમલા એના ગ્રમ સ્થાનેથી નિઃશી કાચપર પડે છે અને બે દાખમાં આંધું નાંખી રહે છે.)

વિમલા: (ગન કરતી) હા-આવી ખજાર હોય તો હું સજા ફરી મદારે સરીર ને હવે હા મારે વેચવ ? બાનુકમાર—મને મારી નાંખી ત્દમે તમે સ્ત્રી જાણિને મારી નાંખી ? ના. ના એવું ફરી થયું ન જોઈએ. (અસાધ્યજી ઉત્તેજાથી) સ્ત્રીજાણિને મારે મદારી નાંખિને તમા ફરી એમનું ખૂ—અરે ! કેવો દુષ્ટ વિચાર. એવી શા સામ ? બાનુ તો તો પણ મરી અને દેવક મદારી મદારી.....એ અણજની નજમ મારીને મદારી નાંખું ? ના ! ના ! તો તેમજ નાજું જવાપરે. મનુષ્યોને મારીયું કે એવનાં દુષ્ટ મનુષ્યોના નાજ હીયું-પણ જમનુ એવા છવનના નથી. એ તો બીજા દુષ્ટ મનુષ્યો જામરી ને વધારે દુષ્ટ મનુષ્યો કરશે. મનુષ્યોના વિચારમાં જોવારની જાહેર છે. મનુષ્યોના દરખામાં જ્યાં મરી પરિવર્તન નદિં કાય ત્દે મરી સ્વભાવની આજની નથી આજ અને સપૂર્ણ મદારે આજનું જ્યાં સ્થાને જ્યાં નથી ? (વનિર્મલનું પાંડું કાલ દર્શાવે) અરે-અરુ ! પણ ત્દમે જેવું મને જમાવડે-મદારાં કાલ મરણ કરશે

(વિજયા દાખલ થાય છે, તિરસ્કારની એક દૃષ્ટિ વિમલા ૧૨૬ ફેંટી આગળ ચાલે છે. વિમલા ત્હેને બોલાવે છે પણ તે સાંભળતી ન હોય એમ જતાવે છે. વિમલા પાછળ જઈને જમીન પર પડી એનો હાથ પકડી એને વિનવે ને મનાવે છે.)

વિમલા: વિજયા, વિજયા, મ્હારી રદામું જો ' હું ત્હને દુઃખી યઈ ગઈ છું.

વિજયા: (બેદરકારીથી ત્હેની રદામું જોતાં) ખરેખર !

વિમલા: (હિમા થતાં) હું જાણું છું કે તું મ્હારી સાથે આમ કેમ વર્તે છે. તું જાણે છે કે મ્હેં તારા માટે લગ્ન કર્યાં છે ? એમા મ્હારો રેતુ શો હતો—

વિજયા હેતુથી હું કંટાળી ગઈ છું. મનુષ્યોની પરીક્ષા હું હેતુપરથી નથી કરતી પણ એમના કાર્યો પરથીજ કરું છું. હેતુ જેવી કંઈ વસ્તુજ હું માનતી નથી જગતમા ધણા ખરા કાર્યો કાંઈ પણ હેતુ વગરજ થાય છે. ધણાં ખરાજ કર્યો સારા હેતુથી થાય છે. ધણાં સારા કાર્યો ખરાજ હેતુથી થાય છે.

વિમલા: (આ વિવેચનને ન ગમીકારત) વિજયા, મ્હારા પતિયે મ્હને એવી ધમ્મજી આપી કે ' જો તું મ્હારી સાથે લગ્ન નહિં કરે નો ઓઝોને ચુંટણી માટે લાયક કરવાનો ફરાવ હમે દુશ્મની દબાવું ' એવું મ્હારે કહી થતા ફેવું ત્હેનું માટે મ્હે મ્હારો ભોગ આપ્યો, મ્હારી આશાઓ ખાળી નાખી ! જે પુરૂષે મ્હને આપેો ફોો દીધો હતો એનીજ સાથે લગ્ન કરતાં મ્હેં શું અનુભવ્યું છે એનો ત્હને ક્યાથી ખ્યાલ હોય !

(વિજયા વિમલાનો હાથ પકડી પેતાના હાથમાં લાગણીથી દામે છે અને બંને કોણપર બેસે છે)

વિજયા: વિમલા ! મ્હને ક્ષમા કર. મ્હારો આ ઇતિહાસ મ્હને ખજર નહિં. જો ! હું ત્હને કેટલો અન્યાય કરતી હતી—ત્હારી પર જીજ્ઞા આગળ મ્હેં કેટલા કંટોર આરોપ મૂક્યા હતા ! અને આ બે કાચુની વાનથી ખુનાસો યઈ ગયો. ગેરસમજીતીથી દુનિયામાં ઘણી તકરારો થાય છે. પણ મ્હારો ભોળા વિમલા ! તું એમ માને છે કે એક ભાતુકમારની ઇચ્છાપર આખી સરકારની નીતિ ચાલે છે ? કેટલા ભોગની પેઠે ત્હારો ભોગ પણ કરજી છતા અનુપયોગી નથી ? પરંતુ ત્હને ધન્ય છે કે—

વિમલા: કબી રહે, જ્હેન આ આત્મભોગ છતાં પણ હું સુખી ન રહું માટે હુર દેને એક નવું કાવતું રચ્યું છે.

વિજયા નવું કાવતું ! એ વળી શું ?

વિમલા: ગઈ કાલે રાતે સર વડજનદાસને ત્યાંથી એક પટાવાળો ખાનગી કાગળ લખને આપ્યો. દમેચની એમની પદ્ધતિને ન અનુમરતા એમણે એ કાગળ મ્હારાથી ફર જઈને વાચ્યો અને એમના કોટના ગજવામા સાચવીને મૂકી દીધો. મ્હને કાણુ જાણે કેમ રાક પડ્યો. એની ચિન્તાથી મ્હને અડધી રાત નિદ્રા ન આવી. આખરે હું હઠી અને કેમ જાણે જાડુથી ખેંચાતી હોઈ એમ કોટ આગળ ગઈ અને મ્હેં કાગળ લઈ વાચ્યો. એ પાપ હોય તો પ્રભુ મ્હને માફ કરે. પરંતુ મનુષ્યની સ્વાભાવિક લાગણીવાળું કાણુ એમ ન કરે ? (ત્હેનો અવાજ ધીમો યઈ

સુગંધ ગ્રાણુવાયુ (ઓઝોન) પેદા કરે છે

માટેજ આર્યશાસ્ત્રો પુકારે છે કે:—

“સુગંધીમ્ પુષ્ટિ વર્ધનમ્”

લખનૌ-કનોજનાં

અત્તર

અગર	તોલાના રા. ૧૨
ગુલાબ તથા અંબર	” ૧૦
ચમેલી તથા રૂદ્ધ ખસ	” ૮
ખસ તથા ગુદી	” ૬
હીના, કેવડો, ચંપો, મોતીઓ	રા. ૫
બોલસરી-પાનડી	” ૪
રૂદ્ધ-ચે-ગુલાબ	રૂ. ૮૦

ડા. લખમીદાસ કંપની

૧૩, પારસી બજાર, કોલે, મુંબઈ.

માધસોરી ઉમદા

અગરબત્તીઓ

માધસોરને નામે બહુજ દગો !
ચાલે છે
અમારે ત્યાં

૧૩૫ ઉમદા બતોજ મલે છે
તોલાના આના ૭-૪-૬-૮-૧૦-
૧ તથા રા. ૧) સુધીની.
“બાલબત્તી” અંતી બારી
૧૦૦) બતીના રા. ૧-૮-૦

બુટસ એન્ડ શુઝ

વિલાયતી માલને બુલાવે તેવાં બનાવનાર—

અંબારામ કાનજી એન્ડ બ્રધર્સ

ટાવર પાસે—સુરત

હમારે ત્યાં ઇંગ્લીશ, માધસોર કોમ, કાનપોર તથા દેશી લેધર બુટસ શુઝ, પમશુઝ, લેડીશુઝ વીગેરે મનપસંદ ટાં તથા શેઈપમાં બનાવેલાં આપવામાં આવે છે. હમો રંગબેરંગી લેધરનો સ્ટોક રાખીએ છીએ. એ વખતે કામ આપી જરૂર પાત્રી કરવા બલામણુ છે. બહારગામના ઓર્ડર પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. તેમજ કામ વાચકેસર કરી આપવામાં આવે છે. બહારગામથી ઓર્ડર મોકલી આપનાર લાઈએ રૂા ૫ એડવાન્સ મોકલી આપવા મહેરગાની કરવી.

જૂનની શરૂઆતમાં બહાર પડશે

ગુજરાતીઓને સાહિત્ય અને કળાનો રસ લેતા કરવા પાછળ

સુકેલિસ બની મેરી પ્રીટનાર.

‘વીસમી સદી’ ના મહાન અધિપતિ અને બાહોશ જર્નાલિસ્ટ

હાજી મહમ્મદ અલારખિયા શિવજીના સ્મરણાર્થે

હાજી મહમ્મદ-સ્મારક-ગ્રંથ.

સ્વર્ગસ્થના અંગત મિત્રોને હાથે લખાયેલાં તેમનાં છવનનાં અનેક વિષયસ્મરણો, અપસિદ્ધ ફોટોગ્રાફો, ખાનગી પત્રો, હસ્તાક્ષરો વગેરે; તથા સ્વર્ગસ્થના પવિત્ર સ્મરણાર્થે ગુજરાતના શિષ્ટ વિદ્વાનો અને પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોએ આપેલી અંગલિકા સંખ્યામાં વિવિધ રસમય દેખો, મનહર કાવ્યો, દેવી હૃદયંગમ પાત્રીઓ અને આકર્ષક ચિત્રોથી ભરચક, ઉંચા ગ્લેઝ કાગળ, સળંગ છાંટના મજબૂત પૃષ્ઠો અને પોકી બાંધબીરાજો

૫૪૪

પાનાં

કલાના ઉત્તમ નમૂના રૂપ

હજીદાર સ્મારક-ગ્રંથ

મૂલ્ય રૂપિયા છઃ પોસ્ટેજ મુદ્દ

૧૩૫

ચિત્રો

લખો: રવિશંકર મહાશંકર રાવળ;

૪૪૮૦, રાયપુર;

અમદાવાદ.